

Ч. ЛОДОЙДАМБА

Беором Тамир

РОМАН

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САЊАТ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ — 1976

Уз
Л 69

Русчадан
УСМОН ШАМСИМУҲАМЕДОВ
таржимаси

Л $\frac{70304-124}{352 (06)-76}$ 75-76

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976 й.
(таржима).

**Ушбу китобни сеvimли отам хотирасига
бағишлайман.**
Автор

Шовиллайди Тамир ўтлоғи,¹
Ўтлоқ аро нурлар ўйноқлар.
Қумуш тусли майсалар куйлаб
Шамоллардан болу пар боғлар.

Бироқ Тамир соҳили узра
Йўнғичқалар бир куни сўлар.
«Ёрим этмас тарки ишқ сира!»—
Дейману қалб сурурга тўлар.

(Халқ қўшиғи)

Ўйламовдим, чопқир жийрон от
Қоқилар деб кетар йўлларда,
Иккимиз ҳам ичган қасам, онт
Унутилар дея дилларда...

(Халқ қўшиғи)

¹ Шеърларни Муҳаммад Али таржима қилган.

БИРИНЧИ КИТОБ

БИРИНЧИ ҚИСМ

1. Боғди-гэгэн¹ ҳукмронлигининг тўртинчи йили² илк ёз кунларининг бирида Тамир дарёсининг шимолий соҳилидаги йўл бўйлаб бир отли арава келарди. Отнинг жиловини қадди-қомати келишган ўттиз ёшлардаги бир мўғул ушлаб борарди. Мўғулнинг эғнида тер ҳиди анқиб турган, шамол ва қуёшда ранги ўнгиб, яғири чиқиб кетган серямоқ терлик³. У кенг елкасига қадимий чақмоқ милтиқ осиб олган. Тим қора соч ўримларини эса энсасига зангори хом супр рўмол билан танғиб бойлаб қўйган. Унинг бароқ қошлари, шишинқираган қовоқларини чанг босган, катта, қабариқ кўзлари аллақандай ғамгин; чарчоқданми, жаҳли чиққани туфайлими қорамтир, ҳорғин чеҳраси қайғули кўринади. У ҳар замон-ҳар замонда орқасига ўгирилиб, босиб ўтган йўлига қараб қўяр, баъзан отни тўхташиб, аравадаги юкни у ёқ-бу ёққа суриб тўғриларди. Қуёш тоғ ортига ўтиб кўздан ғойиб бўлгач, аравакаш отни секин-аста буриб бориб, дарё яқинида тўхтади. Сўнг елкасидаги милтиқни авайлаб олиб майса устига қўйди-да, отни аравадан чиқариб кишанлади ва нарироққа ҳайдаб юборди. Кейин арава тагига ўтириб, қўйнидан трубкасини олди-да, тамаки тўлатиб уни аста тутатди. Йигитнинг исми Эрдэнэ. Унинг туғилиб ўсган юрти Засагтхон хошунлиги⁴. Улар отадан икки ўғил эдилар: Эрдэнэ укаси Тумэр билан гўдаклигидаёқ оталаридан етим қо-

¹ Боғди-гэгэн — революцияга қадар Мўғулистоннинг диний ва маъмурий ҳукмрони.

² 1914 йил.

³ Терлик — ёзги миллий ятак.

⁴ Хошун — Мўғулистонда революцияга қадар мавжуд бўлган маъмурий бўлинма.

либ, бойларнинг овулларида хизматкорлик қилиб кун кўришганди.

Тумэр ўн олти ёшида сайнэрлар¹ қўлига тушиб қолиб, ўша-ўша уларга қўшилиб кетди. У тез орада жасур, довжорак одам бўлиб танилди. Кучли ва довжораклигини кўрган халқ унга мегин Тумэр деб ном қўйди. Тумэр Халхада² ажойиб, одил одам сифатида шуҳрат қозонди.

Тумэр бундан уч йил илгари ярим кечада акасини кўргани келганди. Эрдэнэга у бир тўп гулли чит ва ўттизта рус сўлкавойини қолдириб, яна азонда жўнаб кетди. Ака-ука шундан кейин қайта кўришишмади, фақат биров-бирови ҳақида ундан-бундан тасодифан эшитиб қолган маълумотлар орқали хабардор бўлиб туришди. Сўнгги йилда эса Эрдэнэ укаси ҳақида ҳеч қандай хабар эшитгани йўқ.

Эрдэнэ болалик йиллари тайжи³ Донойнинг қўйларини, йилқиларини боқиб юрди. Донойнинг ўғлига турли билимлар ўргата бошлашганда Эрдэнэ ҳам унинг ёнида юриб, амал-тақал қилиб саводини чиқарди, китоб мутолаа қилишга берилди. Тиниб-тинчимас, серҳавас болакай жуда кўп китобларни — «Қоғоз қушча»ни ҳам, «Уч мамлакатдан хатлар»ни ҳам, ҳатто «Алтан товч»ни ҳам ўқиб чиқди. Аратларнинг⁴ илтимоси билан ҳар турли хатлар, арзномалар битиб юргани учун уни котиб дейдиган бўлишди.

Эрдэнэ ўн саккизга кирганда, ўз элатидан бир қизга уйланиб, ўзига алоҳида ўтов қуриб олди. Унинг бор-йўқ бойлиги ўнта қўтос, учта салт оту бир нечта қўйдан иборат эди. Бу бойликни кўп деб бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда Эрдэнэ турмушидан нолимас, шулар билан ҳам амал-тақал қилиб яшаш мумкин эди. Аммо хошун ҳукумати бошлиғининг янги ёрдамчиси князь Гомбожав ўтакетган золим одам эди. Унинг қаттиқ қўллиги-ю, жабр-зулмидан бутун хошунлиكنинг фарёди кўкка кўтариларди. Эрдэнэ князнинг бундай ўзбошимчаликларига, сиқувларига чидолмай, унинг устидан пиқоят ёзади. У мўғул давлат идораларига ҳам, Маньчжурия маҳкамаларига ҳам пиқоят йўллади. Халқ: «Ит билан олишсанг этаксиз, ҳоким билан олишсанг бошсиз қоласан», — деб бежиз айтмаган-да... Князь хошунлик ҳисобидан чиновникларнинг оғзини мойлади-ю, шу билан олам гули-

¹ Сайнэр — бойлар ва князларнинг зулмига чидолмай тоғу тошларга қочиб кетган, бойларнинг молларини ҳайдаб олиб кетиш билан уларга қарши курашувчиларни мўғуллар ана шундай дерди.

² Халха — Мўғулистон халқ республикасининг эски номи.

³ Тайжи — дворян, помещик.

⁴ Арат — деҳқон, чорвадор.

стон бўлди-қўйди. Шикоятчи эса қамоққа тушди. Эрдэнэ бир йилдан кўпроқ вақт қамоқда ётиб, паст-баландни библиб олди. У қамоқда кўпроқ қолиб кетиши ҳам мумкин эди, аммо шу кунларда Мўғулистон Маньчжурия ҳукмронлигидан озод бўлиб, мухториятга эришди. Мўғулистоннинг тахтга ўтирган диний ва маъмурий ҳукмрони «ўлмас» боғди-гэгэн Жавзандамба хутукта¹ афви умумий жорий қилди ва Эрдэнэ қамоқдан озод бўлиб қолди.

Эрдэнэ қамоқда бир одам билан учрашиб қолган эди, ўша одам укаси ҳақида гапириб берди. Улар Тумэр иккаласи бир вақтлар Гоби князи Мэргэннинг йилқиларини ҳайдаб кетишган экан.

«Уканг ҳақиқий баҳодир,— деб ҳикоя қилган эди ҳалиги одам.— Чавандозлигини айтмайсанми! Ҳар қандай отга бир қарашдаёқ чопқир ёки чопқир эмаслиги, зотдор ёки хашакилигини айтиб бераверарди. У етти кун отда юриб ҳам чарчадим дегани йўқ. Бе, етти кун нима деган гап, ўттин уртонни² ҳам отдан тушмай айланиб чиқишга қодир йигит.

Бақувватлигини айтмайсанми! Хархулнинг³ ўзи. Кўнгли сутдек оқ, ўзи сахий. Уканг ана шунақа одам!»

Эрдэнэ ўз юртига қайтиб келди, аммо тинч, хотиржам яшолмади. Князь уни тобора қаттиқроқ сиқувга олаверди, охири шундай бир солиқ солдики, Эрдэнэ бун тўлаш учун бутун мол-ҳолидан ажради. Солиқни тўламаса яна қамоққа тушиши турган гап эди-да. Шундан кейин туғилиб ўсган юртини тарк этишга қарор қилди. Мана, бисотида қолган ёлғиз отини аравага қўшди-да, бор буд-шудини унга ортиб хотини Долгор ва ўғилчаси Бато билан Ургага—қудратли боғди-гэгэнни зиёрат қилишга жўнади.

Эрдэнэ бир неча бор тамаки тутунини ичига тортиб, йўлга тикилди. Ҳозир ўзи аравада ўтиб келган тепалиқдан хотини ва ўғли тушиб келаётганди. Эрдэнэ трубкасини жадаллик билан этик қўнжигга қистириб, ўрнидан турди-да, аравадаги юкларни туширишга киришди. Тез орада арава ёнида тутундан сарғайиб кетган кичкина эски чодир қад кўтарди. Гулхан ёқилиб, уч дона тош устига қўндирилган декчадаги сув исий бошлади.

Долгор ўғли билан етиб келганда ҳали сув қайнамаганди. У етиб келиб, йўл-йўлакай терган тезакларни ерга тўкди-да,

¹ Хутукта ва гэгэн — ламаистларнинг олий диний унвони.

² Уртон — оралиги ўттиз чақиримча келадиغان ямшиқлар бекати.

³ Хархул — афсонавий паҳлавон.

этагини қоқиб майса устига ўтирди ва чарчоқ оёқларини ёзди. Аёлнинг офтобда қорайиб, чанг босган чеҳрасидан чарчаганлиги сезилар, лекин қора кўзларида нур чақнаб турарди. Ҳа, қиру адирларнинг гўзал маликаси бўлмиш бу жувон оғир йўлдан, узоқ сафарга чиқишдан чўчимасди.

— Ўғлимнинг оёғига қараб орқада қолиб кетдим,— деди Долгор садафдек тишларини кўрсатиб табассум қиларкан.

— Сен дамингни олавер. Мен қумғонни чайиб келиб чой дамлайман,— деди Эрдэнэ. У аравадан мис қумғонни олиб дарё томонга кетди. Дарё суви ботаётган қуёш нурида жилваланиб турарди. Эрдэнэ дарё бўйига ўтириб қумғонни чайишга тутинди. Нима учундир шу топта: «Сув бўйида ўтирган одам зерикмас», деган гапни эслаб, хаёлан кулиб қўйди ва юз-кўзини ювиб, артинди-да, орқасига қайтди.

Чойни дамлагач, у қошиқ билан шопирди-да, «Тайшир-хонимга», деб ғарб томонга бир қошиқ чой сепиб қўйди. Сўнгра яна шундай шопириб туриб: «Хангаймга», деб шивирлаганича бир қошиқ чойни жануб томонга септи. Бу билан ўзича тоғлар руҳини қувонтирмоқчи бўлди.

Кейин учаловлари ўтириб пиёлаларига арпа толқон солишди. Толқондан ёқимли ҳид келиб турарди. Сўнгра толқонни чойда қориб, бўғирсоққа ўхшатиб юмалоқлашди-да, тиззаларига териб қўйишди. Кечки овқат ана шу арпа толқону иссиқ чойдангина иборат эди! Улар узоқ йўл азобини ҳам, ярамас князни ҳам, кўнгилсиз эртанги кунни ҳам унутиб, иштаҳа билан овқат ейишга тушишди.

— Дада, Ургага қачон етамиз?—дея сўради Бато.

— Оз қолди, ўғлим, агар сен бугунгидек имилламасдан илдамроқ юрсанг, тезда етиб оламиз.

— Тез-тез юргим келяпти-ю, лекин оёқларим чарчаб қол-япти-да,— деди Бато хафа бўлиб. Ўғлининг жавобидан ота-она кулиб қўйишди.

— Йўлдаги катта тош нима экан? Тайхар эмасми?—дея сўради Долгор.

— Ҳа, Тайхар.

— Мен ҳам шундай деб ўйлагандим. Бекорга ибодат қилмаган эканман.

Долгор эрининг кетидан борар экан, ўша тош қаршисида тўхтаб, унга ўн бор бош эгиб сажда қилганди. Айтишларига қараганда, авлиё Зая шу тош билан ёвуз аждаҳонинг бошнини мажақлаган эмиш.

— Ойи, кимга ибодат қиляпсиз?— сўради Бато.

— Гэгэн Заяга, ўғлим,— деди онаси шивирлаб.

— Нега?

- Бизга кўпроқ бахт ато қилсин дейман.
- Менга ундан обаки сўранг.
- Уғлим, яхшиси, ўзинг ибодат қилиб сўра.

Бато тиз чўкиб:

- Авлиё лама, менга обаки бер,— деб қичқирди.

Батонинг жуда обаки егиси келаётганди. Обаки емагани-гаям анча бўлган эди-да ўзиям. Утган йили надом¹ кунлари пойгада Донойнинг чопқир тўригини миниб голиб чиққанида бойнинг хотини унга обаки берганди. Шундан бери Бато ўзича дунёда обакидан ширин нарса йўқ деб юрарди.

- Дада, сиз ўша тошни кўтароласизми?

— Даданг оддий бир одам, сеҳрли куч-қувватга эга эмас,— деди Эрдэнэ табассум билан ўғлининг бошини силар экан.

- Сеҳрли куч-қувват деганингиз нима?

— Ҳа, бу жуда буюк куч. Бундай кучга эга бўлган одам масалан...— Эрдэнэ бир оз кўзини юмиб турди-да, давом этди:— бизни бир зумда Ургага элтиб қўйиши мумкин.

— Нега сизда бундай куч йўқ? Бўлганда Ургага дарров етиб олардик, оёқларимиз ҳам чарчамаган бўларди, тўғри-ми, ойи?

— Мен эртаю кеч иш билан банд бўлдим, қўлим бўшамади,— деди Эрдэнэ ўғлининг офтоб тафти ва чўл ҳиди аңқиб турувчи бошидан ўпар экан.

Бато ота-онасини яна анчагача сўроққа тутиб ўтирди, аммо улар ўғилларининг: «Нега?», «Нима сабабли?» деган саволларидан сира зерикишмас, балки унинг соддалигидан мириқиб кулишар, уларнинг кулгиси эса, дарё тўлқинлари овозига қўшилиб, уни яна ҳам кучайтираётгандек бўларди.

Инсон бахт учун туғилади ва ҳар қандай қийинчилик, азоб-қувбатлар ҳам унинг қувончга бўлган интилишини сўндиролмайди. Шу сабабли бизнинг йўловчиларимиз ҳам нари-бери тамадди қилиб олишгандан кейин узоқ йўл азобини унутиб, ҳар қандай инсон ҳам ҳордиқ чиқариш пайтида ҳис этиши мумкин бўлмиш ҳузур-ҳаловатни туйдилар. Долгор билан Эрдэнэ эртанги кун уларга нималар ҳадя этиши мумкинлигини билмаган ҳолда ҳазил-ҳузул қилиб ўтиришар экан, қоронғи тушганини ҳам сезмай қолишди. Кўкда юлдузлар чарақлай бошлади, Тамир водийсида эсган сарин ел қир-адирларнинг анвои бўйларини олиб келди.

Эрдэнэ кишанланган отини олиб келиб узун жун арқон билан қоziққа боғлаб қўйди. Шундан кейин ўтовни томонга

¹ Надом — халқ байрами.

бир оз тикилиб турди-да, кафтларини жуфтлаб ибодат қила бошлади.

— Тайширхоним, Ота-тэнгэрим, нажоткорим Гомбо, ўзларинг мадад беринглар менга.

Ҳаммалари қаттиқ уйқуга кетишди, аммо Шарқ томон ёришиб, юлдузлар сўна бошлагач, Эрдэнэ дарҳол уйғониб, ўрнидан турди. У чодирдан чиқиб яхшилаб керишди-да, кейин бирдан сергак тортиб, атрофга аланг-жаланг қарай бошлади. Бу нимаси? Оти кўринмайди-ку, қаёққа ғойиб бўлдийкин? У ерда ётган жун арқон ва қайиш кишанни кўргач, кўз олди қоронгилашиб кетди. Назарида, уфқдаги улкан қора тоғ шундайгина устига бостириб келгандек бўлди. У икки қадам орқага чекиниб, оёқ-қўли шалвираганича узоқ-узоқларга тикилиб қолди. Кейин худди хаста одамдек икки букилиб бориб чодирнинг пардасини кўтариб қўйди. Лаблари эса ҳадеб: «Оҳ, Тайширхон, Ота-тэнгэр, оҳ Гомбо, Гомбо, наҳот ёлғиз отимдан жудо қилсанглар?»— дея шивирларди.

Долгор ҳам уйғонди. У эрини кўриши билан ўрнидан қўзғалиб:

— Ҳаво қалай?— деб сўради.

Эрдэнэ қўлида арқон билан эшик олдида паришон турарди.

— Отни олиб кетишибди.

— Нима? Отни? Бизнинг отимизни-я?— Долгор сакраб ўрнидан турди.

— Бўлмаса кимникини бўларди?— дея хомуш жавоб берди Эрдэнэ тўшакка ўтириб.

— Энди нима қиламиз? Бегона юртларда отсиз ҳолимиз не кечади энди, вой шўрим... қуриди.— Долгор йирига тушди. Бир зумда унинг ёноқларидан дувиллаб ёш оқа бошлади.

Дарё ҳар кунгидек айқириб оқарди, янги куннинг бошланаётганидан далолат бериб, тонг ота бошлади.

— Йиғлашнинг нима кераги бор? Қўйсанг-чи... Кўз ёши билан ғам-ташвиш енгиллашармиди.— Эрдэнэ атайлаб илжаймоқчи бўлганди, ўхшатолмади, юзи бурушиб, лаблари чўччайди. Шундан кейин у трубкасини олиб чекишга тушди.

«Чинданам нима қилдик энди»,— дея ўйлади Эрдэнэ. Кўз слди яна қоронгилашиб, тили калмага келмай қолди. Йиғлаётган хотинига қайрилиб қараб қўйди-да, сўнг чорданга қуриб ўтириб олди.

— Хотинжон, тангрига шукурким, ўзимиз соғ-саломат қолибмиз. Чой қўйиб юбор-чи, у ёғи бир гап бўлар, бош

омон бўлса, дўппи топилади, бир кунимизни кўриб кетармиз.

Эрдэнэнинг ёноқлари бўртиб, кўзлари бир ерга қадалди, оғиз-бурнидан кўкимтир тамаки тутуни буруқсаб чиқа бошлади.

Чамаси, Долгор эрига бир нима демоқчи бўлди-ю, лекин индамай чодирдан чиқиб кетди.

У олов ёқар экан, лаблари: «Ё Гомбо, ё Тайшир»,— деб пичирлар, аммо азиз-авлиёлардан нима тилаётганини унинг ўзи ҳам аниқ билмасди.

Шарқ томондан қуёш кўтарилиб, водий тобора ёришиб кела бошлади. Кузги шамол адир бўйлаб юмалатиб, учириб юрган шўрак ўтлар гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда йилтираб қоларди.

2. Эрдэнэ отсиз қолганидан бир кун илгари Тамир водийсининг нариги томонида, тонг пайти бошқа бир воқеа содир бўлганди.

Шимоли-ғарбдан жануби-шарқ томон ястаниб ётган водийнинг шундайгина тугайдиган қиялама ерида учта ўтов турарди. Ўтовлар орасида қўй қамаладиган қўтон бор эди. Тонг саҳарда катта ўтовдан қорачадан келган, ўткир кўзлари ўйнаб турувчи бир одам чиқиб келди. Унинг устида ҳаво ранг далембадан¹ тикилган яктак, оёғида уринганроқ гутул², белбоғида эса ёғоч сопли пичоқ осиглик. У ўтовдан чиқиб теварак-атрофни кўздан кечира бошлади.

Бу одамнинг исми Итгэлт. У ҳали ёш, бор-йўғи ўттиз иккига кирган. Ўзи кўринишдан оддийгина одам, бунинг устига, бирон-бир амали ҳам йўқ. Отасидан ортиқча мол-мулк қолмаган бўлса-да, ўзи жуда бой, сал вақт ичида ҳар хил ёлғон-яшиқ, қилвир йўллар билан Луугун хошунлигидаги энг бой-бадавлат одамга айланиб олган.

У, ўн тўққиз ёшида Далайчойнхорван хошунлигидаги бир тайжининг қизига уйланган. Қайлигидан сеп ўрнига пода-пода мол олган. Бойиб кетишининг сабаби ҳам шундан. У қўрғонида бир озгина чорва моллари сақлайди, аслида, бутун округ камбағаллари унинг подасини боқади.

Хотинининг исми Должин, ўн ёшли ўғлининг оти Хонгор, етти ёшли қизининг исми эса Солонго.

Итгэлт тонг саҳарда турганча қош қорайгунга қадар тиним билмай ишлайди. Хонадонидаги бошқа одамлардан ҳам

¹ Далемба — оқ сурп.

² Гутул — таги кигиздан тикилган этик.

худди шуни талаб қилади. Хотини Должин ҳам шу сабабли ҳаммадан илгари туришни одат қилиб олган. У сигирларни соғиб, уларни яйловга қўйиб келгач, бошқа юмушларини давом эттиради. Бирор одам ундан олдинроқ туриб қолгудек бўлса борми, у кечгача қовоқ уйиб, ҳеч ким билан гаплашмай юради. Итгэлт хонадонида хизмат қилувчи аёллар буни яхши билишади. Шу боисдан улар хўжайинларининг ўтовида оёқ товуши эшитилмагунга қадар ташқарига чиқмасликка ҳаракат қилишади.

— Должин!— деди Итгэлт кериша туриб хотинига.— Уғлингни уйғот, сигирларни бир ерга тўпласин. Бугун ҳаво яхши бўладиганга ўхшайди.— У шимолий ўтовга бориб дудбуронни очиб қўйди.— Дулма! Бўлди, тур энди!— Кейин шарқий ўтов томонга йўл олди. Лекин бу ўтовдан бир кампир чиқиб, дудбуронни ўзи кўтариб қўйди.

Шимолий ўтовда йилқибон Галсан хотини Дулма билан туради. Шарқий ўтовда молбоқар Няма хотини Хишиг ва олти яшар қизи Сурэн билан яшайди.

Итгэлт ўрта бўй, ориқдан келган бўлса-да, аммо чайир, зуваласи пишиқ одам. У чаққон-чаққон одим отгани учун ҳам одамлар унга Читтаквой деб лақаб қўйишганди.

Итгэлт хизматкорларини уйғотиб бўлгандан кейин ўз ўтовига йўл олди. Унинг қаршисидан уйқули кўзларини ишқалаб Хонгор чиқиб қолди.

— Дангаса уйқуга тўймас, беғамнинг сўлаги тинмас, деган мақол тўғри экан. Ярамас, ҳалига қадар уйқунг ўчмадими. Тезда сигирларни тўплаб, манави ерга олиб кел,— деди Итгэлт.

Тепаликнинг жануб томонида бир нечта мол ўтлаб юради. Хонгор битта тол пояни от қилиб миниб олди-да, ўтовлар орасидан пода томонга ғизиллаб кетди.

— Оббо ярамас-е, уялмай ёш болаларнинг қилиғини қилиб юришини қара,— дея бақириб қолди отаси унинг кетидан.

Итгэлт Тамирнинг нариги соҳилида ўтлаб юрган икки отга бир оз тикилиб турди-да, кейин пилдираб бориб кўтоннинг дарвозасини очиб юборди. Шу пайт унинг олдига хизматкори Няма келди. Няма салом-алиқдан кейин илжайиб деди:

— Одамлар қайси биримиз бойвачча Итгэлту, қайси биримиз чўпон Няма эканимизни ажратолмай бошлари қотаяпти.

— Майли, бошлари қотаверсин,— деди Итгэлт кулиб. Кейин ҳалиги отларни кўрсатиб қўшиб қўйди:— Кеча тай-

жи Пурэвнинг йилқибони сўраган отлар ҳов анави ерда ўт-
лаб юрибди.

— Эгаси ҳайдаб кетмасдан олдин уларни тутиб, сабза-
вотга бориб келсак ёмон бўлмасди,— деди Няма.

— Йилқилар келганда биттасини мингин-да, бориб улар-
ни ҳайдаб кела қол,—шундай деб ўз ўтовига кириб кетди.

Хонгор югурганича зовурнинг ёнидан ўтиб кетмоқчи бўл-
ганди, тўсатдан тўхтаб қолди; зовурнинг ичида кимдир уни
чақирарди. У тўхтаб қулоқ солди. Аллакимнинг:

— Ҳой ўғлим, бу ёққа туш,—деган йўгон овози қуло-
ғига кирди.

Хонгор иккилашиб бир-икки қадам олдинга юрди. Кўзи-
га пастда кимдир ётгандек кўринди.

— Қўрқма. Мен бутунлай ҳолдан тойганман,— деди ҳа-
лиги одам.

Хонгор пастроққа тушиб, ерда ётган одамнинг олдига
яқинлашди-да, ҳайрат ичра сўради:

— Сиз одаммисиз?

— Одамман, ўғлим, одамман, қўрқма, келавер.

Ерда ҳақиқатан ҳам бир одам ётар, аммо кўринишдан
қўли йўққа ўхшарди. Унинг соқоллари ўсиб кетган, юзини
кир босган, фақат кўзлари чақнаб турарди.

— Эр йигит эр йигитдан қўрқмаслиги керак,— деди ҳа-
лиги одам жилмайиб.

— Мен қўрқаяётганим йўқ,— деди Хонгор. Борди-ю, бир
нарса бўладиган бўлса қочиб қолиш ҳеч гапмас, шунинг учун
у дангал ётган одамнинг олдига яқинлашди.

Бу нимаси? У ҳеч нарсага тушунолмай ҳайрон бўлди.
Одамнинг бутун гавдаси молнинг қуриган терисига чандиб
тикилган, унинг боши худди қопдан чиқиб тургандек эди.
Ҳалиги одам Хонгорга жим тикилиб турарди.

— Нега ўрнингиздан турмаяпсиз?—деб сўради Хон-
гор.

— Туролмайман.

— Нега?

— Мени терига ўраб тикиб ташлашган. Қулоқ сол, йигит-
ча, мен Луугун қамоғидан қочдим. Буни биров билиб қолса,
мени ўлдиришлари турган гап. Лекин, эр йигит эр йигитга
доимо ёрдам қилади, сенинг ҳам мендек аканга ёрдам бери-
шинга ишонаман.

«Эр йигит доимо эр йигитга ёрдам беради», деган гап
Хонгорга таъсир қилди чамаси, у илжайиб, мағрур йўталиб
қўйди.

— Сизга қандай ёрдам беришим мумкин?— дея сўралаи у ҳам йўғонроқ овозда гапиришга ҳаракат қилиб.

— Агар иложини қилолсанг, менга ўткир бир пичоқ, қандай бўлмасин бир дэл¹, бирор егулик нарса олиб келсанг. Фақат мен тўғримда ҳеч кимга оғзингдан гуллаб қўйма,— деди ҳалиги одам илжайиб кўз қисиб қўяр экан.

— Сиз эркак бўлсангиз, мен ҳам эркакман. Мени калтаклашса ҳам сиз ҳақингизда ҳеч кимга оғиз очмайман,— деди Хонгор,— лекин мен аввал сигирларни йиғиб уйга ҳайдаб олиб боришим керак, мени кутинг, албатта келаман.

Терига тикиб қўйилган одам Тумэр эди. У ўтган йили кузда келиб-келиб Луугуннинг йилқи уюрдан бир тўда отни айириб ҳайдаб кетганди. Аммо тошқин Тамирдан ўтаётганда оти гарқ бўлиб, ўзининг ҳам ўлишига оз қолганди. Уни мажолдан кетган бир ҳолда қўлга тушириб қамоққа олишган эди. Бир неча кун қийнаб сўроқ қилишди. Шунда ҳам Тумэр ўзининг кимлигини айтмади, аммо кимдир уни таниб қолиб, айтиб берди.

— Бе, бўлмаган гап, ёлғон гапиряпти,— деган эди ўшанда Тумэр.

Ҳаётини сайнэрликка бағишлаган одам қайси хошундану қайси юртданлигини мутлақо айтмаслиги лозим, акс ҳолда, у туғилиб ўсган юрт одамларининг бошига ташвиш тушади. Унинг гуноҳлари учун ўша айбсиз бечоралар жавоб беришлари керак бўлади. Шунинг учун ҳам Тумэр исмини, юртининг номини айтмади.

Тумэр сўроқ пайти жавоб бермагани билан, барибир, жиноят устида қўлга тушганди. Суд қисқа бўлди. Уни гуноҳи учун буқанинг ҳўл терисига ўраб тикиб, ўрага ўтқазиб қўйишди. Бу даҳшатли кийимда у бир йилга яқин ўтирди, ниҳоят, бундан уч кун илгари қочишга муваффақ бўлди. У чўл бўйлаб икки куну икки кеча юмалаб, ўмбалоқ ошиб келиб, кеча кечаси шу зовурга тушиб қолди. Шу ерга етиб келгунча бутунлай кучдан толди, устига устак, очлик ниҳоятда тинкасини қурутди, ахир у икки кундан бери туз тотгани йўқ эди-да. Зовурда беҳол ётар экан, ниҳоят, таваккал қилиб Хонгорни ёрдамга чақирди.

Хонгор сигирларни қайтариб келиб жойига қамади. Йўлда у тунги йилқи боқишдан хотиржам қайтиб келаётган Галсанга дуч келиб қолди.

— Хонгор, уйқу пишдимми? Аҳволлар қалай?

¹ Дэл — миллий кийим, кўпроқ совуқ кунларда кийилади.

Хонгор индамади, унинг фикри зикри зовурда ётган одамга қандай қилиб бўлса ҳам ёрдам кўрсатиш билан банд эди.

— Хонгор, нега индамайсан? Ёки уйингдагилардан таъзирингни едингми?—Галсан хахолаб қулиб отини чоптириб кетди.

Галсан ўтовга кириши билан қўлида челақ, сигирларни соғиш учун келаётган хотинига тўқнаш келиб қолди.

— Дулма, бу дейман, жуда ялқов бўлиб қолдинг-ку! Утовимизнинг дудбуронини ҳар кун эрталаб валинеъматнинг ўзлари кўтариб қўяяптилар. Сен бўлсанг, наҳс босиб чошгоҳгача ёгасан. Эҳтиёт бўл, бу қилигинг яхши эмас, ишқилиб, хўжайиннинг жаҳли чиқмасин. Унда тангрининг мурувватидан бенасиб бўлиб қоламиз-а.

— Қўрқма, бенасиб бўлмаймиз, бизга аталганнынг қаймоғи бузилгани йўқ ҳали,— дея кулги аралаш жавоб қилди Дулма эшикни ёпиб чиқиб кетар экан.

— Овсар,— деб тўнғиллаб қолди Галсан хотинининг кетидан. Кейин устидаги брезент чопонини ечиб, каравотга итқитиб юборди.

Ҳамма ҳар хил юмуш билан банд бўлиб кетганда Хонгор пайт пойлаб туриб отасининг пичоғи, дэли, отининг юганини, ҳамда бир қорин ёғ олди-да, молхонанинг орқасига ўтиб бекитиб қўйди. Уни ёш байталларни яйловга ҳайдашга юборишганда, битта қоп олиб чиқди ва ҳамма нарсани жойлаб отга минди.

У отхонадан сал узоқлашганда, қўйларни ўтлоққа ёйгани кетаётган Дулмага дуч келиб қолди.

— Қопингдаги нима?— деб сўради у.

Хонгор кўп қичқираверма, дегандек қамчинини кўрсатиб пўписа қилиб қўйди-да, яқинроғига боргач:

— Эр йигит доим эр йигитга ёрдам беради,— деди.

— Нималар деяпсан!— дея кулди Дулма.— Яна қирда биров билан ўйнамоқчи бўлмаяпсанми ишқилиб?

— Хола, мени кўрганингизни ҳеч кимга айтманг.

— Майли, айтмайман.

Хонгор байталларни яйловга ёйиб, ўзи зовур томонга жўнади. Лекин аввалги жойидан Тумэрни тополмади.

— Амаки, қаёқдасиз?— дея аста чақирди у.

— Мен бу ердман, бу ёққа кел,— Тумэрнинг овози зовурнинг чуқур жойидан эшитилмоқда эди.

Хонгор отдан сакраб тушди-да, пичоқни ишга солди. У бандини теридан халос этиш учун анча уринди. Банди устидаги теридан қутулгандан кейин ҳам анча вақт ўрнидан ту-

ролмай ётди, у қўлларини силкитиб, худди бировни ушлаб олмоқчи бўлаётгандек ҳаракат қиларди.

Хонгор ерда ётган бу одамга жимгина тикилиб турарди.

— Бошим айланиб кетяпти,— деди ниҳоят Тумэр қўли билан пешонасини ишқар экан.

«Қойилмане,— дея ҳаёлидан ўтказди Хонгор,— бу тери ичида қандай қилиб қочдийкин! У сайнэр бўлса керак».

Хонгор тоғда бундай уддабурон сайнэрлар кўплигини катталардан эшитганди.

— Амаки, сиз сайнэр эмасмисиз?— дея сўради Хонгор ўртадаги жимликни бузиб.

Тумэр кўзларини очиб болага узоқ тикилиб турди-да, сўнг жилмайиб сўради:

— Сен сайнэр Тумэр ҳақида ҳеч нарса эшитмаганмисан?

Хонгор Тумэр ҳақида эшитган эди. Ўтган йили овулларда Засагтхон хошунлигидан бўлмиш тутқич бермас сайнэр Тумэр қамоққа олинибди, деган миш-миш тарқалганди.

— Эшитганман! Демак, сиз ўша Тумэрнинг ўзи экан-сиз-да?

— Ҳа.

Боланинг кўзлари ҳаяжондан ёниб кетди. Ҳа, мана, кимга ёрдам берган экан у. Энг машҳур сайнэрга-я! Тагин у билан худди ўз тенгдошидек гаплашяпти.

— Ўғлим, исминг нима?— сўради Тумэр.

— Хонгор, Итгэлтнинг ўғлиман,— дея дадил жавоб қилди бола.

Тумэр ўрнидан туриб устидаги кирлаб, жийиб кетган энгил-бошини ечди-да, Хонгор олиб келган дэлни кийди. Шундан кейин пичоқ билан чуқур қазиб, эски, чувринди энгил-бошини кўмиб ташлади. Хонгорга бу одамнинг ҳар бир ҳаракати ажиб туюларди, айниқса олиб келган ёғни бир зумда еб тамомлаганини кўриб ҳайрон бўлди.

— Хўп, ўғлим,— деди Тумэр ёғни тугатгач,— сенга узоқ умр тилайман, бахтли бўл. Бир кун келиб яхшилигингга яхшилик қайтарарман. «Эр кишининг йўли олис», деган мақолни эшитганмисан. Сен билан яна албатта учрашамиз. Энди уйингга бор, яна қидириб юришмасин.

— Хайр, Тумэр амаки,— деди бола отининг бошини ўтов томон буриб. У отда аста-секин бораркан, ҳадеб: «Эр йигит доимо эр йигитга ёрдам беради»,— дея такрорларди. У тез-тез орқасига қайрилиб қараб қўяр, лекин Тумэр энди кўринмасди.

Хонгор ўтовига яқинлашиб борганда эшик олдидаги хода-да иккита бегона от бойлоғлиқ турганини кўрди.

«Ким келдийкин?» — ўйлади бола ичкарига кирар экан. Ўтов ичида сариқ жужун хантаз¹ кийган икки бегона одам қимиз ичиб дадаси билан гаплашиб ўтиришарди.

— Ҳа, Итгэлт-гуай, уни сўроқ пайти кўрмаганингизга ачинаман. Орқасидан қон тирқираб оқяпти, тишларини ғижирлатади, аммо бир марта бўлса-да, додламади-я. Жуда бақувват сайнэр экан, лекин уни барибир тутамиз-да, гўшларини бурда-бурда қилиб ташлаймиз, қочишнинг нималигини ана ўшанда билади! — деди яғриндор, чўтир киши хахолаб кулиб. Хонгорнинг назарида, унинг кулгисидан ўтов ҳам зириллаб кетгандек бўлди.

Яғриндор кишининг исми Бадарчи эди. Бу одам князь Луугуннинг қамоқхонасида ўн икки йилдан бери назоратчи бўлиб ишлайди, у энг бераҳм соқчи сифатида танилган. Узи жуда кучли, шунинг учун ҳам бутун аймоқда миллий кураш бўйича чемпион сифатида машҳур бўлган. Ун икки йилдан бери қамоқда ишлаб, анча-мунча бойлик ҳам орттириб олди. Шу сабабли кейинги йилларда камбағаллардан нафратландиган, уларни гадой деб таҳқирлайдиган бўлиб қолди.

Ўтган йили Тамир соҳилида беҳуш ётган Тумэрни ҳибсга олган ҳам худди шу Бадарчи эди. Бу жасур сайнэрни унинг ўзи қийнаб сўроқ қилган ва буқанинг терисига ўраб тикиб ташлаган эди. Ун икки йиллик иш даврида у жуда пишиб кетган, унинг чангалига тушган бирорта банди ҳам қочолмаган. Фақат Тумэргина қочишнинг эвидан чиқди. Бадарчи уни эсларкан, тишларини ғижирлатиб қўярди.

Шунга қарамай Бадарчи Тумэрнинг жасорати ва чидамига қойил қоларди. Лекин бу бўрини тутиб олганда унинг кучига тасанно ўқиш билан бир лаҳзада ўлдириб ташлаш пайдан бўлиб турган бераҳм, қаттиқ қўл одамнинг қойил қолиши эди, холос. Тумэрга қадар йигирма бандзага² ҳеч ким чидаш беролмаганди. Тумэрни у қирқ бандза урди, аммо у бирон марта бўлса-да, инграб овоз чиқармади. Калтакланган Тумэрни ҳибсхонага судраб кираркан: «Ҳа, бу ҳақиқий сайнэр экан. Аммо эртага барибир гапиришга мажбур эман», — деб қўйди. Лекин Тумэр эртасига ҳам гапирмади.

— Сен ўзи одаммансан ёки метинми? — дея сўради охири ҳолдан тойган Бадарчи.

— Одамман, — деди илжайиб Тумэр. Бадарчи уни терига ўраб тикиб бўлгач, Тумэр кўзлари ғазабдан ёниб қатъий оҳангда:

¹ Хантаз — кўйлак устидан кийиладиган нимча.

² Бандза — дарра.

— Барибир қочиб кетаман,— деди.

— Вой жулдирвоқи ей, кучинг етармикан, мен хийдирган мана бу кийимдан ҳали инсон зоти қочиб қутулган эмас.

Тумэр барибир қочиб кетди. Ҳозир Бадарчи қандай қилсам обрўйимни қайта тиклаб оларканман, деб ўйларди. Тўғри, у қочоқни қўлга тушириши, иложи борича тезроқ тутиши керак. Шундагина унинг шуҳрати янада ошади, ахир бутун Халхага танилган эпчил сайнэрни икки бор қўлга тушириш ҳазилакам гапми?!

Бадарчининг ёнида ўтирган паст бўйли кишининг исми Дамдин эди. У ҳам ўтган йилдан бери назоратчи бўлиб ишлапти. Ҳозир у миқ этмай ўтирибди. Ўзини тутишидан ҳам, юриш-туришидан ҳам кўриниб турибдики, Тумэрни тутиш унга унчалик хуш келмаётганга ўхшайди. У, бу машҳур сайнэр яна ўзимизни тутиб олмасин, деб қўрқарди. Қўлга туширадиган бўлса борми, соғ қўймайди-да, ўзиям. Шунинг учун ҳам йўлда чумчуқ пирр этса, юраги ширр этиб кетаверди.

— Уғлим, бияларни ҳайдаб кетаётганингда ҳеч кимни кўрмадингми?— сўради Итгэлт.

— Йўқ,— жавоб берди Хонгор.

Болакайини юраги ўйнаб, нафаси тикиларкан, ичида: «Эр йигит эр йигитга ёрдам беради»,— деб қўярди.

У чиқиб кетмоқчи бўлиб орқасига ўгирилган эди ҳамки, катта сут челаққа қоқилиб кетди. Челақ тақир-туқур қилиб юмалаганича Бадарчининг тиззасига келиб тегди.

— Нега шумлик қилиясан? Билиб қўй, иштонингни ечиб, дарра билан калтаклайман,— деди Бадарчи пўнгиллаб.

Хонгор тўхтаб, назоратчига қўрқа-писа қараб қўйди.

«Тумэрни кўрганимни билса керак. Лекин мен барибир ҳеч нарса айтмайман. Минг калтақласин, барибир айтмайман», дея хаёлидан ўтказди у. Сўнг:

— Қани уриб кўр-чи, тўнғиз,— дея қичқирди кўзларига филт-филт ёш олиб.

— Ҳе, ярамас, кимнинг ўғли эканлигини билади-да! Гапларини қаранг,— деди Бадарчи.

— Уғлим, бола деган катталар билан бунақа гаплашмайди,— деб ўғлига танбеҳ берган бўлди Итгэлт, ичида эса ўғлим катта бўлганда мард йигит бўлади, деб мағрурланиб қўйди.— Демак, тери-периси билан қочиб кетибдида-а?— деди Итгэлт Бадарчига юзланиб:— Баҳодир йигит экан!

— Уни ҳеч ким тутолмовди, мен қўлга туширган эдим,— деди мақтаниб Бадарчи.

Тумэрни Итгэлт ҳам билар, ҳатто уни қамоқда кўрган ҳам эди. У бултур хошун қамоқхонасидаги бандиларга хайр-

эхсон олиб борганди. Фалакнинг гардиши билан ҳар қандай одам ҳам қамоққа тушиб қолиши мумкинлигини у одамлардан кўп эшитган эди. Шунинг учун ҳам Итгэлт ўз навбатини олдинроқ ўтаб қўйиш учун назоратчига пора бериб куни бўйи бандиларга текин овқат улашиб юрганди. Тумэрни ҳам ана ўшанда кўрганди.

Хонгор ҳамон ўтов ичида катталарнинг Тумэр ҳақида нималар дейишаётганига қулоқ солар, Тумэр уни эр йигит деб атаганидан, ўзи эса шундай доворак бир кишига ёрдам берганидан мағрурланиб турарди.

Ўтовга Няма кирди.

— Саломатмисиз, яхши юрибсизларми?

— Яхши, ўзингиз қалайсиз?

— Раҳмат, бу йил ёз яхши келди, ёмғир кўп ёғяпти. Хўш, йўл бўлсин, ҳурматли Бадарчи?

— Ҳа, анови Тумэрни қочириб юборгандик, мана энди қидириб юрибмиз. Няма-гуай, бир фол кўрвормайсизми?

— Няманинг кўрган фоли ҳамма вақт тўғри чиқади,— деди Итгэлт истеҳзо аралаш.

— Қариб қоляпман, кучдан қолдим, шу сабабли бўлса керак, тез-тез янглишяпман,— деди Няма ва қўйнидан ипга терилган тўққизта танга олди. У тангаларни стол устига ёйиб, уларга қараб пуфлаб қўйди, сўнгра кўзини юмиб бир нималар деб шивирлади-да, лабларини кулгили чўччайтирганича яна пуфлай бошлади.

— Қизиқ! Тангаларнинг башорат қилишича, унинг ўзи ўз оёғи билан келиб қўлингга тушар экан. Сендан қочиб қутуладиган улови йўқ, бу воқеа қуёш ботиш олдида содир бўлади,— деди у тангаларни қайта ипга чизиб қўйнига солиб қўяр экан.

Бадарчи бир кўтаришда катта заранг косадаги қимизни сипқариб, ўрнидан турди-да, мезбон билан хайрлашди ва Дамдинга бош ирғаб ўтовдан чиқиб кетди.

Хонгор бу иккала одам Тумэрнинг орқасидан етиб олган тақдирда ҳам унга кучлари етмаслигига ишонарди. Ахир Тумэр шундақанги кучлики! Шундай бўлса ҳам у дам-бадам зовур томонга ташвиш билан қараб-қараб қўярди.

Итгэлт ўз йилқичиларини йиғиб, Тумэрнинг қочиб кетгани ҳақида хабар қилди.

— Энди эҳтиёт бўлинглар, бир неча отни олиб кетса олиб кетар, бунинг унчалик қўрқинчли жойи йўқ, лекин худо кўрсатмасин, битта-яримтанга шикаст етказиши мумкин! Бугундан бошлаб уюрга кечаси икки кишилашиб қўриқчилик қилинглар,— дея буюрди.

Галсан ўтовдан чиқар экан:

— Итгэлтни қара, бизларга худди ўз отамиздек жон куйдиради-я,— деб қўйди.

— Ҳа-да,— деди Няма,— тилласини ўйлаган одам сандигининг ҳам ташвишини қилади.

3. Ёзнинг иссиқ кунлари Урганинг гўшт бозорида кўп юриб бўлмайди. Пашшалар кўплигидан кўз очирмайди, улар пештахталарнинг орасида ботқоқда гужғон ўйнаган чивинлар тўдаси янглиғ гала-гала бўлиб учиб юришади. Дайди итлар бўлса, оёқнинг тагида ўралашиб, вовиллашади, акиллашади. Итларнинг акиллашига бутун эғни-боши қон ва ёғга беланган қассоб бақириб-чақирришлари қўшилиб, тўполон авжига минади. «Кеп қолинг, мана қўйнинг думғазаси, мана думбаси, мана ёғлиқ мол гўшти!— каби қичқириқларни ҳали у ердан, ҳали бу ердан тинмай эшитиш мумкин.— Мана арзон тўш, қатқорин, ичак! Кеп қолинг, оп қолинг, ҳозир ёмғир ёғиб кетади, армонда қоласиз!» Биров ингичка, биров йўғон овоз билан, яна бошқаси чўзиқ ёки узук-юлуқ товушда худди ибодат қилаётган роҳиблар ёки ноласи асабга тегадиган тиланчилардек қичқиришгани қичқиришган.

Пештахта олдида белига арқон боғлаган ҳаммоллар туришади. Сўйилган қўйми, мол нимтасими олсангиз, улар уйингизга элтиб беришади. Сотувчи билан савдолашаётганингизни эшитишгани ёки кўришгани заҳоти тепангизга ёпирилиб келишади.

Бозорнинг ана шу сершовқин қисмига ўтадиган муюшида қўлтиқтаёқли бир йигит турарди. Рангпар бу йигит эски дэл кийиб олган. У ўтган-кетганга оҳиста илтижо қилади:

— Акалар, опажонлар, раҳм айланг, хайр-садақа қилинг! Бир хиллар жирканиб, унга қайрилиб ҳам қарашмас, бошқалар эса ердаги телпагига чақа-чуқа ташлаб ўтар, баъзилар бир бурда думбами ёки бир нечта қуртми ташлаб кетарди. Йигитча қора қопчиғини олиб, овқатларни ўшанга солиб қўярди.

Ички ишлар министрлигининг чиновниги — яқинда ўнта оқ туя эвазига бэйс¹ унвонига сазовор бўлган Довчин ёнида ёш хотини Гэрэл билан бозор ёнидан семиз, бақувват саман отларда ўтиб қолди.

— Манави бечорога у-бу бериб кетинг,— деди Гэрэл эрига тиланчи йигитни кўрсатиб.

— Бунақада сираям биринг икки бўлмайди ахир, жонги-

¹ Бэйс — тўртинчи даражали князлик унвони.

нам. Урганинг бутун тиланчиларига хайр-эҳсон етказиб бўлармиди?— дея жавоб қилди Довчин.

Шундан кейин Гэрэл қўйнидан хадак¹ чиқариб тиланчига ташлади. Рўмолдан чўчиб кетган от ҳуркиб четга сакраган эди, Довчин унинг жиловидан тутиб қолди.

— Бунақада бирор фалокатга учраш ҳеч гап эмас, жонгинам. Яна кимни деб?— дея хотинига танъа қилди амалдор.— Ундан ташқари хадак ҳам бекор кетди, уни черковга тортиқ қилишимиз керак эди.

Гэрэл индамай отига қамчи босди.

— Тангри сенга бахт ато қилсин!— дея қичқирди унинг ортдан тиланчи рўмолни қўйнига солар экан.

Шу пайт тўриқ отда бозор ёнига ҳаво ранг қўйлак кийган, кенг елкали, келишган бир мўғул йигит етиб келди. У тиланчини кўриши билан ҳайратга тушиб отини тўхтатди-ю: «Наҳотки шу Хояг бўлса»,— дея гўлдиради. Сўнг унга яқинроқ келди.

— Хояг, дўстим, тирикмисан?!

Тиланчи чўчиб отлиққа қаради.

— Тирикликка тирикман, аммо нима билан тириклигимни кўриб турибсан.— Унинг кўзларида ёш қалқиб, ёноқларидан юмалаб туша бошлаганди, енги билан шоша-пиша артиб, сўради:— Ўзинг соғ-саломат бормисан?

Оғир уруш йиллари қувончда ҳам, ташвишда ҳам бир-бирларига йўлдош бўлган мана шу икки дўст Урга бозорида шу аҳволда учрашиб қолишди.

— Менга сени ўлган, дуои фотиҳасини ҳам қилиб бўлдик, дейишганди-ку,— деди йигит отдан тушар экан.

— Дунёда нималар бўлмайди... Уруш нима билан тугади?

— Бунинг тарихи узоқ. Ҳа, дарвоқе, бу ерда нима қилиб турибмиз, юр, четроққа чиқиб гаплашайлик.

Дўстлар хитой растасига киришиб айвон панасига, сояга ўтиришди.

Хояг асли Сайдван хошунидан бўлиб, бундан икки йил муқаддам армияга қақирилган ва Хатан ботир Магсаржав қўмондонлигида жанубда хитойлар билан жанг қилган эди.

Аввалига у жанг қилгиси келмай, бир иложини қилиб уйига қочиб кетмоқчи ҳам бўлиб юрди. Аммо у армияда хизмат қилиб юрар экан, хитой милитаристлари ватанини босиб олиб, мўғулларни ҳам чахарлар ва харчинлар² каби ўзларига тобе қилмоқчилигини, боғдихон бўлса Мўғулистон-

¹ Хадак — совғага бериладиган қийиқ.

² Чахарлар ва харчинлар — Ички Мўғулистонда яшовчи мўғул уруғлари.

ни мустақил давлат қилишга, мамлакатни Маньчжурия императори сиртмоғидан озод қилишга интилаётганини тушуниб қолди. Хояг ана шундан кейин баҳодирларча жанг қилиб, энг яхши аскарлардан бирига айланди. Бир сафарги ҳужумда сонига ўқ тегиб, отдан йиқилди ва ҳушидан кетди. Жангдан кейин уни бир харчинлик оила топиб олиб парвариш қила бошлади. Соғайгандан кейин йўловчи бир аравага тушиб Ургага борди ва ҳарбий министрликка кириб ёрдам сўради. Аммо министрликдагилар уни ҳақоратлаб, қочоқликда айблашди, ҳатто қамаб қўйишларига оз қолди. Шундан кейин у очдан ўлмаслик учун тиланчилик қила бошлади. Шу зайл Ургадаги тиланчилар сони яна бир одамга кўпайди.

Бозорда унинг олдига келган одамнинг исми Доржи эди. Улар армияда танишиб, қалин дўст бўлиб кетишганди.

— Ушандан кейин ҳам қора иштонларнинг¹ бир неча бор таъзирини бердик, ҳатто бир сафар нақ Буюк Хитой деворига қадар бордик. Шундан кейингина кимлигимизни билиб олишди, бўлмаса бизларни доим қўймижозлар деб калака қилишарди.

— Ҳозир қўшинларимиз қаерда?

— Ҳаммаси қайтиб келди,— деди Доржи норози бир оҳангда.

— Нега?

— Билмадим. Баҳорда бизни чақириб олишди.

1914 йили Мўғулистон Чор Россияси ҳукуматининг тазйиқи билан бутун қўшинларини Ички Мўғулистон территориясидан чақириб олганди. Доржи хизмат қилаётган қисм тўсатдан бир чахар қишлоғида тўхтаган эди. Аскарлар тутундан ўнгиб кетган йиртиқ-ямоқ чодирларини тикишди-да, соқчилар қўйиб, отларни яйловга ҳайдаб юборишди. Кейин чодирларнинг устига жанговар байроқлар илиб қўйишди.

Чодирлар олдида гулханлар ёқилди, ошпазлар овқат қилишга, аскарлар эса энгил-бошини ямаб-ясқашга тушиб кетишди.

Гулханлар ловиллаб ёнар, отлар бўлса хотиржам пишқириб, ўтлаб юарди. Гўё бундан бир кун илгари жанг ҳам бўлмагандай эди.

Доржи чодирининг олдида ўтириб қўшиқ хиргойи қилганча кўйлагини ямарди. Шу пайт унинг ёнига бир кекса сол-

¹ Қора кийим кийган хитой аскарларини мўғуллар ана шундай деб атади.

дат келиб ўтирди-да, кўйлагини ечиб, битини боқа бошлади.

— Амаки, уларнинг уругини кўпайтирмоқчимисиз? Кўйлагингизни гулхан устига тутинг, ҳаммаси ўзини оловга ташлайди-қўяди,— деди Доржи кулиб.

— Одам ачинаркан, ҳар ҳолда ўз юртимиздан келганда,— деди у ҳам ҳазил қилиб.

Қўшни ўтовдагилар қўшиқ бошлашди. Доржи билан кекса солдат ҳам уларга аста жўр бўлишди.

— Сен нима дейсан, бу уруши қачон тамом бўларкин-а?— сўради кекса солдат.

— Қайдан билай, ахир мен ҳаммасини билиб, кўриб турадиган боғдихон эмасман-ку,— дея жавоб қилди Доржи.

Кекса солдат алланарсаларни ўйлаб бир оз жим турди-да, кейин хўрсиниб:

— Бу хитойларни енгиш жуда қийин кўринади. Худди қумурсқага ўхшаб сон-саноғи йўғ-а.

— Ҳечқиси йўқ, бизнинг Хатан ботиримиз бор.

— Айтишларича, ундан ўқ ўтмасмиш. Боши эса шунақанги каттамишки, унга лойиқ келадиган телпак йўқмиш. Жанг пайти у оғзидан олов пуркармиш...

— Бўлмасам-чи. У ахир улуг пуршгипаноҳларимиздан-да,— деди Доржи ўзини билимдон кўрсатишга ҳаракат қиларкан.

Сухбат бир зум узилиб қолди. Кимдир баланд, ёқимли овозда қўшиқ бошлаб юборди.

— Эҳ, қани энди ҳозир уйга борсанг-да,— деб гап бошлади кекса солдат,— бир пиёла илитилган арзани¹ симириб олиб, хотинингнинг тоза дэлини кийсангу молхонангни томоша қилиб ўтирсанг.

— Оғайни, хотинингни соғинганга ўхшайсан-а!

— Ҳа, негадир тез-тез эслайдиган бўлиб қолдим,— эътироф этди солдат.

— Уйда онам ёлғиз қолган, аҳволи нима кечдийкин?— Доржи ипни тиши билан узиб осмонга хаёлчан тикилиб қўйди.

— Зарари йўқ, бу кунларнинг ҳам чеки бордир,— деди солдат.— Сенда соч тароқ борми, сочим патак бўлиб ухлалмаяпман.

Доржи бамбукдан ясалган тароқни олиб солдатга узатди.

Солдат сочини тараб текислай бошлади. Шу пайт Доржининг эгарига боғлаб қўйган қопни кўриб:

¹ Арза — сутдан тайёрланган ароқ (бўза).

— Ану нима?— деб сўради.

— Қайси?

— Қоцдаги.

— Ановими! Қуритилган қўзиқорин.

— Уларни нима қиласан?

— Ҳар хил касалларга даво бўлади,— тушунтирди Доржи.

— Оббо сен-ей, менга ҳам озроқ бер.

— Озроқ беришим мумкин. Сен эса менга ўқингдан берасан.

Тўсатдан горн чалиниб қолди. Дўстлар сакраб ўрниларидан туриб, қуролларини ола ўз гуруҳлари қаторига бориб туришди.

Бутун қисм бир неча қаторга сафланди, олдинда командирлар туришди. Солдатлар бир-бирларига қараб қўйишар, афтидан, бошлиқлардан бирортаси келадиган кўринарди.

Мана, саф тортиб турган солдатлар олдига беш киши от йўрттириб кела бошлади. Олдиндаги баланд кўк отда бели ва елкаси оша қизил камар боғлаган Хатан ботир Магсаржав келарди. Унинг йўғон, қоқ-қора соч ўрими отнинг йўртишига ҳамоҳанг серкиллаб, ярқираб турувчи отгоси¹ эса дам юқори кўтарилиб, дам паст тушиб турарди.

Зиддиятли тарихий даврлар улуғ даҳоларни дунёга келтиради. Мўғулларнинг кўп асрлардан бери давом этиб келадиган манъчжур ҳукмронлигига қарши курашининг ҳал қилувчи даврида майдонга келган ана шундай даҳолардан бири Хатан ботир Магсаржав эди.

Бу одам халқни чет элликлар зулмидан озод қилиш учун олиб бориладиган курашнинг олдинги сафида борар экан, ғалаба доим унга ҳамроҳ эди.

У ван² унвонига эга бўлгач, хошун ҳокими бўлди ва бутун аратларни золимларга қарши курашга отлантирди. Худди шу одам мўғул халқи устидан ҳукмронлик қилиш тугаганини маълум қилиб, қурол кучи билан Манъчжурия амбанлигини Мўғулистон тупроғидан чиқиб кетишга мажбур этган эди. Ван Магсаржав манфур душман устидан ғалаба қилиши мумкин бўлган куч фақат қуролланган аскарлар эканига ишонар, шу туфайли ҳам аскарлар ишончини, муҳаббатини қозонишга ҳаракат қиларди. Шу билан бирга ўзи ҳам улар-

¹ Отго — олий давлат чиновникларидан эканлигини билдирувчи белгиси.

² Ван — иккинчи даражали князлик унвони.

дан меҳрини аямас, бу оддий жафокаш кишиларни ҳурмат қиларди. У аскарларга она-Ватан ҳақида, ватанни мустақил қилишнинг аҳамияти тўғрисида кўп гапириб берарди. Хатан ботир ҳатто диний хурофотларни ҳам ғалабага хизмат қилишга мажбур этарди. Аскарлар орасида унинг обрўси гоҳат баланд эди, улар саркардалар ичида Магсаржавни айниқса яхши кўришарди.

— Хатан ботир ёнингда бўлса, фалокат доримайди. У сени отилган ўқдан ҳам, кўтарилган қиличдан ҳам сақлаб қолади. У ахир паноҳпарварлар авлодидан,— дейишгучи эди аскарлар у ҳақда.

Кобдо шаҳрини олишдаги жангда бир жангчи қўрқоқлик қилиб, орқага қочди. Уни ушлаб Магсаржавнинг олдига олиб келишганда, у жангчига: «Мен сени жазоламайман, она юртингга хиёнат қилдингми, сени тангрининг ўзи жазолайди, бахт сендан юз ўгиради»,— деди-да, уни қўйиб юборди.

Ёнида турган жангчиларга эса: «Бечора, кейинги жангда ҳалок бўлади»,— дейди.

Ҳалиги жангчи, ҳақиқатан ҳам, икки кундан кейин ҳалок бўлди. «Қаранглар,— деди Магсаржав жангчиларга,— ўқ унинг пешанасига эмас, орқа миясига тегибди. Демак, у душман ўқидан ўлгани йўқ, балки она тупроқ қаҳрига, қарғишига учради».

Ҳамма йўлбошчининг гапига ишонди, уни мўғул жангчиларидан биронтаси нишонга олиши мумкинлиги ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмади.

Магсаржав манъчжурларга қарши курашда асосий йўналиш бўйича ҳужум қилаётган мўғул қўшинларига қўмондонлик қилар экан, қисқа вақт ичида уларни тўхтатди, ҳатто қарши ҳужумга ўтиб, анча-мунча орқага суриб ташлади-да, натижада, талай мўғул ерларини душмандан озод қилди.

«Бизга бировларнинг ери керак эмас,— дерди Магсаржав.— Аммо уларнинг афюнидан уйқуга кетган Мўғулистон уйғонгач, интиқомдан қочиб қутула олмасликларини кўрсатиб қўйишимиз лозим».

Магсаржав уч давлат шартномасига¹ қарши эди. Аммо бошқа иложи йўқ эди. Шу боисдан кутиш ва халқни буюк ўзгаришларга тайёрлаш керак эди.

«Мўғулистон мустақил давлатга айлангунга қадар қуролни қўлдан қўймаймиз. Тўғри, бизлар кучсизмиз, бунинг ус-

¹ Гап Россия, Хитой ва Мўғулистон ўртасидаги шартнома ҳақида бдрияпти.

тига камчиликмиз, аммо бизни кишанламоқчи бўлсалар, сўнги нафасгача, Мўғулистонда сўнги эркак ва от қолгунча курашамиз»,— дерди Магсаржав.

Унга катта-катта пуллар, амаллар инъом қилиб, ўзларига оғдириб олишга ҳаракат қилишар, аммо у доим: «Манъчжурларнинг пули суяк янглиғ томоғимга тиқилиб қолади. Танимга саломатлик бахш этувчи таомларни қандай тановул қилман у ҳолда?»— дея бир хил жавоб қиларди.

Магсаржав жангчиларнинг олдига етиб келиши билан сафлар узра «Хурай!»¹ садоси янгради.

Занги ва хундилар² князнинг кўзига ташланиш мақсадида сафдан олдинроқ чиқиб, атайлаб бўйларини чўзиб, кўкраklarини кериб туришарди.

Қўмондоннинг тулпори ер депсиниб, ирғишлаб кўкка сапчигудек бўлар, Магсаржав бўлса, аргумоққа эрк бермай, жиловидан маҳкам тутиб турарди.

— Жангчилар!— деб қичқирди Магсаржав.— Уч давлат— Мўғулистон, Россия ва Хитой ўртасида сулҳ тузилди. Ана шу сулҳга биноан давлатимиз ўз қўшинларини чақириб оляпти. Мен бугун Ургага кетяпман. Тез орада ҳаммангиз юрларингизга қайтиб кетасиз. Сиз ўз бурчингизни яхши бажардингиз, қўлингиздан келганча хизмат қилдингиз. Кўрсатган жасоратингизни келажак авлод унутмайди. Булар ҳақида ҳали китоблар ёзилади. Яшасин озод Мўғулистон!

Яна «Хурай!» садолари янгради.

Магсаржав саф тортган жангчиларга қараганча қўл кўтариб хайрлашди-да, отининг бошини ўз чодир томонга бурди.

Кимдир:

— Хатан ботир омон бўлсин!— дея қичқирди. Яна ҳамма ёқни «Хурай!» садолари тутиб кетди.

Солдатлар чодирларига тарқалишди. Доржи ўз чодирига кираверишда тўхтади-да, тамаки тутатди. Унинг олдига бир кекса солдат келди.

— Демак, уй-уйимизга жўнарканмиз-да, огайни?

— Ҳа, шунақа экан. Боғдихон яхшироқ билса керак,— дея ўкинч билан жавоб берди Доржи.

— Кўрдингми, фикримиз тўғри чиқяпти. Ахир яқинда шу ҳақда гаплашган эдик-ку. Демак, уй-уйимизга тарқарканмиз. Доржи индамади. Энди ғалабага эришяётганда урушни

¹ «Хурай»—«Ура» каби олқиш хитоби.

² Занги ва хундилар— кичик даражали мансабдорлар.

тўхтатиб, бутун ишларни ярим йўлда қолдириб уйга жўнаш, унинг назарида, бемаънилик эди. Аммо боғдихоннинг буйруғи шундай бўлгач, иложинг қанча. Нима қилиш кераклигини боғдихон яхшироқ билади, деб ўзини ишонтиришга ҳаракат қилса ҳам барибир алами тарқамасди.

Бир неча кундан кейин қўшинларни ватанга қайтаришди. Жангчилар бу ерга келишганда одамлар уларни қувонч билан кутиб олишганди. Аскарларнинг атрофи бола-чақага тўлиб кетганди. Ҳозир эса одамлар уларнинг кетидан ташвиш, ачиниш билан жимгина тикилиб қолишарди.

Шунда уларга қараб: «Оғайнилар! Айб бизда эмас, биз буйруқни бажаряпмиз!»— деб беихтиёр қичқиргинг, уларни тинчитгинг келарди.

Кимдир хотини, болалари билан учрашиши ҳақида хурсанд бўлиб гапирарди. Доржи ҳеч нарса эшитмасди. У беихтиёр қопчиғини ечиб юборганди, оқ қўзиқоринли халта ерга ағдарилиб тушди, оти ҳуркиб сапчиган эди, Доржи бўлса унинг жиловини тортмади ҳам.

Чўлни юзлаб отларнинг туёғидан кўтарилган чанг-тўзон қоплаб олди, пешини қуёш аёвсиз қиздириб турганидан ҳаво исиб кетган ўтёв каби дим эди.

Доржи шуларнинг барини Хоягга хитой дўкони олдидаги айвончада туриб гапириб берди. «Хитой билан Россия биргаликда устимиздан ҳукмронлик қилмоқчи»,— дея тугатди Доржи ўз ҳикоясини.

— Уларнинг ўзини бир жиққамушт қилиб қўйиш керак эди,— деди шунда Хояг астойдил.

— Бунинг иложи бўлмаса керак. Манлай ван Дамдинсурэнга қойилман! Унга мамлакатимиз Хитойнинг бир қисми экани алоҳида бир илова тарзида кўрсатилган битимга имзо чекишни таклиф этишганда Манлай қиличинини қинидан суғуриб, менинг номимни ватанимда ўн минглаб асрлар давомида лаънатлаб юришларини истамайман, деб имзо чекишдан бош тортган эмиш, дейишади. Шундан кейин уни қайтариб юборишибди. У ҳақиқатан ботир экан.

Хояг дўстига Ургада биронта ҳам таниши йўқлигини, шу сабабли дайдиб, тиланчилик қилиб кун кўришга мажбур бўлганлигини айтиб берди.

— Мен сени дўстларим олдига бошлаб бораман,— деди Доржи оғайнисига рўмолчасига тугилган ўн янчан пулни берар экан.— Лекин бундай ҳар кимга мўлтиқ бўлиб ўтирма, боғдихон ҳузурига бор, у сендек қаҳрамоннинг қадрига етади, оғир аҳволга ташлаб қўймайди. Иккинчи элликбошидаги Яринпилни биласанми, унга ҳам мукофот беришди, ҳам пул

инъом қилишди. Менинг ҳам мукофот оларман деган умидим йўқ эмас,— деди Доржи кўкрагини кериб.

Хояг маъқул дегандек бош ирғаб ўрнидан турди, кун жуда иссиқ эди. Устига устак шаҳар четидаги ахлатхонадан келаётган сассиқ ҳидга чидаб бўлмасди.

4. Тамир водийси бўйлаб тун қоронғисида қўлини орқасига қилганича бир одам қадам ташлаб борарди. Кўкда юлдузлар чарақлаб туришига қарамай, барибир ҳамма ёқ зимистон, ҳатто оёғингдаги этигингни ҳам кўролмасдинг. Водий узра ёқимли шабада эсиб турарди.

Келаётган одам тўхтаб-тўхтаб атрофга қулоқ солиб қўярди. У тезоб дарё лабига борди-да, ётиб бир неча қултум сув ичди, кейин ювиниб, юз-қўлини дэлининг этагига артди. Бу одам Тумэр эди. У узоқ йўл юриб келаркан, шу ерда озроқ дам олмоқчи бўлган эди.

Тумэр чўлдаги ўт-ўланларнинг ёқимли ҳиди билан тўйинган тоза ҳавода тўйиб-тўйиб нафас оларди. Бир жойда кўп туриб қолиш қалтис эди. Шу боисдан у ўрнидан турди-да, аста хиргойи қилганича йўлида давом этди.

Сен келган кун бор экан, билгил,
Келажакдир сен кетар кун ҳам.

Тонг олдидан шабада янада салқинлашди. Тумэр тўхтаб қулоқ солганди, отнинг пишқириши эшитилди. У ўша томонга қараб юрган эди, тез орада тонги ғира-ширада бир чодирга кўзи тушди. Чодир яқинида бир от ўтлаб юрарди. «Чамаси, бечораҳол одамнинг ёлғиз оти бўлса керак?»— дея ўйлади Тумэр тўхтаб. Шу лаҳзада кўз олдида Бадарчининг қиёфаси, унинг сўроқлари ва буқанинг терисидан иборат жандаси намоён бўлди. Йўқ, у Бадарчининг қўлига қайта тушмаслиги керак, у ҳолда бир умрга эркинликдан маҳрум бўлади. Тумэр бир оз иккиланиб турди-да, кейин шахдам юриб отнинг ёнига борди. «Осмон йироқ, ер қаттиқ, деганлар. Майли, зарари йўқ, бир кун келиб, балки яна учрашиб қолармиз»,— деди у отни кишандан бўшатар экан. У отнинг юганини бўйнига ташлаб, жиловидан тутганча йўлдан четроққа етаклаб борди-да, бир сакраб миниб, бошини сувга бурди. Орадан бир муддат ўтмаёқ Тумэр нариги қирғоққа ўтиб олди. Мана шундай қилиб, ука аканинг охирги бир отини ўғирлаб, уни ўз овулидан узоқ-узоқларда уловсиз қолдириб кетди.

Тумэр эргаси кун бўйи ўрмонда яшириниб ётди-да, қоронғи бўлиши билан йўлга тушди. Қандайдир бир овулдан яна

битга эгарланган отни ўғирлаб кетди. У энди отларни галмагал алмаштириб минар ва жадал йўл босиб борарди. Бироқ, очликдан силласи қуриб, кўзлари тина бошлади. Ниҳоят, омадини синаб кўриш ниятида бирор хотонга¹ кириб овқатланмоқчи бўлди. Эрталаб тепалик этагида ёлғиз турган бир ўтовни кўриб қолди.

Ўтовга етиб бориши билан катта бир ит вовиллаб унинг қаршисидан чиқди.

— Итингизни ҳайданг,— деб илтимос қилди Тумэр.

Ўтовдан бир қиз чиқиб итни чақирди-да, бўйнига арқон солиб, устунга боғлаб қўйди.

Ўтов ичида бир мўғул чол тери ошламоқда эди, каравот-да ёш бола ухлаб ётарди.

— Ассалому алайкум, тинчмисизлар?

— Раҳмат, тинчмиз, ўзингиздан сўрасак?

— Ёзни қалай ўтказяпсиз?

— Яхши, ўзларингиз-чи?

Тумэр ўтовнинг шарқ томонига ўтирди-да, исмим Жаргал, ўзим Дашдос хошунлигиданман, овчилик қилиб юрибман, дея ўзини танитди. Сўнгра у ов пайти адашиб қолгани, отдан йиқилиб милтиғини йўқотиб қўйгани, овқати тамом бўлиб, қийналиб қолганини ҳикоя қилди. Қиз тўсатдан ўтовдан чиқиб кетди. Тумэр буни кўриб ҳайрон бўлди. Бироқ, орадан ҳеч қанча вақт ўтмай қиз қайтиб ичкари кирди-да, ўтов томон бешта суворий от чоптириб келяпти, деб қолди. Тумэр унга қараб жилмайиб қўйди. Қиз уни синаб кўраётганлигини Тумэр осонгина уқиб олган эди.

— Элатларим билан учрашганимда зап иш бўларди-да,— деб қўйди Тумэр астойдил гапиргандек қилиб,— икки ҳафтадан бери ҳеч кимни кўрганим йўқ.

Чой қайнади. Қиз меҳмон олдига пиёла ва катта заранг лаганчада сузма билан қаймоқ қўйди.

Мўғуллар табиатан меҳмондўст халқ бўлади. Улар узоқ йўлдан ҳориб келганларни айниқса яхши кутиб олишади. Мезбон зиқналик қилса борми, унинг бу қилиғи тезда бутун аймоққа тарқаб кетади. Уйда бор нарсанинг энг яхшиси меҳмоннинг олдига чиқариб қўйилади. Тумэрни яхшилаб меҳмон қилишди, чойдан кейин сур гўштдан тайёрланган овқат қўйишди. Тумэр овқатланиб бўлгач, соқолини олишга тушди, кейин ҳалиги қиздан сочини тараб, ўриб қўйишни илтимос қилди.

¹ Хотон — бир қанча оила ўтовлари жойлашган манзил.

Ўтов эгасининг исми Улдзи, жувоннинг оти Цэнд экан. Улдзининг ўгли — жувоннинг эри Хояг бундан икки йил илгари армияга кетган бўлиб, шундан бери ундан хат-хабар келмабди. Хояг кетаётганда икки ёшда қолган ўгли ҳозир тўртга тўлганди. Онаси Тумэрнинг сочини ўрар экан, бола унга қизиқиб тикилиб ўтирарди.

Тумэр уй эгаларига миннатдорчилик билдириб, энди жўнамоқчи бўлиб турганида ўтов эшиги шарақлаб очилди-ю, тайжи Пурэв кириб келди. Хошунда унга Бағритош Пурэв деб лақаб қўйишганди.

Улдзи бу чақирилмаган меҳмон нега келдийкин, дея саросимага тушиб қолди.

— Ҳурматли тайжи, сиз мендек бир бечоранинг ўтовига қадам ранжида қилиб кўп хурсанд қилдингиз.— Улдзи хушюмад билан илжайиб меҳмонни кўрпачага таклиф этди-ю, кафтларини жуфтлаб ҳурматли меҳмонга қуллуқ қилди.

Пурэв маст бўлса ҳам яна ароқ талаб қилди. Уйда ароқ йўқлигини билгач, жаҳли чиқиб кетди.

— Таги паст жулдурвоқилар! Қашшоқликларинг билан хошунимизга иснод келтиряпсанлар!— дея бўқирди Пурэв ёш жувоннинг келишган қадди-қоматига суқ билан тикилар экан. Тумэрга бўлса у ҳар замон-ҳар замонда ўқрайиб қараб қўярди.— Менинг бир оз кайфим бор, йўлда яна бирор фалокатга учрамай, келининг мени кузатиб қўйсин. Отни эгарла, бирга кетамиз!— Пурэв Цэндга қараб шундай деди-да, ташқари чиқди.

Улдзи Пурэвнинг ниятини дарров фаҳмлади. Бу лаънати тайжи хошундаги кўпгина чиройли жувонларнинг номусини булғаган эди.

— Ҳурматли тайжим, сизни камина қулингизнинг ўзи кузатиб қўяди.

Пурэвнинг жаҳли чиқиб кетди:

— Бу нима деганинг? Ё кўнглинг дарра тусаб қолдимиз? Гапимни икки қилма!— дея қичқирди у.

Улдзи тиз чўкиб, қутурган тайжидан Цэндни олиб кетмасликни илтижо қиларди. Раҳм-шафқат нималигини билмайдиган тайжи Улдзининг бошига қамчи туширди.

Тумэр ортиқ чидаб туролмади. Пурэвнинг олдига бориб қошларини чимирганча:

— Бу одам бирор гуноҳ қилгани йўқ, нега уни бунчалик жабрляяпсиз?— дея сўради.

— Сен ялангоёқ қаёқдан пайдо бўлиб қолдинг ўзи? Нима, Сайдван хошунидан бўлмиш тайжи Пурэвни танимаяпсанми?

Қутуриб кетган Пурэвнинг кўзлари косасидан чиққудек олайди. У Тумэрга қамчи кўтарганди, улгуролмай қолди.

Тумэр унинг қўлидан қамчини шартта тортиб олиб гарданига бир урганди, тайжи ерга чалпак бўлиб тушди. Лекин у тезда ўрнидан турди-да, Улдзига қичқира кетди:

— Итвачча, кимни меҳмон қилиб ўтирибсан? Бу ахир кимсан, Чингизхон авлодини ҳақорат қиляпти-ку! Эртага сени шунақанги бир калтаклайки, ана ўшанда тайжи Пурэв кимлигини билиб оласан.

У отини ечмоқчи бўлган эди, Тумэр унинг белбоғидан олиб даст осмонга кўтарди.

— Аҳмоқ,— ҳайқирди Тумэр,— агар бу одамларга қўл тегизадиган бўлсанг, каллангни сапчадек узиб ташлайман! Тшундингми?

Цэнд Пурэвнинг бир лаҳзада кайфи тарқаб, ҳатто тили калимага келмай қолганини кўрди-ю, кулгиси қистаб, рў-молчаси билан юзини яширди. Улдзи ҳали ҳам тайжининг ўч олишидан чўчиб турарди.

— Ўғлим, қўй, унга тегма, бошимиз балога қолади.

Тумэр тайжини ҳавода бир силтаб қўйиб ерга улоқтирди.

— Бас, раҳм қил!— дея ялинди тайжи.— Ҳой паҳлавон, исминг нима ўзи?

— Наҳотки, Засагтхон хошунидан бўлмиш сайнэр Тумэр ҳақида ҳеч нарса эшитмаган бўлсанг?— деди Тумэр тишларини гижирлатиб.

Бўлмасам-чи, бу довьорак сайнэрни бутун Халха биларди. Пурэв бу абжир йигит Луугун қамоқхонасидан қочганини худди шу бугун эшитган эди. Пурэвнинг манглайини муздек тер босди. Келиб-келиб бу лаънати ўтовда учратган одамини қара-я! Унинг тили айланмай қолди.

Улдзи ҳам бу машҳур сайнэр номини кўп эшитганди. Ҳозир у ҳам Тумэрга ҳайрон бўлиб тикилиб турарди.

— Яхши қолинг, Улдзи-гуай, мен кетяпман, лекин келиб тураман,— деди жилмайиб Тумэр. Сўнгра у Пурэвга бармоғини ниқтаб дўқ қилиб қўйди.— Эсингда бўлсин, тайжи, Тумэр ўз сўзининг устидан чиқадиган одам.

Йигит скараб отига минди-да, ғарб томон елиб кетди. Улдзи унинг кетидан анчагача тикилиб турди, кейин бирдан уйқудан уйғонгандек Цэндга қараб:

— Қизим, ғарб томонга сут сепиб юбор,— деди.

Цэнд кўз олдида содир бўлган воқеадан тамоман лол бўлиб қолган эди. Бу Тумэр дегани жуда зўр одам экан-ку! Тайжидан ҳам қўрқмади-я! Кейин ўзига келиб, ғарб томонга қарата тўққиз қошиқ сут сепиб қўйди.

Қўрқоқ одамлар заиф, ночор кишиларгагина кучини кўрсатади. Зўрроқ одамнинг қўлига тушиб қолганда эса, ҳақоратни ҳазм қилиб кетаверишади. Пурэв ҳам шундайлардан эди. У Тумэр ҳақида кўп эшитган бўлиб, бу жасур сайнэр ўз сўзида туришини яхши биларди. Шунинг учун ҳам тайжи Улдзига бошқа ҳеч нарса демади, тишсиз оғзини айбдорларча илжайтириб отига минди-ю, жўнаб қолди.

5. Эрдэнэ билан Долгор чодирда бир-бирларига нима дейишни билмай анчага довуруқ этмай ўтиришди. Бу орада Бато ҳам уйғониб, ўрнидан турди. Отни ўғирлаб кетишганини эшитгач, у ҳам хафа бўлди.

— Дада, энди отсиз нима қиламиз?!— дея сўради у қандайдир болаларга хос бўлмаган жиддийлик билан.

— Ҳечқиси йўқ, ўғлим, бир кунимизни кўрармиз,— деди Эрдэнэ ўғлининг бошини силаб.

— Қўйинг, йиғламанг, ойи!— деди Бато онасига қараб. Долгор ўғлининг бошини кўксига босди.

— Ишимиз сира ўнгига босмаяпти-да, ўғлим,— деди у оҳиста. Аёлнинг кўзидан дув-дув ёш оқмоқда эди.

Шу ўртада чодир ёнига Бадарчи билан Дамдин келиб қолишди. Бадарчининг жаҳли чиқиб турар, Тумэр гўё ер ёрилган, ернинг қаърига кириб кетгандек ҳеч қаерда йўқ эди. Қамоқхона назоратчиси шу топда кўзига кўринган одамни аяб ўтирмасди. Унинг йўғон қамчиси ҳавода ўйнар экан, ҳуда-беҳудага гуноҳсиз одамларнинг бошига тушиб қолиши ҳеч гап эмасди.

— Қанақа одамсанлар? Бу ёққа чиқларинг!— қичқирди Бадарчи.

Эрдэнэ унинг кийимига қараб бирорта мансабдор эканини дарров фаҳмлади. У бошқа хошундан бўлгани сабабли, яна бирор нарсани баҳона қилиб тирғилиб юрмасин, деган хаёлда дарҳол ташқарига чиқди.

— Шу кунларда бирон-бир шубҳали одамга кўзларинг тушмадими?— Бадарчи қамчинини Эрдэнэ кўрсин учун отининг яғринида ушлаб турарди.

— Кимдир ўтибди шекилли! Тунда ёлғиз отимизни ўғирлаб кетибди,— деди Эрдэнэ секин.

— Сенларни қара-я, лапашанлар, битта отларингниям олдириб ўтирибсанларми! Ёки бирон-бир қочоққа атайлаб совға қилдиларингми?— Бадарчи жаҳл аралаш лабларини чўччайтириб тиржайди.

— Қўйинг-е! Камбағал одам бўлсак, мол-ҳолимиз йўқлигидан дайдиб юрибмиз. Ҳозир пуштипаноҳимиз боғдихонга

сиғингани Ургага кетяпмиз,— хотиржам жавоб берди Эрдэнэ.

— Отларингни қачон олиб кетибди?

— Билолмай доғда қолдим-да? Билганимда ўғрини ушлаб сизга топширган бўлардим.

Бадарчи хахолаб кулди-да, Дамдинга қараб деди:

— Эшитдингми, ушлаб олармиш! Жуда ботир экансан-ку! У от ўғрисининг кимлигини биласанми? Ўзинг соғ қолганинга шукур қилавер. Отингни сайнэр Тумэр ўғирлаб кетган! Ушлаб олардим дейсан-а.— У яна кулиб қўйди.

Эрдэнэ беихтиёр жилмайди. Келиб-келиб унинг отини укаси ўғирлабди-да. Демак, у тирик экан! У ҳақида бирор хабар эшитмаганига ўзиям бир йилдан ошганди.

— Ҳа, итвачча, жуда тиржайиб қолдинг? Нимадан хурсанд бўлясан? Ё у сенинг оғайнингмиди?— Бадарчи Эрдэнэга шубҳали қараб қўйди. Бу гадойваччани бир яхшилаб сўроқ қилиш керак. Кимдандир аламини олиши керак-ку, ахир. Бадарчи ғазабини кимга сочишни билмай турибди ўзи. Энди Тумэрга етиб бўлармиди? Терининг ичидан чиқиб қочган одам от устида имирсилаб ўтирармиди, шамолдек учиб кетгандир! Бу гадойваччани дарра билан бир савалаш зарур. Гуноҳқорни топиш керак-ку, ахир.

Лекин Эрдэнэ гап айланиб келиб, ўзига тақалаётганини сезиб, ҳазилга бурди.

— Тўрам, унақа деманг. Ўзим соғ қолганимга шукур қиляпман.

Бадарчи қошларини чимириб қўйди. Бу гадойваччани нима қилиш керак? Ўзим билан олиб кетсаммикин? Аммо у осонгина бўй берадиганга ўхшамайди. Вужудидан куч ёғилиб турибди. Дамдиндан эса наф йўқ. Чумчуқ пирр этса, юраги ширр этади.

— Бу Тумэрини қаёқдан қидириш керак экан-а?— деди Бадарчи ўзига-ўзи савол бергандек.— Водий бўйлаб юқорига юрамыз, тамом.

— Ҳурматли Бадарчи, энди унга етиб бўлмайди,— деди Дамдин.

Бадарчи жавоб бермай, отга қамчи босди. Отлиқлар тез орада кўздан ғойиб бўлишди. Эрдэнэ уларнинг кетидан анча гача қараб турди.

— Дада, у одам мунча қўрқинчли!— деди дадасининг ёнида турган Бато.

Эрдэнэ жимгина ўғлини қучди. Кейин хотинига мурожаат қилиб:

— Аратнинг охирги отини ўғирлашга мажбур бўлибди,

демак, ахволи чатоқ экан. Нимаям қилардик, шу ерда бир неча кун қолишимизга тўғри келади. Балки бирор одам ҳожатимизни чиқарар. Шу ерда кутиб турунлар, мен ҳов ановн ўтовларга бориб келаман. Юкларимизни ўша ерга ташиб олиш учун от сўрайман. От беришмаса, ҳеч бўлмаганда, сутпут топиб келарман.— Эрдэнэ уфқ томонида кўзга ташланиб турган Итгэлтнинг ўтовларига қараб йўлга тушиди.

Ҳаво очиқ бўлиб, қуёш аёвсиз қиздириб турарди. Чўлдан юриш қийин, ўт-ўланлар тиззага уриб ётарди. Кўриниб турган ўтовлар юрган саринг узоқлашиб кетаётганга, уларга етиб бориш амри маҳолга ўхшарди.

Эрдэнэ сўкиниб қўйди. У лаънати хотонга қачон етиб бораркин! Ана, қуёш ҳам ғарб томон оғиб қолди.

Аммо қимирлаган қир ошар, деб бежиз айтишмаган. Эрдэнэ ҳам шу зайлда Итгэлтнинг хотонига етиб борди. У биринчи катта ўтовга кириб салом берди-да, тортинибгина ўчоқ ёнига ўтирди. Унга катта заранг пиёлада қимиз беришди. Эрдэнэ Ургага боғдихонни зиёрат қилгани кетаётгани, аммо, тунда ёлғиз отини ўғирлаб кетишгани ва оиласи билан чўлда қолганини айтиб, юкларини яқинроқ бир ерга кўчириб келиш учун от бериб туришларини илтимос қилди:

— Сайнэр Тумэр қочиб кетган эмиш. Отингни ўша олиб кетган бўлса керак. Сен ўзинг қайси хошундан бўласан?— сўради Итгэлт.

Эрдэнэ яширмай, қайси хошунданлигини айтди.

Итгэлт Эрдэнэга шубҳа билан қараб қўйди.

— Тайшир, Тарлон, ҳамда бутун Засагтхон аймоғидан бўлган аратлар Мўғулистонда ёмон отлиқ бўлиб қолган. У ердагиларнинг кўплари тоғларга қочиб кетган. Мен сени биринчи кўришим, бундан кейин ҳам кўришмаганимиз маъқул.

Итгэлт ўрнидан турди. Шу пайт ўтовга Галсан кириб, қўйнидан хат олиб узатди.

— Мана, ўртон зангиси бериб қўйгин, деганди.

Итгэлт хатни кўлига олди-да, нима қиларини билмай туриб қолди.

— Бу лаънати хатни ким ўқийди?

— Рухсат берсангиз, мен ўқиб берардим,— деди Эрдэнэ мулозамат қилиб.

Итгэлт ишонқирамай Эрдэнэга тикилди.

— Уқий оласанми?

— Ҳа.

— Ундай бўлса, ма, ўқи.

Эрдэнэ хатни бирпасда шариллатиб ўқиб берди. Хатда бундан кейин Дарьбор ўртонлигидан Итгэлтга берилалиган

мажбурий тўлов ҳақи хошун хазинасидан берилажаги айтилган эди.

Қатто битта оти ҳам бўлмаган бу арат Эрдэнэнинг бунчалик саводхонлигини кўриб Итгэлт ҳайрон қолди. Бундай хатларни чиновниклар, ноёнларгина ўқий оларди-да. Итгэлтнинг ўзи ҳам ёшлигида хат-саводини чиқаришга уришиб кўрган, аммо уддасидан чиқолмаган эди. У ҳозир мол-қолларини ўзига хос белгилар билан ҳисобларди: бўғозларини тўртбурчак ичига доира чизиб, қисирларини эса тўртбурчак қилиб белгиларди. «Бу саводхон аратни ўзимга хизматкор қилиб олсаммикан,— дея ўйлади Итгэлт.— Бунақаси бошқа учра-маслиги мумкин».

— Менга қара,— деди Итгэлт мурасага келгандек.— Хошулариди ҳақида ҳар хил ёмон гаплар юради, аммо: «Беш қўл баробар эмас», деганларидек, одамлар ҳам ҳар хил бўлади. Сен ҳам мўғулсан-ку, ахир, бунинг устига отинг ҳам йўқ экан. Сенга ёрдам қилиш керак. Хайнақлардан¹ олгинда, юкларингни олиб кел, ҳа, шундай қила қол.

Эрдэнэ оғир кунимда бундай яхши одамни менга худонинг ўзи етказди, деб хурсанд бўлиб кетди.

У филдек-филдек келадиған икки хайнақни аравага қўшар экан, Итгэлт Галсанга қараб:

— Бу одамга юкларини олиб келишда ёрдам бер, ахир ҳаммамиз ҳам одам боласимиз-ку,— деди.

Иўлда боришар экан Галсан:

— Тўғри, Итгэлт қаттиқ қўл одам, лекин доим одамларга яхшилиқ қилиб юради. Аммо бу ерда яхши ишлаш керак бўлади. Унинг ўзи ҳам меҳнаткаш одам, бошқалардан ҳам иш талаб қилади,— деди.

Бу йигирма ёшли Галсан ҳали ҳаётни яхши тушунмасди. Итгэлтнинг иши деса жонини жабборга бериб, эшакдек ишлайверарди.

Эрдэнэнинг эски, йиртиқ-ямоқ чодирини ўша кунини кечқурун хотоннинг шимоли-ғарб томонида қад кўтарди. Эрдэнэ ва унинг хотини Долгор шу зайлда бадавлат Итгэлтга хизматкор бўлиб қолишди.

— Эрдэнэ, куч-қувватга кириб олгунингча молларга қараб тура қол. Розини қиламан. Сигир-пигирларни соғишиб туринлар-чи, кейин бир гап бўлар. Бир-биримизга ёрдам бериб туришимиз керак,— деди Итгэлт.

Эрдэнэ буюрилган ишларни жон-жон деб қилаверди. Бундай ўйлаб қараса, тақдирга тан беришдан бўлак илож йўқ

¹ Х а й н а қ — мўғул сигири билан қўтоснинг чатиштирилгани.

экан. Князь билан олишиб нима обрў топди, қайтага бор будшудидан айрилиб, туғилиб-ўсган хошунини тарк этишга мажбур бўлди. У олишувлардан, курашлардан чарчади, эндиликда фақат хотини, боласини боқиш-у, ўзининг қорнини тўйдиришнигина ўйлайдиган бўлиб қолди. Шу сабабли ҳам Итгэлт Эрдэнэни жуда осонлик билан тузоғига илинтириб олди.

Итгэлт хонадонидан янги икки хизматкор пайдо бўлганидан жуда хурсанд эди. Буларни қўлдан сира чиқариш керак эмас. Эрдэнэни ўзига янада мустаҳкамроқ боғлаб олиш учун ўғлига Бато билан ўртоқ бўлиб олишни буюрди. Йўқ, тилла тухум қиладиган бундай товۇқни ўла қолса ҳам қўлдан чиқармайди.

Эрдэнэ бўлса эртанинг ташвишини қилишдан қутулгани учун хурсанд эди. Итгэлт яхши одамга ўхшайди, оғир кунда ёрдам қўлини чўзди. Эрдэнэ хўжайин нима буюрса жондилдан бажараверади.

— Хошун надоми тугасин, чорвани ҳисоб-китоб қиламиз. Эрдэнэ, сен бир яхшилаб санаб чиқасан, биронта қўйни ҳам кўздан қочириш керак эмас,— деди Итгэлт сандиқдан ўзи тузган рўйхатни олиб берар экан.— Буни ўзим тузганман. Мендан бошқа одам ўқиёлмайди ҳам. Бирга ўтирсак, ҳаммасини тушунтириб бераман, ундан кейин ҳисоб-китобни ўзинг олиб бораверасан, сен ахир хат-саводли одамсан-ку.

Итгэлт одамларнинг кўнглини овлашга жуда уста эди. Ўзига керак одамлар билан яхши муомалада бўлар, ҳатто кичик-кичик совғалар ҳам бериб турарди. Ўзига керак бўлмайдиган ёки хоҳиш-истакларга тўғаноқ бўладиган одамларга нисбатан эса бераҳм эди. Қиламан деган ишини ҳар қандай йўл билан ҳам амалга ошира оларди. Хулласи, у истаса, қўй оғзидан чўп олмаган беозор ҳам, сахий ва қизғанчиқ, олижаноб ва бераҳм ҳам бўла оларди.

У Эрдэнэдек одамга муҳтож эди. Шунинг учун ҳам унга яқин дўстлардек илиқ муомала қиларди. Бу оқ кўнглил мўғул ҳали унинг кўп оғирини енгил қилади. Ўзи бақувват, хат-саводли, бунинг устига, кўнгли тоза йигит. Фақат уни қўлга тушириб, хизматкор қилиб олса бўлгани. У соддадил Галсан устидан кўпинча кулиб юрар, Нямани назар-писанд қилмас, бироқ Эрдэнэга алоҳида эътибор билан қарарди.

Бундан ташқари, хотинининг чиройлилигини айтмайсизми. Итгэлт хизматкорининг хотинига ҳирс билан тикилиб-тикилиб қўяр экан, унга иложи борича иззат-икром кўрсатар, гўзал чўри хотинни аллақачонлароқ қучоғида ҳис этиб, ширин хаёлларга бериларди.

Бир сафар у иш билан Заяин монастирига борганда ҳаммага — Долгорга ҳам, Дулмага ҳам, Хишигга ҳам совгалар олиб келди. Долгорга бошқаларга қараганда қимматроқ совга берди.

— Янгисини қўлга киритмоқчимисан? Мен-ку, сенинг суюқ ишларингга кўникиб қолдим. Аммо Дулма кунингни кўрсатади,— дея тўнгиллаб қўйди Должин, Долгор чиройли совгага суюниб ўтовдан югуриб чиқиб кетаётганини кўргач.

— Ишинг бўлмасин,— деди Итгэлт энсаси қотиб.

— Нима бало, ҳамма хизматкорларингнинг хотинини ўзингники қилиб олмоқчимисан?

— Хотиним сенга ўхшаган тасқара бўлса, нима қилай.

— Эҳтиёт бўл, Эрдэнэ Галсан эмас...

— Бўлди, овозингни ўчир,— деди Итгэлт ўшқириб.— Бўлмаса эртагаёқ уйингга олиб бориб ташлайман.— У хотинига жаҳл билан хўмрайиб қўйди.

Должин жим бўлиб, калтакланган итдек секин ўчоқ бошига жўнади.

Йилқибон уордаги айғирнинг қилиқларини билгани каби Должин ҳам суюқ эрининг бутун қилвир ишларини биларди. Қанча ичига ютмасин, унда ҳам баъзан рашк ўти туғён уриб қоларди. Шундай пайтларда у Итгэлтга қаҳрини сочиб қўярди. Аммо Итгэлт қошларини чимириб, «Эртагаёқ уйингга олиб бориб ташлайман», дейиши билан енгилиб, баджаҳл эрига ялинишга тушарди.

У эридан тобора қаттиқроқ қўрқса-да, бироқ уйига қайтиб кетишни мутлақо истамас эди. Бундай иснодга чидаб бўлармишми, ахир! У ҳатто эрининг қилмишларини оқлашга уринарди. Ҳаёт ҳам бамисоли бир дарё — текис оқмайди, ҳар кимда ҳар хил кечади. Ҳар қандай буюм ҳам вақт ўтиши билан эскириб, ишдан чиқади. Тўғри, бундай буюмни ташлаб юборишга кўзинг қиймайди, аммо ундан фойдалангнинг ҳам келмайди. Бундай буюмни кўрганингда бир пайтлар қанчалар керак бўлгани эсингга тушади, лекин эндиликда у ўтмишдан бир ёдгорлик бўлиб қолган бўлади. Должин ҳам бир эски буюмдай гап — ундан фойдалангилари ҳам келмайди, ташлаб юборгани кўзлари ҳам қиймайди...

— Овқатни сузайми?— деди Должин эрига хушомад қилиб.

Итгэлт гердайиб ўтирарди. У хотинининг итоатли бўлиб қолганини сезиб турарди.

— Сузавер.

6. Булган тоғи узра паға-паға қора булутлар сузиб келиб, Заяин монастири устига соя ташлаб ўтмоқда. Тез орада кўк бетини булут қоплади-ю жала қуя бошлади.

Монастирь шаҳарчасидаги жин кўчаларда ҳаракат тўхтади. Шаҳарчада шалаббо итлардан бўлак тирик жон йўқдек кўринса ҳам, монастирь ҳаёт тарзи ўз изидан бормоқда.

Мана масалан, баланд девор билан ўраб олинган бежиримгина уйда икки ёш лама хитой чинни косаларида қимиз ичиб ўтиришибди.

Новчадан келган, жигар ранг Тибет мовутидан тикилган дэл кийган оппоқ юзли хушбичим йигитнинг оти Цамба. Унинг ёши йигирма учда. Ориқдан келган, чақир кўзли чайир йигитнинг исми эса Жамбал. Буниси ҳали йигирма учга ҳам кирмаган.

Булар иккаласи шогирдлик фаолиятларини бошқа-бошқа монастирларда бўлса-да, баробар бошлашган. Цамба Луугун монастирида хизмат қиларди. Бу ерга у амакиси вафот этганидан сўнг ўзига мерос қолган мол-мулкка эга чиқиш учун келганди. Унинг дадаси князь Гомбо хошуни ҳокимининг ёрдамчиси эди, ҳоким ўлгандан кейин ўрнига бошқа одам тайинлашгач, Гомбо истеъфога чиқди. Аммо у ҳали ҳам ўз хошунда баобрў одам ҳисобланарди.

Жамбал Далайчойнхорван хошунидан. У ўн ёшга киргунча Тариат монастирида яшаган эди, ўн саккиз ёшидан эса Ургага кўчиб келиб, Ганданда истиқомат қила бошлади. Жамбал ламаларнинг Ургадан хитой амбанини қувиб чиқариш учун кўтарган кўзғолонларида ҳам қатнашган.

Бундан икки йил олдин Жамбал Заяин монастирига хизматга ўтди. У монастирь хазиначисининг ўйнашидан туғилган ўғли эди. Хазиначи қариб қолаётганини сезгач, Жамбални ўз ёнига чақириб олганди.

— Ишларимиз чатоқ, Мўғулистон чок-чокидан сўкилиб кетяпти,— деди Жамбал қимиз симира туриб.

— Бўлмаган гап,— деб жавоб қилди Цамба,— богдихон давлат тепасида турар экан, ҳар қандай бало-қазолардан ҳам омон қолаверамиз.

— Ҳокимият менинг қўлимда бўлганда бутун мўғулларни оёққа турғазган ва ички урушлардан чарчаб турган Хитойга юриш қилиб, кунини кўрсатиб қўйган бўлардим. Ҳозир айни пайт-да.

— Тентак! Булар ҳазилакам гаплар эмас. Сен ўзинг ким бўлибсан?

— Ҳазилакам гаплар бўлмаса ҳам кўнгил-да. «Сичқон ҳам давлат ишлари ҳақида ўйлаши керак», деган экан ма-

шойхлар. Кел, бўлгани бўлар, менга нима. Ҳа, майли, Луугун хошунида тез орада надом байрами. Мени ўша ерга юборишармикин?

— Юборишади. От масаласиниям гаплашиб қўйдим.

Жамбал деразадан ҳовлини томоша қилиб ўтирарди. Унинг бошида ҳамон ғолибона ҳарбий юришлар, буюк мўғул давлати ҳақидаги фикрлар гужғон ўйнарди. Кўз ўнгида сон-саноксиз мўғул чавандозлари пайдо бўлар, ўзини эса қимматбаҳо қурол-аслаҳалар таққан енгилмас қўмондон ҳис этарди. Қани энди шундай бўлса, маза қиларди-да. Ҳамма нарса: пул ҳам, шаробу гўзал аёллар ҳам унинг измида бўларди... Лекин булар ҳаммаси хаёл, ҳозир эса...

— Бўлар энди, юр, кетдик,— деди у ўрнидан туриб.

— Ҳали эрта эмасми? Сал қоронғи тушсин, яна битта-яримта кўриб қолиб, шарманда бўлиб, қулгига қолмайлик.

— Қарга қарганинг кўзини чўқимайди, дейишади, ҳали ким кимдан кулиши номаълум, юр кетдик.

Жамбал уйдан чиқар экан, эшикка катта қулф осиб қўйди.

Мўғулистонда ламаизм дини ёйилгандан бери мамлакатдаги эркакларнинг деярли ярми ламаликка ўтиб, монастырларда яшайдиган бўлиб қолганди. Шу туфайли мамлакатда эрсиз аёллар сони кўпайиб, монастырь атрофларида фақат аёллардан иборат турар жойлар пайдо бўлганди. Монастирларга аёллар киритилмас, улар монастырдан ташқаридагина ишлашлари мумкин эди. Аммо уларнинг ҳаммасига ҳам иш топилавермас, шу туфайли ёш аёлларнинг кўпчилиги осон йўлдан бориб, монастырлардаги шахватпараст руҳонийларнинг ишратига хизмат қилиб юрардилар.

Жамбал билан Цамба ҳам ҳозир ана шундай учрашувга кетишаётганди. Бундай ишларга Цамбанинг биринчи бориши эди. У аёл киши билан учрашишни истаса-да, бироқ чўчинқираб турарди. Шу боисдан бир нимадан ҳуркиган жайрондек атрофга аланг-жалаң бёқар, вужуди қалтирарди.

Жамбал бу ишларда дўстига нисбатан бир қадар тажрибалироқ эди. У, Чимиг билан Цэцэгникига қатнайвериб чориги тешилган. Шунинг учун ҳам ҳозир у ҳеч кимга эътибор бермай, дадил-дадил қадам ташлаб борарди.

Дўстлар хашанлардан биридаги жигар ранг дарвоза олдида тўхташди. Жамбал қайиш тасмани тортган эди, эшик очилди. Цамба қизариб кетди, уялганидан телпагини пешанасига бостириб олди.

— Мабодо бу ерда Далайга дуч келиб қолсак, уялиб-не-тиб ўтирма, унинг ўзи бизни кўриши билан жуфтакни рост-

лаб қолади. Утган сафар шу ерда бошлаб тумшугига туширган эдим. Борди-ю, анави Буят эшакка тўқнашиб қолсак, ундан ҳам қўрқма — икки киши бўш келмаймиз. Нега қалтираяпсан, қўрқаяпсанми?

— Йўғ-е...

— Ундай бўлса, кир, — деди Жамбал эшикни ланг очиб. Ҳовлида эгарлоглик от турарди. У турган жойида ҳадеб ер тепиб гижингларди.

— Қара, от турибди, — деди Цамба.

Жамбал отга назар ташлаб ҳеч нарса демади-ю, ҳовли ичкарисидаги ёғоч уй томонга йўл олди.

Улар уйга киришса, меҳмон бөр экан. Уни Жамбал ҳам, Цамба ҳам танимади. Меҳмон кўйлак тугмаларини ечиб курсида ўтирарди. У янги меҳмонларга эътибор ҳам қилмай, товоқдаги димлаб пиширилган ёғлиқ гўштни иштаҳа билан тушираверди.

— Салом! Эсон-омон ўтирибсизларми? — дея сўрашди Жамбал. Қизлар таҳликага тушиб, бир-бировларига қараб қўйишди.

— Бизлар-ку, соғ-саломатмиз, гэлэн-гуай¹, ўзларидан сўрасак, — жавоб берди нотаниш кимса ламаларга бошдан-оёқ разм солиб чиқиб.

Жамбал нотаниш одам қаршисидаги курсига бориб ўтирди. Цамба келиб унинг ёнидан жой олди.

Нотаниш одам овқатни еб бўлгач, пичоғини латтага артиб, кумуш нақшли қинига солиб қўйди. Сўнгра қўнжидан оқ муңдштукли трубкасини олди-да, тамаки тутатди. Хонага бир лаҳза сукунат чўкди.

Нотаниш одамнинг исми Тугжил эди. У Далайчойнхорван хошунидан бўлиб, ўғрилик билан кун кўрарди. Тумэрдан фарқли ўлароқ, у қўни-қўшниларининг молларини ўғирлашдан ҳам тоймасди. Ҳали қарабсиз, бировнинг иккита қўйини, ҳали бузоғини ё отини ҳайдаб кетар, ҳали қарабсиз, латта-лутталарни ўмариб қоларди. У бир неча бор қўлга тушган бўлса ҳам доим пора бериб қутулиб кетаверарди. Бу сафар Тугжил каттароқ бир нарсани ўмармоқчийди. Қўшни хошундан у тўрт жуфт ҳўкизни кўз остига олиб, уларни Таряатдаги русларга сотишни мўлжаллаб қўйганди.

Тугжил Жамбал билан Цамбага нафратомуз тикилиб қўйди. Мабодо жанжал чиқадиган бўлса, унинг бир ўзиёқ бу сассиқ такаларнинг адабини бериб қўя олади.

¹ Гэлэн — монах.

— Хўш, ҳурматли роҳиблар, келгандан кейин насибангизни тотиниб кетаверинглар-да!— деди у ёнида ўтирган Чимитга кўзини қисиб. Сўнгра қўйнидан русларнинг иккита бир сўмлик қоғоз пулини чиқарди.— Мана бу сизларга худо йўлига садақа.

Жамбал бу нотаниш одам улар устидан кулаётганини тушунгач, чакка томирлари ўйнаб кетди. Майли, шошмай тургин, сичқоннинг инини минг танга қилиб юборади ҳозир. Цамба бўлса хонадан чиқиб қочишга тайёр бўлиб, жимгина ўтирарди.

Агар Жамбал биринчи бўлиб ҳужум бошлаган маъқул, деган қарорга келмаганда рақиблар яна қанча вақтгача бир-бирларига тикилиб ўтиришлари номаълум эди.

— Ҳадеб тилиннга эрк бераверма, бўлмаса мана шу чўзиқ бурнингни пачоқлаб ташлайман.

Тугжил унинг гапини эшитмаганликка олди:

— Нима, берган садақамдан кўнглинг тўлмадими?— деди у пулни Цамбага узатар экан. Цамба пулни олмоқчи бўлган эди, Жамбал унинг қўлига бир туширди.

— Яхшиси, овозингни ўчир!— деди Жамбал жаҳл билан.— Бўлмаса шунақанги таъзирингни берайки, кейин овулингни ҳам тополмай қоласан.

Тугжил унга жавобан хахолаб кулиб юборди.

— Мен сенларни роҳиблар деб ўйласам, дайди кўппак экансанлар-ку.— У яна хахолаб кулди-да, сўнг бирдан қошларини чимириб, тишларини гижирлатганча ўшқирди.— Бўпти, сафсатани бас қилайлик. Омон қолайлик десанглар, тезроқ туёқларингни шиқиллатиб қолларинг.

— Хў-хў, жуда чаққон экансан-ку...— деди Жамбал қўлларини мушт қилиб.

Ўрнидан ирғиб туриб рақибининг тумшуғига солмоқчи бўлган эди, Тугжил чап берди-ю, Жамбалнинг биқинига трубкаси билан солди. Жамбал ерга чўзилиб тушди. Цамба бўлса орқасига қарамай ўтовдан чиқиб қочди.

— Бўлди, бас қилинглар!— дея қичқирди Цэцэг.

Тугжил Жамбални туртиб-итариб ўтовдан олиб чиқди.

— Биқинига туширишимга шу пайтгача ҳеч ким дош беролмаган, билдингми?— деди у ламанинг кетига тиззаси билан бир тепаркан.

Қизлар эс-ҳушларини йиғиб олмаслариданоқ Тугжил мағрур илжайиб уйга қайтиб кирди.

— Мишиқилар! Кимга бас келишмоқчи ўзи? Менинг зарбим булардан зўрроқларини ҳам ер тишлатган.

Тугжил тўғри гапираётганди. Бир куни Тарят монасти-

рида унга тўрт лама ҳужум қилиб қолган эди, у учтасини биқинига мушт тушириб қулатган, биттаси эса аранг қочиб қутулганди. Бундай мушт тушуриш сирини эгаллаш учун, у икки ёшли бияни бекорга бермаган эди. Тугжил ўшандан бери, агар қўлимда қамчи ёки трубка бўлса, ҳар қандайини ҳам ер тишлатишим мумкин, деб ўйлаб юрарди.

Тугжил қизларникида ётиб қолди. Бу кеча у Чимигнинг меҳмони бўлди. Азонда яна отига миниб жанубий Тамир бўйлаб йўлга тушди.

7. Тонг отмоқда эди. Шарқий тоғнинг ёлларини қилпира-тиб елиб бораётган отни эслатувчи чўққиси қизғиш тусга кирди. Ғарби-шимолдан муздек шабада эса бошлади.

Йилқибон Галсан туннинг бехатар ўтганидан қувониб отдан сакраб тушди. Уйқусиз тундан кейин унинг кўзлари ачишар, оёқлари оғирлашиб, боши ғувилларди.

Галсан эсини танибдики, Итгэлтга хизматкорлик қилади. Итгэлт уни Заяин монастирида тиланчилик қилиб ўтирган жойидан олиб келганди. Ўшандан бери ўн йил ўтди, у ҳамон Итгэлтникида. У хўжайиннинг буйруқларини кам-кўстсиз бажаради, унинг берганига суюниб, бермаганига кўниб юра-верди. Галсан, тирикчилигим шу Итгэлт орқасидан ўтпти, деб астойдил ишонарди. Итгэлт бундан икки йил муқаддам Галсанни бир камбағалнинг қизи — Дулмага уйлантириб, уларга тўрт қанотли яхши ўтов қурдириб берди. Шундан кейин ундан миннатдор бўлмай бўладими? Утган куз Итгэлт уларга бир озгин қўтосни сўйиб берган эди, Дулма норози бўлиб: «Икки кишилашиб ишлаб, эвазига ўлакса насиб этди-ми», — деб тўнғиллади. Шунда Галсаннинг жаҳли чиқиб: «Тузини ичиб, тузлуғига тупурасанми? Хў, мочағар!» — дея сўкиб берди. Бу сафар можаро қуруқ сўкиш билан тугамади, Дулманинг кўз таги кўкариб қолди.

Галсан ўрта бўйли, озгиндан келган йигит бўлиб, асов тойларни минишга ўргатиш соҳасида жуда чаптаст эди. Итгэлт шу ҳунари учун уни жуда қадрларди. Бироқ Галсан қанчалик жонини жабборга бериб хизмат қилмасин, кўжайин қарзларини ундириш ёки қорамол сотиш ишларини унга ишонмасди.

— Шундай совуқда ўзинг бориб нима қиласан? Галсанни юбор, — деди бир кун Должин.

— Уни алдаб қўйишади, — дея жавоб берди Итгэлт. — Иннайкиин, бизни ҳамма билан ит-мушук қилиб қўяди. Отларни боқиб тургани маъқул, унга шу иш яхши.

Галсан трубкасини чекиб бўлгач, уни ўчириб, энди отиға минай деб турган эди, Эрдэнэ келиб қолди.

— Тун қалай ўтди? Тинчликми?— дея сўради Эрдэнэ, унга Итгэлт бўлажак пойгада қатнашадиган отларни ҳайдаб келишни буюрганди.

Галсан кулиб қўйди.

— Хўжайиннинг хонадони тинч бўлса, уюр ҳам тинч бўлади.

Итгэлт хонадонида Эрдэнэнинг пайдо бўлиши Галсанга ёқмаганди. Янги келган хизматкор тезда хўжайиннинг ҳурматини қозонган эди. Галсан бир неча бор шикоят қилиб, Эрдэнэ арава қўшишни ҳам, от тутишни ҳам билмайди, деб кўрди.

Бироқ Итгэлт:

— Эзма хотинлардек намунча шикоят қилаверасан? Ўзим ҳам биламан,— дея уни силтаб ташлади.

Шундан бери Галсан Эрдэнэ тўғрисида ёзғирмайдиган бўлди. Итгэлт бўлса ўзининг янги хизматкорига борган сайин кўпроқ ишонарди. У бир куни Эрдэнэни ҳатто қарздорлардан қарзни ундириб келгани ҳам юборди. Галсан демак, Итгэлт Эрдэнэнинг илмини ҳурмат қиларкан-да, деган қарорга келди ва ўзи ҳам шундан кейин уни ҳурмат қиладиган бўлиб қолди.

— Хўш, нима қилдик, тутамизми?— дея сўради Эрдэнэ.

— Мен сизга ёрдам қиламан,— деди Галсан арқонни ечиб, юганга қўл узатаркан.

— Сен отларни ушлаб кел, мен жиловлаб тураман.

Эрдэнэ отларни ҳайдаб уйга қайтди. Итгэлт уни кутиб турган эди. У булутга сапчийман деб турган баланд бўйли жийроннинг сағрисиға уриб:

— Мана шу жийрон пойгада мени хурсанд қилар деб ўйлайман,— деди.

— Мен сизнинг отларингиз қандайлигини билмайман, ammo бу жийрон ҳозир жуда тобиға келибди.

Улар бошқа отларни кўздан кечира бошлашган эди, ёнларига Няма келди.

— Отлар қалай?

— Аста-секин етиляпти. Сизнингча, бу қалай?— деб сўради Эрдэнэ.

— Менимча, ҳаммаси ҳам яхши. Бу жониворларга қанотнинг ҳам кераги йўқ,— деди Няма.

— Няма, сен отларни пойға чопадиган қилиб парвариш-лашни биласанми?— муғамбирлик билан сўради Итгэлт.

— Худованди карим от парвариш-лаш қобилиятини ула-

шаётганда сизга ўхшаган чаққон одамлар олдинроқ борган, менга ўхшаганлар бўлса, қимиз ичиш билан овора бўлиб, кеч қолганмиз. От парваришлаш қобилияти бутунлай сизга насиб этган. Шу сабабли ҳам мен бировларнинг ишига аралашмайман,— дея хотиржамлик билан жавоб берди Няма трубкасини тутатаркан.

Няма ҳам ўн йилчадан бери Итгэлтга хизматкорлик қилади. Хотини Итгэлтнинг сигирларини соғади, эри билан қўй боқади. Няма ёши бир жойга бориб қолган, кўнгилчан бир одам, ҳазилни ҳам жуда ўрнига қўяди. Итгэлт бўлса, уни овсар, лекин безарар одам, деб ҳисоблайди.

— Няма, нега бугун бунчалик кеч турдинг?

— Эрталаб дудбуронни очаётганингизда турай дедим-ку, лекин бугун қўй боқиш менинг навбатим эмаслигини эслаб ухлайвердим.

Ҳамма ўтовга кириб қимиз ичишга тушди. Солонго бўлса Эрдэнэнинг тиззасига ўтириб олиб, ўйинчоқ ясаб беринг, деб эркалана бошлади.

Итгэлтнинг болалари Эрдэнэга ўрганиб қолишганди. Улар Эрдэнэни «катта амаки» деб чақирар ва доим унинг атрофида гирдикапалак бўлишарди.

— Амакингга бир коса қимизни ҳам бемалол ичирмайсанлар-а! Бор, ундан кўра онангга сигирларни соғишга ёрдамлаш!— деди Итгэлт ўшқариб.

— Майли, бирпас ўтира қолсин.— Лекин қизча отасининг ўқрайиб тикилишидан қўрқиб, ўтовдан югура чиқиб кетди.

Должин билан Долгор сигир соғиш билан овора эди.

— Қачонгача чодирда яшайсизлар? Бизда тўрт қанотли ортиқча ўтов бор. Эримга айтувдим, майли, деди. Ушани тикинглар-да, яшайверинглар,— деди Должин. Бундай меҳрибончиликдан таъсирланган Долгорнинг кўзларида ёш қалқди. Ахир бегона овулларда кигиз ўтовли бўламиз, деб хаёлига келтирганмиди? У суюниб кетганидан миннатдорчилик билдиришни ҳам унутиб, «яхши», деб қўя қолди.

Итгэлт эса Эрдэнэга эрталабоқ: «Битта тўрт қанотли ортиқча ўтовимиз бор. Ушани олиб тиквола қолгин.— Узингни эплаб олганингдан кейин суришиб кетармиз»,— деган эди.

Мана, Итгэлт хотонида тўртинчи ўтов қад кўтарди. Одатга биноан шу муносабат билан хотонда ҳовли тўйи бўлди. Эрдэнэ ҳам, Долгор ҳам бу совғаси учун Итгэлтга қандай миннатдорчилик билдиришни билмай қолишди. Ҳай, майли, хўжайиннинг бу яхшилигига ҳалол меҳнат билан жавоб қайтаришади.

Эрдэнэ отларни совутиб пойгага тайёрлар, бўш вақтларида эса қорамолларни ҳисоб-китоб қилиб, рўйхат тузиш ишлари билан банд бўларди. Итгэлт хонадониди парвариш қилинадиган молларни катта овулнинг моллари дейишар, бошқа овулларда шартнома асосида боқиладиган молларни эса пода деб аташарди. Долгор катта овул молларини боқар, хўжайиннинг ўтовидаги рўзғор ишларига қарашиб юрар эди. У эртдан кечгача юмуш билан бўлиб, ўтовига икки хуфтонларда қайтиб келарди.

Мана орзиқиб кутилган пойга куни ҳам етиб келди. Итгэлт ва Эрдэнэ ўзлари билан Бато, Хонгор ва Сурэнни олиб боришмоқчи бўлишди. Пойгада ўгил болалар қатнашади. Солонго ҳам эргашган эди, олиб бормаймиз, дейишди. Қизча йиғлайвергандан кейин Эрдэнэ, бора қолсин, деб Итгэлтдан илтимос қилди.

— «Катта амакинг» илтимос қилгандан кейин борсанг бора қол, кўз ёшингни артгин-да, дарров кийиниб чиқ.

Пойгага жуда кўп одам йиғилиб, ҳамма ёқ шовқин-сурон бўлиб кетди. Ҳозир пойга бошланиши керак. Эрдэнэ отларнинг думини тугиш билан овора, Итгэлт ҳам шу ерда. Улар ёнига Бадарчи келди.

— Салом, отлар қалай?— У жийроннинг яғринини силаб қўйди.— Жийронларинг роса етилибди, ўн сўмлик тиллага ўхшаб ялтирайди-я жонивор.

— Отларни Эрдэнэ парваришлаган,— деди Итгэлт мағрурланиб.

Бадарчи Эрдэнэга нафратомуз қараб қўйди-да, гап қотди:

— Биз танишмиз шекилли?

— Мен сизни танийман,— деди Эрдэнэ камтарлик билан.— Қалай, қочоқни қўлга туширолдингизми?

— У ярамасга худонинг раҳми келди шекилли, қўлимдан қочиб қутулди. У билан учрашадиган кун ҳам келиб қолар. Халхамиз катта, аммо Бадарчининг қўли ҳам узун, узатган ерига етади...

Пойгада Итгэлтнинг бир оти биринчи ўринни, бошқа оти иккинчи ўринни олди. Унинг яна бир неча оти мукофотли ўринларни эгаллади. Хурсанд бўлиб кетган Итгэлт эчки сўйиб ҳаммани меҳмон қилди.

Пойгадан кейин полвонлар куч синашди. Эрдэнэ ҳам кураш тушди. У икки марта ғолиб келди. Кейин ўртага Бадарчи тушди.

— Бу хизматкорга Бадарчи билан куч синашни ким қўйибди!— деди даврада турган Цамба уни назар-писанд қил-

май. Эрдэнэ ўша томонга қараган эди, мувозанатини йўқотиб қўйди.

Пайтдан фойдаланган Бадарчи Эрдэнэни даст кўтарди-ю, елкасидан ошириб ерга улоқтирди. Одамлар қийқириб юборишди. Эрдэнэ ўсал бўлиб ўрнидан турди.

— Бадарчининг қўлига тушмаганинг маъқул, зумда ер тишлашиб қўяди,— дея гап қотди аллаким.

— Амакимла тайганиб кеттила, бўлмаса албатта ютардила,— деди Солонго алам билан.

Қуёш ботарга яқин мусобақалар тамом бўлди. Халқ аста-секин тарқай бошлади. Эрдэнэ ҳам болаларни олиб уйга жўнади, Итгэлт ишларим бор, деб шу ерда қолди.

Итгэлт отнинг бошини толзор оралаб оқаётган дарё томон бурди. Майингина шабада эсиб, толлар шивиллаб турарди. Тамир суви бир текисда жилоланиб оқар. Унда осмондаги тўлин ойнинг акси кўринарди.

Итгэлт кечув ёнига борди. Дулма бу ерга ҳар куни аравада сув олиб кетгани келарди. Итгэлт отини дарахтга боғлаб қўйди-да, ўтириб трубкасига тамаки тўлдира бошлади. Тез орада араванинг ғирчиллаган овози эшитилиб, Дулма етиб келди. Итгэлт уни кутиб олди.

— Аллақачон келиб кетгандирсан деб ўйловдим,— деди Итгэлт унинг қўлидан жиловни олиб, хайнакни теракка боғлар экан. Дулма индамади. Шундан кейин Итгэлт унинг қўлидан ушлаб буталар орасига олиб кириб кетди.

Итгэлт бундан уч йил муқаддам, Дулма энди ўн олти ёшга тўлганда қизни ўз оғушига олганди. Қаршилиқ билдириш ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкинмасди. Бутун хошун танийдиган шундай бадавлат одамнинг раъйини қайтариб бўлармиди! Ушандан кейин — Дулма қўй боқиб юрган кезлари Итгэлт у билан тез-тез учрашиб турди. Соддадил Дулма бўлса ўзича, Итгэлт менга уйланади, деб юрарди. Кейин у ҳомиладор бўлиб қолди. Дулма буни Итгэлтга бир жиҳати уялиб, бир жиҳати қувониб маълум қилди.

— Алдаётганинг йўқми? — қўрқув аралаш сўради Итгэлт.

— Йўқ,— деди Дулма ерга қараб,

Итгэлт Дулмага норозидек кўринди. У бошқа ҳеч нарса демади-ю, отига қамчи босиб жўнаб кетди. Дулма эртасига қўйларни қўрага ҳайдаб кираётганда онаси кўзида ёш билан уни ўпти-да, бугун Няма совчи бўлиб келгани ва уни Галсаига унаштириб кетганини, ўзининг эса розилик бериб юборганини айтди. «Аёл бўлиб туғилганингдан кейин эрга чиқшинг керак»,— деди онаси.

Дулма ўзим севмайдиган одамга узатманг, деб қанча ялиниб-ёлвормасин, онаси ўз сўзидан қайтмади. Дулма ўзини ўзи ўлдирмоқчи ҳам бўлди, лекин бунинг уддасидан чиқолмади, бундай қилишга унда куч ҳам, прода ҳам йўқ эди. Шундан кейин ҳамма гапни Итгэлтга айтди.

— Ахир менинг хотиним бор-ку,— дея жавоб берди Итгэлт.— Галсанга турмушга чиқишингга тўғри келади. Эрсиз аёлнинг туғиши уят бўлади.

Дулма Итгэлтдан қаттиқ хафа бўлди, лекин бошқа иложи ҳам йўқ эди. Шундай қилиб, Дулма Галсаннинг хотини бўлиб қолди.

Итгэлт тўйдан кейин ҳам Дулманикига тез-тез келиб турди, аниқроғи, Дулма унинг иккинчи хотини бўлиб қолганди. Йилқибон Галсан бўлса, уйда кам тунарди. Бошқача қилиб айтганда, у Дулманинг иккинчи эри эди. Дулма кўпинча, Должин бўлмаганда, Итгэлтнинг қонуний хотини ўзим бўлардим, дея хаёлидан ўтказарди. Шу боисдан ҳар хил йўллар билан Должинга Итгэлтнинг ҳақиқий хотини ўзи эканлигини кўрсатиб қўйишга ҳаракат қиларди.

Итгэлт бир куни Дулмага тилла узук ва тилла зирак олиб келиб берди. Дулма бўлса уни дарров Должинга кўрсатиб мақтанди. Должин аламига чидолмай, жанжал кўтарган эди, Итгэлт агар менинг раўйимга қарши турадиган бўлсанг, онагникига жўнатиб юбораман, деб дағдаға қилди. Должиннинг бир зумда попуғи пасайиб қолди: бундоқ танасига ўйлаб кўрса, эрининг қонуний хотини ўзи, Дулма бўлса бир ўйинчоқдек нарса, ўйинчоқнинг пировард-тақдири эса ҳаммага маълум: ўйнаб, бир оз овуниб юрилади-да, кейин ташлаб юборилади.

Дулманинг туққан боласи кўп ўтмай дунёдан ўтди, бунга Дулманинг ўзидан бошқа ҳеч ким қайғурмади. Итгэлт боланинг ўлимига парво ҳам қилмади, Должин бўлса, аксинча, хурсанд бўлди.

Шундан кейингина Дулма Итгэлтнинг унга уйланиш нияти йўқлигини тушуниб қолди. Бундоқ ўйлаб кўрса, бу дунёда бойларнинг қўли хоҳлаган жойга етар, ҳеч ким уларга қаршилиқ ҳам қилолмас экан. Шундан кейин бу ёш жувон Итгэлтнинг қалбида рашк уйғотишга қарор қилди. У хотондан ҳар томонларга кетиб қоладиган, далаларда қўшни овул йигитлари билан чақчақлашиб юрадиган қилиқ чиқарди. Бу гаплар Итгэлтнинг қулоғига етиб боргандан кейин у ғазабига чидолмай, Дулмани роса калтаклади. «Мен сенинг хотининг эмасман,— деди алам билан Дулма.— Кўнглимга келган ишни қиламан». Ичида эса мени одамлардан қизганса, де-

мак, унинг олдида ҳали ҳам мавқеим бор экан, деб хурсанд бўларди.

— Қараб тур ҳали, сен мочағарни бирон-бир қари ламага бериб юбораман, ана ўшанда кўрасан,— деди Итгэлт пўписа қилиб. Шундан кейин Дулма Итгэлт яна айтганини қилиб ўтирмасин, деб қўрқиб аслига тушиб олди.

Галсан Итгэлт билан Дулманинг дон олишиб юришини билса ҳам ўзини билмаганга соларди.

Итгэлт ўрнидан турди-да, атрофни кўздан кечиргач, Дулмани қўлидан тортиб турғазди.

— Бора қол... Эринг ҳам кутиб қолгандир. Сочларингни тузатиб ол,— деди у буйруқ оҳангида.

— Қачон қайтишни ўзим ҳам биламан. Шошадиган жойим йўқ.

— Ҳар қолда, у сенга эр бўлади,— деди Итгэлт насихатомуз бир оҳангида. У шундай деди-ю, қорни тўйган туядек гердайиб, отининг ёнига борди.

Энди кўринган ой Итгэлт билан Дулма ўртасида содир бўляпган воқеани кўргиси келмагандек, қора булутлар ортига яширинди. Ҳамма ёқни қоронғилик босди. Фақат дарёнинг сувигина совуқ милтираб кўринарди.

8. Тонг қуёши еру кўкни ёритиб, баланд кўтарилиб қолганди. Сокин қирлар гиламдек товланарди. Қир бўйлаб бир отлиқ борарди, чап қўли билан у иккинчи отнинг жиловини ушлаб олганди. Бу Тумэр эди. У отнинг жиловини тортиб тўхтатди.

Узоқдаги оқиш туман орасидан Тарлон Хайрхон тоғининг улугвор гумбази кўзга ташланиб турарди. Тумэрнинг кўзларидан икки томчи ёш думалаб тушиб, оғиз четига борганда марварид каби ялтираб, тўхтаб қолди.

— Жонажон ўлкам менинг,— дея шивирлади Тумэр. Кейин отдан сакраб тушди-да, пиёзи анзурнинг муррак баргларида юлиб олиб, иштаҳа билан ея бошлади.

Бир тўда кийик отлиқдан ҳуркиб четроққа қочиб борди-да, сўнг тўсатдан тўхтаб, у қанақа одам экан дегандек, Тумэрга тикилганча туриб қолди.

Тумэр кўзларини юмиб керишди-да, тилини тақиллатиб отига минди.

Ҳозир фақат бир нарсани — акаси Эрдэнэ билан учрашишни истарди. Эрдэнэ одатда мана шу ерларда, Далам тоғининг жанубий этаги ва Сухэ водийсида кўчиб юрарди. Бир оздан сўнг Тумэр кичик бир қароргоҳга етиб келди. Қарор-

гоҳ эгаси: Эрдэнэ хотини ва боласини олиб, бир отли аравада боғдихонни зиёрат қилиш учун Ургага кетганини айтди. Тумэр ҳам акаси билан учрашиш учун Ургага жўнамоқчи бўлди, аммо тезда бу қароридан воз кечди, чунки у турмада ётиб тамоман ҳолдан тойган, шунинг учун бир оз муддат дам олиб, ўзига келиши керак эди. Шундан кейин у ҳар кун и ҳамқишлоқлариникида меҳмон бўла бошлади. Бу жасур сайнэрни одамлар зўр қувонч билан кутиб олишар, иззат-икром билан яхшилаб меҳмон қилишарди. Бир неча кундан сўнг Тумэр расмана қуч-қувватга кириб, ўзини ўнглаб олди-да, кейин Ургага жўнади. Сайдван хошуни орқали юриш унинг учун хавфли эди, шу сабабли айланма йўлдан — Хангай тоғининг жанубий этаги бўйлаб кетди.

Бир неча кун йўл юргандан сўнг у отларига дам бермоқчи бўлди.

Мана, дам оладиган жой ҳам топилди! Тўғрида икки ғалати ола-була ўтов кўринар, унинг атрофида одамлар уймаланишар, сал нарида эса кишанланган отлар, туялар ўтлаб юрарди. «Булар қанақа ўтовлар экан? — дея ўйлади Тумэр. — Бунақа ўтов сеҳргарларда бўларди шекилли. Бориб бир кўрай-чи». Улар қанақа одамлар экан? Тумэр отининг бошини ўша томонга бурди. Шунда у ғовга бойлаб қўйилган иккита қора отни кўриб қолди. Мана буларни от деса бўлади! Тумэр бундай келишган отларни анчадан бери кўрмаганди. У ҳам ўз отларини ғовга бойлади-да, бориб биринчи ўтовга кирди. Ўтовда зиёфат авжида бўлиб, меҳмонларнинг ҳаммаси маст эди. Тумэр келиб дастурхон четига ўтирди. Маълум бўлишича, у машҳур шаман Санжааникига кириб қолган бўлиб, шаман бу ерда дам олгани тўхтаган экан.

— Бузрукворимиз сеҳру жодусининг чеки йўқ, — деди Тумэрнинг ёнида ўтирган одам, — шу туфайли ҳам оғир кунда ҳаммага ёрдам беради. У сенга ҳам ёрдам бериши мумкин. Фақат унга совға қилиш керак. Унга ҳеч ким қуруқ қўл билан келмайди. Биз йўлга чиққанзимизда, бор-йўғи учта отимиз бор эди, энди эса қанчадан-қанча от ва туяларимиз бор. Ана шунақа! Борингни олиб келавер, у сенга ҳам ёрдам беради.

Тумэр тўс-тўполонда қорнини тўйгазиб овқатланиб олди. Нима қилиш керак? Унинг хаёли ҳали ҳам қора отларда эди.

Тумэр кечаси ҳамма уйқуга кетганда туриб бориб отларни ўрмонга яшириб келди. У эргалаб яна шаманларнинг ёнига қайтиб келди-да, ҳеч нарса билмагандек бўлиб ўтираверди.

Ҳамма уйқудан тургач, тўс-тўполон бошланди. Шаман-

ларнинг отларини ўғирлаб кетишибди! Руҳонийларнинг муқаддас мулкига кўз олайтирувчи бадбахт ким экан?

Ўтов атрофига одамлар йиғилди.

— Пири бузрукворимиз ўғрини топади,— дея қичқирарди шаманнинг бир хизматкори,— агар у итвачча отларни қайтариб бермаса, юрагини суғуриб олади. Шу бугун кечқуруноқ бунинг гувоҳи бўласиз.

«Наҳотки, чиндан ҳам шундай қилолса?»— деб ўйлади Тумэр. Аммо отларни қайтиб олиб келиш ҳам уят-да! Одамлар нима дейди? Машҳур сайнэр шамандан қўрқиб, ҳайдаб кетган отларини қайтариб берибди, демайдими?! Йўқ, сабр қилиб, пировардини кутиш керак.

Хипчадан келган, ўрта бўй, ўткир кўзлари ўйнаб турувчи, сочларига оқ оралаган шаман Санжаа қирқ ёшларга бориб қолган бир одам эди. У йиғирма ёшларидан шаманлик қила бошлаган бўлиб, бир қизиқ воқеа туфайли сеҳргарлик йўлига кирганди. Бир куни у ўрмонда икки сигирни кўриб қолибди, қирга келса, бир арат йўқолган сигирларини қидириб юрган экан. Шунда Санжаа имкониятни қўлдан бермаслик керак, деб ўйлайди. ва ўзини шаман қилиб кўрсатиб, аратга ёрдам бераман, дейди. Унинг сеҳргарлиги «ёрдам беради»— сигирлар топилади. Турган гапки, арат бу воқеа ҳақида деярли бутун хошунга жар солади. Шу-шу шаман Санжаа шуҳрат қозониб кетди. У тез орада кўпгина ёрдамчиларга эга бўлиб, уларнинг бошини «қирқиб», яна жойига қўяр, милтиқдан ўқ отиб «ўлдирар» ва яна тирилтирар, лақма аратларнинг хатоларини кўрсатиб, кейин бу хатоларни «тузатишда» кўмаклашар, мўъжизакор кучга эга эканлигини исботлаш учун ҳар бир қулай вазиятдан фойдаланиб, хурофотга берилган одамларнинг жаҳолатидан фойдаланар эди. Одамлар ҳам унга ишонар, у дам олишга тўхтаган манзил доим гавжум бўларди.

Мана ҳозир ҳам Санжаа маросим кийимларини кийиб, ўтовдан бепарвогина чиқди-да, паст, бўғиқ овозда:

— Бугун кечқурун ўғрининг жонини оламиз,— деди.

«Ё сен менинг жонимни оласан, ё мен сенинг отларингни»,— дея шивирлади ўзича Тумэр.

Мана, оқшом ҳам тушди. Санжаа тоғ руҳларидан ўғрини топишга, жонини олишга ёрдам беришини тилаб ўйин туша бошлади.

Унинг қўнғироқчалари ва ноғорачаси аввалига тушаётган рақси усулига ҳамоҳанг янграб турди. Кейин секин-аста тезлашиб, кучайиб, бетартиб тусга кириб борди. Мана, шаман ноғорачасини ерга итқитиб, ҳаводан бир нарсани тутиб ол-

гандек, осмонга сакради-да, сўнг шартта ерга ўтириб, оғиз чапиллата бошлади. Қора чироқ ёруғида ҳамма унинг оғзи, қўллари қонга бўялганини кўрди.

— Тамом!— дея қичқирди шаман.— Ўғри тамом бўлди. Мен унинг жонини олдим!

Одамлар ивир-шивир қила бошлашди:

— Ундан ҳеч ким яширина олмайди.

— Руҳлар Санжаага итоат қилади.

Тумэр ғалати бўлиб кетди. Назарида, кўкраги бўшаб, унинг ўрнида қандайдир кучли оғриқ пайдо бўлаётганга ўхшарди. Нафаси қисилиб, ўтовдан ташқарига чиқди. Шарқий тоғ тепасида тўлин ой кўтарилиб келарди. Муздек шабада эсмоқда эди. Салқин шабада Тумэрни ўзига келтирди.

«Жонсиз одамнинг сояси бўлмайди дейишгучи эди»,— дея хаёлидан ўтказди Тумэр, ўзининг соясига қараб қўяр экан. Унинг сояси ҳам одатдаги сояларга ўхшарди. Шундан кейин у, қозикда бойлоғлиқ турган отларнинг олдига келди. «Айтишларича, одамни шайтон йўлдан оздирадиган бўлса, олдига борганинга отлар кишнаб юборармиш»,— деб ўйлади Тумэр. Аммо отлар жим турарди, ҳатто бирортаси пишқирмади ҳам. Тумэр ўз отларини олди-да, билдирмасдан шаманлар қароргоҳини ташлаб кетди.

Лекин барибир кўнгли ғаш эди. Ҳар ҳолда қизиқ, юрага жойидамикин ё йўқми? У ўлдими ёки ҳали тирикми? Аллаким унга, ўлган одамнинг ерга изи тушмайди, деганини эслади. У отидан сакраб тушди-да, этикларини ечиб, нам тупроқ устидан яланг оёқ юриб кетди. Излари яққол кўришиб турарди. Шундан кейингина унинг кўнгли тинчиди, демак шаман алдабди: у тирик, юраги ҳам жойида.

Тумэр тез орада шаманнинг отларини бекитиб қўйган ўрмонга етиб келди. Отлар қандоқ қўйиб кетган бўлса худди шундоқ турарди. Тумэр энгил тортиб, тин олди. У ҳар ҳолда қудратли шамандан устун келган эди.

Тумэр булоқ сувидан қониб ичди, отларини ҳам суғорди-да, кейин яна йўлга тушди. Энди у қора отни миниб, қолган учта отни етаклаб борарди.

Кечаси қор ёғиб чиқди. Тумэр эрталаб тоғ ён бағрида тўхтади-да, отларни кишанлаб, ўтлаш учун қўйиб юборди. Сўнг сур қўй гўштидан еб қорнини тўйгазгач, дам олиш учун чўзилди.

Энди кўзи илинган ҳам эдики, узангининг шиқирлаган овози эшитилиб қолди. Тумэр бошини кўтариб қараган эди, жийрон от миниб, ўзи томон келаётган одамга кўзи тушди.

Оглиқ Тумэрдан қўрқмай яқин келиб сўрашди-да, отдан тушиб уни дарахтга боғлаб қўйди. Бу Тугжил эди.

Тугжил эрталабданоқ бирон-бир ўлжа илинтириш нияти-да йўлга чиққан эди. У янги ёққан қорда тўртта отнинг изини кўриб, бу ерда бир гап борлигини, оддий арат бу ерларда бекордан-бекор юрмаслигини сизди. Шундан кейин от ўғрисини қўрқитиб, отини тортиб олмоқчи бўлди.

— Гап бундай, биродар, анови қора отларни яхшиликча бермасанг, сени ҳибсга олишга тўғри келади. Мен хошун қамоқхонасининг назоратчисиман,— дея ўдағайлади Тугжил қамчиси билан душманни одатдагидек бир уриб йиқитишга ҳозирланаркан.

— Ким кимни ушлаб ҳибсга олишини кўрамиз ҳали,— деди Тумэр хотиржамлик билан.

«Бу одамга гап уқтириб бўлмайдиганга ўхшайди,— дея дилидан ўтказди шунда Тугжил.— Уни уриб йиқитишга тўғри келади». У Тумэрни мўлжалга олиб, унинг устига айиқдай бостириб кела бошлади.

Тугжил шундан кейин нима бўлганини эслолмайди. У қайиш билан чандиб ташланган оёқ-қўлларидаги оғриқдан ўзига келди.

— Отларимни қандай тортиб олишни ҳозир сенга кўрсатиб қўяман,— деди Тумэр душманнинг ўзига келганини кўриб. Тугжил ерда аламига чидолмай лабларини тишлаб, жим ётарди.

Тумэр Тугжилни қўл-оёғи боғлоқлик ҳолда тилағочнинг йўғон булоғига арқон билан осиб қўйди-да, сўнгра тагига шох-шабба тўплаб, чақмоқ тош билан ўт олдиришга киришди.

— Нима қилмоқчисан?

— Сени бир оз иситиб қўймоқчиман.

— Айт, кимсан ўзи?

— Засагтхон аймағидан бўлмиш Тумэр ҳақида бирон-бир гап эшитганмисан?

— Эшитганман.

— Қаршингда унинг ўзи турибди,— деди Тумэр ўт олдиришда давом этиб. Пилик ўт олди. Тумэр пиликни шох-шабба тагига қўйди-да, гулхан гуриллаб ёнгунига қадар дэлининг энги билан елпиб турди.

Тугжил қўрқиб дағ-дағ титрай бошлади. Келиб-келиб шунинг отини тортиб олмоқчи бўлибди-я. Буниси ҳолвага ўхшайди ҳали. Сайнэр уни чиндан ҳам куйдирмоқчимикин?

— Сиз эканлигингизни билмабман,— деди Тугжил ялтоқланиб,— мени бўшатиб юборинг. Бундан кейин сизга сираям

ёмонлик қилмайман.— Тугжилнинг юзини тер босиб, инграб юборди.

— Демак, бундан кейин менинг отларимга кўз олайтирмайсан, шундайми? Ёки яна бирон-бир ҳунар кўрсатасанми?— Тумэр хахолаб кулди-да, гулханни тепкилаб ўчирди.

— Менга раҳм қилинг.

Тумэр уни ерга туширди.

— Мен ҳам сизга ўхшаб ўлжа излаб юрибман. Агар истасангиз, содиқ қулингиз бўлай,— деди Тугжил хушомад-гўйлик билан.

Тугжил янглишаётганди. Тумэрга ўлжанинг кераги йўқ. У князларнинг уюрларини ҳайдаб кетар, шу йўл билан наздида бойларга қарши курашар эди. Шунда у ўзини қудратли, аммо адолатли, софдил князь деб биларди. Шунинг учун ҳам ўғирлаган отларини камбағалларга текинга улашиб юборарди.

Аммо баъзи пайтлари Тумэр эзилар, руҳан қийналарди. Нима бўлганда ҳам, ҳар қалай, у ўғирлик қиларди-да.

— Менга керагинг йўқ,— дея жавоб қилди Тумэр қандайдир бепарволик билан.

Тугжил бирмунча вақт гуноҳ қилиб қўйган боладек, орқароқда эргашиб келаверди. Кейин улар ёнма-ён боришди. Тугжил: «Нима қилсам экан? Тумэрни ушлаб бериб, эвазига мукофот олайми ёки у билан бирга бўлиб тақдирига ҳам, ўлжасига ҳам шерик бўлсаммикан?»— деган хаёлда, бир қарорга келолмай тараддуланиб борарди.

9. Улдзининг ўтови кичик бир анҳор бўйида ёлғиз турарди. Улдзи ўтовини доим бошқа ўтовлардан йироқроққа тикади, унга шу маъқул. Сабаби, биринчидан, унинг қўтослари асов, ҳали қўни-қўшниларининг ўтовларига сурканиб қашланади, ҳали арқонини чайнаб узади, иккинчидан, ўтов йўлдан четроқда бўлса хўжайинлар камроқ қадам ранжидз қилишади.

Улдзи кеча овга бориб, битта буғу отиб келганди. Шу туфайли бугун унинг ўтовида байрам. Бутун оила ҳузур қилиб мазали шўрва ичмоқда.

Аммо пешинда ўтовни меҳмон босди. Тўсатдан ёнида котиби ва соқчиси билан анови Пурэв келиб қолди.

Улдзи қўрқиб кетди. Бу тошбағир гайжи ўч олиш учун келган бўлса-я! Ишқилиб, тангрининг ўзи бало-қазонинг юзини тескари қилсин-да! Улдзи Пурэвни мулозамат билан қарши олиб, ўтовнинг тўрига ўтқазди. Цэнд пиширилган буғунинг гўшти ва кўзада ароқ келтириб қўйди.

Ҳамма жой-жойига ўтиргач, котиб қандайдир қоғоз олиб, қироат билан ўқий бошлади:

— Сайдван хошунлиги идорасининг фармойиши. Арат Улдзи оиласига боғдихон аскарларининг овқати учун битта хўкиз ва сувори қисмлар учун битта от бериши тавсия қилинади.

Котиб фармойишни ўқиб бўлгач, Пурэв гердаийб:

— Сен, қулвачча, ўн кунлик муҳлат ичида бу буйруқни бажармасанг, кейин ўзингдан кўр,— деди.

Ўтовга Цэнд кириб келди. У Пурэвнинг охирги сўзларини эшитгач, қувлик билан жилмайиб, ҳурматли меҳмон қаршисида тиз чўкди.

— Кеча сайнэр Тумэр келган эди, у бизникида ётиб қолди, сизга саломини етказишни илтимос қилганди.

Гўзал Цэнд қаршисида тиз чўкканда Пурэвнинг кўзларида бир лаҳза шаҳвоний ўт чақнаб кетди, аммо кеча бу ерда Тумэрнинг бўлганини эшитгач, кўзларидаги ўт бир зумда сўнди-қўйди. Тайжининг юзида сохта кулги пайдо бўлди.

— У ҳурматли зот яна келганда мендан ҳам салом айтиб қўйинг,— деди Пурэв, кейин бир оз ўйлаб туриб яна сўзида давом этди:— Бу буйруқ масаласида ташвишланмасангиз ҳам бўлади. Эрингиз ахир боғдихон қўшинида хизмат қилади-ку, хуллас, сиздан солиқ олинмайди.

Тумэр билан ўша учрашувдан сўнг боёқиш Пурэв не қўйга тушмади дейсиз. Ушандан кейин бир неча кун давомида унинг на уйқусида, на овқатида ҳаловат бўлди. Назарида, Тумэрнинг бақувват қўллари келиб унинг ҳиқилдоғидан бўғаётгандек туюлар, кечалари чўчиб уйғонар ва ўрнидан сакраб туриб кетар эди. Бу даҳшатли одамни эсдан чиқариш учун нималар қилмади. Хайр-худойиларнинг ўзига қанчадан-қанча пул сарфлади. Кейинги вақтларда у, ўша машғум учрашувни бир оз унутгандек бўлган эди. Мана, Тумэрни эслатиб, юрагига яна гулгула солиб қўйишди.

Пурэв котиб ва соқчига қараб имлади-да, ўтовдан чиқа солиб отига минди ва бу ярамас ердан тезроқ қорасини ўчириш учун худди орқасидан итлар қуваётган бўридек, атрофга олазarak қараганича отини елдириб кетди.

Пурэв ўтовдан чиққан замони Улдзи хахолаб кулиб юборди. Оббо, Цэнд тушмагур-ей, баттол тайжига сичқоннинг инини минг танга қилиб юборди-ку.

Орадан икки кун ўтди. Цэнд туш пайти сигир соғмоқчи бўлиб энди ўтовдан чиққан эди, узоқда келаётган отликқа кўзи тушди. «Буниси ким бўлдийкин?»— дея хаёлидан ўт-

казди у ташвишланиб. Отлиқ тўғри уларнинг ўтовига қараб келарди.

Ховлида арава тузатаётган Улдзи ҳам яқинлашиб келаятган отлиқни кўрди-да, уни диққат билан кузата бошлади.

— Цэнд! Ўғлим келяпти шекилли, қара, ўшанга ўхшайди.

Цэнд ҳам қўлидаги сут идишни ерга қўйиб отлиққа тикила бошлади. У яқинлашиб қолганда, Цэнд бирдан қичқириб юборди:

— Дада, чинданам ўғлингиз Хояг экан!

У эри томон югурди-ю, сўнг тўсатдан тўхтаб қолди, унинг кўзларидан дув-дув ёш оқа бошлади.

— Қуш уясига қайтади, деб бекорга айтишмаган-да,— деди Улдзи кўз ёшларини артиб.— Мен сув иситай, сен уни кутиб ол.

Хояг ўтовга етиб келганда Цэнд отнинг жиловидан ушлаб, эрининг отдан тушишига ёрдамлашди.

— Жигаргўшаларим, тинч-омон юрибсизларми?— деди Хояг хотинини қучоқлаб бағрига босар экан. Цэнд гапиролмас, фақат унсиз йиғларди.

— Мана, кўришдик-ку, қўй, йиғининг нима кераги бор?— деди Хояг хотинининг кўз ёшини артар экан.

Шу пайт ўтовнинг орқасида ўйнаб юрган ўғиллари келиб, онасининг ёнида турган нотаниш одамга тикилиб қолди.

— Ўғлим, бу киши сенинг даданг бўлади,— деди Цэнд.

Хояг ўғлини қўлига олиб юзларидан чўлп-чўлп ўпди. Цэнднинг чеҳраси қувончдан ёришиб кетди.

— Келин, отни кишанлаб, ўтлоққа қўйиб юбор,— дея қичқирди Улдзи ўтов ичидан туриб.

Хояг ўтовга кириши билан ота-бола қучоқлашиб кўришди.

— Сог-саломат келдингми, болам?

— Худога шукур, ўзларингиз тинчмисизлар?

— Гар саломатлик бўлса, муддао кам-кам бўлур, деб жуда тўғри айтишган,— деди Улдзи кўзларидан шашқатор оқаятган ёшларини артиб.

Ҳаётда бахт дегани ҳам ҳар хил бўлади. Аммо узоқ ҳижрондан кейин севгилисининг васлига етган маъшуқанинг бахтидан ҳам ортиқроқ бахт бўлмаса керак.

Улдзининг кўнгилсиз, нохуш ўтови ҳозир бахту қувончга тўлганди.

Хояг чой устида армияга чақирилгандан бери кўрган-

кечирганлари ҳақида ҳикоя қилиб берди. У Хатан ботир Магсаржав қўмондонлигида қилган жанглари ҳақида гапириб берган эди, Улдзи шу заҳоти ўрнидан туриб, дуо ўқиди-да, Будда ҳайкалчаси олдидаги шамчироқни ёқиб қўйди.

— Айтишларича, Хатан ботирнинг ўзи ҳам авлиё эмишми?

— Шундай бўлиши ҳам мумкин. У улуғ одам. Бизлар ҳужумга ўтишимиз билан қорайштонлар тумтарақай бўлиб кетишарди.

— Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас. Орқасида шахсан боғди-гэгэни турган ва Хатан ботирдек одам қўмондонлик қилган қўшиннинг ҳужумига ким ҳам дош бера оларди?— деди Улдзи ўзини билимдон кўрсатиб.

Шундан сўнг Хояг яралангани ва бир йил давомида Ички Мўғулистонда даволангани, сўнгра карвон билан Ургага етиб келгани ҳақида гапирди.

— Пешанангда бор экан, ўқ тегибди. Тангрига шукур, тирик қолибсан,— деди Улдзи.

— Бир дўстимнинг маслаҳати билан мукофотлашларини сўраб, илтимоснома ёздим. Жонимни жабборга бериб жанг қилдим ахир. Менга ўхшаган солдатларнинг баъзиларига ҳатто ботир унвони беришганини биламан. Лекин мени мукофотлашмади. Афтидан, худолар ҳам мендан юз ўгиришганга ўхшайди,— деди Хояг алам билан.

— Ўғлим, бўлмаган гапларни гапирма. Бизга ўхшаган оддий одамлардан ботир чиқади деб ким айтади? Устигустак, бизнинг хошунимизга бутун Мўғулистон ишонмай қўйганмиш.

— Нега энди?— сўради Цэнд.

— Бир пайтлар ноёнимиз Амарсана бэйс Цэнгунжав билан тил бириктириб, Мўғулистонни Маньчжуриядан ажратиб олмоқчи бўлган экан. Узун қулоқ гапларга қараганда, шундан кейин бу ҳақда у Маньчжурия императорига маълум қилибди. Император уни катта мукофотлар билан тақдирлаб, қизини никоҳлаб берибди. Шундан сўнг ноёнимиз Маньчжурия императорлигида министр-князь бўлиб, Пекинда яшай бошлабди. Шу сабабли ҳам бутун Мўғулистон бизларни сотқинлар деб атайти.

— Бу бир пайтлар бўлган гап, булар билан бизнинг нима ишимиз бор? Мен эсам худди ўзимга ўхшаган оддий бир солдатнинг ботир унвонига эга бўлганини аниқ биламан,— деб жавоб берди Хояг.

— Пайғамбарнинг ўзи ким бўлиб кўринишини қайдан биламиз? У кўзимизга оддий одам бўлиб кўрингани билан

аслида авлиё бўлиши мумкин,— деди Улдзи ибодат қилаётгандек кафтларини жуфтлаб.

— Илтимосномам билан ҳеч нарсага эришолмагач, бир қанча вақт Ургада кунбай ишлаб юришга тўғри келди. Аммо бирим икки бўлмади, жуда кам ҳақ тўлашарди. Бу аҳволда битта отга ҳам пул тўплаб бўлмасди. Тезроқ уйга қайтгим келарди. Шунда беҳосдан бир одам билан учрашиб қолдим. У одам аҳволимнинг оғирлигини кўргач, ўзининг жийрон отини берди.

«Мана сенга от, уйингга етиб ола қол,— деди у,— ризқи рўзингни эса йўлдан топарсан. Сендан фақат бир илтимосим бор, Сайдван ёки Луугун хошунида Эрдэнэ деган акам яшайди. Агар вақтинг бўлса, акамнинг ҳозир қаерларда кўчиб юрганини аниқласанг. Отангга ҳам, албатта, салом айтиб қўй».

— Дада, ўша одам сизни таниркан.

— Оти нима экан?

— Ўзини Тумэр деб таништирди.

— Цэнд, эшитяпсанми? Қандай оқибатли одам экан-а у!

Ўша тунда Улдзи, Хояг ва Цэнд фақат Тумэр ҳақида гаплашиб ётишди. Улдзи эртасига азондаёқ отга минди-да, зудлик билан Эрдэнэни қидириб топиш учун Сайдван хошунига йўл олди.

10. Иркутсклик савдогар Павлов бу ерларда 1907 йили пайдо бўлганди. У чорва молларини харид қила бошлади. Биринчи савдо битимини у Итгэлт билан тузди. Бу воқеа мана бундай бўлганди.

Итгэлт бир куни ўз ўтовига қайтаётганда икки отли аравада келаётган бир рус кишига тўқнаш келди. Иккаласи ҳам йўлдан тўхтаб, гаплашиб қолишди. Рус киши бурят тилини бир оз билар экан. Итгэлт руснинг кўнглидагини дарҳол англади.

— Бўпти, оғайни, кумушинг бўлса, менда мол топилади.

— Худоба шукур, пулим бор! Бекорга оқ пошшонинг фуқароси эмасман. Хоҳласам, сенинг овулинг экан-ку, бутун хошунингни сотиб олишга ҳам қурбим етади,— деди Павлов керилиб.— Икки юз бош топиб бера оласанми?

— Бор-йўғи-я?— дея сўради Итгэлт ҳам бўш келмай.— Беш кундан кейин мана шу довонга икки юз бош мол ҳайдаб келаман. Пулингни тайёрлаб, мени кутиб тур.

Итгэлтнинг ўзида бунча мол йўқ эди, ўша ердаги овуллардан уч кун ичида икки юз бош қорамолни сотиб олиб,

келишилган жойга ҳайдаб борди. Павлов шу ернинг ўзидаёқ қуйма кумуш билан келишилган ҳақни нақд тўлади. Савдо дуруст бўлди. Итгэлт ҳар бир бош қорамолдан икки лан кумуш фойда қилди. Павлов ҳам зарар кўргани йўқ, қарийб олти юз сўмни нақдина чўнтакка урди.

Шундан сўнг иккаласи дўст тутинишди-ю, Итгэлт тез орада рус савдогарига шерик бўлиб олди. У аратлардан мол харид қилар, Павлов бўлса уларни пода-пода қилиб, Россияга жўнатарди.

Итгэлт Павловга маъқул бўлиб қолди.

— Керак пайтлари сўзингга ишонади, уялтириб қўймайди,— дерди Павлов Итгэлт ҳақида,— ҳар қандай катта ишларга ҳам қўрқмасдан қўл ураверади. Мўғуллар орасида бунақа одам кам топилади.

— Катта савдогар... Тўғри, бир оз мақтанчоқ, лекин бадавлат,— дерди Итгэлт ҳам Павлов ҳақида.

Павловга, чиндан ҳам, кейинги йиллар ичида чорва савдоси жуда катта фойда келтираётганди. У Иркутскда ўзига икки қаватли уй қурдирди, банкдаги пул ҳам кўпайиб қолди.

Итгэлт баъзан шеригини алдаб қўярди. Аратлардан сотиб олган қорамолларга Павловдан кўпроқ ҳақ оларди. Павлов буни сезар, у ҳам ўз навбатида қорамолларни рус бойларига қимматга сотиб, бир қисм фойдани чўнтакка урарди-да, Итгэлтга сотган баҳосини камайтириб айтарди. Шундан кейин қолган фойдани арра қилишарди.

Павлов Мўғулистонга ёзда келиб, кеч кузда, сотиб олинган подалари тўпланиб йўлга тушганда жўнаб кетарди. У, Луугун хошунда катта ҳовлили данғиллама ёғоч уй қуриб олди. Кейинги йилларда бу ерга хотини билан келадиغان бўлди.

Бу уйни аратлар «Рус қишлоғи» деб аташадиغان бўлишди. Қиш кезлари уйни новчадан келган бир рус киши пойлаб ётарди, уни одамлар «Пётр қизиқ» деб аташарди.

Хошунликда надом байрами яқинлашиб келарди. Итгэлт байрам арафасида ўз одамларига атаб учта ўтов қурдирди. Ўртадаги катта гулдор ўтовга гиламлар ёзилди — меҳмонлар шу ўтовда кутилади. Иккинчи ўтов ошхонага айлантирилди, учинчиси эса ётоқхона бўлади.

Кечқурун кун ботиш олдида ўтовга қўнғироқчалар тақилган тройка яқинлашиб келди. Тарангасдан Павлов ва хотини тушди. Итгэлт меҳмонларни ҳурмат-эҳтиром билан кутиб олиб, гулдор ўтовга таклиф этди.

Эрдэнэ говга боглаб қўйилган отларни қашлаб тозаламоқ-да эди. У бойнинг устидаги костюм-шимини, хотинининг ер супуриб бораётган кенг узун пальтосини кўриб мийиғида кулиб қўйди. «Одамларнинг энгил-бошлари ҳам ҳар хил бўларкан-да!» — дея ўйлади у меҳмонлар томон борар экан. Шу пайт тарантасдан сариқ мўйловли яна бир рус сакраб тушди. У тарантасни ўраб олган болаларга қараб кулиб қўйди-да, Эрдэнэ билан мўғулчасига саломлашди.

— Отларни чиқариб, ўтлоққа қўйиш керак. Менга қарашиб юборасизми? — сўради рус киши.

— Ёрдам беришим мумкин, лекин бўйинчасини чиқаришни билмайман, — жавоб берди Эрдэнэ.

Ўтовдан Галсан чиқиб келди. Рус киши у билан қўл беришиб кўришди.

— Салом, Пётр. Нега бизникидан қадамингизни узиб қўйдингиз? — сўради Галсан.

— Хўжайиннинг тайёргарлиги чўзилиб кетди. Шундай экан, уни ташлаб кела олармидим, — деди Пётр Галсаннинг елкасига қоқиб. Галсан гандираклаб кетди.

«Әҳ-ҳе, бу руси жуда бақувват экан-ку. Байрамларда шу одам кураш тушса борми?! Аммо у бизнинг курашимизни билмайди-да», — дея хаёлидан ўтказди Эрдэнэ.

Шу пайт ўтовдан Павловнинг хотини чиқиб: «Хонгор! Солонго! Бу ёққа келинлар», — деб чақирди. Болалар югуриб келишди. Уларни кўриб Бато ҳам борди. Аёл Хонгорни ўпиб, бир қутичада конфет берди. Солонго уялиб бир четда турарди. Аёл кулиб унинг олдига борди-да, унга ҳам худди шундай қутичада конфет узатди. «Уни қара, Бато ва Сурэнга ҳеч нарса бермади-я. Болакайларнинг кўнглини ўкситди», — деб ўйлади, Эрдэнэ аёл ўтовга кириб кетгандан кейин. Эрдэнэда унга нисбатан қандайдир нафрат уйғонди.

Шу пайт Пётр худди унинг кўнглидаги гапни тушунгандек, чўнтагидан битта каттакон хитой обакисини олиб иккига бўлди-да, Бато билан Сурэнга берди. Унинг бу иши Эрдэнэга маъқул тушиб, илжайиб қўйди.

— Хўш, оғайни, мени маст қилиш учун етарли ароқ олиб келдингми? — дея сўради Итгэлт хахолаб кулиб.

— Мен оқ пошшонинг роҳатижонидан олиб келдим, ароқ эса сизда бўлиши керак, — деди Павлов ҳам кулиб жавоб берар экан.

Павлов ва Итгэлт ҳар сафар учрашишганда бир-бирларини ана шу сўзлар билан олқишлашарди. Бу нарса улар бундан бир неча йил илгарини биринчи бор учрашиб, икки юз бош қорамолни байлашгандан бери одат тусига кирганди.

Павлов бир шиша рус ароғи чиқариб қўйди, Итгэлт бўлса кувачада бўза келтиришни буюрди. Шу билан зиёфат бошла-
ниб кетди.

Итгэлт Павлов билан хотинини ўтовнинг тўрига — шимо-
лий томонига ўтказди-да, олдиларига кумуш лаганда семиз
думғаза гўштидан қўйди.

— Хўш, ишларимиз қалай, фойда кўрамизми ишқи-
либ?— дея сўради Итгэлт.

— Фойда чиқаролмайдиган бўлсак, ким бизни савдогар
дейди!— мағрурона жавоб берди Павлов.

Эрдэнэ ва Пётр бу пайт бошқа ўтовда ўтиришарди.

— Илгари сизни Итгэлтникида кўрмаган эдим. Бу ерга
яқинда келган бўлсангиз керак-а?— деб сўради Пётр.

— Ҳа, мен бу ерга яқинда келганман,— деди Эрдэнэ пиё-
ласига қимиздан қуйиб.

Пётр ҳам ўзига қимиздан қуйди-да, уни симириб ичгач,
лабларини чўлпиллатиб қўйди.

— Исмингиз нима?

— Эрдэнэ.

— Меники Пётр. Павловнинг қўлида ишлайман. Уйлан-
гансизми?

— Уйланганман. Сиз-чи?

«Бу рус тушмагур саволларни жуда қалаштириб ташла-
ди-ю»,— деб ўйлади Эрдэнэ, унга жавоб қайтарар экан.

Пётрнинг чеҳрасидаги қувонч йўқолиб, кўзлари ғамгин
тус олди.

«Бекор сўрадим-да, хотини ўлиб қолган бўлса-я»,— дея
хаёлидан ўтказди Эрдэнэ.

— Мен ҳам уйланганман, иккита болам бор. Лекин улар
жуда узоқда. Орадаги масофа минг ўртон келади,— деб жа-
воб берди Пётр оғир хўрсиниб.

«Нега хотини ва бола-чақаларини бунчалик узоқда қол-
дириб, ўзи бу ерларга келибди?»— деб ўйлади Эрдэнэ бу нор-
ғул одамга ачиниб.

Пётр 1905 йил революциясида актив қатнашгани учун
Сибирга сургун қилинганди. Шунга қадар у Ивановодаги
Морозов фабрикасида слесарь бўлиб ишларди. Хотини, бола-
лари ўша ерда қолиб кетган. Уни уч йил қамоқда тутиб,
сўнг Байкалга жўнатишди. Пётр у ердан Тункага қочиб бор-
ди. Бу ерда Павлов билан учрашиб Мўғулистонга келди.
Пётр ҳозир Павловнинг уй-жойини қўриқлайди, кучерлик
қилади.

Павлов Пётрнинг сургундан қочиб келганини, унинг «сиё-

сий маҳбус» эканлигини билади, аммо Россия бу ердан олис, ундан ташқари, шундай текин ишчи кучидан воз кечиб бўлармиди. Шу туфайли савдогар Пётрни ишга ёллади. Пётр бўлса бойга қамоқда йўқотаёзган соғлигини тиклаб олиш ва вақтни ўтказиб туриш учун ёлланганди.

Пётр мўғул тилини иштиёқ билан ўрганиб, улар ҳаётини кузатиб юрди. Мўғул халқининг меҳнаткашлигини, содда-баёвлигини, меҳмондўстлигини кўрди. Аммо улар тепасида очкўз, бераҳм ва жоҳил одамлар ҳукмронлик қиларди. Павлов бўлса мўғулларни, айниқса оддий аратларни менсимасди.

— Сира тасаввур қилолмайман! Мўғуллар бу аҳволда бир замонлар қандай қилиб салкам бутун дунёни босиб олган экан? Бир ерда қўним йўқ, кўрган куни қўтосниқидан ҳам хароб бўлса, бунинг устига, тарқоқ. Бу аҳволда улар кўнга бормайди, тез ўртада йўқ бўлиб кетишади, улкан ва бой ерларига эса бирор кучли давлат эга чиқиб олади,— дерди Павлов.

— Бўлмаган гап,— деб эътироз билдирарди Пётр.— Мўғулистон — бу дори ҳидлатиб ухлатиб қўйилган, лекин ҳали тирик бир паҳлавон. У ҳушдан кетган холос. Уни уйқудан уйғотилса бас. У уйғониб қоматини ростлаб олгач, ҳозирда унинг танасини чўқилаб ётган қузғунларнинг ҳоли вой бўлади.

Пётр мўғул халқининг оғир ҳаётини кўриб ачинар, унинг яхши турмуш учун интилаётганини тушунар эди. У мўғул тилини ўрганиб олгандан кейин, оддий одамлар ичидан ўзига дўстлар орттира бошлади. Кўпинча улар билан улфатчилик қилиб, ароқми, қимиз-пимизми ичишиб қоладиган бўлса, Россиядаги ўзи қатнашган сиёсий воқеалар ҳақида гапириб берарди. Унинг янги дўстлари бошини сарак-сарак қилиб: «Ўрис ошна, сен бу ҳақда бекор гапиряпсан. Бундай гаплар учун бошинг кетиши мумкин»,— дейишарди. Пётр мўғул халқининг оғир ҳаёти ҳақида гапираркан, баъзилар эътироз билдириб: «Мамлакатимиз бой, унда ишламасдан ҳам тўқ яшаш мумкин»,— деб қўйишарди.

Бир куни у Няма билан суҳбатлашиб ўтириб, подшоҳни сўкиб юборди. Шунда Няма бош чайқаб: «Тангрининг сояси бўлмиш подшоҳ ҳақида нега бундай дейсан, дўзахи бўласан»,— деди. Бошқа бир куни Галсан билан суҳбатлашиб ўтираркан, Пётр Итгэлтни ичидан пишган айёр, деб атади. Галсан шунда: «У меннинг пуштипаноҳим, қиблагоҳим бўлади»,— дея эътироз билдирди.

Павловнинг ҳовли-жойини қўриқлаб ётаркан, Пётр ҳатто Луугун монастирининг тиланчилари билан ҳам суҳбатлашиш-

га уриниб кўрди. Бироқ тиланчилар садақани олгач, бошларини чайқаб лом-мим демай йўлларига равона бўлардилар. Пётр шунда ҳам умидсизликка тушмас, вақт келгач, булар ҳаммасини тушуниб олишади, дерди.

— Сиз Итгэлтнинг хизматкоримисиз?— деб сўради Пётр Эрдэнэдан.

— Ҳа.

— Асли унинг овулиданмисиз?

— Йўқ. Менинг овулим узоқ. Засагтхон хошунини биласми?

— Эшитганим бор.

— Мен ўша хошунданман. Урга томон зиёратга кетаётувдим, йўлда отимни ўғирлатиб қўйдим, ҳозир шу Итгэлт тўғайли тирикчилигим ўтиб турибди.

— Сизга қанча ҳақ тўлайди?

— Бунча ҳақ бераман деган эмас. Аммо бергани ҳозирча стиб турибди. Умуман, сахий одам.

Шу пайт Павловнинг:

— Петя!— дея қичқиргани эшитилди.

Пётр:

— Хизматкорнинг эрки ўзида бўлмайти, бориш керак,— деди-да, Эрдэнэга кўз қисиб чиқиб кетди.

Галсан столга лаганда чучвара қўйиб, косаларга макарон шўрва сузди.

Павлов Пётрга ҳовлидаги юкларни олиб киришни буюрган эди. Пётр иккита қутини олиб кириб Павловнинг орқасига қўйди. Павловнинг хотини битта қутини очиб, ундан катта оқ тугун олди-да эрига узатди.

— Мана, байрамга атаб сенга бир кичкина совға олиб келгандим,— деди Павлов тугунни Итгэлтга узатар экан. Итгэлт аслида шундай бўлиши лозимдек, тугунни бепарвогина қабул қилиб олди.

Шу ўртада Павловнинг хотини иккинчи қутидан бир нечта шиша чиқариб стол устига қўйди.

— Эрдэнэни чақир,— деди Итгэлт Галсанга.

Павлов билан Итгэлт бир-бирларини табриклаб бир пиёладан арза ичишди-да, овқатлана бошлашди.

— Арза зўр ичимлик-да, дарров кайф қилади,— деди Павлов.

— Рус ароғи ҳам яхши нарса. Ҳам бошдан, ҳам оёқдан олади,— жавоб берди Итгэлт.

Эрдэнэ кириб ўтов устуни олдида тўхтади.

— Мени чақирдингизми?

— Ҳа, ўтир. Мана бу,— деди Итгэлт Павловни кўрса-тиб,— менинг дўстим, рус савдогари Павлов бўлади. Бу ки-ши эса унинг хотини.— Кейин Павловга мурожаат қилиб да-вом этди:— Ниҳоят, ўнг қўлим дейишга арзийдиган одамни топдим. Ҳам саводхон, ҳам ҳисоб-китобга уста. Қани, ши-шангни оч, Эрдэнэни бир меҳмон қилайлик.

Павлов шишасини Пётрга узатди. У кафти билан шиша-нинг тагига бир урганди, тиқини учиб кетди. Ўтирганлар-нинг бари кулиб юборишди: Пётр шиша очишга жуда мо-ҳир эди. Итгэлт икки пиёлага ароқ қуйиб, бирини Эрдэнэга узатди.

Эрдэнэ чордана қуриб ўтирди-да, пиёлани кўтариб деди:

Қадаҳларнинг жон-дили — арза,
Кўрмадим мен ундан хўброқ май.
Сингилларга тилай бахт-толе,
Укаларга соз умр тилай!

— Илоҳи ниятингга етгин,— деди Итгэлт иккинчи пиё-лани Пётрга узатиб.

Пётр ҳам чордана қуриб ўтириб:

— Мен ҳам Эрдэнэ айтган яхши ниятларга тўла қўшила-ман,— деди.

Шундай дея у пиёладаги ароқни бир кўтаришда ичиб та-момлади.

Уша кун ич кечқурун Итгэлтнинг ўтовига жуда кўп меҳмон йиғилди. Бадарчи ҳам, Цамба ҳам, Жамбал ҳам шу ерда эди.

— Петя, музика!— деб бақирди кайфи ошиб қолган Пав-лов. Пётр гармонини олиб келди-да, уни чалганича ўйинга тушиб кетди. Утовнинг ичи зириллар, Пётрнинг оёқлари ерга гурсиллаб урилган сайин ўтов ичидаги тупроқ палахса-па-лахса кўчиб чиқарди.

— Қани, Эрдэнэ, энди сенинг навбатинг, қўшиқни бош-ла!— дея қичқирди Итгэлт унга яна бир пиёла ароқ қуйиб бераркан.

Итгэлт ҳозир бу ердагиларнинг ҳаммаси менинг кўнглим-ни топишга ҳаракат қиляпти, деб ўйларди. Бундан у ғоят мағрурланар, назарида, ўзини ниҳоятда кучли, худди тоғни урса толқон қилиб юборгудек қудратли ҳис этарди.

Ўтовнинг ичи шовқин-суронга тўлиб кетди, ҳамма бара-барига кулар, бақирар, ашула айтар эди. Фақат Павловнинг хотини ўзини ёввини одамлар орасига тушиб қолгандек ҳис қиларди. Аммо эрининг Итгэлт хафа бўлмасин, унга мулоза-матни қуюқ қилгин, деган гаплари билан ўзини хандон-ху-

посн кўрсатмоқчи бўларди. Ахир Итгэлт уларнинг бойлигини орттиришга кўмаклашяпти-да. Шунинг учун у ёлғондан бўлса ҳам меҳмонларга қўшилишиб куларди.

Дастурхонга қорачадан келган, тишлари садафдек оппоқ Дулма қараб турарди. У меҳмонларга ҳали қўй думғазаси, ҳали яхна гўшт, ҳали чучвара тортар, олдиларига лаганлаган сувқат қўяр, бўшаган идишларни йиғиштириб олар эди. Ўтовдан чиқар экан, у меҳмонларга сездирмай ёғлиқ гўшт, кўпириб турган қимизу рус ароғидан олиб чиқиб кетарди. Буларни у байрам баҳонасида дунё лаззатларидан баҳраманд бўлиш ниятида бу ерга келган Цамбани меҳмон қилиш учун олиб чиқмоқда эди.

Мана, Дулма ўтовдан чиқиб атрофга назар ташлади. Уни кутиб турган ким бўлдийкин? У ўзини билмаганликка олиб, қўймичини лапанглатганча отхона тарафга кетаверди. Ширакайф Цамба ҳам (Дулмани пойлаб турган одам ўшанинг ўсинаси эди) унинг кетидан йўлга тушди. Дулма тўхтади. Цамба унга яқин бориб йўталган эди, Дулма кескин ўгирилиб қаради-да, ёш ламага ноз-карашма билан қараб қўйди. Жувонга бу йигит ёқиб қолган эди, боз устига Итгэлт ҳам, Галсан ҳам унинг кўнглига урганди.

— Ким бу?— сўради Дулма гўё олдида турган одамни танимаётган бўлиб.

— Қўрқма, бу менман,— деди Цамба. У яна бир нима демоқчийди, ҳаяжондан нафаси тиқилиб қолди.

— Қўрқаётганим йўқ.

— Қаёққа кетяпсан?

— Менми? Ҳеч қаёққа.

— Сен билан яқин бўлишни истайман,— деди Цамба Дулманинг қўлидан ушлаб.

— Ламанинг бундай қилиши яхши эмас, қўйвор!

Цамба индамай уни қучоқлади-да, қоронғига тортди.

— Қўйвор деяпман. Уялмайсанми!— деди Дулма унга истар-истамас қаршилик билдириб.

Цамба бўлса уни маҳкам ушлаганча зовур томонга бошлаб бормоқда эди.

— Уялмайсанми!— деди яна Дулма.

Улар тўхташди.

— Учрашиб турамиз, хўпми?— дея шивирлади Цамба. Жувонни беўхшов қучоқлаб, унинг сийнасини тимирскилар экан. Унинг қўллари қалтирарди. Дулма хахолаб кулиб юборди.

Цамба қўрқиб кетганидан ҳеч нарса демай, тўсатдан орқасига ўгирилди-да, ўтов томонга қараб жўнаб қолди.

— Вой хуштор бўлмай ўл!— деди Дулма унинг ортидан нафрат билан.

Цамба ўтовга етиб борганда кимнингдир шарпаси кўринди. «Биров ҳожатга чиққандир»,— дея ҳаёлидан ўтказди Цамба ҳалиги шарпанинг ёнидан ўтар экан. Бироқ шу пайт кимнингдир бақувват қўли унинг елкасидан олди-да, башарасига бир мушт тушириб, ерга ағдарди.

Цамба сакраб ўрнидан турди.

— Нега урасан?— дея бақирди у.

— Эри бор хотинларга шилқимлик қилма, асман-банди¹,— деди Эрдэнэ насихатомуз оҳангда.

Эрдэнэ яна бир мушт туширган эди, Цамба ҳушидан кетиб ерда чўзилиб қолди.

11. Надом байрамнинг иккинчи куни эди. Ўртадаги қизил чодирга хошун князи жойлашган. Унг томондаги сариқ чодирни олиёй ламалар, чап томондаги кўк чодирни эса таниқли тайжи ва ноёнлар эгаллашган.

Тумонат одам йиғилган, ҳамма байрам либосида. Дзодок² кийиб олган полвонлар керилиб у ёқдан бу ёққа юришар, отларини пойгага ҳозирлаётган отбоқарлар елиб-югуришарди.

Бугун қурашнинг учинчи давраси. Полвонлар рақибларини майдонга таклиф этишади. Луугунлик полвонлар қадимдан машҳур, шу сабабли ҳам уларнинг ғолиб чиқишига ҳамқишлоқлари ишонишарди. Аммо омад деган гап ҳам бор, мусобақада нималар бўлмайди дейсиз.

Мана, ниҳоят, енгилмаган икки полвонгина қолди: булар — Эрдэнэ билан Заяин монастирининг бир ламаси эди.

— Эрдэнэ, бўш келма! Бу валати ламалар жуда чайир бўлади,— деди Няма.

— Ўтган йили уларнинг полвонлари бизнинг икки чемпиониимизни йиқитиб кетишган. Фақат биргина Вандан йиқилмай қолганди. Шунинг учунам эҳтиёт бўл, бўшашма,— деди Итгэлт ҳам ўз хизматкорига омад тилаб.

— Амакижон, сиз уни йиқитишингиз керак,— деди Солонго Эрдэнэнинг қулоғига шивирлаб. Эрдэнэ жилмайиб майдонга чиқди.

Полвонлар анча олишишди. Бир-бирларига икки бор ёпишиб, икки бор қўйиб юборишди, кейин кўтариб уришга қулай ҳолатни пойлаб майдонни гир айланаверишди.

¹ Асман-банди — ламаларнинг масхараомуз лақаби.

² Дзодок — полвонларнинг елкасидан ошириб кийиб оладиган калта бел махсус кийими.

Мана, лама Эрдэнэнинг тирсагидан ноқулайроқ ушлаган эди, Эрдэнэ рақибининг хатосидан фойдаланиб уни ёнбошига олди-да, кўтариб урди. Лама чалқанчасига чўзилиб тушди.

— Оҳо, бу усул жуда хавfli экан-ку!

— У қайси хошундан экан ўзи?

— Итгэлтнинг янги хизматкори бўлса керак,— дейишарди одамлар Эрдэнэ ҳақида гапириб.

Эрдэнэ дзодокини ечиб, энгил-бошини кияётганди, ширакайф Итгэлт келиб қолди.

— Йиқитдингми?

— Бир амалладим.

— Биламан, у шайтон жуда кучли. Лекин биз бугун яна бир ғалабани қўлга киритишимиз керак. Менинг жийроним Сурэгнинг отларидан ўзиб кетиши лозим.

Кечаги пойгада хошун князи Сурэгнинг икки оти биринчи ўринни, Итгэлтнинг жийрони эса бор-йўғи учинчи ўринни эгаллаган эди. Шунга ҳам қарамай, Итгэлт бугун отининг биринчи бўлиб келишига ишонарди.

— Агар отини ярим йўлдан қўшмаса, ҳар қандай от ҳам жийроннинг олдига тушолмайди. Князь айёрлик қиляпти,— деди Эрдэнэ.

Итгэлт бош чодирга қараб қўйди.

— Майли, айёрлик қилса қилаверсин, жийрон бугун ҳаммасидан ҳам ўзиб кетади.

— Ҳар ҳолда князнинг бундай қилиши яхши эмас.

— Бошқа нимаси билан мақтайсин бўлмаса? Ҳалига довр хошунда ибодатхона қуролмайди. Шу боисдан муттаҳамлик қилиб бўлсаям ўзини кўрсатмоқчи бўлади-да.

Эҳтиёткор Итгэлт бу сафар бутун сирларини айтиб қўйишига оз қолди. Гап шундаки, у бутун киборларни кўролмайди. Айниқса, ҳеч қандай солиқ тўламайдиган тайжиларни кўргани кўзи йўқ. Итгэлт бўлса хазинага қанчадан-қанча пул қўшади. Ҳаммасига мана шу ялқов мечкайлар айбдор. Буларнинг қоринни тўйғазиб олиб, бир кунда ўн икки соатлаб ухлашдан бўлак ташвишлари йўқ. Улар ҳатто қўлларидаги крепостной деҳқонларни ҳам тарқатиб юборишди. Дангаса, бориб турган фисқу фасодчи, нодон бари. Агар у хошун князи бўлганда борми, хошундаги барча хитой фирмаларини орақасига тегиб, кавушини тўғрилаб қўярди. Ҳамма крепостнойларни, бекорчи-ю тиланчиларни тўплаб мовут тўқишига мажбур қилган бўларди. Шунда унинг шуҳрати бутун Мўғлистонга тараларди.

Тўғри, Итгэлт ҳозирча бу тўғрида ҳеч кимга гапирмаган

эди. Аммо бугун кўпроқ ичиб юборганидан, ўзининг киборларга бўлган муносабатини Эрдэнэга беихтиёр айтиб қўйди. Соғлиқда дилда — мастликда тилда бўлади, деб тўғри айтдилар. Аммо Итгэлт ортиқча гаплар қилаётганини ўз вақтида сезиб қолди. У ўзини мастликка солиб, жўртталикка дудуқланди.

— Майли, Эрдэнэ, булар ҳаммаси шунчаки гаплар, мастлик қилиб гапирдим.

— Нега энди арзимас бўларкан, сиз ҳақ гапни гапирдингиз, — деди Эрдэнэ жиддий оҳангда ва отлари олдига жўнади.

Итгэлт кўзларини пириллатганича узоқлашиб бораётган Эрдэнэнинг ортидан анчагача тикилиб турди. «У нима деди? Нега энди арзимас бўларкан, сиз ҳақ гапни гапирдингиз, дейдими? Оббо шайтон-ей! Бунда бир гап борга ўхшайди», — деб ўйлаб қолди у.

Шу пайт унинг ёнидан князь Сурэгнинг отларини олиб ўтишди. Итгэлт яна бир оз вақт хаёл суриб турди-да, кейин Эрдэнэнинг орқасидан жўнади.

— Эрдэнэ биродар, ўйлаб қарасам, жийронимиз биринчи ўринни олиши унчалик маъқул кўринмаяпти. Акс қолда князь уни олиб қўйиши ҳеч гапмас. Жийронга Батони миндиргин-да, унга яхшилаб уқтир, биринчи бўлиб эмас, иккинчи бўлиб еиб келсин. Овсар Хонгорни миндирадиган бўлсанг, у албатта биринчи ўринни олади-да, кейин отдан айрилиб қоламан.

Эрдэнэ худди шундай қилди, Бато иккинчи бўлиб келди. Жийрон биринчи отдан бир қадам орқада қолди. Биринчи ўринни эгаллаган от князга маъқул тушди, албатта. Князь отбоқарлари чопқир отни етаклаб боришаркан, отнинг эгаси унинг орқасидан хомуз тикилиб қолаверди. «Улар яхши отларни шу йўсинда ўзлариники қилиб олиб, куппа-кундуз талончилик қилишади-я, аблаҳлар!» — дея ўйлади Итгэлт ичи қоралик билан илжайиб. Шу куни Сурэгнинг бирорта ҳам оти ғолиб чиқмаган эди.

Эрдэнэ ўша оқшом Итгэлтга нима сабабли юртини ташлаб келишга мажбур бўлганини гапириб берди.

— Буни ўзим ҳам сезувдим. Сенинг оддий аратлардан эмаслигини шундай маълум бўлиб турувди. Эҳ, Эрдэнэ, азизим, хошунимиздаги барча мараз ишларни очиб ташласа борми, одамнинг сочлари тикка бўлиб кетади. Аммо буларни ким ҳам очиб ташларди, бундай жасур одам қаёқда дейсан, — деди Итгэлт.

— Тўғри айтасиз, кучли одамни йиқитиш учун ундан ҳам кучлироқ одам бўлиш керак. Ноён эса жуда кучли.

Унинг бутун ярамас ишларини очиб ташлаш мумкин, албатта, аммо бунинг учун маблағ зарур. Қанча-қанча пора бериш керак бўлади. Менда бунча пулнинг ўзи йўқ, бир уриниб кўрдим, фойдаси бўлмади, жафо чекканим қолди. Аммо сизга ўхшаш бадавлат одам бўлса...

Эрдэнэ гапини охирига етказмай жимиб қолди. Афтидан, бу ёғига нима дейишни билмай қолгандек эди.

— Елкангни яғир қилиб топган бойликни порага сарфлаш, бемаъни гап,— деди Итгэлт. Эрдэнэ нимага шама қилаётганини тушуниб.

Итгэлт ноёну тайжиларни ёмон кўрса ҳам, уларга очиқдан-очиқ қарши чиқмоқчи эмасди. Тўғри, улар қанчалик имтиёзларга эга бўлмасинлар, барибир, ўзидан кучсиз эканликларига Итгэлтнинг имони комил эди. Ахир мана шу мағрур тайжилар ҳам ундан, бир неча йиллар илгари ҳатто минай деса оти бўлмаган оддий бир мужикдан эндиликда икки букилиб пул сўраб келадилар. Уларнинг ҳар бири, мавриди келса, уникига кириб текин зиёфатини еб кетиш пайида юради. Итгэлт ана шунақа одам! Уларнинг ҳаммаси унвонларию мансаблари билан қўшмозор бўлсинлар. Пул деган нарсасу унвонлардан қимматроқ туради.

Павловнинг Луугун монастирининг ғарб қисмига қурилган катта-катта деразали ёғоч уйи Эрдэнэга жуда маъқул келди.

— Жуда яхши уй экан,— деди Эрдэнэ хоналарни бирмабир тамоша қилиб чиққандан кейин.

— Бизнинг одамлар ҳали бунақа уйлар қуришолмайди, қурганда ҳам яшолмаса керак. Ҳали бунинг вақти соати келмаган кўринади,— деди шунда Итгэлт.

Пётр ҳовлида ўтин ёрмоқда эди. У, Эрдэнэни кўриши билан бориб қўлини қаттиқ сиқиб саломлашди.

— Кураш тушганингни кўрдим. Қойилман! Ўзи ҳам биринчилиكنи олгандирсан,— деди Пётр очиқ кўнгиллилики билан жилмайиб.

— Илиқ сўзларинг учун раҳмат. Курашгандан кейин биринчи ўринни эгаллашга ҳаракат қилиш керак-да,— дея жаеоб берди Эрдэнэ.

Ҳаммалари уйга киришди. Ҳозир отлиқ ҳам, пиёда ҳам бир хил ҳурматга сазовор бўлди. Меҳмонлар орасида Бадарчи билан Жамбал ҳам бор эди. Цамба билан Дулма эса Итгэлтнинг гулдор ўтовига кириб ғойиб бўлишганди.

Меҳмондорчилик яхши ўтди. Пётр овқатдан кейин баян чалиб, ўйинга тушди. Унинг бақувват оёқлари дўпиридан уйнинг поли кўчиб кетай дерди.

Эрдэнэ энди қўшиқ бошлаган эди, Бадарчи шартта тўхтатди.

— Эртага сен билан кураш тушаман, оёғингни осмондан келтирмасам, юрган эканман,— деди кайфи ошиб қолган Бадарчи керилиб.

Эрдэнэ аламидан қизариб, ғазаби қўзиди-ю, лекин ўзини босиб олди.

— Майли,— деди у камтарлик билан.— Йиқилганни ер кўтаради.

— Мўғуллар: тили аччиқнинг таги очиқ, дейдилар,— деди Пётр заҳархандалик билан.

Бу гапга ҳамма баравар кулиб юборди.

— Агар қўрқмасанг, ҳозир сенга таги очиқликни кўрсатиб қўяман,— деди Бадарчи юзига қон тепиб. У шундай деди-ю ўрнидан туриб, полвонлар кураш тушиш олдидан қилгани каби кенг елкаларини у ёқ-бу ёққа қимирлатиб қўйди.

Пётр таклифни қабул қилди. Ҳамма ташқарига чиқди. Ой чарақлаб турарди. Рақиблар кўтариб уриш учун пайт пойлаб бир оз вақт майдонни айланиб юришди. Мана, Пётр Бадарчининг елкасидан олиб ерга йиқитиш мақсадида бир томонга эза бошлади. Аммо Бадарчи ҳам бўш келмади, кутмаганда энкайиб олиб, Пётрни орқасига улоқтириб юборди. Пётр йиқилар экан, Бадарчининг кўйлаги қўлидан чиқиб кетди.

— Хўш, кимнинг таги очиқ экан?— деди Бадарчи бадхоҳлик билан тиржайиб...

Шу кечаси Эрдэнэ деярли ухламади. Курашнинг ўзи билладиган бутун усулларини эслаб кўрди. У, қандай бўлмасин, Бадарчини курашда енгиши керак эди.

Итгэлт эрталаб унга муваффақият тилар экан:

— Бугун Бадарчиники тутиб турибди, сенга оғир бўлади, лекин енгишга ҳаракат қилгин,— дея маслаҳат берди.

Ҳа, Бадарчи ўз ваъдасини эсдан чиқармаганди. У учта полвоннинг ёнбошини ерга тегизгандан кейин тўртинчи турда Эрдэнэни курашга чақирди. Эрдэнэ ичида бир неча бор ширлаб: «Ўзинг мадад бер, Тайширхон!»— деди-да, майдонга тушди. У, Бадарчини ёнбошига олмоқчи бўлиб, қулай пайтни кутарди.

Иккаласи давра бўйлаб анча айланиб юришди. Эрдэнэ ўз усулларини энди ишлатаман, деб турганда Бадарчи унга қарши бошқа усул қўллаб, унинг ҳаракатини зое кетказарди. Бадарчи нуқул:

— Бузоқнинг югургани сомонхонагача,— деб Эрдэнэнинг жиғига тегмоқчи бўларди.

Бадарчи бирдан худди ерга михлаб қўйилгандек, турган жойида таққа тўхтади, энди фақат унинг қўлларигина ҳаракатланарди. Эрдэнэ олдинга интилди-да рақибини ёнбошига олиб ерга уриш мақсадида унинг белбоғига ёпишди. Лекин Бадарчи чапдастлик қилиб бир айланишда Эрдэнэнинг орқасига ўтди-ю, уни даст кўтариб олиб, худди Пётрни отган каби ерга улоқтирди.

Луугунлик чоллар мамнун эди; улар бу батрак ким билан кураш тушаётганини билиб қўйсин, деб хурсанд бўлишди. Итгэлт, болалар ва Пётр Эрдэнэнинг мағлубиятини кўрмаслик учун тескари қараб олишди.

Эрдэнэ бошини эгганча ўтов томонга қараб кетди.

— Бошинг омон қолганига шукур қил, бу сенга монастирь роҳиблари эмас,— деди Цамба Эрдэнэнинг ортидан бадхоҳлик билан шивирлаб.

— Зарари йўқ, ундан йиқилган бўлсам, сени хоҳлаган вақтимда ерпарчин қилишим мумкин,— дея босиқлик билан жавоб берди Эрдэнэ...

Уша оқшом Эрдэнэ билан Пётр бўза ичиб алламаҳалгача гаплашиб ўтиришди.

— Мен бу ерга келган кунларим,— деди Пётр,— кўзимга ҳамма нарсалар: одамлар ҳам, табиат ҳам ёввойи бўлиб кўринганди. Лекин кейинроқ сизлар ҳам бизларга ўхшаган одамлар эканингизни, оғир кунда бизга ўхшаб азоб чекишингизни, яхши кунда эса биз каби қувонишингизни тушуниб қолдим. Шу уч йил ичида қўп нарсаларни тушундим.

— Мўғуллар қўли очиқ, дўлвор, дўстликнинг қадрига етадиган халқ бўлади.

— Тўғри, лекин мўғулларнинг ичида ҳам ҳар хиллари бор: яхшилари ҳам, ёмонлари ҳам,— деди Пётр қувлик билан кўзини қисиб.

— Ҳа, беш қўл баробар эмас, албатта,— дея унинг фикрига қўшилди Эрдэнэ.

— Иккаламизнинг танишиб қолганимиз яхши бўлди-да.

— Мен ҳам шу фикрдаман.

— Менинг бу ерга қандай қилиб келиб қолганимни биласанми? Россиядаги минг тўққиз юз бешинчи йил воқеалари ҳақида бирон гап эшитганмисан?

— Айтишларича, ўшанда подшоҳни тахтдан ағдармоқчи бўлишибди-ю, лекин уддасидан чиқишолмабди.

— Тўғри, мени шу сабабли Сибирга сургун қилишган.

Эрдэнэ Пётрга ҳайрон бўлиб тикилиб қолди.

— Ҳа, Эрдэнэ, ноёнлар, хонлар билан ҳазиллашиб бўлмайди. Уларнинг қўлига тушиб қолгудек бўлсанг, тухумингни

қуритворади. Аммо уларга қарши ҳамма бараварига қўзғалса борми, бизнинг кўчамизда ҳам байрам бўлиши мумкин.

— Бегона юртларда саргардон бўлиб юриш ҳам байрам бўлибдими?

— Сен ҳам сургун қилинганмисан?— сўради Пётр.

Эрдэнэ ўзининг хошун князи билан тортишиб қолиб, юртини ташлаб кетишга мажбур бўлганини Итгэлтдан бошқа бирон кимсага айтмаганди. Бу тўғрида гапирсам қайтангга бошимга бало ортириб олишим мумкин, дея ўйларди у. Аммо ҳозир Эрдэнэ бор гапни Пётрга батафсил гапириб бергиси келди.

— Ҳа, мен ҳам деярли сургун қилинган одамман. Ўз хошунимдаги князь билан айтишиб қолиб, бу ерларда саргардон юрибман. Бизда: «Ўйнашмагин арбоб билан, арбоб урар ҳар боб билан»,— деган нақл бор,— деди Эрдэнэ аламли жилмайиб.

Қидирган нарсангни осонгина топсанг, суюниб қўя қоласан. Лекин уни қанча кўп қидирсанг, кўп азиятлар чекиб, кейин топсанг, қувончинг ҳам шу қадар чексиз бўлади. Ҳозир Пётр, назарида, анчадан бери қидириб юрган одамини топгандек эди. Павлов билан баҳслашган кезлари тасаввур қилган мўғул паҳлавони ана шундай одам эди. Аммо бу энди уйқудаги ғофил эмас, балки туртки зарбидан ҳушига келган одам. Тўғри, уни бундай туртганини ҳали ўзи билмайди, аммо адолатсизликларга қарши қалбида галаён қўзғалган. Аслида-ку, Эрдэнэга ўхшаб курашишнинг фойдаси йўқ-а, лекин ҳозир у Эрдэнэни айбламоқчи эмасди.

— Биргина ноёнга қарши курашишдан фойда йўқ. Самодержавиени йиқитиш лозим. Бусиз ҳеч нарсага эришиб бўлмайди. Биз ўз мамлакатимизда чоризмни барибир енгамиз. Аммо бу ишга биргина одамнинг кучи етмайди. Ун минглаб, юз минглаб одамлар курашга қўзғалиб, кучларини бир муштга тўплашлари лозим.

Ўтовга кириб келган Дулма уларнинг қизиб турган суҳбатини бўлиб қўйди.

— Нималар ҳақида шунча узоқ гаплашиб қолдинглар?— қилпанглаб сўради у кичкина кўк қутичадан ойна олиб, ўзига оро бераркан. У энг яхши кўйлагини кийиб олганди.

— Ҳа, Дулма, бунчалик ясан-тусан қилиб қаёққа бормоқчисан?— дея сўради Эрдэнэ аёлнинг қаёққадир отланяпганини кўриб.

— Узоққа кетмайман,— деб жавоб берди Дулма ўғирлиб ҳам қарамай. Кейин хиргойи қилганча ташқарига чиқиб кетди.

Эрдэнэ Пётр билан яна суҳбатлашгиси бор эди. Эҳ-ҳе, омон бўл-е подшоҳни ағдарармиш-а. Топасида боғди-гэгэн бўлган Засагтхон шунчалик кучли-ю, дунёда ҳеч кимга бўйсунмайдиган оқ подшонинг қудрати умуман ҳудудсиз бўлса керак. Лекин бу рус шунчалик ишонч билан гапиряптики!..

— Хўш, рус подшоҳини қандай қилиб енгмоқчисан?— дея сўради Эрдэнэ ҳайрон бўлиб.

— Ёлғиз ўзим енголмайман. Лекин ҳаммамиз бир бўлсак, албатта енгамиз.

— Лекин подшоҳнинг аскарлари кўп! Давлати ҳам ҳисобсиз. Сизларда-чи, сизларда нима бор?

— Бизда ҳамма нарса бор! Подшоҳнинг бутун аскарлари бизнинг иттифоқчиларимиз. Бойликни эса подшоҳ ишлаб топган эмас. У бизнинг пешана теримиз билан бунёд бўлган, подшоҳ уни тортиб олган, холос. Шу туфайли ҳам бизнинг кучимиз подшоҳникидан кўп,— дея ишонч билан жавоб берди Пётр.

— Иттифоқчинг сени қамоққа олиб, Иркутскка юборибди-ку.

Пётр ўрнидан турди-да, Эрдэнэнинг ёнига бориб чўққайиб ўтирди.

— Тўғри, бугун қамоққа олди, лекин эртага мен билан бирга подшоҳни ҳам қамоққа олади,— деди Пётр.

— «Туя қанчалик иргимасин, осмонга етолмайди», деган мақолни эшитганмисан?— дея жилмайиб эътироз билдирди Эрдэнэ.

— Ётади! Маньчжурия императорини ағдариб ташлашганини эшитдингми?— сўради Пётр.

— Эшитдим.

— Ахир унинг бойлиги, аскари оқ подшоҳникидан кам эмасди-ку. Тўғрими?

Эрдэнэ хаёлга чўмди. Пётр трубкасига тамаки тўлдириб чекди.

— Яхши, сизлар рус подшоҳини енгинлар деб фараз қилайлик, ундан кейин-чи?— дея яна гап бошлади Эрдэнэ.

Пётр ўрнидан турди-да, пиёлага қимиз қуйиб, шошилмай ичди.

— Бу энди бошқа гап,— деди у.— Бу ёғини ҳам ўйлаб қўйибмиз.

Шу пайт ўтовга Итгэлт кириб суҳбат тўхтаб қолди.

Итгэлт байрамдан кейин Эрдэнэга аратлар боқиб юрган подалардаги чорвани ҳисоб-китоб қилишни буюрди. Эрдэнэ бир куни Доржининг онаси Буян кампирникига бориб келди.

Буяннинг ўзида мол йўқ эди. Доржи уйдалигида хизматкорлик қилиб, амал-тақал тирикчилик ўтказишар экан. Ўғлини армияга олишгач, кампир Итгэлтдан боқиб бергани икки юз бош қўй олган эди. У тирикчилик деб шу қўйларни туну кун боқиб юраверди. Қорни тўйиб овқат емаса ҳам, ҳар қолда кунни бир нави ўтиб турар эди.

Кампир боёқиш ўтган баҳорда бир ламага ўғлини фол очтирди. Ундан анча вақтдан бери хат йўқ эди. Кампир, худо кўрсатмасин, ўғлимга бирор кори ҳол бўлмасин-да, дея хавотирда эди. Лама фол очди-да, ўғлингизнинг эсон-омон юриши учун ўн маротаба ибодат қилишим лозим, деди. Кампир шунда ламага битта қўйни бериб юборди.

Шу боисдан ҳисоб-китоб пайти битта қўй кам чиқди. Кампир аввалига ўзини билмаганга олди, кейин эса уни сўйиб едим, дея баҳона қилди.

Эрдэнэ ҳисоб-китобни тамомлаб рўйхат тузди ва унда қўйларнинг ёши, зоти, рангини кўрсатиб қўйди. Сўнг Итгэлтга битта қўй кам чиққани ва бунинг сабабини тушунтирди.

— Кампир кузда иш ҳақини олган пайтда сиз билан суришиб кетармиш,— дея тамомлади Эрдэнэ ўз ҳисоботини.

— Ўзи ҳамма вақт шунақа бўлади, одамларга яхшилик қиласану улар ёмонлик билан жавоб қайтаришади,— деди Итгэлт рўйхатни олиб сандиққа беркитар экан.

Итгэлт кечқурун Эрдэнэни мақтаб, уни ароқ билан меҳмон қилди. Галсан эртасига Итгэлтнинг буйруғи билан Буяндаги қўйларини олиб, бошқа овулдагиларга боқишга топширди.

Буян қўйлар менда тураверсин, ахир тирикчилигим шулар орқасидан ўтиб турибди, деб худонинг зорини қилди, лекин Итгэлт кўнмади.

Эрдэнэ бир кунни хошун монастирига борган эди, у ерда Буян кампирни учратиб қолди. Кампир тиланчилик қилмоқда эди. Эрдэнэни танигач, у титроқ қўлларигаги ҳассасини силкиганича унга дағдаға қила кетди:

— Бир кампир бечоранинг ризқи рўзини тортиб олиб хурсанд бўлиб юрибсанми энди, ярамас? Ахир сен ҳам менга ўхшаган бир аёлдан туғилгансан-ку. Худоё худовандо Итгэлтнинг ювиндисини ичиб юрганларингни кўрай!

Эрдэнэ нима деб жавоб беришни билмай қолди. Ўйламай-нетмай кампирнинг бошига чексиз қайғу солиб қўйганини у энди тушунди. Бу учрашув хаёлидан чиқмай қолган Эрдэнэ охири ўз хатосини тузатишга қарор қилди. У Итгэлтдан Буян кампирга боқиш учун яна қўй беришни сўради.

— Унга раҳм қилмай қўя қол, биродар. Ахир бундай та-

нанга ўйлаб кўргин, мен унга ҳеч қандай ёмонлик қилганим йўқ. У, ўзига ўзи сотиб олди. Йўқ, мен энди унга мол бермайман,— деди Итгэлт қатъий қилиб.

Эрдэнэ кузда Пётр билан бирга Итгэлт ва Павлов сотиб олган молларни ҳайдашга ҳозирлик кўрар экан, Улдзи келиб қолди. Эрдэнэнинг кўнгли жойига тушди. Хайрият, укаси соғ-саломат юрган экан. Салом йўллабди.

— Тумэр билан яна учрашиб қолсангиз, мен ҳақимда гапириб беринг. Айтингки, бу ерга келиб юрмасин, қўлга тушиб қолиши мумкин. Насиб этса, у билан бошқа ерда учрашармиз,— деди Эрдэнэ.

— Биламан. Бу масалада эҳтиёт бўлиш керак. Аммо хотиржам бўл, мен унинг олдидан келганимни ҳеч ким билмайди,— деб жавоб берди Улдзи.

12. Тумэр Тугжил билан биргаликда Ургага етиб келди. У ҳаммани қўйиб, биринчи навбатда акасини қидириб кўрди, лекин ҳеч қаердан тополмади. Бозорда бир мўғул унга Луугун хошунда Засагтхон хошундан бўлмиш Эрдэнэ деган бир хизматкор ишлаб юрганини айтди.

Тумэр Ургада тасодифан Хояг билан танишиб қолди. Хояг ўзининг саргардонликлари ҳақида гапириб берганди, Тумэрнинг солдатга раҳми келиб, мана, уйингга етиб олгин, дея унга битта отини берди. Кейин отангга айт, Эрдэнэ қаердалигини суриштириб билсин, деб илтимос қилди.

Эртасига Тумэр Тугжил билан биргаликда жануби-шарқ томонга қараб жўнашди. Улар уч кеча-кундуз тўхтамай йўл босишди. Очликдан силласи қуриган Тугжилнинг боши айланиб, қорни оғрий бошлади. Отлар ҳам қолдан тойганди, аммо Тумэр ҳамон парво қилмай хиргойи қилганича йўлида давом этарди.

Тугжил, мени шайтон йўлдан урмаса, бу тентакка қўшилармидим, дея жаҳли чиқарди.

Улар учинчи кун охирлаб қолганда бир булоққа етиб боришиб, отларни сугоришди-да, ўзлари ҳам қониб-қониб сув ичишди. Тугжил шу ерда қолдан кетиб чўзилиб қолди.

— Мана энди тез орада етиб оламиз,— деди Тумэр.

— Манзилга қадар яна неча ўртон қолди?— сўради Тугжил бошини кўтармай.

— Яна икки кунлик йўл.

— Тумэр, чамамда, мен ортиқ чидолмайман. Қорним қаттиқ оғрияпти. Бир яхшилаб дам олайлик.

— Мен сени ҳақиқий эркак деб ўйловдим. Энди билсам,

жуда хомсемиз экансан,— деди Тумэр. У отларини кишан-
лаб, ўтлашга қўйди-да, хуржунидан пишган гўшт олди.

— Ма, еб ол, лекин бир билиб қўй, биз меҳмондорчи-
ликка кетаётганимиз йўқ.

Тугжил гўштга оч бўридек ташланди. Тумэр бўлса хур-
жунидан қуритилган меш олиб, ивсин учун сувга ташлаб
қўйди. Кейин у ҳам овқатлана бошлади.

Овқатдан кейин иккаласи ухлаб қолди. Тумэр ярим ке-
чада Тугжилни уйғотди. Тугжил қараса, отлар эгарланган.
Тумэр ивиган мешга сув тўлдирди-да, Тугжилга бериб, эгар-
нинг орқасига боғлаб қўйишни буюрди.

— Бунинг нима кераги бор.

— Гоби чўлидан ўтаётганимизда ерга кўмиб кетамиз,
қайтишимизда керак бўлади.

Атроф қоронғи, бунинг устига совуқ. Осмонни қора бу-
лут қоплаб олган, изгирин шамол эсмоқда. Совуқдан Туг-
жилнинг тишлари такиллайди. Бунинг устига, яна шуна-
қанги уйқуси келяптики! Улар ўзи қаёққа кетишяпти?

Эртасига улар бир тепаликка етиб боришди-да, отдан
тушишди.

— Шу ерда тўхтаб дам оламиз-да, кечқурун йўлга ту-
шамиз. Биз босиб ўтаётган сахрони Қора Гоби деб аташади.
Жанубдаги ҳов анови тоғни Зотолхон тоғи дейишади,— де-
ди Тумэр. Ўлгудай қорни очганидан бу гаплар Тугжилнинг
қулоғига кирмасди.

Тумэр отларни кишанлади-да, ерга чўзилди.

— Тумэр, овқатланмаймизми, оч қоринга уйқу келадими?

— Бир оз сабр қил. Сен бу ерга байрам қилгани келга-
нинг йўқ. Қайтишингда нима ейсан? Уюрни топиб ҳайда-
сак, ундан кейин овқатланамиз!— деди Тумэр ортиқча гап-
га ўрин қолдирмай. У бир-икки минутлардан кейин хуррак
торта бошлади. Тугжил бир бўлак гўшт олиб емоқчи бўлди-ю,
бироқ баджаҳл йўлдошидан қўрқди.

Тумэр роппа-роса кун ботиш олдида уйғонди.

Зстолхон тоғининг шарқий томонига соя тушган, ғарбий
томонига эса ботаётган қуёш ҳамон нуруни сочиб турарди.
Чўл томонда мавжланиб турувчи поёнсиз денгиз товланар-
ди — бу сароб эди. Тугжил ҳали ҳам ухлаб ётарди. У туш
кўрмоқда эди: тушида олдида пиширилган бир лаган гўшт
турганмиш, лекин у гўштни еёлмасмиш-да, аламидан тиш-
ларини ғижирлатармиш.

Тумэр шеригини туртиб қўйди.

— Тур энди. Жўнайдиган вақт бўлди!

Тугжил кўзларини очиб, норози қиёфада қошларини чи-

мирди, лекин индамади. Орадан сал ўтмаёқ улар оқшом қўйнида чўл бўйлаб елиб кетишди.

— Ҳов анови уюрни кўряпсанми?— сўради Тумэр.— Қирқтача отни ажратиб оламиз-да, орқага қайтамыз. Тушундингми? Узимизнинг отларимизни ҳам алмаштириб олишимиз керак. Йўлда алмаштирамиз, отларни яйдоқ миниб оламиз, фақат узангини эгарнинг қошига илиб қўйишни унутма. Орқамиздан қувишади, лекин қўрқма,— деди Тумэр.

Тугжил бош ирғаб қўяр, лекин қўрққанидан гапиришга ҳам мажоли келмасди. Тумэр хуржундан арқон олди-да, секин-аста йўлга тушди. Тугжил индамай унинг орқасидан бораверди. Тез орада улар уюр орасига кириб олишди.

— Бу ердаги отлар ҳар хил, яхшими ҳам, хашақиси ҳам бор. Мен танлаб боравераман, сен четга ҳайдаб ўтавер,— деди Тумэр шивирлаб.

Улар уюрдан элликка яқин отни ажратиб олишди-да, чўлга ҳайдаб кетишди. Тумэр отларни кетма-кет қамчиларкан, ҳов-ҳувлаб уларни тобора тезлатиб борарди. Ниҳоят, отлар елиб кетишди. Шундан кейин Тугжил ҳам отига қамчи босди.

Омад юришганидан хурсанд бўлиб кетган Тугжил анча вақт очлик билан чарчоқни ҳам унутиб қўйди. Унинг назарида, ҳозир тунда чўл бўйлаб уюр кетидан елиб боришдан кўра гаштлуроқ нарса йўқдек туюларди.

Тез орада кетларидан қувиб келишаётганларини билиб қолишди. Уларнинг ортидан тўрт йилқичи от чоптириб келмоқда эди. Улар отларни алмаштириб олишгач, хавф-хатардан қутулдик деб ўйлашганди. Аммо шу топда Тугжилнинг оти қоқилиб кетди-ю, отни яйдоқ миниб келаётгани учун ерга учиб тушди.

Тумэр аввалига бунни сезмади. «Тумэр, Тумэр, мени ташлаб кетма!»— дея ёлвориб қичқирди Тугжил. Шундан сўнг Тумэр орқага қайтишга мажбур бўлди. У, Тугжилни ўзининг отига мингаштириб олди-да, уюрни қувиб кетди. Улар Тугжилнинг отини ушлашгунларига қадар қувиб келаётганлар уюрга етиб қолай дейишди. Энди уларнинг қийқирган овозлари аниқ-таниқ эшитила бошлади.

— Менга қара,— қичқирди Тумэр,— сен уюрни Қутб юлдузи томон ҳайдаб боравер. Мен уларни чалғитиб тураман.— Тумэр шундай дея уюрдан ўн бештача отни ажратиб олди-да, уларни бошқа томонга қараб ҳайдаб кетди.

— Ана у! Ана! Ушланглар!— дея қичқирди йилқичилар. Шундан кейин Тумэр отларни ташлаб, ўзи четга бурил-

ди. Икки йилқичи отларни тўхтатди, иккитаси эса Тумэрнинг изидан қувиб кетди. Тумэрнинг от таниши шу ерда иш берди. Унинг тагидаги яхши, чопқир от бўлгани учун Тумэр бирпасда қувиб келаётганларни ортда қолдириб кетди. От ўғрисиининг кетидан қувавериш йилқичиларнинг ҳам жонига тегди, ахир уюрни қайтариб қолишди-ку, бўлди-да. Лекин улар ўғирланган отларнинг бир қисминигина қайтариб қолишганини билишмасди.

Тумэр азонга яқин Тугжилни қувиб етди. Уярда ўттизта от қолган бўлиб, улардан ярмидан кўпи чопқир отлар эди. Тугжил ўзида йўқ хурсанд эди, ўттизта от ҳазил гапми, яна қанақа отлар денг! У авваллари нари борса иккита мўғул байтали ёки гўшт учун ориқ-тирриқ ҳўкиз ўғирлаб кета оларди.

Аммо саҳро саҳролигини қилади, уни босиб ўтиш, айниқса шунча от билан манзилга етиб олиш осон гап эмас. Тугжил чарчаб қолди, очлик уни тобора қийнаб борарди. У Тумэрга, тўхтаб дам олайлик, деди.

— Сени деб уюрнинг бир қисмидан ажрадим, ҳе, сендақа суворидан ўргилдим,— деди унга жавобан жаҳл билан Тумэр қошларини чимириб. Шундан кейин Тугжил дам олиш тўғрисида қайта гапирмади.

Улар шу алфозда кечгача юришди, кун ботиш олдидагина Тумэр уюрни тўхтатди.

— Отдан тушиб, сув солинган мешни топиб кел,— деди Тумэр.

Тугжил шоша-пиша кўмиб кетишган мешни қидира бошлади. Мешни тополмай саросимага тушди.

— Биласанми, у ердан ўтиб кетганга ўхшаймиз. Энди нима қилдик?

Тумэр хахолаб кулиб юборди.

— Сени қара-ю! Отимнинг эгарида осиглик турибди. Бор, олиб кел!

Улар гўшт еб, устидан сув ичишди-да, дам олиб, ярим кечада яна йўлга тушишди. Шундан кейин тўрт кун йўл босишди. Йўлда ўтовлар кўрина бошлади. Энди улар чўлнинг у ер-бу ерида учраб қолувчи овулларга қўрқмасдан кириб бориб қимиз ичишар, сузма ейишар эди.

Тугжил ҳам энди анча хурсанд кўринарди. У йўл-йўлаккай Тумэрдан яширинча учта отни сотиб юборди. Аввалига у Тумэр билиб қолса адабимни беради, деб роса қўрқиб турди. Аммо Тумэр бу ҳақда ҳеч нарса демагандан кейин Тугжил, у ҳеч нима сезмабди шекилли, деган хаёлга борди, лекин бир сафар улар аллақайси овул томонга кетишаёт-

ганда Тумэр уюр олдида бораётган бир чиройли тўриқ отни кўрсатиб:

— Манавинисига тега кўрма. Бунинг бир ўзи сен сотиб юборган учтадан ташқари, яна учтасига арзийди,— деди-да, ўтов тарафга от чоптириб кетди.

Тумэр эртасига бир бияни йўлда учраган аллақандай камбағал аратга совга қилиб юборди. «Қойил-е,— деб ўйлади Тугжил шунда.— Мен мана шу отлар деб ўн кундан буён она сутим оғзимга келса-ю, бу бўлса уларни текинга бериб юборяпти. Халха гадойларининг ҳаммасини тўйгазиб бўлармиди?»

Шу куни улар Сайдван хошунига етиб келишди. Тумэр йўл-йўлакай Улдзини кўриб кетмоқчи бўлди. Бироқ чол Эрдэнэни қидириб кетган бўлиб, уйда йўқ экан.

Хояг билан Цэнд Тумэрнинг келганидан бошлари кўкка етди, уни яхна гўшт, қуртова ва сузма билан меҳмон қилишди. Улар кечгача гаплашиб ўтиришди. Кун ботар олдида Тумэр йўлга отланди. Мезбонлар шу ерда тунаб қолишни илтимос қилишганда, Тумэр бош чайқади.

— Биз ўтовларда кўп тунамаслигимиз керак, касби қоримиз шунақа,— деди у,— Улдзига айтиб қўйинг, биз тез орада қайтиб келамиз. Ҳозирча унга битта бия ташлаб кетаман. Бу менинг совғам, унга айтинг, мендан хавотирланман-син,— деди.

Тумэр билан Тугжил тоғ этагида тунашга қарор қилишди.

— Отларни нима қиламиз?— деди. Тугжил ётишга ҳозирланар экан.

— Баторванлик камбағалларга бўлишиб берамиз.

— Текинга-я?

— Улардан нима ҳам олардинг?

Тугжил норози бўлиб, қошларини чимириб қўйди. «Бу нимаси? Яна текинга! Шундай отларни-я!»— деб ўйлади Тугжил. Отларни уюрдан ажратиб олиб келишнинг ўзи бўлдими ахир. Кечаси отларни қайдаб кетиб, Тумэрнинг ўзини тутиб берса-чи? Бунинг учун мукофот беришлари турган гап, лекин буни қандай қилиб амалга ошириш мумкин? Тумэрдан қочиб қутулиб бўлармиди, ернинг тагида бўлса ҳам қидириб топади.

Тугжил ўйлаб-ўйлаб бир қарорга келолмай, бир оздан кейин ухлаб қолди.

У тонг ёриша бошлаганда уйқудан уйғонди. Тумэр ҳамон уйқуда эди. У оёқ-қўлларини ёзиб, чалқанча ётарди.

Шимоли-ғарб томондан совуқ шамол эсиб турарди. Тугжил ўрнидан туриб атрофни кўздан кечирди. Ҳеч ким йўқ. Шунда у ўзининг оғир қамчиси билан тўсатдан Тумэрнинг бошига зарб билан бир туширди. Тумэр чўчиб, ўрнидан турнишга ҳаракат қилган эди, Тугжил шартта пичоғини олиб, Тумэрнинг биқинига санчди. Тумэр жароҳатини беихтиёр чангаллаганича мункайиб қолди. Тугжил отига сакраб минди-да, қийқирганича уюрни шимоли-ғарб томон ҳайдаб кетди. У бир оз елиб боргач, эрқасига ўгирилиб қараб қўйди. Тумэр икки қўли билан пичоқ еган биқинини чангаллаганича энгашиб турарди. «Тезроқ, тезроқ қочиб қолиш керак, у шундай ярадор пайтида ҳам хавфли». Тугжил ана шу хаёл билан уюрни янада тезроқ ҳайдаб кетди.

Тумэр бўлса ҳушидан кетар экан: «Аблаҳ! Беш-ўнта от деб одам ўлдиришдан ҳам тоймади-я»,— дея шивирларди. Сўнгра у ҳолдан тойиб юз тубан йиқилди.

13. Эрдэнэ Пётр билан иккови Итгэлт ва Павлов харид қилган молларни тамғалашиб, пода ташкил этишар ва уларни Тункин районига ҳайдаб бориш учун ёлланган подачиларга топширишарди. Бу иш иккаласини бир-бирига янада кўпроқ яқинлаштирди. Улар дам олиш соатларида дўстона, самимий суҳбат қуришгучи эди.

Пётр бундай суҳбатларни яхши кўриб қолди. Эрдэнэ бундай пайтларда оддий тингловчи бўлиш билан чекланмай, балки у билан баҳслашар, ҳатто баъзи масалаларда унинг фикрини рад этиб, ўзининг ҳақлигини исботлаб берарди.

Пётрнинг сиёсий мавзулардаги суҳбатлари Эрдэнэ кўз олдида аввал ўзи билмаган янги дунё кашф этар, фикр-мулоҳазасини бойитарди.

Бу суҳбатлар Пётр учун ҳам фойдали эди — у мўғуллар, уларнинг тарихи, урф-одатлари, расм-русмлари, орзу-умидлари ҳақида кўп нарсаларни билиб оларди. Эрдэнэ тез орада Пётрнинг шунчаки шаддод йигит бўлиб қолмай, кўпни кўрган ажойиб инсон, адолатсизликка қарши қўрқмас курашчи эканини тушуниб олди. Унга Пётр яраланган, аммо таслим бўлмай, янги ҳужумга тайёрланиб жароҳатини тузатаётган тоғ бургутига ўхшарди. Пётр бўлса, Эрдэнэ қиёфасида кўп нарсалардан беҳабар, содда, аммо забардаст инсонни тасаввур этарди. Уни адолатсиз ҳаёт эзиб қўйган, лекин ҳаёт тўлқинлари чўққисида тура олишга, керак бўлса оқимга қарши сузишга қодир одам. Аммо бир оз соддалиги бор.

Эрдэнэ Итгэлтни мақтаб қолган кезлари Пётр:

— Итгэлт сенга сахийлиги туфайли эмас, балки куч-қуватинг, ақл-заковатингни арзон-гаровга сотиб олаётгани босисдан бундай муносабатда бўлади,— дея эътироз билдирарди.

Эрдэнэ унинг бу фикрига қўшилмас, шундай пайтлари гап кўпинча бойлар билан камбағаллар ўртасидаги муносабатларга кўчарди.

Эрдэнэ: «Бизнинг мўғул давлатимиз» дейишни яхши кўрарди. Пётр бўлса унинг гапини бўлиб, Мўғулистон ҳозирча мустақил давлат эмас, деб исботларди. Мўғулистон Маньчжурия зулмидан қутулган, чор Россиясининг асоратига тушиб, рус подшолиги уни қўғирчоғига айлантириб олибди. Пётр бунди исботлаш учун Павлов ва бошқа рус бойларининг қилмишини мисол келтирарди. Булар бутун Мўғулистон бўйлаб изғишганича қорамолу ҳар хил хом ашёларни ярим баҳосига харид қилиб, мамлакатдан олиб чиқиб кетяпти. Бу эса талон-торожнинг худди ўзгинаси экан.

Эрдэнэ бу масалада ҳам Пётрнинг фикрига қўшилмасди. Борди-ю, рус подшоми бўлмаганда Мўғулистон ҳеч қачон маньчжурилар зулмидан қутулмаган бўларди. Рус бойлари Мўғулистондан чорва, ҳар хил хом ашёлар олиб чиқиб кетса нима қилибди, бу ахир одатдаги савдо-сотиқ-да, дерди у.

— Мана кўрасан, Эрдэнэ, ўша сенинг валинеъматинг бир кун эмас бир кун мамлакатингизни бутунлай ютиб юборади. Агар биз чоризмни йўқотиб, ўзимизнинг ишчилар ҳокимиятимизни ўрнатиб олсак, Мўғулистонни ҳам чинакамига мустақил қилишда сизларга ёрдам берамиз,— деди Пётр.

— Демак, бизни исканжага олиш учун ҳали сен ҳам келаркансан-да,— дея ихтеҳзо билан гап қотди Эрдэнэ.

— Йўқ, илтимос қилмасаларинг ўзимизча келмаймиз.

— Мен илтимос қилсам, ёрдам берасан, шу билан қарабсанки, Мўғулистон жаннатга айланади-қолади, шундайми? Сувга айтилган туш бўлиб чиқмасмикин бу гаплар,— дея кулди Эрдэнэ.

Улар дин ҳақида ҳам гаплашишди. Пётрнинг фикрича, мўғуллар учун диннинг сираям кераги йўқ эди. У боғди-хон ҳақида ҳам ёмон фикрда эди.

— Россиянгизда қандайлигини билмайман-ку, лекин Мўғулистонимизда дин ҳам, боғди-гэгэн ҳам зарур,— жавоб берди Эрдэнэ.

Хуллас, улар иккаласи тез-тез, аммо бегараз тортишиб туришарди. Лекин бир-бирларини қанча кўп тинглаб, қанча кўп тортишган сари, ўзлари ҳам шунча яқин ва сирдош бўлиб боришарди.

Тамир водийси куз либосига бурканди. Ҳамма ёқ яшил, тўқ сариқ рангга кирган, фақат тоғларнинг чўққиларинигина эрталаб ва кечқурун кўкимтир туман қоплайди. Осмон гала-гала қушлар билан тўла. Янги учирма бўлганлари узоқ ўлкалар сафарига тайёргарлик кўришмоқда. Пастда, қир, ўтлоқларда эса сон-саноқсиз сигирлар, қўйлар, йилқилар уюри ўтлаб юарди.

Қорамолларни тамғалаш охирлаб қолганди. Бир куни кечқурун Эрдэнэ билан Пётр Тамир қирғоғида суҳбатлашиб ўтиришаркан Эрдэнэ Пётрга хошун князи Гомбонинг халққа қилаётган зулм-ситами ҳақида гапириб берди.

— Лаънати князь кўнглига келган ишни қиларди, қонун-понун дейдиган нарсани билмасди. Унинг бир жазосини бермоқчи бўлгандим, ўзим ёмон аҳволга тушиб қолдим. Афтидан, бундай ишларга менинг кучим етмас экан.

— Хўш, нега ёмон аҳволга тушганинг сабабини биласанми?— дея сўради Пётр қувлик билан.

— Гомбо керак одамларнинг оғзини мойлаб қўйди, мендек гадо у билан тенг кела олармидим? Шундан кейин кунимни кўрсатишди.

— Эҳ, Эрдэнэ, ҳали гўр экансан. Давлатингиз Гомбога ўхшаган князларнинг қўлида ахир, тушунсанг-чи. Давлат уларнинг қўлида экан, демак, сен князни икки дунёдаям енголмайсан.

— Мен ахир ҳақиқатни ёзгандим.

— Бунинг нима аҳамияти бор? Шикоят билан ноёнларни тиз чўктириб бўлмайди.

— Хўш, бўлмаса қандай қилиб енгил мумкин?

— Уларнинг ҳокимияти чириб битган бўлса-да, ҳамон мустаҳкам турибди. Уни йиқитиш учун сенга ўхшаганлар ўз кучларингизни бирлаштиришларинг зарур.

— Менга ким ҳам қўшиларди? Қамоққа тушганимда хотинимдан бошқа одам ёрдам бермади. Ҳатто хошундаги итлар ҳам менга қарши. Бадарчи мени йиқитганда, халқ уни чапак чалиб олқишлаганини кўрдингми?

— Сиз мўғулларда: «Йўл билмасанг йўлга чиқма», деган мақол бор. Сен бўлсанг, билмайин йўлга тушиб, катта йўлга чиқолмай сўқмоқларда адашиб юрибсан. Бу йўл билан ғалаба қилиб бўладими?

Эрдэнэ соддалик қилиб князга шикоят ёзсам, адолат тантана қилади, деб ўйлаганди. Аксинча, адолатсизлик тантана қилди. Шундан кейин у хафа бўлиб, князь билан олишувдан совиди, шу туфайли Пётр айтгандек, у Итгэлтнинг садақасига этак тутиб юрадиган бўлиб қолганди. Тўғри-да

ахир, у бундан бўлак нимани ўйларди ўзи. Пётрнинг садақа ҳақидаги гаплари чинданам тўғри.

Эрдэнэ тол новдасини синдириб олиб, тирноғи билан пўстлогини шила бошлади. Лекин қўли пўстлоқ шилса-да, хаёли бошқа нарсада эди.

— Албатта,— давом этди Пётр,— бирлашиш, бутун кучни бир муштга тўплаш — осон иш эмас. Бу йўлда чидам, жасорат ва сабр-қаноат керак бўлади. Бу оғир иш, тезда амалга ошмайдиган, лекин эзгу иш.

Пётр бир оз вақт жимгина ўтирди-да, сўнг гармонини олиб, аллақандай мунгли куйни чала бошлади, кейин гармонь ҳам тинди.

— Эрдэнэ, нима дейсан, уйимга қайтиб борганимда ўғлим мени танирмикин?— тўсатдан сўраб қолди Пётр.

Эрдэнэ қўлидаги новдани бир четга отиб, Пётрга очиқ кўнгилик билан тикилди.

— Танийди, аввалига бир оз ётсираб туради, кейин ўрганиб кетади.

Қўққисдан Павлов билан Итгэлт келиб қолишди. Улар иккаласи ғирт маст, димоғи чоғ кўринарди.

Павлов Пётрнинг олдига келиб, унинг елкасига қоқди-да, алланарсаларни русчалаб тез-тез гапира бошлади.

— У нималар деганини тушундингми?— сўради Итгэлт Эрдэнэдан.— У рус подшоси герман подшоси билан уруш бошлашди, жуда қаттиқ жанглар бўляпти, деди.

— Ҳа, жуда катта уруш бўляпти,— деди Павлов мўғулчалаб.— Рус армияси подшоҳимиз ва православ черковининг шон-шухрати учун Германия устига бостириб боряпти.

— Рус подшоҳини ким ҳам энга оларди? Ҳеч ким! Герман подшоҳи бу гал янглишди. Буюк рус армияси Германияни мажақлаб ташлайди,— деди Итгэлт ғулдираб.

Павлов уруш бошланганини Торятдан келган савдогарлардан эшитганди. Бу хабардан унинг боши осмонга етди: ахир қорамолларнинг нархи ошиб, у кўпроқ фойда олади-да. Павлов бу янгилик ҳақида Итгэлтга ҳам гапириб берди.

— Мана энди иккаламиз ҳам маза қиладиган бўлдик,— деди у чўнтақларига уриб қўйиб.

— Фойдадан доим қалбинг қувонади,— деб жавоб берди Итгэлт.— Фақат жиддийроқ ҳаракат қилиб қолиш керак. Рус-япон уруши йиллари ёғ ва гўштнинг нархи қанчалик кўтарилиб кетгани ҳали-ҳали Итгэлтнинг эсида. У янги уруш ҳақида эшитар экан, кўз ўнгидан жарақ-жарақ пул ўта бошлади.

Павлов билан Итгэлт шу сабабли яна икки юз бош қорамол сотиб олишга қарор қилиб, бу ерга келишган эди.

Пётр уруш бошланганини эшитиб хафа бўлди, қош-қовғини солиб олди.

Кечқурун ерга хода қоқиб, янги отбойлогич қуришаётганда Пётр Эрдэнэга қараб деди:

— Бу уруш кўл азоб-уқубатлар келтиради. Урушни фойда олиш учун капиталистлар бошлашди, харажатларини эса оддий халқ кулфат, кўз ёши билан тўлайди. Бу азоб-уқубатлар капиталистларнинг ўзларига нафрат уйғотади, ундан ташқари, урушда ким калтак ейиши ҳали маълум эмас.

Орадан бир неча кун ўтгач, қорамолларни ҳайдашга ҳозирлаш ишлари ниҳоясига етиб, Эрдэнэ билан Пётр уйга равона бўлишди. Пётр йўлда кўпроқ сукут қилиб борди. Мабодо, гапирганда ҳам уруш ҳақида гапирар, куракда турмайдиган сўзлар билан подшони сўкар, ҳадеб чоризмнинг енгилишини башорат қиларди. Павлов билан Итгэлтнинг уруш бошланганидан хурсанд бўлганларига жаҳли чиқарди.

— Бу урушни ким бошлаганини биласанми? Мана шу Павлов ва Итгэлтга ўхшаганлар бошлади-да, бундай одамлар халқнинг қайғусини ҳам пулга чақадилар.

— Итгэлтнинг бунга нима алоқаси бор?— дея ўз валинеъматини ҳимоя қилди Эрдэнэ.— Сизларнинг подшоингиз билан немис подшоси шунчаки урушиб қолиб, аскарларига жанг қилинглар, деб буйруқ берган-қўйган-да.

— Тўғри, сафарбарликни Павлов ва Итгэлтлар эълон қилган эмас. Герман павловлари рус павловларининг бойлигини тортиб олмоқчи бўлдилар, шуни тушуниб ол. Булар ўз бойлигини бировга бериш у ёқда турсин, иложи бўлса ўзгаларникини ўзлаштириш пайидадирлар. Уруш ана шу туфайли бошланди. Бундан Павловнинг терисига сизмай суюнганлигини кўрдингми?— деб урушнинг сабабини тушунтиришга ҳаракат қиларди Пётр.

Эрдэнэ бундай катта давлатлар ўртасидаги урушларда кўплаб одамлар қирилиб кетишини яхши биларди. Лекин барибир уруш бойларнинг истак-хоҳишлари билан бошланганига ишонгиси келмасди.

Эрдэнэнинг ўтовига етиб келишди. Пётр шу ерда ётиб қолди. Эртасига у Павловнинг ҳовлисига кетиши керак эди. Хайрлаша туриб Пётр:

— Биласанми, Эрдэнэ, мен ватанимга қайтишга қарор қилдим,— деди.

— Сен ахир қочоқсан-ку, қайтиб боришинг мумкинми?— хайратланиб сўради Эрдэнэ.

— Мумкин эмас, лекин қайтаман. Менга ёрдам керак. Сен ёрдам бера оласанми?

— Дўстинг бир ночор камбағал эканини биласан-ку. Сенга қандай ёрдам қилишим мумкин.

— Менга от керак. Агар битта от топиб беролсанг, бу яхшилигингни бир умр унутмасдим.

— Ҳаракат қилиб кўраман. Топиш қийин, лекин бир ҳаракат қилиб кўраман. Қачонга керак?

— Қанча тез бўлса — шунча яхши. Лекин бу тўғрида ҳеч кимга оғиз очма,— деди Пётр мўғул дўсти билан қучоқлашиб хайрлашаркан.

Пётр жўнаб кетгандан кейин Эрдэнэ, унга қаердан от топиб берсам экан, дея ўйлай бошлади. Бироқ қанча ўйла-масин, бир фикрга келолмасди, унга бу ишда фақат Итгэлт ёрдам бера олиши мумкин эди. Ҳа, Итгэлтнинг оёғига бош уришдан бошқа илож топилмади. Лекин у ҳали хўжайинга ўтовнинг пулини тўлагани йўқ-ку! Энди нима қилади?

— Нега Пётр хафа бўлиб кетди? Еки уйда бирор кўн-гилсиз гап бўлиптими?— дея сўради эртасига Няма Эрдэнэдан.

— Унинг юртида жуда катта уруш бошланибди.

— Россияда-я?

— Ҳа.

— Мен билмабман-да. Кеча кечқурун бизникига кирган-да чақмоқ милтиғимни кўриб: «Бунақа милтиқ ҳозир қанча туради, узоққа отадими?»— деб сўрагани-я. Афтидан, шу милтиқ билан жанг қилмоқчи экан-да. Агар уни кўрсанг, айтиб қўй, милтиқ керак бўлса, текинга ҳам бераман. Омон бўлса — кейинчалик рози қилар. Биламан, у алдайдиган одамлардан эмас.

Эрдэнэ ўша куни кечқурун Итгэлтдан битта яхши от сўради. Итгэлт ажабланиб хизматкорига тикилди.

— От нимага керак бўлиб қолди сенга... Кетмоқчимисан?

— Керак-да. Аммо кетмоқчи эмасман.

— Бу йилча хоҳлаганингни миниб юравер. Келаси йили эса ўзингга бир қулун бераман, боқиб катта қилиб оласан. Бу йил сенга гўштга бир мол ҳам бераман. Гап тамом!— деди Итгэлт қатъий оҳангда ва ўтовдан чиқиб кетди.

Эрдэнэ жуда хафа бўлди. Пётрга қандай ёрдам беради энди? Отни қаердан олади? Қанча ўйла-масин, барибир иложини қилолмади. Долгор ҳам Эрдэнэга нимадир тинчлик

бермаётганини сезиб қолди ю, у ҳам эрим нега хафа, тоби қочмадимкини ишқилиб, дея ташвишга туша бошлади.

Эрдэнэ эртасига уюрдан ажраб адашиб қолган икки отни қидириб далага чиқди. Пешинга яқин уларни топиб, қайтиб келаётганда қўй боқиб юрган Дулмага дуч келди. Эрдэнэ тўхтаб бир оз тамаки чекди-да, сўнг яна йўлга тушаман, деб турганда, тўриқ йўрга минган Бадарчи келиб қолди. У хошун идорасининг қандайдир қоғозларини узоқ бир манзилга олиб кетаётган экан, узоқдан Дулмани кўриб қолибди-ю, бу ёққа бурилибди. Бадарчи бу сулув жувонни анчадан бери кўз остига олиб, севгисининг бир зарраси менга ҳам насиб этар, деган умидда юарди.

Бадарчи отдан тушди-да, чекиб туриб ўзининг яқинда олган тўриқ йўргасини мақтай кетди. Кейин Дулмага байрамда кўпчиликни, шу қаторда Эрдэнэни ҳам йиқитганини гапириб берди-да, Эрдэнэни бундан кейинги байрамда ҳам осонгина енгажагини айтди.

Бадарчининг оғиз кўпиртириши орияти кучли Эрдэнэга қаттиқ ботди.

— Жуда мақтаниб қолдинг,— деди назоратчининг гапини чўрт бўлиб Эрдэнэ.— Байрамни кутиб нима қиласан, кел, ҳозироқ курашиб қўя қоламиз.

— Оббо, сени қара-ю, ўзидан катталар билан ҳам шунақа ҳазиллашадими одам деган? Эҳтиёт бўл, яна бўйнинг узилиб кетмасин,— деди Бадарчи кўзларини қисиб кулар экан.

— Узилмайди! Аммо шунчаки қуруқ курашмаймиз. Агар сени йиқитсам, йўргангни берасан...

— Борди-ю, мен йиқитсам-чи? Нимангни берасан,— дея сўради Бадарчи таҳқиромуз.— Сен ахир бир қашшоқсан-ку!

Эрдэнэ нима деб жавоб беришини билмай, атрофга аланг-жалаң қарай бошлади.

— Мана, кўряпсанми, нимангни гаровга қўйишингни ҳам билмайсану яна шартлашганинг ортиқча. Йўқ, оғайни, ҳеч нарсаси йўқ одам гаров ўйнамайди.

— Менга қара,— тўсатдан гапга аралашиди Дулма.— Эрдэнэга мен ёрдам бераман. Агар Эрдэнэни йиқитсанг, манави узукни оласан.— Дулма бармоғидаги оғир тилла узукни чиқариб Бадарчининг тумшугига тутди.

Бадарчининг кўзлари ёниб кетди. Узук червон тилладан қуйилган бўлиб, ўзи ҳам икки цендан кам келмасди.

— Ростданми? Эҳтиёт бўл, бунақа пайтда ҳазиллашиб бўлмайди.

— Рост. Агар Эрдэнэни йиқитсанг, узук сеники. Борди-ю, йиқилсанг, отингдан умидингни узавер.

— Жонгинам Дулма, мен уни ана шу узуксиз ҳам улоқтириб ташлайман, қараб тур, ҳов анави тошнинг устига чалпак қилиб қўяман,— деди у йўл ёқасидаги катта харсангни кўрсатар экан.

Икки орада кураш бошланди.

Эрдэнэ эҳтиётлик билан ҳаракат қилиб, қулай пайт келиб қолсагина ҳужумга ўтишга қарор қилди. Ҳозир таваккал қилиб бўлмайди, бунақа имконият бир келади, уни қўлдан бой бермаслик керак. У устига бостириб келаётган Бадарчидан орқага чекиниб бораверди: Бадарчи ҳам Дулманинг олтин узугини олишга астойдил қарор қилганди.

— Ҳов дайди, нима, мендан қочиб қутулмоқчимисан, йўқ, қутуллолмайсан!

Эрдэнэ жавоб бермади. Унинг кўзлари ёниб, пайлари тараңлашди. Мана, у Бадарчининг устига ташланди, лекин Бадарчи чап бериб келиб, унинг елкасига ёпишди. Эрдэнэ ҳам тутқич бермади.

— Итгэлтнинг едирган овқатлари сенга ёқибди шекилли. Лекин барибир елкангни тошга ишқалайман!

Улар яна гир-гир айлана бошлашди. Ниҳоят, Эрдэнэ ҳужумга ўтди, агар ҳозир имкониятдан фойдаланмаса, кейин кечикиши мумкин эди! У Бадарчининг бўйнидан олди.

Бадарчи унинг қўлидан чиқиб кетмоқчи бўлди-ю, лекин чиқолмай оёғига ёпишди. Улар шу алфозда бир-оз вақт ер тепиниб туришди. Шунда Бадарчи бор кучини ишга солиб, Эрдэнэнинг оёғини ердан узди-ю, аммо итқитмай харсанг томон юра бошлади.

— Уни ўлдириб қўясан! Бўлди!— дея қичқирди Дулма.

Бадарчи ҳеч нарса эшитмаётгандек, ҳансираб, мўлжаллаган жойига бораверди.

Шунда кутилмаган бир воқеа бўлди. Эрдэнэ ўзини ўнглаб, тиззаси билан Бадарчининг биқинига тепганди, у гандираклаб кетди, Эрдэнэ шу заҳоти унинг бўйнидан ушлади-ю, ёнбошига олиб улоқтириб ташлади.

Бадарчининг беўхшов гавдаси орқаси билан ерга чалпак бўлиб тушди. Бироқ Эрдэнэнинг ўзи ҳам мувозанатини йўқотиб, тиззалаб йиқилган эди, пешанаси тошга урилиб, қонаб кетди.

Дулма бўлса хурсанд бўлганидан болаларга ўхшаб сакрар, чапак чаларди. Кейин у Эрдэнэнинг олдига бориб, пешанасидаги қонини артди-да, бошидаги рўмоли билан жароҳатини бослаб қўйди.

— Арслон изидан қайтмас, йигит сўзидан!— деди Эрдэнэ ҳаллослаб бориб Бадарчининг отидан эгарини оларкан.

— Иложинг қанча, Бадарчи, лафздан қайтиб бўлмайди. Отни беришга мажбурсан,— деди Дулма қаҳқаҳа уриб куларкан.

Бадарчининг ғовоғи солинди. Наҳотки, отдан айрилса? Шайтон йўлдан урмаса, қандайдир бир хизматкор билан па-чакилашиб ўтирармиди? Ҳеч ким кўрмаганда-ю отни бермаган бўларди-я, энди нима қилди... Манави шаллақи унинг курашда енгилганини бутун хошунга ёядиган бўлди.

Бадарчи Дулманинг отини сўраб олди-да, уни эгарлаб бўлгач, Эрдэнэни бир четга имлаб чақирди.

— Нимаям дердим, бу сафар омадинг келди, лекин сендан илтимос, бу ҳақда бировга оғиз очма. Тушундингми?— деди Бадарчи.

— Хотиржам бўл, ҳеч кимга айтмайман,— деди Эрдэнэ хурсанд бўлиб.

Шундан сўнг Эрдэнэ Дулманинг ёнига борди.

— Раҳмат сенга, Дулма, умринг узоқ бўлсин, илойим юз йил яша.

— Эрдэнэ, нималар деяпсан, ҳаётдан ҳозирнинг ўзидаёқ тўйиб турибман, сен бўлсанг юз йил яша, дейсан-а!

— Майли, хоҳлаганингча яшайвер, лекин мен Бадарчининг отини ютиб олганимни ҳеч кимга айтма.

— Майли, сен шуни истар экансан, ҳеч кимга айтмаганим бўлсин,— дея жавоб берди Дулма. Сўнг эгарни орқалади-да, ашула айтганча отари томон равона бўлди.

14. Улдэн Тумэрнинг топшириғини бажарганидан хурсанд бўлиб, ҳар ҳолда шунча қилган яхшиликларини оз бўлса ҳам қайтардим-ку, деган хаёл билан шошилмай ўтовига қайтмоқда эди. Хўш, қаёққа ҳам шошилсин. Ҳозирча ишлари юришиб турибди. Ўтовга у кунботарда етиб келди. Уйда ҳеч ким йўқ, ўчоқда бир қозон пишган гўшт, қумғонда эса қайноқ чой турибди. Тумэрга асраб қўйишган арза тўла кўза бўшаб қолганди. У икки пиёла қайноқ чойдан ичиб, гўшт ея бошлади. Кимни меҳмон қилишибди? Ахир арзани фақат Тумэрга атаб қўйишганди-ку. Балки, Тумэрнинг ўзи келганми-кан?

Кун ботганда Хояг билан Цэнд етиб келишди.

— Дада, Тумэр келган эди, у яқинда жўнадн,— деди Хояг отаси билан кўришар экан.

— Қаёққа қараб кетди?

— Ғарб томонга,— деди Цэнд.

— Бир ўзимиди?

— Йўқ, ёнида яна бир киши бор эди. Улар бир уюр йилқи ҳайдаб юришибди. Сизга бир бия совға қилиб кетди,— деди Хояг.

— Қачон кетишди?

— Пешинга яқин жўнашди.

— Демак, бир оз кечикибман-да. Акасини топдим. Уларнинг кетидан от қўйсам етиб оларман балки. Ахир унга акаси ҳақида хабар қилиш керак-да.

Улдзи ўйлаб ўтирмай отга минди-да:

— Тез орада қайтиб келаман,— дея отига қамчи босди.

Улдзи овчи одам, ҳайвонларнинг изидан озмунча қувмаганми дейсиз. У қоронғи тушгунча отларнинг изидан тўғри, адашмай кетаверди. Аммо қош қорайиб, изни ажратолмай қолгандан кейин Улдзи бугун чўл бағрида тунаб, эртага азон билан йўлини давом этиришга қарор қилди.

Цэнд билан Хояг кун бўйи уйда бўлишди, ишлари кўплигидан чарчаб, кечқурун эртарақ уйқуга ётишди. Тунда тўсатдан ит акиллаб қолди. Хояг ким бўлдийкин, наҳот дадам қайтиб келган бўлса, деб ташқарига қулоқ солиб кўрди. Ҳақиқатан ҳам ўтовга кимдир яқинлашиб келарди.

— Ит жим бўлиб қолди-ку, дадам бўлсалар керак,— деди Хояг кўйлагини кийиб ташқарига чиқар экан.

— Дада, сизмисиз?

— Ҳа, мен.

— Етиб олдингизми?

— Етиб олишга-ку, етиб олдим-а,— деди Улдзи,— фақат... Кел, уни отдан туширишга ёрдамлаш.

Улдзи билан Хояг икковлашиб эгарда кўндаланг ётган Тумэрни бир амаллаб туширишди-да, ўтовга олиб киришди.

Тумэрнинг ранги оқариб кетган, оғир-оғир нафас оларди. Цэнд Тумэрнинг аҳволини кўриб йиғлаб юборди.

— Тезроқ ўт ёқинглар, болаларим, унинг аҳволи оғир,— деди Улдзи.

Цэнд индамай ўт ёқди. У қайнатасининг гапига биноан сувга исериқ солиб қайнатди-да, Тумэрнинг жароҳатини ювди. Улар шу билан тун бўйи ухлашмади. Тонг отарга яқин Улдзи отга миниб табиб-лама олиб келгани жўнади.

У орадан бир-икки соат ўтар-ўтмас табибни бошлаб қайтди.

Лама Тумэрнинг жароҳатини кўриб, аллақандай дори ёрди-да, уч марта дуо ўқиди. Табибни Хояг кузатиб кетди, Цэнд билан Улдзи Тумэрнинг тепасида қараб туришди. Ту-

мэр ҳамон ўзига келмас, ҳадеб Эрдэнэ билан Улдзининг отини айтиб алаҳсирарди.

Хояг лама-табиб билан хайрлашар экан, ундан ҳар куни Тумэрнинг ҳақиға дуо қилиб туришни сўради ва бунинг эвазига уч ёшлик хайнак ваъда қилди. У табибнинг уйидан чиқиб кетиши билан ламанинг олдиға дўсти Пурэв кириб келди. Лама Пурэвға Улдзиникида Тумэр деган бир одам беҳуш ётганини айтди. Пурэв хурсанд бўлганидан юраги ёрилиб кетай деди. Ундан қасдимни оламан, дея хаёлидан ўтказди у.

— Тумэрнинг куни битди деявер, энди у асфаласофилинга жўнайдиган бўлибди,— деди лама.

Шунда ҳам Пурэв даҳшатли сайнэрдан қўрқиб турарди.

— Балки тузалиб кетар?— деб сўради Пурэв.— Ахир у Луугун авахтасида ётганда, ҳўл терининг ичида ҳам ўлмадику, Бадарчининг қўлидан қочиб қутулди-я.— Пурэв шундан кейин ламага Тумэр ҳақида билганларини гапириб берди.

— Ҳар қандай бой бир дзут¹ туфайли синиши мумкин бўлганидек, ҳар қандоқ ботир ҳам бир ўқдан ўлиши мумкин. У кўп қон йўқотган, энди жароҳати йиринглай бошлабди. Жони темирдан бўлганда ҳам энди ўзига келмайди,— деди унга жавобан лама.

Пурэв имкониятни қўлдан бой бермасликка қарор қилди: у ҳозироқ Улдзиникига жўнайди. Йўқ, у Тумэрни ушлаб бермайди, балки уларни қўрқитиб, қайсар жувон Цэндни ўз оғушига олади. Йўқ деса, Тумэр бадалиға яхшигина пул талаб қилади.

Улдзи маккор тайжини узоқдан кўрибоқ таниди. «Итвачча ис сезибди шекилли,— дея ўйлади Улдзи,— ишқилиб, Тумэрга ёмонлик қилмаса бўлди-да». Пурэв ўтовға етиб келиши билан Улдзи унга пешвоз чиқиб, хушомадгўйлик қила бошлади.

— Сен ярамас нега энди қароқчига бошпана бериб қўйибсан? Нима, бўйнинг занжир тусаб қолдимми? Бунинг учун биласанми, сени тириклайин гўрга тикиб қўйишим мумкин-а!— дея Улдзига дўқ ура кетди Пурэв.

Улдзи тиз чўкиб, илтижо қилишға тутинди.

— Ҳурматли Пурэв, бизға раҳминг келсин. Қулинг бўлай, фақат менға раҳм-шафқат қил, сендан ҳеч нарсамни аямайман.

— Аҳволи қалай, ҳали ҳам ўлгани йўқми?— сўради Пурэв боши билан ўтов томонға имлаб.

¹ Дзут — ерни қалин қор босиб, мол-қолнинг очдан қирилиб кетиши.

— Беҳуш ётибди, лекин ҳали тирик.

— Бўпти,— деди Пурэв эшик олдида тўхтаб,— тирик қолай десанг, ростини айт, менга нима берасан?

— Молим кам,— деди Улдзи бўйинини ҳам қилиб,— лекин иккита сигир бераман.— Пурэвнинг башараси буришди. Улдзи бунни сезиб, яна давом этди: — Яна битта тилла узук ҳам. Оғирлиги бир ландан ошиқ келади.

Пурэв тиржайди — буниси анча дуруст бўлди, лекин Цэнд-чи, Цэндни гапир...

— Цэндни менинг уйимга юбор, шунда ҳаммаси жойида бўлади.

— У бормайди, ўлсаям бормайди. Бунинг устига, эри қайтиб келган.

Охирги гапдан кейин Пурэв бир оз шаштидан тушди.

— Бўпти, жин урсин сени, бор, узукни олиб чиқ.

Улдзи ичкарига кирди, орқасидан Пурэв ҳам мўралади. Тумэр каравотда беҳуш ётар, унинг олдида Цэнд ўтирарди. Утовнинг шимол томонида эса бошини эгиб Хояг ўтирибди. Пурэв хотиржам бўлди: бу аҳволда ётган Тумэрдан қўрқмасам ҳам бўлаверади. У остона ҳатлаб ичкари кирди. Цэнд ўгирилиб қараб, ярамас тайжини кўрди-ю, бир чўчиб тушди. Аёлнинг нафратли қарашини кўрган Пурэв бир зумда аламдан ёниб кетди. Шу қилганига Тумэрни ҳозир саранжом қилиб қўя қолса-чи? Унга раҳмат дейишади, ҳатто мукофот ҳам беришади. У, шундай хаёлда каравот томонга икки қадам ташлади.

Шу пайт Цэнд ўлжасига ташланишга тайёр турган бургутдек чоғланиб мушгларини тугди. Унинг қўлида катта пичоқ ярақлаб кетди. Хояг ҳам Тумэрга қўл тегиздирмаслик мақсадида ўрнидан турди. Пурэв қараса, буларнинг авзойи бежо, у таққа тўхтади-да, Улдзига қараб:

— Майли, узукни чўз, сигирларни эса эртага ўзинг ҳайдаб бор,— деди.

Улдзи авлоддан авлодга мерос сифатида ўтиб келаётган ягона бойлиги — олтин узукни олиб Пурэвга узатди. Пурэв узукни кафтида салмоқлаб кўриб, кўнгли тўлди шекилли, йўталиб қўйди-да, ўтовдан чиқа жўнаб қолди.

Хояг ўрнидан туриб унинг қадам товушларига қулоқ солиб турди. Кетди аблах! Шундан кейин отасига қараб:

— Иблиснинг орқасидан етиб бориб, жарда бир ёқлик қиламан,— деди.

Улдзи йўқ дегандек бош чайқаб қўйди.

— Қўй, ўғлим, кейин бошимиз балога қолади.

— Дада, шу бугуноқ Хангай ўрмонида кўчиб кета қо-

лайлик. Бўлмаса у ҳар кун и келавериб жонимиздан тўйди-ради,— деди Цэнд.

Начора? Цэнднинг гапи тўғрига ўхшайди, анчадан бери тургун бўлиб қолган жойни ташлаб, ўрмонга кўчишга тўғри келади. Шундай қилишди ҳам. Улар ўша кечаёқ бор бисотларини бир аравага, Тумэрни эса бошқа бир аравага ортиб, тоғ томонга қараб йўлга тушишди.

Тумэр еттинчи кун деганда кўзини очиб, алланарсаларни эслагандек Улдзига тикилди. Кейин қурушқоқ лабларини сал қимирлатди-да, яна кўзини юмиб олди.

Тушга борганда яна кўзини очиб, бир оз вақт атрофга кўз югуртириб ётгач, оҳишта гапирди:

— Бир неча отни деб одам ўлдирмоқчи бўлди-я!— сўнг гамгин жилмайиб ўрнидан турмоқчи бўлганди, қуввати етмай, тишларини гижирлатганича яна чўзилиб қолди.

— Қимирлама, ўғлим, туришинг мумкин эмас ҳали,— деди Улдзи. Унинг кўзларида ёш қалқди, бироқ бу энди қувонч эшлари эди. Ниҳоят, соғая бошлади, бечора!

— Сизларникига қандай келиб қолдим?— оҳишта сўради Тумэр.

— Сени чўлдан топиб, ўтовга олиб келдим.

Кун сайин Тумэрнинг соғлиғи дурустлашиб борди. Бир кун и кечқурун у Улдзига бутун воқеаларни бирма-бир сўзлаб берди.

Улдзи бўлса ўзининг Эрдэнэ билан учрашганини, унинг укам ўзига эҳтиёт бўлсин, ўзини ҳадеб ўтгаям-чўққаям уравермасин, деб тайинлаб юборганини айтди. Кейин Пурэвнинг келгани ҳақида гапириб берди. Аммо тайжига Тумэр учун пора беришга тўғри келганини яширди.

— Уғлим, бу ишингни энди қўйсанг бўларди,— деди бир кун и Улдзи.— Тинчгина тирикчилигингни қилиб юрганнинг маъқул эмасми?

— Биласизми, отахон, шундай бир афсона бор. Бир йўлбарс тоғдан тушиб, тинчгина яшамоқчи бўлибди. Лекин пастда уни қумурсқалар талаб ўлдиришибди...— унга жавобан деди шунда Тумэр.— Ана шунақа. Мен ҳали яшашни истайман.

Улдзи шундай жасур, кучли инсон ҳадеб ўлим билан бетма-бет бораверишини тушунолмай бошини чайқаб қўйди.

Тумэр Улдзининг фикрини уққандек бўлди.

— Айгишларича, қушлар парвоз пайти ўлишни яхши кўрармиш,— деди Тумэр.— Мен ҳам шундайман: мени ўлим кутса кутаверсин, аммо тирик эканман, тоғу чўлларнинг эр-

кин кишисиман. Чўл бўйлаб тунлари шамолдек учиш, қий-қирганча уюр қувиб юришнинг завқини билсангиз эди! Гўё эркин қушсан, ҳеч ким сенга хўжайинлик қилмайди!— Ту-мэрнинг кўзлари чақнаб кетди.

У гўё ҳозирнинг ўзидаёқ отига миниб, тун қўйнида еладигандек ўрнидан турмоқчи бўлган эди, қўққисдан кўзларидаги нур сўниб, девор томонга ўгирилиб олди-да, инграб юборди.

15. Офтобшувоқ тугаб, совуқ шамоллар бошланди, тоғ чўққилари оқ қалпоқ кийди, тунлари кўлнинг суви юпқа муз билан қопланиб, қушлар Булган тоғи узра жануб томон учиб ўта бошлади. Подачилар молларни қишлово жойларга яқинроқ ерда боқадиган, шаҳар ва посёлка аҳолиси бўлса, уйлари-ни иситадиган бўлиб қолишди.

Шундай кунлардан бирида Заяин монастири яқинидаги тепаликда ҳаво ранг пахталик кийган бир қиз шимол томонга чўзилиб кетган йўлга тикилиб ўтирарди. Бу Цэцэг эди. Бу йил у ўн саккизга тўлганди. Унинг ота-онаси аллақачон ўлиб кетган бўлиб, етим қолган қизчани Чимиг исмли дугонасининг онаси боқиб олганди. У аёл ёшлигидан Заяин монастири яқинида яшарди. Утган йили Чимигнинг онаси ҳам оламдан ўтиб, иккала қиз ёлғиз қолишди.

Чимигнинг онаси фоҳишалик билан тирикчилик қиларди. Уларникига ламалар, хитойлик савдогарлар тез-тез келиб туришгучи эди. Аёл Чимигни ҳам, асранди қизи Цэцэгни ҳам ўз ҳунарига ўргатди.

Аммо Цэцэг бу ишдан нафратланар, қалби доимо ўзгача ҳаётга интиларди. Лекин у қандай қилиб бошқача тарзда яшаш йўлини билмасди. Қиз илгари бирон-бир гуноҳ қилган бўлсам керакки, ҳозир шунинг жабрини тортяпман, деб ўйларди. Шу боисдан у келажак ҳаётда яхшигина эрлик, болачақалик бўлай деган ниятда ҳар йили икки марта Заяин монастирига бориб яратганга сизиниб, ибодат қиларди.

Чимиг эса, аксинча, ўз ҳаётидан хурсанд эди. Унинг фикрича: бу дунёда аёл учун бундан яхши ҳаёт бўлиши мумкин эмасди. Ахир унинг гўзаллиги ҳар қандай эркакни ҳам юрагидан уради-да. Улар бир жилва билан атрофида гирдика-палак бўлиб қоларди. Хотинларнинг ўз эрларини ундан рашк қилишларини, хушторлар бўлса унинг висолига эришиш учун бойлик ва мансабларини ўртага солиб жанжаллашишларини кўриб ҳузур қиларди. Эркакларни бу қадар ром қиладиган нарса унинг гўзаллиги ва ёшлиги эди. У ўйнашларининг берадиган пуллари менинг ҳусним олдида ҳеч нарсага арзи-

майди, деб қанча-қанча совғалар билан келганларни ҳам назари илмай, лабини буриб қўярди.

— Бундай дурустроқ узук ҳам олиб келсангиз ўлармингиз?— дерди у навбатдаги хуштордан олтин узук олар экан.

— Бунингиз нима бало, ўлаксами?— дерди у бошқа бир мижози пул ўрнига нимта гўшт олиб келса.

Чимиг ҳеч нарсага муҳтож эмасди. Борди-ю, янги кўйлак кийгиси келиб қолса борми, Буяндалай ёки Ундэр каби савдогарлар керакли газмолни зумда муҳайё қилишарди. Агар қишга гўшт керак бўлса, бошқа мижозлари нимта-нимта гўшт келтириб беришарди.

Цэцэг уйга қайта туриб Буяндалайни учратиб қолди.

— Салом, Цэцэгхоним, аҳволлари қалай?

— Яхши, ўзларидан сўрасак?

— Опанг уйдами?

— Уйда бўлса керак.

— Дўконимга кириб ўтмайсанми?

— Вақтим йўқ.

— Бўлмаса эртага сизларникига ўзим кираман. Шу кунларда ичим жуда кўпайиб кетди, ахир сизларни деб ўлибтириляпман,— деди у бангилигидан қорайиб кетган тишларини кўрсатиб тиржаяр экан.

Цэцэг уйга келганда Чимиг жигар ранг гулли шоҳидан ўзига кўйлак тикиб ўтирарди. Қиз кела солиб бошидаги рўмолини каравотга отди-да, бир пиёла совуқ чойни симириб юборди.

— Полнинг тагини шамоллатиб, ўтовни иситиш керак,— деди у опасига қараб.

Чимиг ишини четга қўйиб, керишиб олди.

— Бу ишларни Жамбал қилиб бермоқчийди,— деди у кичкина трубкасига тамаки тўлдириб чекаркан.

Цэцэг деворда осифлик турган шудраг¹ни олиб созлади-да, оҳиста қўшиқ бошлади.

Тўзиб кетар гиламдаги гул,
Оҳ, қишда дўст тилайди кўнги,
Сунжидмам менинг!
Қишда, чеҳранг сўлишган онлар
Утовингга йўламай ҳеч ким,
Бўрон кирар, фақат бўронлар!

¹ Ш у д р а г — миллий музика асбоби.

Тўзиб кетар гиламдаги гул,
Оҳ, қишда дўст тилайди кўнгил,
Сунжидмам менинг!
Қишда, сочга кўнганида қор,
Ўтовингга йўламас биров,
Ваҳм киргай, ваҳм ила озор!..

Қўшиқ тугади. Цэцэг опасини қучоқлаб, бир нуқтага тикилганча бир оз вақт жим ўтирди.

— Цэцэг, нега бунча ғам чекаверасан, қўшиқларинг ҳам ҳазин? Нега ғамгин бўлиб қолдинг? Бирор нарсага муҳтож жойимиз борми? Еганимиз олдимизда, емаганимиз кетимизда, айш-ишрат қилиб яшайпмиз ахир,— деди Чимиг бир оз жаҳли чиқиб.

Цэцэгнинг кўзларига ёш қалқди.

— Кўнгли тусаган ҳар бир эркакка овунчоқ хизматини ўтаганингдан кейин яна нима ҳақида қўшиқ айтардинг!— деди у кўз ёшларини арта туриб.

— Бўлмагур гапларни гапиряпсан,— деди Чимиг энди рўйирост аччиқланиб.

Кейинги пайтларда улар ўртасида бундай суҳбатлар тез-тез бўлиб турарди. Бироқ ҳаёт тарзи ўзгармас, қилар ишлари ҳам ўша-ўша — хушторларнинг кўнглини овлаш эди. Барибир ҳаёт тарзи бир хил давом этарди. Чимиг ўзинча: Цэцэг шунчаки аҳмоқлик қиляпти, деб ўйларди ва шу боисдан унинг гапларига ортиқ қулоқ солмай қўйганди. Цэцэг бўлса, Чимигга бошқача ҳаёт ҳақида гапириш унинг қулоғига танбур чалиш билан баробар, деган қарорга келган эди.

— Утин олиб кел!— деди Чимиг.

Цэцэг шудрагни жойига илди-да, ташқарига чиқди. Ҳовлида югуриб юрган кучук бола уни кўрган заҳоти пилдираганча оёғи тагига келди. Қиз уни қўлига олиб, бир оз эркалаб тургач, яна қўйиб юборди. Кейин ўтинхонадан бир-икки ғўла кўтариб ўтовга қайтиб кирди. Шу пайт ҳовлига бир отлиқ кириб келди. Бу Тугжил эди. У эгнига янги шоҳи дэл кийиб, энлик сариқ белбоғ боғлаган, белбоғига эса қини кумуш билан нақшланган каттакон пичоқ осиб олганди. Тугжилнинг тагида булутдек жийрон. Бу — Тумэр ўнта отга арзийди, деган ўша жийрон эди. Тугжил яраланган Тумэрни чўлга ташлаб қочгач, уярни Далайчойнхор хошунида пуллаган бўлиб, ҳозир унинг пичоғидан мой томиб юрган пайти эди.

Тугжил отини ҳодага боғлаб, ўтовга қараб кела бошлади. Шу пайт Цэцэг яхши кўрадиган кучук бола унинг оёғи ости-

дан чиқиб қолган эди Тугжил уни этигининг учи билан бир тепиб юборди-ю, ўтовга кириб келди.

— Салом! Яхши ўтирибсизларми?

— Ёмон эмас. Узларидан сўрасак? Ҳар ҳолда бизни унутмадилар-да,— деди Цэцэг қовоғини солиб.

— Жаҳлинг чиқмасин. Ишим жуда кўлайиб кетиб, узоқларда юргандим,— деди Тугжил ўтовнинг шимол томонидаги гиламга чиқиб ўтирар экан. У қўйнидан ўнта кумуш янчан олди-да, устма-уст териб, боғдихоннинг ҳайкалчаси олдига қўйди.

— Бор-йўги ўн янчан қўйибди-ю, худди ўн юмбу¹ қўйгандек кеккаяди-я, сендака бойваччадан ўргилдиму,— деди Чимиг киноя билан.

— Тилингдан ҳали ҳам заҳар томади-я,— дея кулиб юборди Тугжил.

Тугжил икки шиша вино олиб келганди. Овқат тайёр бўлиб учаласи энди дастурхонга ўтиришган эди, ўтовга Бадарчи кириб келди.

Бадарчи бундан бир йил аввал Цэцэг билан танишганди, ўшандан буён йўли тушди дегунча уларникига кириб ўтарди. У, Тугжилни ҳам танир ва гоҳида унинг хизматидан ҳам фойдаланиб юрарди.

У, саломлашиб қаторга ўтирди.

— Бадарчи, ваъда қилган ҳўкизингни қачон олиб келасан?— сўради Чимиг унинг олдига бир коса шўрва қўяр экан.

— Қўрқма, олиб келаман, олиб келганда ҳам энг каттасини олиб келаман!

— Қачон? Туянинг думи ерга текканидами?— деди Чимиг Бадарчига қошиқ узатар экан.

Овқат хурсандчилик билан ўтди. Ҳатто Цэцэг ҳам қизишиб, илитилган ароқдан ичиб юборди. Шундан кейин кайфи ошди-ю, ўзининг қувончсиз ҳаётини ҳам унутиб, Бадарчига суянганча оҳиста қўшиқ бошлади.

Қайноқ шароб бўйидан кам-кам

Айланмоққа бошлайди бошим...

— Тугжил, жийронингни менга сот,— деб қолди қўққисдан Бадарчи.

— Баҳосига чидолсанг, сотсам, сотавераман.

— Наҳот бир қирчангини сотиб олишга қурби етмайди, деб ўйлаган бўлсанг. Оғзингга сиққанини айт,— деди Бадарчи мақтаниб.

¹ Юмбу — 50 янчанга тенг қўйма кумуш.

— Ун олтига сизгир берсанг ҳозир эгарини ечиб оламан,— деди Тугжил Цэцэгга қўзини қисиб.

— Бу дейман, ўн олтидан каттароқ рақамни билмайдиган кўринасану, оғайни? Ҳай, майли, отни олдин синаб, кейин оладилар. Эртага бир синаб кўрай-чи, қанча сизгирга арзишини кейин кўрамиз. Отинг ўзи қайси овулдан?

Тугжил индолмай қолди. У отларни Тумэр билан қайси ердан ҳайдаб келишганини билмасди, ундан сўраб ўтиришнинг хонаси ҳам бўлмаганди. Чамаси, Даригангидан бўлса керак.

— Даригангининг оти,— деди Тугжил таваккал қилиб.— Энг чопқир отлар фақат ўша ердан чиқишини ўзинг ҳам билсанг керак.

Тун айш-ишрат билан ўтди. Э галаб Бадарчи ҳам, Тугжил ҳам меҳмондўст ўтов билан хайрлашиб, йўлга тушишди. Кечаси билан совуқ еб қолган отлар эгалари устига миниши билан елиб кетишди.

Бадарчининг оти уни худди биров думидан тортаётгандек ортада қола бошлади. Бадарчи кўнглида нима бўлса ҳам Тугжилнинг отини сотиб олишга аҳд қилди.

Юқори кўтарилган куз қуёши еру кўкни илита бошлади, бундан отлиқларнинг ҳам бадани қизиди. Улар қаршисида Тамир водийси бутун гўзаллигини кўз-кўз қилиб ёстаниб ётарди. Шунда улар йўл четида ўттизга яқин от ва бир тўда одамларнинг йиғилишиб турганини кўриб қолишди.

— Пойга бўляпти шекилли, юр, бориб томоша қиламиз,— деди Тугжил отининг бошини буриб қамчи босаркан. Унинг кетидан Бадарчи ҳам от қўйди.

— Гаровга нима қўйдинглар? Биз ҳам қўшиламиз,— дея қичқирди Тугжил тўпланиб турган одамларга қараб.

— Икки отни пойгага қўямиз-да, қайси бири ютиб чиқса, унинг эгаси иккинчи отниям жиловлаб кетаверади. Сизлар нима қўясизлар?— сўради қорачадан келган, қоп-қора сочи йўғон қилиб ўриб қўйилган новча бир одам.

Кўк ва чавқар от пойгага тайёр турарди. Уларни миниб олган чавандоз болалар қийқиришиб отларни гижинглатишмоқда эди.

— Мен ўз отимни қўяман. Агар у биринчи бўлиб келолмаса, сизларники бўлади, борди-ю, ўзиб кетса иккала отларингни мен оламан. Маъқулми?

От эгалари рози бўлишди. Тугжил тезда бир чавандоз болани топти-да, отига миндириб қўйди.

Отларни қаторга турғизишди, кейин ҳалиги новча одамнинг буйруғи билан пойга бошланди. Пойга марраси у ёқ-

бу ёқ бўлиб йигирма чақиримча эди. Отлар бир томонга қараб елиб кетгандан кейин одамларнинг ҳаммаси давра қуриб ўтириб олишди. Бундай пайтларда эркаклар отдан бўлак нима ҳақидаям гаплашишарди, дейсиз! Мана ҳозир ҳам қариялар Тамир водийсининг энг қиммат совринларини олган отларни бирма-бир эслай бошлашди. Охири, ҳаммалари ҳам энг яхши отлар шарқий аймақлардан келади, деган фикрни маъқулладилар.

Ниҳоят кимдир «Келишяпти!»— деб қичқирган эди, ҳамма барабар ўрnidан туриб кетди.

— Ана, биринчи бўлиб жийрон келяпти.

— Йўқ, у бошқа от! Бир ўзи келяпти! Қолганлари қани?

Баҳс бошланиб кетди. Шу пайт қолган икки от ҳам кўзга кўриниб қолди.

— От терлаб, устини чанг босса қора отга ўхшаб кўри-наверади! Биринчи бўлиб кўк от келяпти,— дея қичқиришди кўк отга дов тикканлар.

— Ер бағирлаб келишини қара. Чавқар от шунақа елади,— деб эътироз билдиришарди чавқарнинг тарафдорлари. Аммо олдинда келаётган от Тугжилнинг жийрони эканини ҳеч ким гапирмасди. Тугжилнинг юраги тузоқча илинган беданадек питирлар эди. У ёнида турган Бадарчини қучиб:

— Сен қара-чи, негадир менинг кўзим ёшланиб келяпти,— деди.

От тобора илгарилаб, оломон томонга учиб келарди. Бу Тугжилнинг оти эди. Мана, ҳаяжонлангандан қизариб кетган бола отдан сакраб тушиб, жиловини эгасига тутқазди. Ана шундан кейингина кўк от, ундан сўнг чавқар маррага етиб келди. Шартга биноан иккала от ҳам Тугжилнинг ихтиёрига ўтди. Унинг атрофини одамлар ўраб олишди, кимдир унинг отига харидор чиқиб, нархини баланд қўйди.

Аммо Бадарчи отни қўлдан чиқармасликка аҳд қилганди. Кеча Тугжилга ўн олтидан юқори рақамни биласанми, деб ҳазил қилаётган одам бугун отига бузоғи билан йигирмата сигир ва тўртта тойни таклиф қилиб турарди.

От сотилди. Тунда эса Луугун назоратчиси Бадарчи билан чакана от ўғриси дайди Тугжил таниш овулда роса ароқжўрлик қилишди.

— От узоқ манзилдан келган, деб ростини айтган бўлсанг, яхши. Борди-ю, эгаси чиқиб қолса, мендан барибир қочиб қутулолмайсан!— дея дўқ қилди Бадарчи ошнаси билан хайрлашар экан.

— Қўрқма. Мен бу ердагиларнинг отига тегмайман,— деди гердайиб Тугжил.

16. Жун қирқиш мавсуми бошланди. Бу иш одатда кузда — қўйлар семириб, жуни ўсганда бошланади. Тамир водийсида бу пайтда ўтлар қовжираб олтинсимон рангда товланади, осмон эса биллурдек тиниқлашади.

Тайжи Пурэв ўз крепостнойларини тўлади. Учоққа каттакон қозон осишди-да, унда сув қайнатишиб, суюқ чой дамлашди. Крепостнойлар ўн кун давомида ана шундай «меҳмондорчилик» эвазига қурумсоқ хўжайиннинг қўйларини жунини қирқишди.

Иш гоят суст борар, жун сифатсиз қирқиларди. Кўпгина жониворларнинг эти қирқилиб, ярасига қурт тушди.

— Сенларни ким айтади жун қирқувчи деб,— қичқирарди жаҳли чиққан Пурэв,— буларни бир яхшилаб калтаклаш керак, шундагина иш юришади.

У, уч одамни савалаб ҳам кўрди, лекин бунинг ҳам ишга фойдаси тегмади.

Итгэлтнинг ишлари бошқача эди. Унинг қўйлари Пурэвникига қараганда бир неча марта кўп бўлса ҳам жун қирқиш масаласида кўп шошилмасди. У қўйлар жунининг яхшироқ ўсишини кутарди. Ахир қўйлар тўқ, айни етилган гайти, жуни янада ўсиши мумкин дерди у. Мана, ниҳоят, Итгэлт чорвасида ҳам жун қирқиш бошланди. Бунини эшитган одамлар чор атрофдан келиб ишга ёлланишаверишди.

Иш бошланган кун ҳаво очиқ бўлиб, кўкда бир парча ҳам булут йўқ эди. Қўйларни Тамир соҳилидаги яйловга ҳайдаб боришди. У ерга арқонлар тортиб, қўтонлар ясашида, қўйларни навларга ажратишди. Каттакон қозонда ислилорли аччиқ чой дамлаб қўйишди, бочкаларда қимиз кўпириб ётарди, овқатга бешта семиз эчки сўйишди, лаганчаларда пишлоқ ва сузмалар тортишди. Булар бари одамларда ишга ғайрат қўзғади.

— Еб, ичиб олинглар. Ишни тезроқ тугатсак, кечқурун ҳар хил ўйинлар ташкил этамиз,— дерди Итгэлт хурсанд бўлиб. У доим ўзи тўнка ёки галварс деб атайдиган қурумсоқ Пурэвдан кулиб юрарди.

Одамлар яхшилаб қоринларини тўйгазиб олишгач, ишга киришиб кетишди.

— Хўжайин ишнинг кўзини билар экан,— деди Долгор.

— Шунинг учун ҳам шундай бойиб кетган-да,— жавоб берди Эрдэнэ.

— Доно ва сахий одам у,— дея қўшимча қилди Няма.

Ҷош қорайганда иш тугади, жунлар қопларга жойланди. Ой чиққандан кейин ўйинлар бошланди. Бирор одам қайин таёқчани бекитса, бошқалар қидириб топарди. Ўйинда Итгэлт ҳам қатнашди.

Долгор таёқчани қидириб четроққа чиққанди, унинг олдида Итгэлт келди.

— Топганга ўхшайсан, лекин билдирмай туришингни қара.

— Йўқ, топганим йўқ, рост айтяпман.

— Буни ҳозир қараб кўрамиз,— деди Итгэлт Долгорни маҳкам қучоқлаб.

Итгэлтдан бундай қилиқни сира кутмаган Долгор шошиб қолди. Итгэлт, афтидан, очиқчасига ҳаракат қилишга қарор қилганди. Бу сулув оқсочни у анчадан бери кўз остига олиб юрарди.

— Итгэлт-гуай, топганим йўқ, деяпман-ку, қўйворинг.

Ҳирси қўзиган Итгэлт энди ўзини тиёлмай қолганди.

— Майли, ҳозир ҳамма ёғингни қараб кўраман,— унинг қўллари Долгорнинг бутун баданини силаб-сийпалай бошлади.

Долгор иш жиддий тус олаётганини тушуниб қолди.

— Итгэлт-гуай, қўйворинг, яхши эмас.

Аммо Итгэлт қўйвориш у ёқда турсин, уни куч билан ерга ётқизиб олди.

— Қўйворинг, одамлар кўрса, нима дейди ахир!

— Мана! Топдик!— дея қичқирди кимдир қоронғида.

— Ана, эшитяпсизми, таёқчани топишибди,— деди Долгор. У бор кучини тўплаб, Итгэлтнинг қучоғидан чиқди-да, қочиб кетди.

Итгэлт унинг кетидан ҳирс билан қараб қолди. «Зарари йўқ, бу таранг баданни ҳали кўп марта эркалаб, силаб-сийпалайман»,— дея шивирлади ўзича.

Ўйин-кулги ярим кечадан кейин тугади. Одамлар ўз ўтов-ўтовларига тарқашди, ёлланган ишчилар махсус қурилган катта ўтовга жойлашишди.

Кузнинг мусаффо осмонида юлдузлар милтирар, салқин шабада эсиб турарди. Куни билан ишлаб чарчаган одамлар қаттиқ ухлаб қолишди. Узоқдан дарё тўлқинларининг шовиллаши эшитилиб турарди.

Галсан билан Дулма ҳам идиш-оёқларни ювиб, ўз ўтовларига кириб кетишди. Ўтов ичи дим эди.

— Юр, ташқарида ухлаймиз, ўтов жуда дим экан,— деди Дулма дэл ва ўрин-кўрпасини кўтариб ташқарига чиқди. Унинг кетидан Галсан ҳам эргашди.

— Бу дейман, хўжайинимиз Эрдэнэга кундош бўлмоқчига ўхшайди-ку,— деди Галсан ҳазил қилиб.

— Эрдэнэ бўйнини узиб ташламасин яна.

— Ташвишланма, у барибир ўз ниятига етади.

— Эрдэнэ сенга ўхшаган латта эмас! Агар сал сезиб қолса борми, Итгэлтингни чивиндек эзиб ташлайди.

— Валинеъматимизни жуда беҳурмат қиласан-да. Ҳай. майли. Кел, бирга ётайлик.

— Сен билан ётгандан кўра қурбақа билан ётган яхши.

— Валдирама! Нима, мени эр ўрнида кўрмайсанми?

— Галсан, кел, қўй бу эски гапларни. Тоқатим тоқ бўлган, аранг чидаб юрибман...

— Тентаксан,— деди Галсан хотинининг гапига эътибор қилмай унинг ёнига ётиб олар экан.

Галсан бир оз жим ётди-да, кейин жаҳл билан:

— Ҳеч бўлмаса менга қараб ётсанг-чи...— деди.

Лекин Дулмадан садо чиқмади — у ухлаб қолганди.

17. Халқ орасида Хангай кузи ўз гўзаллиги билан машҳур. Лекин бу фасл Тамир водийсида ундан ҳам гўзалроқ бўлади. Тиззага урувчи қовжироқ ўтлар шабадада олтиндек товланади, теракларнинг қизғиш япроқлари шитирлаб оҳиста ерга тушади, гала-гала қушлар жануб томон учиб ўтади, яйловларда ёз бўйи семириб етилган сигир-бузоқлар ўтлаб юради.

Бу пайтда ёзи билан йиғилган сариеғ эритилиб, сутдан ароқ тайёрланади ва қишда ёқиш учун таппи ҳозирланади.

Итгэлтинг хотони ҳам шу кунларда жуда гавжум эди. Хонгор ва Батони Зая монастырига ламаликка ўқиш учун юборишга ҳозирлик кўрилмоқда эди. Должин билан Долгор бир неча кундан бери чет-четда кўз ёши қилиб олишарди. Солонго ҳам баъзан йиғлаб оларди, ахир бирга ўйнайдиган ўртоқларидан ажраб қолаётган эди-да.

Должин билан Долгор ҳар куни ўғилларига у ерда яхши юриш, муаллим ламаларнинг сўзига қулоқ солиб, яхши ўқиш лозимлиги ҳақида, энгил-бошларини йиртмаслик ва монастырдаги уришқоқ болаларга қўшилмаслик тўғрисида қайта-қайта насиҳат қилишарди...

Ҳадеб насиҳат эшитавериш болаларнинг ҳам чаккасига тегиб кетди. Тезроқ жўнайдиган кун кела қолса-чи, ахир монастырда ҳаммаси бошқача — қизикроқ бўлиши мумкин-ку, дейишарди улар. Тўғри, туғилиб-ўсган хонадонингдан, ота-онанг ва яқинларингдан жудо бўлиш оғир, лекин начо-

ра? Ингича ҳаётнинг қандай кечишини олдиндан билманг, у янада қизиқроқ туюлади.

Иккала бола ёқалари ламаларниқига ўхшатиб тикилган бир хил пахтали дэл кийиб, эрта билан атрофдаги овуларни айланиб келгани жўнашди. Уларга Солонго ва Сурэн эргашди. Қизалоқлар уларнинг кетишидан жуда хафа эди. Болаликдан бирга ўйнаб-кулган, қувончу ташвишни баҳам кўрган ўртоқлари ташлаб кетишяпти, улар эса бу ерда қолишяпти... Шу туфайли қизалоқлар гоҳ хандон уриб кулишса, гоҳ йиғлаб олишарди.

Итгэлт Павловникида икки кун бўлгач, кеча кечқурун овулига қайтди. Эсон-омон қайтиб келгани муносабати билан кўнгил сўраш учун эрталаб унинг олдига Эрдэнэ кирди.

— Биласанми, анави қизиқчи Пётр Павловникидан қочиб кетибди,— деди Итгэлт Эрдэнэга диққат билан тикилар экан.

— Қаёққа қоча қолибди?— сўради Эрдэнэ сир бой бермай.

— Қаёққа дейсанми? Буни Павловнинг ўзи ҳам билмасмиш. Пётр аслида сургул қилинган исёнчи экан.— Итгэлт яна Бадарчининг катта пулга ажойиб от сотиб олганини ҳам айтиб берди. Бадарчи шунча қорамолни қаердан олибди? Кияй деса дурустроқ чопони йўғу, кўнгли чопқир от тусганига ўласанми.

— Эрдэнэ,— дея суҳбатга аралашди Должин,— Батога та-йинлаб қўй, Хонгорга қараб юрсин, ўғлимиз ҳали жуда ёш, эси йўқ.

— Хонгорга топган мураббийсини қара-ю, ҳали унинг ўзига мураббий лозим,— дея кулди Итгэлт.

— Долгор сизнинг ўғлингиздан Батога кўз-қулоқ бўлиб юришни, Должин бўлса, бизнинг ўғлимиздан Хонгорга қараб юришни илтимос қилишяпти, қарабсизки, улар бир-бирларига кўз-қулоқ бўлиб юришади,— деди Эрдэнэ ҳам кулиб.

— Хотин-да, уларнинг гапига қулоқ солиб ўтиришнинг нима кераги бор. Сочи узун, ақли калта, деб бекор айтишмаган,— деди Итгэлт.

Болаларнинг жўнашига санокли дақиқалар қолди. Долгор билан Должин уларни ҳадеб қучиб, ўпишар ва яхши лама бўлиб етишиш учун монастирда ўзларини қандай тутиш кераклигини қайта-қайта уқтиришарди. Солонго билан Сурэн бўлса тинмай йиғлашарди. Солонго ҳатто: «Хонгор, кетма»,— деб қичқирган эди, онаси ўшқириб қўйди.

— Эрдэнэ, тезроқ йўлга туша қол, бўлмаса қайтишингда кечасига қолиб кетасан,— деди Итгэлт.

Ниҳоят, ҳаммалари отга миниб жўнашди. Должин билан Долгор уларнинг орқасидан сут пуркаб, оқ йўл тилаб қолишди.

Эрдэнэ отларни чоптириб кетди. Улар монастирга соат ўн бирларда етиб боришди.

— Қара, «гиждалар» келишди,— дея қичқирди монастирь ламаларидан бири Эрдэнэ билан болалар отдан сакраб тушишар экан.

Қишлоқ халқи монастирь талабаларини «юмронқозиқлар» ёки «бўтқахўрлар», деб аташар, талабалар эса ўз навбатида қишлоқ болаларини «пўстак», «гижда», дейишарди. Хуллас, улар ҳам, булар ҳам лақаб қўйишнинг устаси фаранги эдилар.

Чимиг билан Цэцэг, «Бекор ўтиргандан кўра, бекор туя боққан яхши» деган мақолга амал қилиб, монастирни айлангани чиқишди. Ибодат қилинадиган қубба олдида тўхташиб, бекорчиликдан ўтган-кетганга гап ота бошлашди. Ҳазиллари ўринли чиқса, улар хандон ташлаб кулишарди. Мана, қизлар икки болани бошлаб келаётган Эрдэнэни кўриб қолишди. Эрдэнэ дарҳол уларнинг диққатини ўзига тортди. «Роса келишган йигит эканми»,— дея дилларидан ўтказишди қизлар. Эрдэнэнинг норғул, елкалари кенг қоматини, офтобда пишган чеҳрасини кўрганда ҳар қандай аёл ҳам бир қараб қўярди. Устидаги кўйлаги бир оз эскироқ бўлса-да, йигит жуда хушсурат эди. Эрдэнэ аёлларнинг яқинидан ўтаётганда Чимиг ҳазил қилиб, унинг эътиборини тортишга ҳаракат қилиб кўрди.

— Ҳой, ҳурматли йигит, мабодо йўлда икки бузоғи билан юрган буқага кўзингиз тушмадимми?

Эрдэнэ ҳазилнинг маъносига тушунди-да, ўзига яраша жавоб қилди:

— Йўқ, кўрмадим, аммо ламалар ҳожатини чиқарувчи икки байтални учратдим.

Цэцэг қаттиқ уялганидан ер ёрилса, ерга кириб кетгудек бўлди. Уялиб кетганидан ҳатто кўзларида ёш қалқиди. Уларни ҳамма ана шунақа хўрлайди. Чимиг бўлса парвон фалак, Эрдэнэнинг ортидан тикилиб тураверди.

— Келишган йигит экан, жин ургур.

Эрдэнэ болаларни эргаштириб бориб синч деворли ҳовли олдида тўхтади-да, дарвоза тепасидаги тасмани тортди. Ич-

карида қўнғироқ чалиниб, улар ҳовлига киришди ва отларни ҳодага боғлаб, ҳовлининг шимол томонидаги шийпон тага тикилган ўтов томон юришди.

Эрдэнэ эшикни тақиллатди. Ичкаридан:

— Кираверинг,— деган бўғиқ овоз эшитилди. Улар киришди. Каравот олдида семиз бир лама ўтирарди. У оёқларини мўйна чопонга ўраб олганди. Каравотда сариқ шоҳи муқовали китоб очиқ турарди.

Ўтовнинг ҳавоси дим, арча навдаси, шам, эски латта-лутталарнинг ҳиди анқиб ётибди. Иккита сандиқ устига ўрнатилган санама қутисининг кўзгусида ўтов дудбуронидан туншаётган ёруғлик хира акс этарди. Хонанинг кўриниши қандайдир диққинафас эди. Бу аҳволни кўрган болалар жим бўлиб қолишди.

— Салом, муҳтарам лама,— деди Эрдэнэ.

Лама кирганларга хўмрайиб қўйди.

— Салом! Булар Итгэлт айтган болаларми? Ўтиринглар,— деди у ўтовнинг этак томонини кўрсатиб. Сўнг ўрнидан турди-да, каравот тагидаги чоригини оларкан, Батога мурожаат қилиб деди:— Қани, сен ҳовлига чиқиб ўтинхонадан бешта полён олиб кел-чи. Эҳтиёт бўл, саржинларни ағдариб юборма яна! Кейин, буфетдаги декчани олиб, плитага қўясан. Исминг нима?

Эрдэнэ ўглининг исмини айтди.

Бато ташқарига чиқиб ўтин олиб келди. У декчани олоқчи бўлган эди, лама тўнғиллаб қолди:

— Вой-бўй, ҳали жуда хом экансан-ку. Аввал печкани ёқиб, кейин қозонни осадди-да.

Бато печкани ёқаман деб уринаётган эди, лама уни четга суриб, ўтни ўзи қўйди.

Эрдэнэ шунда бу ердаги бутун хўжалик ишлари Батонинг зиммасига юкланажагини тушуниб қолди. «Иложи қанча, йигит кишига етмиш ҳунар ҳам оз, ўргангани ўзига фойда»,— дея дилидан ўтказди у.

Тез орада чой ҳам қайнади. Хўжайин кичкина рух чойнакка чой дамлади, кейин каравотнинг бош томонида турган шкафдан учта заранг пиёла билан мис баркашда нон олиб хонтахтага қўйди.

— Қани, чой ичиб олинглар,— деди лама оёғидаги чоригини ечиб каравотга чордана қуриб ўтирар экан.

«Меҳмондорчиликнинг аҳволини қара»,— деб ўйлади Эрдэнэ гарчи ламаларнинг хасислигини аввалдан билиб, улардан нафратланиб юрса ҳам.

Лекин бу лама қурумсоқликда ҳаммасидан ўтиб тушар

экан. У Ваяин монастирида ўттиз йилдан бери хизмат қилар, энг билимдон ламалардан деб ҳисобланарди. У ламаликнинг энг нозик жиҳатларига қадар эгаллаб олган бўлиб, бундан яхшигина даромад оларди. Аммо унинг бойлиги кўпайган сари хасилиги ҳам ортиб борарди. Биттаю битта укаси меҳмон бўлиб келса, икки дона гўшт сомса пиширарди-да, кейин анча кунгача, шунча масаллиқ бекор кетди, деб ачиниб юрарди.

Шогирдларига у: «Кўп овқат ейиш соғлиққа зарар»,— дегани билан ўзи ҳатто ётиш олдидан ҳам тўйиб овқатланиб оларди.

Уларга эрта-кеч ламалик қоидаларига амал қилишни уқтирар, ўзи бўлса, буларга мутлақо риоя қилмасди. Одамлар у ҳақда оларда қўли узуну, берарда қўли калта, дейишгучи эди. Лама бой-бадавлат одамларнинг болаларини эркалаб, иррин муомалада бўлар, камбағалларнинг болаларига қаттиқ қўллик қиларди. У фақат биргина шогирдига мурувват кўрсатиб, ундан ҳеч нарсасини аямасди. Бу ҳам бўлса Цамба эди. Унинг кўнглига келган ишига рухсат бераверарди.

Эрдэнэ қўйнидан иккита катта рўмол олиб ламага узатди.

— Итгэлтга айтиб қўй, қиш тушиш олдидан болаларга ёзиқ-овқат келтириб берсин,— деди лама ва очиқ турган эшикка қараб қўшимча қилди: — Ие, кеч бўлиб қолибди-ку.

Эрдэнэ, бу менинг жўнашимга шама бўлса керак, дея ўрвнидан турди. Болалар Эрдэнэни кузатишга қўзғалишганди, лама жойларингдан қимирламаларинг, деб буюрди. Эрдэнэ хайрлаша туриб болаларни қучоқлаб ўпмоқчи бўлганди, лама бу ишга ҳам рухсат бермади. Хафа бўлган Эрдэнэ таъзим қилиб ташқарига чиқди.

Болалар қачондан бери янгича ҳаётни ҳаяжон ва қувончла кутиб келишганди, бироқ лама бир лаҳзада ўларнинг ҳафсаласини пир қилди-қўйди, бу аҳволни кўрган болалар йиғламоқдан бери бўлишди. Бу қоронғи, дим ўтовда ҳатто нафас олиш ҳам қийин эди. Вунинг устига, манави қўнғироғи ортиқча экан, келишгандан бери икки марта бонг урди. Овозининг мотамсаролигини-чи!

Лама ҳали ҳам қимир этмай китоб ўқир, болалар бўлса бурнилларини тортиб, ора-сира кўйлақларининг енги билан кўз ёшларини артиб қўйишарди.

— Ҳозир эшикка чиқинглар-да, у ерда от гўнги бўлса йиғиштириб, бир чеккага обориб ёйиб қўйинглар. Ундан таппи тайёрлайсизлар.

Болалар зумда ўтовдан чиқиб кетишди. Ҳовлининг чор атрофи баланд деворлар билан ўралганидан одам назарида, оғзига мовий осмондан қопқоқ ёпилган каттакон қудуқча тушиб қолгандек бўларди. Бато ва Хонгор бундан баттар сиқилиб кетишди.

18. Пурэвнинг Ургага келишидан мақсади, биринчидан, ван ёки бэйл унвонини олиш бўлса, иккинчидан, боғдихоннинг илтифотига эришиб, хошун ҳокими ўринбосарининг бўшаб қолган ўрнини эгаллаш, учинчидан эса, пойтахтдан чиройли қиз топиб уйланиш эди.

Пурэвга бэйс унвони маъқул эмасди, мухторият даврида ҳамма ёқни бэйслар босиб кетганди.

Пурэв бу мўлжаллаган ишларини амалга ошириши учун биринчи навбатда, боғдихоннинг ўнг қўл вазири бўлмиш сойвон Данига билан учрашиши керак эди.

Шу мақсадда бир куни кечқурун Пурэв Даниганинг олдида жўнади. Пурэв Шарқий хурэн¹ яқинидаги сойвоннинг ҳашаматли ўтовини ҳадеганда тополмади. Нуфузли мансабдорнинг дангиллама ҳовлиси дарвозасини топгунга қадар у анча сарсон бўлди.

Пурэв ўтовга кириб борганида семиз Данига каравотда гўшт еб ўтирарди.

Данига Пурэвнинг бош кийимига қадалган мунчоғига қараб, келган одам тайжилардан эканини фаҳмлаган бўлса-да, қошларини чимириб, миқ этмай ўтираверди.

— Салом, ҳурматли сойвон, — деди Пурэв икки букилиб.

— Салом, — деди Данига оғзидаги гўштни чайнаркан. Кейин ёнида турган югурдагига сочиқни олиб беришни буюрди.

— Сиздек олий мансабли одам олдида тўғридан-тўғри келаверганим учун мени маъзур тутасиз, муҳтарам сойвон, каминангиз тайжи Пурэв бўламан, Сайдван хошуниданман. Ижозатингиз билан боғдихон ҳузурига кирмоқчийдим. — Пурэв шу сўзлардан кейин қўйнидан эллик ланлик қўйма кумуш тугилган рўмол чиқарди.

Рўмол ва ундаги кумуш ўз кучини кўрсатди. Сойвон даров мулойим тортди. У югурдагига тайжининг олдида гўшт билан қимиз қўйишни буюрди. Кейин ўйлаиб қолди. Бу мўйсафид тайжига нима керак экан? Унвон олиш учун келгандир-да. «Қизиқ, у қандай унвон сўрамоқчи экан?» — дея ўйлади Данига.

¹ Шарқий хурэн — Ургадаги монастирлардан бири.

Пурэв ўзининг Сайдван хошунидаги энг катта бойлардан экани ва яқин ўртада мурувватли боғдихон хазинасига ўзининг кичик ҳиссасини қўшиш нияти борлигини шама қилиб қўйди.

— Сиздек бадавлат одам сахийлик билан ҳиммат кўрса-тишга қодир бўлса, бэйс унвонига бемалол эришиш мумкин,— деди сойвон ва гапларининг Пурэвга қандай таъсир этганини билиш учун унга кўз қирини ташлаб қўйди.

«Бу иблис менга бэйл унвонини бергиси йўқ шекилли ёки кўнгли кўпроқ тусаяптимикин?»— дея ўйлади Пурэв.

— Мўғулистонда муҳтарам бэйслар шундай ҳам кўпайиб кетди,— деди Пурэв кўзларини қисиб илжаяр экан.

— Янги давлат барпо бўлаётганда ўз бойликларини аямай, хазинага ёрдам берадиган сахий одамлар ҳам кўпайиб қолади. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас,— дея жавоб берди Данига ва: «Бу ит бэйсдан кўра юқорироқни мўлжаллаяпти шекилли. Ҳай майли, агар белинг чидаса, юқорироқ унвон олиб беришга менинг кучим етаверадим»,— дея ўйлади у.— Ёдимда, Шагдар деган бир одам хазинага беш юз лан тортиқ қилганди,— дея давом этди Данига,— шундан кейин бэйс унвонига эришувди шекилли. Дорлинг эса икки юз лан ва тўққизта оқ туя эвазига боғдихоннинг дуои фотиҳаси билан ўзига хотин танлаб олди.

«Бэйс унвони учун беш юз лан бериш керак бўлса, бэйл унвони қанча турар экан,— хаёлидан кечирди Пурэв.— Бу очофат иблис мени бутунлай ютиб юборадиганга ўхшайди-ку. Аммо ишни бошлагандан кейин охирига етказиш керак». Шундан кейин Пурэв гапнинг пўскалласини айтишга қарор қилди.

— Хошунимиздаги ҳоким ўринбосари оламдан ўтди,— ялтоқланиб гап бошлади Пурэв,— ҳозирча ҳокимимизнинг ўринбосари йўқ. Ундан ташқари, мен ўтган йили кампирим билан ажрашгандим, ўзимга муносиб ёшроқ хотин топиб олиш учун бу гапни боғдихонга маълум қилсам дегандим. Ҳурматли сойвонимиз бу масалаларни ҳал этишда ёрдам берадилар, деган умиддаман. Мен ҳам яхшилигингизга яхшилик қайтариб, хурсанд қилишга ҳаракат қиламан,— дея хушомадгўйлик билан кулди Пурэв.

— Олдиндан бир нима деёлмайман, лекин ёрдам беришга уриниб кўраман,— деди унга жавобан сойвон. «Бу қари тулкининг иштаҳаси ёмон эмас-ку. Иблис жуда бойга ўхшайди. Яхши, бор-йўгингни шилиб олишга ҳаракат қила-миз».

— Доно сойвоним, агар иш ўнгидан келса,— деб тилёг-

ламалик билан давом этди Пурэв,— керакли маблағларни айтган жойингизда муҳайё қилишга тайёрман.

Пурэв ҳозирча бэйл унвонига ҳам рози эди. Ван унвонини ҳоким ўринбосари бўлиб олгач, хушун хазинаси ҳисобидан олишим мумкин, дея ўйларди у.

— Олий хазинага беш минг лан тортиқ қилсанг, ҳар ишга қодир боғди-гэгэн бу саховатингни юқори баҳолаб, балки тилагингга етказар. Пулни эса менга олиб келаверишинг мумкин, мен ўзим лозим бўлган одамга етказаман,— деди Данига.

Утовга бир оз вақт жимлик чўкди. «Бу хирсдан тўқ бўри мени тириклайин ютиб юбормоқчи шекилли. Пулнинг қанчасини ўзи оларкин?»— дея ўйлади Пурэв.

Данига бўлса хаёлида, жуда арзонлаштириб юбордим, яна беш юз лан қўшиб айтсам бўлар экан, деб пушаймон қиларди.

Бироқ Пурэв бошқа фикрда эди. У стол устида турган кумуш қосачани олди-да, қўлида ўйнаб туриб қатъий оҳангда:

— Бу арзон қосалардан эмас,— деди.

— Арзоннинг шўрваси татимас деганлар,— деди Данига нафратомуз илжайиб. Кейин Пурэв томонга эгилиб оҳиста сўради:— Уйланиш учун кўз тагингга олиб қўйган хотин борми?

Пурэв Даниганинг нимага шама қилаётганини тушунди. Иложи қанча, беш минг лан тўлашга тўғри келади.

Пурэв сойвоннинг олдидан димоғи чоғ бўлиб чиқди — унинг орзулари ушаладиганга ўхшарди. Аммо пулни қаердан олади? Эртасига эрталаб у йирик савдогар Буянтнинг олдига кириб, уч йил ичида қайтариб бериш шарти билан катта процент эвазига қарз кўтарди. Процентларни у қўй билан тўлашга келишди-да, пулни олибоқ Даниганикига қараб равона бўлди.

Ярим тунда боғдихоннинг салқин хобгоҳига икки киши кириб келди. Булар — бизга таниш сойвон Данига ва молия министрлигининг таниқли амалдори Шаравнинг хотини Туя эди.

Ғоят сулув бўлмиш Туя яқинда йигирмага тўлган бўлиб, қадди-қомати келишган, сочлари тўсдай қоп-қора, мўғул аёлларида кам учрайдиган кўк кўз бир жувон эди.

Данига бу аёлни бир неча кун илгари кўрганди. У ўз ҳукмдорига навбатдаги маъшуқа қидириб юрар экан, шу аёлни учратиб қолди-ю, шу-шу жувон тунларни саройда ўт-каза бошлади.

Туя бу шапкўр чол — боғдихоннинг илоҳий куч-қудрати-га астойдил ишонар, аёлларга хос соддадиллик билан уни тирик худо деб биларди. Боғди-гэгэн билан ўз ўртасидаги муносабатларни табиатнинг менга қилган марҳамати деб ҳисоблаб, унинг барча истаklarини бажо келтирарди. Бу ҳам етмагандек, боғдихон билан ҳар бир учрашувдан сўнг мендек бир оддий банданга шунчалар бахт ато этдинг, дея тангрига миннатдорчилик билдириб, ибодатлар ҳам қиларди.

Мана бугун ҳам у боғдихоннинг улкан хобгоҳига қўрқа-писа кириб келди. Ҳозир ҳукмдор уни қучоқлаб, энгил-бош-ларини ечиб ташлайди-да, тошдек кўкраklarини эзиб, ялаб-юлқашга тушади. Лекин бундан аввал Данигага:

«Менинг содиқ қулим, энди бориб ухлай қол, бугун Мўғулистон шони шавкати учун кўп меҳнат қилдинг, эр-тага пешиндан кейин кел»,— дейди. Бир ҳафтадан бери аҳ-вол мана шу.

Данига эртасига саройга пешинда келди. Бу пайт қабул-хонада башанг кийинган ташқи ишлар министри Чинван Хандоржи билан рус элчиси Коростовец ўтиришган экан. Улар боғдихонга Мўғулистон ва Россия ўртасида олиб бо-рилган музокаралар ҳақида ахборот беришлари керак эди. Шу боисдан улар эрталабдан буён боғдихоннинг қабул қи-лишини кутиб ўтиришарди.

— Салом, сойвон,— дея қарши олди министр кириб кел-ган Данигага мурожаат қилиб.

— Салом, министр,— эътиборсизгина жавоб берди Данига.

— Боғдихонга айтадиган муҳим гапларимиз бор. Ҳаз-рати олийлари бизни қабул қила олармиканлар?— хушомад билан сўради министр.

— Кириб билай-чи,— деди Данига. У шу сўзларни ай-тиб тўғри боғдихоннинг хобгоҳига кириб бораверди.

Боғдихон Жавзандамба ички кийимда каравотдан оёғи-ни осилтирганча ҳиқичоқ тутиб ўтирарди. Деразага тутил-ган қалин пардалардан хонага қуёшнинг ғира-шира нури тушиб турарди.

— Данига, сенмисан? Негадир ухлолмаяпман. Нега бун-чалик эрта келдинг? Кел, кийинишимга ёрдамлаш,— дея чў-зиб гапирди боғдихон.

Данига ерда тартибсиз сочилиб ётган кийимларни йиғиб ҳукмдорига кийдириб қўйди.

— Менга қара, менга олиб кираётган анави хотиннинг оти нима эди?— сўради боғдихон ҳансираб.

— Унинг исми Туя, ҳазрати олийлари.

— Туя, дейсанми? У ҳақиқатан ҳам ёшми?
— Ҳам ёш, ҳам гўзал, ҳазрати олийлари.
— Бадани ҳақиқатан ҳам ёшга ўхшайди. Шундай бўл-
са-да, менга ифпати бузилмаган қиздан топ.
— Буйруғингиз бажарилгусидир, ҳазрати олийлари,—
шундай дея Данига, «Иштаҳанг ёмон эмас-ку, шапкўр шай-
тон!»— деб ичида ўз ҳукмдорини сўкиб ҳам қўйди.
— Эртагаёқ олиб кел! Тушундингми?
— Буйруғингиз бажарилгусидир, лекин у ҳолда, ҳазра-
ти олийлари, Туяни ўз буйруғингиз билан Тайжи Пурэвга
хотинликка беришингизга тўғри келади. Акс ҳолда урга-
лик ғийбатчилар миш-миш тарқатиб юборишлари мумкин.
Пурэвни бўлса, хошун бошлиғининг ёрдамчиси этиб тайин-
лаб, уни ван унвони билан тақдирласангиз. Шунда ҳамма
ишлар туя кўрдингми — йўқ қабилида босди-босди бўлиб
кетади,— дея шивирлади сойвон. Шундагина қабулхонада
министр ва рус элчиси кутиб ўтирганини эслаб қўшиб қўй-
ди:— У ерда Чинван Хандоржи ахборот бераман деб кутиб
ўтирибди.

Боғдихоннинг башараси бурушиб кетди.

— Бошим ёрилгудек бўляпти. Уларга ўзинг бирор баҳона
айт,— деди у.

Данига қабулхонага чиқди. Чинван унга хўш, нима гап,
дегандек тикилди.

— Бугун ҳазрати олийлари банд бўлиб, сизларни қабул
қилолмас эканлар. Эртага келишсин, дея буюрдилар,— деди
сойвон ва улар ёнидан кеккайиб ўтиб кетди.

Чинван ҳазрати олийларининг қандай иш билан бандли-
гини тушунди-да, боғдихоннинг жоҳил арзандасига ҳасад-ла
тикилиб, бош иргаб қўйди. Давлат бошлиғининг аҳволи шу
бўлса энди! Ё тангрим! Бу кетишда аҳволимиз нима кечади!

Орадан бир неча кун ўтгач, пойтахтда қудратли боғдихон
Сайдван тайжиси Пурэвга бир йўла уч бор мурувват кўрса-
тибди: уни хошун ҳукмдорининг ёрдамчиси этиб тайинлабди,
ван унвони билан тақдирлабди ва чиновник Шаравнинг хоти-
нига уйланишни буюрибди, деган миш-миш тарқалди. Шарав
боғдихоннинг бу охириги буйруғига қаршилик билдирмоқчи
бўлган экан, одамлар Туя билан яшайдиган бўлсанг, бир ойга
етар-етмас ит азобида ўласан. Қудратли боғдихон бало-қазо-
ни даф қилмоқчи, дейишибди. Ургаликлар бўлса, «Мана бу
гўл тайжининг роса омади келиб қолди-ку»,— дейишарди,
боғдихоннинг Пурэвга қилган мурувватлари ҳақида гапириб.
Бундай ишларни миридан-сиригача биладиганлар бўлса: «Пу-
линг бўлса чангалда шўрва»,— деб қўя қолишди.

19. Қиш бошланди. Итгэлтнинг хотони янги яйловга кўчиб ўтди. Зая монастирига қадар бўлган масофа янада узоқлашди. Шунга ҳам қарамай, Должин Хонгор ва Батони кўриб келишга қарор қилди. Итгэлт ҳам зўрга турган экан, катта хотинига жон-жон деб жавоб бера қолди. У Должин кетган куннинг эртасига Эрдэнэни Жамьянван хошунига бориб, қарзларни йиғиб келишга жўнатди. Кеч кирди. Долгор Итгэлтнинг ўтовида овқат пиширди. Дастурхон атрофида Итгэлт ва жажжи Солонго ўтиришарди.

— Эрингни ҳали соғинганинг йўқми? — дея сўради Итгэлт Долгорга ҳирс билан тикилар экан.

— Еш бола эмасман-ку, бир неча кунни усиз ҳам ўтказарман.

— Бугун унинг ўрнини босиб туришимга тўғри келади, — деди Итгэлт хахолаб кулиб.

— Бунақа ҳазил қилманг, — деди Долгор жиддий оҳангда. У дастурхондаги суякларни йиғиштириб, идиш-оёқни ювди-да, хўжайин билан хайрлашиб ўтовдан чиқмоқчи бўлди.

— Тўхта, шоцилма! Аввал Солонгони ухлат, — деди қатъий оҳангда Итгэлт.

Иложи қанча, Итгэлт хўжайин, Долгор бўлса бир оқсоч, яна бир оз қолишга тўғри келди. Долгор қизчани ечинтириб ўрнига ётқизди-да, эртак айта бошлади. Аммо бутун хаёли бошқа ёқда эди. Мана, у ўтовда ёлғиз қолди, борди-ю, Итгэлт тўсатдан ёпишиб қолса-я. Унда нима қилади? Долгор оғир кунларига ёрдам қўлини чўзган Итгэлтнинг жаҳлини чиқаргиси келмас, лекин шу билан бирга, унга ўз муҳаббатини инъом этишни ҳам хоҳламасди. У Итгэлтни ҳам муносиб эркак деб билса-да, барибир ўзининг Эрдэнэсинигина севади.

Итгэлт Долгорнинг ҳар бир ҳаракатини кузатиб ўтирарди. Бугун у Долгорнинг висолига етишига қатъий аҳд қилганди. Ҳақиқатан ҳам уни деб не кўйларга тушмади? Лекин ишни нимадан бошлаш керак? Бу хотин бошқаларга ўхшамайди, унга бўлакча усул қўллаш лозим. Энг асосийси, бу ҳақда биров сезмаслиги, Эрдэнэ билмаслиги керак. Акс ҳолда, бу айиқ жаҳл устида бирор кор-ҳол қилиб қўйиши мумкин. Тўғри, бузоқнинг югургани сомонхонагача бўлганидек, қўлидан ҳеч нарса келмайди, лекин барибир Эрдэнэнинг билмагани маъқул.

Итгэлт бундай қараса, Долгор қаттиқ ҳаяжонда, ҳатто бошлаган эртагини ҳам охирига етказолмаяпти. Ҳечқиси йўқ, шуниси яхши — совуқ юракни енгиш қийинроқ бўлади.

Солонго тез орада ухлаб қолди. Долгор ўтовдан чиқиб

кетмоқчи бўлиб ўрнидан турган эди, Итгэлт унинг йўлини тўсиб, қўлидан ушлади.

— Итгэлт-гуай, қўйворинг,— деди у қўлини бир силтаб тортиб олар экан.

Шундан кейин Итгэлт таваккалига ҳаракат қилди: аёлнинг орқасидан қучоқлаб, даст кўтарди-да, каравотнинг олди-га олиб борди. Аммо Долгор жон-жаҳди билан силтаниб унинг қучоғидан чиқди. Итгэлт уни яна қучоқлади. Долгор қўли билан унинг даҳанидан итариб, яна қучоғидан чиқиб олди. Шундан сўнг Итгэлт аёлга ортиқ қўл тегизмади.

— Майли, етар энди. Боравер. Шу пайтгача сен ҳақингда яхши фикрда эдим, аммо энди бу фикрдан қайтишга тўғри келди. Бу ёғига ўзингдан кўр!

Долгор ташқарига ўқдек отилиб чиқиб кетди.

У ўтовига кириб, ўзини каравотига ташлади-ю, қўллари билан юзини бекитганича ҳўнграб йиғлай бошлади. Нима қилиш керак? Нима қилиш керак? У нима деди? «Шу пайтга қадар сен ҳақингда яхши фикрда эдим, аммо энди бу фикрдан қайтишга тўғри келади. Бу ёғига ўзингдан кўр!»— деди-ми? Уни нима қилмоқчи? Наҳот ҳайдаб юборса? Унинг қўлидан ҳамма иш келади, ҳатто қаматиб юбориши ҳам мумкин. Долгор қўрқанидан дағ-дағ титраб, фикрлари чувалиб ўйлаб ўйига етолмасди. У шу алфозда ечинмаёқ қаттиқ ухлаб қолди. Тушида унга аллақандай даҳшатли махлуқ ёпишармиш. У қичқириб уйғониб кетди. Кўзини очиб қараса, тепасида тиржайиб Итгэлт турибди.

Итгэлт ўрнига ётгандан кейин сира уйқуси келмади, у ёнбошидан бу ёнбошига ағдарила-ағдарила, ахири ўрнидан туриб, ўтовдан чиқиб кетди. Тун совуқ эди. Қўтонлардан ҳар замон-ҳар замонда молларнинг оҳиста маъраган овози эшитилади. Осмонда тўлин ой осилиб турар, юлдузлар хира милтилларди.

Ит вовиллаб югуриб келган эди, эгасини таниб, думини ликиллашиб қолди, Итгэлт жаҳл билан бир тепиб ҳайдаб юборди. Нима қилиш керак? Шу ерда серрайиб тураверсинми? Итгэлт Галсаннинг ўтовига қаради. У ерда Дулма бор, аммо ҳозир бутун фикри зикри Долгорда эди, Итгэлт тўғри Эрдэнэнинг ўтовига йўл олди. У ўтовга кириб катта қора чироқни ёқди-да, ухлаб ётган Долгорнинг тепасига борди. Худди ана шу пайтда Долгор уйғониб қолган эди.

— Нима, ёмон туш кўрдингми?

Долгор ўрнидан турмоқчи бўлганди, Итгэлт ўзини унинг устига ташлади. Аёл жон ҳолатда унинг қучоғидан чиқишга

ҳаракат қилиб кўрди, лекин Итгэлт бу сафар ўз ўлжасини қўлдан чиқармасликка қарор қилганди...

— Эҳтиёт бўл, бу ҳақда ҳеч кимга оғиз оча кўрма,— деди оҳиста Итгэлт ўтовдан чиқиб кетар экан.

У ўз ўтовига қараб кетаётганди, қўйлардан хабар олгани ташқарига чиққан Дулмага тўқнаш келиб қолди.

— Оғзингни оча кўрма! Тушундингми? Бўлмаса, дунёга келганинга пушаймон қилиб юбораман!— дея дўқ қилди Итгэлт жувоннинг ёнидан ўтар экан.

Дулма ҳам рашкдан, ҳам аламдан ўртаниб кетди. Лаънати айғир! У Итгэлтдан ўч олгиси келиб кетди. Аммо қандай қилиб ўч олиши мумкин? У Итгэлтдан ҳам, Эрдэнэдан ҳам қўрқади. Эрдэнэга айтса боши балога қолади. У ким ҳақ, ким, ноҳақ эканлигини суриштириб ўтирармиди.

Долгор ҳам жим юраверишга қарор қилди. Эрдэнэга бор гапни айтиб берса, оқибат нима бўлишини билмасди. Лекин бир нарса аниқ: бошларига оғир кулфат тушажаги турган гап.

Эрдэнэ бир ҳафтадан кейин қайтиб келди. У қарзлар бадалига олти от ундирибди. Утган бир ҳафта ичида Долгорнинг қайғуси бир оз унут бўлгандек эди, аммо Эрдэнэ келиб, яраси яна янги бўлди, у яна виждон азобида ўртана бошлади.

— Нима бўлди?— дея сўради Эрдэнэ ташвишланиб Долгорнинг йиғлаб юборганини кўргач.

Аёл жавоб бермади. У шу пайтга қадар эрига ёлғон гапирган эмасди. Агар эрим сўраб-суриштираверадиган бўлса, гуноҳимни очиқ-ойдин бўйнимга оламан, деб ўйлар, лекин бундан янада қаттиқроқ қўрқар эди.

— Бато яхши юрганмишми?

— Ҳа, яхши юрганмиш...

— Нега бўлмаса йиғлайсан?— сўради Эрдэнэ хотинининг сочларидан силаб.

Долгор шунча йил бирга яшаб, эрига биринчи марта ёлғон гапириши эди.

— Сен тўғрингда ёмон туш кўрдим.

Эрдэнэ кулиб юборди.

— Оббо сен-ей, тушга ҳам хафа бўлиб ўтирибсанми?— Эрдэнэ кўнгли жойига тушиб дастурхон ёнига ўтирди-да, чой қуйиб ичди. Утовга Итгэлт кириб келди.

— Хўш, қалай, яхши бориб келдингми?— сўради у Эрдэнэнинг ёнига ўтирар экан.

— Яхши. Бир овулдан тойчоқ ўрнига икки ёшли от олдим. Яхши от бўладиганга ўхшайди, парваришлаб, ўргатиб бо-

рилса, ёзда пойгага қўйса ҳам бўлади. Сизга ҳам маъқул бўлар деб ўйлайман, — жавоб берди Эрдэнэ.

Итгэлт пиёлага чой қўйди.

— Кўрдим. Айниқса тўриги яхшига ўхшайди, бизнинг уярда бунақалари кам.

— Мен ҳам ўшани айтяпман-да.

— От-ку яхши-я, аммо хотининг нима учундир қовоқтумшук қилиб қолди. Долгор, сенга нима бўлди ўзи? Эринг келди-ю, сен бўлсанг шумшайиб олибсан. Шундай қилиш яхшими?

— Мен тўғримда ёмон туш кўрган экан, шунга хафа бўлганмиш, — деди Эрдэнэ.

— Ҳаёт — бу туш эмас. Тушда кўрганинг ўнгингда бўлмайди, — деди Итгэлт насиҳатомуз. Шундан кейин Эрдэнэдан йўлда эшитган янгиликлари ҳақида сўраб-суриштира бошлади.

Долгор ўтовдан чиқиб кетди. Унинг назарида, ҳамма ёқни қоп-қора парда қоплаб, бу парда ўтов узра тобора пастлашаётгандек туюларди.

— Бугун ҳавонинг авзойи бузуқ. Кечқурун менинг олдимга кир, икки шиша рус ароғи бор, яхши бориб келганинг эвазига ичамиз, — деди Итгэлт хайрлашиб чиқар экан.

Эрдэнэ орадан бир неча кун ўтгач, Батони кўриб келгани монастирга жўнади. Ибодат қуббаси яқинида пўстакка ўралиб Буян кампир ётарди. У озиб-тўзиб кетганди. Кампир Эрдэнэни таниди-да, қоқсуяк қўлларини ёйиб:

— Бу дунёда сен менинг ризқимни қийдинг, худоё худовандо у дунёда азобини тортгин. Гўрингда типпа-тик тургин, ўлигинг дўзахда куйиб кул бўлсин, — дея қарғади.

Кампир кечга бориб оламдан ўтди. Унинг ўлимига биров ачинмаганидек, хошунда битта гадой камайганидан хурсанд ҳам бўлишмади.

20. Бола халқи янги шароитга тезда ўрганиб кетадиган бўлади. Бато билан Хонгор ҳам янгича ҳаёт, янгича тартиб, янги вазифаларга ва устоз-ламанинг ўғитларига кўникиб, ўрганиб кетишди. Сув ташиш ва хонадоннинг шу каби бошқа оғир юмушларини Бато бажарарди. Бато бир куни сувга кетаётганда ламадан, Хонгор ҳам бирга борсин, деб илтимос қилди. Лама кўзларини чақчайтириб, болага тикилди.

— Хонгорни ўқитганим учун ота-онаси озиқ-овқат юбориб туришади. Сен бўлсанг, ризқу рўзингни ишлаб топишинг

керак. Тушундингми?— деди лама. Бола гапнинг тагига тушуниб югурганича ўтовдан чиқиб кетди.

Шунга қарамай, Хонгор Батога қарашиб турарди. У ҳатто ламадан Бато билан навбатма-навбат эрта туриш учун рухсат олишга муваффақ бўлди. Болаларнинг эрта-ю кеч овқатга қоринлари тўймасди. Уларга эрталаб ҳам, кечқурун ҳам икки стакандан сутсиз чой, яримтадан кулча нон, пешинда бўлса икки пиёладан суюқ овқат беришарди. Улар уйларида маза қилиб юрган даврларини, тўйиб-тўйиб еган овқатлари, кичкинтой дўстларини тез-тез эслаб туришарди.

Бато Хонгорга қараганда яхши ўқир, аммо Хонгор турмуш масалаларида дўстига қараганда қувроқ ва зийракроқ эди.

Ламанинг севимли шогирди Цамба келган кезлари болаларга гўшт сомса ёптиришарди. Бироқ сомса пишиши билан лама болаларни ўтовдан чиқариб юборарди. Болалар уйда диққинафас бўлиб ўтиришни ёмон кўрганларидан Цамбанинг келишини тоқатсизлик билан кутишарди. Одамлар доим улардан, Цамба нима учун ламаникига меҳмонга келаверади, лама Цамба билан нима ишлар қилади, деб сўрашгани сўрашган эди. Болалар бўлса, «Биз билмаймиз — сомса ёпиб берганимиздан кейин кетамиз»,— дея жавоб беришарди.

Қиш пайти туни билан совиб қолган ўтовда азонлаб ўриндан туришдан оғир нарса бўлмаса керак. Бунинг устига, яна манави инжиқ муаллимнинг қилиғи ортиқча. У ҳар куни бслалар устларига ёпиб ётадиган чопоннинг энгига чизимча боғлаб қўяди-да, агар улар вақтида турмаса, ётган жойида уларнинг устидан чопонни тортиб олади. Шундай бўлгандан кейин, ўчоққа ўт қўйиш учун дарров диконглаб турасан-да. Хонгор янги йил арафасида ўчоқ олдида уймаланиб, чучвара, сомса пиширди. Кейин бир ҳийла ишлатди-да, эрталаб кўпроқ ухлаб олиш учун ётиш олдидан энгига боғланган чизимчани аста ечиб, уни будданинг сопол ҳайкалчаси турвучи стол оёғига боғлаб қўйди.

Эрталаб лама чизимчани тортиши билан ҳайкалча тарақлаб ерга тушди-ю, болалар уйғониб кетишди. Улар уйқули кўзларини ишқалаб ўтиришар экан, лама гуноҳкор Хонгорни ҳам, гуноҳсиз Батони ҳам савалаб кетди.

Лама кундузи Хонгорни Цамбанинг олдига юборди, Бато бўлса, куни бўйи идиш-товоқ ювиб, ўтовни йиғиштирди. Хонгор кечга яқин қайтиб келди-да, Батони четга чақириб, сирли оҳангда шивирлади:

— Биласанми, Бато, Цамбанинг олдига Тумэр амакини

дарра билан савалаб, ҳўл терига ўраб-чандиган ўша Бадарчи келибди. Кел, унинг бир адабини бериб қўямиз.

— Қандай қилиб?

— Бунинг йўли осон. Юр!— деди Хонгор. Бато шундай зўравон одамга қандай зарар етказишлари мумкинлигини тасаввур қилолмаса-да, дўстининг орқасидан эргашиди.

Хонгор монастирь шаҳарчаси четидаги қабристонга етганда тўхтаб, атрофга яхшилаб қараб олди. Кейин, ахтариб, ўзига керак нарсани — одамнинг бош суягини топди-да, қўйнига солди.

— Бадарчи бугун кечқурун кетади. Бу бош суякни унинг хуржунига солиб қўяман...

Кеч кирди. Заяин монастирини тун қоронғиси қоплади. Бадарчи Цамбанинг олдидан чиқди-ю, отига миниб Чимигнинг ўтови томон йўл олди. Шунда у хуржунга алланарса солиб қўйилганини пайқади. «Бу нима экан?»— дея тугунни ушлаб кўрди у. Сўнг, Цамба йўлда керак бўлиб қолар деган ниятда у-бу солиб қўйгандир, деб ўйлади. Бадарчи Чимигнинг ўтовига етиб келгач, эгарни олиб, тугунни ичкарига кўтариб кирди. У Цамбанинг нима бериб юборганини тезроқ кўришга ошиқарди.

— Ё, тавба! Бу нимаси!— дея даҳшат ичра қичқириб юборди Бадарчи. Унинг ранги оқариб, лаблари титрарди.

— Нима бўлди?— хотиржам сўради Чимиг, лекин «совғани» кўриши билан лом-мим деёлмай, тош қотиб қолди. Цэцэг ҳовлига югуриб чиқди-ю, қўшнилларини уйғотиб, Бадарчининг хуржунидаги «совға» тўғрисида хабар қилди. Лекин уларнинг ўтовига ҳеч кимнинг киргиси келмади. Бадарчига бунинс-жинслар ёмон ниятда юборган бўлиши мумкин-да. Эрталаб шу муносабат билан алоҳида ибодат қилинди, Бадарчи гэгэн Заяининг маслаҳати билан тангри йўлига садақа берадиган бўлди.

Ибодатга Хонгор ва Бато ҳам қатнашишди. Ибодатга келган одамлар, бу ёмонлик аломати, яқинда даҳшатли ўлат бошланса керак, дейишарди. Шундан кейин улар тангридан паноҳ излаб, охириги тийинларига қадар монастирга олиб кела беришди. Монастирдаги ғийбатчи хотинларга бу воқеа Чимиг билан Бадарчининг дон олишиб юришини очиқдан-очиқ тасдиқлаб олишга бир баҳона бўлди.

Хонгор ибодатдан кейин Батони бир четга чиқариб, қўйнидан иккита рўмол олиб кўрсатди.

— Ибодат пайти меҳроб олдида ётган рўмолларни билдирмай қўйнига тиқиб олса бўлаверар экан,— деди Хонгор.— Булар бизга асқатади. Юр бозорга!

Болалар бозорда рўмолларни сотиб, пулига сомса олиб ейишди. Улар анчадан бери бунақа тўйиб овқатланган эмасдилар. Нима қилсин бечоралар, муаллимлари бунчалик хасис бўлгандан кейин, қандай бўлмасин қорин тўйғазиш йўлини топишлари керак-ку, ахир.

Улар уйга кайфлари чоғ бўлиб қайтишди. Ҳовлида таниш отлар бойлоғлик турарди. Булар Итгэлт, Эрдэнэ ва Солонгонинг отлари эди!

Улар янглишишмапти, ўтовга кириб ўз жигаргўшаларини кўришди. Болалар оталарининг келишганидан суюниб кетишган бўлса ҳам нима учундир уялиб эшик олдида туриб қолишди. Солонго ҳам чурқ этмай турарди. Аслида у отаси: болаларни кўриб келамиз, деб йўлга чиққанида, ўртоқларимни кўрадиган бўлдим, деб суюнганидан нақ юраги ёрилаёзган эди. Лекин ламалар киядиган қийиқ ёқали камзул, ҳаво ранг кўйлак кийиб олган Хонгор ва Батони кўрди-ю, уялганидан отасининг пинжига тикилди.

— Шогирдларим яхши ламалар бўлиб етишадиганга ўхшашади,— деди муаллим лама.

— Шўхлик қилишмаяптими?

— Баъзан қилиб туришади. Лекин зарари йўқ... Бато, ўғлим, ўтин билан музлатилган чучварадан олиб кел. Сарик қонда турибди. Меҳмонларга пишириб берамиз.

Улар ўтириб овқатланишди. Ҳамма хурсанд эди, аммо хайрлашиш вақти келганда Хонгор билан Бато йиғлаб юборай дедилар. Иккови ҳам «Бизларни ҳам бирга олиб кетинглар»,— дейишларига оз қолди. Лекин болалар тишларини тишларига қўйиб жим туришди. Ҳа, нима бўлгандаям энди улар йигит бўлиб қолишган — йиғи-сиғи қилишлари шаъниларига мос келмайди. Аммо юз-кўзларидан думалаган ёш томчилари уларнинг ички дардини сездириб турарди.

— Уғлимнинг анча ақли кириб қолибди. Яқинда кап-ката йигит бўлади-қўяди,— деди Эрдэнэ.

— Аммо улардан лама чиқишига кўзим етмаяпти. Чиққанда ҳам, замонасига яраша, қийиқ ёқали куйлак кийиб юрганлари билан маишатдан юз ўғирмайдиган ламалар чиқади,— дея жавоб берди Итгэлт.

— Нега энди? Уларнинг ишларини кўрдингизми? Овқат пиширишларини айтмайсизми? Худди ламаларнинг ўзгинаси.

21. Итгэлт савдо ишлари билан Ханундэр монастирига жўнади. У ўзи билан Эрдэнэни ҳам олиб кетди. Монастирда улар Пурэвни учратиб, уникида меҳмон бўлишди.

Тайжи Пурэвнинг ҳовлиси Ханундэр монастиридаги бутун бир кўчани эгаллаб олганди. Пурэвнинг хотони чўлда бўлишига қарамай, бутун қимматбаҳо мол-мулклари шу ерда турарди.

Пурэв меҳмонларни яхши кутиб олди. У Итгэлт ва Эрдэнэни ароқ ва ёғлиқ гўштлар билан меҳмон қилди. Кейин кайфи ошгач, Итгэлтга бойликларини мақтаб, омборларидаги молларини кўрсата бошлади. Омборлардан бирида тўп-тўп ипаклик матолар, чой ва тамаки яшиклари уйиб ташланганди. Бошқа бир омбори эса ун, гуруч, сўк солинган қоплар ҳамда жийда, туршак, хитой печенелари солинган яшиклар билан лиқ тўла эди. Яна бир хонада қайишлар, наша, болталар, қозонлар, наматлар, катта-кичик гиламлар, жун тўшаклар, кўзалар, қошиқлар, тунука тақсимчалар каби ҳар хил майда-чуйдалардан қадам босишга жой йўқ эди. Улар кўришган олти омборнинг ҳаммаси молларга лиқ тўла эди. Эрдэнэнинг ҳайрон бўлиб кўзлари ўйнар — шунча мол-мулк подшоларда ҳам бўлмаса керак, деб ўйларди. Итгэлт бўлса мийғида кулиб қўярди, холос. У бир тўп ипакликни ушлаб кўриб, бу ердаги моллар ё чириб кетган, ёки бузилиб қолган деган хулосага келди. Бу туришда албатта бузилади-да. Омборлар зах, дим бўлиб, моллар йиллар давомида қимирламай ётарди.

Пурэв бу омборлар отасидан қолганини, жужунларни бўлса ўзи Пекиндан олиб келганини гапириб, роса мақтанди.

— Булар умрбод гурадиган моллар! Керак бўлганда катта фойдасига сотаман.

Итгэлт ҳамон илжайиб турарди. Ниҳоят, маст Пурэвнинг керилиши унинг жонига тегди-да, мақсадга кўчиб, элликта қорамол сотиб олмоқчи эканлигини айтди. Тезда савдо ҳам пишди. Итгэлт ширинкома тариқасида рус пулидан берди.

— Рус пулларининг баҳоси тушиб кетмайдими, ишқилиб? Немислар билан қилаётган урушлари ҳам жуда чўзилиб кетди-да,— дея сўради Пурэв.

— Нима деясан! Оқ подшо пулининг баҳоси ҳам тушарканми? — деди жавобан Итгэлт.

— Қолганига ҳар ҳолда кумуш бера қол.

— Бўпти, бир гап бўлар.

Итгэлт бу сафар ҳам ҳийла ишлатди. Уруш чўзилган сари рус пулининг қадри тушиб кетаётганини кўриб, у иложи борича бу пулларни тезроқ сарфлаб юборишга қарор қилганди.

.. Уйга қайтишаётганда Эрдэнэ Итгэлтдан:

— Бутун Мўғулистонда Пурэвга тенг келадиган бадавлат одам топилармикин? — дея сўради.

— Узингам жуда соддасан-да, биродар. Унинг бойлиги уч пулга қиммат. Ипакликлари чириган, ғалласига мита тушган, темир-терсак молларини эса занг еб ташлаган. Шуни билгинки, мол ҳам ҳаракатни яхши кўради. Ҳаракатсиз қолса, тангалар ҳам айнийди. Тижорат ишида ҳамма нарса муомалада бўлиши зарур, шунда чақа пуллар ҳам фойда келтираверади. Ҳамма нарсадан, ҳатто хотинингдан ҳам фойда олишинг керак.

— Қандай қилиб?

— Э оғайни, бунинг йўли кўп. Хуллас, савдо-сотик — бу жуда нозик иш.

Орадан бир неча кун ўтгач, Пурэв ўз қишлоғига қайтиб борди. Лекин уни хотини кутиб олмади.

— Бека қани? — деб сўради Пурэв хизматкоридан.

— Эрталаб отни эгарлатдилар-да, миниб қаергадир кетдилар.

— Қай томонга кетганини билмадингларми?

— Водийнинг юқори томонига бўлса керак.

Боғдихоннинг буйруғи билан Пурэвга никоҳлаб берилган Туя ўлганининг кунидан тайжига тегишга рози бўлганди. У қари тайжини ёқтирмас, кўп вақтини тоат-ибодат билан ўтказарди. Тез орада унинг бошига янада каттароқ ташвиш тушиб қолди. У саройда бир неча тун севги оғушида бўлди-ю, шаҳватпараст чол боғдихон болалигидан мубтало бўлган даҳшатли касални юқтириб олиши учун шунинг ўзи ҳам кифоя қилди-қўйди. Туя ўз касалини билгач, қаттиқ ваҳимага тушиб қолди. Наҳот энди у ёруғ дунёда тириклайин ириб-сасиб кетса? Қўрқувдан унинг юраги музлаб қолгандек бўлди. Художўй аёл ўзича, мен парвардигорнинг қаҳрига учраган бўлсам керак, шу туфайли унинг қарғишига қолиб, шу касалга мубтало бўлдим, деб ўйларди. У тоат-ибодат қилсам дарддан фориг бўларман, деган хаёлда ибодатга берилди, лекин ҳеч бир нафи бўлмади, аксинча, дарди зўрайиб кетаверди. Иложсиз қолган аёл шундан кейин, қисматим шу экан-да, дея ўзини-ўзи нобуд қилмоқни аҳд қилди.

Бугун эрталаб нонуштадан кейин шу ниятда отни эгарлашни буюрди-да, Тамир дарёси бўйлаб бирор хилват жой қидириб кетди.

Хизматкорлар чор атрофни қидириб кетишди, дейишса ҳам Пурэв хотинини ўзи ахтаришга қарор қилди. У ортиқча шошилмади, яхшилаб овқатланиб, ярим шиша ароқни ичиб ол-

ди-да, сўнг отни эгарлашни буюрди. Бироқ у отга миннишга ҳам улгурмади.

Бекани қидириб кетган хизматкорлардан бири ҳаллослаганича от чоптириб келди.

— Нима гап?— сўради Пурэв хизматкор отдан сакраб тушгач.

— Бахтсизлик! Бекамиз сувга ғарқ бўлибдилар.

— Нима?

— Бека бандаликни бажо келтирибдилар.

— Хотиним-а? Қани у?

— Жарликда ётибди.

Воқеа содир бўлган жойга арава юбориб, кечқурун Туянинг жасадини олиб келишди: диний хурофот исканжасида қолган бебахт аёл шу зайлда дунёдан кўз юмди.

Тамир эса гўё ҳеч нарса бўлмагандек, ҳамон аввалгидек тинчгина оқмоқда эди.

Пурэв хотинининг жасадини ўтовга олиб киришга рухсат бермади, уни эртасигаёқ дафн ётишди.

Пурэв ўз жонига қасд қилган хотинининг арвоҳи хонадоним бошига фалокат келтирмасин, деган ўйда ўша куни кечқуруноқ Ханундэр монастиридан лама чақиртирди. Туянинг арвоҳи ўзи билан у дунёга сафар қилсин, дея ибодат қила бошлашди. Худолар йўлига хайр-эҳсонлар қилишди.

Пурэв хотинига ориқча мотам тутмади. У тезда янги хотин ҳақида ўйлай бошлади. Шунга ҳам қарамай, у ўз ўтовида ёлғиз ухлашга қўрқиб, хизматкорларидан бирига ёнида ётишни буюрди — ҳар ҳолда қўриқчининг бўлгани яхши-да.

Пурэв бир куни кечаси уйқуси қочиб, чор-атрофдаги хушрўй қиз-жувонларни кўз олдидан ўтказа бошлади. Ярим кечада бирдан ит вовиллаб, от дўпири эшитилиб қолди. Ўтовга кимдир ғарб томондан яқинлашиб келмоқда эди.

— Ҳой, турсанг-чи, кимдир келди!— дея қичқирди Пурэв хизматкорга қараб.

Хизматкор ётган жойида керишиб, энди ўрнидан турмоқчи бўлган эди, ўтовнинг эшиги очилиб, чироқ ёруғида қора камзулли бир одам пайдо бўлди. У атрофни кўздан кечирди-да, Пурэвга яқинлашди.

— Ё парвардигор!— дея қичқириб юборди капалаги учиб Пурэв, ўрнидан сапчиб турар экан. У Тумэрни дарҳол таниди.— Қўл-оёғини боғла унинг,— деб қичқирди у хизматкорига қараб.

Хизматкор Тумэрга яқинлашган эди, сайнэр уни бир уришда сулайтириб қўйди.

Тумэр Пурэвнинг бўғзидан олди.

— Мендек бечорага раҳм қил,— деди Пурэв хириллаб.
— Гапларимни эсингдан чиқардингми? Мабодо, Улдзини хафа қилсанг сен билан бошқача гаплашиб қўяман, дегандим-а,— дўриллади Тумэр.

Пурэв қўлларини юқори кўтариб шивирлади:

— Раҳм қил! Нима десанг, ҳаммасини бажо келтирай.

— Сени ўрмонга олиб бориб ташлаб, бўриларга ем қиламан,— деди Тумэр тишларини гижирлатиб.

Пурэв ғайри инсоний тарзда ув тортди-да, ўзини Тумэрнинг оёғи остига ташлаб илтижо қила бошлади.

— Улдзидан олган нарсаларингни эртагаёқ қайтариб бермасанг, кунингни кўрасан...— деди Тумэр уни оёғи билан нарига итариб юборар экан.

Ортиқча гапга ҳожат қолмади, Пурэв шунинг ўзи билан ҳушидан кетганди.

Тумэр қандай пайдо бўлган бўлса, шундай тўсатдан ғойиб бўлди. Хизматкор ўзига келгач, ҳушсиз ётган хўжайинига қараб ичида кулиб қўйди. Бироқ даҳшатли меҳмон яна қайтиб келиб қолмасин, дея қимирламай эшикка тикилиб ўтираверди.

Бирмунча муддат ўтгандан кейин Пурэв ҳам ўзига келди. У меровсираб атрофга кўз югуртириб чиқди-да, хизматкорни кўргач:

— Кўрдингми, бу киши Ханундэрнинг хоқони бўлади. Кетдими ишқилиб? Тагин ҳам бахтинг бор экан, омон қолдинг. Лекин бу ҳақда ҳеч кимга айта кўрма! Тушундингми?— деди.

Пурэв эртасига Тумэр касал пайти тортиб олган нарсаларининг ҳаммасини Улдзиникига қайтариб юборди.

Тумэр азонда Тамирдан ўтиб, тоққа яширинди. У тунда Эрдэнэ билан учрашишга аҳд қилганди. Аммо Тумэр акасининг ўтови қаердалигини билмасди. Отини дарахтга боғлади-да, трубкасини чиқариб тутатди. Эрдэнэнинг ўтови қайси экан? Тагин бошқа бировникига кириб қолса, чўчитиб юбориши ҳеч гапмас-да. Шу пайт ўрмон четига бир пода қўй ҳайдаб Дулма келиб қолди.

Тумэр ундан: Эрдэнэни қандай топсам бўлади, деб сўраб кўрмоқчи бўлган эди, аёлнинг ёнига гижинглаган жийрон минган бир отлиқ келиб тўхтади. Тумэр отни ҳам, чавандозни ҳам дарров таниди. Бу Вадарчи бўлиб, унинг тагидаги от эса Тугжил билан бирга олиб қочган ўша жийрон эди.

Вадарчи анчадан бери Дулманинг кетига тушиб юрар, лекин ҳар сафар унга бирор нарса халақит бериб қоларди.

— Ҳа, жонидан, аҳволларинг қалай?

— Яхши. Ўзларидан сўрасак?

— Мен-ку яхшиман, лекин хушторларинг айтгандай, чинданам офатижонмисан — йўқми, шуни билолмай доғда юрибман. Менга ҳам бир оз роҳат бахш этармикансан, жонидан.

— Тўғри келган одамга роҳат бағишлайверсанг, ўзингга нима қолади?

— Итгэлтга, Цамбага йўқ демаган одам, мендан қизгана-санми? Менинг улардан кам жойим борми?— Бадарчи шу сўзларни айтиб отдан сакраб тушди-да, Дулманинг олдига борди. Дулма отининг олдига югуриб бориб, эгарга минмоқчи бўлган эди, Бадарчи унга ёпишиб ерга йиқитиб олди.

— Нега қайсарлик қиласан, тентак! Қўрқма, ҳеч ким билмайди, — деди Бадарчи ҳансираб.

Бироқ Дулма Бадарчининг ихтиёрига кўнмай, бир силтаниб унинг қучогидан чиқиб қочган эди, Бадарчи уни яна босиб олди. Лекин шу пайт кимнингдир забардаст қўли Бадарчининг елкасига тушди-ю, қулоғи остида:

— Хотин кишини хафа қилма!— деган қатъий буйруқ янгради.

Бадарчи ўгирилиб қаради.

— Э, бу сенмисан, ўз оёғинг билан келибсан-да!— дея тиржайди у.

— Қани, бу ердан туёғингни шиқиллатиб қол. Ушанда мени ҳушсиз ётганимдагина қўлга туширгансан. Бу хотинга бўлса тега кўрма, акс қолда...

Бадарчи Тумэр гапини тамомламасданоқ унга ташланди. Лекин Тумэр ҳам тайёр турган эди, унинг бўғзидан олиб шунақанги ҳам бўғдики, бўйин суяклари қарсиллаб кетди.

Бадарчи қаршилик кўрсатиш бефойда эканлигини дарҳол тушунди. У ўрнидан туриб, отининг ёнига борди.

— Майли, бугун сен устун чиқдинг, лекин менинг қўлимдан барибир қочиб қутулолмайсан, ярамас ўғри.

— Ўғри дейсанми? Ўзинг ҳозир ўғирланган отни миниб юрибсан-ку, аблаҳ. Эҳтиёт бўл, тагин мен билан бирга қамоққа тушиб қолмагин, — дея кулиб жавоб берди Тумэр. — Энди бўлди, бошинг омонлигида жўнаб қол.

Бадарчи ади-бади айтишиб ўтирмай, отига қамчи босди-ю, зумда кўздан ғойиб бўлди.

Дулма у ёқ-бу ёғини тузатиб, сочини текислади-да, этагини қоқиб тозалади.

— Раҳмат сизга, — деди у ўз ҳимоячисига диққат билан разм солар экан.

Тумэр жылмайди.

— Бўри қўйга ҳужум қилса, одам уни даф қилади. Бўри одамга ҳужум қилаётганини кўриб, қараб туриб бўладими? — жавоб берди Тумэр.

— Қаёқдан пайдо бўлиб қолдингиз?

— Ернинг тагидан. Сиз мабодо Эрдэнэлар оиласини та-
нимайсизми?

— У билан бир овулда хизматкорлик қиламиз. Ҳов, во-
дийда тўртга ўтов турибди, шимол томонидагиси Эрдэнэни-
ки, — жавоб берди Дулма.

— У ҳозир уйдамикин?

— Уйда. Сиз унинг укасимисиз?

— Нима эди?

— Ухшар экансизлар, — деди Дулма садафдек тишларини
кўрсатиб табассум қилар экан.

Дулманинг қалбини аллақандай сеҳрли ҳиссиёт чулғаб
олди. Бу одам ногаҳон унинг қалб торларига тегиб кетганди,
шу билан бирга, ўлимларни ҳам неча бор доғда қолдирган,
жасур йигит Тумэра ҳам ҳозир юрагида аллақандай ёқимли
ҳис билан Дулмага ийманибгина тикилиб турарди.

— Менга намуноча тикиласиз? — деди Дулма ерга қараб.

Тумэр чўчиб тушди. Нега бунчалик тикилиб қолди ўзи?

— Ҳа, мен кўпроқ қўйларингга қараяпман, эти яхши экан.

— Сиз қайси овулдансиз?

— Мен Сайдван хошуниданман... — деди Тумэр ва яна
жим бўлиб қолди.

Унга нима бўлди ўзи? Шу пайтга қадар биров билан гап-
лашганда сира тап тортмайдиган одам, ҳозир гапини ҳам эп-
лаб гапиролмай қолса-я. Лекин, шунга қарамай, унинг қал-
бини ширин туйғулар қамраб олганди.

Икки орадаги суҳбат Дулмага ҳам роҳат бахш этаётганди.
Қани энди мана шу жасур, мулойим одам билан умрбод
шундай суҳбатлашиб ўтирса.

Атроф нақадар гўзал! Тоғлар, ўрмонлар, чеки йўқ қиру
адирлар ҳозир ботаётган қуёш нурига ғарқ бўлган. Лим-
мо-лим Тамир кўм-кўк ўт-ўланларга бурканган тик қирғоқ-
ларга урилиб, аста жимирлаб оқмоқда. Қалблар қувонча
тўла!

— Эртага ҳам қўй боқасизми? — сўради Тумэр бир оз жим
тургандан кейин.

Дулма эртасига қўй боқиши керак эмасди. Лекин унинг
«йўқ» деб жавоб беришга тили бормади.

— Ҳа, боқаман.

— Шу ердами?

— Балки, шу ерда...

Булар гап билан бўлганда қўйлар ёйилиб тепалик орқа-сига ўтди-ю, кўздан йўқолди.

— Вой, қўйларим кетиб қолибди!— дея хитоб қилди Дулма.

— Мен ҳозир қайтариб келаман,— деди Тумэр.

— Менинг отимга миниб бора қолинг.

— Ҳечқиси йўқ, ўзимнинг отим ҳам шу атрофда,— Тумэр шундай дея ўрмонга кириб кетди.

Дулма кўзлари қувончга тўлиб, унинг ортидан анчага до-вур тикилиб турди.

Тумэр тунда Эрдэнэнинг ўтовига борди. Долгор қора чироқ ёруғида чой қайнатиб, овқат пиширди. Ака-ука дий-дор кўришганларидан гоят хурсанд эдилар. Тумэр ўшанда акасининг охирги уловини олиб кетганидан хабар топгач, қаттиқ хафа бўлди. Аммо унинг бошқа иложи ҳам йўқ эди-да.

— Ҳар куни жонингни хавф-хатарга қўйиб яшар экансан, ука. Шу ҳам ҳаёт бўлдим ахир?— деди Эрдэнэ.

— Бошқа иложим йўқ. Тирик эканман, ноёнлар билан ўзимча курашавераман. Мен фақат шу билан тирикман,— дея жавоб берди Тумэр.

— Ноёнлар билан дейсанми? Менга ўхшаганларни-чи, уларнинг қанчасини қақшатиб кетдинг?

— Лекин мен йўқсилларга ўғирлаганларимга қараганда кўпроқ бўлашиб бераман. Истасангиз, сизга ҳам ўнлаб от ҳайдаб келишим мумкин.

Эрдэнэ хўрсиниб қўйди — укасига гап уқтиришнинг фой-даси йўқ эди.

— Ўғирлик отларнинг менга кераги йўқ. Мен ҳалол меҳ-нат билан яшашни афзал кўраман.

— Эҳ ака-я, ҳеч бўлмаса бир марта осмонўпар тоғ чўқ-қисидан пастга қарасангиз эди, кўп нарсаларни тўғрироқ тушунган бўлардингиз,— дея жавоб берди Тумэр ва гап ора-сида сўради:— Ҳозир кимнинг хонадонида хизматкорлик қиляпсиз?

— Итгэлтнинг хонадонида.

— Унинг Хонгор деган ўғли борми?

— Бор, нима, уни танийсанми?

— Таниш ҳам гапми, Бадарчининг чангалидан қутули-шимда ўша ёрдам берганди. Ҳечқиси йўқ, эр кишининг бо-шига кўп савдолар тушади, бир кун насиб этса, унинг яхши-лигига яхшилик билан жавоб қайтарарман.

Тумэр тонг отмасданоқ жунаб кетди. Эрталаб эса Эрдэнэнинг ўтовига гўё ҳеч нарсадан хабари йўқдай Итгэлт кириб келди.

— Кечаси уйингга бирор одам келганмиди?— дея сўради у.

Эрдэнэ бошини кўтармай, бир нотаниш одам тунаб кетди, деб қўя қолди.

Итгэлт илжайди. У уйқуси сезгир бўлганидан Эрдэнэнинг ўтовига кечаси биров келганини, Долгор овқат қилганини пайқаган эди. Шунда у ўрнидан туриб, секингина уларнинг ўтови ёнига келган ва орадаги бутун гапни эшитиб олганди. Шу зайлда у машҳур сайнэр Тумэр Эрдэнэнинг укаси экани, Тумэр қочиб қутулиб кетишида эса ўгли Хонгорнинг ёрдам берганини билиб олди.

Бу янгиликдан у бир даража хурсанд ҳам бўлди, чунки Тумэр энди унинг оиласига зарар етказмаслиги аниқ эди.

— Эрдэнэ, нега ёлгон гапирасан? Мен ахир ҳаммасини биламан, уйингга келган одам Тумэр эди. Хонгор бир вақтлар унга менинг кўйлагимни олиб чиқиб берганди. Сен бўлсанг, нотаниш одам, дейсан,— деди Итгэлт истеҳзо аралаш илжайиб.

— Нима қилай бўлмасам? Ахир буни сир тутишим лозим.

— Эҳтиёт бўлганинг яхши албатта. Аммо Тумэр, менимча, ёмон одамга ўхшамайди. У билан танишиб олсам дуруст бўларди-да,— деди Итгэлт кутилмаганда.

Эрдэнэ Итгэлт беҳазил гапираётганини сезди.

— Яхши. Агар келиб қолса, сизларни албатта таништириб қўяман,— дея хоҳиш билдирди Эрдэнэ.

— Шарқий аймоқдан яхши бир йўрға топиш керак эди-да. Насл учун дурустроқ айғиримиз йўқ ахир. Тумэрдан илтимос қилсак, қандай бўларкин?

— Лекин у ўғирлик от ҳайдаб келади-да.

— Узоқдан ҳайдаб келган айғирни ким ҳам таниб ўтирибди. Ундан ташқари, ўғирликдан қўрқадиган бўлсанг, икки дунёда биринг икки бўлмайди,— шундай дея Итгэлт хахолаб кулиб юборди.

Ўтовга Долгор билан Дулма кириб келди. У Долгорнинг рўмолини сўраб олиб ташқарига чиқмоқчи бўлган эди, Итгэлт заҳархандалик билан сўраб қолди:

— Қандай байрамга кетяпсан?

— Балки байрамсиз ҳам бирортасига чиройли кўринмоқчидирман,— деди Дулма энсаси қотиб ўтовдан чиқар экан.

Дулма билан Тумэрнинг бу сафарги учрашувларига эсиб

турган изғирин шамол ҳам тўсқинлик қилолмади. Тумэр бир неча кундан бери Итгэлтнинг хотонига яқин ўрмонда истиқомат қилар ва ҳар куни Дулма билан учрашарди. Бундай учрашувларда нималар ҳақида гаплашилмайди дейсиз. Тумэр ёш бўла туриб одамларга бўлган ишончини бутунлай йўқотган, йигирма ёшида ҳаётдан безган бу жувоннинг гапларини эътибор билан тинглар эди. У шундай гўзал аёлнинг бунчалик бахтсиз бўлиши сабабларини ўйлаб ўйига етолмасди. Дулма бўлса Тумэрнинг қадимий афсоналардаги довиорақ ботирлар ҳаётини эслатувчи саргузаштларини жимгина ўтириб тингларди.

— Мени ўзингиз билан олиб кетинг.

— Ҳозир иложим йўқ, Дулма. Лекин роса бир йилдан кейин келиб, албатта олиб кетаман.

— Нега алдайсиз? Сиз ҳам ўз ниятига етиш йўлида қўйнимни пуч ёнғоққа тўлдирган эркакларга ўхшаб лақиллатмоқчи бўляпсизми?

— Йўқ, Дулма, мен рост айтяпман. Албатта сўзимнинг устидан чиқаман. Мени кут.— Тумэр унинг қўлини ушлаб меҳрибонлик билан силаб қўйди.

— Наҳотки шу гапингиз рост бўлса?

— Ҳа, Дулма, ҳақ гап, менга ишонавер.

Совуқ шамол зўрайиб, қор учқунлай бошлади, ўрмон устини қора булут қоплаб олди. Аммо оқсоч Дулма ҳам, от ўғриси Тумэр ҳам ҳозир қалбларида ногаҳон пайдо бўлмиш ҳамоҳанг ҳис-туйғу туфайли совуқни сезишмас, ҳадеб бир-бирига тўймай тикилишарди.

Дулмага энди сарғиш тусга кирган дов-дарахтлар ҳам, қирадирлардаги хас-чўплар ҳам, қор босган тоғ чўққилари ҳам— ҳамма-ҳаммаси қувонч бағишларди.

22. Йигирмата ҳўкиз арава қор босган довонга қараб кўтарилиб бормоқда эди. Хайнакларнинг маъраши карнай овозини эслатарди. Охирги аравага осиб қўйилган учта катта-кичик қўнғироқча ўзига хос оҳанг таратиб бир маромда жиринглаб борарди.

Бу араваларга Итгэлтнинг сарёғлари, қаймоғу қуртлари, наमतлари, ҳамда уй ҳайвонларининг терилари ортилганди.

Мўғуллар умуман суддан турли-туман таомлар пиширишда ном чиқарган бўлса, Тамир водийсининг аҳолиси мўғулларнинг ичида ҳам машҳури ҳисобланади. Урга бозорларида Сайдван хошунидан келган сут маҳсулотларининг баҳоси доим юқорироқ юради.

Олдиндаги шохлари қоп-қора, лекин ўзи қордек оппоқ

хайнак қўшилган аравада Эрдэнэ чордана қуриб ўтирарди. Илгари фақат туя карвонларини ҳайдаб юрган Эрдэнэ аввалига хайнакларнинг имиллаб қадам ташлашига кўниколмаган бўлса-да, кейин-кейин бунга ўрганиб кетди. Ҳатто ҳўкиз аравада бир неча бор юргандан сўнг, йўл юришга арава маъқул экан, деган қарорга ҳам келди.

Чунки бекатларда тўхталганда юкни тушириб, йўлга тушишда яна ортиб ўтиришга ҳожат қолмас экан. Фақат ҳўкизларни аравадан чиқариб ўтлоққа қўйилса бас, шундан кейин маза қилиб дам олаверасан. Ҳозир Эрдэнэ карвонни бошқариб бориш санъатини мукаммал эгаллаб олган яхши аравакашлардан ҳисобланарди.

Эрдэнэ аввал Ургага бормаган эди, шунинг учун йўлни ҳам билмасди. Аммо карвон бошида бораётган хайнак бу йўлдан кўп юргани туфайли, шахдам қадам ташлаб борарди.

Карвон довонга кўтарилди. Узоқ-узоқларда кўкиш туман орасидан Жансрайсаг ибодатхонасининг баланд гумбазлари кўзга ташланди. Карвон бошидаги хайнак ўзидан-ўзи тўхтади. Эрдэнэ аравадан тушиб, тоғлар орасидаги водийга жойлашган Урга шахрига сирли ҳаяжон билан тикилди. Шундан кейин у кафтларини жуфтлаб, шивирлаганча ибодат қилишга тутинди. Унинг олдига Итгэлт етиб келди. У йўл бўйи фақат от миниб келганди.

— Мана, боғдихонимиз Ургаси!— деди у ва отдан тушиб, ўзи ҳам ибодат қилиб олди.

Довонга барча аравалар етиб келгач, ҳамма аравакашлар аравадан сакраб тушиб, тиз чўкканча ибодат қила бошлашди.

— Майли, мен олдинроқ боравераман,— деди Итгэлт,— сизлар Хамбин обонида¹ тунанглар-да, эртасига эрталаб яна йўлга тушинглар. Мен сизларга йўл бошловчи юбораман. Эрдэнэ, эҳтиёт бўлгин, бу ернинг ўғрилари жуда устомон бўлади, тагин доғда қолдирмасин.

Итгэлт Ургага, одатда, карвондан бир кун илгари етиб борарди. У шу вақт ичида молларга харидорлар топиб, қайтишда ортиладиган юкларни ҳам аниқлаб қўярди.

Итгэлт Ургага ҳар йили келиб тургани боисидан бу ерда унинг таниш-билишлари ҳам кўп эди.

Карвон секин юриб борса ҳам кечга яқин Хамбин обони га етиб олди-да, ҳар сафарги қўрғонга қўнди.

Тун осойишта ўтди. Ҳўкизлар эрталабга қадар дам олди,

¹ Обон — йўл устида тўплаб қўйилган тошлар уюми. Йўловчилар бундай жойга ҳар турли хайр-эҳсонлар қўйиб кетишади.

йўлга тушиладиган пайт Итгэлт ёллаган йўл бошловчи ҳам етиб келди.

Итгэлт бу сафар ҳам ишларини одатдагидек тезда битирди: икки кун ичида олиб келинган юкларнинг ҳаммаси сотиб бўлинди. Карвон учинчи кун деганда Луугун ва Ханундэр монастырларидаги савдо фирмалари учун олинган юкларни ортиб изига қайтди.

Итгэлт билан Эрдэнэ карвонга отда етиб оламиз, деган мўлжалда яна бир неча кун Ургада қолишди.

Авваллари Итгэлт олди-сотди пайти ҳисоб-китоб қоғозларига ўзининг шартли белгиларини қўйиб, ҳаммага кулги бўларди. Ҳозир бу ишларни Эрдэнэ олиб борарди. Ҳисоб-китоб қилинаётган вақтда Итгэлт ўзини худди саводхон одамдек тутар, буни кўрган баъзи одамлар Итгэлт ҳам саводини чиқариб олибдими, деб қўйишарди. Итгэлт Ургада турган тўртинчи кун Эрдэнэ билан бирга боғдихонни зиёрат қилиб, унинг дуои фотиҳасини олиш учун саройга борди. Улар сарой қабулхонасига кириб боришганда у ер зиёратчилар билан лиқ тўла эди.

— Ҳазрати олийлари бугун муҳим давлат ишлари билан банд бўлганлари туфайли дуои фотиҳани бевосита эмас, билвосита берадилар. Мабодо кимки хазианага эллик лан тортиқ қилиб, хонимизнинг табаррук қўлларидан дуои фотиҳани бевосита олмоқ ниятида бўлса, эртага келсин, — дея эълон қилди қизил шоҳи дэл кийган семиз лама қабулхонада йиғилганларга қараб.

— Эртага келишимиз лозимга ўхшаб қолди, — дея шивирлади Эрдэнэ.

— Астойдил эътиқод қилсанг, дуонинг дуодан фарқи бўлмайди, — деди Итгэлт. Кейин кумуш янчан ва рус пулларига тўла ҳамёнини чиқариб, аждаҳо тасвирли битта янчанни олди-да, ҳамённи қайта қўйнига солиб қўйди. Эрдэнэ ҳам чўнтагидан бир янчан чиқарди.

Зиёратчилар истиқболига уч айри ҳассасига узун рўмол боғлаб олган кекса лама чиқиб келди. Унинг орқасидан пул ва хадак йиғиш учун мис баркаш кўтарган бир ёш лама келмоқда эди. Зиёратчилар лама томонга интилиб қолишди, Итгэлт билан Эрдэнэ ҳам бошқалар қатори олға юришди. Итгэлт янчанни баркашга ташлаши билан кекса лама унинг бошига қўл тегизиб қўйди. Эрдэнэ ҳам атаган пулини баркашга ташламоқчи бўлиб, бармоқларини ёйганди, танга кафтига ёпишиб қолган экан, ҳадеганда баркашга туша қолмади. Ёш лама: Эрдэнэ идишдаги пулга чанг солмоқчи деган хаёлга бориб, баркашни шарт тортиб олган эди, қирраси Эрдэнэнинг

қўлига тегиб, унинг кафтидаги пул ерга учиб тушди. Эрдэнэ эгилишга ҳам улгурмасдан, қорачадан келган бир бола пулни ола ўзини одамлар орасига урди. Эрдэнэ ҳаменидан яна бир янчан чиқаришга мажбур бўлди.

Бизнинг зиёратчиларимиз шошилмай қайтиб келишарди. Уларнинг олдида эса яна икки отлиқ борарди.

— Узунқулоқ гапларга қараганда, боғдихон перун қўлидаги хадакнинг иккинчи учини ўз хобгоҳида сақловчи севимли турнасининг оёғига боғлаб қўярмиш,— деди отлиқлардан бири.

— Шаккоклик қилма. Бу ахир боғдихоннинг муқаддас хадага-я. Шу гапинг учун худонинг қаҳрига учраб юрма тагин.

— Буни кўрмадингми?— дея эътироз билдирди биринчи одам, хандон ташлаб кулар экан.

Итгэлт ўзини ҳеч нима эшитмаганликка олиб бораверди.

— Мен шу билан дуои фотиҳани ўн иккинчи марта олишим,— деди у.— Балки шу сабабли хонадоним бало-қазолардан эсон-омон қолаётгандир.

Эрдэнэ ҳам боғдихоннинг дуои фотиҳасини олгани учун чексиз хурсанд эди.

Итгэлт ўша куни кечқуруноқ Эрдэнэни ургалик машҳур бой Юндэнникига бошлаб борди. Юндэн эски таниши бўлмиш Итгэлтни уйига таклиф этар экан, саҳройи чорвачини антиқа таомлар билан ҳайрон қолдириш учун хитойлик пазанда чақиртирган эди.

— Эрдэнэ, ўзингни иложи борича сипороқ тут. Ургаликлар содда-баёв одамларни калака қилишни яхши кўришади. Бирон-бир нарсани кўрганингда, ўзингни гўё буларни олдин ҳам кўп кўрганга солавер. Умуман, мендан ўрнак олгин,— деди Итгэлт меҳмондорчиликка боришаётганда.

Булар боришганда Юндэн таклиф этган меҳмонлар тўпланиб бўлишган эди. Олти қанотли ўтовнинг ичига гиламлар ёзиб ташланган, ўчоқнинг икки томонига столлар қўйилганди. Утовдан бўза, кўпириб-етилиб турган қимиз ва хитойнинг «дунс» номли тамакисининг ҳиди анқиб турарди.

Итгэлт меҳмонлар билан саломлашгач, ғарб томондаги биринчи ўринга бориб ўтирди. Меҳмоннинг ҳурмат-эътиборини алоҳида таъкидлаш мақсадида унинг олдида семиз думғаза қўйишди. Итгэлтдан пастроққа Ҳарбий министрлик чиновниги Чулун хотини билан ўтирди, ундан қуйироқда Шарқий хурэнлик лама Аюши ўрин олди. Ламадан кейин Эрдэнэ жойлашди. Шарқий томондаги столнинг тўрига мезбоннинг

Ўзи ўтириб, баланд бўйли Даржа ботирни ёнига олди. Унинг ёнига ёшгина хотини Гэрэл билан Ички ишлар министрлигининг мўйсафид чиновниги Довчин ўрнашди. Аёлнинг ҳамма ёғи қимматбаҳо тақинчоқлар билан тўла эди.

Овқат олдидан меҳмонлар бир-бирларини ўз тамакилари билан сийлашиб, чойхўрлик қилишди. Шундан кейингина дастурхонга ароқ тортилиб, Итгэлт олдидаги думғазаларни ҳаммага бўлиб берди. Бу одатни олдиндан билгани учун Итгэлт уни қойилмақом қилиб амалга оширди. Дастурхонга ичимликдан кейин тотиниш учун қўзиқорин, қовурилган гўшт, шўрва тортилди. Ниҳоят, Итгэлтнинг олдида тўртбурчак шаклда тайёрланган ўзгача бир таомни тақсимчада келтириб қўйишганди, у Эрдэнэга ўгирилиб деди:

— Бунақа овқатни иккалаамиз Пекиндаги карвон саройда ҳам еган эдик-а, эсингда борми?

— Ҳа-я,— деди илжайиб Эрдэнэ.

«Эҳ-ҳе, булар Пекинда ҳам бўлишган экан-да»,— дея ҳафсаласи пир бўлиб кўнглидан ўтказди мезбон.

— Мана бу овқатлар билан бизни, янглишмасам, Нанкин бозоридаги ресторанда сийлашган эди,— деди Итгэлт яна бошқа бир таомдан тотиб кўрар экан.

Эрдэнэ унинг гапини дарҳол қувватлади.

«Вой-бў, булар ҳали Нанкинда ҳам бўлишган экан»,— деб қўйди ичида Юндэн уларга ҳаваси келиб.

Ароқ ўз кучини кўрсатиб, меҳмонларнинг кайфи ошиб қолди. Чолғу асбобларини келтиришгач, ашула бошланди. Биринчи бўлиб Эрдэнэ қўшиқ айтди. Унинг овози ёқимли бўлиб, айтган қўшиғи ҳаммага маъқул бўлди.

— Унинг овози худди Чжан-Линнинг¹ сурнайидек беғубор экан,— деди Чулун.

Чжан-Лин ҳақида Итгэлт ҳам, Эрдэнэ ҳам ҳеч нарса эшитишмаганди, аммо Итгэлт сир бой бермади:

— Ҳа, ҳа, жуда тўғри топдингиз...

-- Биз ҳаммамиз қудратли боғдихон қўмондонлиги остида...— дея гап бошлаб қолди Даржа ботир Итгэлтнинг гапини бўлиб.

Даржа ботир Хитойга қарши урушда қатнашиб, қаҳрамон ва гун унвонига сазовор бўлганди. У ҳозир боғдихоннинг гвардиясида элликбошилиқ лавозимида хизмат қиларди. Бу мўйсафид жангчи бир пайтлардаги жанглар ҳақида гапиришни яхши кўрар, одамлар унинг олдида нима ҳақида гаплашишмасин, суҳбатни доим ҳарбий мавзуга бураверарди. Ма-

¹ Ч ж а н-Л и н — қадимий хитой романи қаҳрамони.

на ҳозир ҳам у атрофдагиларга эътибор қилмай, ўтмишни эслай бошлади.

— Шундай қилиб, қораиштонларга қарши ҳужумга ўтишимиз билан қиличлар ялтираб, манъчжурларнинг боши сапчадек юмалай берди. Менинг ўзим олтитасининг бошини танасидан жудо қилиб, қуроолларини йиғиштириб олдим. Агар анави уч давлат ўртасидаги аҳмоқона битим бўлмаганда, биз боғдихон паноҳида Ички Мўғулистондан ўтиб, Буюк Хитой девориниям забт этган бўлардик,— деди Даржи ботир дўриллаб.

— Бўлмаган гап,— деди Довчин кибр-ҳаво билан илжайиб нотиқнинг гапини бўлар экан.— Агар битим тузмаганимизда оқ пошшо бизга қурол бермай қўяр ва душман бизни тор-мор этарди. Бинобарин, Мўғулистон мухторияти ҳам бўлмасди.

— Менимча, ҳамма ҳам бундай деб ўйламайди,— дея суҳбатга аралашди Чулун.— Бутун уруғларимиз бирлашиб, ягона бир давлат барпо этган бўлардик, шунда кучимиз, қурол-яроғ танқислигидан шикоят ҳам қилмасдик. Аксинча, она-ватан тупроғи учун курашиб, кетма-кет ғалабаларга эришган бўлардик. Ички Мўғулистонни чет мамлакатга топшириб, у ердаги қон-қардош биродарларимизни қул бўлиб қолишига қандай чидаш мумкин ахир.

— Тўғри! Ота-боболаримизнинг ерлари бундан буён чет мамлакат территориясига айланади, деб кўрсатилган бундай битимга катта мансаб ва унвонларга эришиш ниятида қўл қўйган одам бутун насл-насабини умрбод номусга қўйгувчи сотқин кимса бўлади,— деди Даржа ботир Чулуннинг фикрини қувватлаб.

— Сиз давлат сиёсатига **ХОС** Ҳозир жижҳатларни билмай-сиз. Боғдихон ҳазрати олийлари бу битимни маъқуллаганларидан кейин, уни камситишга ҳеч бир ҳақ-ҳуқуқингиз йўқ,— деди Довчин ҳам бўш келмай.

— Сиз каби мансаб йўлида ватанни сотиб юборишдан ҳам қайтмайдиган одамлар боғдихоннинг бошини айлантириб, ана шундай ҳақоратли битим тузилишига эришгансизлар,— деди Даржа ботир Довчиндан аламини олиб.

— Даржа, сен ҳаддингдан ошяпсан. Ҳа деса қиличингни мақтайсан! «Ботир қилич билан ололмаган нарсани доно сўз билан қўлга киритибди», деган гапни эшитмагансанми?

— Ватанфуруш!— дея қичқирди кайфи ошиб қолган Даржа ботир ва энгларини шимара бошлади.

— Давлатни деб синчалак ўзини ўзи осган экан, дейишди. Нега энди сизлар ҳам синчалакка таҳассуб қилмоқчисиз-

лар?— деди Гэрэл.— Бунақа гапларни қўйинглар! Келинлар, яхшиси, Эрдэнэдан бир қўшиқ эшитайлик.— Шундай дея Гэрэл унинг эътиборидан уялиб ўтирган хизматкорга қараб, табассум қилди.

Довчин ва Даржанинг можароси муштлашувсиз тугади. Эрдэнэ қўшиқ бошлаган эди, ҳамма тинчиб қолди.

Яна бир хил таом олиб келишганди, Итгэлт ундан тотиб кўриб:

— Эрдэнэ, бундай таомни биз Цинандаги катта ўтовда егандик, шекилли,— деб қўйди.

«Бу Итгэлти тушмагурни яқиндагина бойиди дейишарди, афтидан, мендан ҳам ўтиб кетганга ўхшайди. Лекин шунча жойларга қачон бориб кела қолибди?»— дея ўйлади Юндэн ва буни текшириб кўришга аҳд қилиб ташқарига чиқди.

Гэрэл Эрдэнэнинг қўшиғини ёқимли, тиниқ овози учунгина тинглаётгани йўқ. Гэрэл норғулдан келган бу хушсурат йигитни кўриши билан қалбида пинҳона ётган ҳис-туйғулари жунбишга келган ва у Эрдэнэга суқланиб тикилиб қолганди. Турмушга чиққан хотинлар одатда оғир тақинчоқлардан ноқулай аҳволга тушишади, Гэрэл бўлса аксинча, бунинг фарқига бормас, ўзини эркин ҳис қилиб, кучига-куч қўшилаётгандек эди. Мана, у ўрнидан туриб Эрдэнэнинг олдига борди-да:

— Яна бирон нарса айтиб беринг,— дея илтимос қилди.

Эрдэнэ яна битта қўшиқ айтди.

— Маст бўлиб қолдим шекилли, бошим ҳам қаттиқ оғрипти,— деди шундан сўнг Гэрэл.

— Ташқарига олиб чиқай,— деди Довчин.

— Йўқ, сен ўтира тур,— деди у эрига совуққина қилиб. Кейин Эрдэнэга мурожаат қилди:— Сиз бирга чиқа қолинг.

Эрдэнэ нима қиларини билолмай саросимага тушиб, Итгэлтга қаради. У чиқавер дегандек бош ирғаб қўйди. Ёш хотинининг гапини икки қилмасликка одатланган Довчин ҳам Эрдэнэдан хотинини кузатиб чиқишни илтимос қилди.

— Қандай ажойиб тун!— дея шивирлади Гэрэл улар ўтовдан чиқишгач, Эрдэнэга маъноли тикилар экан.

— Лекин қаердандир тутун ҳиди келяпти,— деб жавоб берди Эрдэнэ.

— Бунга осмон эмас, монастырь айбдор.

— Ҳамма ёқдан тутун ҳиди келиб турган бир пайтда сизга шундай тун маъқул бўлади деб ўйламагандим.

Гэрэл Эрдэнэнинг пияжига тиқилган эди, йигит сездирмай ўзини четроққа олди.

— Нима учундир бошим айланиб кетяпти. Қўрқманг, еб

қўймайман,— деди жувон Эрдэнэнинг кўксига елкасини тираб.

«Нега менга ёпишиб қолди ёки чиндан ҳам кайфи ошди-ми?»— дея ўйлади Эрдэнэ.

— Бошингиз айланяптими?— сўради у.

— Ҳа, юзим ҳам ёниб кетяпти! Ушлаб кўрини.

— Зарари йўқ, ҳозир босилиб қолади,

— Қўлларинг муздек бўлса керак, ёноқларимни силаб қўй,— деди Гэрэл тўсатдан «сен»лашга ўтиб.

Эрдэнэ беихтиёр Гэрэлнинг юзларини силай бошлади.

Гэрэлнинг юзлари майдан эмас, Эрдэнэ ёнида бўлгани учун унинг йигитлик тафтидан қизиб борарди. Тўғри, бугун у икки қадаҳ вино ичиб, бир оз кайф ҳам қилди. Лекин аслида Эрдэнэнинг қўллари ёноқларига тегиши билан боши айлана бошлаган эди. Унинг нафас олиши оғирлашди, Оҳ, қани энди мана шу дақиқаларнинг чеки бўлмаса. Эрдэнэ қўлини тортиб олди.

— Ўтовга кирайлик,— деди у.

Аммо Гэрэл йўқ дегандек бош чайқади.

Гэрэл бу содда, аммо келишган арат қалбини ўзига ром этиб олгиси келарди. У яна нима қилишини билмай осмонга тикилиб, хўрсиниб қўйди.

Шу пайт ошхона-ўтовдан Юндэннинг овози эшитилиб қолди.

— Упка билан ичакларни ҳам қўшавер, Қани кўрамиз, фарқига боришармикан,— деди Юндэн ошпазга.

— Хўп бўлади,— дея кулди ошпаз.

Эрдэнэ шунда Итгэлт икковини лақиллатиб, устларидан кулишмоқчи бўлишаётганини фаҳмлаб қолди.

— Кетдик,— деди у ўтов томонга юриб.

Гэрэл бир зум Эрдэнэнинг ортидан ранжигансимон қараб турди-да, сўнг хўрсиниб унга эргашди.

Тез орада янги овқат тортишди.

— Бундай таомни маньчжур императори яхши кўради, дейишади. Лекин, назаримда, мазаси унчалик эмас. Балки мен нотўғри гапираётгандирман, ҳўкиз асалнинг мазасини қайдан билсин, деган экан машойиҳлар,— деди Юндэн кўзини қисиб Итгэлтга қараб қўяркан.

Итгэлт таёқча олиб янги таомнинг мазасини кўра бошлади.

— Ҳа, айтмоқчи, Пекиндаги Буянт савдо фирмасида бу овқатдан ҳам тотиб кўргандик, шекилли,— дея Эрдэнэга қараб қўйди у.

Мезбон кулиб юборди.

— Эҳ-ҳе, меҳмонимизни ҳеч нарса билан ҳайрон қолдириб бўлмас экану. Лекин...

— Кайфингиз ошибди, Итгэлт. Бундай таомни биз сира еб кўрган эмасмиз,— дея ўтов эгасининг гапини бўлди Эрдэнэ.

Итгэлт хизматкорига ажабланиб қаради-ю, унинг кўз қисиб қўйганини кўргач, хато қилиб қўйганини тушунди.

— Тўғри, кўпроқ ичиб қўйибман шекилли, жезни олтиндан фарқлолмай қолибман.

— Лекин бу таомни маньчжур императори яхши кўради дейишарди-ку,— дея гапини такрорлади Юндэн.

— Ҳа, хитой ошпази хоҳлаган кишисини лақиллатиши мумкин,— деди Эрдэнэ тақсимчадаги ичакни нари суриб.

Юндэн қизариб кетди. У айёр Итгэлтни лақиллатолмади, манави дароз унинг жонига ора кирди.

Итгэлт Эрдэнэга миннатдор бўлиб қараб қўйди-да, иши ўнгидан келмаган мезбонни тавбасига таянтирмоқ ниятида ўзи ҳам олдидаги овқатни нари сурди.

— Ҳа, ошпазингиз сизни уялтириб қўйди. Балки антиқа овқатлар тайёрлай оламан, деб алдаган бўлса керак,— деди у.

Хижолатдан нима деб жавоб беришини билмай қолган Юндэн қизариб-бўзариб, кўйлак ёқасини ечиб қўйди.

Ўтовнинг ичи бир оз вақт тинчиб қолди. Сукунатни Довчин билан айтишиб қолгач, ҳамон жаҳлидан тушмаган Даржа ботир бузди.

— Ҳар қолда ватанимизни сотдинглар,— деди у яна қайтариб.— Унинг учун озмунча қон тўкканмидик!

— Донолар ишини донолар муҳокама қилади, биз оддий котиб ва чиновникларга буюк боғди-гэгэннинг ҳаммамизга бахту толе келтирадиган қарорини бекор қилишни ким қўйибди,— дея хотиржам жавоб берди Довчин.

— Овозингни ўчир! Бўлмасам сени...— қичқириб юборди газаби қўзиган Даржа.

Агар шу лаҳзада ўтовга сойвон Данига кириб келмаганда Даржа Довчинни дўппослаб кетган бўларди.

— Бугун ҳазрати олийлари Ширнэн-ван билан майхўрлик қилишни кўнгиллари тусаб қолди, шу боисдан уларнинг рухсатисиз чиқиб келолмай, ҳаяллаб қолдим.— У ҳамма билан сўрашиб чиққач, мезбоннинг ёнига ўтирди.

«Боя боғдихон давлат ишлари билан бандлар, дейишганди-ку,— дея ёслади Эрдэнэ.— Бу қанақаси бўлди? Демак, у ерда ҳам ёлғон гапиришар. экан-да».

Данига ароқдан ичиб олиб, янгиликлар ҳақида гапира

бошлади. Боғдихон фалон ноёнга хотинини ўзгартиришни буюрибди, фалон ванга бир бола асраб олишни, фалон гунга фалон аёлга уйланишини амр этибди, фалон-фалон чиновникларга фалон-писмадон унвонлар берибди.

Меҳмонлар қўзғалиб қолишди. Итгэлт билан Эрдэнэ меҳмондорчилик учун мезбонга миннатдорчилик билдириб ўрниларидан туришгач, Гэрэл эрининг қулоғига алланарсалар деб шивирлади.

— Эртага иккалангизнинг бизникига лутфан ташриф буюришингизни сўрайман,— деди Довчин Итгэлт ва Эрдэнэга мурожаат қилиб.

— Бажону дил, лекин эртага жўнамоқчи эдик. Аммо шунга қарамай, сиз билан яна учрашармиз деган умиддаман,— деди Итгэлт таъзим бажо келтириб.

Гэрэлнинг кўзларида ёш қалқди. Наҳот, бу хушқомат мўғулни қайта кўрмаса. Бир неча ойлардан кейин Эрдэнэнинг ўзи унинг эшигига паноҳ излаб келишини ҳозир у қаердан ҳам биларди.

Итгэлт йўлда хизматкорини мақтаб кетди.

— Балли, Эрдэнэ, анави мақтанчоқ бойни роса тузладикда. Фақат Даржанинг гапини тугатишига имкон беришмагани чакки бўлди...

Итгэлт билан Эрдэнэнинг уч давлат ўртасида тузилган битим ҳақидаги фикрлари турлича эди. Итгэлт бу битим Мўғулистонни Хитойдан ажратиб, Россияга яқинлаштиради — бу эса Мўғулистон учун фойдали, деб ҳисобларди. Эрдэнэ эса бошқача фикрда эди. У, Пётрнинг Мўғулистон мустақил давлат эмас, шу туфайли рус подшоси уни ўзининг қўғирчоғига айлантириши, қулай фурсат келди дегунча Хитой билан бўлашиб олиши ҳам мумкин, деган гапларини эсларди. Хуллас, унингча бу битим давлатнинг бўлиниб кетишини муҳрлаб беришдан иборат бир шартнома эди. —

23. Фақат кўчалардагина эмас, тошдан терилган зинапояларнинг чокида ҳам, ибодатхонанинг рухланган қуббаларида ҳам яшил кўкатлар пайдо бўла бошлади. Баҳор келди, аммо еру кўкни қайта яшнатмиш бу баҳор Бато ва Хонгорнинг ҳаётида ҳеч қандай ўзгариш қилмади. Улар ҳали ҳам очнаҳор юришар, ўтин ёришар, ибодатларда қатнашишар, аввалгидек кечқурунлари қора чироқнинг хира нурида китоб ўқишар эди. Бажарадиган юмушлари эса тобора кўпайиб борар — энди улар Цамба ва Чимигга сут-қатиқ ташийдиган бўлишди. Болалар бу қурумсоқ ва бадфеъл Цамбанинг олдига боришни ёмон кўришарди. Чунки бирон марта қўлларига ширинлик

ёки у-бу бериш у ёқда турсин, аксинча болаларни масхара қилгани қилган эди.

Аммо болалар Чимигнинг уйига жон-жон деб боришарди. Чимиг, айниқса Цэцэг уларни эркалашар, туғилиб ўсган ўлкалари ҳақидаги ҳикояларини эшитиб, конфетлар ва печенье билан меҳмон қилишарди. Қизлар болаларни зериктирмас, бирга ҳар хил ўйинлар ўйнашар, кийим-бошларини юшиб, ямаб-ясқаб беришарди.

Болалар баъзан уларникида ҳаяллаб қолишса Чимиг:

— Лама уршадиган бўлса, Чимиг ўтин ёрдирди, деб қўя қолинглар,— дерди.

Айниқса Цэцэг болалар билан ўйин-кулги қилишни яхши кўрарди. Бундай пайтларда у ўзининг аччиқ ҳаётини унутиб, бир оз бўлса ҳам кўнгли кўтариларди.

Хонгор ҳам, Бато ҳам муаллимларининг Чимиг билан борди-келди муносабатларини билмасди. Аммо унинг қизларга озиқ-овқат ва ҳатто пул бериб туришидан хабардор эдилар.

— Муаллимимиз, нечук сизга бунча кўп нарсалар беради?— дея сўради бир куни Хонгор. Чимиг жилмайиб болакайнинг бошини силар экан:

— У ахир менинг ҳам муаллимим бўлади-да,— дея жавоб қилди.

— Нега бўлмаса бизга ҳеч нарса бермайди?— сўради Бато.

— Ҳатто отам юборган озиқ-овқатларнинг ҳам бир қисмини босиб қолади,— алам билан дўстининг фикрини қувватлади Хонгор.

Бир куни болакайлар Чимигникида Тугжил билан учрашиб қолишди.

— Тугжил, сен доим давлатингни мақтаганинг-мақтаган, Манави болаларга озгина пулингдан бер, сомса олиб ейишин,— деди шунда Цэцэг.

— Бу ялангоёқлар ким экан ўзи?

— Биз ялангоёқ эмасмиз,— дея қичқирди Хонгор.

— Оҳо, гердаишини қара-я! Эҳтиёт бўл, ўзингдан каттага қандай муомала қилишни ўргатиб қўймай тагин.

— У пулини кўзи қиймагани учун шунақа деяпти, хафа бўлманглар,— деди Чимиг.

— Пулини пишириб есин, биз тиланчи эмасмиз,— деди Хонгор эшикни тарақлатиб ёпганича ўтовдан чиқар экан.

— Бу жинқарча кимнинг боласи ўзи?— сўради Тугжил.

— Бу луугунлик Итгэлт бойнинг ўгли. У чинданам сендан ҳеч нарса олмайди,— дея жавоб берди Чимиг.

Ёзнинг бошларида болаларни олиб кетиш учун монастирға Эрдэнэ келди.

— Улар ўқиш учун келишган, шу боисдан уч йилгача монастирдан ҳеч қаяққа жилмасликлари лозим,— деди лама. Эрдэнэ қаттиқ хафа бўлди, Бато билан Хонгор ҳатто йиғлаб ҳам олишди. Эрдэнэ ноилож уйга ёлғиз ўзи қайтиб кетди.

Лама болаларни олиб қолишга олиб қолди-ю, ўзи тўсатдан бир ойга худонга жўнаб кетди. У қолдириб кетган озиқ-овқатини уч-тўрт кундаёқ еб тугатишган болалар энди овқатлангани тез-тез Чинигникига борадиган бўлишди. Лекин бир маҳал овқат билан тирикчиликни ўтказиб бўлармиди? Шундан кейин улар ҳужранинг деразасини синдириб ичкари киришди-да, сур гўшт бўлақларидан, патир ноннинг четларидан ушатиб олишди. Шу йўсинда яна бир неча кун амалтақал қилиб кун кўришди.

Ниҳоят муаллимнинг қайтадиган вақти ҳам яқинлашиб, болаларнинг дилига гулгула тушди. Муаллимлари еб қўйган нарсаларини сезмаслиги учун нима қилсалар экан?

— Нонли сандиққа беш-олтита сичқоннинг ўлигини ташлаб қўямиз. Шунда нонларни сичқонлар еб қўйибди, деб ўйлайди,— деди Хонгор йўлини тошганидан қувониб.

— Қойил... Лекин гўштларни нима қиламиз?

— Бунинг йўли осон. Катта бўлақларни ўртасидан бўлсак, яна иккита бўлаверади. Шунда билмайди.

Болакайлар иложи топилганидан роса хурсанд бўлишди. Беш-олтита сичқонни ўлдириб сандиққа ташлашди-да, катта бўлақ гўштларни иккига бўлиб, уларнинг сонини кўпайтиришди.

Улар, муаллимимиз энди ҳеч нарсани сезмайдиган бўлди, дея кўнгиллари тўқ эди. Аммо айёр ламани лақиллатиш бунчалик осон эмаслигини улар қайдан билишсин.

Бир куни эрталаб ўтовга ёш гэгэн Зая келиб қолди. Зая Хонгор ва Батодан ёши каттароқ бўлса ҳам, ўзи тантиқ ва заиф эди. Лекин у ҳаётда уларга қараганда анча тажрибалироқ экан.

— Бошингга елим суришни истайсанми?— дея сўради Зая Хонгордан.

— Бу нима деганинг?— сўради Бато.

— Ҳали билмайсанми?— ҳайрон бўлиб кулди Зая.— Бошга елим суриш дегани уйланиш дегани,— дея тушунтирди у. Шундан кейин Зая Хонгор ва Батога фақат монастирь шогирдларигагина эмас, балки ламалар билан баччавозлик қиладиган кишиларга ҳам «банди» деган лақаб қўйишларини айтиб берди

— Бундан чиқди, бизнинг муаллимимиз ҳам Цамба билан баччавозлик қилар экан-да?— дея сўради Хонгор.

— Бўлмасам-чи, Цамба бандининг ўзгинаси, аммо у сизларнинг муаллимларингизники эмас, монастырь нозирининг бандиси, муаллимларинг уни шунчаки озиқ-овқат билан таъминлаб туради,— дея тушунтирди Зая.— Мен ҳам яқинда ўзимга банди топиб оламан,— деди у гапини жиддий оҳангда тугатиб.— Шундан кейин ростакамига уйланаман.

Зая Бато билан Хонгорни ўз уйига таклиф этди. Болалар бир ҳовлидан ўтиб баланд тахта супа устига қурилган ўтовга киришди. Ўтов ичидан хушбўй ҳидлар келиб турарди. Ўтовнинг шимолий қисми худоларнинг ҳайкалчалари билан лиқ тўла. Столдаги ҳайкалчалар олдида зардўзи гуллар тикилган дастурхон ёзилган бўлиб, дастурхонда олтин ва кумуш идишлар турарди. Идишларнинг ярақлаши кўзни қамаштирар эди. Деворда осиглик турган катта соатнинг чиқчиқи юрак уришини эслатар, бундан ҳайкалчаларда худди жон бордек туюларди.

Болалар анқайганча туриб қолишди.

— Бу жинқарчалар бу ерга нима учун келишди, қани, жўнаб қолларинг-чи!— дея қичқирди аллаким болаларнинг орқасидан. Болалар орқага ўгирилишган эди, жаллод ламага кўзлари тушди. Бу лама монастырда бирон-бир гуноҳ иш қилиб қўйганларни хивич билан савалаб, таъзирини берарди.

— Уларни мен олиб келдим. Яхшиси, овозингни ўчиргинда, бизга бирон-бир егулик олиб кел,— дея буюрди Зая.

— Бу бетайин болалар сизни йўлдан оздириши мумкин,— деди унга жавобан лама. Шу пайт гэгэн иргитган чориқ унинг кал бошига келиб тегди.

Лама югурганча чиқиб кетди, Зая эса ўзини каравотга отиб қотиб-қотиб кула бошлади. Бато билан Хонгор ҳам ўзларини тутолмай кулиб юборишди.

Лама тез орада угра ош, бўза ва устига ёғ қуйилган ширгуруч олиб келди. Хонгор билан Бато имкониятдан фойдаланиб роса тўйиб олишди.

Кутилмаганда монастырь нозири келиб қолди. У Заяни уришиб, Хонгор ва Батони ҳайдаб чиқарди. Дўстлар бундан хафа бўлишмади, шундай яхши таомлардан кейин уларнинг димоғи чоғ эди.

Улар уйга кириб боришганда муаллимлари кутиб ўтирган эди. У болалар йўғида келган экан.

Муаллим ишни уришдан бошлади. Ўтовни қаровсиз ташлаб кетганлари учун иккаласини роса калтаклади. Лама болаларни хивич билан урганидан уларнинг орқалари бир-

пасда мўматалоқ бўлиб шишиб кетди. Агар ўтовга бир отлиқ келиб қолмаганда болалар янада кўпроқ калтак ейиши мумкин эди. Отда келган одам Цамба эди.

— Ҳа, муттаҳамлар, қани жўналаринг! Кечқурун қайтганларингда буюриб кетган ишларимни қандай бажарганларингни ҳам текшириб кўраман,— деди лама зарда билан. Хонгор билан Бато ўтовдан зумда ғойиб бўлишди.

Хашаннинг олдида Цамбанинг темир ҳалқага боғлаб қўйилган кўк оти турарди. Эгарнинг кумуш безаклари қуёш шуъласида ялтираб, кўзни оларди.

Хонгор отни кўргач, бир оз ўйланиб турди-да, сўнг шартта пичоғини чиқариб эгарнинг орқа айилини ярмигача кесиб қўйди. Энди от юрганда айилнинг узилиб тушиши аниқ эди.

— Бир оёғи осмондан бўлиб йиқилсин, бизни ҳақорат қилиш нималигини билиб олади,— деди Бато.

Болалар кўчага чиқишди. Нима қилмоқ керак? Қуёш қаттиқ қиздирганидан монастирь итлари ҳам ўзини сояга олганди. Монастирнинг дим ҳавосидан шиптир ва ахлат ҳиди келарди. Шу сабабли дўстлар монастирдан нарига қараб кетишди. У ерда чўл шабадаси эсиб турарди. Улар тўрт нафар талабага дуч келишди.

— Сизларга нима керак?— деди Хонгор кеккайиб. Унинг важоҳатидан ҳозир жанжал чиқармоқчилиги сезилиб турарди. Бу пайтга келиб улар муштлашишга анча уста бўлиб қолишганди. Бу жиҳатдан айниқса Хонгор машҳур эди. Унга уришқоқ деб бекорга лақаб қўйишмаганди.

Талабалар қимирламай, жим тураверишди.

— Нима бало, оғзиларингга толқон солиб олганмисанлар? Еки ичларинг ўтиб кетдими?— қичқирди Хонгор.— Қани, бир куч синашиб кўрайлик, сенлар тўрт киши бўлсаларинг ҳам майли, барибир пачақларингни чиқариб ташлаймиз!

Бундай ҳақорат ҳар қандай одамнинг ҳам жиғига тегиши мумкин. Шу боисдан орада муштлашиш бошланиб кетди.

Хонгор ва Батонинг муштлашишда анча тажрибали эканлиги тезда маълум бўлиб қолди. Уларнинг рақиблари калтакка дош беролмай ура қочишди. Буни кўрган икки оғайни жуда хурсанд бўлишди — бўлмасам-чи, икковлашиб тўрттасини дўппослашди-я. Энди нима қилиш керак? Улар дарёга бориб чўмилишди-да, кечга қадар ўзларини офтобда тоблаб ётишди...

Тун осуда ўтди, аммо улар эрталабки ибодатдан қайтиб келаётганларида муаллимлари уларни дарвоза олдида тўхтатди-да, қулоқларидан чўзиб ҳужрага олиб кирди.

— Нега энди гүшт ўзидан-ўзи бир бўлак кўпайиб қолди?— дея сўради у.

— Билмадик.

— Нондан ким ушатиб олди?

— Билмадик. Сичқонлардир-да.

— Нима, сичқонларнинг қўли бор эканми?— Лама шогирдларини хивич билан роса савалади. Аммо бу билан ҳам кўнгли тўлмай уларни сазойи бўлсин учун қип-яланғоч қилиб, дарвоза олдига боғлаб қўйди.

Шу пайт монастирдан қаллослаганича бир талаба келиб қолмаганда болаларнинг аҳволи не кечишини ҳеч ким билмасди. У кеча кечқурун Цамба кетаётганда эгарнинг қайиши узилиб отдан йиқилганини, оёғи узангида қолиб кетиб ёмон жароҳатланганини гапириб берди. Ҳозир унинг аҳволи жуда оғир, деди у сўзининг охирида. Лама шу заҳоти Цамбанинг олдига югурди.

Шундан кейин лама бўлар-бўлмасга Батони ҳам, Хонгорни ҳам хивич билан савалайверадиган бўлиб қолди. Афтидан, гүшти ва нони сира эсидан чиқмасди. Бу инжиқ лама сира кун бермай қўйгач, болалар ниҳоят қочишга қарор қилишди.

Лама қиш кунларининг бирида аллақандай арзимас бир сабаб билан болаларни қаттиқ жазолаган эди, улар шу куни кечаси монастирдан қочиб кетишди. Хонгор билан Бато уйларига уч кун деганда очликдан тиришиб, совқотиб аранг етиб олишди. Итгэлт билан Эрдэнэ нима қиларини билмай қолишди. Улар ўғилларига ачинишса-да, аммо қочиб келишларини гуноҳи азим деб ҳисоблашарди. Энди нима қилиш керак? Ўқиш керак-ку, ахир.

— Мен у ламада ўқимайман,— деди Хонгор қатъий қилиб. Болалар уч кун дам олиб, энди сал ўзларига келганда монастирь нозирининг болаларни дарҳол қайтариб юбориш ҳақидаги буйруғи билан бир лама етиб келди. Шундай қилиб, дўстларимиз яна ўзлари ёмон кўрган ўша муаллимлари олдига қайтиб боришга мажбур бўлдилар.

24. Яна баҳор келди. Табиат ўрмонларга яшил либос кийгизиб, чўлларга рангин гилам тўшади.

Итгэлт хизматкорларга ош-нон бериб, жасаа¹ ўтказишга қарор қилди. Ахир ёзги ишлар бошланиши олдидан халқнинг кўнглини олиб қўйиш керак-да. Мана, жасаа ҳам тугади. Итгэлтнинг хотонида хурсандчилик авжида. Катта ўтов

¹ Ж а с а а — бойликнинг кўпайишини тилаб, ламалар иштирокида ўтказиладиган диний маросим.

нинг тўрида бўза тўлдирилган улкан хитой кўзаси турарди. Утовнинг иккала томонига ҳам қора ёғочдан қилинган столлар яратилган. Столдаги мис баркашларда жийда, қанд-қурслар, сомсалар сероб.

Янги, ҳаво ранг кўйлак кийиб олган Дулма билан Няма меҳмонларга ароқ қуйиб беришарди. Няма ароқни пиёлага қуяр, Дулма эса уни меҳмонларга узатиб турарди. Должин овқатларни тортиш билан банд. У ҳар бир меҳмоннинг олди-га тақсимчада гўшт, сомса ва печенъелар қўярди. Дулманинг лабидан табассум аримайди. Унинг қалбида Тумэрнинг сиймоси яшарди. Меҳмонларнинг кўнглини овлаш ниятида оғзидан бол томади. Одамлар Итгэлтнинг сахийлигини мақташарди. Бу суви қочган сомсаларни у монастырь дўконидан арзон-гаровга олганини, эскиб ётган қанд-қурсларни таниш савдогар унга сув текин бериб юборганини, ароқ ҳам арзонга тушганини (бочкага бир неча каламуш тушиб кетгани учун арзон сотаётганини савдогарнинг ўзи гапириб бергани) улар қаёқдан билишсин.

Итгэлт энгига мовут чакмон кийиб ўтовнинг тўрида керилиб ўтирарди.

— Қани азизларим, тортинманглар, истаганингизча ечи-ваверинглар. Ахир ҳаммангиз менга биродар, менга опасингил бўласизлар. Мен Пурэвга ўхшаган қурумсоқ эмасман. Одамларни молдек ишлашга ўша мажбур этади. Дулма, Должин, меҳмонларга овқатлардан тортаверинглар!— дея қичқирарди Итгэлт хахолаб кулар экан.

Кечга яқин Итгэлтнинг саккиз қанотли ўтови одамга лиқ тўлди. Ҳамма Эрдэнэдан қўшиқ айтишни илтимос қила бошлади. Шундан кейин у «Қўнғир қарчиғай» қўшигини айтиб берди.

— Одамларнинг гапига қараганда, Эрдэнэ менинг хизматкорим эмиш. Бу нотўғри гап, биз иккаламиз шерикмиз. Бунинг устига, жуда аҳилмиз!— деди Итгэлт.

Шу пайт Цамба билан Бадарчи келиб қолишди. Цамба анчадан бери Дулмани соғиниб, нима қилишини билмай юрарди. Надом байрамига эса ҳали вақт бор. Шу бугун Бадарчида ишим бор эди, деган баҳонада таваккал қилиб келаверди. Дулма бўлса, бугун жуда яшнаб, очилиб кетганди. Бир аёлнинг ҳусни бўлса шунчалик бўлади-да.

Цамбанинг икки кўзи Дулмада. Бу иш одобдан эмаслигини яхши билса-да, барибир Дулмадан кўзини узмасди.

— Бугун Итгэлтнинг ҳотамлиги тутган кун экан-ку. Мава қиладиган бўлибмиз-да!— деди Бадарчи дўриллаб хўжайиннинг ёнига чўқар экан.

Цамба ҳам беихтиёр ўтирганини билмай қолди, шу тобда унга қаерда ўтирса ҳам барибир эди, фақат Дулма кўриниб турса бас. Қараса, Галсаннинг ёнига ўтириб қолибди. Яхшиямки, Эрдэнэнинг ёнига ўтирмабди!

Галсаннинг кайфи тарақ эди. У гапига ҳеч ким қулоқ солмаса ҳам Итгэлтга ўхшаган сахий бой фақат Тамир водийсидагина эмас, балки бутун Халханинг барча аймоқларида ҳам топилмайди, деб валдирайверди. Цамба унга яна бир пиёла ароқ узатди. Галсан уни ичди-ю ўриндиқдан ағдарилиб тушди. Эрдэнэ уни елкасига олиб эшикка йўналди. Дулма ҳам эргашган эди, Эрдэнэ уни тўхтатди.

— Мен ўзим ётқизиб чиқаман,— деди у. Шундан сўнг Дулма чиқмай қўя қолди. Цамба Эрдэнэнинг кетганини кўриб, Дулмага ташқарига чиқ, дея ишора қилди. Дулма Цамбани аллақачон унутиб юборганди. Унинг қалбини энди фақат Тумэр эгаллаган бўлиб, жувон унинг келадиغان кунини зориқиб кутарди. Цамба ҳадеб имлайвергач, ташқарига чиқди.

Дулма уй-рўзғор буюмлари ортилган арава олдига борган эди, Цамба етиб келиб, уни қучоқлаб олди. Лекин Дулма уни куч билан итариб юборди.

— Дулма, сенга нима бўлди?— деди ҳайратга тушиб Цамба. Аммо Дулма аллақачон ўтовга кириб ғойиб бўлган эди.

Эрдэнэ Галсанни ўрнига ётқизиб шошилмай қайтиб келмоқда эди. Шу пайт унинг олдидан Дулма югуриб ўтди. «Яна бузуқлик қиляпти»,— дея ўйлади Эрдэнэ ғазоби қўзиб. Кейин нимадандир таъби тирриқ бўлди-ю, тўсатдан Итгэлтнинг олдига киргиси келмай, ўз уйига қараб кетди.

Эрталабдан бери ўт ёқилмагани сабабли ўтовнинг ҳавосинан эди. Бир оз боши айланиб турган Эрдэнэ ётиб дам олмоқчи бўлди.

Негадир Дулма сира кўз олдидан кетмасди. «Наҳотки, ҳамма аёллар ҳам шунақа бўлса?— дея ўйлади у.— Яхшиямки менинг хотиним бунақа эмас».— У каравотга ўтириб хаёлга чўмди.

Ўтовга Долгор кириб қора чироқни ёқди.

— Мастмисан? Сени Итгэлт чақиряпти,— деди у эрининг қўлидан ушлар экан.

— Бормайман, боргим келмаяпти,— деди жаҳл билан Эрдэнэ хотинини нари итарар экан.

Долгор каравотни ушлаб қолмаганда йиқилиб тушиши аниқ эди. Эрига нима бўлди? Улар бир ёстиққа бош қўйгандан бери Эрдэнэ уни уриш у ёқда турсин, ҳатто ўқрайиб ҳам қарамаган эди. Наҳот сезган бўлса? Долгор Эрдэнэ нима деркин, дея қўрқув ичра кутиб турди. Унинг ёноқларидан ёш

думаларди. Шу тобда у ҳамма гапни эрига айтиб, ундан кечирим сўрамоқчи ҳам бўлди.

Эрдэнэ хотинининг йиғлаётганини кўриб, ўрнидан турдида, кўйлагининг ени билан унинг кўз ёшларини артиб қўйди. «Ахир унда нима гуноҳ»,— дея ўйлади у қилмишидан пушаймон бўлиб.

— Мени кечир, жонгинам, шунчаки жаҳлим чиқиб турувди,— деди Эрдэнэ унинг пешанасидан ўпиб.

— Зарари йўқ, азизим, сираям хафа бўлмадим,— дея жавоб берди Долгор эрининг ҳали ҳеч нима билмаслигидан хурсанд бўлиб.

Улар Итгэлтнинг олдига бирга киришди.

— Эрдэнэ, кел, ёнимга ўтир, бизга яна бирон нарса айтиб бер,— деди Итгэлт ёнидан жой бўшатиб.

— Зарари йўқ, мен манави ерда ўтиравераман,— деди Эрдэнэ секингина стол четига ўтириб.

Эрдэнэ меҳмонларга ароқ қуйиб юрган Дулманинг кулгисини эшитиб, яна гаши келди. «Бутунлай фоҳишага айланибди, манжалақи»,— дея хаёлидан ўтказди у.

Дулма Эрдэнэга ҳам пиёлада ароқ узатган эди, Эрдэнэ ичмайман дегандек бош чайқади.

— Ахир ҳаммага бир чеккадан узатиб чиқяпман, олинг, қўшиқ айтиб берарсиз,— деди Дулма.

— Ичмайман дедим-ку, сенга!— деди Эрдэнэ қўрслик билан.

— Уни мажбур қилма,— деди Итгэлт нима учундир Эрдэнэга хушомадгўйлик билан қараб қўяр экан.

Эрдэнэ қўшиқ бошлади. У, Мўғулистон қирлари, учар отлари ҳақида куйлар экан, кўз ўнгида ўзи туғилиб ўсган поёнсиз даштлар, тоғу тошлар, чексиз водийлар намоён бўларди.

Бундан унинг кўнгли юмшади, энди Дулмага ҳам ўқраймай қўйганди.

Эрдэнэ эрталаб молхонани тозалар экан, Дулма билан учрашиб қолди.

— Сен, нима бало, куюккан қанжиққа ўхшаб, дуч келганга осилаверадиган бўлиб қолдингми?— деди Эрдэнэ кечги воқеаларни эслаб.

Дулма унга ҳайрон бўлиб қаради.

— Бу нима деганингиз?

— Бошингда эринг бор-ку, нега энди анави мишиқи Цамба билан илакишиб юрибсан? Ё уятни бутунлай йиғиштириб қўйдингми?

Дулманинг кўзлари нафратга тўлди. Қўлидаги қамчини ерга итқитди-да, Эрдэнэнинг олдига келди.

— Аввал хотинингни эплаб ол, кейин менга ақл ўргата-сан,— деди у шарт бурилиб орқасига кетар экан.

— Ҳой манжалақи, тўхта, нега бировга тухмат қиял-сан?— деди Эрдэнэ Дулманинг елкасини қаттиқ қисиб.

— Итгэлт билан қандай дсн олишганини, яхшиси, унинг ўзидан сўра. Сендақа шапкўр бойўғлини қара-ю! Мен билан эса ишинг бўлмасин, ўзим хон, кўланкам майдон!— Дулма шундай деди-ю, ғазаб билан ҳовлидан чиқиб кетди.

Эрдэнэнинг юрагига ханжар санчилгандек бўлди. У қўлидаги белкуракни итқитиб юборди-да, анчага довур ўтови томон тикилиб турди. Кейин энди атак-чечак қилаётган гўдак каби гандираклаб ўтовига қараб кетди...

Эрдэнэнинг ҳаёти оғир ўтди. Эсини танибдики, азоб-уқубат чекади. Ҳар ишда, ҳар қачон ҳамкор бўлган якка-ягона одами шу хотини эди. Аммо, маълум бўлишича, у ҳам Эрдэнэни алдабди. Эрдэнэ унга қанчалар ишонган, меҳрини қўйган эди. Балки Дулма бу гапларни жаҳл устида айтиб юборгандир. Эрдэнэнинг қалбида ҳали умид учқуни бор эди.

У ўтовга кириб, эшикни ёпди. Долгор буталар орасига қочиб кирган қуёндек бир чеккада ўтирарди. Чунки у молхона ёнидан ўтаётиб, Эрдэнэ билан Дулманинг гапларини эшитиб қолган, ҳозир эса нима бўлишини билмай, қўрқувдан юраги така-пука эди. Аммо иш кутганидан бутунлай бошқача бўлиб чиқди.

Эрдэнэ хотинининг олдига жимгина борди-да, афтини аянчли буруштириб:

— Шу гап ростми?— дея сўради.

Долгор гуноҳини бўйнига олиб, бошини эгди. Агар Долгор «йўқ» деганда борми, Эрдэнэ дунёда энг бахтиёр одам бўлиб қоларди. Аммо у «йўқ» демади.

— Рост,— деди Долгор ва йиғлаб юборди. Эрдэнэ хотинига нафрат билан тикилди.

— Фоҳиша!— У шундай дея хотинининг башарасига тарсаки тортиб юборди. Долгор йиқилиб тушди, Эрдэнэ ўтовдан югура чиқиб отга минди-ю, монастирь томон елиб кетди.

— Эрдэнэ, тўхта!— деб қичқирди Долгор. Аммо Эрдэнэ энди унинг гапини эшитмасди. Эшитганда ҳам барибир тўхтамаган бўларди.

Дулма бўлаётган воқеаларнинг ҳаммасига шоҳид бўлди. Ўтови олдида сўррайиб тураркан, унинг қалбида бир-бирига зид ўй-хаёллар гужгон ўйнади. Шу тобда унинг юрагини ҳам

Ўкинч, ҳам бадхоҳлик, ҳам алам туйғулари қамраб олганди.

Эрдэнэ бўлса, худди биров орқасидан қуваётгандек, ҳамон шамолдек учиб борарди. У ўн беш чақиримча йўл босгандан кейингина отини секинлатди. Унинг рўпарасидан Галсан билан Итгэлт чиқиб қолишганди. Улар монастирдан қайтиб келишмоқда эди.

— Ҳа, йўл бўлсин, Эрдэнэ, қаёққа шошиляпсан?— дея сўради Итгэлт отини тўхтатиб. Эрдэнэ хўжайинининг олдига жимгина келди-да, отдан сакраб тушди.

— Сен нима деб ўйловдинг? Менга бошпана берган бўлсанг, энди ўзимга ҳам, хотинимга ҳам эга чиқмоқчимисан?— У, Итгэлтнинг ёқасидан бир тортиб отдан йиқитди-да, қулоқчаккасига қараб мушт туширди. Итгэлт ағдарилиб тушди, шундан кейин Эрдэнэ уни қамчи билан савалай кетди.

Галсан хўжайинга ёрдам бермоқчи бўлган эди, Эрдэнэ уни бир зарб билан кучук боладек улоқтириб ташлади. Итгэлт ётган жойида қимирламас, фақат инграрди. Эрдэнэ охири унинг биқинига қараб бир тепди-да, сўнг шартта отига миниб, унга қамчи босди.

— Қараб тур ҳали, гадойвачча, мен сени ернинг қаъридан бўлсанг ҳам топиб оламан,— деди тишларини ғижирлатиб Итгэлт,— терингни шилиб олмасам, юрган эканман!

Итгэлт уйда қовоқ-тумшугини осилтириб юрди. У нуқул ўзини уриб-тепкилаган ношукур хизматкоридан қандай қилиб ўч олиш йўлини ўйларди. Охири у хошун ҳукмдоридан катта пора эвазига бўлса-да, Эрдэнэни қамоққа олиш ҳақида буйруқ чиқартиришга қарор қилди. Бунинг учун Эрдэнэни куппа-кундуз куни унинг мол-мулкини ўғирлаб кетишда айб-ламоқчи бўлди. Бунга Галсан гувоҳ бўлиши мумкин. Бу меров Итгэлт нима деса кўнаверади. Шундан кейин Эрдэнэни ушлаб хошун маҳкамасига олиб боришади, у ердан қамоққа — Бадарчининг қўлига тушади. Итгэлт назоратчига битта қуйма кумуш олиб борса бўлгани, Эрдэнэни тириклай дўзахда куйдиради.

Итгэлт эртасига эллик ланлик қуйма кумуш олиб, хошун маҳкамасига етиб келди. Ҳамма иш ўзи мўлжаллагандек ёмалга ошди: бутун хошунларга қизил ҳошиялик қоғоз тарқатилди. Унда ўз хўжайинининг бутун мол-мулкини ўғирлаб кетган хизматкор Эрдэнэни зудлик билан ҳибсга олиш ҳақида фармон бор эди.

Эрдэнэ қаёққа боришни билмаганлиги сабабли яна отини секинлатди. Терга ботган жонивор оғир-оғир нафас оларди.

Эрдэнэ энди қаёққа борсайкин? У бұшашиб атрофга хо-
муш тикилди. Тсварақ-атроф жонсиз чўлу биёбон, ҳеч қан-
дай садо йўқ.

Ярамас дунё! Наҳотки унда бирон-бир ҳалоллик бўлмаса!
Эрдэнэ бир умр ҳалол ва ростгўй яшаш учун интилиб келди.
Лекин у бунга қанчалик интилмасин, ҳар сафар ҳаётнинг
шафқатсиз синовларига, зарбаларига учраб, юрак-бағри тил-
ка-пора бўлди. Эрдэнэнинг ҳаётдан кўнгли совий бошлади.
Шундай бўлгач, яшашнинг нима ҳожати бор? Яхшиси, Та-
мирга чўкибми ёки бўлмаса ҳов анави уфқда кўриниб турган
қоядан ўзини ташлабми ўлгани маъқул эмасмикин? Асло!
У ҳали бу дунё билан ҳисоб-китоб қилмоғи лозим. Ҳладиган
аҳмоғи йўқ, ҳозир. Бунинг устига бориб, ўглини кўриши ҳам
керак. Бато ажойиб бола. Фақат у ҳам ўзига ўхшаб ўта
ростгўй, ҳалол йигит чиқадиган кўринади.

Шу гапларни ҳаёлидан ўтказгач, Эрдэнэ монастырға бо-
ришға қарор қилди.

У кунботарда монастырь ҳовлисиға кириб борди. Муал-
лим лама йўқ экан, уни аллақайёққа ибодатға олиб кетишиб-
ди. Эрдэнэ ўтовға кириб улгурмасданоқ Хонгор билан Бато
унинг бўйниға осилиб олишди. У болаларни қучоқлаб пеша-
насидан ўпди.

— Бу ерда анча бўласизми?

— Йўқ, мен бир иш билан бошқа ерга кетяпман.

— Ҳеч бўлмаса шу кеча ётиб қолинг!

— Отга пичан олиб келганим йўқ.

— Биз топамиз, бир яхши холамиз бор, унинг пичани
кўп,— деди Бато хурсанд бўлиб.

Болалар ўқитувчи қолдириб кетган масаллиқдан овқат
тайёрлашди.

Эрдэнэ ортиқ жим туролмади. У овқат устида Итгэлт
билан уришиб қолгани ва энди Ургада ёлғиз ўзи яшамоқчи
эканлиги ҳақида гапириб берди.

Бато йиғлаб юборди.

— Йиғлама, ўғлим, эр кишиға кўз ёши ярашмайди.

— Отам билан яраштириб қўйсам-чи?— сўради Хонгор
бирдан кўзлари чақнаб.

-- Ҳожати йўқ, энди у ерга қайтиб бормаيمان.

-- Бечора онам бир ўзи қоладими, сизни соғинадилар-
ку, ахир,— деди Бато.

— Онанг мени қатиқ ранжитди. Ургадан уй-жой топга-
нимдан кейин келиб, сени ҳам олиб кетаман...— деди Эрдэнэ
нафаси тикилиб.

Эрдэнэ шу ерда тунаб қолишга рози бўлди. Улар Чимиг-никига равона бўлишди. Отни Эрдэнэ етаклаб олганди.

— Ким экан у?— дея сўради Цэцэг қўнғироқнинг жиринглаганини эшитиб.

— Ёш дўстларимиз, лекин булар билан яна бир одам бор,— жавоб берди Чимиг ўтовга бир қучоқ ўтин кўтариб кираркан.

— Чимиг хола, бу киши менинг отам бўладилар. Отларига пичан йўқ экан, шунинг учун сиздан сўрагани келгандик,— деди Бато.

Чимиг кулиб, Батонинг бошини силаб қўйди.

— Жуда яхши, қани, ичкарига киринглар.

Қизлар чой қўйиб, дастурхон ёзишди-да, меҳмонларни таклиф этишди.

Иссиқ ўтов бўлса, шундай меҳмондўст бекалар билан чой ичиб ўтиришга не етсин, Эрдэнэ ғамини бир оз унутгандек бўлди.

— Отни ламанинг ҳовлисига қўйиб, у ерни ифлос қилишнинг нима кераги бор, кошки у бунақани ёқтирса. Даданг отни шу ерда қолдирсин, ўзи ҳам шу ерда тунасин, сизлар ҳам қолинглар,— деди Чимиг.

— Биз қололмаймиз, лама кунимизни кўрсатади,— деди Бато.

— Теримизни шилади,— дея дўстининг гапини маъқулади Хонгор.

Тез орада ўтовга Тугжил кириб келди ва болалар уйига жўнашди. Чимиг уларга қанд-қурс ва печенье берди.

Болалар кетишгач, Чимиг дастурхонга гўшт тортиб ароқ қўйди. Ароқдан икки пиёла ичгач, Эрдэнэнинг вужуди қизиб, боши айлана бошлади. Шунда унинг ғам-андухи унутилгандай бўлиб, кўнгли кўтарилди-ю, тўсатдан қўшиқ бошлаб юборди.

Қўшиқни доим берилиб айтадиган Эрдэнэ бугун айниқса дилидан куйлади. Цэцэг унинг елкасига бошини қўйиб, қўшиққа оҳиста жўр бўлди. У ҳам бугун ўзини жуда яхши ҳис қилаётганди.

Цэцэг бутун умри бировларнинг эрмаги бўлиб келган бўлса-да, шунча келган эркаклардан биронтасига юраги жиз этган эмасди. Мана, бугун умрида биринчи марта ўз ихтиёри билан эркаланиб ўтирибди. Шу сабабли унинг кўзлари қувонч билан ёнар, лабларида нозик табассум жилваланарди.

Эрдэнэ қизларникида икки кун қолиб кетди. Учинчи кун Чимиг уйга ҳовлиқиб кириб келди-ю, монастирга ўз хўжа-

Йинининг мол-дунёсини ўғирлаб кетган Эрдэнэ зудлик билан ҳибсга олинсин деган буйруқ келганини гапириб берди.

Эрдэнэ дастлаб жаҳл устида Итгэлт билан очиқчасига ташлашмоқчи ҳам бўлди, кейин адолатни ҳимоя қиламан деб неча марта азов чекканлари ёдига тушди-ю, улар билан юзма-юз курашиш бориб турган нодонлик бўлади, яхшиси, Ургага яшириниб, бундан кейинги ишларнинг режасини тузай, деган қарорга келди.

Цэцэг хайрлашиш пайти бармоғидаги тилла узугини чиқариб Эрдэнэга узатди.

— Омадингни берсин, манови эса мендан ёдгорлик,— деди қиз секингина. Унинг кўзларидан ёш думалади.

Эрдэнэ совғани олишдан бош тортди.

— Бахтли бўл, жуда ажойиб аёл экансан,— деди у ва шахдам юриб ўтовдан чиқди.

Эрдэнэ шарқ томонга қараб кетмоқда эди. У вақти-вақти билан Долгорни эслар, баъзан унга ич-ичидан ачиниб қўяди. Аммо унинг кўз ўнгида ўзига бино қўйган Итгэлтнинг қиёфаси пайдо бўлиши билан ғазоби қўзиб, хотинидан нафратланиб кетарди. Шундай онларда унинг қулоғига Пётрнинг: Итгэлт сенга сахий ва қўли очиқ одам бўлгани туфайли эмас, балки қонингни арзонгина сўриб, кучингни, ақл-заковатингни эгаллаб олгани учун бундай яхши муомала қилади, деган гаплари жаранглаб эшитилгандай бўларди.

ИККИНЧИ ҚИСМ

1. Қишнинг совуқ оқшомларидан бирида поёнсиз чўл бўйлаб йиртиқ-ямоқ дэл кийган бир талаба совуқдан дилдираб шарқ томон борарди. Бу Бато эди.

У катта чориқ илган оёқларини аранг кўтариб босар, кўринишидан ҳозир йиқилиб тушгудай эди. Аммо дадасини топиш ва унинг дийдорига тўйиш иштиёқи йигитчанинг кучига куч бағишларди. Дадаси ўша кетганича дори дараксиз кетди. Шу боисдан Батонинг ўзи Ургага боришга қарор қилди. Мана бир неча кунки бетиним йўл юради, лекин манзили ҳали жуда олмас. Дадасига нима бўлдийкин? Нега сўзининг устидан чиқиб, уни олиб кетгани келмади? Унга бир нима бўлганмикин? Ёки қамаб қўйишдими? Шундай фикр-хаёллардан қийналиб кетган Бато дадасини ўзи қидириб топишга аҳд қилди. У Хонгорга ҳам Ургага бирга боришни таклиф қилгани, бироқ дўсти кўнмади.

— Мен синглимни, ота-онам ва шунча мол-мулкни ташлаб кетолмайман. Лекин сенга ёрдам бераман, — деди у. Қўлидан келган ёрдамини аямади ҳам. У ламанинг ҳужрасидан саккизта рўмол ва бир неча нон ўғирлаб чиқиб, Батога берди. Шундан кейин дўстини Булган тоғининг этагига қадар кузатиб қўйди. Ўша ерда икки туп шумурт ўсарди.

— Манави баландроғи меники, — деди Хонгор, — манависи эса, сеники. Агар мен соғ-саломат юрсам, мана шу шумурт яшнаб, гуллаб тураверади, борди-ю, менга бирон корҳол бўлса, у қуриб қолади. Сеники ҳам шунақа бўлади. Ўсиб-улғайган пайтимизда бир-биримизни кўриш қайта насиб этмаса, қай биримиз бўлсак ҳам вақти-вақти билан шумуртларимиздан хабар олиб турайлик.

Совуқ ютаман дейди. Бато бир оз нафасини ростлади-да,

яна йўлга тушди. Қоронғи тушиб, кўкда юлдузлар ғужғон ўйнай бошлади. Совуқ шамол Батонинг суяк-суягидан ўтиб, тишлари такирларди. Югурса исиб кетарди-ю, лекин унинг мадори қуриб, югурадиган ҳоли қолмаганди. Бунинг устига, уйқуси кела бошлади! Қани энди бир иссиқ ўтов учраб қолса-ю, кириб исиниб олса, аммо қиш кезлари бу ерларда одам боласини учратиб бўлармиди? Ҳамма ёқ чексиз изғирин саҳро. Бато ичида дуо ўқиб борар, у бунақа дуолардан жуда кўпини ёд биларди, аммо улардан биронтаси сал бўлса-да, жонига ора кирмасди.

Бато тўсатдан қўнғироқ овозларини эшитиб қолди. Угирилиб қараб, зимистон қўйнида келаётган туяни кўрди. Унинг ортидан карвон келарди. Бато йўл четига чиқиб турди.

— Ҳой, ким у?— дея қичқирди карвон боши.

— Ёрдам беринглар, совуқда қотиб қолай деяпман,— деди Бато карвон бошига яқинлашиб.

— Бу ерларда нима қилиб юрибсан?

— Ургага бориб ламалик қилмоқчи эдим,— дея жавоб берди Бато.

Биров сўраганда шундай десанг, ҳар ким ҳам сендан ёрдамини аямайди, деб унга бу гапни Хонгор ўргатганди. Ҳақиқатан ҳам, Бато шу сўзларни айтиб, йўлда икки жойда тунаб олди. Пойтахтга бориб ламалик қилмоқчи бўлган бу боланинг аҳди қатъийлигини кўрган кампирлар унинг қорнини тўйғазиб жўнатишарди.

Туякашлар аввал болага бир оз ишонқирамай қарашди, кейин гугурт ёқиб унинг аҳволини кўришгач, пўстинга ўраб туяга ўтқазиб олишди. Бир оздан сўнг карвон дам олишга тўхтади. Туякашлар овқатга ўтиришиб, Батонинг ҳам қорнини тўйғазишди. Карвон боши Балдан Батони ёнига ётқизиб, иссиқ пўстинга ўраб қўйди.

Бу карвон Нарван шабини бошқармасидан Хитой савдо фирмасига тери олиб бораётганди.

Эргалаб яна йўлга тушишди. Бато йўлда туякашларга ёрдамлашиб борди, шу боисдан ҳеч кимга унинг оғирлиги тушмади. Карвон икки кундан кейин Ургага кириб борди.

Батонинг назарида, Урга Зая монастирига қараганда ғоят катта эди-ю, аммо бирон-бир бошқа жиҳати билан ундан фарқ қилмасди.

Бу ерда ҳам олтин қуббали ибодатхоналар кўп бўлиб, кўчаларда қизил, сариқ дэл кийган ламалар гердайиб юришар, қора, кўк кийимли хитой савдогарлари у ёндан бу ёққа танда қўйишарди. Отлиқлар ўтиб турар, қўтос, от қўшилган араваларнинг ғичир-ғичири тинмасди. Ибодатхоналарнинг

олди гадойларга тўла эди. Зая монастирига ўхшаб бу ернинг кўча-кўйларида ҳам гала-гала дайди итлар изгиб юярди.

Батонинг назарида, Урганинг чеки-чегараси йўқ эди.

— Шаҳарнинг бир четидан иккинчи четига етиш учун неча кун юриш керак бўлади?— дея сўради Бато карвон бошидан.

— Билмайман, азизим, нариги четига бориб кўрган эмасман,— дея жавоб берди Балдан.

«Қойил-э! Шаҳарнинг бир четидан иккинчи четига шундай одам ҳам бормаган» бўлса, у роса узоқ экан-да. Ахир у шаҳарга кўп келган-ку»,— дея хаёлидан ўтказди Бато.

Балдан ҳамшаҳари бўлмиш бир лама билан гаплашиб, Батони ўшанга топширди. Бу лама ҳам ёшлигида Нарван монастиридан пиёда келиб Ганданда ўқиган, бундан бир неча йил аввал лама унвонига эга бўлган экан. Унинг исми Эрэнчин эди. Ҳар куни эрталаб унинг уйига талабалари келиб, бутун юмушларини қилиб беришар экан, дастлабки кунлари Батога қиладиган иш ҳам қолмади.

Эрэнчин Батони тажриба ўтказиши учун Дашчоймбол ибодатхонасига топширди. У ўз талабаларини урмас, аммо дарс тайёрлаш хусусида жуда талабчан эди.

Эрэнчин ҳар куни кечқурун овқатланиб бўлгандан кейин ўтовнинг дудбуронини ёпарди-да, оёқларини пўстинга ўраб олиб, қўлига каттакон китоб ушлаганча чироқ ёқтирар ва:

— Қани, биродар, ўтириб китобингни ўқи!— дерди.

Бато ҳам тахта муқовали китобини қўлига олиб чироқнинг нариги томонига ўтирар ва пўстинга ўраниб олиб, мутлаа қилишга тушарди. Муаллим ярим кечаларга борганда бир керишиб:

— Бугунчалик етар, биродар, энди ётиб ухла,— дерди.

Бато эрталаб уйқудан турганда ламани яна мукка тушиб китоб ўқиётган ҳолда кўрарди. Кунчиқар пайтида эрталаб сабоқ оладиган талабалари келарди. Эрэнчин уларни пешинга қадар ўқитиб, сўнгра жавоб бериб юборарди. Пешиндан кейин у Батони ёнига оларди-да, сайр қилгани чиқарди. Йўл-йўлакай одамлар уларга гоҳ бир қути гугурт, гоҳ беш-олти дона қурт инъом этишар, шунда лама: «Мана кўряпсанми, астойдил йиғласанг, сўқир кўздан ёш чиқур, деган экан машойихлар»,— дегучи эди.

Лама одамлар берган хайр-эҳсонларни оларкан, уларни дуо қилар, Батони ҳам шунга ўргатарди.

Эрэнчин талабаларига Батонинг тиришқоқлиги, ақл-идрокени мақтаб, ундан ўрнак олишга даъват этарди.

— Агар шу кетишда кетса, Батодан ажойиб лама чиқади,— дерди у.

Бато бир неча бор дадасини қидириб кўрди, аммо уни топмади. Бир куни у хўрлиги келиб, муаллимга дадаси ҳақида гапириб берди.

— Нега бу ҳақда аввалроқ айтмадинг, балки шу пайтгача топган бўлармидик... Майли, талабаларимдан қидиришни илтимос қиламан, зора бирон-бир хабар топсак.

Бечора Бато дадасининг Ургада исмини ўзгартириб олганини қаердан билсин? Қидириш ишлари натижасиз тугади. Шундан кейин Бато дадасидан умидини узди.

— Ҳечқиси йўқ, сабр қил,— дерди муаллими унга,— тирик бўлса, ахир топилади. Юрган дарё, ўтирган бўйра, дейишади, тек турмай қидираверсак, бир кун топилиб қолар.

Бато тақдирига тан берди, боз устига, унинг бошқа борадиган жойи ҳам бўлмай, Эрэнчинникида у ўзини анча яхши ҳис этмоқда эди.

Эрэнчин бир куни беш-ўн кунга худонга борадиган бўлди-ю, ўзи билан Батони ҳам бирга олиб кетди. У худонда тоғ этакларини айланиб сайр қилар экан, болага Мўғулистон ҳақида кўпгина ҳикоялар айтиб берди.

Мўғуллар асли чорвачи халқ бўлиб, бутун ҳаёт тарзи ҳам ана шу чорвачиликка мосланган. Масалан, эгарни олайлик. Мўғул чўлда ухлайдиган бўлса эгар ёстиқ, тўқими тўшак, чопони эса кўрпа вазифасини ўтайди. Чориқлари бўлса узангига жуда мос, кийиш ҳам, ечиш ҳам осон.

Ўтовда ўтиришар экан, у синчков йигитчага ўтовнинг мўғуллар учун қайси жиҳатлари билан қулайлигини ва унинг қандай материаллардан тайёрлаш мумкинлигини тунтирарди.

Батога муаллимнинг юмшоқ табиати, билимдонлиги ёқарди, шу туфайли унга бўлган меҳр-муҳаббати, ҳурмати тобора ошиб борарди.

Улар Ургага қайтиб келишганда Эрэнчиннинг талабалари шаҳарга Тибетда ўқиган бир лама келгани ва Дашчоймбол монастирининг энг зўр ламалари ҳам илм-фанда у билан баҳслаша олмасликларини гапириб қолишди. Шунинг учун ҳам талабалар муаллимларидан ўша лама билан баҳслашиб кўришини илтимос қилишди.

— Майли, бир ўйлаб кўрай-чи,— деди муаллим талабаларига жавоб бериб юборар экан. Бато чой қайнатиб келди, лекин муаллим чойдан ақалли ҳўплаб ҳам кўрмади. У ҳатто йўлда чанг босган эгни-бошини ҳам ўзгартирмай, бошини эгиб олганча, алланарсаларни ўйлай бошлади.

Шу пайт талабалардан бири келиб тибетлик лама уни ку-таётганини маълум қилди.

Эрэнчин билан тибетлик лама ўртасидаги мунозара икки кун давом этди. Бато мунозара пайти муаллимга ҳаяжон билан тикилиб ўтирди. Эрэнчин ўзгариб, ёшариб кетгандек эди: у қаттиқ-қаттиқ гапирар, сўзлаганда кўзлари чақнаб ту-рарди. Мунозара бўлаётган ибодатхона тингловчиларга лиқ тўлиб кетди. Одамлар мунозарачиларнинг баҳсини зўр эъти-бор билан тинглашарди.

Иккинчи кун кечга томон тибетлик лама Эрэнчиннинг да-лилларига қарши гап тополмай довдирай бошлади. Устига-устак, коинотнинг тузилиши ҳақидаги кўпгина масалаларда Эрэнчиннинг фикрига қўшилишга мажбур бўлди. Хуллас, баҳсда Батонинг муаллими ғалаба қозонди. Шунга қарамай, муаллим ўз талабаларига:

— Болаларим, бу лама жуда кўп нарсани билар экан. Унга шогирд тушишга ҳаракат қилинглар,— деди.

Эрэнчин, тибетлик лама Батони ҳам ўқитсин, дея шогир-дига каттакон ҳадак бериб, унинг олдига жўнатди.

Лекин бундан ҳеч нарса чиқмади: тибетлик ламанинг ўзи Эрэнчиндан шогирдликка олишни илтимос қилиб қолди.

Бато монастырь мактабига кириш имтиҳонларини аъло баҳолар билан топширди. Сўнг хурсандлигидан боши осмонга етиб, устози олдига қайтди-да, муваффақияти ҳақида гапи-риб берди.

— Балли, ўғлим. Бундан ҳам яхшироқ ўқисанг, сендан ажойиб лама чиқади,— деди Эрэнчин.

Балдан кузда карвон билан яна Ургага келди. У одатда-гидек Эрэнчинни кига қўнди.

Эрэнчин билан Балдан бир овулда катта бўлган, ёшлиги-да бирга қўй боқиб, бирга ўйнаб-кулган, бирга пойга чопиш-ган эди. Эрэнчин лама бўлди, Балдан эса тирикчилик билан бўлиб кетди. Улар иккаласи икки хил йўлдан борган бўлса-лар ҳам барибир қадрон бўлиб қолавердилар. Уларнинг ҳар бир учрашувлари байрамга айланиб кетарди. Эрэнчин Ган-данда истиқомат қила бошлагандан бери Балдан қачон Ур-гага келса, унинг уйига қўнар ва ҳар сафар ҳам иззат-икром билан кутиб олинар эди.

Эрэнчин жонажон юртида содир бўлмиш ҳар хил янги-ликлар ҳақидаги дўстининг ҳикояларини доим эътибор билан тингларди.

Балдан бу сафар ҳам ўз овулидаги аратлар ҳаёти ҳақида

ҳикоя қила бошлади. Халқнинг ҳаёти жуда оғир эди. Шу пайт у алланарсани эслаб, қўйнига қўл солди.

— Буни сенга Жавзан бериб юборди,— деди у қоғозга ўралган хадакни узатиб.

— Жавзан!— Эрэнчин ҳаяжонланиб ўрнидан туриб кетди.

Эрэнчин бу қиз билан ёшлигида жуда дўст эди. Бир пайтлар ҳамма улар иккаласи турмуш қуришса керак, деб ўйлашарди. Аммо Эрэнчинни монастиргга ўқишга юборишди. Ўқиш тугагандан кейин Ургага кетди.

— Хайр, Жавзан,— деганди ўшанда Эрэнчин кетиш олдидан.— Тақдир бизни бир-биримиздан жудо қиляпти, мен кетяпман, илоҳим бахтли бўл.

Жавзан йиғи-сиғи қилди, аммо Эрэнчинни олиб қололмади. Хотиралар мўйсафид лама хаёлидан бирин-кетин ўта бошлади. Эрэнчин совға рўмолни эҳтиётлик билан қўлига олди-да, анчагача унга тикилиб ўтирди.

— Узининг соғлиғи қалай?— дея сўради у ниҳоят.

— Жуда қариб қолган, ахир битта болани катта қилишнинг ўзи қанча машаққат, унинг эса тўққизта боласи бор.

Эрэнчин ўрнидан туриб рўмолни яхшилаб тахлади-да, каровоти тепасидаги шкафчага беркитиб қўйди.

Дўстлар бир оз вақт жимгина ўтириб овқатланишди.

— Эртага боғдихонга тоат-ибодат қилиб, гуноҳларимдан фориғ бўлсам деган ниятим бор,— деди Балдан ниҳоят орадаги сукутни бузиб.

Эрэнчин кулиб қўйди.

— Боғдихон, боғдихон! Сариқ чақага арзимайдиган одам у. Уни тибеглик ламанинг ўзи ҳам бир-икки савол билан мот қилиб қўяди,— деди у.

Хайратдан оғзи очилиб қолган Балдан кафтларини жуфтлади.

— Ё тангрим! Нималар деяпсан ўзи? Агар мен шундай шаккоклик қилсам, аллақачонлароқ дўзахга тушган бўлардим.

— Яширишнинг нима кераги бор? Бу тирик худоимиз ароқ ичиш-у, фоҳишабозликдан бошқани билмайди. Аммо илм деган гапдан бутунлай беҳабар,— деди Эрэнчин қатъий бир оҳангда.

Балдан қўрқув-ла шивирлаб дуо ўқиди. Художўй дўстига нима бўлди ўзи?

2. Эрдэнэ саккиз кун деганда Ургага етиб борди. У ҳамон хотинининг хиёнатини ўйлаб, қалби ўртанарди. Дунёда

энг яқин, содиқ одамим деб юрган Долгори номусини ерга букиб, ҳақорат қилса, муҳаббатини оёқ ости қилса-я. Эрдэнэ энди ҳаммадан нафратлана бошлади. Унинг назарида, бу дунёдан фақат нафратланиш мумкин. Ҳаёт бири иккинчисини алдаш, кучлиги кучсизи ҳисобига бойиш, уни хонавайрон этиш асосига қурилган экан.

Шу хаёллар дилини ўртар экан Эрдэнэ ўзича, қани энди бу дунёни ағдар-тўнтар қилиб ташласам, дерди. Аммо у нима ҳам қила оларди? У ожизликдан тишларини гижирлатиб қўярди, холос. Эрдэнэ яна Пётрнинг: Итгэлт сенга сахийлиги ва ҳақиқий инсон бўлгани учун эмас, балки берганидан кўпроқ ундириб олаётгани учунгина яхши муомала қиляпти, деган гапини эслади. Одам деган ҳам шунчалик овсар бўлади-ми! Итгэлт ёш болани ёнғоқ бериб алдаб қўйгандек, Эрдэнэни ширин гаплар, арзимас мурувватлар билан кўнглини олиб, ўз тузоғига илинтирди-ю, пайт пойлаб юриб, кўтариб ерга урди. Энди у Ургада қаерга, кимникига қўнади? Тирикчилиги нима бўлади? У шуларни ўйлаб боши қотарди.

Эрдэнэ шу хаёллар билан марказий кўчадан юриб борар экан, тўсатдан биров:

— Эрдэнэ-гуай! — деб қолди.

Эрдэнэ бир чўчиб орқасига қаради-ю, бир неча қадам нарида башанг кийинган ёш жувонни кўриб қолди. Бу Гэрэл эди. Эрдэнэ ўйлаб ўтирмай отини тўхтатди.

Гэрэл ёлғиз эмасди. Ёнида Довчин ҳам бўлиб, нарироқда эса хизматкори отнинг жиловидан ушлаб турарди.

— Эрдэнэ-гуай, қачон келдингиз? — дея сўради Гэрэл хурсанд бўлиб жилмаяр экан.

— Ҳозиргина.

— Нега бизникига кирмадингиз?

— Вақтим бўлмади.

Гэрэл бу келишган мўғул йигитни Юндэнникида кўриб қолгандан буён унинг қиёфасини сираям кўз олдидан кеткизолмай юрарди. Уни эслаганда бу гўзал жувон ҳатто одатдаги ўжарлигини ҳам унутиб қўярди. Довчин ҳам баъзан хотинини тинчитиш лозим бўлиб қолган пайтларда дарров гапни Эрдэнэга бурарди-да, унинг овозини мақтаб кетарди. Ана шундан кейин хотинининг чиройи очиларди.

Тўғри, ёшгина хотини Итгэлтнинг қандайдир бир хизматчисини тез-тез эслаб, уни мақтаб юриши Довчинга ёқмасди, албатта.

У ҳатто ҳар хил хаёлларга ҳам борар, лекин бир нима дейишга ўжар хотинидан қўрқарди. Мана ҳозир ҳам у ушбу

учрашувдан ўзини ниҳоятда хурсанд кўрсатишга ҳаракат қила бошлади.

Довчин ҳақида элда ҳар турли ҳазил-мазах гаплар юрарди. «Довчин эркак эмас, ҳезалак. У кечасилари хотинига тувак тутиб юради. Бу гапни бир куни ўз оғзидан эшитганман...» — дейишарди баъзи тилига кучи етмаган одамлар.

Гэрэл нима дейишини билмай эрига мурожаат қилди:

— Нега индамайсан? Уни уйга таклиф эт.

Довчин қоматини ростлаб, йўталиб олди:

— Ҳурматли дўстим, ҳозир нонушта қилгани кулбамизга ташриф буюролмайсизми? Шундай қилсангиз, бизни кўп хурсанд қилган бўлардингиз.

Эрдэнэ бир оз енгил тортди — бу одамларни унга тақдирнинг ўзи йўлиқтиряпти шекилли. У таклифни бажону дил қабул қилди ва улар пиёда Довчиннинг уйига йўл олишди. Эрдэнэ отини ўзи етаклаб борар, Гэрэл ва Довчин отларининг жилови эса хизматкор қўлида эди.

Гэрэл жуда хурсанд бўлди. Ўша учрашувдан буён у Эрдэнэни ҳеч бўлмаса бир кўрсам, дея орзу қилиб юрарди. Мана, унинг орзуси ушалди, Эрдэнэ унинг ёнида. Гэрэлнинг назарида, ҳозир шаҳар ҳам гўзаллашиб, ёқимли бўлиб кетгандек эди. Эрдэнэ овқат устида шаҳарга анча муддатга келгани, ҳозирча қаердан ижарага жой топишини билмай турганини айтиб берди.

— Бизникида тураверинг, — таклиф этди Гэрэл. — Жой бемалол, ҳеч кимга халал бермайсиз, тўғрими, Довчин?

Гэрэлнинг таклифи Довчинга маъқул тушмаган бўлса-да, йўқ деса хотинининг жаҳли чиқиб кетишини билгани учун унинг фикрини қувватлади.

— Ҳа-да, Эрдэнэ, агар маъқул бўлса, бизникида тураверинг.

Эрдэнэ узоқ йўлдан ҳориб-чарчаб келгани учун уйқуси келиб турганди, озгина ароқ ичилгандан кейин кўзини очолмай қолди. Унга ўрин солиб беришди, лаҳза ўтмай Эрдэнэ пинакка кетди.

Эрдэнэ эрталаб уйқудан уйғонганда дафъатан қаерда ётибман, деб ҳайрон бўлиб қолди. Унга нима бўлди ўзи? Уйқуси ёзилгандан кейингина ҳамма нарса эсига тушди.

Гэрэл тўшак ёнида Эрдэнэга суқланиб тикилиб ўтирарди.

— Уйқунгиз қаттиқ экан.

— Жуда чарчаган эдим-да.

— Уйқунгизда алланарсаларни гапирдингиз.

— Бўлмағур нарсаларни валдираган бўлсам керак-да.

— Биласизми, Довчин бизникида яшашингизни илтимос қилипти,— деди Гэрэл ёноқлари қизариб.

«Қолишга тўғри келади,— дея ўйлади Эрдэнэ,— барибир борадиган жойим йўқ».

— Мабодо сизларга малол келмаса, бир неча кун жон-жон деб қолардим.:

Шундай қилиб, Эрдэнэнинг ҳаётида янги давр бошланди.

Довчин ҳам, хизматкорлар ҳам ҳайрон бўлиб қолишди, хонадонида Эрдэнэ пайдо бўлди-ю, Гэрэл бутунлай ўзгариб кетди. Унинг ўжарлиги ҳамда бетгачопарлигидан асар ҳам қолмаганди. У ширин сўз, меҳрибон, мулойим бўлиб қолди.

«Бу Эрдэнэси тушмагур бутунлай кўчиб кела қолса зап омади иш бўларкан-да. Шунда ҳаммамизга ҳам яхши бўларди»,— дейишарди хизматкорлар Эрдэнэнинг кўнглини олишга интилиб.

Довчин ишга кетган пайтлари Гэрэл маст уйқуда ётган Эрдэнэнинг тепасига ўтириб олар ва унинг юз-кўзларини силаб, аста ўпа бошларди. Шу дақиқаларда у ҳаётдаги ҳамма нарсани унутар, ўзини дунёда энг бахтиёр одамдай ҳис этарди.

Бир сафар Гэрэл қаттиқроқ ўпиб юборган эди, Эрдэнэ уйғониб қолди. Эрдэнэ унинг бир кун бориб шундай қилишини билар, лекин бунчалик жасорат кўрсатар, деб ўйламаганди.

— Нима қилиясиз? Ахир эрингиз бор-ку,— деди Эрдэнэ таъна аралаш.

Гэрэлнинг лаблари титраб кетди.

— Эр дейсизми? У шунчаки, номига эр. Қари Довчин мени молдай сотиб олганда ўн олти ёшда эдим. Ахир мен ҳам инсонман-ку. Наҳот ўзим истаган одамимни севолмасам?— алам билан қичқириб юборди Гэрэл.

Жувоннинг баъзи ножўя ишларини Эрдэнэ ўзича қоралаб юрарди, аммо унинг ҳозирги гапларини эшитиб раҳми келиб кетди. Чинданам Довчин Гэрэлнинг буваси тенги бир одам эди.

— Шундай бўлса ҳам у сизнинг қонуний эрингиз, бундай қилишингиз яхши эмас,— деди Эрдэнэ иложи борича мулойимлик билан.

— Қандай қилиб менга қонуний эр бўлар экан? Ахир мени бир буюмдек сотиб олган у,— деди Гэрэл ва йиғлаб юборди.

— Қўйинг, йиғламанг, халқда ойнинг ўн беш куни қоронғи бўлса, ўн беш ёруғ бўлади, деган гап бор, ахир.

Шу кундан бошлаб Эрдэнэ ва Гэрэл ўртасида дўстона бир

муносабат вужудга келди. Улар бир-бирларига ўз ҳаётларида содир бўлган воқеаларни ҳикоя қилиб, соатлаб суҳбатлашиб ўтиришарди. Эрдэнэ жувонга ўзининг Ургага келиб қолиш сабабини айтиб берди. Гэрэл унинг гапларини эътибор билан тинглади.

— Агар менинг сизга ўхшаган эрим бўлганда, унинг ортидан дунёнинг нариги четига боришга ҳам тайёр эдим.

— Одамга ўзи шунақа туюлаверади, лекин ҳаётда бошқача бўлиши мумкин,— дея гап қотди Эрдэнэ.

Бир куни Довчин ишдан қаттиқ саросимага тушиб қайтди. У Эрдэнэнинг қочқин эканлиги, Итгэлтнинг мол-дунёсини ўғирлаб бекиниб юргани, уни дарҳол ушлаб Луугун хошуни маҳкамасига юбориш кераклиги ҳақида хабар топиб келганди.

— Бизникида унинг ортиқ қолиши мумкин эмас. Бу ердалигини эшитиб қолишса, бирор фалокат бўлиши мумкин,— деди Довчин қатъий қилиб.

Гэрэл Эрдэнэдан Итгэлт билан ўрталарида бўлиб ўтган гапларни эшитганди.

— Биламан, одамларнинг қўлларидан ҳар иш келади. Керак бўлса, имонларини ҳам сотиб юборишади улар. Эрдэнэнинг сира гуноҳи йўқ. Унинг исмини ўзгартириб, овулимиздаги худонга юбориш керак. Буни ҳеч ким билмайди. Агар уни қамоққа олишадиган бўлса, мен ҳам ўзимни-ўзим ўлдираман,— дея эридан ҳам қатъийроқ қилиб жавоб берди Гэрэл.

Довчинга қолса Эрдэнэни ҳозирнинг ўзидаёқ ҳукуматга тутиб беришга тайёр эди. Лекин у бундай қилишдан қўрқди. Довчин Гэрэлнинг феълени жуда яхши билади. У бир сўзли аёл, айтган сўзи — отилган ўқдай гап. Эрдэнэни қамаб қўйгудек бўлса, чиндан ҳам ўзини ўзи бир нима қилиб қўйиши ҳеч гап эмас.

Шундай қилиб, Эрдэнэ исмини ўзгартириб, Довчиннинг овулига жўнаб кетди.

Эрдэнэ кунлардан бир куни от тутаман деб йиқилиб тушди-ю, оёғини синдириб қўйди. Бундан хабар топган Гэрэл эртасигаёқ унинг олдига етиб борди.

У, Эрдэнэга алоҳида ўтов тиктириб, ўзи парвариш қила бошлади.

— Узоқ-узоқларга бош олиб кетайлик, токи бизни ҳеч ким тополмасин,— дея ялинарди Эрдэнэга жувон.

— Бўлмаган гап!

Эрдэнэ Гэрэлнинг қалбида тугён урган нарсани жуда яхши тушунарди. Шафқатсиз ҳаётнинг кўп зарбаларига учраган

бу маъсума аёлнинг қалби шикаста эди, шу сабабли Эрдэнэнинг унга раҳми келиб юрарди-ю, бироқ унинг севгисига севги билан жавоб беролмасди.

— Мен сени яхши тушунаман, шунинг учун ҳам ҳолингга ачинаман,— деди Эрдэнэ.

— Менга сенинг раҳм-шафқатинг керак эмас, сендан мурувват тилаётганим ҳам йўқ,— деди аёл хафа бўлиб.

Гэрэл Эрдэнэга севмаган эридан ўзи қочиб кетолмаслиги сабабли бирга қочишни таклиф қилаётгани йўқ. Шу пайтга қадар жувон оддий бир сабаб туфайли бу йўлга кирмай келарди: биринчидан, у ўзини хавф-хатарга қўйишни истамасди. Шундай қиладиган бўлса, Довчин унинг кетига тушиб, қасос олиши турган гап эди. Иккинчидан, у эрининг шунча мол-мулкидан маҳрум бўлишни истамасди. Гэрэл бу мол-мулкларнинг тўла ҳуқуқли эгаси, кўнглига келганча яшаб, тенгдошлари, дўст-душманлари олдида истаганча ўйнаб-кулиши мумкин. Бутун сарой хонимлари унинг кийим-кечаклари, қимматбаҳо тақинчоқларига, осойишта турмушига ҳавас қилишади. Ҳамманинг диққат-эътиборида бўлиш эса Гэрэлнинг ўзига ҳам хуш ёқарди.

Аммо Эрдэнэ билан учрашгандан кейин у инсоннинг бахтли бўлиши учун бойликдан ташқари яна нимадир керак эканини тушунди. У, Эрдэнэни севиб қолди. Жувоннинг қалбидадаги бу севги кун сайин кучайиб бормоқда эди. Ёмон кўрган эр билан тўқ яшагандан кўра, бечораҳол кун кўрсам ҳам Эрдэнэ билан яшаганим афзал, деб ўйларди у. Шу туфайли севиклисининг қалбини забт этиш учун ҳар ишга ҳам тайёр эди. У раҳм-шафқатга зор эмас, фақат Эрдэнэ унинг севгисига севги билан жавоб берса бўлгани.

— Сиз ўтмишдаги бахт-тахтимга нафрат туйғусини уйғотиб, ундан воз кечишга мажбур этдингиз. Аммо бунинг эвазига ҳеч нарса бермадингиз. Бу шафқатсизлик ахир. Сизни сира тушунолмаيمان. Сиз ё қўлидан ҳеч нарса келмайдиган ожиз бир одамсиз, ёки менга шунчаки азоб беряпсиз,— деди Гэрэл.

— Одам маст пайтида ҳамма нарса ҳам гўзал, кўнгилли, ёқимли туюлаверади, аммо кайфи тарқаб боши лўқиллаб оғригач, ўша оғуни нега ичдим, деб ўзини ўзи койийди. Сен ҳам худди шундай бўласан. Оч қолиб, уст-бошинг юпун бўлиб қолганди, мен билан бирга бўлишга аҳд қилган соатлариңгни лаънатлайсан,— дея хотиржам жавоб қилди Эрдэнэ.

— Нега ҳам сиз билан учрашдим? Учрашганимда балки авваллари қандай яшаган бўлсам, бундан кейин ҳам бир умр шундай — ҳеч нарсани билмай яшаб кетаверардим.

Тангри қайси гуноҳларим учун сиз билан учраштирди?—
Гэрэлнинг кўзларида яна ёш қалқиди.

Шунда ҳам Эрдэнэ унинг сўзларига ишонмади. Унинг назарида, бу аёл ҳозир ишқдан сархуш бўлиб, хотиржам фикр юритолмай қолган. «Беш-ўн кун йўқчиликда кун кўрса, Довчиннинг бойлиги қадрига етадиган бўлиб қолади. Шундан сўнг мени кўрганда отгани ўқи бўлмай қолади»,— деб ўйлади Эрдэнэ.

Гэрэл ҳамон бўш келмасди. Эрдэнэ унга эътиборсиз қаргани сари жувон унинг муҳаббатини қозонишга шунчалик кучлироқ интиларди.

Эрдэнэ баъзан жуда хомуш бўлиб қоларди. Шундай дақиқаларда ҳеч кимнинг гапи қулоғига ёқмасди.

— Нимани ўйлаб қолдингиз?— дея пинҳона бир умид билан сўрарди Гэрэл.

— Хотиним ва ўғлимни ўйлаяпман,— дерди Эрдэнэ хотиржам бир оҳангда. Шунда Гэрэл ранги ўчиб, лабларини тишлаб қоларди.

Эрдэнэ хотинини тез-тез эслаб турарди. Баъзан унга ҳаддан ташқари қаттиқ қўллик қилиб юбордим деб ўйлар, бегона юртда тушунтириб-нетмай ташлаб кетгани учун ўзини ўзи койий бошларди. Аммо хотинининг аблаҳ Итгэлт билан айш-ишратда бўлган дамларини кўз олдига келтирар экан, уни сира ҳам кечиролмасам керак, дея ўйларди.

Баъзан у, Гэрэл билан учрашувимда шайтоннинг қўли бор, деган хаёлга бориб, уни кўрмасам дерди. Баъзан қалбини ўзгача туйғулар қамраб оларди. Шунда у Гэрэлнинг қўлларидан ушлаб, у билан узоқ суҳбатлашиб ўтирарди. Бундай пайтлари Гэрэл бахтидан қувониб, юраги гупиллаб урар ва умиди қайта учқунлай бошларди. Шунда у бахтли онларини чўчитиб юборишдан қўрққандек қимир этмай жимгина ўтирарди.

3. Минг тўққиз юз ўн еттинчи йил кирди. Итгэлтнинг хотони Тамир водийсига кўчиб келгандан бери қанча-қанча сувлар оқиб кетди. Болалар йигит бўлиб қолди, йигитларнинг ёши улғайди, кимлардир уйланди, кимлардир ажралишди, баъзилар оламдан кўз юмди. Ҳаёт оқими кунлар ва ойларни тўлқиндай суриб, ҳамон олға борарди.

Тамир водийси узра қиш чодире ёйилди. Қиров босган да-рахтлар пўстин ёпиниб олган қоровулларга ўхшайди. Дарё устини муз қоплаб олди, фақат унинг тезоб жойларидагина кўкимтир буғ кўтарилиб турарди.

Итгэлтнинг хотони дарёнинг шимолӣ соҳилидаги жар-

ликда қорайиб кўринарди. Четдан қараганда, хотон қадимгидек эди. Үзи шунақа бўлади: қор билан қопланган саҳрога узоқдан туриб назар ташлар экансан, у кўзингга теп-текис, ҳеч қандай ўнқир-чўнқир йўқдай кўринади. Аслида эса, бундай бўлмайди.

Худди шундай, Итгэлтнинг хотони ҳам беозор кўрингани билан илгариги осойишталик йўқолган эди.

Эрдэнэ кетганидан сўнг бир ой ўтгач, Дулма тўсатдан ғойиб бўлиб қолди, ҳатто ўтлоқда боқиб юрган қўйлари ҳам қолиб кетди. Аввалига ҳамма қаёққа ғойиб бўлди, унга нима бўлдийкин, деб ташвишланиб юрди. Кейин секин-аста эсларидан ҳам чиқариб юборишди — ҳаёт ўз изига тушиб олди.

Галсан хотини яхши кўрмаслигини билса-да, аввалига оқвоҳ қилиб юрди, кейин қараса, ўзи Дулмани ҳақиқатан ҳам севар экан.

— Аҳмоқ, бирон-бир бебаҳо нарсангни йўқотгандек намунача кўз ёши қилавермасанг,— деб койиб берди бир куни Итгэлт.

— Сира эсимдан чиқаролмаяпман,— деди Галсан хафа бўлиб.

— Ҳечқиси йўқ, бошқасини топиб оларсан, сенга ўхшаган эркакка ҳар қандайи ҳам жон-жон деб тегади.

Кунлар ўтиб, Дулмани Галсан ҳам унута бошлади. Фақат ҳувиллаб қолган ўтовгина унга Дулмани эслатиб турарди.

Эрдэнэнинг ўтови ўз ташвиши билан яшарди. Тўғри, бу ер доим озода, саранжом-сарипта, аммо эгасиз уйга ўхшарди. Эрдэнэнинг бутун буюмлари ўз жойида тургани билан уй эгасининг йўқлиги сезилиб турарди.

Долгор эрини сира унутолмасди. Нима бўлганини яхшилаб тушунтирмай, Эрдэнэни кетказиб юборгани учун алам қилар, ўзини ўзи койгани койган эди. Аммо қандай қилиб Итгэлтнинг ўша ишига йўл қўйди? Ахир эрига бевафолик қилиш етти ухлаб тушига ҳам кирмасди-ку. У фақат ўз эрини севар, қувончини ҳам, ғам-андуҳини ҳам у билан баҳам кўрарди. Содир бўлмиш воқеага аввалига аҳамият бермай юрди, мана энди жабрини тортяпти. Ҳа, ҳаётда ейиш-ичишу ётиш-туришдан ташқари, бундай қилмишларга бардош беролмайдиган муҳаббат дея аталмиш нарса ҳам бор экан.

«Йўқ, мендек номусига доғ тушган аёлнинг дунёда яшашга ҳаққи йўқ»,— дея ўйларди Долгор.

Ҳаммо инсон ўз қилмишини доимо оқлашга мойил бўлади. Мени ахир мажбур қилди, зўрлади-ку, деб юпатарди ўзи-

ни Долгор. Эрдэнэ бұлса қатто нима бұлганини эшитишни ҳам истамай, уни бегона юртларда тақдир ҳукмига ташлаб кетди. Лекин жувон эрининг қилмишига пушаймон бўлиб, бир кун эмас бир кун қайтиб келишига умид қиларди.

Елғиз аёлга қийин. Ҳамма ҳам унга кесак отиб кўришга ҳаракат қилади. Долгорга ҳам қийин бўлиб қолди. У қийналган сари Эрдэнэдан кўпроқ хафа бўлар, тунлари юзини ёстиққа яшириб, юм-юм йиғлаб чиқарди. Аммо кўз ёши мушкулни осон қилармиди? Долгор ёзда ўғлини кўргани борди, лекин Бато ҳам дадаси ҳақида ҳеч нарса билмасди.

Итгэлт кузда қорамол харид қилиш учун Павлов билан овулма-овул жўнади. Бир неча кундан кейин уйга қайтгач, у тўғри Долгорнинг олдига кирди.

— Мунча куйиб-пишмасанг? Кўз ёшини бас қил! Битта таёқдан гулхан ёқиб бўлмайди. Галсанга тегиб олиб, айшингни суриб юравермайсанми?! Мен эсам сени ташлаб қўймайман.

— Сен туфайли эримдан жудо бўлдим, мени энди ўз ҳолимга қўй, бўлмаса ўзимни ўзим ўлдираман. Бас энди,— дея жавоб берди Долгор.

— Ҳечқиси йўқ, вақт ҳар қандай ғамни ҳам даволайди, ҳали ўзинг кириг деб ялиниб борасан,— деди Итгэлт совуқ тиржайиб.

Итгэлт Галсанга эрга чиқиш ҳақида бир неча марта Долгорга гап ташлагани билан ҳали уни мажбур этгани йўқ. У раҳми келгани ёки қўрқанидан бундай қилмади, албатта. Шошилишнинг нима кераги бор? Долгор ҳеч қаёққа кетолмайди, вақт ўтиб, дарди унутилгач, қўйдек ювош бўлиб қолади, дея ўйларди у.

Долгорнинг ғам-андуҳини фақат Няма билан Хишиг тушунар, унга ачиниб, бечора аёлни юпатишга ҳаракат қилишарди.

— Кўп қайғураверма, эринг қайтиб келади, мени айтди дерсан,— дерди Няма.

— Балки ўз овулингга кетганинг маъқулмикан? Ҳар ҳолда ўз одамларингнинг ичида яшаш енгилроқ бўларди,— деди бир куни Хишиг.

— У ерда нима қиламан? Қимнинг ҳам менга кўзи учиб турибди?

— Хотинларнинг пешанаси қурсин!— деди ачиниб Хишиг юм-юм йиғлаётган Долгорни бағрига босар экан.

Няма баъзан танга ёки ошиқ ташлаб фол кўрарди.

— Эрдэнэ тирик, соғ-саломат,— дерди у фол кўриб бўл-

гач,— албатта қайтиб келади. Қандайдир арзимас нарсалар йўлига тўсиқ бўлиб турибди. Тез орада ундан дарак топасан.

— Баъзан унинг очган фоли тўғри чиқиб қолади,— дея эрининг гапини қувватларди Хишиг,— Эрдэнэ ҳақиқатан ҳам келиб қолиши мумкин.

Долгор уларнинг гапларидан кейин бир неча кун хурсанд бўлиб юрарди.

Долгорга ҳамма ачинса ҳам Должин ачинмасди. У Итгэлтнинг битта ўйнаши камайди, деб суюнарди. Аммо бир нарса деса эрининг жаҳли чиқиб кетишидан қўрқиб, бировга лом-мим деб оғиз очмасди.

Бир куни Итгэлт Долгорнинг олдига кириб:

— Болаларга озиқ-овқат ташлаб келмайсанми?— деб қолди.

Долгор бажону дил рози бўлди. Туш пайти озиқ-овқат ортилган арава йўлга тушди.

Долгор бир пайтлари эри билан эски чодирларини тикиб тунаган ва битта-ю битта отларини ўғирлатган жойлари ёнидан ўтиб бормоқда эди. Қандай яхши эди-я ўшанда! Агар уларнинг биргаликда кечирган умрларини бахтиёр деб аташ мумкин бўлса, шу ерда унинг сўнги куни кечганди. Долгорнинг хаёлидан шу фикрлар кечаркан, кўзларидан дув-дув ёш думалади. «Қайси гуноҳларим учун бунчалик азоб чекишим керак? Муқаддас ламалар не сабабдан мени бу азоблардан фориг этишмади?»— дея ўйларкан, янада қаттиқ йиғлаб юборди.

Хайнак энди бир умр бошинг маломатдан қутулмайди, азоб-уқубат сенга доим ҳамроҳ бўлади, дегандай бошини силкиб, бир маромда юриб борарди.

Арава устидан икки қарға қағиллаб учиб ўтди. Қор билан қопланган Тамир водийси сукунатга чўмган. Теварак-атрофда Долгорнинг йиғисини эшитадиган бирор кимса кўринмасди.

— Эрдэнэ, менга раҳм қил! Сенга ёмонлик соғинмайман,— қичқирди Долгор қўлларини ёйиб. Бироқ Долгорнинг воласига жавоб бергувчи бўлмади. Осмон узоқ, ер қаттиқ. Унинг қичқиригидан чўчиб кетган хайнак бир-икки қадам йўртиб борди-ю, сўнг яна бамайлихотир юришга тушди.

Долгор эртаси туш пайти монастирга етиб борди.

Эшикни унга Хонгор очди. У Долгорнинг ўтовга яқинлашиб келяганини узоқдан кўриб турганди.

— Долгор хола!— бола шундай дея қувониб қичқирди-ю, сўнг яна тўсатдан жим бўлиб қолди. «Нега ўғлим кутиб олмапти?— дея хаёлидан ўтказди ва ичкари кирди.— Наҳот тоби қочиб қолган бўлса?»

— Бато қани? — ташвишланиб сўради Долгор ўтов ичига кўз югуртирар экан.

— Бато йўқ.

— Унга нима бўлди?

— Ургага ўқишга кетди. Бу ҳақда муаллимимизга гапирма, деб тайинлаганди, — дея оҳиста жавоб берди Хонгор кўзини олиб қочар экан.

— Қачон кетди?

Долгор унинг жавобини ҳам кутмай қайрилиб ўтовдан чиқди-ю, кўчадан худди маст одамдай каловлаб кетаверди. Хонгор унинг кетидан чиқмоқчи бўлди, бироқ яна тўхтаб қолди. Батони шундай узоқ жойга ёлғиз қўйиб юборганидан унинг ўзи ҳам пушаймон эди, аммо буни Долгорга айтишга қўрқди. Кейин бор гапни яширмай айтишга қарор қилиб, яна кўчага чиқди. Арава ҳовлида турар, хайнак эса дарвоза олдидаги темир қозиққа боғлаб қўйилганди.

— Долгор хола! — қичқирди Хонгор атрофга олазарак бўлиб. Аммо Долгор ҳеч қаерда йўқ эди.

Бу пайт Долгор шаҳар четига етиб қолганди. Йўловчилар бу аёл маст бўлса керак, деб ўйлаб унга йўл беришар, у эса қаёққа кетаётганини ўзи ҳам билмас, кўзига ҳеч нарса кўринмас эди. Бошидаги мўйна телпаги ерга тушиб кетган эди, ҳатто қайрилиб ҳам қарамади. Сочларини бўлса шамол тўзгитар, лекин у бунга парво қилмасди. Унинг хаёлида ҳозир фақат, энди ўғлим ҳам мени ташлаб кетибди-да, деган фикр тугён урарди. Долгор шаҳардан чиқиб, бетини муз қоплаган Тамир дарёси томон йўл олди. У соҳилга етиб боргандан кейин ҳам тўхтамай муз устидан юриб кетди. Оёғи тагидаги юпқа муз қарсиллай бошлади, лекин аёл шу тобда ҳеч нарсани эшитмасди. Мана, у дарёнинг буғ кўтарилиб турган тезоб жойига етиб қолди. Лекин бу даҳшат ҳам уни тўхтатолмади. Яна бир қадам ташлаган эди, беаёв сув ўз қаърига тортиб кетди. Сув юзида унинг қўли икки бор кўринди-ю, шу билан бир умрга кўздан йўқолди. Тезоб сув юзида яна аввалгидек буғ кўтарилиб тураверди.

Мана, адолатсизлик яна бир карра тантана қилди. Лекин... бу тантаналар устма-уст бўлиб кетмаётганмикин?..

4. Элёт бэйси ерларини қор босиб, моллар оч қоладиган бўлганда бир неча овулнинг одамлари Луугун хошуни чегараси томон кўчиб борди. Аратлар йўл-йўлакай ҳаром ўлган молларни ташлаб, Тамир дарёсига етиб боришди-ю, соҳил бўйлаб чўзилиб кетган толзорлар бағридан бошпана топишди. Бу йил Луугун хошунда қиш анча юмшоқ келганди. Бу

ерларда қор ҳам кам ёққани учун молларга ем-хашак етарли эди. Шунинг учун моллар унчалик эт олдирмади.

— Тўқлиларининг думбасига бир қаранглар-а!— дейишарди аратлар маҳаллий қўй-қўзиларга суқланиб қараб, кейин ўзларининг устухон бўлиб қолган қўйларига тикилиб хўрсиниб қўйишарди.

Эртасига элётлик аратлар олдига Итгэлт билан Бадарчи от чоптириб келиб қолди. Улар иккаласи ҳам маст эди.

— Салом! Яхшимисизлар?— дея қарши олди уларни бир мўйсафид арат, қолдан тойиб йиқилган сигирини ўрнидан турғизар экан.

Ўтовлардан одамлар чиқа бошлади. Отлиқларнинг атрофини оломон ўраб олди. Булар бекорга келмаганини ҳамма сезиб турарди. Чунки аратлар ҳукуматнинг рухсатисиз бегона хошунга кўчиб ўтишганди-да.

— Бу ерга қайси томондан кўчиб келдиларинг? Бедананинг ини йўқ, қайга борса питбилдиқ, дегандай, бировларнинг ерларида нима қилиб дайдиб юрибсанлар?— дея атайлаб пўписа билан сўради Бадарчи.

— Биз элётликлармиз, молларимиз очликдан ўлапти, шу боисдан бу ерларга кўчиб келдик,— жавоб қилди мункиллаган бир кампир.

— Қани, ўтовимизга марҳамат қилинглар, бўзамиздан тотиб кўринглар,— деди бир эркак, кейин ёнида турган болаларга қараб буюрди:— Қани, меҳмонларнинг отларини боглаб қўйинглар-чи.

— Кирсак kira қолайлик,— деди Итгэлт Бадарчига. Бадарчи истар-истамас оддан тушди.

Итгэлт билан Бадарчини қўй гўшти ва бўза билан меҳмон қилишди.

— Пода-пода молларимиз очдан қирилиб кетгач, ўрганган жойларимизни ташлаб келишга мажбур бўлдик. Қор босиб, ўтовларимизни аранг йиғиштириб олдик. Биздан жаҳлларингиз чиқмасин, ахир султон суягини хўрламас деган гап бор. Сизлар билан эса бир қабила одамларимиз, ёрдам беринглар,— деди ўтовнинг эгаси Итгэлтга кумуш косада бўза узатар экан.

— Биз-ку сизларни ҳайдамаймиз. Аммо бошқалар нима деркин? Хошунда бизлардан бошқалар ҳам бор-ку. Одамлар ҳам ҳар хил, яхшиси ҳам, ёмони ҳам бўлади. Манави одам,— деб гапида давом этди Бадарчи Итгэлтни кўрсатиб,— бу ернинг ҳурматли зотларидан, айтгани айтган, дегани деган.— Бадарчи ўтовнинг эгасига маънодир қараб қўйди.

У одам гапнинг даромадини дарров тушунди: ожирги қол-

ган кумушдан ҳам ажраладиганга ўхшаймиз, дея хўрсинди-да, Итгэлтга мурожаат қилди:

— Сизнинг доврўғингизни эшитганмиз, аммо шу пайтга қадар учрашиш насиб этмаганди. Сизни бизга тангри ўзи етказди. Рухсат этсангиз, танишганлигимиз муносабати билан арзимас бир совға берсак.

Ўтов эгаси шу сўзлар билан сандиғини очиб, ундан бир хадак билан бир бўлак кумуш олиб Итгэлтга узатди.

Итгэлт кумушни эътиборсизлик билан олди-да, хадакка ўраб қўйнига солиб қўйди. Бадарчига бўлса фақат хадак тутқазишди.

Элётлик аратлар порани бериб анча кўнгиллари тинчиди. Энди улар Луугун хошунида икки ҳафталар чамаси бемалол яшашлари мумкин эди.

Итгэлт билан Бадарчи жўнаб кетди. Бадарчи олинган поранинг арра қилинишини кутарди.

Ниҳоят, у сабри чидамай:

— «Тенг еганни тангри суйибди», деган мақол бор-а,— дея ғалати ҳиринглаб қўйди.

— Бунинг нимасини тенг ер эканмиз! Жимжилоқдай келадиган кумушниям бўлиб ўтираммизми? Эвазига сенга қўй-пўй берарман,— деди Итгэлт.

«Майли, қўй берса, бера қолсин»,— дея хаёлидан ўтказди Бадарчи Итгэлтдан бундан ортиғини ундириш қийинлигини билгани учун.

— Биласанми, Бадарчи, улардан яна анча-мунча нарса ундирса бўладиганга ўхшайди,— деди Итгэлт тўсатдан.

— Қандай қилиб?

— Бостириб келиб, чақирилмаган меҳмонларнинг адабини бериш керак.

— Кимларни?

— Ана шу элётликларни-да.

Бадарчининг чўтир юзида гап замирини тушунганлигини англатувчи тиржайиш пайдо бўлди.

— Бу дейман, бошинг ичи тўла ақл-да,— деди у ялтоқланиб. Шундан кейин отига қамчи босиб елдириб кетди. Унинг кўз ўнгида бостириб боргач, қўлга киритадиган бойликлар намоён бўла бошлаган эди.

Эртаси кечга томон Итгэлтнинг хотонидан йигирмадан кўпроқ отлиқ — катта-катта қамчилар билан қуrollаниб йўлга чиқишди. Уларни Итгэлт билан Бадарчи бошлаб кетди.

— Шу ишимиз яхши бўлмапти-да,— дея эътироз бил-

дирди Няма,— биз ҳам бир кун бориб уларнинг кунига тушиб қолишимиз мумкин-ку.

— Жуда сахийликнинг ҳам хосияти йўқ, кафангадо бўлишинг мумкин,— деди Итгэлт.

— Ахир улар ўз қондошларимиз-ку. Нега энди ҳайдашимиз керак экан? Бизга зарари тегаётгани йўқ-ку?— бўш келмади Няма.

— Элёт бэйси одамларининг ҳаммаси бир пайтлар бизни қириб юбормоқчи бўлган сотқин Галданнинг авлоди эканини биласанми?— деди Итгэлт зардаси қайнаб.

— У жуда ақлли одам эди, дейишади-ку,— дея гапга аралашди Хишиг.

— Гапга хотин киши тумшуғини тикдими, охири бахайр бўлмайди.

— Нима қилсангиз қилаверинг, аммо мен бу ишга аралашмайман. Мен, яхшиси, наमतимни бостираверай,— деди Няма ва ўз ўтови томон йўл олди.

«Бунинг ҳам бир адабини бериб қўйиш керак, жуда тили узун бўлиб кетибди»,— дея дилига тугиб қўйди Итгэлт.

Элётлик аратларнинг ўтовлари ёнига тунда етиб боришди.

— Отдан тушларинг!— дея буюрди Итгэлт.

Одамлар ҳужумга ҳозирланишди. Толзор шитирлар, Тамирнинг музи қирсиллаб турарди. Қишнинг духоба янглиқ қоп-қора осмонида юлдузлар гўжғон ўйнади.

— Қаршилик кўрсатишса, аямасдан ураверинглар!— қичқирди Бадарчи худди жанг олдидан катта қўшинга қўмондонлик қилаётган одамдек.

Итгэлтнинг одамлари ўтовларга яқинроқ бориб тўхташди. Шовқин-суронни эшитган элётликлар ўтовларидан биринкетин чиқиб келишди.

— Бизлар луугунлик аратлармиз, бизга сизларни ҳайдаш буюрилди! Тезроқ жўналаринг! Ҳозироқ ўтовларингни йиғиштириб жўнамасаларинг, кейин аҳволларинг вой бўлади,— қоронғида Бадарчининг овози эшитилди.

— Тунда қаёққа борамиз? Борадиган жойимизнинг ўзи йўқ, юртимизни қор босган,— деди бир муйсафид арат.

— Бу ёғи билан бизнинг ишимиз йўқ,— дея қичқирди Итгэлт одамлар орқасидан овозини ўзгартириб.

Элётлик аратлар маслаҳатлашиб олишди.

— Ҳозир кетолмаймиз. Иложимиз йўқлигини кўриб турибсизлар-ку,— деди улардан бири Бадарчига яқинлашиб.

Бадарчи қўққисдан унинг бошига қамчи туширди.

— Ур, сурбет ялангоёқларни! — дея қичқирди Бадарчи олдинга ташланиб. Унинг кетидан Итгэлтнинг одамлари ҳам хужумга ўтди.

Элётлик аратлар ўзларини ҳимоя қила бошладилар. Хотинлар дод-вой қилар, болалар йиғлар, итлар акиллар, бир зумда ҳамма ёқни қий-чув босиб кетди. Элётлик одамлар қўлга илинган нарса билан дуч келганни сола берди. Лекин хужумга яхши тайёрланган, бунинг устига, сон жиҳатидан кўп бўлган Итгэлт одамларининг қўли баланд кела бошлади.

Элётликлар бутазор томон чекинишди.

Шунда Итгэлт билан Бадарчи ўтовларга кириб, бор қимматбаҳо буюмлар билан пулларни йиғиштириб ола бошлашди. Улардан кейин бошқалар ҳам талон-торожга ўтди. Итгэлтнинг одамлари ҳамма ёқни шипшийдам қилиб қочишди. Элётликлар талон-торож бўлган ўтовларига қайтишди.

Элётлик аратларнинг шикоятлари натижасиз тугади. Иккала хошун амалдорлари ҳам порани олиб бўлгач, улар ҳам, булар ҳам айбдор деган қарорга келиб, терговни тўхтаиб қўйишди.

5. Илиқ сокин куз, чўл қуёш нурида тилла танга каби ял-ял ёнарди. Унча катта бўлмаган тепаликнинг жануб томонида бир ўтов худди ялқов ламанинг пўрсилдоқ юзидаги холга ўхшаб турибди. Утов дудбуронидан чиқаётган кўкиш тутун баландга кўтарилиб, мовий кўкка сингиб кетмоқда.

Тепалик этагида қўй подаси ўтлаб юрибди. Мана, норғулдан келган подачи қўйларни ўтов томонга ҳайдай бошлади. Қўйларнинг маъраганини эшитиб ўтовдан эскироқ кўк кўйлак кийган бир ёш жувон чиқиб келди. У подага қараб илжайиб қўйди-да, тўплаб қўйилган таппининг қуруқ-қуруғидан олиб яна ўтовга қайтиб кириб кетди.

Бахтиёр табассум ва қандайдир бир ички қувончдан унинг чеҳраси ёрғишиб кетди.

Бу Дулма эди. У шу қадар ўзгариб кетгандики, дарҳол таниб олиш ҳам қийин эди.

Дулма ҳаётдан ўзгача бир бахт, ўзгача омад кутган эмас. У фақат ўз севгимни топсам, мажбур қилганлари учун эмас, балки севганимдан бутун борлигимни севган одамимга бахш этсам, дея орзу қиларди.

Мана, унинг орзуси ушалди. У бир умр севмагани Галсан билан Итгэлтнинг чангалидан қутулди. Бир йилдан ошдики Тумэр билан бирга яшашпти.

Тумэр ўтган йили берган ваъдасига биноан уни олиб кет-

гани келган эди, Дулма ҳам сира иккиланиб ўтирмай у билан жўнаб кетди.

Улар Баторбэйль хошунидан паноҳ топиб, тўрт қанотли ўтов қуриб олишди. Уларда на мол-мулк, на бойлик бор эди, аммо Тумэр бундан қайғуриб ўтирмади. Бир куни у Дулмага, мендан хавотир бўлма, деб тайинлади-да, икки ҳафтача йўқ бўлиб кетди. Кейин ўнга учқур отни олдига солиб ҳайдаб келди. Тумэр улардан саккизтасини сотиб, пулига сигир-бузоқ, уй-рўзгор буюмлари олди. Энди улар ҳам ўзларича кичиккина хўжаликка эга бўлишди, шундан кейин бир баторбэйллик бойга қўйчивон бўлиб ёлланиб ишга киришди.

— Хўш, мана энди буларнинг ҳаммаси сеники,— деди Тумэр,— менга ўз истагинг билан теккан экансан, буларга ҳам эгалик қил, мабодо бирон нима ёқмаса, очигини айтавер, яширма.

— Тумэр, сени биринчи кўришдаёқ севиб қолганман. Мен учун дунёда ягонасан. Фақат ўтмишим туфайли мени ёмон кўриб қоласанми, деб қўрқаман...

Тумэр унинг гапини охиригача етказмай, даст кўтарди-да, юз-кўзидан ўпди.

— Тентаккинам, мен тоғу тошлардан воз кечиб, сени дедимми, бўлди-да...

Дулма эрига Эрдэнэлар оиласида содир бўлган воқеани гапириб берди. Буни эшитиб Тумэр қаттиқ хафа бўлди, акасига жони ачиди. У ёрдан беришга тайёр эди-ю, аммо акасини қандай топишни билмасди.

— Қани энди биз билан бирга яшаганида,— деди у куюниб.— Майли, уни қидириб топаман, бутун бошли бир одам исиз йўқолиб кетиши мумкин эмас-ку.

Тумэр кузда яна овга бормоқчи бўлган эди, бироқ Дулма юбормади. Боз устига Тумэрнинг ўзи ҳам ҳаётини хавф-хатарга қўйишни истамасди. Энди унинг семимли хотини бўлиб, ўзини бахтли ҳис этар ва хотинидан бир лаҳза бўлса ҳам ажралгиси келмасди. Тумэр аста-секин аввалги ҳунарини эсдан чиқариб, бутунлай янгича ҳаётга берилиб кетди. У ўзининг кичиккина хўжалигини жуда яхши бошқарарди. Айниқса, Дулманинг ҳомиладор эканлигини билгандан кейин оиласига янада кучлироқ меҳр қўйди.

Дулманинг эса боши осмонда. Унинг назарида, ҳозирги ҳаёти мисоли бир туш бўлиб, боёқиш жувон тангридан бу тушнинг узилиб қолмаслигини илтижо қиларди. Эру хотин ниҳоятда аҳил эдилар: биргалашиб овқат пиширишар, бир-

галашиб қўй боқишар, хуллас, бир-бирини еру кўкка ишо-нишмасди.

Улар яхши парвариш қилишганидан қўйлар соғлом, семиз эди. Нима ҳам бўлди-ю, баҳорда бир тўқли тўдадан ажраб, жарга қулаб ўлди.

Тумэр бойга ўзининг уч ёшли қўйини бермоқчи бўлиб, унинг келишини хотиржам кутиб юрди. Лекин иш у мўлжаллаганча бўлиб чиқмади. Хўжайин ёнида икки хизматкори билан отарни текширгани келганда, Тумэр одатга биноан уни ҳурмат-эҳтиром билан кутиб олди, қўй сўйиб, яхшилаб меҳмон қилди. Кейин бой отарни бориб кўрди. Қўйларнинг эти яхши, қорни тўқ, ҳамма иш дуруст бўлаётганди.

— Фақат баҳорда бир тўқлингиз ўлиб қолди,— деди Тумэр ҳаммалари яйловдан қайтиб келишгач,— лекин унинг ўрнига ўзимнинг уч ёшли қўйимни бераман.

Хўжайиннинг қошлари чимирилди.

— Шунақа дегин? Йўқ, бунақаси кетмайди, оғайни. Совлиқ олиб ўрнига қўзи билан қутулиб кетмоқчимисан? Отарни мендан ўзларинг ялиниб олгандиларинг, мен зўрлаб берган эмасдим.

Тумэр ишни яхшилик билан ҳал қилишга уринди, аммо хўжайин жаҳл устида Тумэрни ўғри деб ҳақорат қилди. Шундан кейин Тумэрнинг чакка томирлари ўйнай бошлади.

— Яхши, ўрнига-ўрин ўзимизнинг охирги битта қўйимизни берамиз,— деди Дулма яна бирон фалокат бўлишидан чўчиб.

— Жуда хурсанд қилиб юбординг-ку! Хотин киши эркакларнинг ишига аралашмайди. Бор, ишингни қил,— дея ўшқирди хўжайин Дулмани туртиб. Дулма турткидан гандирак-лаб йиқилиб тушди. Бу йиқилиш Дулмага жуда қимматга тушиши мумкин эди.

Тумэрнинг кўзлари қонга тўлиб, ғазабдан юзи бурушиб кетди. У хўжайиннинг олдига югуриб бориб кўкрагига бир мушт туширган эди, бой гурсиллаб ерга қулади. Шундан сўнг Тумэр югуриб бориб Дулмани ўрнидан тургазди. Хўжайин бу забардаст йигитга уч кишилашиб ҳам бас келолмаслигини дарҳол тушунди:

— Намунча жаҳлинг чиқмаса? Ҳазиллашиб ҳам бўлмайди-я,— деди у инқиллаб ўрнидан турар экан.

— Ҳазил деган бунақа бўлмайди, хўжайин. Кўрмаяпсизми, хотиним ҳомиладор.— Тумэр Дулмани эҳтиётлик билан қўлтиғидан ушлаб, тўшакка ётқизиб қўйди.

— Майли, ўтган ишга салават. Ўзиям девдай кучинг бор экан-да, оғайни, сен билан чинданам ҳазиллашиб бўлмас

экан! Бўпти, соғ бўлинглар! — деди бой ўтовдан чиқиб кетар экан. Йўқ, у еган калтагини асло кечирмайди, хизматкор билан ҳисоблашиб қўяди. Хўжайин шу гапни дилига тугар экан, отга сакраб минди.

— Энди у бизни тинч қўймайди. Кўзларидаги ғазабни кўрдингми? Кел, яхшиси, бу ердан кўчиб кетамиз, — деди Дулма.

— Қўрқма, жонгинам, бу шунчаки ҳазил-ку. Тўғри, жаҳл устида қаттиқроқ уриб юборган эканман чоғи, ҳай, майли, бир гап бўлар. Бунинг устига, бугун-эрта кўзинг ёрийдиган бўлса, қаёққаям жўнардик? — дея жавоб берди Тумэр.

Орадан бир неча кун ўтгач, Дулмани дард тута бошлади, тез орада ўтовда ўзининг дунёга келганини хабар қилган чақалоқнинг йиғиси эшитилди. Тумэр суюнганидан ўзини қўйгани жой тополмай қолди. У ўғил кўрди. Тумэр пўстақда ётган чақалоққа соатлаб тикилиб ўтирарди.

— Жиннивой, худди ўзимга ўхшаган бўлади, — дерди у хахолаб кулар экан.

«Худди қуйиб қўйгандек отасининг ўзи-я» — дейишарди қўшнилари, бу гапни эшитиб Тумэрнинг оғзи қулоғига етарди.

У кўпинча пайтини топиб яйловдан от чоптириб келарди-да, бирпас бўлса ҳам ўтовга кириб ўғлига тикилиб ўтирар ва яна қўйлари олдига жўнарди.

Қўйларнинг эгаси бўлмиш бой эса бу орада аламидан ўртаниб, Тумэрдан ўч олиш режасини тузмоқда эди. Бунинг учун у ўз ошнаси бўлмиш хошун ҳукмдорини ишга солишга қарор қилди.

— Тумэрни қамоққа олиш учун баҳона керак, ҳозирча қўлимизда бирон-бир далил топилмай турибди, — деди ноён.

— Ҳа, баҳона топиш керак. Бу қочоқнинг ўтмишда бирон гуноҳи бўлгани аниқ. Ишни шундан бошлаш лозим.

— Наҳотки бу ерда рухсатсиз яшаётгани учун қамаб бўлмаса?

— Бу гуноҳ ҳисобланмайди. Бошқа жиддийроқ баҳона топиш керак, — деди ноён оппоқ сочларини силаб.

Ҳамсуҳбатлар бўза ичиб ўтиришар экан, бир оз жим бўлиб қолишди.

— Борди-ю, унга даъво қилсам-чи? Масалан, унинг отларидан биттасини меники десам?

— Буни у ҳар қандай қийноқда ҳам бўйнига олмайди, шундан кейин ўзинг жавобгар бўлиб қоласан.

— Бўлмаса нима қилай?

Ноён қувлик билан кулиб қўйди.

— Бирон-бир иложини топармиз. Аммо бу масалада шо-

шилмаслик керак. Мен бутун ишларни тахт қилганимдан кейин сенга маълум қиламан.

6. Офтобшувоқ кунларида Урга иссиқдан дўзах бўлиб кетади. Қизиб кетган ҳаво намиқиб, нафас олиш оғирлашади, кийим-бош терлаган баданга ёпишиб қолади. Бу пайтда ҳамма ёқни қора булутдек пашша босадик, қочгани жой тополмай қоласан, киши.

Эрдэнэ шундай кунларнинг бирида, бекорчиликдан нима қиларини билмай Довчиннинг шийпонида ўтирарди. У жонажон овули, элати ҳақида ўйларди. Ҳозир у ёқлар ажойиб бўлса керак, аммо энди унга она юртига қайтиб бориш насиб этмайдиганга ўхшарди.

Эрдэнэ атрофга рамгин тикилди. Аллақандай бир одам девор олдида ўтин арраламоқда эди. Арра овози жони узилаётган одамнинг инграшига ўхшаб кетарди. Эрдэнэ папирос чекиб кўрди, барибир дилгирлиги ёзилмади.

— Сизда гугурт топилмайдими?— дея сўради шу пайт кимдир шундоқ ёнгинасидан.

Эрдэнэ чўчиб ёнига қаради. Унинг олдида ўрта бўйли, гирдиғум бир одам кир дастрўмоли билан юзининг терларини артиб турарди. Бу Доржи эди.

Доржи армияда хизмат қилар, ҳозир у хизмат қилувчи қисм Хужирбуланда эди. У бугун эрталаб командиридан жавоб сўради-да, Довчиннинг ўтинини ёриб, бир оз чойчақа ишлашга қарор қилди.

Эрдэнэ унга гугурт узатди. Доржи тамаки тутатиб, осто-нага ўтирди.

— Жуда дим бўляпти, эртага ёмғир ёгса керак!— деди у.

— Шунақага ўхшайди,— деди Эрдэнэ ҳам осмонга қараб.

— Ҳовлингиз каттагина экан!— деди Доржи устига жужун тэрлик кийиб олган Эрдэнэни уйнинг хўжайини бўлса керак, дея ўйлаб.

— Ҳа, шунақа,— жавоб берди Эрдэнэ.— Ол, чек.— У, Доржига Гэрэл берган папиросдан бир дона узатди.

— Қиммат бўлса керак-а?— дея сўради Доржи.

— Нима, тирикчилигингиз шундай ўтадимми?— Эрдэнэ унинг саволига савоб билан жавоб берди ўтинни кўрсатиб.

— Йўқ, мен армияда хизмат қиламан. Бу шунчаки чойчақа-да,— деди Доржи.— Мен асли Луугун хошунидан бўлман. У ерларда бўлганмисиз?

Эрдэнэ Доржига диққат билан разм солди.

— Бўлганман, албатта. Иемингиз нима?

— Доржи, баъзан Чапақай Доржи деб ҳам чақиришади. Бундай дейишларига сабаб, мен курашда рақибимни кўпинча чап ёнбошимга олиб улоқтирардим.— У папирос тутунини ичига тортиб давом этди:— Уйда ёлғиз мушטיפар онам қолган. Ундан хат-хабар олмаганимга, мана, уч йил бўлди.

— Онангизнинг исми нима?— дея сўради Эрдэнэ.

Доржининг кўзлари жонланди.

— Нима, яқин ўртада овулимизда бўлганмидингиз?

— Ҳа, ўтган йили,— жавоб берди Эрдэнэ.

Доржи Эрдэнэга яқинроқ сурилиб ўтирди.

— Унинг оти Буян. Тамир соҳилида Итгэлтнинг қўйларини боқарди,— деди Доржи, зора онам ҳақида бирон-бир янгилик эшитсам, деган умиддан кўзлари ёришиб. Эрдэнэ кўзини юмиб олди. Наҳот ўша кампир бўлса? Унинг кўз ўнгида пўстинга ўралиб Эрдэнэни қарғаб ётган кампир пайдо бўлди. Эрдэнэ беихтиёр қовоғини солиб олди. Нега энди шу ҳақда гап очди? Энди нима деб жавоб беради? Ахир кампирнинг ўлимига ўзи сабаб бўлганди-ку.

— Мен уни кўрган бўлсам керак,— деди Эрдэнэ, яна шу заҳоти жим бўлиб қолди.

Доржи ўрнидан туриб кетди. Мана, ниҳоят онасининг ўлик-тириги ҳақида бирон хабар эшитадиган бўлди. Наҳотки?

— Хўш, унинг аҳволи қалай?— деди у ҳаяжондан бўғилиб.

Эрдэнэ нима деб жавоб беришни билмади.

— Мен бу ҳақда сенга гапирмоқчи эмасдим,— деди у ниҳоят,— аммо эркак кишидан ҳақиқатни яширишнинг нима кераги бор. Онанг...— Эрдэнэ дудуқланиб қолди.

Доржи гап нимадалигини тушунди. Охирига қадар гапиришга эҳтиёж қолмади. Доржи:

— Қачон?— дея сўради, холос.

— Ўтган йили.

— У, ўша Тамир соҳилида яшаган, Итгэлтнинг қўйларини боқиб юрадиган Буян кампир эканлиги аниқми?— сўради Доржи яна бу одам янглишаётган бўлмасин деган хаёлда.

— Ҳа, ўша,— оҳиста, аммо қатъий жавоб берди Эрдэнэ.

Доржининг кўзларида ёш пайдо бўлди. Вечора она! Ҳеч бўлмаса ўлими олдидан ўғлини кўролмай кетди, ўғли эса унинг бир оғиз васиятини эшитолмай қолди.

— Исмингиз нима?— сўради Доржи.

— Меникими... Доной,— тутулиб жавоб берди Эрдэнэ.

Доржи ўрнидан турди.

— Доной-гуай, қолган ўтинни кечқурун келиб ёриб берман. Хотинингизга ҳам айтиб қўйинг, мен албатта келаман,— деди у дарвоза томон юриб.

Шу кундан бошлаб Доржи Эрдэнэ билан тез-тез учрашиб турди. Шунга қарамай, Эрдэнэ унга ҳақиқий исмини айтмади. Улар бир куни бозорда учрашиб қолишди.

— Биласизми, Доной-гуай, менинг қайлигим бор. У онаси билан туради. Юринг, у билан таништириб қўяман,— деди Доржи.

Эрдэнэ жон деб рози бўлди.

— Қайлигим бой-бадавлат оиладан эмас. Уларга қўлимдан келганча ёрдам бериб турибман. Ўтин арралаб юришимнинг сабаби ҳам шунда.

— Яхши ҳам бир оз бўш вақтингиз бор экан, озгина чойчақа ишлаб оларкансиз,— деди Эрдэнэ.

— Командиримиз бўлмаганда қийналардим. Аммо Гоймон ботиримиз¹ яхши одам. Камбағалпарвар. Шу туфайли ҳам менга тез-тез шаҳарга тушишга жавоб бериб туради. Ҳаммаси уста қиличвозлигим, мерганлигим ва яхши чавандозлигим туфайли,— тушунтирди Доржи.

Улар ўтовга киришганда бир хил кўк дэл кийган икки киши ўтирарди. Улар Доржини кўриб ўринларидан туришди.

— Биз сени олиб кетгани келдик, тез борар экансан,— деди улардан бири.

— Нима бўлди?

— Қисмимиздаги бутун аскарлар Ҳарбий министрликка бориб таъминотимизни яхшилашларини талаб қилишмоқчи. Бугун яна аллақандай ўлаканинг гўштини беришди.

Ҳамма ўрнидан туриб шошилиб чиқиб кетди.

Эрдэнэ ҳам бу жанжал нима билан тугашини билиш мақсадида уларга эргашди...

Қисм Ҳарбий министрликка саф тортиб борганда амалдорлар нима қиларини билмай оёғи куйган товуқдай питирлаб қолишди.

— Бу нимаси? Нега келдинглар?— деб сўради улардан бири солдатлар олдига чиқиб.

— Бизлар гадой эмас, солдатлармиз. Қачонгача ўлакса гўшти беришади. Энди бу ёғига чидолмаймиз!— дея қичқирди бир неча солдат бараварига.

Эрдэнэ солдатларни ҳозирнинг ўзида ҳайдаб юборишади

¹ Гоймон ботир — Дароз ботир — новча бўлганлиги учун бир пайтлари Сухэ ботирни шундай деб аташарди.

деб ўйлаганди. Лекин бошқа бир амалдор табассум қилиб мурасасозликка ўтди.

— Ҳурматли солдатлар, тинчланинглар. Казармаларингга боринглар. Сизларга ёмон овқат берганларни жазолаймиз. Таъминот яхшиланади.

Шу пайт министрлик биносидан телпак қуббасига товус нати қадалган, кўринишидан каттароқ яна бир амалдор чиқиб келди. У солдатларга бепарвогина тикилиб, нафратомуз тиржайиб қўйди.

— Улардай очмиз; таъминотимизни тартибга солинглар!— дея қичқирди бир солдат.

— Учир овозингни! Ким у исёнчи?!

Солдатлар ғала-ғовур кўтаришди.

— Бизга бериладиган озиқ-овқатларни ўғирлаб, ўрнига ҳар хил чиқиндилар беришади!

— Таъминотимиз яхшиланмагунча қайтмаймиз!

— Таъминотимизни яхшилаш бўйича бирон-бир чора кўрмасангиз, тўғри министрнинг ўзига арз қиламиз! Йигитлар, кетдик!— деб қичқирди Доржи йўл бошлаб.

Буни кўрган амалдорнинг такаббурлиги бир зумда йўқолиб, ранги бўздай оқариб кетди.

— Солдатлар, овқатларингизни эртагаёқ яхшилашга ваъда бераман. Фақат тинчланиб казармаларингга боринглар,— деди у пешанасининг терини артаркан.

Шундан кейин бир лама чиқди-да, у ҳам таъминотдаги камчиликлар бартараф этилади, дея солдатлардан казармага қайтишни илтимос қила бошлади.

— Бунинг учун сизни жазолашмайдимиз?— деб сўради Эрдэнэ Доржидан.

— Агар биз ёлғиз бўлганимизда ҳар биримизни тутиб олиб эшакдек савалашарди-я. Лекин бундай пайтда уларнинг қўлидан ҳеч нима келмайди. Бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар, деб халқ бежиз айтган эмас.

Шунда Эрдэнэнинг хаёлидан Пётр: «Агар одамлар бирлашса, истаган мақсадига эришиши мумкин», деб тўғри айтган экан-да, деган фикр ўтди.

7. Хиёл туман тушган эрталабки изгиринда Тамир музи устидан тушган йўл бўйлаб икки киши отларини йўрттириб боришарди. Булар Итгэлт ва Галсан эди. Улар Павлов билан учрашувга шошилиб кетишаётганди.

Павловнинг қишда келиши одатдан ташқари бўлиб, Итгэлт бунинг сабабини тезроқ билишга ошиқарди.

«Бирор гап бўлса керак,— дея ўйларди у.— Аммо нима ҳам бўлиши мумкин?»

Павлов аввалги сафар келганида Россиянинг Тункин районида кушхона қурилса жуда фойдали бўлади, деган эди. Итгэлт унинг шу гапини эслаб, қурилишни тезлатмоқчидирда, деган қарорга келди. Павлов ёзда жуда кўп янгиликлар топиб келганди. У, Россияда подшо ҳукумати ағдарилгани, бойларни қўллаб-қувватловчи янги ҳукумат ўрнатилгани, Германия билан олиб борилаётган уруш ғалабага қадар давом этиши, қорамолнинг баҳоси кўтарилиб, улар оладиган фойданинг янада ошиши ҳақида бир қоп гапириб берган эди.

«Яхши хабарлар олиб келган бўлса керак. Бу Павлов билан бирга бўлинса кўп нарсалик бўлиб олиш мумкин»,— дея ўйлади Итгэлт отига қамчи босар экан.

Мана, Павловнинг уйига ҳам етиб келишди, уй мўрконларидан кўкиш тугун ўрлаб турарди.

Итгэлт отдан тушиб улгурмасданоқ эшик олдида хотини ва қизи билан Павлов кўринди.

«Қизиқ. Нега хотини билан қизини бошлаб келибди»,— дея ўйлади Итгэлт, кейин отининг жиловини Галсанга тутқазиб, Павлов билан кўришгани ошиқди.

— Ҳа, дўстим, мозор босиб келган ароқдан қуйиб берасанми? Жуда совқотиб кетдим,— деди Итгэлт Павлов билан хурсанд бўлиб кўришар экан.

Павлов истар-истагас кулиб қўйди, Итгэлт хўжайиннинг кайфияти ёмонлигини дарров сезиб олди.

— Саломатмисан, оғайни? Хафароқ кўринасан?— сўради Итгэлт. Павлов индамай Итгэлтни қучиб кўришди-да, уйга бошлади.

— Азизим Итгэлт, тамом бўлдик, буюк Россия тугади,— деди Павлов меҳмонни диванга ўтқазиб.

Итгэлт Павловнинг оила аъзоларига бирма-бир қараб чиқди.

— Совуқ гаплар гапиряпсан,— деди Итгэлт,— мен ҳеч нарсага тушунолмаяман.

— Жонажон Россия оғир аҳволга тушиб қолди.

— Нима қилди, наҳотки урушда енгилган бўлса?

Итгэлт уй ичининг тартибсизлигини, ҳамма ёқ қутилар, чамадонлар, тугунлар билан тўлиб кетганини энди сезди.

— Ундан баттар бўлди,— дея жавоб берди Павлов.— Россияда қўзғолон. Давлатни большевиклар эгаллаб олди. Улар ҳамма бойларнинг мол-мулкини тортиб олишяпти, менинг ҳам бутун мол-дунёмни мусодара қилишди. Қолган нарсаларим

мана шулар. Хотиним ва ёлғиз қизим билан аранг қочиб қутулдик.

— Улар ҳаммаси диндан қайтган одамлар,— деди Павловнинг хотини,— ҳеч нарсани тан олишмайди.— Шундай дея у йиғлаб юборди.

— Жуда ёмон бўлибди-ку, уларнинг ҳаммасини кишанлаб, Сибирь қилиш керак эди. Нега шундай қилишмади?

— Деярли бутун армия улар томонига ўтиб кетди,— деди Павлов жаҳл билан.

— Галсан,— Итгэлт хизматкорига мурожаат қилди,— отга мин-да, Буянтнинг олдига бор, зудлик билан беш-олтти шиша ароқ билан бир нима гўшт олиб кел. Икки қоп сабзавот ҳам керак экан, дегин.

Галсан хўжайиннинг буйруғини амалга ошириш учун от чоптириб кетди.

Итгэлт билан Павлов ароқ ичиб, кечаси билан гаплашиб ўтиришди. Павловнинг кайфи ошғач, столни гурсиллатиб урар, янги ҳоқимиятни куракда турмайдиган сўзлар билан ҳақорат қиларди. У тишларини ғижирлатар, кунингни кўрсатаман, деб ҳаммага дағдаға қиларди.

— Лашкар бехато бўлмас, дейишади, ишда ҳам муваффақиятсизликлар бўлиб туради-да, оғайни. Хафа бўлиш керак эмас,— дерди Итгэлт.— Биз иккаламиз шерикмиз, менда ҳозирча пул бор экан, сени оғир аҳволга ташлаб қўймайман.

Итгэлтнинг гапларидан таъсирланиб кетган Павлов миннатдорлик билан уни ўпишга тушди.

Итгэлт дўстини тинчлантириш учун уни ёнига олиб, хитой савдо фирмаларини айлантириб чиқди. Уларни расталарда жуда яхши кутиб олишар, қарзга моллар бериб туришга ваъда қилишарди. Шундан кейин Павлов сал ўзига келди ю, бундан бу ёғига нима ишлар билан шуғулланиш устида боти қотира бошлади.

Улар бир кун Буянтнинг олдига боришди.

— Мени ўзларингга шерик қилмаяпсанлар-да, агарда уч киши бир бўлиб ҳаракат қилсак, бутун дунёдаги пулнинг нишаби бизнинг чўнтагимизга тўғри бўлиб қоларди,— деди Буянт.

— Сен ҳаддан ташқари хасис одамсан, қандай қилиб сен билан шерикчилик қилиш мумкин!

— Гап хасисликда эмас, шунчаки, пул етишмаяпти. Ҳозир Россияда алғов-далғов экан, у ҳолда хитой билан савдо алоқалари ўрнатиш керак,— деди Буянт меҳмонларга бўза қуйиб бериб.

Буянт Мўғулистонга бундан бир неча йил илгари келган

эди. Бу ерда каттакон магазинга эга бўлгани билан, ҳали бутунлай оёққа туриб олмаганди. У ҳозир фақат тери ва мўйна билан савдо қилар, шунга қарамай, йилдан йилга бойиб, оладиган фойдаси ортиб борарди.

— Бизга шерик бўлмоқчи экансан, майли, розимиз, аммо нима билан савдо қилишни таклиф этасан?— дея сўради Павлов.

— Хоҳлаган нарса билан. Хитойда қўй ҳам, от ҳам жуда пул.

— Алдамайсанми ишқилиб?— дея сўради Итгэлт.

— Йўғ-е, нималар деяпсан!

— Майли, кўрамиз, буни ўртага қўшган пулингга қараб ҳал қиламиз. Ҳозирча мен бир режа тузиб қўйдим.

Павлов орадан бир ой ўтгач, Итгэлтнинг олдига келди.

— Дўстим, мен ватанимга кетмоқчиман, хотиним билан қизимдан бохабар бўлиб турасан-да,— илтимос қилди Павлов.

— Нима қиласан бориб?

— Улардан ўч оламан. Улар бизни вақтинча енгшиганди. Биз ҳам уларни албатта енгамиз, ана ўшанда Павловнинг кимлигини кўрсатиб қўяман.

— Уларнинг ҳаммасини дорга тортиш керак,— деб қўйди Итгэлт.

— Тортамиз ҳам.

— Қўйдек бўғизлаш керак. Қурулни қаердан оласизлар?

— Топамиз, мен ёлғиз эмасман.

— Хотининг билан қизинг тўғрисида хавотир олмасанг ҳам бўлади, улардан ўзим хабар олиб тураман,— деди Итгэлт Павлов билан хайрлашар экан,— манави эса сенга керак бўлиб қолади,— шундай дея у ошнасига маузер узатди.

Орадан бир неча кун ўтгандан кейин Павлов Россияга жўнаб кетди.

8. Тумэрнинг оиласи қиш чиқишига яқин Халзан-Хадга кўчиб борди-да, баҳорни ўша ерда кута бошлади. Тумэрнинг моллари қишдан семиз чиқди. У буни кўриб терисига сиғмай қувонарди.

Бир куни кечки пайт эр-хотин беланчакдаги чақалоққа тикилишиб ўтиришаркан, Тумэр:

— Келбатини қара, ҳақиқий баҳодир бўладиганга ўхшайди, тўғримасми?— деб қўйди.

Дулма тоза таглик олиб келиб боласини қайта йўргакламоқчи бўлди.

— Қўявер, очиқ ётаверсин,— деди Тумэр.

— Шамоллаб қолмайдими?

— Йўғ-э ўтов иссиқ-ку. Катта бўлганда унга саман от олиб бераман... Қара, тушуниб куляпти, хурсанд бўляпти. У ҳақиқий эр йигит бўлади.

Тумэр ўчоққа олов ёқди. Чақалоқнинг йиғисидан, ўглини аллалаётган хотинининг овозидан Тумэрнинг қалби чексиз қувончга тўлди.

Тўсатдан ит ҳура бошлади. Тумэр ташқарига қулоқ солди.

— Икки кишига ўхшайди.

Тез орада аллакимнинг:

— Итингни ҳайда!— деган овози эшитилди.

Тумэр ташқарига чиқди. Бир одам икки отнинг жиловидан етаклаб келарди.

Тумэр итларни ҳайдаб, меҳмонни ўтовга таклиф этди. «Узоқдан келаётган бўлса керак»,— дея хаёлидан ўтказди у.

Меҳмон салом-алиқдан кейин Дулма ёзган кўрпачага чўқди. У ўзини асли Шағдаргун хошуниданман, деб таништириб уртонда ишлашини, ҳозир хизмат ҳақини олгани келаётганини айтди.

Тумэр ташқарига чиқиб меҳмоннинг отларини кишанлаб келди. Бу одамнинг ёлғон гапираётганини Тумэр қаердан билсин? У Тумэрни қамоққа олишга баҳона топиш учун атайлаб маккор бой томонидан юборилган эди.

Меҳмоннинг қорини тўйғазиб, ухлаш учун ўрин солиб беришди. Тун осойишта ўтди, эрталаб меҳмон битта отим юролмаепти, уни олиб кетолмайман деб қолди.

— Тўриқними?— сўради Тумэр.

— Ҳа, ўшани.

— Мен кечанинг ўзида оёғининг мазаси йўқлигини билгандим,— деди Тумэр.— Лекин битта от билан қандай қилиб етиб оласиз? Сизга яна битта от керак бўлади.

— Ҳа, йўл узоқ, от иккита бўлиши керак. Балки сизда битта ортиқча от топилиб қолар? Бериб турсангиз, сизни рози қилардим.

— Йўловчининг илтимосини қайтариб бўлмайди. Майли, бериб тураман, қайтишингизда меникини қолдириб, ўзингизникини олиб кетасиз.

— Демак, таги билан бергингиз йўқ, шундайми?

— Таги билан нима қиласиз, сизга йўлга бўлса бўлди-ку.

— Майли, демак, мен сизга тўриқ отни қолдираманми?

— Майли.

Меҳмон хурсанд бўлиб илжайди-да, миннатдорчилик бил-

дириб йўлга тушди. У хўжайиннинг топширигини бажариб, тамға босилган тўриқ отни қолдириб кетди.

Орадан бир неча кун ўтгач, Тумэрнинг уйига бошқа бир одам кириб келди. У тўриқ отни кўрибоқ, бу менинг отим бўлади, кимдир яқинда менинг бир уюр отимни ўғирлаб кетган эди, дея даъво қилди. Шунинг билан Тумэр бир уюр отни ўғирлашда айбланиб, хошун маҳкамасининг буйруғи билан қамоққа олинди.

Тумэр ўзини оқлаш учун ҳатто тўриқ отини қолдириб кетган одамнинг отини ҳам айтолмади, чунки кетаётганда унинг исмини ҳам сўраб қолмаган эди, лекин шунга ҳам қарамай, гуноҳни бўйнига олмади.

Тумэрни қамаб, кишанлаб қўйишди.

Дулма мушкул аҳволга тушиб қолди. У бир неча марта эрини кўргани бориб, кўролмай қайтиб келди. Охири, қамоқхонанинг бош назоратчисига тилла узугини бериб, бир марта учрашишга рухсат олди.

Дулма қамоқхонага туш пайти кириб борди. Қамоқхонанинг йўлагига кириши билан димоғига қўланса ҳид урилди. Атрофдаги панжаралар орқасидан унга сўлғин юзлар тикилиб турарди.

— Мана Тумэринг!— деди Дулмани бошлаб бораётган назоратчи озиб-тўзиб, соқоллари ўсиб кетган бир маҳбусни кўрсатиб. Маҳбус Дулмани кўриб жилмайди-да, оёғидаги кишанларини шарақлатганча унинг олдига келди. Дулма эрига қараб югурган эди, қоқилиб йиқилиб тушди. Урнидан турмоқчи бўлиб, туролмади. Шундан сўнг у Тумэрнинг оёқларини қучганича йиғлаб юборди.

— Йиғлама, жонгинам, тур ўрнингдан,— деди Тумэр хотинини турғазиб қўяр экан.

— Тузукмисан, соғлигинг яхшими?— дея йиғи аралаш сўради Дулма.

— Яхшиман. Узларингиз қалайсиз?

— Биз тинчмиз, биздан ташвишланма.

Тумэр ўғли, ўз хўжалиги хусусида сўраб-суриштирди. Назоратчи ёнида тургани учун ўзи ҳақида ҳеч нарса деёлмади.

Дулма кўзларида ёш билан эрига қўлидаги тугунни узатди.

Учрашув вақти тугади. Хайрлашиш дақиқалари етиб келди. Дулма эрини қучоқлаб хайрлашди-да, эшик томон йўналди. Шу он Тумэр ашула бошлаб юборди. У «Князь Эрдэнэнинг тойчоғи» қўшигини айтарди. Дулма қадамини секинлатди. Аммо нега энди Тумэр қўшиқнинг баъзи сўзларини ўзгартирди? Мана бу икки байт унга нотаниш эди.

Қумли тоғ жанубий доманасида
Йигирманчи куни кўришгаймиз боз.

Келаси кун субҳидамида
Ҳузурингда бўлгумдир бешак.

Шу сўзлардан кейин қўшиқ узилиб қолди.

Дуяма эри бу қўшиқни саҳрода елдек от чоптириб юрган-да ёки бирон-бир хаёлга берилганда айтишини яхши биларди.

— Нега ҳадеб шу битта қўшиқни айтаверасан?— дея сўради бир куни Дулма ундан.

— Қўшиқ узоқ йўлда кишига ҳамроҳ бўлади. У она юртимни эслатиб туради, чарчаганимда қувват бағишлайди,— деганди Тумэр ўшанда кулиб.

«Тумэр ҳозир бу қўшиқни бекорга айтгани йўқ,— деб ўйлади Дулма.— Бу ерда бирон сир бўлса керак. Сўзларини ҳам бекорга ўзгартирмаган. Демак, у менга бир гап айтмоқчи».

Шунда Дулманинг чеҳраси очилиб, юзида табассум пайдо бўлди. У қўшиқ сўзларига энди тушунди. Ҳа, у тонг пайти келишилган жойга — Қумли тоғ этагига келишини айтди. Дулма қувониб кетганидан ўша қўшиқни барала айтганича отни йўрттириб кетди.

Аёл ўтовга кирганда ўғли йиғлаб ётарди. Боласини қўлига олиб эмизмоқчи бўлганди, эммади.

— Дулма, у алангаи оташ бўлиб ётибди,— деди қўшни аёл, Дулма ўғлини ана шу қўшнисига ташлаб кетганди. Дулма боласининг юзига юзини босиб кўрди. Чиндан ҳам боланинг иситмаси баланд эди.

Қўшни аёл уйига чиқиб, аллақандай дори олиб келди, лекин боланинг иситмаси пасаймади. Эртасига табибга боришди. Дулма табибга бир қўй берса ҳам бола барибир тузалмади. Шундан кейин Дулма лама чақирди. Лама Дулмага қиммат тушди, подадаги бир сигир ламага ўтди. Уқилган дуолар ҳам ёрдам бермади. Учинчи кеча боланинг нафас олиши оғирлашди-ю, эрталабга бориб боёқиш норасиданинг жони узилди.

Дулма дод-фарёд билан сочларини юлди.

— Эй худо, энди дадасига нима дейман! Болагинам, ўғлим, кўзингни оч, менга раҳминг келсин, ёлғиз қолдирма!— дерди у совуқ мурдани қучоқлаб.

— Қизим, ўзингни бос,— деди қўшни аёл.— Энди қўлимиздан нима ҳам келарди. Худонинг хоҳиши бу.

Дулма қўшнисининг ёрдами билан боласини дафн этди.

Ўтовига қайтиб келганида ҳушидан кетиб йиқилганча, кеч-қурун ўзига келди. Дулманинг юрак-бағри эзилар, аммо на-чора, у чидайди, бинобарин, инсон яратилишдан ҳар қандай оғир мусибатларга ҳам бардош беради. Дулма ҳам бошига тушган мусибатга чидади. Ушбу мусибатга у, балки ойнинг ўн тўққизинчи кунни бўлиб, эртага тонгда Тумэрни кўриши керак бўлгани учун осонроқ чидаш бергандир. Дулма кечқурун икки отни эгарлаб, майда-чуйда егуликлар олди-да, келишилган жойга — Қумли тоғга жўнади.

У тонгни шў ерда кутади. Унинг юраги тузоққа илинган беданадек бежо урмоқда эди. Унинг қалбида ҳозир турли-туман ҳис-туйғулар — учрашув қувончи ва қўрқув туйғулари аралашиб кетганди. Ўғлининг ўлганини эшитса эри нима деркин?

Муздек шабада эсиб, шарқ томонда тонг ота бошлади. Шунда у тўсатдан эрининг овозини эшитиб қолди. Тумэр кишанланган оёқларини аранг кўтариб босаркан, уни чақирарди. Бу учрашувнинг дастлабки онларини сўз билан ифодалаш қийин.

— Энди уйга юр, ўғлимизни оламиз-да, бу ердан кетамиз,— деди Тумэр.

Дулма бир оздан кейин жавоб берди:

— Балки сен олдинроқ кетаверсанг, мен кейин ўғлим билан борарман. Довон томондан бизнинг ўтовга бир неча отлиқлар яқинлашиб бораётганини кўрдим. Улар балки сенга келишаётгандир?— деди у бир оз жим тургач.

— Кетишдан олдин ўғлимни бир ўпиб қўйсам дегандим. Аммо бу аҳволда тоғга яширинишга тўғри келади. Сен ўғлимни ўша ерга олиб боргин.

— Азизим, иложи йўқ, узоқроқ кетавер. Ўғлим иккаламиз бир кунимизни кўрармиз! Ма, ол!— деди Дулма Тумэрнинг қўлига эгов бериб.

— Балки сен айтгандек қилганим маъқулдир? Ўғлим тилга кирдимми?

— Ҳа, у «дада», «дада», дейдиган бўлиб қолди. Вақт кетяпти, жонгинам, энди бора қол.— Тумэр кишанини эговлаб қирқди-да, яна бошқа бир гуноҳсиз бечора кишанланмасин, деган ниятда уни қумга кўмиб ташлади.

— Ўғлимнинг иккала юзидан ўпиб қўй. Даданг тез орада келиб, сени олиб кетади, дегин,— Тумэр хаёлга чўмиб Дулма олиб келган сомсани ейишга тушди, шундан кейин ўзига-ўзи жавоб бергандек сўзида давом этди:— Мен ҳам одамларга ўхшаб тинч-хотиржам яшаш ниятида эдим, бўлмади. Энди бошқа йўлни тутаман.

Тумэр хотинини ўпиб, отига минди.

— Хайр Дулма! Тез орада дийдор кўришамиз. Ўзингга эҳтиёт бўл!

Эри узоқлашиб кўздан ғойиб бўлгач, Дулма ўзини ерга отиб, қон-қон йиғлай бошлади.

У пешин пайти уйига етиб келди, ҳақиқатан ҳам, тез орада ўтовларида бир неча отлиқ пайдо бўлди. Булар қочоқни қидириб топиш учун қамоқдан юборилган қоровуллар эди.

Дулмани хошун идорасига олиб боришди-да, сўроқ қилиб, калтаклашди. Лекин Дулма бутун сўроқларига: «Мен ҳеч нарса билмайман, эримнинг қаердалигига сизлар жавоб беришларинг керак»,— деб бир сўзда тураверди.

Фойдаси бўлмагач, уни қўйиб юборишди.

9. 1919 йилнинг кузида Мўғулистонни Хитой милитаристларининг қўшинлари эгаллаб олди. Улар Ургани босиб олгач, Мўғулистон мухторияти ҳукуматини ағдариб ташлаб, ўзларининг ҳарбий ҳокимиятларини ўрнатдилар. Шундан кейин баъзи ҳарбий қисмлар пойтахтни ташлаб, шарқи-шимолга — Совет Россияси чегаралари томонга йўл олди. Хитой солдатлари йўллардаги аҳолини талашар, аёлларни зўрлаб, чорваларини ҳайдаб кетишарди. Мўғул чўллари бошига тушган мусибатдан инграй бошлади. Одамлар бераҳм босқинчилар дастидан тоғу тошларга қочиб кетди.

Тамир соҳилига Хитой армиясининг ўн беш кишилик кичик бир отряди жойлашганди. Улар яқин-атрофдаги овулларни талаб бўлишганди.

Бадарчи босқинчи-гаминларнинг хайрихоҳлигини қозониш учун овулдан беш-ўнта от йиғиб отряд ёнига келди. «Отларни берсам, балки бу ердан тезроқ жўнаб қолишар»,— дея ўйлади у. Аммо бутун иш тескари нагжа берди. Бадарчи янги хўжайинларга хизмат қилишга тайёрман, дегандек ишора қилса ҳам гаминлар унга рўйхуш беришмади.

У отларни ўтов олдига ҳайдаб бориб, хушомадгўйлик билан деди:

— Салом, муҳтарам меҳмонлар, сизларни аввалроқ кутиб олмаганим учун узр сўрайман, мен ҳозир бу ерларнинг энг катта бошлиғи бўламан.

— Бу лаънати мўғул қувлик қилаётганга ўхшайди. Тасодифан келиб қолиб, энди ўзини оқламоқчи бўляпти!— деди отряд бошлиғи ўз солдатларига.

— Тушунарли.

Бадарчи хитой тилини билмас, хитойликлар эса мўғул

тилини тушунмасди. Шу туфайли Бадарчи ва хитой отряди бошлиғи ўртасида қуйидагича савол-жавоб бўлиб ўтди:

— Биз отларингни олиб кетамиз!— деб даҳшат қилди отряд бошлиғи.

— Ҳа-ҳа, мен жуда яхши одамман, хизматингизга тайёрман,— дея жавоб берди Бадарчи.

— Отларингни бермасанг, отиб ташлаймиз.

— Менинг исмим Бадарчи. Мен Луугун хошуни идорасининг амалдориман.

— Пешанангдан отамиз!— хитойлик Бадарчининг пешанасига кўрсаткич бармоғини ниқтаб қўйди.

— Мен сизлар учун ҳар ишга ҳам тайёрман, фақат иккита солдат берсангиз бас, айтган нарсангизни топиб келаман.

— Тушуняпсанми, отларингни олиб кетамиз. Энди тезроқ жўна бу ердан,— деди бошлиқ Бадарчининг устига бостириб келиб.

— Итасангиз, хотинлардан топиб келаман.

— Эгарланганини мен оламан, қолганлари сизларга,— деди отряд бошлиғи.— Бу тўнка ҳеч нарсга тушунмас экан.

Солдатлар бир зумда отларни бўлиб олишди. Бадарчининг отини эса бошлиқ олдиға олиб бориб, жировини унга тутқазди.

Бадарчи бошлиқ жировни энди менга тутқазар деб ўйлаб қўлини узатган эди, шу пайт унинг қўлидаги тилла узук ялтираб кетди. Бошлиқ Бадарчининг бармоғидаги узукни шу заҳоти суғуриб олди.

«Иш чапасидан кетадиганга ўхшаб қолди,— дея хаёлидан ўтказди Бадарчи,— қочиб қолиш керак». У отряд бошлиғининг қўлида турган жировдан ушлади.

Шу пайт хитой пистолетини чиқариб алланарса деб қичқирди-да, Бадарчининг боши устидан икки марта ўқ узди. Бадарчи қўрққанидан ўтириб қолди.

Солдатлар хаҳолаб кулишди. Бадарчи ҳам уларга қўшилиб кулмоқчи бўлганди, овози чиқмай, тишлари тиржайганча қолди.

— Қани, жўна бу ердан тезроқ,— дея қичқирди бошлиқ пистолетини унга ўқталиб. Қўрқиб кетган Бадарчи солдатларнинг кулгиси остида орқасига тисарилиб қоча бошлади.

Бадарчининг босқинчилар армияси билан алоқа ўрнатилганга уриниши ана шундай шармандалик билан тугади. Бадарчи чарчаб-ҳориб, муваффақиятсизликдан ғазаби қўзиган бир аҳволда овулига ярим кечада қайтиб келди. Келса, овулда ҳеч ким қолмабди. Унинг қўни-қўшнилари бирор

фалокатга учрамайлик яна, деган хаёлда гаминлар кўзидан нарироқ қочиб кетишган эди. Шу пайт, аксига олгандек, осмонни булут қоплади-ю, чақмоқ чақиб, сел қуйиб кетди.

Бадарчи шалаббоси чиқиб, дағ-дағ титраганича тунни яйдоқ қирда ўтказди.

Кечаси билан ёмғир ёғиб чиқди. Тамирнинг суви кўлириб, айқириб, соҳилга тошиб чиқди. Ёмғир фақат пешинга борганда тинди, ҳаво юришиб, қуёш чарақлади.

Муваффақиятсизликдан хафа бўлган, тилла узугига ачинган Бадарчи Луугун хошунига қараб йўл олди. Шунда у тўсатдан Тумэр билан учрашиб қолди. Тумэр Улдзини кўриб ўтиб, кейин Долгор билан учрашмоқчи эди.

Бадарчининг оёқлари титраб кетди. Бу ёғи қандоқ бўлди?! «Энди бу лаънати сайнэрнинг қўлидан қутулмайман, роса аламини оладиган бўлди»,— дея хаёлидан ўтказди Бадарчи ва отлични четлаб ўтмоқчи бўлди. Аммо Тумэр душманини таниб отини тўхтатди.

— Салом, Бадарчи! Аҳволлари қалай?

— Салом. Ўзинг қалайсан?— дея жавоб берди Бадарчи ерга қараб.

— Буни қара, қарздорни бозорда, душманни довонда учратасан, деб тўғри айтарканлар-да. Мана, иккаламиз ҳам учрашдик!

— Ҳа, тўғри айтишар экан.

Бадарчи Тумэрнинг йўғон қамчиси ҳозир бошимга тушади, деб қўрқиб турарди.

— Отингни қаерда йўқотдинг? Ё уни пуллаб ичдингми?

— Йўқ, гаминлар тортиб олишди.

— Гаминлар, дейсанми?— қизиқсиниб сўради Тумэр.

— Ҳа, гаминлар. Сен мендан қасдингни олмоқчидирсан?

— Мен ночор аҳволга тушиб қолган одамдан қасд олмайман,— дея жавоб берди Тумэр отдан сакраб тушиб Бадарчининг олдига борар экан. Бадарчи пичоғини суғуриб ҳаёт-мамот жангига тайёрланди.

— Нима қиляпсан? Қўйсанг-чи, кераги йўқ. Сени ўлдириш ниятим бўлганда отдан тушиб ўтирармидим? Эҳтиёт бўл, мен яна отга миниб олишим мумкин,— деди Тумэр хахолаб.

Бадарчи Тумэрнинг кулгисида бирон-бир даҳшат сезмади. Ҳақиқатан ҳам, Тумэр уни ўлдирмоқчи бўлса, осонгина ўлдирарди-қўярди.

— Қора ниятинг бўлмаса, мен ҳам пичоғимни бекитиб қўяман. Сен билан бир пайти уришиб қолган бўлсак, ярашадиган кун ҳам келиб қолар.

— Икковимиз ўтган йили учрашган эдик шекилли. Кел, бир-биримизни Янги йил билан табриклайлик,— деди Тумэр.

Улар иккаласи қўл бериб бир-бирларини табриклашди-да, ёнма-ён ўтиришди. Бадарчи гаминлар ўзини қай аҳволга солганларини гапириб берди-ю, лекин нима учун уларнинг олдига борганини айтмади.

— Улар ҳамма ёқда ҳам бебошлик қилишяпти. Йўл-йўлакай кўриб келяпман. Одамлар даҳшатда қочиб юрибди. Кўпгина ўлдирилганларини ҳам кўрдим,— деди Тумэр ва бир оз жим туриб яна сўради:— Улар неча киши экан?

— Ундан ошиқ,— жавоб берди Бадарчи,— ҳаммасининг қўлида қуроли бор.

— Унтдан ошиқ дейсанми? Кўп эмас экан. Юр, уларга ҳужум қиламиз.

— Уларнинг милтиғи бор-ку,— деди Бадарчи.

— Тўсатдан бостириб борсак, гангиб қолишади. Тушундингми? Қуролни ишлатишларига йўл қўймасак бўлгани.

— Ўйлаб кўриш керак,— деди Бадарчи.— Егулик бирор нарсанг борми? Очимдан сирилдим. Қорнимни тўйғазиб олай, кейин бир гап бўлар.

Тумэр хуржунидан пишган гўшт олди.

— Қалтис ишга қўл уряпсан-да. Уларнинг қуроллари бор-а...— Бадарчининг овозида иккиланиш оҳанги сезилиб турарди.

— Бўпти. Ҳозир дарахтдан иккита говрон қирқиб оламиз-да, сен менинг эгарланган отимга, мен эгарсиз отга минаман, шу билан жўнаймиз,— деди Тумэр қатъий қарор билан ўрнидан турар экан.

Гаминлар шалаббо бўлган кийимларини қуришиб, офтобда исинишмоқда эди. Милтиқларини улар палатка олдига бир-бирига суяб қўйишганди.

Тумэр билан Бадарчи гаминлар устига тўсатдан бостириб келгани учун улар қурол ишлатолмай қолишди. Оғир говронлар ва йўғон мўғул қамчилари шиддат билан зарб тушира бошлади. Бундай зарбдан одатда бўрилар ҳам тил тортмай ўларди. Солдатлар қочишга тушди, лекин Тумэр ва Бадарчининг говрони барибир уларни қувиб етаверди. Фақат командир пистолетини чиқариб Бадарчини нишонга олишга улгуриб қолди. Лекин Тумэр ўз вақтида етиб борганди, пистолет отилмади. Хитой чаккасига келиб тушган говрон зарбидан шилқ этиб қулади. Бир зумда ҳаммаси тинчиди. Фақат битта солдат қандай қилибдир тирик қолиб, қочишга ҳаракат қилди. Солдат дарё томонга қочиб бора-

ётганда Тумэр уни кўриб қолди-ю, отни шамолдек учириб, қочоққа лаҳзада етиб олди. Гамин тиз чўкиб шафқат сўради, лекин Тумэрнинг даҳшатли қамчиси барибир унинг қоқ мясига зарба туширди.

Тумэр отининг бошини бурганда Бадарчи говрони билан чалажон гаминларни бир ёқлик қилмоқда эди. Тумэр отдан сакраб тушиб ўлган гаминнинг тепасига келди. Унинг қаршисида ҳали йигирмага ҳам кирмаган бир йигитча ётарди. Тумэр унинг томирини ушлаб кўрди, ammo йигитчанинг жони узилиб бўлган экан.

— Иложимиз қанча, биз сени чақириб келганимиз йўқ, ўзинг келгансан,— дея шивирлади Тумэр.

— Қани, энди ўлжаларни бўлиб олайлик,— деди Бадарчи.— Сен пистолетни олсанг керак, албатта?

Тумэр осмонга тикилиб хаёл сурди.

— Пистолетни нима қиламан?— деди у иккиланиб отига минар экан.

10. Баҳор келди. У Заяин монастирига ҳам ўз таъсирини кўрсата бошлади. Деворлар тагида майсалар ниш урди. Кўчаларда кўлмак сувлар тўпланиб, ҳаво кун сайин исиб борарди. Уқтин-ўқтин шамол туриб, аллақаерлардан қор учқунларини олиб келар, лекин барибир баҳор ғолиб чиқиб, осмон тобора тиниқлашиб борарди. Баҳор пайти жонажон ўлканг, она юртинг айниқса фусункор кўринади, мусофирликда юрган киши ёлғизликни кучлироқ ҳис эта бошлайди. Талабаларни ҳам жонажон уйлари ўзига чорлайди, улар таътил кунлари бошланишини сабрсизлик билан кутишади.

Хонгор Заяин монастирининг катта ибодатхонасидаги орқа қаторда янги оғайниларига надом байрами кунлари чопқир отда улоқ чопганини ҳикоя қилиб берарди. Шу пайт ибодат тугаб ҳамма ташқарига чиқа бошлади.

Ламалар ва қавм аҳли ибодатхонадан виқор билан чиқиб келишар, талабалар бўлса кўчага ўқдек отилиб, зумда тарқаб кетишарди.

Хонгор ташқарига чиқиши билан олдига учта бола югуриб келди.

— Хонгор, Жаргалнинг бир адабини бериб қўймайсанми? Сени хурсанд қилардик...

— Нима бало, Жаргални калака қилиб қаттиқ калтак едиларингми, дейман?— деб сўради Хонгор гердайиб.

Жаргал дегани бир вақтлар Хонгор ёнида Батони калтаклаган тиланчи бола эди. У монастирь ёнидаги бир кулбаи вайронада онаси билан турарди. Она-бола тиланчилик билан

кун кечиришарди. Огир ҳаёт Жаргални кўп нарсаларга, жумладан, талабаларга бўш келмасликка ҳам ўргатди. Жанжал чиқадиган бўлса, муштлашувни биринчи бўлиб Жаргалнинг ўзи бошларди.

Хонгор ҳам монастырга келган заҳоти бу ишни ўрганиб олди. У аввалига бўшангроқ, мўмин-қобил талабалар билан уришиб юрди, кейинги пайтлар эса у фақат машҳур жанжалкашлар билангина муштлашадиган бўлиб қолди. Бу муштлашувлар унга фойда келтирарди — Хонгор душманининг адабини бериб қўйишни илтимос қилган болалардан ҳақ оларди. Лекин у Жаргал билан ўша воқеадан сўнг муштлашмаган эди. Бунинг сабаби, уларнинг бир-бирларидан қўрққанларида бўлмай, балки жанжал чиқариш учун баҳонанинг йўқлигида эди.

Мана энди Хонгордан Жаргалнинг таъзирини бериб қўйишни илтимос қилишяпти. Жаргал машҳур уришқоқлардан эди. Хонгор унинг муштлашишини доим ҳаяжон билан кузатарди. У мушт туширишга жуда чаққон бўлиб, душманининг муштидан ўзини ҳимоя қилишга ундан ҳам уста эди. Шунинг учун ҳам Хонгор Жаргални енгишга умид қилмаса-да, енгилишни ҳам ўйламасди.

— Менга нима берасизлар?— дея сўради Хонгор.

— Ҳаммамиз биттадан сомса берамиз.

— Ёнига битта янги ланка ҳам қўшинглар.

— Жуда кўп сўраяпсан.

— Бўлмаса, у билан ўзларинг муштлашаверларинг,— деди Хонгор кетишга шайланиб. Унинг бўш келмаслигини сезган «бурютмачилар» Хонгорга бир нечта сомса ва битта ланка беришди. У порани рўмолга тугиб олди-да, Жаргални қидириб кетди. Йўлда уларга яна бир неча бола қўшилишди — Жаргал ва Хонгор каби уришқоқларнинг муштлашишини томоша қилишга ҳамма ҳам қизиқарди.

Мана, болаларнинг қулоғига: «Яхшилар, хайр қилинглар»,— деган таниш овоз эшитилди. Бу Жаргал эди. Болалар ҳеч нимадан хабари йўқ Жаргалнинг атрофини ўраб олишди. Хонгор болалардан олдинроққа чиқди.

— Хўш, Жаргал оғайни, сен билан бир куч синашгани келдим, лекин бир шартим бор, муштлашувдан кейин бир-биримиздан хафа бўлиб юрмаймиз. Бўптими?— Шундай дея Хонгор ердан думалоқ тош топиб Жаргалга узатди. Бу муштлашувдан кейин яна аввалгидек дўст бўлиб қолиш нишонаси эди.

Ламаларнинг муштлашуви ҳам ўзларига хос бўлади. Рақиблар муштлашувдан олдин тамакидонларини алмашиб

олишади. Бу одат муштлашувдан кейин рақиблар бир-бирига кек сақламасликлари лозим деган маънони англатади. Талабаларда тамакидон бўлмагани туфайли улар думалоқ тош алмашишарди. Муштлашув пайти чалиб йиқитиш, бўғиб олиш мумкин эмасди, йиқилганни уришмасди, бурни қонаган мағлуб ҳисобланарди.

— Сени ким ёллади?— дея илжайиб сўради Жаргал.

— Бу ёғи билан ишинг бўлмасин, қўрқмасанг, кел, бошлаймиз.

Жаргал Хонгорга бир оз тикилиб турди-да, тўрвасини девор тагига қўйиб бурнини тортди.

— Бурнингни қонатнинг келаётган бўлса, бўпти, бошладик.— У ердан кичик бир тошни олиб Хонгорга узатди. Кейин иккови ҳам тошларни четга ташлашди.

— Муштлашувдан кейин хафа бўлиб юриш йўқ, бўптими?— деди Жаргал.

Талабалар уларнинг атрофида доира ҳосил қилишди, шу билан куч синаш бошланиб кетди.

Жаргал Хонгордан баландроқ, кучлироқ бўлгани билан дастлабки муштлари мўлжалга тегмади. Жаргал мушт туширишга уринар, Хонгор эса кўпроқ ўзини ҳимоя қиларди. Бир пайт Жаргал ёнига ўгирилган эди, Хонгор мушт тушириб қолди. Шундан кейин Жаргал сергак тортди-да, пайт пойлаб туриб, ўзининг яхши кўрадиган усулини ишлатмоқчи бўлди. Бу усул унга доим иш берарди.

Мана, Хонгор ҳам ҳужумга ўтди. Шу пайт Жаргал чаққонлик билан унинг башарасига мушт туширганди, Хонгорнинг ёноғи қонаб кетди. Жаргал рақибни ўзига келиб олгунча ҳам қўймай, яна бир мушт туширди. Хонгор ўзини четга олганди, мушт елкасига тегиб йиқилди.

— Учта сомса ҳам фойда бермади, Жаргалдан мушт ейишини қара,— деди талабалардан бири, унинг гапига ҳамма кулиб юборди.

Хонгор қизариб ўрнидан турди-да, тишларини ғижирлатиб Жаргалга ташланди. Унинг кўзлари ёниб турарди.

— Ҳозир сени тўртинчи сомса билан сийлайман!— дея қичқирди Жаргал. Хонгорнинг сомса учун муштлашаётганини у энди тушунганди. Жаҳли чиққан Жаргал тезроқ га-лабага эришиш учун олатасир уриб кетди. Аммо энди Хонгор ҳам ғазабга минди. Бўлмасам-чи! Улганнинг устига кўмган деганларидек, йиқилгани майли, манавиларнинг масхара қилиб кулишганига бало борми. Жаргал ҳам куляпти. Майли, ҳозир у Хонгорнинг зарбасини татиб кўрмабди.

Жўжа хўрозлар қизишиб кетишди. Унисининг ҳам, бу-

нисининг ҳам кўзининг таги кўкариб чиқса ҳам муштлашишни биринчи бўлиб тугатгиси йўқ эди. Атрофдаги болалар бўлса уларни тобора гижгижлашнинг пайдан бўлишарди.

Мана, Жаргал сўнги, ҳал қилувчи зарба туширмоқчи бўлиб, иккала қўлини чўзганича рақибига ҳамла қилди. Аммо шу пайт Хонгор унинг башарасига тушириб қолди. Жаргалнинг бурни қонаб кетиб, мағлубиятини тан олишга мажбур бўлди.

Хонгор сомсаларини олди-да, кетишга отланди. Талабалар бўлса Жаргалдан охиригача ўч олиш ниятида унинг тўрвасидаги нарсаларни тупроқ билан битта қилиб тўкишди-да, қочиб кетишди.

Жаргал аламига чидолмай йиғлаб юборди. Бечора куни бўйи тиланиб йиғган нарсаларини бу ярамас бандилар ерга сочиб ташласа-я. У бурнининг қони ва кўз ёшини арта-арта ердаги нарсаларини тера бошлади.

Ўзидан айб ўтганини сезган Хонгор унга ёрдам бермоқчи бўлганди, Жаргал уни четга суриб:

— Йўқол, сениз ҳам эплайман!— дея қичқириб берди.

Аммо Хонгор кетмади, у Жаргал билан ярашиб олмоқчи эди.

— Ма, ол,— деди у Жаргалга сомсаларни узатиб.

— Менга муштлашув учун олган сомсанг керак эмас,— деди Жаргал Хонгорнинг қўлига бир уриб.— Сомсалар ерга сочилиб кетди.

Жаргал ўзининг нарсаларини йиғиштириб олди-да, тўрвасини орқалаб Хонгорга қарамай йўлга тушди. Хонгор ёлғиз қолди. Шу пайт бир дайди ит келиб, сомсаларни ялмай юта бошлади. Хонгор индамай тураверди.

Жаргалнинг гаплари Хонгорни ўйлатиб қўйди. Назарида, ҳозир ўзи эмас, Жаргал голиб келгандек, бундан кейин ҳамма уни ана шу лаънати сомсалар учун муштлашган деб масхара қиладигандек туюлди. Хонгор аламидан йиғлаб юборди. Сўнг қўйнидаги ланкани олди-да, қулочкашлаб ахлатхонага отди. Қиши билан ланкага етишиш орзусида юрган бўлса-да, Хонгорга энди унинг кераги йўқ эди. Уни отиб юборгандан кейин йигитча ўзини анча енгил тортгандек ҳис қила бошлади. Йўқ, бундан кейин у сира ҳам порага муштлашмайди. Бу жуда ёмон иш экан.

Хонгор кўча эшикни секин очса ҳам қўнғироқ жириглаб кетди. Муаллимга нима дейди? Нега кечга қолдинг, деса нима баҳона кўрсатади. Яна ёлғон гапиришга тўғри келади. Хонгор аниқ бир қарорга келолмай ўтовга кирди.

— Қани, олдымга кел-чи,— деди лама бўғиқ овозда Хонгор эшикни ёпиб ичкарига кирар экан.

Хонгор қўрқа-писа унга яқинлашди. Лама унга тикилиб туриб, қўлидаги қора тасбеҳ билан қулочкашлаб бир урди. Шундан кейин ҳеч нарса бўлмагандек яна китоб ўқишга тушди. Хонгорнинг юзида тасбеҳ қизғиш из қолдирди, лекин энди у оғриқни сезмасди.

Орадан бир неча кун ўтгач, Хонгор кўчада Жаргални кўриб қолди-да, биринчи бўлиб саломлашди. Бироқ Жаргал жавоб бермади.

— Кек сақламаймиз деб келишган эдик-ку, ўшанда?— деди Хонгор.— Демак, сен гапингда турмайдиган одам экансан.

— Мен ўшанда ёлланган эшшак билан муштлашимизки билмаган эканман,— деди Жаргал.

11. Довчин ва Гэрэл меҳмондорчиликдан ярим кечадан ошганда қайтиб келишди.

— Эртага олий мартабали чиновниклар ва офицерларнинг бари боғдихон саройига ташриф буюришлари керак, мен эртaroқ жўнайман, сен ҳам мен билан борсанг, отимни ушлаб турасан,— деди озроқ кайф қилиб олган Довчин Эрдэнэга қараб.

— Яхши,— деди Эрдэнэ қисқагина қилиб.

Эрдэнэ эрта турди. У икки отни эгарлаб хўжайиннинг чиқишини кута бошлади. Боши лўқиллаб оғриётган Довчин ўрнидан аранг турди. У бир-икки пиёла бўза симириб, устидан бир косада атала ичди-да, ташқарига чиқди.

Йўлда улар лама Аюши ва Чулунни учратиб қолишди-ю, учаловлари ёнма-ён йўлга тушишди. Эрдэнэ улардан орқарoқ юришга ҳаракат қиларди. Ургалик йирик савдогар — лама Аюши яқинда бэйс унвонига сазовор бўлгани, боғдихонга етказиш учун сойвон Данигага юз лан кумуш пул бергани, бунинг эвазига боғдихон унга тақдир тақдим этмиш хотинни аниқлаб бериши ҳақида оғиз кўпиртиб гапирди. Кейин шанзав Бадамдоржи уни Молия министрлигига ишга қўйганини айтди.

— Сиз меъёрни билмас экансиз. Ламалар давлат ишига аралашмаганлари маъқул,— деди Чулун совуққина қилиб.

— Халха ҳозирча сариқ дин ҳомийлигида экан, давлатни ламаларсиз идора қилиб бўлмайди, акс ҳолда мамлакат ҳалокатга учрайди,— деди Аюши баланддан келиб.

— Давлат икки асосга таянади: шундан бирини биз — ванлар, бэйллар, бэйслар, гунлар ва бошқа зодагонлар ҳамда

олий мартабали амалдорлар ташкил этади. Иккинчи таянчи булар — хутуктаю хувилганлар, хамбалар ва бошқа руҳонийлардан иборат. Бизнинг вазифамиз биргаликда давлатни қўллаб-қувватлаш,— деди Довчин.

— Ҳар ҳолда ламалар тоат-ибодатлари билан шуғуллана-верганлари маъқул. Давлат икки асосга таянадиган бўлса, булардан бири олий давлат амалдорлари, иккинчиси эса — ҳарбийлардир. Бошқа таянч йўқ,— деди Чулун гапни қисқа қилиб.

Агар улар Чогчин ибодатхонасига етиб қолишмаганда Аюши билан Чулун ўртасидаги баҳс яна қанча давом этишини айтиш қийин эди. Ибодатхона олдида бошларига товус патли телпак кийиб, ясан-тусан қилган ноёнлар ва амалдорлар тўпланишганди. Аммо ибодатхона назоратчилари бўлмиш барзанги монахлар эшик олдида уларнинг йўлини тўсиб туришарди.

— Нега қўйишмаяпти.

— Нега эшикни тўсиб олишди?— деган овозлар эшитиларди.

— Шанзав Бадамдоржининг ҳеч ким қўйилмасин деган буйруғи бор,— деди ибодатхона назоратчиларидан бири.

Шунда Довчин олдинга чиқди.

— Сизнинг ҳеч нарсадан хабарингиз йўқ экан. Биз, граждандан ва ҳарбий идораларнинг олий мансабдорлари янги ҳукуматга садоқатимизни маълум қилишга келганмиз,— деди у овозини баланд қўйиб ва ҳаммаларинг ўтаверинглар, дегандек ишора қилди.

Аммо назоратчилар қамчиларини ишга солиб, оломонни қува бошладилар.

— Бу нима аҳмоқлик!

— Ҳаддиларидан ошишяпти улар!

— Ҳой ялангбошлар! Бу нима қилиқ ахир?

Аммо монахлар ишга қаттиқ киришишганди. Улар ҳеч кимнинг гапига қулоқ солмай, ўз билганларини қилишарди.

Амалдорлар отларининг олдига қочишди.

Аллақайси монах Довчиннинг бошига қамчи билан урганди, у йиқилиб тушди, шунда унинг башарасига яна мушт туширишди. Боёқиш амалдор инқиллаб ўрнидан турди-да, бир амаллаб отининг олдига етиб олди.

Олий мартабали амалдорларни ибодатхонага киритмаслик ҳақидаги буйруқ ҳақиқатан ҳам Шабин идорасининг назоратчиси Шанзав Бадамдоржидан чиққан эди. Бадамдоржи водагонлар ва руҳонийларнинг ҳокимият учун олиб бораётган курашидан ўз манфаати йўлида фойдаланмоқчи эди.

Ҳақоратланган амалдорлар шикоят қилишмоқчи бўлишганди, Шабин идораси ибодатхонага киритмаслик ҳақидаги буйруқни боғдихоннинг ўзи берганини ва у ерга киришга интилган ҳар бир ноён ва амалдорга мингта шамчироқдан жарима солинишини маълум қилди.

Лекин шанзав Бадамдоржи бу билан ҳам чекланмади. У тез орада ҳокимиятни қўлга олиб, Мўғулистоннинг бош министри бўлиб олди. Ҳокимият тепасига чиқиб олгач, руҳоний-феодаллар ҳаддан ташқари сурбетлик билан иш юрғизиб бошладилар.

Буюк Октябрь революцияси нурлари Мўғулистонга ҳам етиб келди. Бу революциянинг таъсиридан чўчиб кетган ҳамда руҳоний-феодалларнинг қилмишидан ғазабга келган князь ва ҳукмдорлар Хитой билан битим тузишга қарор қилдилар. Улар Хитойнинг Мўғулистондаги элчиси Чен Ига мурожаат қилиб, ўзларининг Хитой составига кириш истакларини билдирдилар.

Ушбу битим ҳақидаги музокара давом этаркан, ургаликлар ғамгин бир қўшиқ тўқишган эди. Мана ўша қўшиқ:

Эй, боғдини сотиб кетган нозирлар.
Тиллога алишган ҳовли-боғини,
Олтинранг дэл кийган нозирлар, айтинг:
Кўнглингиз тўлдими Ургани сотиб?

Автоном Мўғулистонни ютиб юбориш учун қулай пайт пойлаб юрган Хитой буржуа ҳукумати мўғул зодагонларининг бу истагини бажону дил қўллаб-қувватлади.

Мўғулистоннинг Хитой ихтиёрига ўтиши ҳақида музокара олиб бориш учун келган ноёнларни пўрим кийинган Чен И ўз резиденцияси олдида кутиб олди.

— Ҳурматли министр ва князларни мен фақир кулбадан ташқари чиқиб, катта йўлда кутиб олмоғим даркор эди, аммо бунинг уддасидан чиқолмаганим учун маъзур тутасизлар. Уйимга ташриф буюрганингиздан ғоят хурсандман, — деди Чен И сариқ тишларини кўрсатиб тиржайр экан. Сўнг-ра у меҳмонларни уйига таклиф этди. Уларни ичкарида қуқ дастурхон кутарди.

Элчи хушбўй сигаретасини тутатганича Мўғулистон вакиллари томонидан баён этилмиш илтимосларни эътибор билан тинглади.

— Жуда яхши. Хитой ва Мўғулистон Чингизхон давридан буён ўз давлатларини бирга қуриб, мустақкамлаб кела-

дилар. Мен каби оддий бир амалдорнинг муҳтарам мўғул князларига тарихдан сабоқ бериши жоиз эмас, албатта. Илтимосларингни зудлик билан ўз ҳукуматимга етказаман. Ҳурматли меҳмонларнинг менинг ҳукуматимга етказиш зарур бўлган яна қандай илтимослари бор?

— Мен боғдихон, князлар, аймақ ҳамда хошун ҳукмдорлари каби биз каминаларнинг хизмат вазифаларимиз ҳам, унвонларимиз ҳам сақланиб қолса, дея илтимос қилардим,— деди ноёнлардан бири.

— Мен муҳтарам элчидан граждандан ҳамда ҳарбий муассасалардаги катта амалдорларнинг ҳам хизмати, ҳам имтиёзлари сақланиб қолишини илтимос қиламан,— деб қўшимча қилди Довчин хушомад билан илжайиб.

— Буюк Хитой ҳукумати илтимосларингизни қондиради деб ишонаман,— дея жавоб берди Чен И.

Шу билан Хитой ва Мўғул давлатлари муносабати тарихида «Чен Ининг 64 пункти» деган шартнома пайдо бўлди. Мўғулистонга кириб келган хитой қўшинларига генерал Сюй Шу-чжен қўмондон қилиб тайинланди. Унга Хитойнинг ши-моли-ғарб чегараларини қўриқлаш вазифаси юкланган эди.

Бу битимга кеч қолиб, бирон манфаат кўрмаган шанзав Бадамдоржи Сюй Шу-чженнинг эътиборини қозониш орқали ўз мақсадига эришмоқчи бўлди. У ўзининг яқин одамлари билан биргаликда Сюй Шу-чженга мактуб ёзиб, унда ўзининг режаларини баён этди. Улар туни билан ўтириб тонгга яқин мактубни ёзиб тугатишди.

— Сизлар энди бораверинглар,— деди Бадамдоржи,— хатни унга қандай етказишни мен ўзим ўйлаб кўраман.

— Шанзав, рухсат берсангиз, хатни мен олиб бориб берсам,— деди ёш ламалардан бири.

— Йўқ, сизга мумкин эмас. Ноёнлар нима гаплигини билиб қолишади, унда бутун режаларимиз чиппакка чиқиши мумкин. Хатни ҳеч ким танимайдиган одам орқали юбориш лозим.

— Ақлингизга тасанно, ҳазрати олийлари! Шундай раҳбаримиз бор экан, биз икки дунёда ҳам хор бўлмаймиз.

— Майли, бораверинглар, ҳамма гапларни мен ўзим ўйлаб кўраман.

Ламалар чиқиб қетишди.

Шанзав ўрнидан турди-да, қувлик билан илжайиб қўйди. «Агар Чен И ва Сюй Шу-чжен ўртасига адоват солиб қўйилса,— деб ўйлади Бадамдоржи,— Сюй Шу-чженнинг ёрдамида Чен Ини йўқотиш мумкин бўлади. Иккаласи ҳам шуҳрат-параст. Мўғулистоннинг Хитой республикасига қўшиб оли-

нишини ҳар бири ўзининг хизмати деб ҳисоблашни истайди. Агар Сую Шу-чжен уни, шанзавни қўлласа, Бадамдоржи бу оқсуяк ноёнларни бир ҳамла билан енгиб, Мўғулистон тахтига чиқиб олади. Йўқ, азизларим, Бадамдоржини алдолмай-сизлар, у сира ҳам четда қолмайди. Унинг тишлари бўлмаса ҳам сизларни чайнамай ютиб юборади».

Кутилмаганда эшик очилиб, лама кирди. Бадамдоржи бир чўчиб тушди.

— Боғдихондан чопар келди, сиздан қабул қилишингизни сўраяпти,— деди лама кафтларини жуфтлаб.

— Ҳеч ким билан гаплашгим йўқ. Менга отни тайёрла.

— Хўп бўлади,— деди лама хонадан тисарилиб чиқар экан. У лаҳза ўтмай яна қайтиб кирди.

— Чопар: ҳазрати олийларининг бир муҳим буйруғини топширишим керак, деяпти.

— Ундай бўлса кирита қол,— буюрди шанзав.

Чопар кирди. Бу Зая монастири назоратчисининг ёрдамчиси Жамбал эди. У тиз чўкиб Бадамдоржига мактубни узатди.

— Шавкатли назоратчимиз, гэгэн Зая сиз муҳтарам шанзавни муборакбод этишни ва ушбу мактубни етказишни буюрдилар,— деди у хатни бериб ўрнидан турар экан.

— Менга ҳазрати олийларидан чопар келди дейишганди-ку...

— Ҳа, ҳурматли шанзав, биз шабинлар гэгэнимизни «ҳазрати олийлари» деб улуғлашимизни билишлари керак,— деди Жамбал кулгисини аранг яшириб.

Жамбал Бадамдоржининг кейинги пайтлар боғдихоннинг чопаридан бўлак ҳеч кимни қабул қилмаслигини билгани учун айёрлик ишлатишга қарор қилганди.

Бадамдоржи чопарнинг қувлик қилганини сездю, аммо мактубни қўлига олгандан кейин уни очиб ўқишдан бошқа иложи қолмади.

Бадамдоржи уни ўқиб кўргач, гоҳ чопарга, гоҳ мактубга қараганича бир муддат жим қолди.

Хатда куч-қувватини аямай, руҳонийларни оқсуяк ҳоқимлар даъвосидан ҳимоя қилиб келаётган Бадамдоржига таҳсинлар ўқилар, шу билан бир қаторда, Заяин монастирининг нозири ва Сайдван хошунни ҳукмдори ўртасида юз берган тўқнашувни тезроқ бартараф этиш илтимос қилинади.

— Сиз, менимча, улардан яна бир бўлак ерни тортиб олмақчисиз шекилли. Бу адолатдан эмас,— деди Бадамдоржи.

— Халханинг бирор хутуктаси, айниқса, бизнинг назоратчимизга ўхшаган одамлар адолатсиз ишга қўл урмайди.

Бу гапни сизга рўй-рост айтишга журъат этганим учун бир қошиқ қонимдан кечгайсиз,— деди Жамбал ва қўйнидан бир бўлак қўйма олтин олди:— Пирим буни сизга бериб қўйишни илтимос қилгандилар,— деди у қуллуқ қилиб.

— Бу дейман, жуда фаросатли чопар экансан-ку,— деди Бадамдоржи олтинни олиб яширар экан.

— Муҳтарам шанзав, пиримиз сизнинг энг яхши дўстингиз эканлари ўзингизга маълум. Хошун ҳокимлари ва ноёнлар сизга қарши қурол кўтарсалар ким сизни ҳимоя қилади? Фақат биз, шабинлар. Биз сизнинг содиқ итларингизмиз,— деди Жамбал таъзим бажо келтириб.

Бадамдоржи аввалига бу айёр чопар билан ҳатто гаплашгиси ҳам келмаганди, лекин энди бунақа одамлар ҳали менга керак бўлади, дея ўйлаб қолди. У чорси кўрпачага чордана қуриб ўтирди-да:

— Агар Зая-гэгэнда сенга ўхшаган қуллар кўп бўлса, Халхани албатта сақлаб қолурмиз,— деди.

— Агар ҳурматли шанзав биздек шабинларларига ҳомийлик қилсалар, арзимас тилагимиз рўёбга чиқармикан?— деди Жамбал забардаст мўйсафидга савол аломати билан тикилиб.

Шанзав хайрихоҳлик билан бош ирғаб, тортишувга сабаб бўлмиш ер бўлагини Зая монастирининг ихтиёрига ўтказиш ҳақида кўрсатма ёзиб берди. Боз устига у генерал Сюй Шу-чженга ёзган мактубини ана шу Жамбалдан бериб юборишга қарор қилди.

— Муҳтарам шанзав, илтимосингизни бажону дил бажараман ва генерал Сюй Шу-чжен билан яширин учрашингиз учун қўлимдан келган ҳамма чорани кўраман,— деди Жамбал.

Ҳақиқатан ҳам Бадамдоржи тез орада генерал Сюй Шу-чжен билан бир неча бор учрашди. Бу учрашувларда Хитой босқинчилари Мўғулистонда ўзларини эркин ҳис қилсинлар учун боғдихонни тахтдан ағдаришга қарор қилинди.

Генерал Сюй Шу-чжен вақтни бекорга кетказмади. У Чен Ини қамоққа олиб, у тузган шартномаларни бекор қилди-да, боғдихон саройини қўшин билан ўраб олиб, уни тахтдан ағдари. Шундан кейин у Мўғулистоннинг Хитойга доимий бўйсунуши ҳақида шартнома тузиб, уни Пекинга жўнатди. Шартномани Мўғулистон номидан Бадамдоржи имзолади. Мўғулистонда оғир оккупацион режим жорий этган генерал Сюй Шу-чженнинг ҳарбий диктатураси ана шу тарада ўрнатилди.

Бадамдоржи гэгэн Заянинг чопари бўлмиш Жамбалнинг

қобилиятини сезиб, уни ихтиёрига ўтказмоқчи бўлганди, аммо айёр монах бундай бахтдан воз кечди.

— Сизнинг бундай ажойиб таклифингизни қабул қилол-маслигим учун мени маъзур тутгайсиз. Мен ахир ўз пирим-нинг қулиман ва менинг бошим учун ўша зот жавоб берурлар,— деди Жамбал. Аммо гап бунда эмасди: Жамбал Бадамдоржи ёрдамида генерал Сую Шу-чжен ўрнатган ҳокимиятнинг узоқ яшашига ишорасиди. Мамлакатда нотинчлик бошланиб, мўғул халқининг хитой босқинчиларига қарши кураши кун сайин авж олиб борарди. Шунинг учун ҳам Жамбал янги пайдо бўлган Мўғулистон ҳукмдори ва унинг чет эллик ҳомийсидан нарироқ юришга қарор қилганди.

12. Эрдэнэ Довчиннинг тўртта отини суғорди-да, ем бериш учун отхонага олиб кирди. У отхонадан чиққан ҳам эдики, шашаннинг дарвозаси қарсиллаб очилди-ю, ҳовлига гаминлар бостириб кирди. Улар индамай-синдамай отларни етаклаб чиқишди. Шу пайт уйдан Гэрэл югуриб чиқиб қолди. У гаминлар йўрға отини олиб кетяпганини кўргач, югуриб бориб хитойнинг қўлидаги жиловни тортиб олди.

Гаминларнинг бошлиғи Гэрэлга суқланиб тикилди-да, отидан тушиб унинг ёнига келди ва иржайиб:

— Жуда жасур қиз экансан!— деди.

— Эрдэнэ, Гэрэл ақлдан озибди. Уни лаънати хитойдан ажратиб ол, бўлмаса ўзини ҳам олиб кетиб қолади,— дея Эрдэнэга ёлворди кетидан чиққан Довчин.

— Йўқ, жонгинам, сенга отни барибир қайтиб бермайман,— дея давом этди хитой Гэрэлни қучоқламоқчи бўлиб. Шунда Гэрэл бехосдан унинг башарасига тарсаки туширди.

— Вой-бу, жуда қайсар экансан-ку. Лекин от барибир меники бўлади, акс ҳолда эркак деган номимга доғ тушадди,— деди хитой хўмрайиб Гэрэлдан нари кетмай.

— Эрдэнэ, ҳой Эрдэнэ, уни олиб кетсанг-чи ахир,— деди Довчин нафаси қисилиб.

Эрдэнэ хитойнинг олдига борди-да, уни куч билан туртиб юборди.

Гамин аввалига маузерига ёпишди-ю, кейин бу аҳдидан қайтди. У олдида ҳайкалдек қотиб турган Эрдэнэга нафрат билан тикилди.

— Гэрэл, кел, шу отни олса ола қолсин!— деди Довчин қўрқувдан нафаси ичига тушиб.

Бироқ гамин яна бир иршайди-да, шитоб билан дарвоза томон юриб кетди. Унинг ортидан бошқалари ҳам эргашишди.

— Аблаҳлар, отларимни олиб кетишди-я. Уларнинг тери-

сини шилиб олиш керак эди,— деди Довчин гаминлар кўздан ғойиб бўлгач.

Тез орада Мўғулистоннинг Хитой республикаси составига киришига бағишланган шармандалик маросим бўлиб ўтди. Маросим пайти қудратли боғдихон Жавзандамба-хутукта сон-саноксиз сарой аъёнларининг кўз ўнгида Хитой республикасининг президенти Юань Ши-кайнинг портретини ўпди. Бу битимдан энг кўп фойда кўрган одам Бадамдоржи бўлди.

Мўғулистон бир неча йил давом этган мустақилликдан кейин яна қуллик занжирини бўйнига илди.

Эрдэнэ бир куни кўчада Доржи билан учрашиб қолди.

— Узи нималар бўляпти, Эрдэнэ? Бу қандай шармандалик! Шавкатли боғдихонингиз Хитой президентининг портретини ўпиб ўтирса-я. Бундан кўра жанг қилган маъқул эди! Бизни енгил унчалик осон эмас-ку, ахир! Даржа ботир боғдихонга: бўш келмай уруш эълон қилиш керак, деганди. Бироқ боғдихон бунинг иложи йўқ, деди. Эртага эргалаб қуролларни топширишимиз керак.

— Демак, яна қуллик тавқи-лаънатини иларканмиз-да, бошимизга.

— Тавқи-лаънат деб секинроқ айтасанми! Аммо ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ бўлур, деб бежиз айтишмаган,— деди Доржи иккиланиб, ёруғ кунларнинг қачон келишини мутлақо билмаса ҳам.

Эртаси куни мўғул ҳарбий қисмлари хитой вакилларига қурол-аслаҳаларини топширишди. Эрдэнэ бу шармандалик маросимни томоша қилгани борди. У солдатларнинг қурол топширишларини кузатар экан, қалбини аччиқ алам туйғуси ўртай бошлади.

Гамгин фикрлардан руҳи тушган Эрдэнэ Урга кўчаларида айланиб юрганида, қўққисдан нажот сўраб қичқирган овозни эшитиб қолди. Икки гамин ёш мўғул жувонни судраб кетишмоқда эди. Жувон:

— Ёрдам беринглар! Мени бу ғайри динлардан қутқаринглар! Эрим бор ахир!— дея қичқирар, гаминлар бўлса унинг қичқиригига қулоқ ҳам солишмасди. Онда-сонда кўринувчи йўловчилар бўлса, уларнинг ёнидан қўрқа-писа ўтиб, тезроқ жўнаб қолишнинг пайдидан бўларди.

Эрдэнэ ортиқ чидаб туролмади. У гаминларга ташланиб, бир-икки уришда уларни ерга қулатди. Жувон қочиб қолди, бироқ ёндаги кўчадан офицер бошчилигида саф бўлиб бораётган бир неча хитой солдатлари бу машмашани кўриб қолишди-ю, ўз одамларига ёрдамга югуришди. Кучлар тенг

бўлмагани учун тез орада Эрдэнэни ерга қулатиб, қўл-оёғини бсғлаб олишди.

Шу пайт собиқ Урга гарнизони бошлиғи Цэвэн ва князь Гомбо отда уйга қайтишмоқда эди. Улар мўғулларнинг хитой ҳарбий администрациясига қурол топшириш маросимида қатнашган эдилар.

Эрдэнэнинг икки хитой солдатига бўш келмаганини кўрган князь Гомбо:

— Бизда куч ҳам, жасорат ҳам етарли. Фақат бизларни бошқарадиган одам йўқ,— дея гап қотди.

— Атаман Семёновдан ёрдам сўрашимиз керак. Унга чопар юборамиз. Нима дейсиз?— дея сўради Цэвэн.

— Доно фикр,— деди Гомбо,— лекин ҳозир анави паҳлавонга ёрдам беришга ҳаракат қилиб кўрайлик-чи, бўлмаса бечорани гумдон қилиб юборишади. У бизга кейин керак бўлиб қолиши мумкин.

— Тўғри. Балки шунинг ўзини Семёновнинг олдига юбориш мумкин бўлар,— деди Цэвэг ва отининг бошини буриб, офицернинг ёнига борди-да, чўнтагидан пул чиқариб унга кўрсатди.

— Бу қулни менга берсанглар,— деди у боши билан Эрдэнэ томон ишора қилиб.

— Қанча берасан?— деди хитой кўзларини қисиб.

— Йигирма кумуш етар дейман.

— Йигирма беш.

— Бўпти, келишдик!— шундай дея Цэвэн офицерга пул ўзатди.

Хитой офицери солдатларига Эрдэнэнинг қўл-оёғини ечишни буюрди.

Цэвэн уч кун давомида Эрдэнэга маузердан ўқ узишни ўргатди.

— Сен ўшанда гаминларни жуда бопладинг-да, кўриб қойил қолдим.

— Улар ҳамманинг кўзи олдида бир бечора аёлни бадном қилаётгандилар, мен чидаб туролмадим.

— Бутун Мўғулистон бадном қилиняпти,— деди Цэвэн кўрсиниб.

— Нега ўшанда қуролларни топширдингиз? Жанг қилиш керак эди.

— Ҳа, жанг қилиш керак эди, аммо энди фойдаси йўқ, кечикдик. Бошқа иложини қилиш керак,— деди Цэвэн Эрдэнэга тикилиб.

— Бошқа иложи борми? Айтинг, содиқ қулингиздек хизмат қилай,— деди Эрдэнэ қатъий равишда.

Цэвэн илжайиб ўтовда у ёқдан бу ёққа юра бошлади.

— Ундай бўлса, сенга ҳамма гапни очиқ айта қолай. Энди сир тутишининг фойдаси йўқ. Ҳозир гапни ҳам, ишни ҳам кўндалангига ҳал қилавериш керак. Гап бундай. Читада машҳур рус атамани Семёновнинг қисмлари турибди. У бизга подшо генерали барон Унгерн бошчилигидаги қўшинни ёрдамга юбормоқчи. Унинг қисмлари ҳозирги вақтда Жўнўн Ван хошунда бизнинг жавобимизни кутмоқда. Унинг олдига сени юборишга қарор қилдик. Очиғини айтсам, йўл хавфли, у ерга етиб олиш жуда оғир. Ургадан чиқиб олиш ҳам қийин, гаминлар ҳаммани текширяпти. Сенда жуда муҳим бир кат бўлади.

— Семёнов бизларни ҳақиқатан ҳам гаминлардан озод қиладими?

— Албатта!

— Қачон жўнаш керак?

— Бугун кечқурун бўлса ҳам майли. У ерда сени ўз қисмларига қўшиб олишади.

Эрдэнэ тунда икки от билан жўнади. Ҳавонинг авзойи бузуқ эди, лекин бир оздан кейин булутлар тарқаб, тўлин ой ҳамма ёқни ёрита бошлади. Аввалига ҳамма иш кўнгилдагидек бўлди, лекин Маймаченга етганда уни бир хитой солдати тўхтатди.

— Мен бир оддий аратман, ўз овулимга кетяпман,— деди Эрдэнэ солдатнинг йўл бўлсин деган саволига жавобан. Шу пайт яна тўрт нафар отлич солдат етиб келди. Булар, афтидан, тунги патруллар эди. Иш чатоқлашаётганини кўрган Эрдэнэ отига устма-уст қамчи босди. Гаминлар унинг орқасидан қувишди. Эрдэнэ йўл-йўлакай маузерида уч-тўртта ўқ узди. Бир хитой отдан йиқилди. Бошқалари Эрдэнэни милтиқдан ўққа тута бошлашди. Таъқиб ярим соатча давом этди. Эрдэнэнинг оти чопқирроқ экан, хитой солдатлари аста-секин ортда қолиб кетишди. Эрдэнэ отини йўрттиришга тушди. Бир оздан сўнг у Тола дарёсининг соҳилига етиб борди-ю, кўп ўйлаб ўтирмай отини сувга солди. Дарёнинг нариги чети толзор эди. Эрдэнэ ана шу толзор панасида жануб томон от йўрттириб кетди. Тонгга қадар хотиржам йўл босиб, азонда Гархин жарига етиб борди.

Янги кунда у яна кимларга дуч келаркин? Бу пайт тонг отаётганидан далолат бериб тоғ чўққилари ёриша бошлаган эди. Зора кечагига ўхшаб бу ердан ҳам эсон-омон ўтиб олса, Ҳозирча соғ-саломат, бу ёғи бир гап бўлар.

13. Итгэлт Қоратоғнинг шимолий этагига ўз вақтида кўчиб кетди. Бу ерлар олис, хилват бўлиб, гаминлар оёқ босмайди. Ҳозирча у, худога шукурким, жабрлангани, ҳатто бир эчкисини ҳам олдиргани йўқ.

Бутун Мўғулистонда гала-говур, аммо Итгэлтнинг ҳаёти аввалгидек хотиржам ўтмоқда. Гаминлар Луугун монастирини талон-торож қилган бўлсалар-да, Итгэлтнинг хашанига қиё ҳам боқмадилар. Бу эски-туски ўтовлардан нима ҳам топишарди, дейсиз?

Итгэлт атайлаб эски ўтовларни тикиб қўйганди.

Бир куни Итгэлт Павловнинг оиласини кўриб келмоқ ниятида монастирь томон йўл олди. Павловнинг хотини ва қизи ватанига қайтиб кетишмаганди. Гаминлар руслар билан муносабатни бузмаслик учун уларга тегишмади.

Итгэлт кунботишга яқин Павловнинг қўрасига етиб келди. Ҳовлида ўндан ортиқ от бойлоқлик турар, уй ичидан эса хурсандчилик қилаётган одамларнинг гангир-гунгури эшитиларди.

Итгэлт отини боғлаб уйга кирди. Уни Павловнинг ўзи қарши олди. Ширакайф Павловнинг димоғи чоғ эди. У Итгэлтни қучоқлаб ўпди.

— Бу менинг энг яхши дўстим ва шеригим,— дея Итгэлтнинг меҳмонларига таништирди у.— Булар эса менинг рус дўстларим,— деди у сўнгра Итгэлт томон ўгирилиб:— Танишинглар.

Павлов Иркутска бориб оқларнинг исёнида қатнашган, сўнгра Омскда Колчак армиясига қўшилган эди. Қизил Армияга қарши фаол курашгани ва большевикларни шафқатсиз киргани учун унга офицерлик унвони беришганди.

Колчак армияси Уралдан ошиб ўтиб, катта фронт бўйлаб ҳужум қила бошлади. Аммо Қизил Армия тез орада қарши ҳужумга ўтиб, оқ гвардиячи тўдаларни шарққа суриб ташлади. Омск ҳукумати қулади. Колчак армияси тор-мор қилинди. Унга фронтда Қизил Армия қисмлари, орқа томондан эса партизанлар тинимсиз зарба бермоқда эди. Режаларининг барбод бўлганини кўрган Павлов бир нечта ошнаси билан Мўғулистонга қараб қочди.

— Аввалига қизилларни роса саваладик, аммо улар куч тўплаб олишди. Шундан кейин бизлар чекинишга мажбур бўлдик. Лекин биз таслим бўлганимиз йўқ. Қайта куч тўплайлик, ким енгинини ўшанда кўрасан,— дея сўзини тамомлади Павлов.

Итгэлт Павловнинг қандайдир ўзгариб кетганини сизди. Унинг малла соқол-мўйловлари ўсиб, башараси дағаллашган,

овози бўғиқроқ эшитиларди. Оғайнилари ҳам ўзига ўхшарди. Шу туришда улар ўз муваффақиятсизликлари учун аламини ароқдан олаётган жоҳил қароқчиларга ўхшарди. Маст-аласт қийқириқлари эса бир бурда ўлимтик талашаётган кузгунларнинг қағиллашини эслатарди.

«Йўқ, оғайнилар, ишларинг чапшасидан кетиб, ютқазганга ўхшайсанлар»,— дея хаёлидан ўтказди Итгэлт бу маст-аласт улфатларни кўздан кечирар экан, ўзини ачинаётгандек кўрсатиб. Боз устига у собиқ шеригининг кўнглини кўтариш учун ҳатто: «Эр киши етти марта йиқилса, саккиз марта ўрнидан туриб олади»,— деб қўйди.

— Большевиклар тор-мор этилгач, биз Итгэлт билан бир-галикда Мўғулистонда тери ва жунни қайта ишловчи йирик заводлар очамиз. Тўғрими, оғайни?— Павлов ёнида ўтирган Итгэлтнинг елкасига қоқиб қўйди.— Дўстим Итгэлтнинг бойлиги бутун бир армияни таъминлашга етади, ақл бобида эса у Савва Морозовдан ҳам қолишмайди.

— Мен жуда катта зарар кўрдим. Гаминлар деярли бутун чорвамни тортиб олишди,— дея ёлғон ишлатди Итгэлт.

— Қани ўша лаънати гаминлар? Менга кўрсат-чи уларни, ҳаммасининг абжағини чиқариб ташлаймиз, тўғрими, оғайнилар?— дея бўкирди Павлов оғзидан кўпик сачрағиб.

Итгэлт Павловникида тунаб қолди. Ичкиликбозлик эртаси куни ҳам давом этди. Тушга яқин икки отлиқ етиб келди. Булар Жамбал ва Зая-гэгэн эди. Павловнинг хотини билан қизи гэгэнни иззат-эҳтиром билан кутиб олишди.

Итгэлт ўрнидан туриб гэгэндан дуо қилишни илтимос қилди. Павловнинг хотини русчалаб алланарса деганди, ҳам-малари оёққа туришди.

— Ўтиринг, дўстлар,— деди гэгэн мамнун илжайиб. Бу хонадонда ёш гэгэнни алоҳида иззат-ҳурмат билан кутиб олинаётганини Итгэлт дарҳол сездди. Яқин-яқинларгача Павловнинг уйида энг ҳурматли меҳмон Итгэлт ҳисобланарди. Бундан ранжиган луугунлик бой қовоғини солиб олди.

Зая-гэгэн бултур кузда Луугун монастирига келганда Павловнинг қизи билан танишиб, ўшандан бери бу ерга серқатнов бўлиб қолганди.

Гэгэнни уйнинг тўрига ўтқазди. У узатилган ароқни ичди-да, йўталиб қўйиб, тинчланинглар дегандек қўлини юқори кўтарди.

— Сизларга хушxabар айтмоқчиман. Худоларнинг амри билан хон тахтига Урга ёнида гаминларни тор-мор қилган ва ўз қўшинлари билан пойтахтни ишғол этган подшо армиясининг генерали барон Унгерн ўтирди. Ҳозир у қизил ғаламис-

ларга қарши муқаддас урушга ҳозирлик кўрмоқда. Барон Унгерн қодир худоларнинг кўмагида уларни албатта яксон этак-жак.

Ура!— дея қичқириб юборди ўтирганлардан бири.

— Ана шу қувончли воқеа муносабати билан,— қичқирди Павлов,— қадаҳларни тўлдирайлик-да, барон Унгерннинг соғлиғи учун ичайлик!— У ароқ қуя туриб Итгэлтнинг қулоғига шивирлади:— Кеча сенга нима деган эдим. Мана буни куч деса бўлади! Мен бир нимани билмай гапирмайман.

— Тўғри,— дея жавоб қилди Итгэлт, лекин негадир ароқни ичмай, уни аста полга тўкиб юборди.

Жамбал гэгэннинг ёнида гап ўргатиб ўтирарди.

Кайфи ошган гэгэн яна гап бошлади. Бироқ хонада ғовур-ғувур авжига чиқиб, энди унга ортиқча эътибор бермай қўйишганди.

— Гэгэнимиз гўзал хонимларга арзимас совға олиб келганлар,— деди Жамбал қўйнидан хадакка тугилган олтин узук билан бир жуфт гавҳар кўзли зирак олар экан.

Меҳмонлар совғаларни завқ-шавқ билан томоша қила бошлашди.

— Манави узук ва зиракни бэйс Цоктонинг сарой зарғари ишлаган,— деди гэгэн атрофидагиларга мағрур кўз югуртириб.

— Бу соф олтин-ку!— деди Павлов узукни кўздан кечирар экан.— Қуёшда товланишини қаранг!

— Ҳозир шу олтиндан ўн пуди бўлгандами! Большевикларни тезда бир ёқлик қилиб қўя қолардик,— деди меҳмонлардан бири.

— Подшо ҳазратларида бу олтин дегани кўп эди, аммо у кишигаям нафи тегмади. Олий ҳазратнинг содиқ қуллари бўлмиш бизлар эсак сичқоннинг ини минг танга бўлиб, бу ерларда юрибмиз.

— Олтин дегандан фойдалана билиш керак. Шундагина у ўз кучини кўрсатади. Агар ҳозир ўн пуд тилламыз бўлганда, Америкага бориб савдо билан шуғулланган бўлардик...

Эртасига гэгэн ҳам, Итгэлт ҳам ўз уйларига жўнашди. Итгэлт кетиш олдидан Павловни четга чақириб деди:

— Азизим Павлов, мен тез орада шу атрофларга кўчиб келаман, ҳали сен билан бирга кўп савдо қиламиз.

Ургада гаминларнинг тор-мор этилганни эшитган Бадарчи Тумэр билан биргаликда қўлга киритган қурулларини тақди-да, ёнига бир қанча содиқ одамларидан олиб Луугун монастирига жўнади. Бу ерда хитой коппонлари жуда кўп

эди. Шу алғов-далғов кунларда уларни талаб кетишганди. Шу вақт ичида Луугун хошунига қуролланган оқ гвардиячиларнинг тарқоқ группалари бирин-кетин етиб келмоқда эди. Булар Қизил Армия томонидан тор-мор этилган оқ гвардиячиларнинг қолдиқлари бўлиб, улар Павлов раҳбарлигида бригадага бирлашишди, Павлов бу ҳақда барон Унгерн ставкасига хабар юборди.

Барон Унгерннинг Чингизхон давридаги Буюк Мўғулистонни қайта бунёд этаман дея берган ваъдаси мўғул феодалларини илҳомлантириб юборди ва боғдихоннинг буйруғи билан аймоқларда сафарбарлик эълон қилинди. Сафарбарлик пунктларига рекрутлар йиғилиб кела бошладилар. Шу зайдда мўғул феодаллари Мўғулистоннинг революция йўлидан боришига қарши турган кучлар томонида жанг қилишга қарор қилдилар.

Сайдван ва Луугун хошунда ҳамда Заяин диний идораларида бирлашган ҳарбий қисмлар ташкил топади. Бу қисмларга мўғуллар томонидан тайжи Пурэв, руслар томонидан эса Павлов қўмондон этиб тайинланди.

Бу қисмлар биринчи навбатда хитой савдо фирмаларини, ҳамда мўғул чорвадорларини талаш билан шуғулланди.

Мўғул аратларини ҳар бир қадамида хавф-хатар кутган ва бу хавф-хатар қай томондан келишини билиш қийин бўлган ана шу нотинч кунларда Улдзининг оиласи Гунжитоғ этагида истиқомат қиларди.

Бир куни уларникига ҳам меҳмон келиб қолди. Цэнд эр-талаб сигирларни яйловга ҳайдаб бораётган эди, саман от миниб, эгнига кўк тиринка кўйлак кийган бир мўғул йигит яқинлашиб келди-да, ундан эрини сўради. Жувон эрининг уйда эканини айтганди, йигит отининг бошини ўтов томон бурди. Итнинг вовилаганини эшитиб, ўтовдан Хояг чиқди. У келган одамга ҳайратланиб тикилиб қолди.

— Қай гўрдан пайдо бўла қолдинг?— дея сўради Хояг, меҳмон отидан сакраб тушиб уни ўтовнинг жун арқонига боғлар экан.

Кутилмаган меҳмон Доржи эди.

Цэнд чой қайнатиб, овқат пиширди-да, эҳтиётлаб қўйишган бир шиша ароқни стол устига қўйди.

Доржи армиядан қандай қайтгани, Хужирбуланда қандай яшагани, гаминларнинг келиб, қуролларни топширишга мажбур этгани ҳақида батафсил гапириб берди.

— Ҳозир ҳаёт-мамот учун жанг қилиш пайти келди. Биринчи навбатда анови чақирилмаган меҳмонларни қувишимиз керак.

— Қуролларни топширгансиз-ку, ахир? Уларни нима билан қувасизлар?— сўради Хояг.

— Қурол топилади. Дароз ботиримиз эсингдами?

— Эсимда. Жуда жасур йигит эди.

— Ана ўша ботир ўз дўстлари билан бирга Халқ партияси тузишди. Бизлар янги рус давлатидан ёрдам сўраб, бутун Мўғулистонни озод қилиш учун жанг бошламоқчимиз. Тушундингми?

— Халқ партияси дейсанми? Бу нима дегани?— сўради боядан бери жимгина ўтирган Улдзи.

— Ҳа. Халқ партияси — йўқсил камбағаллар партияси, — жавоб берди Доржи.

— Сен ҳам унга аъзомисан?— деб сўради Улдзи.

— Аъзоман.

— Қизил Россия билан музокаралар олиб боряпсизларми?

— Ҳа.

— Бўлмаса сени бу ерда керагинг йўқ экан. Уғлимнинг бошини айлантирма. Биз худоларимизга ишонамиз, динимиздан ҳам, имонимиздан ҳам воз кечмаймиз, сизларнинг Халқ партиянгиз ва Қизил Россиянгиз билан бирга бўлсак, ундан ҳам, бундан ҳам ажраб қолишимиз турган гап, — деди Улдзи қатъий қилиб.

— Бундай дейиш яхши эмас, дада. Доржи менинг дўстим бўлади ахир, — деди муросасозлик билан Хояг.

— Унинг кимлигидан қатъи назар, мен омади гапни айт-япман. Мен у партия ҳақида бирон-бир яхши гап эшитган эмасман. Сен бўлсанг, ўғлим, ўз йўлингдан боришинг керак. Бўлмасам хошун идорасига бориб арз қиламан. Биз ўз динимизга қарши чиқолмаймиз, — деди Улдзи гап тамом дегандек ўрнидан туриб.

Доржи Халқ партиясининг вазифалари ҳақида гапирмоқчи эди, Улдзи уни гапиртормади.

Улдзи Хонундэр монастырида ламалардан Халқ партияси ҳақида кўп ёмон гапларни эшитган ва булар шаккок, ўғрилардан иборат одамлар, деган қарорга келганди. Шу боисдан ҳам Доржи бу партия ҳақида оғиз очиши биланоқ чолнинг жаҳли чиқиб кетди:

— Қани, азизим, ўтовни бўшатиб қўй-чи. Бизнинг сен билан гаплашадиган гапимиз йўқ.

Хояг Халқ партияси ҳақида бошқача фикрда эди. У партиянинг Мўғулистонни озод қилишига ишонар, аммо бунинг учун руслар билан қўшилишнинг зарурати борми, деб иккиланарди. Доржининг ҳикоясидан таниш солдатларнинг бари ўз тақдирларини халқ партияси билан боғлаганликларини

тушуниб олди. Бу эса унинг учун катта аҳамиятга эга эди. У бор гапни батафсилроқ тушуниб олиш учун Доржидан яна сўраб-суриштирамоқчи бўлди-ю, аммо Улдзи унга халал берди.

— Адолат эртами, кечми ғалаба қилади, у бизнинг томонда. Сиз эсангиз, отахон, ҳали айтган гапларингиздан пуншаймон бўласиз,— деди Доржи кетиш олдида.

Доржи тушга яқин жўнаб кетди, кун ботиш олдида эса икки қуроолланган отлиқ келиб, Хоягга барон Унгернинг армиясига сафарбар қилингани ҳақида чақириқ қоғози топширди.

— Тушунарли,— деди Хояг чақириқ қоғозини ўқиб кўриб,— мен эски солдатман, тартибни яхши биламан. Эртагаёқ хошун идорасига етиб бораман.

— Бу нима кўргилик, ўғлим, яна жудоликми?

Улдзининг қадди букилиб, кўзлари жиққа ёшга тўлди.

— Ташвишланманг, дада, мен тезда қайтиб келаман.

— Эштишимча, бароннинг армияси боғдихоннинг ҳимоясида эмиш. Илойим тангрининг ўзи паноҳида сақласин сени!

Эртаси куни Хояг йўлга отланди. Улдзи хайрлаша туриб, ўғлининг ўнг юзидан ўпди.

— Қайтиб келганингда эса чап юзингдан ўпаман,— деди чол ва яна йиғлаб юборди. Цэнд ҳам кўзларида ёш билан эрига тикилиб турарди.

Хояг ниҳоят дадасини сўнгги бор қучоқлади-да, хотини томон ўгирилди.

— Мени нарироққача кузатиб қўй,— дея илтимос қилди у.

Улар ўтовдан чиқишди. Хояг хотинини қучоқлаб секингина:

— Мен бароннинг армиясига бормайман. Менинг тақдирим Халқ партияси қўшинлари билан бирга. Бу ҳақда эртага дадамга айтишинг мумкин,— деди.

У хотинини ўпиб, отига сакраб минди-да, унга қамчи босди. Қадрдон уйдан узоқлашар экан, у бир неча бор орқасига ўгирилиб қараб қўйди. Цэнд хашани олдида индамай турарди. Жувонга шу тобда бутун борлиқни қоронғилик босиб, чўлни зулмат қоплаб олгандек туюлди.

14. Унгерн қўшинларининг биринчи марта Ургага қилган ҳужуми пайти Эрдэнэ ўнбоши сифатида жангда намуна кўрсатди. Шундан кейин уни юзбошиликка кўтаришди. Довондаги жангдан кейин Эрдэнэ ўлжага олинган қуроолларни ик-

ки аравага босиб қайтганда, Унгерннинг шахсан ўзи уни табриклаб, беш тилла мукофот берди.

Эрдэнэ умри бино бўлиб бунча пул ушлаган эмасди. Ҳозир у, назарида, Итгэлт каби бойиб кетгандек бўлди.

Иккинчи ҳужум пайти Эрдэнэнинг аскарлари Улясутай дарёси ёқалаб Маймаченнинг орқа томонидан кириб борди. Унгернчиларнинг Мёдчин томонидан қилган артиллерия ҳужумидан эсанкираб қолган гаминлар ҳали Маймачендан чиқиб кетишга улгуришмаган эди. Шу пайт уларнинг устига Эрдэнэнинг қисми ёпирилиб келди. Эрдэнэнинг отлиқ аскарлари Маймаченнинг шимолий қисмини эгаллаб, гаминларни Урга томонга қувиб кетишди. Туш пайти Эрдэнэ ўз қисми билан шаҳарга кириб борди — гаминлар бу пайт шаҳардан қочиб қолишганди. Эрдэнэ қўлида маузер тутганича оқ отини елдириб борарди. Зун-Сэлбэ дарёсига етиб борганда Эрдэнэ тўсатдан отининг жиловини тортди. Унинг ортидан келаётган аскарлар ҳам тўхташди. Утов олдидаги дорга икки одам осиб қўйилганди. Эгни-бошига қараганда, булар оддий мўғуллар эди.

Икки оқ гвардиячи дор тагига ночор кийинган яна бир мўғулни судраб келмоқда эди. Шу пайт уларнинг олдига ўн ёшлар чамали бола: «Дада, дадажон!» — дея чинқирганича югуриб келди. Унгернчилардан бири болани тегиб юборди. Бола йиқилди-ю, лекин яна ўрнидан туриб дадасига ёпишди. Уни яна тегишди. Бола бу сафар ўрнидан туrolмади. У ётган жойида фақат: «Дада, дадажон!» — дея чирқирарди.

Эрдэнэ чидаб туrolмади.

— Бу одамни ҳозироқ қўйиб юборинглар! — дея қичқирди у.

Оқ гвардиячилар осмонга ирғишлаётган тулпорини аранг тўхтатиб турган Эрдэнэга нафрат билан қараб қўйишди.

— Мана, қўйиб юбораман! — қичқирди солдатлардан бири Эрдэнэга бош бармоғини кейинги икки бармоғи орасидан кўрсатиб.

Эрдэнэ маузерини ўқталган эди, мўғул аскарлардан бири югуриб келиб, унинг қўлидан ушлаб қолди.

— Қўйинг, унақа қилманг!

— Дада, дадажон, — дея йиғларди бола. Оқ гвардиячилар боланинг йиғисига қулоқ солмай, мўғулни дор тагига сургаб боришди-да, бўйнига сиртмоқ солишди.

Эрдэнэ Унгерн ўз солдатлари билан Мўғулистонни қутқаради, деб ишонарди. Ҳозирги воқеа унинг бутун ишончини чиппакка чиқарди.

У бир оз вақт чуқур хаёлга чўмиб турди-да, кейин тўсат-

дан отига қамчи босди. Унинг кетидан алланарсалар деб қичқиришди, аммо ҳеч нарсага қулоқ солмай чоптириб кетаверди.

Урга шаҳрининг шарқий қисмида отишма бошланган заҳоти Бато кўчага югуриб чиқмоқчи бўлди. Лекин ҳовлида турган Эрэнчин уни тўхтатиб қолди.

— Бато, ўғлим, у ёқда тўп отишяпти ахир! Нега энди одамлар бир-бирларини ўлдирадилар-а?— деди у.

Эрэнчин гаминлар мўғулларни қандай ҳақорат қилганларини ўз кўзи билан кўргач, ҳам дин, ҳам давлат бошлиғи бўла туриб зўравонликка йўл қўйиб берган боғдихонга нисбатан нафрати янада кучайди. У нуқул ўзидан-ўзи: «Мамлакатни қандай қутқариш керак?»— дея сўрар, лекин жавоб топа олмасди. Унга фақат бир нарса аён бўлди: агар Будданинг таълимотига биноан барча итоаткор ва қобил бўлса, мўғул миллати ва мўғул давлати муқаррар ҳалок бўлади.

Мўғулистон халқни азоб-уқубатдан қутқариш, уни бахтли қилиш учун ламаизмни қабул қилганди. Аммо бу дин Мўғулистонга кириб келгандан бери халқ ҳаёти енгиллашиш ўрнига, мамлакат ҳалокат ёқасига бориб қолди. Шу йўсинда мазкур диннинг ожизлиги аён бўлди-қўйди.

Эрэнчин ҳар қандай билимдон лама билан ҳам ҳафталаб баҳслашиши, ҳар қандай рақибни ҳам оғиз очирмай қўйиши мумкин. Аммо у ҳеч бўлмаса биргина гаминга, ўғри ва зўравонга қарши чиқа оладими? Бу ҳам майли-я, бутун Гандан ва Урга ламалари бирлашган тақдирда ҳам ўз ибодатлари билан босқинчиларнинг ёвузлигини тўхтатолмасликларига унинг имони комил эди. Ламаизм ҳар бир мўғулнинг онгига — бу дунё ўткинчи дунё, роҳат-фароғатга у дунёда эришсан, деган ғояни сингдиришга ҳаракат қилади. «Балки шунинг учун,— дея ўйларди Эрэнчин,— мўғуллар миллий масалалар ҳақида бош қотирмай қўйишгандир. Шу сабабли мўғуллар бошқа халқлардан орқада қолиб, эндиликда хоҳлаган одам уни ҳақоратлаб, талон-тороғ қилаётгандир?»

Одамлар уни билимдон ва ўқимишли аллома деб билдилар, бироқ унинг қўлидан ҳеч нарса келмайди. Ҳақиқатан ҳам нима ишни ҳам қойил қилди у. Бутун умри давомида беш-ўнта ўзига ўхшаш ожиз одамларни тарбиялади, холос. Шуларни ўйлар экан, Эрэнчин ўз ожизлигидан сиқилиб, руҳан эзиларди.

Ганданда осойишталик ҳукм суларди, монастырь шаҳарчасининг юрак олдириб қўйган аҳолиси инида пусиб ётган

қуёндек ўтовларида биқиниб ўтиришарди. Тинчликни баъзан ўқ овозларигина бузиб турарди.

— Устоз, юринг, ўтовга кирайлик,— дея чақирди уни Бато.

— Ҳа, тўғри айтасан, ўтовга кириб ўтиришдан бўлак ниям келарди қўлимиздан.

Тушдан кейин отишмалар тинди. Бато алланарсани баҳона қилиб ўтовдан чиқди-да, дарҳол кўчага югурди. У аввал хитой кварталига борди. Хитой савдогарлари ваҳимага тушиб, мол тўла дўконларининг ҳам бетига қарамай қочиб кетишганди. Ургаликлар пайтдан фойдаланиб қўлларига илинганини кўтариб кетаверишди. Тўс-тўполонни бепарво кузатиб турган Бато тўсатдан оқ отда елиб келаётган бир чавандозни кўриб қолди. Чавандоз унинг ёнига яқинлашганда, йигитча дадасини таниди.

— Дада, дадажон!— дея қичқирди Бато.

Аммо Эрдэнэ унинг ёнидан отни тўхтатмай ўтиб кетди.

— Дада! Дадажон!— бор овози билан қичқирди Бато. Бироқ чавандоз кўздан ғойиб бўлган эди.

Эрдэнэ боланинг қичқирган овозини эшитди. Бироқ унга ҳамон анави осилган мўғулнинг ўғли қичқираётгандек туюлар ва Эрдэнэ бу мудҳиш жойни тезроқ тарк этишга интиларди. Бато бўлса отасининг кетидан нафаси оғзига тиқилгунча югуриб бораверди. Катта кўчанинг охирига етгач, у ҳолдан ғойиб йиқилди-да, йиглаб юборди. Отасини бир неча қадам нарида кўрди-я! Бато уни деярли ҳар куни тушида кўрарди, бугун эса... Бола жуда хафа бўлиб кетди. У нима қиларини билмай хаёл суриб, анчага довур шаҳар кезди. Отаси нега тўхтамадийкин? Йигитча кечқурун ниҳоят ҳолдан тойиб уйга қайтди.

Эрэнчин Батонинг қаёққа ғойиб бўлганини билмай, кун билан хавотирланиб юрди. У бутун таниш-билишлариникига кириб ҳам чиқди, бироқ болани тополмади. Шундан сўнг уни кутиб, кечгача эшик тагида ўтирди. Ниҳоят Батонинг келаётганини кўрди-ю, у томон югурди.

— Қаёқда эдинг ахир? Шундай нотинч пайтда уйдан чиқиб бўларканми?

Бато бўлса нуқул:

— Дадам, дадажоним...— дея гўлдиарди.

Ниҳоят бир оз ўзига келгач, у устозига дадаси билан учрашганини айтиб берди.

— «Беш омон бўлса, дўппи топилар», деб халқ бежиз айтган эмас. Дадангни албатта топасан,— дея шогирдига тасалли берди Эрэнчин.

Кечга яқин Эрэнчиннинг шогирдларидан бири келиб шаҳардаги сўнгги янгиликларни гапириб берди.

— Устоз, ҳамма барон Унгерни тангрининг ердаги сояси деяпти. Буни ҳатто боғдихонимизнинг ўзи ҳам тасдиқлаётганмиш. Хўп антиқа соя бўпти-да. Сиз нима дейсиз?

Эрэнчин истеҳзоли кулиб қўйди.

— Боғдихонимиз ароқни кўп ичиб юборганида шундай туюлган бўлса керак. Мўғулистон битта боғдихондан қанча-қанча азият чекди, агар улар иккита бўлса, ортиқ чидолмасак керак.

Бир кун кечқурун Эрэнчиннигига бир пайтлари у билан дин масалаларида баҳслашган тибетлик лама келиб қолди. Улар ярим кечага қадар суҳбатлашиб ўтиришди.

— Ҳозир юз бераётган воқеаларни яхшилаб ўйлаб кўриладиган бўлса, динимиз бутунлай ёлғондан иборат экан, деган ҳаёлга боради, киши,— деди Эрэнчин суҳбат охирида.

— Нималар деяпсиз?! Довдираяпсиз шекилли.

— Довдираяпганим йўқ. Ақлим энди кирапти.

— Сиз Ургани тарк этиб, тезроқ Тибетга жўнашингиз керак. Бўлмаса ҳалок бўлишингиз мумкин. Гапларингизнинг бари шаккоклик,— шундай дея тибетлик лама қуруққина таъзим қилди-да, чиқиб кетди.

Эрэнчин бутун умрини будда қонунларини ўрганишга сарфлади. У ўқиб чиққан диний китобларнинг ҳаммасини бир жойга йиғса, катта аравага юк бўлади. Шунга қарамай кейинги йиллар, Эрэнчиннинг назарида, умри зоега кетгандек бўлиб қолди. Будда дини инсон ўзини ҳар қандай истак-орзулардан тийиши ва ҳузур-ҳаловатни кутиши керак, дея тарғиб қилади. Бироқ бутун одамлар ҳақиқатни излашдан ўзини тиядиган бўлса, инсоният ҳалокатга учраши мумкин. Демак, Будда таълимоти ҳаётга зид экан-да? Демак, инсонларга бахт ато қилмоқчи бўлган дин уларнинг ҳалокатини истар экан-да?

Эрэнчин Будда тарғиботчилари динга ишонувчи мўминларни тобеликда сақлаш учун турли-туман усуллар ўйлаб топганларини яхши билади. Аммо тарғиботчиларнинг ўзлари бу дунё орзу-истакларидан воз кечмайдилар. Охири, минглаб одамлар ёстиғини қуритаётган барон Унгерни тангрининг ердаги сояси дейишгача бориб етдилар. Мана буни ҳақиқий шаккоклик деса бўлади.

Эрэнчин ҳамон ўзига-ўзи: «Сен инсон бахти саодати учун нима қилдинг?»— дея савол берарди-да, сўнгра: «Ҳеч нарса қилганинг йўқ. Қуруқ баҳслар билан шуғулландинг, бу баҳслардан бирси-бир очнинг қорни тўймади, уқубат чекувчи ин-

сон озод бўлмади»,— дея жавоб қиларди. Шундан сўнг у яна диний китоблар ўқишга тушар ва уларни ўқиган сайин кўпроқ иккилана бошларди.

— Бато! Сен худоларга ишонасанми?— дея сўраб қолди у бир кун ўз шогирдидан. Бато устозига ҳайратланиб тикилди. Нега у бунақа ғалати савол берапти? Эрэнчин хомуш жилмайди-да, хўрсиниб қўйди.

— Бато ўғлим, дунёда ишончни йўқотишдан оғирроқ нарса бўлмайди,— деди у.— Айтмоқчи, нега энди буни сенга гапиряпман? Сен ахир ҳали ҳеч нарсани тушунмайсан-ку.

Бир куни Эрэнчин билан Бато кўчага чиқишган эди, уларнинг олдига бир аёл келди-да, бир қути гугурт узатиб, дуо қилишларини сўради.

— Мен дуо қилиш нималигини билмайман,— дея жавоб берди Эрэнчин шунда.

15. Улкан залнинг қоқ ўртасида, хушбўй ҳид таратувчи шамлар ёниб турган жойда катта нақшинкор кресло турарди. Бу рус подшосининг совғаси эди. Креслода лойдан ясалган ҳайкалмисол боғдихон ўтирарди.

Креслонинг суянчиғига ўрнатилган музыка асбобидан куй эшитилар, аммо боғдихон, чамаси, музыкага қулоқ солмасди.

Унинг хира кўзлари бир нуқтага тикилган, лаблари ҳар замонда кулгидан чўччайиб кетади.

Залга сарой ламаси кириб келди.

— Ҳазратим, буйруғингизга биноан Ургадан қувилган гаминлар йўл-йўлакай араётларнинг чорвасини, рўзгор буюмларини тортиб олаётган эмиш. Ҳатто одамларни ўлдиришгача бориб етаётганликлари ҳақида кўпдан-кўп хабарлар келяпти,— деди лама қироатини келтириб.

Боғдихон эснади.

— Чекиниб бораётган қўшин, сенингча, буидан бошқа яна нима билан шуғулланишлари мумкин? Яхшиси, манави шовқинни тўхтат,— деди ҳукмдор креслони кўрсатиб.

Лама эгилиб музикани тўхтатди-да, яна ахборотни давом эттирди:

— Саройга буюк давлатингизнинг министр ва ноёнлари келишган, ҳазрати олийлари. Улар сизни кутишяпти.

— Ҳозир вақтим йўқ. Яхшиси, сойвон Данигани чақир,— дея тўнғиллади боғдихон.

Сойвон Данига кириб боғдихон қаршисида тиз чўкди.

— Сенмисан, Данига?— дея сўради боғдихон Данига томон ўгирилиб.

— Худди шундай, ҳазрати олийлари.

— Сен лама Эрэнчинни биласанми?

— Биламан, ҳукмдорим.

— У итваччанинг эртаю кеч мени ёмонлашидан хабаринг борми?

— Хабарим бор, онҳазрат. Бу ҳақда сизга бир неча бор ахборот берган эдим.

— Яхши. Хуллас, у ёшини яшаб, ошини ошаб бўлди. Тушундингми? Энди бор.

— Тушундим, ҳазрати олийлари,— дея жавоб берди сойвон ва орқасига ўгирилиб саройдан чиқиб кетди.

Утган қишнинг бошларида Жамбал билан Цамба бир неча кунга Ургага келишиб, шу ерда қолиб кетишди — Унгернчиларнинг биринчи ҳужумидан кейин гаминлар шаҳардан ҳеч кимни чиқармай қўйишганди. Улар Гандандаги бир таниш ламаникида туришар ва қиладиган ишлари бўлмаганидан, эртадан-кечгача вақтларини карта ўйнаш билан ўтказишарди. Уларнинг омадлари юришмай, қарзга ботишди. Хитой савдогарларини қўрқитиб, пулларини тортиб олишса ҳам — барибир бўлмади.

Улар бир куни кечқурун Урга яқинида сойвон Данига билан танишиб қолишди. Сойвон уларни уйига таклиф этди.

Данига уларни ҳурмат-эҳтиром билан кутиб олди-да, яхшилаб меҳмон қилди. Сойвоннинг бундай меҳмондўстлиғи бежиз эмасди. Данига Эрэнчинни бир ёқлик қилишни шуларга топширмоқчи эди.

— Боғдихон илтифотига сазовор бўлишни истайсизларми?— дея сўради у меҳмонлардан дастурхон устида.

— Бунинг учун нима қилиш керак?— бараварига сўрашди монахлар.

Данига бир оз сукут сақлаб турди-да, сўнг икки ошнага тикилиб қаради.

— Ганданлик лама Эрэнчинни қайси бирингиз танийсиз?

— Мен танийман,— деди Цамба.

— Гап бундай, боғдихон ҳазрати олийларининг фармоишларига кўра ушбу ламанинг куни битибди,— деди Данига.

Жамбал Данигага тикилиб қолди.

— Демак, уни гумдон қилиш керакми?— дея сўради у дангалига.

— Ҳа.

— Лекин бизлар ламалармиз, охиратимизни ўйлашимиз керак-ку,— деди Жамбал.

Данига пиёлага ароқ қуйди-да, уни аста симириб ичди.

— Ҳар бирингиз юз тилладан оласиз.

Цамба бунча тилланинг дарагини эшитиб, бир чўчиб тушди. Шунча пул осмондан тушмайди-ку ахир! У рози бўлгандек тиржайиб қўйди.

— Агар ҳазрати олийлари...— дея гап бошлади у.

Бироқ Жамбал имлаб қўйиб, ошнасининг гапини шартта бўлди:

— Бизлар бундай гуноҳи азимни бўйнимизга ололмай-миз.

Данига илжайди.

— Яхши, бир юз эллик тилладан оласиз.

Цамба питирчилаб қолди. У ортиқ савдолашиш хавфли деб ҳисобларди. Ахир сойвон жаҳли чиқиб, уларни ҳайдаб юбориши мумкин. Лекин Жамбал бўш келмади.

— Бу гуноҳ иш, уни худолар кечирмайди,— деди у.

— Бўпти, икки юз тилладан оласиз. Гап тамом,— деди Данига қатъий қилиб ва ўрнидан турди.

Жамбал юзидаги терини артиб олди.

— Ҳазрати олийлари шунини фармойиш айлабдилар, начора, бўйсунамиз,— деди у.

Эртаси куни кечқурун Эрэнчин билан Бато сайр қилиш учун шаҳар четига чиқишди.

Урга итлари акиллаб, оламни бошига кўтарарди. Кўкда юлдузлар милтиллаб кўрина бошлади, ғарб томондан муздек шамол эсиб турарди. Тун борлиқ узра ўз қора пардасини ёпиб, икки-уч қадам наридаги нарсаларни ҳам кўриб бўлмасди.

— Туннинг қоронғилигини қара, Бато. Ана шунақа қоронғи тунда қўйларга қоровуллик қилганмисан?— дея сўради Эрэнчин.

— Бир маҳаллар ёзда қоровуллик қилгандим.

— Мен эсам тунда отларга қоровуллик қилганман.— Эрэнчин осмонга қараб қўйди.— Бир пайти, ёшлигимизда Балдан билан от боқиб юрганимизда бўрига тўқнаш келиб қолганмиз.

Эрэнчин кейинги вақтлар болалиги ҳақида зўр иштиёқ билан ҳикоя қиладиган бўлиб қолганди. Бу ҳикоялар унда икки хил туйғу уйғотарди. Бир жиҳатдан, назарида, унинг ёшлиги ҳаётидаги энг яхши давр бўлиб, ушбу хотиралар эндиликда унга қувонч бағишласа, иккинчидан, боши берк кўчага бошловчи буддизмни ўрганиш ниятида шундай ҳаётдан воз кечгани учун алам қиларди.

— Сен, Бато, умрингда одамларга бирон-бир яхшилик қилганмисан?— дея сўради Эрэнчин.

Бато нима дейшини билолмай қолди.

— Нима дейсан, туянинг қуюшқснн кўпга чидайдимн? — қўққисдан сўраб қолди Эрэнчин.

Эрэнчин ёшлигида бир нечта қуюшқон ясаганди. Эндликда одамларга қандай яхшилик қилгани ҳақида ўйласа, ана шу қуюшқонларгина эсига тушарди.

— Йўқ, устоз, улар кўпга чидамайди. Ишлатишга ярамай қолгач, уларни ташлаб юборишади,— дея жавоб берди Бато.

Эрэнчин шогирдининг жавобини эшитгач, дили ранжиб, хўрсиниб қўйди. Лекин муаллимнинг бошқа жавобдан хурсанд бўлишини боқиб Бато қаёқдан билсин.

Улар яна бир оз йўл юришди. Шу пайт муюлишдан икки одам югуриб чиқди. Орадан лаҳза ўтмай Эрэнчин бошига урилган чўқмор зарбидан ерга қулади. Ҳалиги одамлар уни ётган жойида яна урмоқчи бўлишди-ю, бироқ нарироқда аллақандай одамларнинг говур-гувурини эшитиб қолиб, бир зумда ғойиб бўлишди.

Бу воқеа шунчалик тез бўлиб ўтдики, Бато қичқиршига ҳам улгурмади. У энди бир оз ҳушига келиб, устози тепасида энгашганича одамларни ёрдамга чақира бошлади.

Батонинг қичқирғига одамлар етиб келишди. Уч-тўртта одам Эрэнчинни кўтариб уйига олиб кетишди, қолганлари жиноятчини қидиришга тушди. Аммо жиноятчилар қочиб улгурган эди.

Эрэнчин сайр қилиб юрганда унга суиқасд қилингани ҳақидаги хабар эртасига бутун шаҳарга тарқалди.

Эрэнчин тушга яқин ўзига келди. У аста кўзини очиб, тепасида турган шогирдларини кўрди.

— Сизларга бефойда нарсаларни ўргатган бўлсам, мени койиманглар. Афтидан, мен ўзим ҳам адашиб юрган эканман.

Шогирдлар тарқаб, Эрэнчин ёнида фақат Бато қолди.

— Менга ким ҳужум қилди?— дея сўради шунда Эрэнчин ундан.

— Безорилар.

— Улар нимами олишди?

— Ҳеч нарса олишгани йўқ.

— Демак, улар безорилар эмас, балки боғдихоннинг ёлланган қотиллари экан.

— Нималар деяпсиз?! Наҳот боғдихонимиз шунақа иш қилса?!

— Уларнинг ёлланган қотиллар эканига имоним комил. Сен ҳали Чинван Ханддоржини, лама Цэрэнчимид ва бошқа-

ларни ким ўлдирганини билмайсан. Ҳа, боғдихоннинг қўли узатган жойига етади. Сен, Бато, бу тубанликдан тезроқ чиқиб олишинг керак.

Утовнинг ичи тинчиб қолди. Эрэччин Ҳансираб нафас оларди.

— Бато,— деди у тўсатдан тинчликни бузиб,— сен ақлли боласан. Узинг Ҳақингда ўйлаб кўришинг керак. Мендан ўр-нак олма. Менинг Ҳаётим бемаъни ўтди, эндиликда ҳеч нарсага ишонмайдиган бўлиб қолдим. Аввалига танлаган йўлим кенг ва чароғондек туюлганди. Мана энди қоронғида йўлимни тополмай юрибман. Сен шундай йўлни танлаки, у аввалига тор бўлса ҳам, кейинчалик ёрқин уфққа элтадиган бўлсин. Бундай йўл ибодатхоналарда эмас, Ҳаётдадир...

Эрэччин кўп гапиргани учун толиқди шекилли, жим бўлиб қолди. Кейин ёнбошига ўгирилиб илтимос қилди:

— Менга анови ҳадакни олиб бер. Қайсилигини биласан-а?

— Уникиними?

Эрэччин бош ирғади. Бато шкафта тахлоғлиқ турган ҳадакни олди. Буни бир пайтлар Эрэччинга Жавзан совға қилганди. Эрэччин ҳадакни кўксига босди. Унинг юмуқ киприк-лари тагида ёш қалқиди.

Ҳаёти бемаъни ўтганини тушуниб турган ҳозирги дамда унга ана шу бир бўлак матодан азизроқ нарса йўқ эди. Хўш, бу совғаси эвазига Жавзанга нима яхшилик қилди? Унга илоҳий китоблар ўқиб берди, холос. Ҳозир эса бу китобларга энди унинг ўзи ҳам ишонмай қўйди.

— Шу ҳадак билан кўзимни юмасан... — у яна алланарса демоқчи бўлди-ю, бироқ лаблари унсиз қимирлади, холос. Орадан бир неча минут ўтгач, Эрэччин оламдан ўтди.

Шогирдлари уни Даландавхар тепалигига дафн этишди. Бу пайт бош министр Жалханз-хутукта бошлиқ барча министрлар саройга йиғилишган эди. Улар барон Унгерн билан боғдихонни кутишарди.

Мўғулистон ҳукмдори бугун уйқудан кеч турди. Уни кийинтиришди-да, қўлтиғидан кўтариб тахтига ўтқазишди. Ноушта пайти сойвон Данига кириб келди.

— Буйруғингиз бажо келтирилди, ҳазрати олийлари,— дея боғдихоннинг қулоғига аста шивирлади у.— Лама Эрэччинни йўлга кузатиб қўйдик. Бу ишга беш юз тилла сарфланди.

— Тушунарли.— Боғдихон бош ирғаб, оғзига катта бўлак гўшт тиқиштирди.

Яна бир лама кириб, қўлларини кўксига қўйганча, таъзим бажо келтирди.

— Барон Унгерн келди, у давлат ва черков бошлигини кутипти,— деди лама эҳтиром билан.

Боғдихон ўрнидан туриб, Данига ҳамроҳлигида мажлислар залига йўл олди.

Қарама-қарши томондан Унгерн келарди.

Унгерн энига жигар ранг калта шоҳи дёл кийиб, чарм камарининг бир томонига қилич, иккинчи томонига маузер тақиб олганди.

— Мўғулистон ҳукмронига саломатлик ва камолот тилайман. Тахту тожингиз барқарор бўлсин,— деб гап бошлади Унгерн мўғул тилида.— Вақт тақозоси ҳамда тангрининг марҳамати билан юз берган нотинчлик туфайли жабрланган уч монархни ўз тахтига қайта ўтқазиб каминанинг зиммасига юкландир. Босқинчилар қувилиб, сиз ҳазрат олийлари ўз тахтингизга ўтирдингиз. Энди биз қизилларни тормор айлаб, рус подшосини ўз тахтига ўтқазибмиз лозим. Шундан кейин республика томонидан забт этилган маньчжур тахтига ёрдам берамиз. Лекин бунинг учун биринчи навбатда, қизил маразни йўқотишимиз даркор. Ушбу эзгу ишда сизнинг ёрдамингизга муҳтожмиз, онҳазрат! Менга жангчилар керак. Қанча кўп бўлса, шунча яхши. Қўлида қурол ушлашга қодир барча одамларни сафарбар қилиш ҳақида буйруқ чиқарсангиз. Мазкур буйруқ буюк Халханинг тўрттала аймоғи ҳамда Шабин идораларига тегишли бўлмоғи лозим. Сафарбар қилинганлар ўз отларида келишлари керак. Қўл остингиздагиларнинг ҳаммаси буйруқни сўзсиз бажаришига менинг имоним комил. Сиз ҳурматли ноён ва хутукталар, ўртамизда вужудга келмиш дўстона муносабатларни ривожлантириб, мустақамлашингизга мен ишонаман. Мен айтмоқчи бўлган гаплар ана шулар,— Унгерн шпорларини шикирлатиб таъзим қилди-да, залдан чиқиб кетди.

Барча сўқир кўзларини шифтга қадаб олган боғдихонга тикилди.

Унгерн бўлса саройдан чиқа солиб отига минди-да, штаб томон елиб кетди. Уни штабда контрразведка бошлиғи полковник Сапойлло кутиб олди.

— Қамалганларни бўшатиб юбордиларингми?

— Худди шундай.

— Дарҳол Магсаржавни олдимга олиб кел.

— Эшитаман.— Полковник буйруқни бажариш учун жўнамоқчи эди, Унгерн уни тўхтатиб қолди.

— Яна бир гап бор. Уни менга соқчисиз олиб кир. Тушундингми? Шунчаки, таклиф қил.

— Тушундим.

Хатан ботир Магсаржав Хитой ҳукумати томонидан ҳибса олинган бўлиб, икки ойдан бери қамоқда эди.

Аввалига гаминлар маҳбусларга қаттиқ азоб беришди. Магсаржавни ҳам кўп қийноқларга солишди. Уни бир неча марта дарра билан калтаклашди. Аммо фойдаси бўлмади; маҳбусларни қийнашган сари уларнинг босқинчиларга нафрати ортиб бораверди. Айниқса, Манлай-ван Дамдинсурэн билан ноён Жигмид матонат кўрсатишди. «Душман олдида тиз чўкмайман, барча жангчилар каби тик туриб ўламан»,— деди Дамдинсурэн ўлим олдидан. У чиндан ҳам деворга суянганча, тик турган ҳолда дунёдан ўтди.

Дўқ-пўписа-ю, қийноқлар билан ҳеч нимага эришиб бўлмаслигини пайқаган босқинчилар шундан сўнг тилёғламалик қилиш йўлига ўтдилар. Пекинга чақириб олинган Сюй Шучженнинг ўрнига вақтинча юборилган генерал Го Син-лин Магсаржав билан шахсан ўзи учрашди. Магсаржав кабинетга кирганда, Го Син-лин илжайиб ўрнидан турди.

— Мўғулистоннинг донгини оламга тاراتган буюк жангчи билан учрашганимдан бахтиёрман,— деди у.

— Оёқ-қўлига кишан урилган мендек бир одам билан учрашув қандай бахт экан, тушунмадим? Сиз, чамаси, бошқа гап айтмоқчи эдингиз, муҳтарам генерал,— дея совуққина илжайиб жавоб берди Магсаржав.

— Буюк ўзгаришлар содир бўлаётганида хатолар ҳам бўлиб туради. Сизга жабр қилишибди, аммо Пекиндан туриб ҳамма ишларга кўз-қулоқ бўлиш қийинлигини ўзингиз тушунсангиз керак.

— Аммо буюк ўзгаришлар билан ўғриларча бостириб киришнинг орасида катта фарқ борлигини ўзингиз ҳам тушунсангиз керак, генерал.

— Ўтиринг, сиз ахир ҳурматли меҳмонсиз,— деди Го Син-лин мўғул саркардасининг аччиқ киноясини эшитмаганликка олиб.

Магсаржав ўзига кўрсатилган жойга бориб ўтирди. «Бу одам нега менга осилиб қолди,— деб ўйлади у.— Менинг сотилмаслигимни билади-ку».

Аммо Го Син-лин бошқача фикрда эди. «Ҳар қандай инсон ҳам яшашни истайди. Бинобарин, ўлим ўрнига ҳаёт таклиф этиладиган бўлса, албатта тилга киради».

Генерал қўнғироқ тугмачасини босди. Навбатчи офицер кўҳликкина икки хитой қизни бошлаб кирди. Уларнинг орти-

дан қўлларида патнислар билан оёқ учида юриб хизматкорлар кириб келишди. Стол бир зумда анвойи хил газаклар, виолар билан тўлди.

— Бу ноз-неъматларни Пекиндан келган ошпаз атайлаб сиз учун тайёрлади. Марҳамат, татиб кўринг! Агар бу таомлар оғзингизга ёқса, шу ошпазни сизга беришим мумкин,— деди Го Син-лин овқат ейиш учун оппоқ суяк чўпларни қўлига олар экан.

— Бу жиҳатдан ҳам дидимиз ҳар хилмикан, деб қўрқаман,— дея нозик жойидан олди Магсаржав.

Го Син-лин бир кўзи билан қизларга имо қилди. Улар Магсаржавнинг икки томонидан келиб бараварига пинжигасуқилишди.

— Бу оймадилларни ҳозироқ йўқотмасангиз, мен бир оғиз ҳам гапирмайман,— деди Магсаржав жаҳл билан.

— Умуман, биз ҳарбийлар бундай жононлардан юз ўгирмаслигимиз керак. Аммо булар сизга ёқмаган бўлса...— Генерал сал имо қилганди, қизлар ғойиб бўлди.

Магсаржав шошилмай бир стакан ароқ қуйиб ичди-да, тамадди қила бошлади. Го Син-лин бу ўжар мўғулга зимдан разм солиб ўтирарди.

— Сиз билан биз ҳарбий одамлармиз,— дея гап бошлади Го Син-лин бир оздан кейин,— шу сабабли, очикчасига гаплашаверамиз. Мўғулистон ва Хитой қадимдан ўз давлатларини ҳамкорликда ташкил этиб, навбатма-навбат бошқариб келганлар. Аммо кейинги вақтларда мамлакатингиздаги баъзи бировлар чет элликларнинг иғвосига учиб, бирлигимизга раҳна солмоқда, ғалаёнлар қилиб, умумий ишимизга катта зарар етказмоқда. Лекин жанжаллашишдан нима фойда? Сиз ҳурматли одамсиз, мамлакатда тартиб ўрнатишимизга ёрдам беришингиз керак. Ҳукуматимиз сизнинг бу ёрдамингизни ҳеч вақт унутмайди. Қаршилиқ қилиш бемаънилик бўлади. Иш қуролли тўқнашувгача бориб етадиган бўлса, бунинг оқибати нима бўлишини бошқа одамларга қараганда сиз яхшироқ тушунасиз. Агар иш тўқнашувга бориб етса, у ҳолда икковимиз ҳам кейин ачиниб юрамиз.

Го Син-лин гапларининг қандай таъсир қилганини билиш ниятида Магсаржавга кўзини қисиб қараб турарди.

— Генерал, сиз бир оз кўпроқ ичиб қўйибсиз, шу сабабли баъзи масалаларни чалкаштириб юборяпсиз,— дея жавоб берди Магсаржав.— Бизлар ҳеч қачон давлатларимизни биргаликда қурган эмасмиз. Доим улардан бири иккинчисига ўз сиёсатини мажбурий ўтказиб келган, чунки иккинчиси унга бўйсунушга мажбур бўлган. Шундан кейин иккаласи

ҳам Маньчжурия асоратига учради, кейинроқ бориб, охири мустақилликка эришди. Шундан кейин сизлар мамлакатимизни яна босиб олдинглар. Дарвоқе, генерал, шуни эсдан чиқармаслик керакки, бизлар расмана, ҳалол жангда енгилганимиз йўқ.

— Аммо биз сизлардан анча кучли эканимизни инкор этмасиз, ахир? — деди Го Син-лин газаби кўзиб.

— Шундай бўлса бўла қолсин, лекин лочин инига ҳужум қилган бўрининг кўзини ўйиб олгани ҳақидаги эртанки эшитган бўлсангиз керак, — дея хотиржам жавоб берди Магсаржав.

Го Син-лин ортиқ чидаб туролмади. У кўзига қон тўлиб, кичқириб юборди:

— Хайвон! Калтафаҳм мўғул! Бир имо қилсам борми, Мўғулистонларингдан асар ҳам қолмайди. Шунда кўрамиз, инингнинг аҳволини. Олиб чиқинг буни!

Магсаржавни олиб чиқиб, яна қамаб қўйишди.

Орадан бир неча кун ўтгач, Ургани Унгерн босиб олиб, гаминлар қочиб қолишди. Шундан сўнг Магсаржав озодликка чиқди. Мана энди Магсаржавнинг уйига Унгерннинг элчиси полковник Сапойлло кириб келди.

— Тангри Чингизхон давлатини қайта бунёд этиш каби шарафли вазифани юклаган зот — барон Унгерн сизни ўз қабулига таклиф этяпти, — деди полковник.

Магсаржав Унгерн билан тузиладиган иттифоқ Мўғулистонга бирон-бир яхшилик келтирмаслигини жуда яхши тушунар эди. Лекин ҳарқалай Унгерн Мўғулистондан гаминларни қувиб чиқарди. Шу боисдан Магсаржав беҳуда гаплар кўпайиб кетмасин, деган мақсадда таклифни қабул қилди.

Сухэ Ботирнинг бир неча киши ҳамроҳлигида Совет Россиясига ёрдам сўраб кетгани унга маълум эди, шу туфайли Магсаржав вақтдан ютиш учун ҳозирча Унгерн билан муносабатни бузмасликка қарор қилди. Буни у биринчи даражали вазифа, деб билди.

Унгерн Магсаржавни саркардаларга хос иззат-икром билан кутиб олди-да, унга ўзининг уч монархни тахтга қайтариш ва қизилларни йўқотишдан иборат планини маълум қилди.

— Бу масалада менга ёрдам берасиз, деган умиддаман, князь, — дея гапини тугатди Унгерн.

— Аммо буни қандай амалга ошироқчисиз? Ахир қурол-аслаҳа, ўқ-дори кам-ку сизда. Қизилларда бўлса бутун Россия, — деб жавоб берди Магсаржав.

— Бизга бир қудратли давлат ёрдам беради,—деди Унгерн ўрнидан туриб. У трубкага тамаки тўлдириб тутатди-да, Магсаржавга тикилди.

Магсаржав бўлса гўё ҳеч нарсадан хабари йўқ одамдек, хонадаги жиҳозларга кўз югуртира бошлади. Унгерн трубкасини тутатганича яна бир оз жим турди.

— Қурулни ўша давлатдан сотиб оламиз. Бу масалада ташвишланмасангиз ҳам бўлади,—деди у ниҳоят.

— Пул-чи, пулни қаердан оласиз?

Унгерн хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

— Бу масалага биз кейинроқ қайтамиз. Ахир боғдихон бизга ёрдам бермоқчи бўлди-ку. Сиз ҳам ёрдам берасиз, деб ишонаман,—деди Унгерн Магсаржавнинг ёнига ўтириб.

— Мен Мўғулистон озодлиги учун ҳаётимни ҳам аямай курашаман, деб қасамёд қилганман,—жавоб берди Магсаржав.— Лекин халқ: «Тўйдан олдин ноғора чалма», дейди. Бу шунчаки бир гап, аслида масала бошқача. Очиғини айтганда, гаминларнинг қамоғидан кейин бир оз дам олсам дегандим.

— Сиз қизиллардан ёрдам сўраш учун Россияга кетган Сухэ Ботир ва унинг дўстларини биласизми?—сўради Унгерн.

— Биламан,—деди Магсаржав қўрқмасдан.

— Қизил Россия гадолар мамлакати, қизиллар сиз билан бизга ўхшаган насл-насабли одамларни қириб ташлашмоқчи. Шу сабабли уларни йўқотиш керак, акс ҳолда бу мараз бутун дунёга ёйилиши мумкин. Буни яхши тушунасиз, деб ўйлайман.

— Ҳа, қизилларнинг мақсади менга аён,—дея ноаниқ жавоб берди Магсаржав.

Уларнинг суҳбати шу билан тугади. Орадан бир неча кун ўтгач, боғдихон Унгерннинг таклифи билан Магсаржавни ўзининг ҳарбий министри қилиб тайинлади.

Бироқ Магсаржав ҳар хил йўллар билан умумий сафарбарлик ишига тўсқинлик қилавергач, уни Ғарбий чегаралар мудофааи бўйича министр қилиб тайинлашди-да, пойтахтдан узоқлаштириб юборишди.

16. Баҳор кезлари монастырь кўчаларининг аталаси чиқиб, одамлар тиззага қадар лой кечиб юришади. Бундай пайтлари кўчаларда йўловчи кам бўлади. Қуёш ҳарорати ботқоқни қуришиб, тупроққа айлантиргунига қадар шу аҳвол давом этади.

Хонгор катта кўзадаги сувни аранг кўтариб борарди. У

тез-тез тўхтаб, нафасини ростлар ва яна йўлида давом этарди.

Мана, хашанига ҳам етиб олди. У эшикни очди-да, ҳовлини кесиб ўтиб ўтовга кирди. Муаллим лама йигитчага ўқрайиб қаради.

— Шунча вақтдан бери қаерларда дайдиб юрувдинг? Мени чанқовдан ўлдирмоқчимисан?— Муаллим Хонгорнинг қўлидаги кўзани тортиб олди-да, башарасига шапалоқ туширди. У яна урмоқчи бўлиб қўл кўтарганди, Хонгор энгашиб қолди. Бундан ламанинг жаҳли чиқиб, таёқ олиб урмоқчи бўлди, бироқ Хонгор чаққонлик қилиб таёқнинг иккинчи учидан тутди-да, силтаб тортди. Лама гурсиллаб ерга йиқилди.

— Менга тегма! Ўзинг ҳам бир кўза сув олиб кел-чи,— деди Хонгор қошларини чимириб. Унинг қиёфасидан бу сафар бўш келмаслиги яққол сезилиб турарди.

Лама боланинг калтак еб индамай кетаверадиган пайтлари ўтиб кетганини тушуниб, саросимага тушиб қолди.

— Нима бало, муаллимингни урмоқчимисан?

— Мен сизга юк ташийдиган эшак эмасман!— Хонгорнинг кўзларида нафрат алангаланди. Унинг нигоҳидан: «Тегиб кўр-чи, шунақанги жавобни оласанки, кейин сира эсингдан чиқмайдиган бўлади», деган маъно ўқиш мумкин эди.

— Вой ярамас-ё, менга билдирган миннатдорчилик шу бўлдими, ҳозироқ қорангни ўчир бу ердан!— дея қичқирди лама.

— Кетаман! Ўзим ҳам аллақачонлар кетмоқчийдим,— деди Хонгор ва хотиржам юриб ўтовдан ташқари чиқди. Кўчага чиққач, у нима қиларини билмай бир лаҳза туриб қолди. «Қаёққа борсам экан?— дея ўйлади йигитча.— Ламанинг ўтовига ўлсам ҳам қайтиб кирмайман». Шунда у тўсатдан бир қарорга келиб, шаҳар четига қараб йўл олди. У уйига кетишга аҳд қилганди. Тоғ орқасидаги йўлга тушиб олса бас, у жонажон юртига элтади.

Тушга яқин кун қизиб кетса ҳам, Хонгорга билинмади. Довондан ўтиб олгач, тезроқ юриб кетди, пастликка қараб юриш анча осон эди.

Кечга томон шамол туриб, ҳаво совиб кетса ҳам Хонгор йўлда давом этаверди. Совуқ шамол Хонгорнинг суяк-суякларига ҳам ўтиб кетди. Бироқ ой чиқиб атроф ёришгач, чарчгани сезилиб турса-да, у ўзини бир оз тетик сеза бошлади. Тунга бориб ниҳоятда чарчади. У дам олгиси келар, аммо тезроқ уйга етиб олиш истаги чарчоқдан устун келарди. Бир овул ёнидан ўтиб бораётганда у оёғи кишанланган эгарлоғ-

лиқ бир отни кўриб қолди. Бироқ отнинг жилови йўқ эди. Йигитча виждон азобини ўйлаб ўтирмай кишан ва камаридан нўхта ясаб отга миниб олди. Эртасига кечқурун у қадрдон овулига кириб борди. У бир томондан етиб келганидан хурсанд бўлса, бошқа томондан отасининг нима дейишини билмай ҳадиксираб турарди.

Должин тўнғич ўғлини бағрига босиб уни юз-кўзидан ўпди. Кейин кўрпачага ўтказиб, олдига бир товоқ қаймоқ қўйди. Шу пайт ўтовга Итгэлт кириб келди.

— Қочиб келдингми?— сўради Итгэлт ўғлидан.

Хонгор овқат чайнашдан тўхтаб, ерга қараганча секиргина бош ирғади.

— Ўзим ҳам шундай бўлса керак, деб ўйловдим. Қора қоя олдида турган отни сен миниб келдингми?— Итгэлт ўғлига жаҳл билан тикилди.

— Мен пиёда келдим.

Ўғлининг от миниб келаётгани ва Қора қоя ёнига етгач, уни ўша ерда қолдирганини ўз кўзи билан кўрган Итгэлт от кимники эканлигини билмоқчи эди.

— Ит эмган, кимнинг отини миниб келдинг, деб сўраяман сендан?— дея ўшқирди Итгэлт қамчисини қўлига олар экан.

— Пиёда келдим,— деди яна Хонгор.

— Ҳеч бўлмаса чойини ичиб олсин, дадаси,— дея гапга аралашди Должин,— у ўз уйига келди ахир.

— Жим тур!— дея хотинига қараб ўдағайлади Итгэлт ва Хонгорнинг елкасига қамчи туширди.

— Уни урманг, дада,— Солонго ўрнидан сапчиб туриб, дадаси билан акасининг ўртасига туриб олди. Итгэлт қизини четга суриб ташлади.

— Кимнинг отида келганингни айтасанми, йўқми? Ё бир-ровникини ўғирладингми?— Итгэлт ўғлига яна бир қамчи урди.

Хонгор тишини-тишига қўйиб жим тураверди.

«Оббо, кап-катта йигит бўлиб қолибди-ку,— дея хаёлидан ўтказди Итгэлт ичида хурсанд бўлиб,— худди ўзимга ўхшайди, валати!» Аммо шунда ҳам ўғлига бўш келишни истамай, ўғлини яна икки марта енгилроқ уриб қўйди-да, қамчини ташлаб, каравотга ўтирди. Хонгор кўзлари ёниб, лабларини қимтиганча ҳамон жим турарди. Ўтов сув қуйгандек тинчиб, Должин билан Солонгонинг пиқиллаб йиғлаганигина эшитилиб турарди.

— Ота деган ҳам ўғлини шундай кутиб оладими?— деди Должин товуши титраб.

— Мен уни шу бугуноқ қайта олиб бориб қўяман,— деди Итгэлт.

— Бормайман,— деди Хонгор қатъий қилиб,— ўлсам ҳам бормайман.

— Мен сени оёқ-қўлингни боғлаб бўлса ҳам олиб бориб ташлайман, билдингми?

— Барибир қочиб кетаман, лекин унда уйга қайтиб келмайман.

— Ўғлим, дадангга унақа гапирма,— деб ялинди Должин.

— Майли, ўтириб чойингни ич, у ёғи бир гап бўлар,— деди Итгэлт. Кейин қичқириб, Галсанни чақирди:— Отга миниб Қора қоя олдига бор. У ерда бир тўриқ от ўтлаб юрган бўлиши керак. Уни тутиб, бу ерга олиб келасан,— дея буюрди у Галсанга. Кейин Хонгордан сўради:— От эгарланганмиди?

— Мен пиёда келдим,— дея қайсарлик билан ўз гапини такрорлади Хонгор.

— Ҳар эҳтимолга қарши арқон олиб бор,— деди Итгэлт Галсанга.

Галсан чиқиб кетди. Орадан бир оз ўтгач, у жиловидан тутганча бир эгарлоғлиқ отни етаклаб келди.

Итгэлт ўғлини монастирга юбормади. У Хонгор ўз сўзининг устидан чиқишини сезгач, шахтидан тушиб, ўғлининг майда-чуйда юқларини олиб келиш учун Галсанни юборди, Отни эса Урга томон кетаётган аллақандай бир одамга сотиб юборди.

Орадан бир неча кун ўтди. Кутилмаганда Итгэлтнинг овулига ҳурматли меҳмонлар келиб қолишди. Булар Хатан ботир Магсаржав ва унинг одамлари эди. Князни пойтахтдан Ғарбий чегараларга сургун қилишганди.

— Бизлар Зая монастири томон кетяпмиз. Бизга яхшироқ отларингиздан эгарлаб, икки йўл бошловчи берасиз,— дея буюрди Магсаржав.

Итгэлт хонадонига кимнинг ташриф буюрганини билгач, дарҳол энг яхши отлардан эгарлашни ва ҳурматли меҳмонларни яхшилаб зиёфат қилишни буюрди.

Магсаржавга йўл бошловчи бўлиб Няма билан Хонгор кетди.

Хонгор йўл-йўлакай машҳур саркардадан кўз узолмай борди. Унинг келишган қадди-қомати ҳам, олтин дастали қайрилма қиличи ҳам, ёғоч ғилофли каттакон маузери ҳам Йигитга жуда ёқиб қолганди. Няма ҳаммадан орқада келар-

ди. У Хатан ботирдек одамга йўл бошловчи бўлиб бораётганидан ўзида йўқ хурсанд эди. У йўл-йўлакай дуо ўқиб ўзича: «Бу ҳам худонинг илтифоти-да, бўлмаса Магсаржавдек одам билан ёнма-ён бориш ҳазил гапми. Зора, мен ҳам қариганимда табаррук одам бўлиб қолсам»,— дея такрорларди.

Улар кун чиқар пайти монастирга етиб боришди-да, тўғри гэгэннинг ҳовлисига кириб, ўтов олдига борганда отдан тушишди.

Магсаржав жиловни Хонгорга тутқазиб, қўлида қамчи билан ўтовга кирди.

Гэгэн меҳмонлар келишини билмаганди. У тунни Павловнинг қизи билан ишратда ўтказиб, ҳозир ухлаб ётарди. Унинг маъшуқаси ҳам ҳали уйқуда эди. Магсаржавнинг қовоғи солинди — шу пайтга қадар уни ҳеч ким бунақа кутиб олмаган эди. У шахдам юриб каравот олдига борди-да, шартта чойшабни тортиб олди. Гэгэн уйғониб, нима бўлаётганини тушунолмай:

— Нима ҳаққингиз бор! Кимсиз ўзи?!— дея қичқирди.

— Кимлигимни ҳозир кўрсатиб қўяман!— деди Магсаржав гэгэнни ўтовдан судраб чиқар экан. — Мўғулистонни босқинчилар талаётган, ҳамма унинг ҳимоясига отланиши лозим бўлган бир пайтда сен зиногарлик қилиб ётибсан! Қавмингга кўрсатган ўрнагинг шу бўлдимиз ҳали!

Магсаржав барчанинг кўз ўнгида бечора гэгэнни қамчилаб кетди.

— Вой-дод, ўлдириб қўяди, ёрдам берингла!— дея бақирди гэгэн. Бироқ атрофидаги одамларнинг бари кулиб турарди. Хонгор ҳам кулиб юборди. Зая монастири бошлигининг аҳволи ҳозир чиндан ҳам жуда кулгили эди.

Магсаржав уришдан тўхтади.

— Хўш, гап бундай, мен Хатан ботир Магсаржав бўлман. Тезда юзта отлич ва уларга биттадан қўшимча от тайёрлашни буюраман. Буйруғимни бажармасанг, каллам кетди, деявер! Тушундингми?

Гэгэн бош ирғаб, шоша-пиша ўтовга кириб кетди.

— Табаррук одамлар тортишаётганда, кулиш мумкин эмас, гуноҳ бўлади, ўғлим,— шивирлади кимдир Хонгорнинг қулоғига. Йигитча ўгирилиб қараган эди, ёнида турган Нямани кўрди. Няма кафтларини жуфтлаб дуо ўқирди.

Шу пайт ўз одамлари билан Павлов югуриб келди. Бироқ Магсаржав унга ўгирилиб қарамади ҳам. Павлов бу одам билан ҳазиллашиб бўлмаслигини сезгач, иссиғида жўнаб қолди.

Тушга яқин Хонгор билан Няма уйга қайтишди. Хонгор ўқтин-ўқтин пиқиллаб кулиб қўярди.

— Нега куласан, шайтон? Гуноҳ бўлади ахир,— деб Ня-манинг жаҳли чиқарди.

— Ўзи куладиган иш бўлди-да.

— Тавба, у нима айб қилди ўзи, сира тушунолмаяман... Лекин барибир кулиш гуноҳ бўлади...

Кўкда ёмғирдан дарак берувчи қора булутлар пайдо бўл-ди. Салқин шабада эса бошлади. Хонгор билан Няма отга қамчи босиб, уй томон елиб кетишди.

Хонгор ҳозир ўзини жуда бахтиёр сезарди. Тагидаги чоп-қир от шамолдек елиб борарди. Хонгор бугун ўзини биринчи марта ҳақиқий йигит эканини ҳис қиларди.

Няма бўлса орқада келар экан, Хонгорнинг нима учун бу қадар хурсандлигини кўриб ҳайрон бўлар ва ўзининг эр-танги тирикчилигини ўйлаб борарди.

17. Хатан ботир Магсаржав отлиқлари билан Улясутайга етиб келди. Унинг аскарлари орасида Кяхтада қўшилиб олган Хояг ҳам бор эди. Хояг эллик бошилик қиларди.

Улясутайда Ванданов деган бир одам комендантлик қи-ларди. Бу ерга у Унгерннинг буйруғи билан келганди. Ван-данов Унгерн офицерлари билан биргаликда мўғулларни ар-мияга сафарбар қилиш билан шугулланарди. Бу армия Совет Россиясига қарши ҳужумга тайёрланарди. Унгерн, биринчи навбатда, Кяхтага жойлашган Мўғулистон Вақтли халқ ҳу-куматыни тор-мор этмоқчи эди. Бироқ сафарбар қилинган аратлар қочиб кетишар, қисмларнинг таъминоти ёмон бўлиб, лашкарларга от етишмасди.

Ванданов ғоят дарғазаб эди. Улясутай ҳокими Чултэм унинг буйруқларини бажармай, ишга халал бермоқда эди. Ванданов Чултэмни ўз қароргоҳига чақиртирди.

Чултэм бир пайтлари кичик хошуннинг ҳокими эди. Би-роқ Мўғулистон мухторияти йиллари жануб томондан ҳужум қилган хитойларга қарши курашда шуҳрат қозониб, Улясу-тайга ҳоким этиб тайинланганди.

Чултэм хитойларнинг ҳам, унгернчиларнинг ҳам Мўғули-стонда нима мақсада изғиб юрганларини яхши билар ва улардан қаттиқ нафратланарди.

— Мен учун Мўғулистонда қандай ҳукумат бўлиши бари-бир, мамлакатим мустақил давлат бўлса бўлгани,— дерди бу жасур ватанпарвар.

Худди шу сабабли у Вандановни ватан хоини деб ҳисоб-лар ва комендантнинг ишига турли йўллар билан халақит

берарди. Бундан ташқари, у вақтли ҳукуматдан зудлик билан ёрдам сўраб чопар ҳам юборганди.

— Мен у ерга боролмайман. Бошлигингиз мени кўрмоқчи бўлса, ўзи кела қолсин,— деди Чултэм Вандановнинг чопарига.

Бу жавобни эшитгач, Вандановнинг ғазаби қайнади.

— Яхши, буйруқларимни қандай бажаришни кўрсатиб қўяман унга!

Кечқурун у Чултэмнинг олдига ўн нафар офицерини юборди. Улар Чултэмнинг қўл-оёғини боғлаб Вандановнинг олдига олиб келишди.

— Қари эшшак, нега буйруғимга биноан келмадинг?— дея қичқирди Ванданов.

— Менга буйруқ қилишга ҳаққинг йўқ. Мен Улясутайга боғди-гэгэннинг буйруғи билан ҳоким этиб тайинланганман,— дея мағрур жавоб берди Чултэм.

— Боғди-гэгэн...— Ванданов нафрат билан илжайди,— бу ерда ҳозир мен қўмондонлик қилияпман. Кўриб турибсан, мен чақиришдан ташқари, сени соқчи билан олдириб келишга ҳам ҳаққим бор.

— Бу сенинг кучли эканингдан далолат бермайди. Бизнинг ўзимиз соддалик қилиб, сенга ўхшаган муттаҳамларни тепамизга чиқариб олганмиз.

— Мен сени отиб ташлайман,— деб тишларини ғижирлатиб ўшқирди Ванданов.

— Қўлингдан бошқа нимаям келарди?— деди Чултэм хотиржам.

Ванданов бу одамни қўрқитиб бўлмаслигини тушунди. Тўғри, Чултэмни отиб ташлаш мумкин, лекин Ванданов унинг ёрдамига муҳтож эди. Боз устига уни отиб ташлаш мўғуллар ўртасида шов-шув кўтариши мумкин, у ҳолда аҳвол янада мушкуллашади.

— Нима, ҳаёт жонингизга тегдими? Сиз менга армия тузишда ёрдам беришингиз керак. Менга керагича рекрутлар, отлар топиб бериш ва уларни озиқ-овқат билан таъминлаш сизнинг вазифангиз. Ана шунда бошингиз омон қолади, юқориқ унвон ва мансабга эришасиз,— деди Ванданов бир қадар юмшаб.

— Йўқ, ҳаёт жонимга теккан эмас, она юртимда яшаяпман, шуни деб меҳнат қилияпман. Аммо ҳаётни деб сенларга қўшилмайман, ўз халқимни талаб, номимни булғамайман ҳам.

— Сиз ҳеч нарсани тушунмас экансиз! Барон Унгернинг қизиллар устига юриш бошламоғи учун боғдихоннинг

Ўзи оқ фотиҳа берган. Боғди-гэгэнни тахтга қайта ўтказган ҳам, давлатингиз мустақиллигини қайта тиклаган ҳам худди бизлар эканимизни унутганга ўхшайсиз? Тўранинг қўлларини ечиб қўйинг!— дея буюрди Ванданов адъютантига.

Чултэмнинг қўлини ечиб қўйишди.

— Мен ёш бола эмасман, менга чўпчак айтишнинг ҳожати йўқ! Сизлар сиёсат бобидаги муттаҳамсизлар, холос!

— Сиз рус подшоси фуқароларини ҳақорат қиляпсиз!

— Қанақасига фуқаро бўлар экансиз? Подшоингизнинг оёғи осмондан бўлди-ку! Сизнинг ватанингиз ҳам йўқ! Сиз тарих чиқиндисисиз!— дея қичқирди Чултэм Вандановга яқинлашиб. Чултэм кўзларига қон тўлиб оғир-оғир нафас оларди.

Ванданов бир оз орқага тисарилди-да, сўнг асабий ҳолда:

— Отиб ташлансин!— дея қичқирди.

Уша куни кечқуруноқ Чултэмни отиб ташлашди.

Шу воқеадан сўнг бир неча кун ўтгач, Улясутайга ўз аскарлари билан Магсаржав етиб келди. Ванданов унинг ҳурматини жойига қўйиб кутиб олди.

— Халханинг буюк саркардасини кўриб турганимдан ғоятда бахтиёрман. Қалай, йўлда қийналмай, эсон-омон етиб келдингларми?— дея сўради Ванданов честь бериб.

Магсаржав Вандановнинг ёнидаги офицерларга кўз югуртирди-да, мулоим жилмайиб қўйди.

— Жаноблар, сизларни бугун аскарларимизнинг кечки йўқламасига таклиф этаман.

Магсаржав Вандановнинг барча қилмишларидан хабардор эди. У Улясутайга етиб келиши биланоқ Вандановни қамоққа олишга қатъий қарор қилганди. Аммо ҳозир бу ишни амалга оширишнинг ўрни эмасди: Вандановнинг одамлари қуролланган бўлиб, уни ҳозир қамоққа оладиган бўлса, тўқнашув чиқиши ва одамлар бекорга ҳалок бўлиши муқаррар эди. Шу боисдан Магсаржав Вандановни кечки йўқлама пайти қўлга олишга қарор қилди.

Кеч кириб, аскарлар йўқламага саф тортди, ҳамма олдиндан огоҳлантирилган бўлиб, командирларининг буйруғини кутарди.

Йўқламага Вандановнинг офицерларигина келди-ю, аммо унинг ўзидан дарак бўлмади. Магсаржав Хоягни чақирди.

— Ванданов, афтидан, келмайдиганга ўхшайди,— деди у Хоягга қараб.— Икки жангчини олгин-да, нима бўлса ҳам уни бу ерга олиб кел.

Йўқлама бошланди. Оқ гвардиячи офицерлар Хатан ботирнинг отлиқларига нафратомуз қараб туришарди.

— Ана шу қуролсиз жулдурвоқилар халқ ҳукумати қурмоқчими? — дея шивирлади офицерлардан бири ёнидаги шеригига. Бу офицер, чамаси, инглиз, америка ва япон қуроллари билан қуролланган оқ подшо армиясининг Сибирь партизанлари томонидан тор-мор этилганини унутган кўринарди.

Шу пайт Магсаржавнинг сигнали билан барча офицерлар бир зумда ўраб олиниб, қуролсизлантирилди.

Бу орада эса Ванданов қўлида маузери маҳкам ушлаганча Танцин довоғи томон олиб бормоқда эди. Унинг орқасидан Хояг ёнида икки жангчи билан қувиб борарди.

Чултэмни отиб ташлагани учун Магсаржавнинг кечирмаслигини фаҳмлаган Ванданов қочишга қарор қилганди. Шу сабабли у офицерлари йўқламага чиқиб кетишгани заҳоти отга миниб, Урга томон жуфтакни ростлаганди. Бироқ отбоқарлардан бири Вандановнинг отхонадан от олиб чиққанини кўриб қолиб, буни дарҳол Хоягга хабар қилди.

Бекатларда Ванданов, қанча дўқ-пўписа қилмасин, назоратчилар унга отнинг ёмонини беришар, Хоягга эса энг учқурларини муҳайё қилишарди. Хояг Шрот ўртон бекатида Вандановга етиб олиб, қисқа отишмадан сўнг уни қўлга олди.

Эртаси куни Вандановни Магсаржавнинг ҳузурига олиб киришди.

— Сен мени қонунга хилоф тарзда қўлга олдинг, бунинг учун ҳали жавоб берасан. Барон Унгерн бу ишингдан миннатдор бўлмайди,— деди Ванданов сурбетлик билан.

— Менга унинг миннатдорчилигининг кераги ҳам йўқ,— дея жавоб қилди Магсаржав,— лекин Чултэмни ўлдирганинг учун сени отиб ташлашади!

— Ҳазиллашяпсан шекилли!

— Менинг ҳазиллашишга вақтим йўқ.

— Ахир мен ҳам сенга ўхшаган мўғулман-ку?

— Мўғул деб аталмоқ учун ватанпарвар бўлиш керак. Сен эсанг ватанга хиёнат қилдинг,— деб жавоб берди Магсаржав.

Ванданов отилиши олдидан ҳаётини сақлаб қолишни илтимос қилиб, ўкириб йиғлади, ер ўпиб ялинди, аммо фойдаси бўлмади, хоинни отиб ташлашди.

Магсаржавнинг қўшини Уласутайдан жўнаб кетди. Улар Дәрбет хони Далайнинг ерлари томон йўл олишди. У ерда жуда кўп оқ гвардиячилар паноҳ топиб, маҳаллий халқни талаётганди.

Борлиқ узра баҳор ўз ҳукмини ўтказа бошлаганди. Как-кулар кукулаб, дарахтлар яшил либосга бурканди, табиат ер юзига ўзининг яшил гиламини ёйди.

Эрталабки кўёш нурларида Хояг бошлиқ отряд уч киши, уч кишидан бўлиб кичик бир дарё ёқасидан елиб борарди. Шу пайт олдиндаги тепалик орқасидан от уюри чиқиб қолди. Уни қадди-қомати келишган бир мўғул ҳайдаб келарди.

Хояг дурбинини кўзига тутди.

— Ана холос! Тумэр-ку!— дея хитоб қилди Хояг. У отрядини тўхтатди-да, ўзи дўсти томонга от чоптириб кетди.

Шундай қилиб, Хояг яна Тумэр билан учрашиб қолди. Тумэр жуда ўзгариб кетганди! У озиб-тўзганидан янада новчароқ кўринар, кўзлари ич-ичига ботиб кетганди.

— Салом, Тумэр-гуай. Йўл бўлсин? Қаёқларда юрибсан?— дея дўстини саволга кўмиб ташлади Хояг.

Улар ерга ўтиришди. Хояг отрядига дам олишни буюрди.

Кейинги пайтлар Тумэрнинг омади юришмай қолди. Бадарчи билан иккови гаминлар отрядини жириб ташлашганидан кейин Тумэр Цэцэнсартул хошундаги бир пайтлар биргаликда уюрлар ҳайдаб юрган танишиникига жўнади. У ерда бир неча кун меҳмон бўлгач, хотини билан ўғлини олиб келиш учун йўлга равона бўлди. Ўғлининг ўлиmidан унинг хабари йўқ эди албатта. Лекин йўлда тўсатдан эти увушиб, аъзойи бадани титраб-қақшади, лаблари қовжирай бошлади. У эгарда аранг ўтирарди.

Довонга етиб олгач, отдан тушиб, бир оз дам олди, лекин аҳволи барибир яхшиланмади. У бир амаллаб отига миниб олди. Унинг нафаси қисилар, боши гир-гир айланарди.

Шу ўртада у суғур овлаб юрган одамларга дуч келиб қолди. Тумэр бир амаллаб уларнинг чодирига етиб олди-ю, ҳушидан кетиб йиқилди.

Тунда унинг иситмаси кўтарилиб алаҳлай бошлади. Эрхотин овчилар унинг чечак касали билан оғриганини сезишди. Уларнинг ўзлари ҳам яқинда бу касал билан оғриб, тузалишганди, шу сабабли улар Тумэрни қўрқмасдан парваришлай бошлашди.

Тумэр шу аҳволда бир ойга қадар бош кўтармай ётди. Шунда ҳам аҳволи энгиллашмай, касали зўрайиб кетаверди. Кузнинг охирларида суғур ови тугади-ю, овчилар ўз қароргоҳларига кўчиб, ўтов қуришди. Улар Тумэрга қалин намат устига жой қилиб беришди-да, тинмай парваришлаб туришди.

Баҳор қиргач, Тумэрнинг аҳволи бир оз энгиллашиб, хотини ва ўғлини соғина бошлади. У дўстига ўзининг қаерда-

лигини хабар қилди. Дўсти дарҳол етиб келди-да, уни ўз уйига олиб кетди. У Тумэрга қараб турган эр-хотинга хадак ва қуйма кумуш ҳадя қилди.

Тумэр дўстиникида бир оз яшагач, бутунлай тузалиб, кучга кирди, шундан кейин яна йўлга тушиш ҳақида ўйлай бошлади. Лекин шу ўртада дўсти Дэрбет князлиги территориясига бирга бориб от ҳайдаб келишни таклиф қилиб қолди. Тумэр бош чайқади:

— Йўқ, мен у ёққа бормайман, — деди у. — Мен қасдимни оладиган одамларим бор. Баторбэйль хошундаги Дамба бойнинг энг яхши отларини ҳайдаб кетиб, қурбонликка атаган қўйини емагунимча тинчимайман. Тумэрнинг кимлигини бир билиб қўйсин.

Тумэр шундан сўнг орадан бир неча кун ўтгач, дўсти билан Баторбэйль хошунига етиб борди. Улар тоғда тунашди. Тумэр одати «операция» олдидан яхшилаб дам оларди. Аммо бу сафар унинг уйқуси келмади. У водийнинг у ер-бу ерида қорайиб турган ўтовларга тикилганича куни билан трубкасини тутатиб ўтирди. Уша ўтовлардан бирида унинг Дулмаси хижрон азобида ўтирган бўлса керак. Бечора қачондан бери эрини кутади? Тумэрнинг ҳозир шу яқинда эканини, тез орада дийдор кўришишларини у билмайди албатта. Тумэр тоқати тоқ бўлганидан, назарида, қуёш ҳам бир ерда туриб қолгандек туюларди.

— Бугун кечаси хотиним билан ўғлимни олиб келаман, эртага эса дам оламиз, кечга бориб қурбонлик қўй гўштидан овқат пиширамиз. Уюрни эса индинга ҳайдаб кетамиз. Отани боладан жудо қилиб, гуноҳсиз одамларни азоб-уқубатга гирифтор этишни кўрсатиб қўяман у аблаҳга, — деди Тумэр яна водий томонга тикилиб.

Тумэр хотини билан тезда учрашажаги ҳақида ўйлар экан, шу қадар ҳаяжонланиб кетдики, Дулмага айтажак ширин сўзларни хаёлан такрорлай бошлади. Тумэр Дулмасининг бу овулдан аллақачон кетиб қолганини билмасди.

Ниҳоят, тун ҳам кирди. Дўстлар отга миниб, водий томон жўнашди.

Тумэрнинг кўзи кечаси ҳам жуда яхши кўрарди. У мўлжаллаган жойини сира адашмай топиб бораверарди. У фақат ўзига маълум белгиларга қараб ўтовнинг кимникилигини, қаерга киришини, қайси уюрни ҳайдаб кетишини аниқ айтиб бера оларди. Аммо бу кеча Тумэр ўз ўтовини топа олмади. Итнинг акиллашидан қўшни чолнинг ўтовини таниди-да, ўтовга кириб Дулманинг қаерда яшашини сўради. Шундагина Дулманинг ўтган қишда аллақайёққа кўчиб кет-

ганини билди. Тумэр индамай тамаки тутатди-да, кейин:

— Уғли билан кетганмиди?— деб сўради.

Чол Тумэрни хафа қилмаслик учун ҳа, деб қўя қолди, аммо шу пайт Тумэр унинг юзига қараганида, чолнинг ёлгон гапирётганини сезиши мумкин эди. Бироқ Тумэр чолдан бўлак ҳеч нарса сўрамай, хайрлашиб ўтовдан чиқди. Тумэр қайтиб келар экан, хаёли биргина — Дулма қаёққа кетиши мумкин, деган фикр билан банд эди.

— Бугун Халхани қидириб бўлса ҳам топаман. Аммо Баторбэйль хошуни энди мендан соғ қолмайди. Бу ерлик бойларнинг умуртқасини синдирмагунимча қўймайман,— дея тишларини ғижирлатиб шивирлади у.

Улар азонда кеча тунни кутган ўша қояли тоғга етиб боришди. Тумэр куни билан бир оғиз ҳам гапирмай осмонга тикилиб ётди. Қош қорайиши билан шартта ўрнидан туриб, душманнинг овули томон от қўйди.

Ҳозир ўтовига қандай меҳмоннинг ташриф буюришидан мутлақо беҳабар Дамба болалари билан овқат ейишга ўтирди. Бугун хотини аллақайёққа меҳмонга кетгани боисидан болаларига оқсоч кампир қараб турарди. Ҳозир у нарироқда, ўтовнинг бир бурчагида овқатланиб ўтирарди.

Шу пайт ўтовнинг эшиги очилиб, Тумэр кириб келди. Дамба сурат бўлиб қолди. Чақирилмаган меҳмонни дарҳол таниганидан, кўзлари айбдорларча пириллаб турарди.

— Салом, Тумэр. Йўл бўлсин? Ўтир, меҳмон қилай.— У қўрқувини ширин суханлик билан яширмақчи бўлар, Тумэр нима деркин, деб оёқ-қўли титраб турарди.

— Сенга келдим. Ёғ босган гўштингни бўриларга емиш қилмоқчиман. Қани юр, бўлмаса гирибонингдан сургаб чиқаман!— деди Тумэр ғазаб билан.

— Нималар деясан, Тумэр. Ахир хотиним, бола-чақам бор-а. Шафқат қил!— деди йиғламсираб Дамба.

— Менинг ҳам хотиним, ўғлим бор эди. Сен уларга шафқат қилдингми? Ўзингда йўқ раҳм-шафқатни нега энди бировдан талаб қиласан? Қанча зулм қилсам ҳам чидайверади деб ўйлайсанми? Янглишасан! Қани, туш олдимга!

— Сенга от, ҳўкиз ва бир тўп суруп бераман. Жонимга раҳм қил,— дея кафтларини жуфтлаб илтижо қилди Дамба. Унинг пешанасини совуқ тер қоплади.

— Бекорга овора бўляпсан, қани кетдик!— дея такрорлади Тумэр, қўрқувдан эсини йўқотаёзган бойнинг елкасидан олар экан.

— Бормайман!— деб бор кучи билан қичқирди Дамба ўрнидан туриб эшик томон қочмоқчи бўлар экан. Тумэр унинг ёқасидан ушлаб, қўлини орқасига қайирди.

Дамбанинг бақирганини эшитгач, ёндаги ўтовдан икки хизматкор югуриб келиб хўжайинларига ёрдам бермоқчи бўлишганди, Тумэрнинг дўсти уларни бир уришда чўзилтириб қўйди.

Бу орада Тумэр Дамбанинг қўл-оёғини қайиш билан чандиб боғлади. Вуни кўрган Дамбанинг болалари бараварига қичқаришга тушишди:

— Дадамизга тегманг! Қўйворинг дадамизни!

Иккала бола оёқ-қўли боғлиқ ҳолда ерда ётган дадаси устига ўзларини ташлашди.

Болаларнинг ноласини эшитгач, Тумэр бир оз шахтидан тушди. У нима қиларини билмай серрайиб қолди. Болалар эса ҳамон «Дадамизга тегманг!»— дея пиқиллаб йиғлашарди.

— Майли, болаларинг туфайли жонингга қасд қилмайман. Лекин отларингни қидириб юрма,— деди Тумэр ва шахдам юриб ташқарига чиқиб кетди.

Шу кеча Дамбанинг ўттизта энг яхши оти ғойиб бўлди.

Бундан хабар топган Дамба уюрнинг изидан одам юбормоқчи бўлди. Лекин Тумэр осмонга учдими, ерга кирдими — изсиз йўқолган эди.

Кузда Баторбэйль хошуни уюридан яна элликдан ортиқ энг яхши отларни ҳайдаб кетишди. Тумэр бу хошун бойларидан хотини ва ўғлининг аламини ана шу тарзда олди.

Тумэр қиши билан хотинини излади, аммо ҳаракатлари зое кетди, бу қиш у Дулмани топа олмади.

Баҳорда Тумэр яна Баторбэйль хошунига борди. Бу сафар у хошун князининг йигирмата отини ҳайдаб кетди. Бундан хабардор бўлган князь ғазабга миниб, йилқичиларни ўласи қилиб калтаклади, барча хошунларга ярамас от ўғриси тутишни илтимос қилиб, қоғоз юборди. Бироқ ҳозир одамларнинг Тумэрдан бошқа ташвишлари ҳам кўп эди, мамлакат алғов-далғов бўлиб, хошун ҳокимининг шикоятига қулоқ соладиган одамнинг ўзи топилмасди.

Хоягнинг отрядига Тумэр кудди ана шу кунларда дуч келиб қолди.

Тумэр дўстига бошидан кечирганларини узоқ ҳикоя қилиб берди. У ҳикоясини тугатгач, Хояг Тумэрга ачингандек қараб қўйди.

— Ҳа, чинданам ишларингиз яхши эмас экан. Шундай

кучли ва жасур одам оғир дамларда қўрқоқ қуёндек курашдан четлаб, фақат ўз ташвишини қилиб юрса-я!

Тумэр Хоягга ажабланиб тикилди. Шу пайтга қадар биров унга бунақа гап айтмаганди. Лекин унинг жаҳли чиқмади.

— Менинг ёлғиз мақсадим — тинч, осойишта яшаш эди, лекин имкон беришмади,— деди у ўзини оқлаб.

— Тинч, осойишта деганингиз нимаси? Ўз ўтовингизда жимгина ўтиришми? Халқ ўз тепасидаги ноёнлар ва бойларнигина эмас, уларнинг чет эллик ҳомийларини ҳам улоқтириб ташлашга отланган бир пайтда-я? Сиз қандай ҳақиқатни излаяпсиз ўзи?— шундай дея Хояг дўстига Магсаржав раҳбарлигида қандай ҳақиқат учун кураш олиб боришаётганларини гапириб берди.

— Лекин мен ҳам камбағал-қашшоқларга ёрдам бериб келдим,— деди Тумэр секингина.

— Ҳозир фақат қорин ҳақида ўйлайдиган замон эмас. Тўқ турмуш, ёрқин келажак учун курашиш керак. Йўқ, Тумэр, сиз бошқа йўлдан бормоғингиз керак.

Тумэр аянчли жилмайди. Хўш, нима қилмоқ керак? Хоягнинг гаплари аччиқ бўлгани билан у ҳақиқатни айтгани боисидан Тумэр хафа бўлмади. Аксинча, нима қилсам экан, дея ўйланиб қолди.

— Биласанми, мана шу отларни ўзингга ола қол,— деди у тўсатдан.

— Бу яхши гап, лекин ўзингиз ҳам биз билан юринг.

Уфқда Магсаржав қўшинининг довондан ошиб ўтган бош колоннаси кўринди. Шамолда байроқлар ҳилпирар, жангчиларнинг қуроллари қуёшда ярқирарди.

Тумэр саф-саф бўлиб келаётган сувориларга анчага довур тикилиб турди.

— Сен нима дейсан, Хатан ботир мени ўз қўшинига қабул қилармикин?— дея сўради у Хоягдан.

18. Қалин қор босган, ўрмон оралаб ёлғиз оёқ йўлдан бир отлиқ борарди. Отлиқ ўнг ёнбошига маузер, чап ёнига эса рус суворийлари тақадиган қилич осиб олган.

Ўрмон сокин. Аҳён-аҳёнда дарахт учидаги момик қор қуёшда ярқираб ерга тўкилади. Чавандоз отига анчадан бери дам бермаган бўлса керак, у аранг қадам ташларди. Бу одам Эрдэнэ эди. У оқ гвардиячилар сафини тарк этганидан буён бир неча кун ўтган бўлса-да, ҳозир қаёққа, нима учун бораётганини ўзи ҳам билмас ва билишни истамасди. Унинг қу-

логида ҳамон ўша болакайнинг: «Дадажон, дадажоним»,— дея чирқираган овози эшитилаётгандек бўларди. Назариди, ҳаммасига, жумладан, Ургага оқларни олиб келишга ҳам ўзи айбдордек туюларди.

От қўқисдан тўхтаб қолди. Эрдэнэ уни этик пошнаси билан бир неча бор ниқтаб ҳам кўрди, бироқ от қоққан қозикдек бир жойда тура берди. Шундан сўнг у отдан тушди-да, жиловидан етаклаб йўлга тушди. Юришига маузер ва қиличи халал бераверганди, иккаласини ҳам ечиб қорга улоқтирди. Шундан сўнг бутунлай кераксиз буюмдан қутулгандек, анча енгил тортди. «Дунёдаки қурол бор экан, одамларнинг бошига бахтсизлик ёғилаверади»,— деб қўйди Эрдэнэ ўзича. Шу пайт аллаким уни чақиргандек бўлди. У ўгирилиб қараган эди, қандайдир қуролли одамга кўзи тушди.

Эрдэнэ тўхтади. Ҳалиги одам етиб келиб бошидаги тулки мўйнасидан тикилган баҳайбат телпаги — ловузини орқароқ сурди. Шунда Эрдэнэ ўзининг қадимий дўсти Даржа ботирни таниб қолди.

— Салом, Даржа, бу ерда қаёқдан пайдо бўлиб қолдинг?— Эрдэнэ жилмайиб турган Даржага ишонқирамай қараб қўйди.

— Саломатмисан, Эрдэнэ. Мен сени кечаёқ кўрган эдим. Бу Эрдэнэ қаёққа кетяпти, деб ўйлаб кетингдан келавердим. Нега қуролингни ташладинг. Бунақа нарса ортиқчалик қиладиган замон эмас ҳозир.

Эрдэнэ ерга қараб индамай тураверди. Даржа ботир отдан тушиб, икковлари тамаки тутатишди.

— Хўш, қаёққа кетяпсан?— сўради Даржа бир оздан кейин.

Эрдэнэ бундан бир неча кун илгари бошидан ўтган воқеани айтиб берди.

— Ҳозир қаёққа боришни ўзим ҳам билмайман,— дея гапини яқунлади Эрдэнэ.— Бу хилватда сен билан учрашиш тушимга ҳам кирмаганди.

— Бу ерлар сен айтганчалик хилват эмас. Бу йўл тўппатўғри Сухэ Ботир истиқболига олиб боради. Сухэ Ботир ҳозир Мўғулистондан гаминларни ҳам, унгернчиларни ҳам қувиш учун қўшин тўплайпти. Мен ўша ерга кетяпман,— деди Даржа ботир.

— Мени у қабул қилармикан? Мен ахир оқ гвардиячиларда хизмат қилганман-ку?

— Қабул қилади. Ма, маузерингни ҳам, қиличингни ҳам ол — уларни йўлдан олиб келяпман,— шундай дея Даржа ботир Эрдэнэга қуролларини узатди.

Шундай қилиб, Эрдэнэнинг ҳаётида янги мақсад пайдо бўлди.

Учинчи куни деганда Даржа ботир билан Эрдэнэ Сухэ ботир қўшин тўплаётган Худэр карвон саройига етиб келишди.

Даржа Сухэ Ботир билан яхши таниш эди. Сухэ Ботирга у Эрдэнэ ҳақида билганларини ва уни қандай учратиб қолганини гапириб берди.

— Ҳозир биз учун ҳар бир ўқ қадрли,— деди шунда Сухэ Ботир Эрдэнэга мурожаат қилиб,— сиз бўлсангиз, қуролигини ташламоқчи бўлибсиз. Душманлар ватанимизни вайрон қилмоқда, улар ҳали ҳам кучли. Биргина Кяхтанинг ўзида минглаб гаминлар бор. Урга ва ғарбий аймақларда оқ гвардиячилар тўда-тўда бўлиб юришибди. Уларни қурол билангина қувиш мумкин. Сиз бўлсангиз, маузер билан қилични ташламоқчи бўлибсиз. Ҳозир курашда ҳаммамиз бир ёқадан бош чиқаришимиз лозим, шундагина ғалабага эришамиз. Бу ишда бизга рус ишчи-деҳқонлари, Совет ҳукумати, большевиклар партияси ёрдам беради... Биз ҳали камчиликмиз, аммо барибир ғалаба биз томонда.

Эрдэнэ большевиклар партияси ҳақида аввал қаерда эшитганини эслолмас, аммо бу сўзлар унга таниш эди. Шунда унинг хотирасида Пётр қиёфаси гавдаланди. Ҳа, албатта Эрдэнэга большевиклар партияси, оқ пошшони ағдариб, ўз давлатларини барпо этгач, уларнинг Мўғулистонга ёрдам беришлари ҳақида ана ўша Пётр гапирган эди. Демак, Пётр тўғри гапни гапирган экан-да, Эрдэнэ бўлса унинг фикрига қўшилмаганди. Тавба, Эрдэнэ ўша пайтлари ўзи ҳам роса овсар экан-да!

— Бу одамни ўз отрядингга қўшиб олиб, ҳарбий ҳунар ўргат. Унинг қуроли бор,— деди Сухэ Ботир ўзи чақиртирган бир командирга. Эрдэнэ бу одамни дарҳол таниди, у Доржи эди.

— Салом, Доной! Қаёқдан келиб қолдинг?— дея Эрдэнэга қўл узатди Доржи.

— Салом, Доржи. Шундай, ўзим.

Сухэ Ботир қошини чимириб, Эрдэнэга ишонқирамай қараб қўйди.

— Нега Доной бўлар экан? Исмин Эрдэнэ, деган эдингиз-ку?— дея сўради у.

Эрдэнэ аввалига қандай тушунтирсам экан, деб ҳайрон бўлиб қолди. Кейин у Сухэ Ботирга ўз ҳаёти ҳақида батафсил гапириб берди. Суҳбат анча чўзилди. Сухэ Ботир бор гапни синчиклаб сўраб-суриштирди.

— Хотинингизга нисбатан жуда қаттиқ қўллик қилиб-
сиз,— деди у суҳбат охирида.

— У мени жуда ранжитди ахир.

— Оғир ҳаёт жиноят қилишгача олиб боради! У балки
бунчалик айбдор эмасдир. Буни яхшилаб ўйлаб кўринг.

Эрдэнэни Халқ кўнгиллилари армиясининг биринчи от-
рядига жангчи қилиб белгилашди. Жангчиларнинг сони кун
сайин ўсиб борарди, Сухэ Ботир армиясига қўшилиш учун
бутун Мўғулистондан одамлар ёғилиб келмоқда эди. Отлиқ-
лар ҳам, пиёдалар ҳам, қуролликлар ҳам, қуролсизлар ҳам,
оёқ яланглар ҳам, энгил-боши тўкислар ҳам, хуллас, маҳал-
лий ҳамда чет эллик ҳокимлар зулмидан тоқати тоқ бўл-
ган барча одамлар Сухэ Ботир қўшинига келиб қўшилаверди.

Булоқлардан жилғалар, жилғалардан дарёлар, дарёлар-
дан денгизлар ҳосил бўлгани янглиғ чекка овул ва хотон-
лардаги норозилик халқ ғазоби дарёсига айланди. Бу дарё-
лар тутатиб, тўфонли денгиз тусини олди. Бу денгизнинг
тўлқинлари ўз йўлида учраган барча нарсаларни яксон
этишга қодир эди.

Кўпгина хорижий кузатувчилар бу воқеаларни кўриб
хайрон бўлишарди.

Бу қолоқ, азоб-уқубат чеккан мамлакат кўп сонли душ-
манлар билан курашиш учун қаердан куч оляпти? Бу кўч-
манчи-сахройиларда бунчалик уюшқоқлик қайдан пайдо
бўлди? Улар бутун халқ кураш учун, ўз тақдири учун,
ажойиб ҳаёт учун қўзғалганини билишмасди. Халқ боғди-
хон ҳам, авлиёлар ҳам фаровон турмуш ва бахт беролмас-
лигини тушуниб қолганди. Оддий аратлар Россиядаги буюк
революция бонги туфайли асрий уйқудан уйғондилар. Улар
ўз ватанларининг озодлиги учун адолатли жангларда бир-
лашдилар. Энди уларни ҳеч қандай куч: боғдихоннинг ёл-
ғон-яшиқ башоратлари ҳам, Унгерннинг ваъдалари ҳам, га-
минларнинг шафқатсизлиги ҳам тўхтатолмасди.

Халқ кўнгиллилари қисмлари гаминлар билан бўлган
бир неча жангларда ғолиб келдилар. Бу жангчиларнинг ру-
ҳини кўтариб юборди. Эрдэнэ ҳам жангларда ўрناق кўрса-
тиб, шахсан Сухэ Ботирнинг раҳматномасига сазовор бўлди.

1921 йилнинг 16 мартада Халқ кўнгиллилари армияси
Хянтани гаминлардан озод қилиш учун юриш бошлади. Хи-
той қўмондонлигига таслим бўлиш ҳақида ультиматум юбо-
рилди. Бироқ хитойликлар уни рад этишди. Шундан кейин
Сухэ Ботир қўшинга шундай буйруқ берди:

«Биз душманга таслим бўлишни таклиф этгандик, ammo

у таклифимизни рад этди. Энди қурол ишлатишдан бўлак иложимиз қолмади. Бу жанг Мўғулистон бундан кейин босқинчилар зулми остида қоладими ёки йўқми, деган масалани ҳал қилиши керак. Томирида мўғул қони оқаётган, қалбида ватанпарварлик руҳи жўш урган ҳар бир одам бугун мардларча жанг қилмоғи лозим.

Душман биздан кучли, аммо биз ўз тупроғимиздамиз ва биз енгимиз лозим. Кимда-ким қўрқадиган бўлса, ҳозирок жўнасин!»

Ярим кечада Сухэ Ботирнинг қўшини уч колоннага бўлиниб, позицияларда сигнал кутиб, ҳужумга шай бўлиб туришди.

Улар азонда ҳужумга ўтишди. Гаминлар аввалига саросимага тушиб қолишди, лекин ўзларига келгач, қаттиқ қаршилиқ кўрсата бошлашди. Шу пайт артиллерия ишга тушиб, гаминларнинг позицияларида снарядлар портлай бошлади. Улар парокандаликка учраб, баъзи қисмлари орқага чекинишга тушди. Буни кўрган Сухэ Ботирнинг аскарлари ҳужумга ўтди. Кечга бориб Кяхта гаминлардан озод қилинди.

Доржи милтиғини ўқталиб:

— Ипаклигу духобалар қани?!— деб қичқирди.— Тўғрисини айт, бўлмаса отиб ташлайман!

Хитой чол тиз чўкди.

— Қани, бизларни омборга бошла, тезроқ бўл.

Чол омборни очди.

— Йигитлар, кўтарганларингча олаверинглар. Уларни енгганимиздан кейин бу нарсаларнинг ҳаммаси бизники бўлди,— деди Доржи гердайиб.

Эрдэнэ ҳам ҳар хил моллар билан лиқ тўла омборга кирди. Солдатлар шоҳи тўпларига ташланишди. Баъзи бировлар уч-тўрттадан тўп олиб, аранг кўтариб чиқарди.

Эрдэнэ Долгорни эслади. Наҳот, улар қайта учрашишмаса? «Ҳар ҳолда унга нисбатан раҳмсизлик қилдим. У бошимга тушган ҳар бир мушкул ишга шерик эди. Балки ҳақиқатан ҳам, оғир ҳаёт уни енгиб қўйгандир. Бечора, умрида шоҳи кўйлак киймаганди»,— дея хаёлидан ўтказди у ва гулли ҳаво ранг шоҳидан бир тўпини қўлига олди.

— Бунинг бир кийимлиги қанча бўларкин?— сўради ёнида турган Доржидан.

— Агар баҳодир жангчига бўлса бир тўп керак, оддий одам учун ўн-ўн икки газ бўлаверади,— деб жавоб берди Доржи кулиб.

Эрдэнэ шоҳидан ўн икки газ қирқиб олди-да, уни тахлаб қўйнига тиқди.

— Намунча тортинчоқлик қиласан? Тўпи билан олавермайсанми?— деди Доржи.

Эртасига эрталаб Доржининг отрядини ҳаммадан олдин сафга турғазиди. Тез орада жангчилар истиқболига Сухэ Ботир етиб келди. У отдан тушиб, жангчиларга яқинлашди. Қўмондон хафароқ кўринарди.

— Сизлар ўғрилар эмас, Халқ армияси солдатларисиз. Кеча ўғирлаган нарсаларингни ҳозироқ шу ерга олиб келинглари.

Солдатлар жим турарди.

— Доржи отряд командирлигидан четлатилиб, калтак билан жазоланади. Отряд командирлигига Даржа ботир тайинланади. Тинч аҳолининг ҳатто нинасини олган одам ҳам судга берилади,— деди Сухэ Ботир баланд овоз билан.

— Қўмондон! Боғдихон армиясидагина калтаклаш мумкин эди. Бизнинг Халқ ҳукуматимиз тан жазосидан воз кечади дейишганди-ку?— деди солдатлардан бири.

Сухэ Ботир жилмайди.

— Ўғрилик билан ҳам фақат боғдихон армиясида шуғулланишарди, демак, жазо ҳам худди ўшандек бўлмоғи лозим.

Солдатлар кулиб, ўтов-ўтовларига тарқалишди-да, олган нарсаларини олиб чиқишди. Энг охири Эрдэнэ келди. У қўйнидан яхшилаб ўраб қўйилган ипакликни чиқариб берди.

— Бу нима?— сўради Сухэ Ботир.

— Бир кийимлик шоҳи.

— Қани ёзиб кўрсатчи.

Эрдэнэ матони ёзиб кўрсатди.

— Кимга олувдинг?— дея сўради Сухэ Ботир Эрдэнэга мулойим қараркан.

— Хотинимга,— оҳиста жавоб берди Эрдэнэ ерга қараб.

Сухэ Ботир хўжалик бўлими бошлигини чақирди.

— Менга бэйс Сумьян совға қилган шоҳини Эрдэнэга бер,— деди у. Сўнгра яна солдатларга мурожаат қилиб деди:

— Халқ армияси олдида олижаноб вазифа турибди. Тинч аҳолини талаш биз учун уят. Ёдингизда бўлсин, кимда-ким ўғирлик қилса, қаттиқ жазоланади.

Орадан бир неча кун ўтгач, Кяхтага барон Унгернинг гун Баяр бошчилигидаги сувори қисмлари етиб келди-да, Сухэ Ботир қўшинларига қарши ҳужум бошлади. Орада қисқа, лекин шиддатли жанглар бўлди. Эрдэнэ бу жангларда ҳам ўрناق кўрсатиб, раҳматномалар олди.

Баярнинг суворилари чекиниб, Халқ кўнгиллилари армияси ҳимояга тайёрлана бошлади. Разведка Кяхта томон Унгерннинг асосий кучлари келаётганини маълум қилди.

Мана, ҳал қилувчи кунлар ҳам етиб келди. Сухэ Ботирнинг қисмлари тепаликнинг жанг қилиш учун қулай бўлган ўққиларига ўрнашиб олди. Баҳор қуёши қизитиб турса-да, окоплар ичи салқин эди. Барча унгернчиларнинг ҳужумини кутарди.

Ниҳоят, душман етиб келиб ҳужумга ўтди. Жанг қизиб кетди. Унгернчиларга янги-янги мадад қисмлари келиб турарди, куч жиҳатдан улар устун эди. Куннинг ярмига борганда оқ гвардиячилар Халқ армияси қисмларини исканжага ола бошлади. Аҳвол ниҳоятда кескин тус олди.

Сухэ Ботир Эрдэнэни ўз олдига чақирди.

— Мана хат. Бунда Қизил Армиянинг Дэд-Шивада турган бир юз учинчи бригадаси командиридан мадад сўраб ятимос қилганман. Энг чопқир отни мингин-да, дарҳол жўна. Хавф туғилгудек бўлса, хатни йўқ қилиб ташла,— деди Сухэ Ботир.— Жангнинг тақдири сенинг буйруқни қандай бажаришингга боғлиқ бўлиб қолди. Тушундингми?

— Ўлсам ўламан, аммо хатни етказаман,— деди Эрдэнэ.

— Улишнинг нима кераги бор? Омон қайтишнинг керак.

Орадан бир неча минут ўтгач, Эрдэнэ Дэд-Шива томон от қўйди. Уни ўққа тутишди, аммо у хавфли зонадан эсон-омон ўтиб олди. Уч соатлардан кейин у манзилга етиб олиб, хатни бригада командирига берди. Шу пайт кабинетга новча бир ҳарбий кириб келди. У командир олдига келиб, бу қанақа хатлигини сўради. Командир жавоб берди. Шундан кейингина ҳалиги ҳарбий стол ёнида ўтирган Эрдэнэнга қаради. Ҳарбийнинг чеҳраси кутмаганда табассумдан ёришиб кетди.

— Эрдэнэ! Сен билан албатта учрашажагимни билардим!— у Эрдэнэнинг олдига келиб, уни қучоқлаб олди.

— Пётр... Азизим, эсон-омонмисан!— дея хитоб қилди Эрдэнэ ҳаяжондан кўзлари ёниб.

— Эсон-омонлик ҳам гап эканми, ҳали сенга ёрдам ҳам бераман,— жавоб берди Пётр.

— Комиссар, Сухэ Ботир биздан зудлик билан мадад беришимизни сўрапти,— деди командир Пётрга мурожаат қилиб.

— Совет ҳукумати Халқ ҳукуматига Мўғулистондан оқ гвардиячиларни қувишда ёрдам беришга ваъда берган экан, биз албатта буни бажаришимиз керак. Боз устига, бун-

дай ёрдамни мен Эрдэнэга у Итгэлт, мен эсам Павлов қўлида ишлаб юрган кезларим ваъда қилганман,— деди Пётр Эрдэнэни қучиб.

Тревога эълон қилиниб, бригадани оёққа тургазишди. Колонна бошида командирлар билан ёнма-ён Эрдэнэ ҳам елиб борарди.

19. Оқ гвардиячи генерал Резукин Сайдван ва Луугун хошунидан уч мингга яқин рекрут йиғиб, Унгерн қўшинларининг ўнг қанотида турарди.

Резукин Кяхтада Мўғулистон Вақтли ҳукуматининг барпо этилишига барҳам бериши ва Унгерннинг асосий кучлари билан бирлашиб, Совет Россиясига ҳужум бошлаши керак эди.

Резукиннинг бир полкига Павлов командирлик қиларди. Полк ташкил топиши пайти Павлов Итгэлтнинг олдига келди.

— Мана, дўстим, қизилларга қарши ҳаёт-мамот жангига кирыпмиз. Бизга солдатлар, отлар ва озиқ-овқат керак. Генерал Резукин билан шахсан учрашиб, унга ўнта от, шунча ҳўкиз ваъда қилишни маслаҳат кўрардим. Акс ҳолда, барибир тортиб олишади.

— Наҳот, текиндан-текинга беравериш керак бўлса?

— Ваъда қилиш бошқа, бериш бошқа, тушундингми?— деди Павлов ва хахолаб кулиб юборди!— Ташвишланма, дўстим, қизилларни енгандан кейин олтин-кумушга ботамиз.

— Енга олармикансиз?— сўради Итгэлт.

— Енгамиз. Улар уруш ва очлик натижасида тамоман ҳолдан кетишган. Уларнинг кулини кўкка совуриб, буюк Россияни қайта тиклаймиз,— деди калондимоғлик билан Павлов.

— Билмадим. Бошқа одам гапирганда ишонмасдим, сенга эса ишонаман. Генералинг билан қачон учрашишим керак?

— Истасанг, эртагаёқ учраш, у Заяин монастирида. Хоҳласанг, бирга боришимиз мумкин.

— Майли.

Итгэлт на ўз территорияси, на маблағи бўлган Унгерн ва унинг генераллари ғалаба қозонишига ишонмасди. Аммо мол-мулкни қўлдан чиқармаслик учун у Павловнинг маслаҳатига қулоқ солишга қарор қилди.

Шундай қилиб, Должин эрталаб сандиқни очди-да, генералга тортиқ этиш учун янги хадак олди. Галсан от эгарлаб берди.

— Сен барибир бизнинг муваффақиятимизга ишонмаяпсан. Лекин ишонадиган пайт келди,— деди Павлов улар монастирь томон боришар экан.

— Бу гапни қаёқдан олдинг, сенга ишонмасам кимга ишонаман, дўстим? Фақат илтимос, сен шундай қилки, мен ортиқ чиқимдор бўлмай,— деди Итгэлт ялтоқланиб.

— Биз сендан ҳеч нарса олмаслигимиз ҳам мумкин эди. Ҳазимизники ҳам етиб турибди. Булар, биринчи навбатда, ўзингга керак, қолаверса, бизга ҳам ортиқчалик қилмайди.

— Мен сенга ишонаман.

— Ҳали қараб тур, бу ерда икковимиз шундай корхоналар қурайликки!

— Жуда яхши. Мен бойликларимни яшириб қўяман. Кейин мовут фабрикаси очсак бўлади,— деди Итгэлт.

Аммо дилида бошқача фикрда эди. «Урушдан тирик қайтишни ўйласанг-чи, ошна. Кўнглинг корхона қуришни тусаганига ўлайми!»— дея ўйларди у.

Павлов билан Итгэлт монастирга етиб келгач, генерал Резукин қабулига жўнашди. Бу пайт Резукиннинг хонасида хошун ҳокимлари йиғилган бўлиб, генерал уларга боғдихоннинг солдатларини сафарбар этиш ҳамда от ва озиқ-овқат етказиб бериш ҳақидаги қарорини ўқиб эшиттирмоқда эди.

Итгэлт қулай пайдан фойдаланиб генералга яқинлашди.

— Саломатмисиз, жаноби олийлари. Мен ҳам давлатимизни қайта барпо этишдек улуг ишга арзимас ҳисса қўшиб, ўнта яхши от ва ўнта ҳўкиз берсам дегандим,— деди у генералга ҳадак узатиб.

Итгэлтнинг гапини Павлов таржима қилиб берди.

Генерал илжайганича, ҳадакни қабул қилиб олди.

— Манави мўғул нима деётганини эшитдингизми, жаноби олийлари? Боғдихонни қайта тахтга ўтқазганимиз учун ҳаммаларинг бизлардан миннатдор бўлмоғингиз ҳамда ишмизга садоқат билан ёрдам бермоғингиз керак,— деди генерал Итгэлтнинг елкасига қоқиб қўяркан.— Менинг армиямда хизмат қилишни истасангиз, сизни полк командирининг ёрдамчиси қилиб тайинлашим мумкин,— дея қўшимча қилди у Итгэлтга қараб.

— Мендек бир қулингизга ёпишмаган дард йўқ, шу сабабли бу олий мартабани қабул қилолмайман,— деди Итгэлт ҳазил аралаш. Сўнгра таъзим қилиб эшик томон тисарилди.

— Бундай иш хоҳишга қараб бўлаверади, мен сизни мажбур этмайман.

Орадан бир неча кун ўтгач, округда от, озиқ-овқат маҳ-

сулотлари сафарбар этиш бошланиб, қўлга илинган нарсани ортиб кетишди, аммо Итгэлтга тегишмади.

Резукиннинг қисмлари баҳорда Кяхтага юриш бошлади. Мўғул аскарлари орасида бош ламалик вазифаси Жамбалга юкланган эди. Қўшин йўлга чиқиш олдидан шахсан Заягэгэннинг ўзидан оқ фотиҳа олди. Заягэгэн оқ гвардиячи офицер формасини кийиб, камарига пистолет тақиб олганди. Бутун солдатлар унинг олдидан бош эгиб ўтишди, у ҳар бир солдатга муқаддас асо билан оқ фотиҳа берди.

Колонна бошида Павлов қўмондонлик қилувчи мўғул солдатларидан иборат полк борарди. Полк командирининг ёрдамчиси тайжи Пурэв эди. Унинг эгнида ҳаво ранг шоҳи дёл, белида зарбоф белбоғ, бошида князлик белгиси тақилган бара телпак.

Резукиннинг қўшини марказлашган таъминотга эга эмасди. Жангчилар йўл-йўлакай ризқи рўзларини ўзлари топиб тирикчилик қилишарди. Бундай таъминот, табиий, кўпроқ оддий ўғирлик, босқинчиликка ўхшаб кетарди. Улар ўзлари билан одамларни ҳам олиб кетишарди. Бироқ Резукин қўшинидаги мўғул солдатлари тўп-тўп қочиб кетишар, буни кўрган генерал ва офицерларнинг фиғони кўкка кўтариларди.

Зэлтэр қоровулхонасида Павловнинг авангард полки совет-мўғул қўшинларининг олдинда келаётган бўлинмасига дуч келиб қолди. Жанг уч соатдан ортиқ давом этди. Куннинг ярмига борганда ҳамма ёқ тинчиб қолди — мўғул солдатлари қочиб кетиб, Резукин офицерлари жангчиларсиз қолишди. Фақат элликка яқин оқ гвардиячилар жанг қилишда давом этарди. Улар орасида фақат битта мўғул қолганди. Бу Пурэв эди. Пурэв бу группага жасорати туфайли қўшилиб қолмаганди, албатта. Аксинча, у биринчи ўқ овози янграши биланоқ ўзини буталар орасига уриб, жанг пайти умуман бошини кўтармай ётганди. Охири оқ гвардиячи ҳам жуфтакни ростлаётганини кўргач, у ҳам отининг олдига югурди. Шу ерда унинг ажали етди. Пурэвнинг бошидаги оқ телпаги четга учиб тушиб, елиб бораётган отлар туёғи тагида қолиб кетди. Сухэ Ботирнинг жангчилари қочиб кетаётган оқ гвардиячиларни тақиб этмоқда эди. Душман қўшинларида шуҳрат ва эътибор қозонмоқчи бўлган яна бир сотқин шу зайлда ажал топди.

Бу жангда Эрдэнэ ҳам қатнашди. У ҳозир олдиндаги группада елиб борарди. Эрдэнэнинг қўлида фақат маузер бўлиб, у ҳар замон-ҳар замонда ўқ узиб қўярди. Юз қадамча олдинда отнинг бўйнига ёпишиб олган бир барзанги оқ

гвардиячи офицер от чоптириб борарди. У тез-тез орқасига ўгирилиб, пистолетдан таъқиб этувчиларга қарата ўқ узарди. Бу Павлов эди, бироқ Эрдэнэ уни танимади. Эрдэнэнинг тагидаги от учқурроқ бўлгани учун улар орасидаги масофа тобора қисқариб борарди. Мана, Эрдэнэ ўқ узди. Ўқ нишонга тегиб, миясидан ўқ еган от гурсиллаб ерга қулади. Павлов эгардан учиб кетди. Унинг қўлидаги пистолет анча нарига бориб тушди. У саросима ичида пайпасланиб қуролини излар экан, Эрдэнэ отидан сакраб ерга тушди-да, унга маузер ўқталди.

Павлов аста қўлини кўтарди, шу пайт улар бир-бирларини таниб қолишди.

— Эрдэнэ!— дея қувонч билан хитоб қилди Павлов. У қўлини тушириб, Эрдэнэнинг ёнига яқинлашди.

— Тўхта!— дея буюрди шунда Эрдэнэ.

Павловнинг пешанасидаги жароҳатдан тирқираб чиқаётган қон терга қўшилишиб, юз-кўзлари аралаш оқиб борарди. У қовжираган лабларини яланганча ҳансираб нафас оларди.

— Сен бу ерга қандай келиб қолдинг?— сўради Эрдэнэ маузерини ғилофига солмоқчи бўлиб.

Аммо шу пайт Павлов Эрдэнэга ташланиб, маузерини тортиб олмоқчи бўлди. Эрдэнэ Павловнинг кўкрагига мушт урган эди, у чалқамчасига қулаб тушди. Эрдэнэ ердаги пистолетни олди.

— Эрдэнэ, нима қилмоқчисан?— дея тиз чўкиб илтижо қилди Павлов.— Биз ахир дўстмиз, менинг хотиним, қизимни танийсан-ку. Менга раҳм қил!

Шундай дея Павлов йиғлаб юборди.

— Менга шафқат қил, ўлдирма. Ахир сенинг ҳам, менинг ҳам бола-чақамиз бор, раҳм қил!

«Шундай бақувват одамнинг ўзини ерга уришини қара-я,— дея хаёлидан ўтказди Эрдэнэ.— Балки, у оқ гвардиячиларга тасодифан қўшилиб қолгандир? Ер юзидаги етим-есирлар сонини кўпайтиришнинг нима кераги бор».

— Қани бўлмаса, тўрт томонинг қибла, жўнаб қол,— деди Эрдэнэ,— аммо яна қуролга ёпишадиган бўлсанг, ўзингдан кўр!..

Павлов аввалига уни қўйиб юборишаётганини тушунмади.

— Қаёққа бораман?

— Истаган томонингга.

— Орқамдан ўқ узмайсанми?

— Йўқол!

Павлов ўқтин-ўқтин орқасига қараб тепалик томон се-

кин юриб борди-да, сўнг қадамини тезлатиб, тезда кўздан ғойиб бўлди.

Эрдэнэ кечқурун Пётрга Павлов билан учрашуви ҳақида гапириб берди.

— Раҳмим келиб, қўйиб юбордим,— деди Эрдэнэ.

— Эҳтиёт бўл, қутурган итни бўшатиб юборсанг, ўзингга ташланади.

— Тиз чўкиб, хотиним, қизим ҳурмати қўйиб юбор, деб илтижо қилди ахир.

— Биласанми, Эрдэнэ, революция ўйинчоқ эмас. Бунда ё душманни ер тишлатасан, ёки ўзинг ҳалок бўласан. Бу Павлов қурулни қўлдан қўймайди, эртагаёқ ўзинг ва дўстларингга қарши курашга отланади, лекин ундан шафқат кутмай қўя қол.

— Йўғ-э.

— Мана кўрасан. Ашаддий душманга нисбатан раҳмдиллик қилиш керак эмас, буни сираям унутма.

Эртасига тонг пайти артиллерия тайёргарлигидан кейин мўғул-совет қўшинлари позициясига Резукиннинг асосий кучлари ҳужумга ўтди. Бироқ улар пулемётдан отилган ўтга дош беролмай ерга қапишиб олишди. Жанг анча чўзилди.

Етарли ўқ-дориси бўлмаган ва жангчиларининг узоқ жанг қилолмаслигига кўзи етган Резукин суворилар билан қанот томондан ҳужум қилиб жангни ўз фойдасига ҳал қилмоқчи бўлди. У ўнг қанотга мингдан ортиқ мўғул сувориларни юборди. Суворилар мўғул-совет қўшинлари позициясига қўққисдан ҳужум бошлашди. Аммо мўғул-совет қўшинлари уларнинг ҳужумини даф этиб, ўзлари қарши ҳужумга ўтишлари биланоқ суворилар пароканда бўлиб кетишди. Офицерлар уларни қурул билан тўхтатмоқчи бўлишганди, солдатлар уларни отиб ташлашди.

Кечқурун кун ботарга яқин Резукиннинг қўшинлари тормор этилди; қўшиннинг бир қисми қириб ташланди, бир қисми қочиб кетди, бир қисми эса асирга тушди.

Жамбал ҳам орқа-олдига қарамай қочиб қолди. Унинг ортидан Павлов етиб келди-да, омади юришмаган ламани отига мингаштириб олди.

— Ҳечқиси йўқ, ҳали уларга кўрсатиб қўямиз,— деди Павлов тишларини ғижирлатиб.— Акс қолда ёруғ дунё бизга торлик қилади.

Жамбал нима қиларини билмай жимгина борарди.

«Бу русни қизилларга тутиб берсам-чи? Шунда тирик қолишим ва муқофот олишим мумкин,— дея ўйларди у.— Аммо

буни қандай амалга ошириш керак? Унга кучим етармикин?»

Улар ўрмонга етиб боришгач, отга дам бериш учун тўхташди. Ҳар замон-ҳар замонда отишма овози эшитилиб турарди. Павлов ҳожатга чўнқайган эди, Жамбал унинг орқасидан келиб бошига милтиқ қўндоғи билан урди. Павлов шилқ этиб қулади. Шундан сўнг Жамбал унинг қўл-оёғини чандиб боғлади. Павлов ҳушига келгач, Жамбал уни эгарга ортиб, отнинг жиловидан етаклаганча қизиллар томон йўл олди.

— Нима қилмоқчисан?— дея хириллаб сўради Павлов.
— Сени қизилларга топшираман.

— Ахир сен билан маслакдошмиз-ку!

Жамбал индамай кетаверди.

— Менга раҳм қил, душманларга топширма менни!— дея ёлворди Павлов.

Жамбал яна индамади.

— Қизиллар сени ҳам омон қўйишмайди ахир,— дея Жамбални қўрқитмоқчи бўлди Павлов.

Жамбал яна индамай кетаверди.

— Мени, яхшиси, шу ерда ўзинг отиб ташла!

Жамбал Павловнинг мақсадини тушунди.

— Айёрлик қилмай қўя қол, оғайни, ёш бола эмасман-ку ахир,— деди у.

— Мен Халқ ҳокимиятига садоқат билан хизмат қилмоқчиман, шу боисдан манави оқ гвардиячи офицерни тутиб кел-япман,— деди Жамбал Халқ кўнгиллилари армиясининг разведкачиларига дуч келиб қолгач.

Павловни Пётр сўроқ қилди. Сўроққа Жамбал билан Эрдэнэ ҳам қатнашди. Павлов энди қочиб қутулолмаслигини англаган эди.

— Сени ўз вақтида гумдон қилмаганимга ачинапман,— деди Павлов Пётрга нафрат билан тикилар экан.

— Лекин ҳаммани гумдон қилолмасдинг, ошна,— дея хотиржам жавоб берди Пётр.

— Сизлар Россиянинг ажойиб кишиларини нобуд қилдинглар! Мени ҳам ўлдира қолинглар! Сизлардан раҳм-шафқат сўрамайман, хомтама бўлмай қўя қолинглар!— деди Павлов нафрат билан тупуриб.

— Тўғри айтдинг, биздан раҳм-шафқат кутма, сенга ўхшаганларни қириб ташлаш керак,— деди унга жавобан Пётр.

— Булар Россияни ҳалок қилишди, энди Мўғулистонни ҳалок қилишмоқчи. Сиз аяқовлар бўлсангиз, буларга эргашиб юрибсиз,— деди Павлов Эрдэнэга мурожаат қилиб.

— Овозингни ўчир! Бу ерда қандай хўжайинлик қилганларингни кўрганман. Визлар анқов, оми одамлар бўлсак ҳам оқ-қорани ажрата оламиз!— дея қичқирди Эрдэнэ.

Кечқурун Павловни отиб ташлашди.

— Кўрдингми, Эрдэнэ,— деди Пётр улар уйқуга ётишар экан,— у бизнинг қанча-қанча солдатларимизни қириб ташлади. Сен бўлсанг, уни қўйиб юбориб ўтирибсан.

Эрдэнэ чуқур хўрсиниб қўйди. Пётр яна ҳақ бўлиб чиққан эди.

20. Дулма қўйларни қўтонга қамаб овқатланиб олмоқчи бўлди. У ўчоқ олдида хаёл суриб ўтирганича, бир пиёла қатиқ ичди. Унинг бутун хаёли Тумэрда эди. Эри қаёқларда юрганийкин? Тез орада келаман деган одам, мана, икки йил бўляпти, на ўзи келади, на хат-хабар юборади. Дастлабки тунлари у тиқ этса, Тумэр келяптими, деб қулоқ соларди. Ит ҳуриса ўтовдан югуриб чиқарди-да, сўнг ҳеч ким келмаганига ишонч ҳосил қилгач, қайтиб кириб тўшакка ётар ва ҳўнг-ҳўнг йиғлай бошларди. Бора-бора у йиғламайдиган ҳам бўлиб қолди.

Орадан бир йил ўтди. Кўҳлик аёлнинг ёлғиз яшаши қийин бўлар экан. Унга тинчлик беришармиди? Шилқим эркакларни у калтак билан ҳайдар, баъзан қўлига пичоқ олишга мажбур бўларди. Шундан сўнг уни чиқиштиришмайдиган, ўч олиб, камситадиган, бегона овулда яшашинг қонунга хилоф, дея айблашадиган бўлишди.

Дулма аввалига бу ердан кўчиб кетмоқчи ҳам бўлди. Бироқ Тумэр бу ерга келса-ю, мени тополмаса, нима бўлади, деган хаёлга бориб, бу ниятидан қайтди. Тумэрдан эса ҳамон дарак йўқ. Баъзан Дулма қаттиқ хафа бўлиб кетарди. Нега Тумэр уни ташлаб кетди. Наҳот, у ҳам бевафо бўлса? Лекин яна тезда хафалиги тарқаб, Тумэр бундай пасткашлик қилмас, унга балки бирон кор-қол бўлгандир, дея ўйларди. Аммо бу фикрдан ҳам кўнгли таскин топмасди. Боёқиш жувон шу зайлда гоҳ бахтининг қайта кулиб боқишига ишониб, гоҳ яна ҳафсаласи пир бўлиб азоб чекарди.

У, жой солиш учун ўрнидан турди. Шу пайт ит акиллаб, ташқарида от дупури эшитилди.

— Ҳой, итингга қарасанг-чи!— дея дўриллади аллаким.

Дулма ўтовдан чиқди. У шу ерлик бойвачча Балданни дарҳол таниди. Унинг ёнида яна икки киши бор эди.

— Салом, жонидан! Қалай, яхши ўтирибсанми?

— Салом, ўзларингиздан сўрасак?

— Эринг ҳақида бирон янгилик йўқми?

— Йўқ.

— Ундай бўлса, бизларни қабул эт. Уч киши бўлиб кўнглингни овлаймиз.

Зўравонлар отдан тушиб, Дулмани ўтовга сургаб киришди. Дулма қаршилик кўрсатиб қичқирди, уларнинг қўлларини тишлади, аммо бир ўзи уч барзангига қандай ҳам тенг келсин? Дулманинг қичқирганини эшитиб, иккита қўшни кампир кирганди, бойваччалар уларни ўтовдан қувиб чиқаришди.

Чақирилмаган меҳмонлар муродлари ҳосил бўлгунга қадар Дулмага азоб беришди.

— Хафа бўлма, биз яна келаемиз. Фақат яхшироқ кутиб олсанг бўлгани. Агар уч киши камлик қилган бўлсак, тўрт киши бўлиб келаемиз!— деди Балдан тиржайиб отига қамчи босар экан.

Дулма ортиқ чидолмади. Эртасига аравага икки от қўшиб, жўнаб кетди. Қорамолларни у ҳозирча фойдаланиб туришин, кейин бир гап бўлар, дея қўни-қўшнилари улашди.

Дулма қаёққа кетаётганини ўзи ҳам билмасди. Уни бағрига оладиган ота-онаси ҳам, таниш-билишлари ҳам йўқ эди. Итгэлтнинг олдига борсинми? Йўқ, у ерга сира ҳам бормаиди. У Тумэрнинг юрти, Засатхон хошунига боришга қарор қилгунча чўл бўйлаб аравада икки кун дайдиб юрди.

Йўлда бир оти ўлиб қолди, иккинчиси жуда ҳолдан тойди. Яна йўлда тунашга тўғри келди. Саргардонликнинг учинчи кунини ҳам тугади. Туни билан йиғлаб чиққан Дулма эрталаб яна йўлга тушди. Жувон пешинга яқин мўъжазгина бир овулга дуч келди. Дулма шу ерда дам олишга қарор қилди. Овулнинг хўжайини уни очиқ чеҳра билан кутиб олди. У аёлнинг бошидан кечирганларини билгач, шу ерда қолавер, ўзинг ҳам дам оласан, менга ҳам рўзғор ишларида қарашиб юрасан, дея таклиф қилди.

Азоб чеккан одам бировнинг ширин гапига дарров ишона қолади. Бинобарин, Дулманинг бундан бошқа иложи ҳам йўқ эди. Унга қўй боқтирадиган бўлишди. Қорнини тўйғизиб, бошпана бергандан кейин буюрган ишни бажармай бўлармишми? Дулманинг ўзи ҳам қўй боқишга ўрганиб қолганди. Жувон хўжайинга ёқиб қолган боисидан у Дулмани яқинда хотини ўлиб, тул қолган укасига олиб бермоқчи бўлди.

Хўжайиннинг укаси оғир-босиқ, аммо тиришқоқ одам эди. У акасидан ҳайиқар, унинг чизган чизигидан чиқмасди. Бу сафар ҳам у акасининг сўзини икки қилмади. Қиш ўтиб, баҳор келгач, уларнинг тўйлари бўлди. Дулма ҳам ортиқча ўйлаб ўтирмай унга тегишга кўна қолди. Ахир унга бошпана беришди, эркалаб, айланиб-ўргилишди, шундай бўлгач, у ҳам

яхшиликка яхшилик қайтарди. Аммо у янги эрини яхши кўрмасди.

Хўжайини ёз пайти ўртонда хизмат қилиши керак эди. У ўз ўрнига укаси билан Дулмани юборди.

Дулма ўртон бекатида овқат пиширар, отларни эгарлашга ёрдам берар, баъзан аравакашлик ҳам қиларди. Дулма аста-секин ҳамма нарсаларни унутгандек бўлар, аммо Тумэрни тез-тез эслаб турарди. Тумэрни у яхши кўрарди, аммо бу бахт, худди тушда кўргандек, қисқа бўлди. Баъзан у Тумэрни тушида кўриб, уйғониб кетар ва бунинг фақат туш эканини билгач, юм-юм йиғларди. Шунда эри, сенга нима бўлди, деб сўраса, Дулма яширмай: «Мени нима қилсанг қилавер, лекин мен Тумэримни эсдан чиқаролмайман. Ё парвардигор, нега бунчалар бахтсиз эканман?» — дея нола қиларди.

Кунларнинг бирида ғарб томондан келаётган қўшин ана шу бекат орқали ўтди. Булар Магсаржавнинг ғарбий чегараларда оқ гвардиячилар билан жанг қилган олдинги қисмлари эди. Магсаржавнинг шахсан ўзи келаётганини эшитиб, ташвишга тушган ўртончилар олдиндан овқатлар пишириб, чой қайнатишди, отларни силаб-сийпаб тозалашди.

Қисм кечга яқин бекатга етиб келди. Колонна олдида оқ отлар минган икки одам қўлида байроқ кўтариб келарди. Байроқнинг бири қизил, иккинчиси сариқ эди.

Улар орқасида бир қатор бўлиб қора отларда қилич яланғочлаган олти сувори, улардан кейин саман отда Магсаржавнинг ўзи келарди. Бекат қаршисига келганда унинг имоси билан карнайчи саф олдига чиқди. Карнай чалиниши билан колонна таққа тўхтади. Суворилар отдан тушишди. Форма кийиб олган ўртон назоратчиси Магсаржавнинг олдига бориб, махсус тайёрланган ўтовга таклиф этди. Утов олдига байроқ қадаб, ҳар бир байроқ олдига соқчи қўйишди. Жангчилар бекатда отряд-отряд бўлиб жойлашишди. Хоянинг отряди бир ўтов билан бир чодирни эгаллади.

— Чанқаб кетяпман, сув топиб ичмасам бўлмайди, — деди Тумэр сувдонни олиб палаткадан чиқар экан. Йўл четида каттакон кигиз ўтов бўлиб, унинг дудбуронидан кўкиш тутун ўрлаб чиқмоқда эди. Утов олдида бир аёл ўтин ёриш билан овора эди. «Ут ёнаётган жойда албатта сув ҳам бўлади», — дея ўйлади Тумэр ва ўтов томон йўл олди. Тумэр яқинлашган сари аёл унга қаттиқроқ тикила бошлади.

Сўнгра у бирдан: «Тумэр, Тумэржоним!» — дея қичқириб юборди-да, Тумэрга қараб югурди. Аммо у Тумэрнинг ёнига етиб келмасданоқ йиқилди. Тумэр аёл тепасига югуриб борди-ю, хотинини таниди.

— Дулма! Дулма!

Бироқ Дулма жавоб бермади, у ҳушидан кетиб қолганди. Одамлар тўпланиб, Дулманинг эри ҳам етиб келди.

— Унга нима бўлди?

Аммо унга ҳеч ким жавоб бермади, ҳамма беҳуш ётган аёлга ажабланиб қараб турарди. Кимдир Дулмага сув сепган эди, у кўзини очиб, атрофида турганларга бирма-бир тикилди. Мана, унинг нигоҳи Тумэрга тушди.

— Тумэр, Тумэржоним!— дея алам билан қичқирди у ва ҳўнграб йиглаб юборди.

— Нега йиғлайсан? Мен тирикман, сен ҳам тирик экансан. Қўй, йиғлама,— деди Тумэр Дулмани қучиб.

— Ёқасидаги тугмасини ечиб қўйинг,— деди Дулманинг эри Тумэрга қараб.

Тумэр бу одамга мулоим боқиб жилмайди-да, Дулманинг ёқа тугмачасини ечди. Дулма бўлса худди биров ҳозир Тумэрни тортиб оладигандек уни қучиб, кўксига бошини қўйиб олди. Тумэрни кўрар кун ҳам бор экан-ку! Аммо Дулма унга ҳозир нима дейди?

Дулманинг эри Тумэр ҳақида акасидан ҳам, Дулманинг ўзидан ҳам кўп эшитганди. Демак, ўша паҳлавон шу одам экан. Бундайлардан нарироқ юрган маъқул. У одам Тумэр ҳозир Дулмани етаклаб кетадигандек қўрқа-писа:

— Ёрдамнингиз учун раҳмат. Нима бўлганда ҳам мен хотинимни ўтовга олиб киришни керак,— деди.

Тумэр ҳеч нарса тушунолмади.

— Қанақа хотининг? Нималар деяпсан?

Шу пайт Дулма ўрnidан туриб, сочларини текислади-да, Тумэрнинг кўзларига алланечук тикилиб деди:

— Ҳа, Тумэр, мен унинг хотиниман. Нега шунча пайт йўқ бўлиб кетдинг? Менинг бошқа иложим қолмаган эди.

Тумэр ҳаммасига тушунди.

— Ўғлим қани?— дея сўради у.

— Сен яшириниб юрган пайтингда касалга чалиниб нобуд бўлганди, аммо ўшанда сенга азоб беришни истамай, бу гапни айтмагандим. Ё парвардигор, нега мени бунчалар бахтсиз қилиб яратмасанг!

Яна кулфат! Ҳам хотиндан, ҳам ўғилдан жудо бўлибди у! Бу ёруғ жаҳонда у яна ёлғиз! Тумэр ўзи билмаган ҳолда ердаги сувдонини олди-да, қаёққа боришини билмаган одамдек бир оз иккиланиб тургач, қўққисдан Дулмага мурожаат қилиб:

— Сенда битта эгар топиладими?— дея сўради.

21. Барон Унгернинг Кяхтага ҳужум қилган асосий кучлари Сухэ Ботир қўшини ҳамда Қизил Армия жангчилари томонидан тор-мор этилди. Сухэ Ботир Эрдэнэни ургалик ўртоқлар билан алоқа боғлаш учун юборишга қарор қилди.

Эрдэнэ жўнаш олдидан Пётр билан учрашди. Улар ажрашиб кетганларидан кейин бошларидан кечирган воқеаларни бир-бирларига гапириб беришди.

— Сен берган от билан Бийска етиб олдим,— дея ҳикоя қилди Пётр.— Кейин уни сотдим-да, амаллаб уйимга едим. Партия тез орада мени фронтга юборди. Ушандан бери Совет ҳукумати учун жанг қиляпман.

— Мамлакатингизда очарчилик экани тўғрими? Миш-мишларга қараганда, сизлар кўп чидай олмасмишсиз.

— Тўғри, жуда қийин аҳволга тушиб қолгандик. Нон ҳам, қурол ҳам етишмасди. Бунинг устига интервентлар — Европанинг деярли ярми устимизга ҳужум бошлади. Мана кўряпсан, уларнинг ҳужумини даф этдик, бундан ташқари, сизларга ҳам ёрдам беряпмиз. Узимизга ҳам қийин, аммо биз ҳаммасини ҳам эплаймиз. Ҳали кўрасан, Эрдэнэ, биз шундай бир қудратли давлат барпо этайликки! Вақти келиб, Россияга, менинг уйимга меҳмонга борасан!

— Шундай экан, бизнинг Мўғулистон ҳам кучли давлатга айланади. Узинг шундай деган эдинг. Ҳамма ишлар сен айтгандек бўляпти, энди сен билан бунақа масалаларда тортишиб ўтирмайман.

— Мўғулистон, албатта, кучли давлатга айланади! Лекин, бу ўз-ўзидан амалга ошмайди. Бунинг учун, дўстим Эрдэнэ, кўп меҳнат қилиш керак бўлади. Сен бундан қўрқмайсан, суягинг меҳнатда қотган. Лекин сен энди боёнлар учун эмас, ўзинг учун ишлайсан.

Улар тонг отарда хайрлашишди-ю, Эрдэнэ шу заҳоти Урга томон йўл олди. Эрдэнэ Ургага эсон-омон етиб олиб, Сухэ Ботирнинг хатини тайинлаган одамига топширди.

Ургада Эрдэнэга Довчиннинг Унгерн қўлида ишлашини хабар қилишди. Довчинда бир муҳим ҳужжат бўлиб, ургалик ўртоқлар бу ҳужжатни қандай қилиб қўлга тушириш йўлини топишолмай туришган экан.

— Мен уларни, Довчинни ҳам, унинг хотинини ҳам билман, уларнинг қўлида хизматкорлик қилганман. Балки, мен бу ишнинг уддасидан чиқарман,— дея ўз хизматини таклиф қилди Эрдэнэ.— Лекин у қанақа ҳужжат эканини менга тушунтирсангиз бўлгани.

— Ҳужжатда айтилишича, Унгерн мағлубиятга учраган тақдирда, ван Найдан бошчилигида бир қанча одам қочиб кетиши лозим экан. Биз ана шу одамлар кимлигини билишимиз керак.

— Майли, бир ҳаракат қилиб кўраман,— деди Эрдэнэ.

Кеч кириб, қуёш ботиш олдидан Эрдэнэ Довчиннинг уйига равона бўлди. Князь уйда йўқ экан. Эрдэнэни Гэрэл қарши олди.

— Қаёққа ғойиб бўлиб кетдингиз? Менга сира раҳмингиз келмайди, шекилли,— деди Гэрэл хафа бўлиб.

— Бундай алғов-далғов пайтларда мен бир жойда кўп турулмайман,— дея ноаниқ жавоб берди Эрдэнэ.

Гэрэл анигини сўраб ўтирмади, Эрдэнэ ёнига келдими, бас, унга шунинг ўзи етарли эди. У дастурхон тузашни буюриб, Эрдэнэни меҳмон қилишга киришди.

— Сочларингиз оқариб кетибди,— деди Гэрэл табассум билан Эрдэнэнинг бошидан битта оқ сочини юлиб олар экан.

— Қариб қолдим шекилли,— дея кулиб жавоб берди Эрдэнэ.— Ҳозир Довчин нима иш қиляпти?

— Оқ гвардиячилар билан илакишиб қолган,— деди Гэрэл эридан таъна қилгандек.— Менимча улар ҳам гаминларга ўхшаш босқинчи-ўғрилар бўлса керак.

— Тўғри,— деди Эрдэнэ Гэрэлнинг гапини қувватлаб,— босқинчиларнинг худди ўзгинаси. Лекин биз уларни ҳам тупроғимиздан улоқтириб ташлаймиз, энди бунга кучимиз етади. Фақат бу ишда ҳамма бизга ёрдам бермоғи лозим.

— Мен қандай ёрдам беришим мумкин?— Гэрэл бошини кўтариб Эрдэнэнинг кўзларига тик боқди.

— Халқ партияси ҳақида ҳеч нарса эшитганмисан? Гаминлар Кяхтадан қувилгач, у ерда Вақтли халқ ҳукумати тузилган.

— Лекин Довчин улар даҳшатли, ярамас одамлар, деяпти-ку.

— Бўлмаган гап, Гэрэл! Мен ҳам, Даржа ботир ҳам шу партия аъзосимиз. Хўш, бизларнинг нимамиз даҳшатли экан.

— Шу гапингиз ростми?

— Мен алдашга одатланган эмасман, айниқса сенга ёлгон гапирмайман.

— Бу гапингиз тўғри. Лекин Довчинга бу тўғрида асло оғиз очманг, нақ ҳалок бўласиз.

— Буни биламан. Менга бир нарсада ёрдам беролмайсанми?

— Қандай ёрдам экан?

— Довчинда бир муҳим ҳужжат бор. Агар ўша ҳужжатни топиб берсанг, бизга катта ёрдам қилган бўлардинг.

— Лекин мен саводсизман-ку. Унда нима кўп — қоғоз кўп.

— Бирга қарай қолайлик,— дея таклиф қилди Эрдэнэ. Гэрэл бир оз ўйланиб қолди-да, кейин шартта ўрнидан туриб деди:

— Сиз учун ҳамма нарсага тайёрман.

— Азизим Гэрэл, мен учун эмас, Мўғулистонимиз учун.

— Йўқ, бу ишни сиз учун қиламан. Сиз эсангиз, истаган ишингизни қилаверинг.

Эрдэнэ билан Гэрэл Довчиннинг бутун қоғозларини қараб кўришди, аммо керакли ҳужжатни топишолмади.

— У бир папкани сира қўлидан қўймайди. У ҳужжат балки ўша папкададир,— деди Гэрэл.

Кеч кирди. Кечки овқатга Довчин ҳам етиб келди.

— Қаёқдан кун чиқди?— деди Довчин Эрдэнэга шубҳа билан тикилар экан.

— Гаминларнинг қўлига тушиб қолгандим, аммо барон Унгернинг аскарлари мени қутқариб олишди. Мана энди қадрдон дўстларни бир зиёрат қилай деб келдим,— дея тutilмай жавоб берди Эрдэнэ.

Довчин Эрдэнэга ишонқирамай қараб қўйди. «Бу қўтос ёлғон гапиряпти,— дея хаёлидан ўтказди у,— афтидан, қизиллар билан топишганга ўхшайди, Ургада жосуслик қилиб юрган бўлса керак. Агар шундай бўлса, уни қўлга олиш керак. Аммо қандай қилиб қўлга оламан уни? Девдек кучи бор, мени бир зумда пачақлаб ташлайди. Ҳозирча ўзимни гапларига ишонгандек кўрсатиб турай-чи. Кейин бир гап бўлар».

«Ҳозир Довчиннинг қўл-оёғини боғлаб қўйиб, папкадаги қоғозларни қараб кўрсам-чи? Папка ана, қаравот ёнидаги столда турибди. Борди-ю, ҳужжат папкада бўлмаса-чи. Йўқ, бундай қилиш ярамайди, у ҳолда бутун ишнинг расвосини чиқариб қўйиш мумкин»,— дея ўйларди Эрдэнэ ҳам шу пайт.

Сухбат қовушавермагач, эркаклар тамаки тутатишди. Гэрэл қимиз олиб келиш учун ташқарига чиқди.

— Эрдэнэ, сен билан биз дўстлармиз шекилли. Шундай экан, бир-биримизга ёмонликни раво кўрмаслигимиз керак,— деди Довчин тўсатдан жимликни бузиб.

— Сиз мендан бир нарсада шубҳаланияпсизми?— хотиржам сўради Эрдэнэ.

— Қизиллар — разил одамлар, уларга хизмат қилгим

Йўқ, яхшиси, барон Унгернда ишлаганим маъқул,— деди Довчин саволга жавоб бермай.

Гэрэл қимиз кўтариб кирди.

«Уни қўлга тушириш учун ҳозироқ контрразведкага хабар қилмоқ лозим. Аммо буни қандай амалга оширсам экан?»— Довчин ўтирган жойида питирчилаб қолди. У ўрнидан туриб, тезроқ чиқиб кетишнинг пайига тушганди.

— Мен бўзани илитишни буюрдим. Тайёр бўлиб қолгандир. Чиқиб олиб келмайсанми?

Гэрэл шундай дегач, Довчин анча енгил тортди.

— Яхши,— деди у хотиржам бир қиёфада ташқарига чиқар экан. У эшик орқасига чиқиб, контрразведка бошлиғи полковник Сапойллога хат ёзди-да, хизматкорлардан бирига хатни зудлик билан кўрсатилган адресга етказишни буюрди. Лекин Эрдэнэ ҳам пайтдан фойдаланиб қолди. Довчин ташқарига чиқиши биланоқ, у папкани титкилаб, керакли ҳужжатни қўйнига солиб олган эди.

Шу пайт дарвозанинг тақирлаб ёпилгани эшитилди.

— Довчин мен ҳақимда хабар юборган бўлса керак,— деди Эрдэнэ.

— Чинданам, ҳовлидан чиқиб кетгандай бўлди,— деди Гэрэл ташвишга тушиб.

— Мен кетишим керак.

— Мени бир марта ўпинг!— деди Гэрэл Эрдэнэга яқинлашиб.— Мен сизни кутаман.

Гэрэлнинг чеҳраси шодликдан ёришиб, ёноқлари қизарди. Аммо бу бир лаҳзалик бахт эканини у ҳали билмасди...

Довчин ўтовга қайтиб кирди.

— Эрдэнэ қани?

— Билмадим, уни сен кузатиб қўймадингми?

Довчин атрофга олазарак қаради-да, папкага ташланди.

— У муҳим бир қоғозни ўғирлаб кетибди. Унга сен ёрдам бердингми?

У Гэрэлнинг ёқасига ёпишди.

— Ҳужжат қани?

— Қанақа ҳужжат? Мен ҳеч нарса билмайман.

— Бадбахт, нима қилиб қўйдинг ўзи!— дея қичқирди Довчин хотинига мушт ўқталиб.

— Бу кунингдан баттар бўл!— деди истехзо билан Гэрэл ва кулиб юборди.

— Мен сени Сапойллонинг қўлига топшираман, ана ўшанда кунингни кўрсатиб қўйишади.

— Улгуролмайсан!— дея қичқирди Гэрэл қўлига пичоқ олиб, Довчиннинг устига бостириб борар экан.

— Жинни бўлдингми?— Довчин қўрқувдан капалаги учиб, орқасига чекина бошлади. Каравот олдига етганда, у бирдан оёғи тагида турган столчани олиб Гэрэлга отди. Столча Гэрэлнинг қўлига тегиб, пичоқ ерга учиб тушди. Гэрэл пичоқни оламан, деб энгашган эди, Довчин ўзини унинг устига ташлади. Гэрэл унга чап бериб, ўрнидан турган ҳам эдики, ўтовга тўрт оқ гвардиячи отилиб кирди.

— Оёқ-қўлини боғланг бу мочағарнинг! У қизиллар билан тил бириктириб, мени ўлдирмоқчи бўлди! Уни яхшилаб калтакласанглар, шеригини қаерга яширганини айтиб беради,— деди Довчин ҳансираб.

Лекин қанча қийнашмасин, Гэрэл чурқ этиб оғиз очмади. Шундан кейин Унгернчилар жувоннинг кўксига «Қизилларнинг жосуси» деган тахтача боғлаб, дорга осибди.

Тунда Эрдэнэ дўстлари билан бирга бориб, унинг жасадини дордан тушириб олди. Эртасига Гэрэлни Далан Давхардаги зовурлардан бирига дафн этишди.

Гэрэлнинг жасадини қабрга тушираётганларида Эрдэнэ марҳумага сўнги бор қараган эди, назарида, бечора жувоннинг кўкариб кетган лаблари: «Бу ишни сиз учун қилман»,— дея шивирлаётгандек туюлди.

Бу ажойиб аёл уни қанчалар юракдан, астойдил севганини Эрдэнэ энди тушунди. Гэрэл уни деб ҳеч нарсадан тап тортмади, ҳатто ўлимга ҳам тик борди. Эрдэнэ унинг севгисига севги билан жавоб бермагани учун энди ачинди. Шуни ўйлар экан, унинг қалби ўртанар, юраги тилка-пора бўлаётгандек туюларди.

ИККИНЧИ КИТОБ

Ботқоқ учраб қолар ҳатто саҳрода
Севимли ёрингни билмоқ лозим хўб.

(Халқ қўшиғидан)

Булоқдан сув олиб қуришиб бўлмас.

(Халқ мақоли)

Манзилгача йироқ йўл,
То абад мардона бўл!

(Халқ қўшиғидан)

БИРИНЧИ ҚИСМ

1. Темирчилар касабасини айланиб, Урга шаҳрини қоқ ўртасидан кесиб ўтувчи Сэлбэ дарёси бўлмаганда, шаҳар ҳар хил ахлат ва чиқиндига тўлиб кетган бўларди. Баҳор кезидаги тошқин одатда дарё қирғоқларига қиши билан тўкилган ахлат, гўнглари оқизиб, тозалаб кетарди.

Ёз фасли дарё қуриб қолгучи эди. Аммо шунда ҳам унга ҳар хил чиқиндиларни тўкиша берарди...

Ёз куни кечқурун, тун шаҳар узра ўз қора пардасини ёпган пайтда суви қуриб қолган дарё қирғоғидан бир хушбичим йигит одимлаб борарди...

Чингэлт тоғидан Урга томон гоҳ кучайиб, гоҳ пасайиб муздек шабада ёсиб турарди. Шаҳардан сон-саноқсиз итларнинг тинимсиз акиллаши эшитилмоқда эди. Агар итларнинг ҳуриши бўлмаса, Урга чўл қўйнидаги қадимий шаҳарнинг вайронасига ўхшаб қолган бўларди.

Мана, йўловчи йигит ўзини кўприк тагига олди. Кўприк тагидаги устунлар, синчлар орасидан эҳтиёт бўлиб юрмоқ лозим эди. Шу пайт йигит қаттиқ сўкиниб қўйди — унинг оёғи остидан вангиллаганича бир ит ўзини четга отди.

Кўприк таги янада қоронғироқ бўлиб, бу ердан зах, шиптир ҳиди анқиб турарди. Ёз кезлари дарё суви қуриб қолганда, бу кўприк тагида қаровсиз қолган болалар паноҳ топарди.

— Бато, бу сенмисан? — қоронғида кимнингдир овози эшитилди.

Муҳтарам китобхон бир вақтлар Зая монастирида тиланчилик қиладиган Жаргал исмли болани эсласа керак. Бу ўшанинг овози эди. Ҳозир Жаргал ўн тўққизга кирганди. Бундан икки йил илгари онаси дунёдан ўтгач, у карвон билан биргаликда пойтахтга келиб, бир савдогарга ишга ёллан-

ганди. Аммо Жаргалнинг иши ўнгидан келмади — битта чини пиёлани синдириб қўйгани учун уни ҳайдаб юборишди. Ушандан бери йигитча ана шу кўнгилисиз кўприк тагида тунаб юради. Яқинда эса Ургада тўсатдан Батони учратиб қолди. Улар ўтиришиб Зая монастыридаги ҳаётларини эслашди. Сўнгра Бато ҳам, Жаргал ҳам бир-бирларига кейинги ҳаётлари ҳақида гапириб берди.

Бато ҳам муаллимнинг ўлимидан сўнг кўчада қолганди. Ҳаёт Батога ҳам, Жаргалга ҳам шафқат қилмади, улар эндиликда беихтиёр бир-бирларига суяниб қолдилар. Кундузи иккаласи ҳам тўғри келган ишларни қилишар: одамларнинг бозордан харид қилган гўшт нимталарини уйларига олиб бориб беришар, ҳовлилардаги гўнглари тозалашар, ўтин ёришар эди. Тунда эса шу ерга — кўприк тагига келиб тунашарди.

Ҳозир кунлар исиб, ҳаётлари бир оз енгиллашган эди. Аммо қиш келса нима бўлади? Жулдур кийим-бошу йиртиқ этиклариди аҳволлари нима кечади? Қишгача ҳали анча бор, унинг ташвишини қилмай турса ҳам бўлади. Лекин ҳозир эртани ўйлаш керак эди.

— Мен, — дея жавоб берди Бато. — Зимистонни қара, бир қарич наридаги нарса кўринмайди-я! — Батонинг овози титраб чиқди, у афтидан: ҳалиги вангиллаб қочган итдан қўриқиб кетган эди. — Бу ерда қанақа ит ётганди?

— Ўзингнинг малланг-да, уни бекор бу ерга ўргатдинг!

— Бечоранинг нақ тумшугини босиб олибман.

— Неча марта ҳайдадим, кетмади... Бугун у-бу ишладингми? — деди Жаргал тагидаги похолни текислаб.

— Амбанга қўй нимтасини олиб бориб бергандим, уч мунгу беришди. Кейин нақ шаҳар четига икки нимта олиб боргандим, саккиз мунгу тўлашди. Амбандаги қўшни хотин озгина бўғирсоқ билан бир пиёла шўрва берди. Бўғирсоқларни ҳозир бирга баҳам кўрамиз, — деди у қўйнидан тугунча олиб.

— Мазали экан, — деди Жаргал бўғирсоқни курсиллатиб чайнаб экан. У ўрнига ўрнашиб ётиб олди.

— Марҳум муаллимимиз бунақа бўғирсоқдан менга ҳар куни бир тақсимча берарди, — деди Бато ўрнига чўзилар экан.

— Раҳматлик онам менга бўғирсоқнинг энг яхшиларини олиб қўярдилар, — деди Жаргал хўрсиниб. — Ҳозир иссиқ чой бўлганда борми!

— Қани энди, дадамни учратсам! Мен уни охириги марта шу ерда кўргандим, у чиройли оқ от миниб қаёққадир елиб кетганди.

— Бошқа одамни кўриб, дадам деб ўйламадингми?

— Йўғ-е, наҳот дадамни танимасам.

— Менинг қидирадиган одамим ҳам йўқ. Балки, бир ҳисобда шундай бўлгани яхшидир?

— Бунинг нимаси яхши экан? Ота-онамни ўйласам, кўнглим қувонади. Уларни албатта топиб оламан.

— Хаёл суришни бас қил, ухлаймиз.

Батонинг сира уйқуси келмади. Хаёл уни ҳар тарафга олиб кетаверди. Оила қўйнида ўтган болалик йилларини, муаллими Эрэнчинни эслаб кетди. Кейин Хонгор ва Солонгони эслади. Ҳозир у Итгэлтнинг қизи ҳақида аввалгидан бутунлай бошқача ўйларди. Солонгони ўйлаган кезлари у совуқни ҳам, очликни ҳам унутар, ҳаёт кўзига дурустроқ кўрина бошларди. Шунда у ўзини, назарида, юмшоқ каравотда, шоҳи кўрпаларга ўраниб ётгандек, бой-бадавлат оила фарзандидек ҳис қиларди. Батонинг юзига роҳатбахш табассум югурди, бироқ шу пайт хаёли тарқаб, ич-ичидан хўрсиниб қўйди. «Наҳотки, мен Итгэлтнинг қизини орзу қилолсам? Мени унга тенг кўришармиди»,— дея ўкинч билан хаёлидан ўтказди у остидаги похолни текислар экан.

Тун ярим кечадан ошгандагина ухлаб қолган Бато кун ёйилиб кетганда, аллақандай музыка овозидан уйғонди. Бато кўзини очди. Жаргал ҳамон уйқуда эди. Бато дўстини уйғотди-да, иккаласи биргаликда кўприк тагидан чиқишди. Музика садолари яққолроқ эшитила бошлади.

— Бу нима?— сўради Жаргал.

— Билмадим,— дея жавоб қилди Бато.

Шу пайт кўчанинг бошида суворилар кўринди. Олдиндаги отларда музикачилар келарди. Кўчага одамлар тўплана бошлади. Бато билан Жаргал суворилар келаётган томонга югуришди. Халқ кўчанинг икки томонига тизилиб, отлиқларни томоша қиларди. Ҳар бир суворининг елкасида қуроли, ёнида қиличи бор эди. Гарчи сувориларнинг устидаги кийимлар ҳам, отлари ҳам турлича бўлса-да, бу ҳарбий қисм эканлиги аниқ эди. Олдиндаги бир жуфт кўк отда бири қизил, бири сариқ байроқ тутган икки байроқдор келарди. Байроқлар шамолда улугвор қилпираб борарди. Шаҳарга Халқ кўнгиллилари армияси кириб келмоқда эди. Йўлнинг икки четига қатор тизилиб олган шаҳарликлар колоннадаги таниш-билишларини кўриб, исмини айтиб қичқиришар, олқиш-лашар эди. Аскарлар ҳам одамлар ичида танишларини кўргач, қўлларини кўтариб, бахтиёр жилмайишарди.

— Буни қаранг-а! Боғдихоннинг армияси милтиқлари билан қуролланганига қарамай, гаминлардан енгилган эди, бу-

лар берданкалар билан ҳам барчасини тумтарақай қилиб юборишди.

— Миллат уйқудан ана шундай уйғонади.

— Демак, боғдихонимиз ҳам қутқарилади,— деди шу яқинда турган занги Чулун ва мамнуният билан мўйловини силаб қўйди.

Бир пайтлар молия министрлигида хизмат қилган Шарав Чулун томон ўгирилди-да:

— Уша шахватпараст чолингиз Мўғулистонга ҳеч қандай бахт келтирган эмас. Аксинча, халқнинг бошига кулфат солди,— дея ўшқирди.

Байроқдорлар ортидан баланд саман отда Сухэ Ботирнинг ўзи келарди.

— Қаранглар, Дароз Ботир!— деб қичқирди кимдир оломон орасидан.

— Халқ кўнгиллилари армиясининг бош қўмондони ҳақида бундай ножўя гапиришга қандай тилинг борди?

— Уни ажойиб лашкар боши ва жуда жасур одам дейишди.

— Мўғулистоннинг бахтига яхшиям шу одам бор экан.

— Бало-қазолар ва азоб-уқубатлардан кейин доим тинчлик, осойишталик ҳукм суради. Тангрига шукур, бизгаям осойишталик насиб этди,— деди Чулун.

Пойтахтга Халқ кўнгиллилари армиясининг кириб келгани ҳақида ҳар ким ўзича фикр юритар, кўз ўнгида содир бўлмиш воқеаларга ўзича муносабатда бўлар эди.

Эрта тонгда балқиб чиққан қуёш ер юзини нурафшон этди. Урга байрам тусини олди.

Бир йил илгари Сухэ Ботир нотинч пойтахтни тарк этар экан, бу ерга қайта келиш-келмаслигини билмаганди. Сухэ Ботир ўшанда қалбида ўз халқини озод қилишдек улуг мақсад билан шимол томон йўлга чиққан эди. Ҳозир ўша оғир пайтлар ҳақида қанча кўп ўйласа, эришилган ғалаба шунчалик улугвор туюларди. Уша кезлари душман томонидан босиб олинган Урга ташвиш ва сукунатга чўмганди, ҳозир эса ҳамманинг чеҳрасида шодон табассум.

Сухэ Ботир ўшанда пойтахтдан чиқиб кетаркан, ғалаба билан қайтишига ишонди ва бу қувончли кунларга эришиш учун жон олиб, жон бериб жанглар қилди. Ана ўша кунлар келди, аммо ҳали ҳам ғалаба тўла-тўқис қўлга киргани йўқ. Тўғри, мамлакат устига ёпирилган бўрон босилди, қора булутлар тарқаб, еру осмон мусаффо бўлди, аммо... Сухэ Ботир кулиб қўйди. У партизанлар армиясини ташкил этаётганда қаттиқ жангларга тайёрланар экан, сочини текис қирдириб

ташлагани эсига тушиб кетди. Кекса полк сартароши ўшанда унинг сочини устара билан қирар экан:

— Сочингиз жуда яхши, қалин экан, худди ёш йигитлар-никага ўхшайди, ичида биронта оқи кўринмайди-я,— деганди.

Шундан сўнг унинг сочини Кяхтани забт этганларининг эртаси куни олишди. Ҳозир унинг чакка сочлари бутунлай оқариб кетганди. Шунга қарамай у бахтиёр эди. Сухэ Ботир жанг тугаши биланоқ телеграф томон елиб борди-да, бутун дунёга: «Мўғулистон озод бўлди. Янги Мўғулистон бутун давлатлар билан дўстлик муносабатлари ўрнатишни истайди»,— деган сўзларни эълон қилишни буюрди. Шу сўзларни айтар экан, унинг кўзлари ёшланди. Отининг жиловини тугиб турган ординарец буни кўриб:

— Кўзингизга бир нарса тушдими?— дея сўради.

— Ҳа,— деди Сухэ Ботир кулиб,— қувонч тушди шекилли!— Сўнгра у тепалик устига чиқиб, анчага довур Урга томон тикилиб турди.

— Хўш, мана, ўтовнинг дудбуронини ҳам очдик,— деди Сухэ Ботир ўзига ўзи жавоб бераётгандек,— бундан буён уй-жойлар ҳаракатини қилишимиз керак.

Озодлик учун жонини қурбон қилган барча қаҳрамонларнинг орзулари ушалиб, мамлакат узра эрк қуёши нур соча бошлаганидан Сухэ Ботир беҳад бахтиёр эди. У ахир шуларни деб қилич чопишни, нишонга аниқ ўқ узишни ўрган-ди. Унинг хатти-ҳаракати зое кетмади. У армияда энг моҳир сувори ҳисобланарди. Аммо янги давлат қуриш учун шуларнинг ўзи етарли эмас экан.

Янги Мўғулистонни Совет Россиясидан бошқа бирон давлат танимади, демак, ҳали кўп қаршиликларни енгишга тўғри келади. Йўқ, ҳали қурол-аслаҳани йиғиштириб бўлмайди, қўлда қурол билан ишга киришиш керак.

Сухэ Ботир оддий жангчилардан эди. У тақдир тақозоси билан давлат раҳбари даражасига кўтарилиб, олдида ҳал қилиниши зарур бўлган юзлаб масалалар кўндаланг бўлди. Энг мураккаб масалалардан бири боғдихонга бўлган муносабат масаласи эди. Мўғулистоннинг ҳам диний, ҳам маъмурий ҳукмдори бўлмиш бу чол гаминлар билан ҳам, Унгерн билан ҳам оғиз-бурун ўпишган эди. Унинг Мўғулистон бошига солган кулфатларини санаб саногига етиб бўлмайди. Бироқ бу доғули, сотқин одамга тегиб бўлмасди. Кечагина боғдихоннинг чопари армияни Хойн Бургалтойда кутиб олиб, Сухэ Ботирга совға-салом инъом этганди. Тўғри, бу енгилиб, саросимага тушиб қолган, эндиликда ғолибга тилёғламалик қи-

лаётган ҳукмдорнинг чопари эди, лекин Сухэ Ботир халқ бу «пайгамбар» чолни ҳали ҳам эъзозлашини билгани учун чопар лозим бўлмиш ҳурмат-эҳтиром билан қабул қилинди. Хуллас, ҳозирча боғдихон билан муроса қилиб туриш керак эди. Аратлар ҳатто унинг чопаридан ҳам дуо олиб, «пайгамбарга» ўз совғаларини инъом этиш иштиёқида ёнардилар.

Боғдихоннинг шахсан ўзи Сухэ Ботирга совға-саломлар юборгани ва унинг чопари Халқ кўнгиллилари армиясини Ургадан анча нарида кутиб олгани ҳақидаги шов-шув зумда ҳамма ёққа тарқалди. Бу шов-шув янги халқ ҳукуматига жуда қўл келди. Сухэ Ботир ўз қўшинига боғдихоннинг табригини ўқиб эшиттирганда кўпчилик тиз чўкиб: «Яшасин муқаддас боғдихонимиз Жавзандамба!» дея қичқирди. Боғдихон гаминлар ҳамда барон Унгерн иккаласидан ҳам кучлироқ душман эди. Унинг таъсирини куч билан йўқотиб бўлмасди. Гаминлар ва Унгернни Мўғулистон баданига ёпишиб олган кана каби эзиб ташлаш мумкин бўлса, боғдихондан бундай усул билан қутулиш қийин эди. Бу масалада яхшилаб тайёргарлик кўриш лозим бўларди.

Сухэ Ботир Ургага ўз қўшинлари билан кириб борар экан, хаёли ана шу фикрлар билан банд эди.

Бато билан Жаргал ўтиб бораётган қўшинни завқ билан томоша қилиб туришарди.

— Қара, анави саман от энг чопқирни бўлса керак!

— Нега унақа дейсан?

— Тўши ва оёқларига қара...

Бироқ Жаргал отлар билан иши йўқ эди. Уни милтиқ, қилич, найза каби қуроллар кўпроқ қизиқтирарди. Ахир боёқиш Жаргал умри бино бўлиб от минмаган эди-да.

Мана, мўғул суворилари ўтиб бўлгач, кўчада рус отлиқ аскарлари пайдо бўлишди. Рус қўшинлари Мўғулистонга Вақтли ҳукуматнинг илтимоси билан келганди. Тиш-тирноғига қадар қурўланган душманни ёлғиз мўғулларнинг кучи билангина енгиш қийинлигини Сухэ Ботир яхши биларди. Барон Унгерннинг қўшинлари тор-мор этилганига қарамай, кураш ҳали ҳам давом этарди. Шу сабабли Ургага мўғул қўшинлари билан бирга Қизил Армия қисмлари ҳам кириб келишди. Бу ҳаммага бўлмаса ҳам, кўпчиликка маълум эди.

Рус колоннаси бошида бир хил от минган тўрт сувори қўшар нурида ялтираётган трубаларни чалиб боришарди. Бато русларни кўриб қўрқиб кетди. У дарҳол оқ гвардиячиларни эслаганди.

— Булар оқлар-ку, юр кетдик,— деди у Жаргалга шивирлаб.

Бироқ қўшинларни томоша қилишга берилиб кетган Жаргалнинг қулоғига гап кирмади.

— Қочдик деяпман сенга, бўлмаса чатоқ бўлиши мумкин!— Бато дўстининг енгидан тортди.

Лекин Жаргал бу гап ҳам унинг гапига эътибор бермади.

— Трубаларини қара. Одамни худди илондек чулғаб олган-а.

— Труба-прубангни қўйсанг-чи,— деди жаҳл билан Бато.— Ҳов анави дорга осиб қўйишади, ана ундан кейин...— Бато сўзини тугатмади. У биринчи қаторда келаётган норғул чавандозга тикилиб қолди-да, бирдан:

— Пётр амаки!— деб қичқариб юборди.

Сувори у томон ўгирилиб қараган эди Бато яна:

— Пётр амаки!— дея қичқирди.

Шундан кейин сувори отининг бошини Бато томонга буриб сафдан чиқиб келди. Бу русга нима керак экан, дея қўрқиб кетган Жаргал орқасига тисарилди. Оломон ҳам ҳайрат ичида орқага чекиниб, отлиққа йўл берди. Уртада Батонинг ёлғиз ўзи қолди.

Пётр отдан сакраб тушиб Батони қучоқлаб олди.

— Оббо ўғлим-ей, эсон-омон юрибсанми, ўзим ҳам сени дарров танидим,— деди у Батонинг пешанасидан ўпар экан.

Ота-онаси қучоғида бахтиёр ўтган ёшлигини эслатиб турувчи, болалигидан танийдиган одамни учратганидан Бато ниҳоятда хурсанд эди. Унинг кўзлари жиққа ёшга тўлди.

— Онанг қани?— дея сўради Пётр одамлар орасидан Долгорни қидириб.

Рус кишисининг мўғул йигитча билан илиқ сўрашаётганини кўрган оломон уларга яқинроқ сурилди.

— Ўғлини учратиб қолган бўлса керак,— деди бир аёл уларга мулойим тикилиб.

— Топган гапингни қара-ю, йигитча мўғул, анови киши бўлса рус. Улар қанақасига ота-бола бўларкан?

— Рус бўлса ҳам мўғулча сўрашяпти, демак, ўзимизнинг одамлардан,— дерди гапини маъқуллаб ҳалиги аёл.

— Ҳозир оймнинг қаердаликларини билмайман,— дея жавоб берди Бато Пётрга.— Уртада ёлғиз ўзимман, дадамни қидириб юрибман.

— Қаерда яшяпсан?

— Тўғри келган жойларда,— деб жавоб берди Бато ерга қараб.

— Ундай бўлса ҳозир мен билан юр, ўртоғингни ҳам бирга олиб бор. Ҳозирча мана бу нонни еб ол. Қорнинг очлиги кўзингдан билиниб турибди.

Пётр сумкасидан қотган нон ва калла қанднинг каттагина бўлагини олиб унга узатди.

Бато нарида турган Жаргални чақириб, қотган нон ва қанднинг ярмини дўстига берди. Уларнинг олдига бошқа болалар ҳам келган эди, Пётр уларга ҳам бир чақмоқдан қанд бўлашиб берди.

— Бу қизиллар ҳақиқатан ҳам дуруст одамларга ўхшайди,— деди бир мўйсафид мўғул.

— Қизил Россия сизларнинг дўстингиз, у энди сизларни доим қўллаб-қувватлайди,— дея жилмайди Пётр.

— Гаминлар ҳам, Унгерн ҳам «сизларнинг дўстларингизмиз», дейишарди. Аввал сизларни ҳам кимлигингизни бир синаб кўришимиз керак,— деб қичқирди кимдир оломон орасидан.

— Яхши, синаб кўравер,— деди Пётр ҳалиги одамга жавобан, кейин Батога мурожаат қилди: — Қани, болалар, энди колоннага етиб олайлик.

Пётр Батога дадаси ҳақида гапириб берди. Эрдэнэ ҳозир алоҳида қисмлар билан мамлакатнинг шимоли-ғарбида жанг қилмоқда экан. Бу қисмларга оқ гвардиячиларнинг қолган-қутган тўдаларини тугатиш вазифаси юкланганди.

— Хуллас, даданг билан тез ўртада кўришасан,— деди Пётр хулоса қилиб.— Ҳозирча сен ҳам, оғайнинг ҳам мен билан турасизлар.

Рус ҳарбий қисмлари Улясутай водийсига лагерь қуришди. Бато билан Жаргал Пётрнинг палатасига жойлашишди. Болалар рус тилини билишмас, лекин солдатларга қурол тозалашда кўмаклашиб, отларига қарашиб юриб анча-мунча рус сўзларини ўрганиб олишди ва имо-ишора ёрдамида амалтақал гаплашадиган бўлиб қолишди. Пётрнинг ёрдами билан болаларга кийим-бош ҳам топиб беришди. Шинеллар анча узун эди, шу боисдан болалар бошқа жангчилардан фарқ қилиб туришарди. Бато билан Жаргал сут-қатиқ ичгани кириб туришадиган овулдаги аратлар уларга «полк ўғиллари» деб ном қўйишганди.

Кунлардан бирида болалар айланиб юриб бир ўтовга кириб қолишди. Ўтов бекаси уларни ёғлиқ қатиқ билан меҳмон қилди. Шу пайт Жаргалнинг мақтанчоқлиги тутиб қолди. Батонинг дўсти солдат формасини кийгандан буён ҳар хил ёлғон-яшиқларни тўқиб мақтаниш одатини чиқарганди. Жар-

гал ҳозир ҳам Унгерн бандалари билан бўлган жангларда қатнашгани ҳақида гапира бошлади.

— Биласизми, хола, мен баронни шахсан ўзим отиб ўлдирганман,— дея мақтанди Жаргал.

Дўстининг бундай «олиб қочишини» жинидан ёмон кўрадиган Бато жаҳли чиқиб, унинг биқинига туртди. Жаргал шунда ҳам тинчимади.

— Оғайним Бато бўлса полкда энг зўр қиличбоз ҳисобланади. У қиличини кўтарса бас, албатта бирортасининг боши кетади. У ана шунақа йигит!

Кампир ҳайрон бўлиб қолди:

— Ёш бўлишларингга қарамай, жасур ва уддабурон экансизлару. Буларнинг ҳаммасини сизларга ким ўргатди?

— Буям ҳолва,— дея давом этди Жаргал.— Мен осмонда учиб кетаётган қушнинг уриб тушираман!

Бато яна Жаргалнинг биқинига туртди:

— Бас қил. Юр, кетайлик, деяпман сенга!

Бироқ Жаргални энди тўхтатиш қийин эди.

— Дўстим агар истаса, бир қилич тортишда учта бошнинг узиб ташлайди, билдизми!— дея гапини тугатди Жаргал.

— Балли-е! Бундай қилич тортишни у қаерда ўргана қолибди?— дея сўраб қолди уларнинг ортидан аллаким.

Бато билан Жаргал бараварига овоз эшитилган томон ўгирилишди.

Орқа томонда турган каравотдан жилмайганича баланд бўйли бир мўғул туриб келди.

— Бир йўла учтасини дейсанми?— Шундай дея ҳалиги одам хахолаб кулиб юборди.

— Қара,— дея шивирлади Бато,— у қўшин олдида саман от миниб борган одам-ку. Эсингдами?

Ҳақиқатан ҳам бу одам Сухэ Ботир эди.

Жаргал бошини қашлаб қўйди.

— Хўш, қиличбозлар, бу ерга қайси ўлкалардан келиб қолдинглар?— сўради Сухэ Ботир узун шинель кийиб олган болаларга ҳамон жилмайиб тикилар экан.

Жаргал ҳам, Бато ҳам бошини эгиб жим туришарди.

— Хўш, ҳеч бўлмаса, барон Унгернни қаерда отганингни гапириб бер.

Бато Жаргалнинг қулоғига:

— Кетдик!— дея шивирлади.

— Қаёққа? Тўхтанглар ахир! Мен қаерда жанг қилганларингни билгим келяпти.

Болалар ҳамон индамай туришарди.

Сухэ Ботир болаларнинг бу мавзуда гапиргилари келмаётганини кўргач, жиддий тортиб, деди:

— Бўлмаса, қаерда туришларинг, нима иш қилишларингни айтинглр.

— Улар рус армиясидан,— дея болаларнинг ўрнига жавоб берди ўтов бекаси.

— Уларга қандай қилиб қўшилиб қолдинглар?— дея мулойимлик билан сўради Сухэ Ботир Батога мурожаат қилиб.

Шундан сўнг Бато ҳамон ердан кўзини узмай, бошидан кечирган барча саргардончиликлари ҳақида гапириб берди.

— Ҳа, комиссар Пётр сен ҳақингда менга гапириб берган эди. Эрдэнэнинг ўғлиман, дегин-а? Сенинг қанақа қиличбозлигингни отанга гапириб бераман.— Сухэ Ботир оппоқ, йирик тишларини кўрсатиб яна жилмайди.

Бато уялганидан, ер ёрилса-ю, ерга кириб кетсам, дерди. Ҳаммасига анови Жаргал айбдор, ҳали ташқарига чиқсин, мерганликни унга кўрсатиб қўяман, дерди Бато ичида. Елғончилиги ошкора бўлганидан хижолатда қолган Жаргал ерга қараганича бурнини тортиб турарди.

— Майли, бир оз кулишиб олдик, энди бўлди,— деди Сухэ Ботир.— Даданг соғ-саломат. У оқ гвардиячилар билан оғзаки эмас, чинакамига жанг қиляпти.

— Дадам ҳозир қаердалар?

— Ханд-Чинван монастири яқинида. Дадангни роса соғингандирсан?

— Жудаям,— оҳиста жавоб берди Бато.

— Ҳа, дадасини ҳамма ҳам соғинади,— деди Сухэ Ботир худди ўзига-ўзи жавоб бераётгандек хаёлга чўмиб. Шу пайт у марҳум отасини эслаганди.

Бу воқеа бир йил муқаддам содир бўлган эди. Сухэ Ботир узоқ йўлга — Совет Россиясига кетаётганди. Ушанда отаси оғир касал ётганига қарамай, у барибир йўлга отланди. Батани озод қилишдек буюк вазифа унинг жўнашини талаб қилганди. Отаси эсон-омон кўришайлик, дея унга оқ йўл тилаб қолди, аммо улар бошқа кўриша олмадилар — ўғил келгунча чол оламдан ўтди. Сухэ Ботирнинг бу овулга келишининг сабаби, овул хўжайини дадасининг ўртоғи эди, шу туфайли у ҳар замон-ҳар замонда бу ерга келиб, кўнгил ёзиб кетарди.

Ўтовнинг ичи тинчиб қолди. Жаргал ҳам, Бато ҳам бу тинчликни бузишга журъат этолмай туришарди.

— Ҳечқиси йўқ, ўғлим, душманни тор-мор этайлик, ана ўшанда даданг шон-шараф билан қайтиб келади,— дея ниҳоят тинчликни бузди Сухэ Ботир.

— Мен ойимни ҳам топишим керак,— деди ийманибгина Бато чуқур хўрсиниб қўяр экан.

— Сабр қилсанг, ойингни ҳам топамиз.

Сухэ Ботирнинг ишонч билан дўстона айтган бу гаплари Батога умид бағишлади.

Рост, Сухэ Ботир шундай дедими, демак, ота-онамни албатта топаман, дея ўйлади Бато.

Шу пайт декчадаги сут қайнади. Сухэ Ботир декчани ўчоқдан олиб, столга қўйди. Бека хурмачада қатиқ олиб келиб қўйганди, Сухэ Ботир пиёлаларга янги қатиқдан қуйди.

— Қани, ўтиринглар,— деди у болаларга қараб.— Айтишларича, қатиқ қилич чопишга куч бўлармиш.

— Биз ичдик,— дея оҳиста жавоб берди Бато.

Бир оздан сўнг Сухэ Ботир йўлга ҳозирлана бошлади.

— Бизани армиянгизга бутунлай қўшиб олмайсизми?— дея тўсатдан сўраб қолди Жаргал.

— Қилич чопишни чинакамига ўрганиб олмоқчимисан? Йўқ, болакайлар, сизлар учун яқинда қиличбозликдан ҳам муҳимроқ машғулот топилади. Сизлар ўқишларинг, билим олишларинг лозим. Сен ҳам, Бато, ўқишинг керак. Яқинда шундай бир билим юрти ташкил этамизки, уни битирган ёшлар ўз навбатида бошқаларни ўқитади. Сизлар ана шундай ўқишга кирасизлар. Комиссар Пётр бу ҳақда менга гапирганди.

— Ҳа, ўғлим, жўнаяпсанми?— дея сўради шу пайт ўтовга кириб келган хўжайин Сухэ Ботирдан.

— Ҳа, вақтим бўлиб қолса, келаси ҳафта яна келарман.

Ҳаммалари ўтовдан чиқишди. Сухэ Ботир ирғиб отига минди-да, улар билан қўл силтаб хайрлашгач, лаҳзада кўздан ғойиб бўлди. Болакайлар ҳам меҳмондўст оила билан хайрлашиб лагерлари томон равона бўлишди. Йўл-йўлакай Бато оғайнисининг роса таъзирини берди.

— Ўзинг ҳам роса лофчи экансан-да, сенга ўхшаган ёлғончи оламда топилмаса керак.

— Ўтовда бош қўмондоннинг дам олаётганини қаёқдан билай. Уни кўрмай қолганимизни қара. Мен бу гапларни кампирга гапираётгандим.

— Бир йўла уч бошни чопар эмишман! Шундай дейишга қандай тилинг борди?!

— Э оғайни, аввалига бешта демоқчийдим, лекин ўзим ҳам жуда ошириб юбормай, деб ўйлаб қолдим.

— Мерганлик ҳақида гапиришга бало бормиди! Яна келиб-келиб баронни отган эмиш! Ақлдан озибсан! Айт-чи, нега бунақа ёлғон гапирасан-а?

— Чиройли ёлгондан ҳаёт ҳам кўзингга гўзалроқ кўри-
нади,— деди унга жавобан Жаргал кулиб.

Бато лагерга келгач, Пётрга Сухэ Ботир билан учра-
шув ҳамда Жаргалнинг ёлгон-яшиқ гаплари ҳақида гапи-
риб берди. Пётр кулавериб, кўзларидан ёш чиқиб
кетди.

— Мен сизлар ҳақингизда бош қўмондонга гапирган
эдим,— деди Пётр кулгидан тўхтаб.— Сизлар албатта ўқимо-
ғингиз керак. Янги Мўғулистонга яқин келажакда жуда
кўп саводхон одамлар керак бўлади.

Орадан бир неча кун ўтгач, болалар билим юртига жў-
нашди. Жўнаш олдидан уларга янги шинель, шим, гимнас-
тёрка ва этиклар беришди.

— Уҳ-хў!— деди Жаргал.— Билим юртида ҳеч кимнинг
бунақа кийими бўлмаса керак. Бизга ҳамманинг ҳаваси ке-
ладиган бўлди-да.

Мана, улар аравага ўтириб шаҳар томон йўл олишди.
Пётр отини арава ёнидан юргазиб, уларни кузатиб борди.
Бато хомуш тортди. У лагерга, Пётр ва солдатларга ўрганиб
қолган бўлиб, улардан ажрагиси келмасди.

Сахий ёз қуёши аёвсиз қиздириб турарди. Иссиқданми,
араванинг бир маромда тебраниб боришиданми, болаларни
мудроқ босди.

2. Бутун Мўғулистон бўйлаб: Халқ кўнгиллилари армия-
си Қизил Армия қисмлари билан биргаликда оқларни бу-
тунлай енгиб, Ургани олибди ва боғдихон ҳукмронлигини
чеклаб қўйибди, деган хабар яшин тезлигида тарқади. Бу
хабар Итгэлтнинг овулига ҳам етиб келди. Аввалига Павлов-
нинг, қизиллар бойларни ёқтирмайди, деган гапини эслаб,
Итгэлт роса диққат бўлди. У ҳар эҳтимолга қарши, ўзингга
эҳтиёт бўл, қўшнингни ўғри тутма қабалида иш тутиб, бутун
бойликларини: олтин-кумуш, қимматбаҳо мўйналар, шоҳила-
рини тоғдаги пастқам бир жойга кўмиб қўйди.

Мана, у Вақтли халқ ҳукуматининг босмадан чиққан Ма-
нифестини топди. Маълум бўлишича, Манифестда унга қар-
ши бир оғиз ҳам гап йўқ экан. Оқлар, гаминлар каби бутун
босқинчиларнинг Мўғулистондан қувилиши унинг ҳам ман-
фаатига тўғри келарди. Итгэлтнинг ўтмишда бир оддий арат
бўлганини ҳамма яхши билади.

«Орамизда ноёнлар, феодалар ва бой аратлардан чиққан
очкўз ва шуҳратпараст одамларнинг учраб туриши
бизни ташвишга солмоқда. Улар ўз манфаатларини ҳамма
нарсадан ҳам юқори қўйиб, олий унвонларга, юқори лаво-

зимларга кўтарилишга ҳаракат қиладилар. Бундайлар хоинлик қилишдан ҳам қайтмайдилар. Буни доим эсда тутиш керак». Итгэлт Манифестдаги бу сўзлардан аввалига кўнгли хира бўлди. Лекин яхшилаб ўйлаб кўргач, булардан ўзига тегишли бирон-бир ёмон гап топмади.

Тўғри, у Резукин билан учрашган, аммо, биринчидан, оқ гвардиячиларга ҳатто битта эчки ҳам бергани йўқ, иккинчидан эса, генерал билан учрашганини ҳеч ким билмайди, учинчидан, бу учрашув билан бирон-бир одамга, айниқса, Халқ ҳукуматига зарар етказгани йўқ.

Манифестда бой аратлар, ҳатто хон ва ноёнларнинг мол-мулкини мусодара қилиш ҳақида бир оғиз ҳам гап йўқ. Чет элликлар ҳақида эса: «Тинч яшаётган чет эллик граждандар ҳаёти ва мол-мулки дахлсиз ҳисоблансин»,— дейилганди.

Чет элликларнинг мол-мулкини эҳтиёт қилиш буюрилгач, ўзимизникилар, айниқса, оддий аратлардан чиққан одамларнинг мол-дунёсига тегишмас ахир. Шеригига унинг оиласини ёмон аҳволга ташлаб қўймасликка ваъда қилган бўлса-да, ҳар ҳолда Павловдан нарироқ юргани маъқул. Ундай деса, нега уларнинг аҳволи ёмон бўлади, дея ўйларди Итгэлт. Қизи Зая-гэгэн билан яшаётган бўлса, рус бойига ёрдам бериб туриш эса Заянинг қўлидан келади. Шундай экан, наҳот улар Итгэлтнинг ёрдамига муҳтож бўлсалар. Шундай бўлса-да, бир бориб хабар олиб келиши керак. Ким билсин, Павлов қайтиб келгудек бўлса, Итгэлт хижолатда қолиши мумкин. Ҳа, бир бориб келиши керак, мамлакат тинчиб, ҳамма нарса ўз изига тушиб олгач, уларга қандай муносабатда бўлиши кейин маълум бўлиб қолар. Шундай қилиб, Итгэлт бир кун кечки пайт отини минди-да, Павловникига жўнади.

Павловнинг хотини билан қизи монастырь яқинидаги гишт заводи территориясидаги янги квартирада туришарди. Уйда фақат Павловнинг хотини бор экан, қизи монастырда, Зая-гэгэнникида бўлса керак. Павловнинг хотини Итгэлтни яхши қарши олди, лекин бир лаҳзадан кейин кўнгли бузилиб, йиғлаб юборди. Эридан шу пайтга қадар на хат, на хабар бор эди.

— Хавотир олма, эринг тегирмонга тушса бутун чиқади-ган эркаклардан,— деди Итгэлт уни юпатиб.

Дастурхонга ўтиришгач, бека ароқ олиб чиқди-ю, бир лаҳзадан кейин унинг кўзидаги ёшдан асар ҳам қолмади. Шунда у тўсатдан Итгэлтнинг лабидан ўпиб олди. Ҳайратдан Итгэлтнинг оғзи очилиб қолди, аёл бўлса оқч нарса бўлмагандек, қадаҳларга яна ичимлик қуйди.

— Россиямиз адоийи тамом бўлди,— деди бир оз кайфи ошиб аёл.— Подшоҳ ҳазратлари ўлдирилди. Ҳаммасининг кули кўкка соврилди.

Ҳозир на Россия, на оқ подшоҳ ҳақидаги гаплар Итгэлтнинг қулоғига кирмай қолганди. Унинг икки кўзи меҳмондўст беканинг лорсиллаган сийнасида эди.

«Бу бойвуччани ҳам бир тўшимга тортсам ёмон бўлмасди»,— дея ўйлади Павловнинг мазахўрак компаньони. Аммо ишни қандай бошлашни билмасди. Нима бўлганда ҳам бойвучча номи бор, эҳтиёт бўлиш керак. Тўғри, Итгэлт авваллари бирон-бир имконият бўлмагани учун унга эътибор қилмаганди. Ҳозир эса Итгэлтнинг оғзидан суви келиб, уни ўз қўйнида ҳис қила бошлади.

«Кел, аввалига мен ҳам бир ўпиб кўрай-чи,— дея ўйлади у,— кейин бир гап бўлар. Ароқдан қизариб кетганини қара-я».

Итгэлт гандираклаб ўрнидан турди-да, аёлнинг орқа томонидан бориб, айиқдек ёпишиб олди. Аёл қаршилик билдирмади, аксинча, ўзи унинг янжигга тикилди. Шундан сўнг Итгэлт уни даст кўтариб олди.

— Тўхта, мен ўзим. Ахир, ётоқхонамизнинг қаердалигини билмайсан-ку.— Аёл шундай дея уни қўшни хонага бошлади.

Итгэлт Павловниқидан фақат эртасига жўнади. Йўлда борар экан, у барваста бойвуччанинг қайноқ бўсаларини эслаб мийиғида кулиб қўярди. Итгэлт қирнинг майин шабада-сида ҳузур қилиб борар эди. Нима бўлганда ҳам, ҳаётда у истаган нарсасига эришяпти, шундай бўлгач, мақсад сари қунт билан боравериш керак. Йўл-йўлакай таниш овулларга кириб бўза ичган Итгэлт оқшом пайти уйига қип-қизил маст ҳолда кириб борди.

— Шундай пайтда ароқхўрлик қилиб юришга бало борми,— дея койиди уни Должин.

— Ишинг бўлмасин...— тўнғиллади унга жавобан Итгэлт. Сўнг ўтовга кириб келган Хонгорга қараб деди:

— Отнинг эгарини олиб қўй!

— Олиб қўйдим, дада. Энди жойингизга ётиб ухланг,— деди Хонгор ва дадасининг жавобини кутмаёқ уни ечинтиришга тутинди. Итгэлт қаршилик қилмади. Хонгор энди ўн еттига кирганига қарамай, дадасидан ҳам баландроқ ўсиб, жуда чиройли йиғит бўлганди. Солонго эса тўлароқ бўлиб, ота-онасининг назарида унчалик ҳусни йўқ эди. Лекин у, бутун оила аъзоларидан фарқли ўлароқ, мулойим ва хушфёъл қиз эди.

— Солонго бир бузоқчадек гап, дунёга онасининг Итгэлт

эркалаган пайтидаги кўзи билан қарайди,— дея жуда тўғри айтган эди бир сафар Няма.

Хонгор-чи... Кўзининг қаттиқлигидан ҳатто Итгэлт ҳам унга тик қаролмасди. Тўғри, Итгэлт ҳар замон-ҳар замонда Хонгорга дўқ-пўписа қилиб қўйишни яхши кўрар, аммо ўзи ҳам ўғлининг барча ўжарликларига тоқат қиларди. Итгэлт Хонгорни жуда яхши кўради. Ахир у ягона меросхўри, хонадони ва насл-насабининг кўз қораси, келажаги-да. У ўғлига бутун мол-мулкларни унинг учун тўплагани, яқин ўртада буларнинг ҳаммасига Хонгорнинг ўзи эга чиқишини уқтиришга ҳаракат қиларди. У ўғлининг ана шу улкан бойлик билан фахрланишини истарди. Лекин Хонгор бу нарсаларга бефарқ қарарди. У фақат тойларни минишга ўргатиш, учқур отда пойга чопиш, ёй отиш ва ошиқ ўйнашни яхши кўрарди. Кези келганда эса муштлашувларда ҳам қатнашавларди. Аммо даромадни ҳисоблаш, отасининг топшириғи билан одамлардан қарзни ундиришни эса у жинидан ёмон кўрарди. Итгэлт аввалига Хонгорнинг бу қилигидан ташвишланиб юрди, аммо вақт ўтиши билан ўғлим албатта тириш-қоқ, тиниб-тинчимас хўжайин бўлади, деган қарорга келди. Солонго бўлса ҳар куни Итгэлтдан: дангаса, бесўнақай, тасқара деган таъна-тазарру эшитгани эшитган эди.

Галсан ҳамон Итгэлтга садоқат билан хизмат қилиб, унинг йилқисини боқарди. Утган йили Дулма кетиб қолгач, Итгэлт уни Ханда исмли ёшгина бир қизга уйлантириб қўйди. Шундан сўнг Итгэлт Ханда билан ҳам бир неча бор пинҳона учрашди. Ханда ювош, кўринишда Дулмачалик гўзал бўлмаса ҳам, ҳали ёш, ишчан жувон. Бунинг устига сир сақлай билади. «У Должиндан фақат ёшлиги билангина фарқ қилади»,— дея ўйларди Итгэлт. Лекин Галсан отларга қараб қирда ётиб қолган кечалари Итгэлт Ханданинг олдига қанда қилмай кириб туради.

Кекса Няманинг ўтови аввалгидек Итгэлтнинг ўтови ёнига тикилган. Няма ҳамон хотини ва қизи билан қўй боқади. Сурэн бўйи етиб, жуда чиройли қиз бўлган. Бир куни Итгэлт Зая монастирига кетаётганда Солонго билан гаплашиб турган Сурэнни кўриб қолди. «Солонго худди онасига ўхшаб, сиргирдек бесўнақай хотин бўлса керак,— дея ўйларди Итгэлт.— Сурэн бўлса оҳу каби қадди-қомати келишган қиз. Нилуфар ботқоқда ўсади, деб шуни айтсалар керак-да. Мана шу исқирт Няма ва Хишиг қўлида шундай барно қиз ўсиб-унибди.

Хонгор билан Сурэн бир-бирларини севишади. Бу севгининг қачон ва қаерда бошланганини иккаласи ҳам билмайди. Юракларидаги ҳис-туйғу камол топгани сари, улар ўз сев-

гиларини ошкор этиб қўймаслик учун бир-бирдан нарироқ юришга ҳаракат қилишади. Кичик бир овулда бу гапларни сир тутиб бўлармиши? Қиз билан йигит севгиларини қанчаллик яширишмасун, қалбдаги туйғу уларнинг ҳар бир нигоҳида, ҳар табассумида жилваланиб турарди. Ўртадаги севги уларнинг хулқ-атворини ҳам ўзгартириб юборди. Қўрс, қайсар Хонгор Сурэнни кўриши билан ройиш ва мулойим бўлиб қоларди. Сурэн бўлса, аксинча, қийиқ ва серзарда бўлиб кетарди. Лекин қиз Хонгор мағрурланиб кетмасин учун атайлаб шундай қиларди.

Ёшлар ўртасидаги бу муносабат Няма билан Хишигнинг кўзидан ҳам қочиб қутулмади албатта. Лекин улар хўрсиниб қўйишарди, холос. Чунки Итгэлт ўз ўғлини бир қашшоқнинг қизига уйлантирмаслигини улар яхши билишар эди-да. Должин бу тўғрида айтадиганини айтиб бўлганди: «Сурэн ўғлимнинг тенги эмас. Келин деган эрникига, ҳеч бўлмаса, бир уюр йилқи билан келиши керак. Сурэн бўлса бир камбағал, сепсиз қиз».

— Хонгорга турмушга чиқиб чўрилик қилгандан кўра, бирор камбағалга тегиб, бир ўтовнинг бўлса-да, бекаси бўлиб ўтирган яхши,— дея хулоса қилган эди Няма Должиннинг сўзлари қулогига етгач. Няманинг ўзига қолса-ку, қизини Хонгорга жон-жон деб беради-я. Шундай бўлса боши осмонга етарди, албатта. Агар Сурэн Хонгорнинг қаллиғи бўлиб олса, унга бундан бошқа бахтнинг кераги ҳам йўқ. Лекин тақдир бунга йўл қўймаслигини Няма яхши биларди.

— Улар бир-бирларини болаликдан севишади. Сурэнимиз чиройли, боадаб қиз, шундай бўлгач, иккаласи турмуш қурсанима қилибди,— дея эрига эътироз билдиришга уринарди Хишиг ва дилида, қизимга шундай бахт ато қилгин, деб танг-ридан илтижо қиларди.

Итгэлт Сурэн билан Хонгор ўртасидаги муносабатни билса-да, ўзини билмасликка олиб юрарди.

— Ўғлингизнинг оёқ олиши чатоқроқ, бундан кўра бир мол-дунёли қиз қидирсангиз бўлармиди,— деди бир кун Должин эрига. Бироқ Итгэлт ўзини эшитмаганга олиб кетаверди. Одамлар Итгэлт ўғлининг Сурэнга бўлган муносабатига қандай қараркин, тўнини тесқари кийиб олармикин ёки оқ фотиҳа берармикин, дея сабрсизлик билан кутишарди. Аммо ҳадеганда униси ҳам, буниси ҳам бўлавермади.

3. Бу хашандаги бир неча ўтовнинг атрофи ўраб олинган. Дарвозага: «Педагогика билим юрти» деган лавҳа осилганди. Жаргал билан Батони Пётр худди ана шу ерга олиб кел-

ди. Улар ҳовлига киришлари биланоқ ўртадаги ўтовдан бир бола бошини чиқариб:

— Болалар! Учта рус аскарлари келди!— дея қичқирди.

Ўтовдан лаҳзада йигирмага яқин болалар югуриб чиқишди. Улар янги келганларга бошдан-оёқ тикилишарди.

— Хўш, қалай, йигитлар, яхшимисизлар,— дея саломлашди Пётр.

— Қара, бу одам бизнинг «йигитлар» деган сўзимизни билар экан,— деди эгнига пўстин кийган бир бола. У белбоғига пичоқ ва чақмоқтош осиб олганди.

— Нима бўпти? Бўлмаса «қариялар» дейишим керакми-ди?!— Шундай дея Пётр болаларга қараб кўз қисиб қўйди.

Болалар завқланиб кулишди.

— Қаранг-а, бу амаки бизнинг тилимизни билар экан.

— Бўлмасам-чи,— дея жавоб берди Пётр.— Қани, мени ўқитувчиларнинг олдига бошлаб боринглари-чи. Унинг ўтови қаерда? Манави икки йигитча энди шу ерда ўқийди.— Пётр орқасида турган Жаргал билан Бато томон ўгирилди.

— Булар сизнинг ўғилларингизми?

— Нима, менга ўхшар эканми?

— Йўқ!— дея дарҳол жавоб берди ламаларнинг жулдур тэрлигини кийиб олган бир тийрак йигитча. Яланг оёқ бу йигитча Жаргалнинг оёғидаги янги этиклардан кўзини узмай турарди.

— Менга қара,— деди у Жаргалнинг елкасидан ушлаб,— кел, кураш тушамиз. Мукофотига эса этигингни тикамиз.

Жаргал йигитчага бепарвогина кўз югуртириб чиқди-да:

— Ўзинг-чи, ўзинг нима тикасан?— дея сўради.

— Мен ҳеч нарса тикмайман, ахир сени барибир чалпак қилиб ташлайман-да!

— Сени қара-ю! Ҳозир чалпак қилишни кўрсатиб қўяман сенга,— деди зардаси қайнаб Жаргал ва курашга ҳозирланди. Жаргал у болага қараганда кучлироқ бўлса ҳам, яп-янги этик дов тикилгани боисидан эҳтиёт бўлиб кураша бошлади.

— Эҳтиёт бўл, Жаргал, этикдан айрилиб қолма яна!— деди Пётр йигитчани гижгижлаб елкасига уриб қўяр экан.

— Ҳа, оғайни, этикни ютиб олишинг қийинга ўхшайди. Лекин бутун кучингни йиғиб, уни чалпак қилишинг керак. Қачонгача яланг оёқ юрасан ахир,— деди бояги пўстин кийган йигитча, Жаргалнинг рақибни елкасига бир уриб.

Жаргал куч ва маҳорат жиҳатида рақибидан анча устун эканини аллақачоноқ сезганди. Шундай бўлгач, вақтни бе-кор кетказишининг нима кераги бор! Бир лаҳзадан кейин Жаргалнинг рақибни ерга чалпак бўлди.

— Қани, оёқ кийимингни бу ёққа чўз,— деди Жаргал.

— Менда ҳеч қандай оёқ кийим йўқ,— деди ютқазган йигитча ўрнидан турар экан,— кўряпсан-ку, яланг оёқ юрибман.

Бу бечораҳол йигитчанинг оти Чулун бўлиб, у эрта-кеч бирор оёқ кийимга етишиш орзусида юрар ва шу сабабли ҳар бир янги келган бола билан кураш тушарди. Аммо доим энгилар экан чоғи, ҳанузгача яланг оёқ эди.

Пётр ёш дўстларини идорага олиб бориб, зарур ҳужжатларни топширди. Болаларни шу заҳоти озиқ-овқат рўйхатига ёзиб қўйишди. Пётр бир оздан сўнг хайрлашиб йўлга тушди.

— Хўп, хайр, йигитлар! Бўшашмай, яхшилаб ўқинглар! Мен келиб сизлардан хабар олиб тураман!

Пётр кетгандан сўнг болаларнинг бари Бато ва Жаргални ўртага олиб, қизил аскарлар формасини томоша қила бошлашди. Баъзи болалар бирор кийимни сотларинг, деб таклиф ҳам этишди. Лекин баъзи бировлар бу формадан чўчиб туришарди. Улар бу кийимни кийган одамнинг охирати куйиб, ўзи шайтонга айланиб қолади, деб ишонтирмоқчи ҳам бўлишарди.

Шунда Бато билан Жаргал қизил аскарлар ҳақида ҳикоя қила бошлашди. Шу пайт Жаргал эски одатига кўра ёлғон-яшиқ гапларни тўқиб ташлади. Бато унинг энгидан тортиб кўяр, бироқ Жаргал оғайнисига заррача ҳам эътибор қилмасди.

— Улар сувда балиққа, қуруқликда эса яна одамга айланиб қолишади, дейсанми?— сўради ламаларнинг терлигини кийиб олган йигитча.

— Ҳа, сувдан чиққанлари аста-секин одамга, сувдагилар эса балиққа ўхшаб тураверади, оғайни...— кўзини лўқ қилиб тушунтиришда давом этарди Жаргал.

— Намунча лоф қиласан,— деди Бато тоқати тугаб, дўстининг гапини бўлар экан.

— Сен билмайсан-да, ахир улар билан дарёда сира ҳам от чўмилтирган эмассан-ку,— дея жеркиб ташлади Жаргал.

— Сен уларнинг тилини биласанми?

— Билганда қандоқ. Эрталаб «здравствуй» дейиш керак. Агар бирон нарсани маъқуллайдиган бўлсанг, «хорошо» дейишинг, ундан кейин бош бармоғингни юқорига кўтаришинг лозим. Рухсат сўраганда «можно?» дейиш керак. «Арш» деган команда билан қадам ташлаш керак. Нонни улар «хлеб» дейди. Эрталаб «подъём» командаси билан туришади. Истасаларинг, ҳаммангга ўргатиб қўяман,— дея мақтанди Жаргал ва шу заҳоти рус милтиғи билан ёввойи ҳайвон отгани ҳақида тўқиб-бича бошлади.

Бато Жаргалнинг ёлгон-яшиқ гапларига ортиқ тоқат қилолмай, ўзини четга олди.

Орадан бир неча кун ўтгач, Жаргал шинелини қимматбаҳо мундштугли трубкага алмашиб олди. Лекин беш қиррали юлдуз қадалган «будённовка»сини у ҳеч нарсага алмашмади, ҳатто қулфладан диган тамакидон беришмоқчи бўлишганда ҳам кўнмади.

Тез орада ўқувчиларга мўғулча ҳаво ранг кўйлак, чўққи телпак ва қора рус этиклари беришди. Барча, жумладан, рус энгил-боши ва оёқ кийимларини кийган одамлар шайтонга айланиб қолади, деганлар ҳам лаҳзада янги кийимларини эгниларига илиб олишди.

Бир куни эрталаб ўқувчиларни одатдагидан эртароқ уйғотиб, янги кийим-бошларни кийдиришди-да, ҳаммаларини ҳовлига олиб чиқиб, бир қаторга саф қилишди.

— Шундай қилиб,— дея гап бошлади уларни саф қилган киши,— бу ерда сизларга муаллимлар ҳар хил билимлар ўргатади. Ҳозир сизларни уларнинг биттаси билан таништираман.

Ўтов олдига оқ намаат ёзиб, устига кўрпача ташлашди.

Катта ўтовдан занги Чулун чиқиб келди. У эгнига жигар ранг кўйлак билан ҳаво ранг хантаз кийиб, бошига оқ жига қадалган духоба телпак кийиб олганди. У савлат билан кўрпачага чордана қурди. Ўқувчиларни бирма-бир унинг олдига бориб, эрталабки ибодатни ўқишга мажбур этишди. Кейин ҳар бир ўқувчига патқалам, давот, қоғоз ва чизиқли тахтача беришди. Шундан сўнг ҳаммалари катта ўтовга кириб жой-жойларига ўтиришди.

Чулун ўтовга кириб, сийрак мўйловини буради-да, нутқ бошлади:

— Барчангиз биринчи мўғул ўқитувчилари бўлиб етишиш учун ўқиб-ўрганишингиз, сўнгра халқимиз болаларига савод ўргатмоғингиз керак. Сизлар қунт билан ўқимоғингиз лозим. Мен сизларга мўғул ёзувини ўргатиш бахтига муяссар бўлганимдан мамнунман. Менинг исмим Чулун, лекин сизлар менинг исмимни айтиб чақирмай, ҳурмат билан муаллим Чэ дейишларинг лозим.

Машғулотлар бошланиб, кунлар кетидан кунлар ўта бошлади. Чулун мўғул тилидан дарс берар, молия министрлигининг собиқ хизматчиси Шарав эса болаларга арифметикани ўргатарди. Бу икки муаллим характер жиҳатидан ҳам, дунёқараши жиҳатидан ҳам бир-бирига сира ўхшамасди. Чулун ҳар дарсда боғдихонни мақтаб, унинг иродаси билан мамла-

катда халқ ҳукумати қарор топди, ҳамма бахтга эришди, деса, Шарав бунинг тескарисини айтарди.

— Бу қари фосиқ,— дерди Шарав боғдихон ҳақида,— Мўғулистонни неча марта ҳалокат ёқасига олиб бориб қўйди. Халқ ҳукуматига хиёнат қилиш йўлида у ҳозир ҳам ҳар қандай разил ишдан қайтмайди.

Шарав шу сўзларни айтар экан, кўзи нафратдан ёниб турарди.

— Нега бўлмасам боғдихонни давлат тепасида қолдиришди?— дея сўраб қолди бир куни Бато.

— Менимча, халқ ҳукумати ҳозирча йўл қўйган бирдан-бир хато ана шу бўлса керак.

Чулун бўлса бунинг аксини айтарди. У боғдихонни қонуний монарх деб эълон қилиниши халқ ҳукуматининг дастлабки тўғри ташлаган қадамидир, бинобарин, мўғул давлати боғдихонсиз яшай олмайди, дея таъкидларди.

Шундай экан тажрибасиз йигитчалар қайси бирига ишонсин?

Бироқ, муаллимларнинг турли хил дунёқараши ўқувчиларни ҳам икки гуруҳга бўлиб юборди. Бир гуруҳ ўқувчилар боғдихонга ишониб, уни эътироф этса, иккинчи бир гуруҳи уни йўқотиш керак, дерди. Боғдихонни ҳаммадан кўра Бато ёмон кўрарди. У ушбу наҳс чол тўғрисида марҳум устози Эрэнчин айтган гапларни ҳаммага гапириб юрарди. Бироқ ундан устозингни боғдихон ўлдирганини қаердан биласан, дея сўрашганда, Бато нима деб жавоб беришни билмай довдираб қоларди.

Ниҳоят, Бато дадаси билан учрашди. Эрдэнэни билим юртига Пётр бошлаб келди. Эрдэнэ оҳори тўкилган ҳаво ранг дэл билан, оқ барра терисидан тикилган телпак кийиб, бир ёнбошига тахта ғилофли маузер, иккинчи томонига эса қора ғилофли қилич тақиб олганди. Бато дадасини кўргач, нима қиларини билмай қотиб қолди.

Эрдэнэ ўғлининг икки юзидан ўпиб, кўзида милтираган ёшини кафти билан артиб қўйди. У, ўзини бир оз ноқулай сезарди. Ҳанузгача ўғлини кичкинагина талаба ҳолида тасаввур қилиб юрган Эрдэнэнинг қаршисида ҳозир келишган бир йигит турарди. Йигит унга гоҳ энг яқин одами, гоҳ қачонлардир учратган узоқ танишига ўхшаб кўринарди. Бато да ҳам худди шундай иккиланиш пайдо бўлганди. Олдида гоҳ бир неча йиллар илгаринг энг яқин одами ҳисобланган, ҳар бир ишда намуна бўлган дадаси тургандек бўлар, гоҳ эса бу одам бутунлай бегонадек, ундан бир оз тортиниб турарди. Аммо йигит дадасига тикилган сари, биринчи туйғуси

голиб келаверди. Шундан сўнг Бато йиглаб юборди. Ахир бу учрашувни у қанча йиллардан бери орзиқиб кутди! Мана, ниҳоят дадаси олдида турибди. Унинг қаршисидаги бошқа ким ҳам бўлиши мумкин?!

Инсон зоти фақат ғамдан эмас, қувончдан ҳам йиғлайди. Эрдэнэ ҳам, Бато ҳам йиғлар, лекин бу қувонч йиғиси эди. Улар анчага довр гапиролмай бир-бирларига индамай тикилиб туришди.

— Кўрдингми, Эрдэнэ, ўғлинг шунақа кап-катта йигит бўлиб қолган!— дея узоқ давом этган жимликни бузди Пётр.

Эрдэнэнинг чеҳраси қувонч, ифтихордан ёришди.

— Эр йигит бўлиб қолибди,— деди у оҳиста бир овозда. Унинг овозида қандайдир маъюслик сезилиб турарди. У ўғлига узоқ тикилиб турди-да, сўнг оҳиста сўради:

— Онанг ҳақида ҳеч нарса эшитмадингми?

— Йўқ. Сиз ҳам ҳеч нарса билмайсизми?

— Мен ҳам ҳеч нарса билмайман.

— Ҳечқиси йўқ, хафа бўлманглар, Долгорни албатта топамиз,— деди Пётр. Унинг ҳамдардлик билан айтган сўзларидан Эрдэнэ ҳам, Бато ҳам энгил тортгандек бўлди.

Эрдэнэ ўғлини Ургага олиб кетди. Мўғулистоннинг гарбишимолида яширинган оқ гвардиячи тўдаларни тор-мор этишдаги кўрсатган жасорати учун яқинда унинг унвони оширилиб, кеча эса армия резервидан беш қанотли кигиз ўтов билан мукофотланган эди.

Ўтовнинг ичи бўм-бўш ва совуқ бўлиб, бир хонтахта ва иккита шип-шийдам каравотдан бўлак бирор буюм кўринмасди. Аммо ҳозир ота ҳам, ўғил ҳам бениҳоя хурсанд эдилар — ахир улар тақдир тақозоси билан йиллар давомида бошпанасиз, сарсон-саргардонликда юрдилар.

— Иккаламиз шу ерда турамиз,— деди Эрдэнэ бошидаги телпаги ва қуролларини ечиб қозиққа илар экан.

Бато жавоб бермади. У хурсандлигидан жилмайганича ёш болага ўхшаб ўтов кигизи-ю ёғоч қовурғаларни, шипшийдам каравотдаги тахталарни силаб кўрарди.

— Дада, ростдан ҳам бу ўтов энди ўзимизникими?

— Ҳа, ўзимизники, ўғлим,— дея жавоб берди Эрдэнэ.

Ниҳоят Бато ҳам тинчиб, телпагини олди-да, хонтахта ёнига бориб ўтирди. Ўтовга Пётр кириб келди, у ота-боланинг дийдор кўришганидан мамнун эди.

— Мана, оилангиз қайта вужудга келди,— деди у тамаки тутатар экан.

Пага-пага тамаки тутуни, бу ўтовда ҳаёт пайдо бўлга-

нидан хабар бергандек, дудбурон томон аста кўтарила бошлади.

— Ҳар ҳолда уй ҳам, каравотлар ҳам бор.

— Бу ўтов Итгэлт берган ўтовдан ўлса ўлиги ортиқ.

— У эски, йиртиқ эди, бу янги, чиройли экан,— дея жавоб берди Бато.

Эрдэнэ Итгэлтни эслагани туфайли Долгор ҳам ёдига тушиб, чуқур хўрсиниб қўйди. Бато дадасининг кайфияти бузилганини пайқамади. Аммо Пётр буни сезди-ю, хотинини эслатиб, дўстининг ярасини янгилагани учун ўзидан хафа бўлди.

Қўшниларидаан ўтин олиб чиқишди-да, ўт ёқиб, чой қайнатишди. Пиёлаларни ҳам қўшнилари бериб туришди. Эрдэнэ хуржунидан пишган гўшт олди-да, чойда сал илтиб ейиш учун пиёлаларга тўграб ташлади. Бато ҳозир жуда хурсанд эди, унга бундан ортиқ бахтнинг кераги йўқдек туюларди.

— Энди Долгорни топсак бўлди,— деди Эрдэнэ оҳиста.

— Қидириб кўрамиз. Уни ўшанда бекор хафа қилган экансан.

— Ҳаммасига Итгэлт айбдор.

— Ўзингда ҳам айб бор.

Эрдэнэ индамади. Пётр бетга айтаётгани билан тўғри гапиряпти, дея хаёлидан ўтказди Эрдэнэ.

Эрдэнэ Долгорни қидиришга қарор қилди. У эртаси куни Батога рўзгор учун майда-чуйдалар олишни буюрди-да, ўзи полк командири Даржа ботирнинг олдига жўнади.

Эрдэнэ полк командирининг ҳовлисига кириб борар экан, ўтовдан уй эгасининг ўзи чиқиб қолди.

— Келганинг яхши бўлди! Икковимизни бош қўмондон чақиртирибди.

Эрдэнэ йўлда Долгорни қидирмоқчи эканлиги ҳақида гапириб, полк командиридан отпускаи сўради.

— Аввал бош қўмондон нега чақирганини билайлик-чи, кейин кўрамиз. Балки у бирор ерга жўнашни буюриб қолар,— дея жавоб берди Даржа.

Сухэ Ботир уларни очик чеҳра билан кутиб олди-да, дарҳол мақсадга кўчди.

— Князь Довчин Цэцэнхон аймағида оқ гвардиячи тўдаларнинг қолдиқлари билан бирлашибди-ю, одамларни зўрлик билан тўплаб, молларини тортиб ола бошлабди. Ҳозир бизга қарши ҳужумга тайёрланаётган эмиш. Ундан илгарироқ ҳаракат қилиб қолмасак, кейин қийин бўлади. Князни тор-мор этишни сизларга топшираман. Зудлик билан жўнашингиз керак. Менда ортиқча жангчи йўқ. Унта арава, уч юзта

милтиқ, керагича ўқ-дори олинлар. Одамларни йўл-йўлдан топинлар. Сизлар билан бир Қизил Армия қисми ҳам боради. Тушдан кейин шу ерда қисм командирлари билан учрашасизлар. Тушунарлими?

— Тушунарли, ўртоқ бош қўмондон,— дея бараварига честь бериб жавоб қилишди Даржа билан Эрдэнэ.

Сухэ Ботир папирос олиб чиқди-да, Эрдэнэнинг ёнига келди. «Ҳозир гаплашиб олмасам, кейин отпускаи ололмайман», Эрдэнэ шуни ўйлаб энди Сухэ Ботирга ўз илтимосини айтмоқчи бўлиб турганди, бош қўмондоннинг ўзи Долгор ҳақида гап очиб қолди.

— Хотинингиздан хабар борми?

— Йўқ... Уни қидириб келсам дегандим.

— Тушунаман, лекин ҳозирча жанг қилиш керак. Довчинни енгиб келинлар, кейин қанча керак бўлса, шунча кунга жавоб берамиз.

— Хотинимнинг тириклигини ҳам, ўликлигини ҳам билмайман.

— Умидсизланма. Умид кишига куч бағишлайди. Ишонч-ни йўқотган одам, дами чиқиб кетган мешга ўхшайди... Уғлинг-ни топдингми?

— Топдим. Уқияпти.

— Жуда тўғри иш қиляпти, бизга хат-саводли одамлар керак. Йўл-йўлакай халққа сиёсатимизни тушунтириб бординлар, ундан кейин эҳтиёт бўлинлар, революцион тартиб бузилмасин.

— Тушунарли, ўртоқ бош қўмондон.

— Хўп, бўлмасам гап тамом,— Сухэ Ботир столдан сўргичланган пакет олиб, Эрдэнэга узатди.

Пакетда Цэцэнхон аймоғига кетаётган қўшинга Даржа ботир командир, Эрдэнэ эса комиссар қилиб тайинлангани ҳақидаги ҳужжат бор эди.

Эрдэнэ билан Даржа бирмунча вақт ёнма-ён боришди. Сўнгра Даржа қурол-аслаҳа ва арава олгани складга жўнади, Эрдэнэ эса ўғли билан хайрлашиш учун уйи томон йўл олди. Улар походга бирга борадиган Қизил Армия қисми командирлари билан танишиб олиш учун тушдан кейин бош қўмондон кабинетидеа учрашишадиган бўлишди.

Эрдэнэ ўтовга кириб келганда ўғли тушликка овқат тайёрлаётган эди. Утовда Жаргал билан яна учта ўқувчи бола ҳам бор эди. Улар мебеллар қўйиб, ўтовни тартибга келтиришга ёрдам беришаётганди.

— Дада ойимларни қидиргани қачон борамиз?— дея сўради Бато дадасига қуролларини ечиб қўйишга ёрдамлашар экан.

— Ёзга қадар боролмасак керак.

— Нега энди? Ойимларга совға ҳам олиб қўйдим.— Бато чўнтагидан узук олиб кўрсатди.

Эрдэнэ узукни олиб, уни кафтида тутганича анчага до-
вур тикилиб турди. Кейин хўрсиниб деди:

— Муҳим топшириқ олдим.

— Ойимни қидиришдан ҳам муҳимроқми?

— Бир бандани тор-мор этиши керак бўлган қисмга ко-
миссар этиб тайинландим. Шу бугуноқ жўнасам керак.

Дадаси айтган гапдан Батонинг эсида фақат «жўнайман»
деган ёқимсиз сўз қолди. У ўтмишда бошига тез-тез жудолик
солиб турган бу сўзни жуда ёмон кўрарди.

— Ундай бўлса мен ҳам бораман, энди сиздан айрилиш-
ни истамайман,— деди Бато қатъий оҳангда.

Ўтовга жимлик чўкди. Эрдэнэ ўғлига дарров йўқ деёлма-
ди. У гўё мадад кутаётгандек, Батонинг ёнида турган бола-
ларга кўз югуртириб чиқди. Унинг кўзидан, бунга ҳеч бўл-
маса сиз тушунтирсангиз-чи, деган маъно уқиш мумкин эди.

— Даданг қайтиб келадилар-ку ахир...— дея гап бошлади
Жаргал.

— Мен дадамдан ажралишни истамайман,— дея унинг
гагини бўлди Бато.

— Ўғлим, иложим қанча, мен ахир ўйнагани эмас, жанг-
га кетяпман.

— Шунинг учун ҳам сиз билан бирга кетаман.

— Даданг муҳим давлат иши билан кетяпти. Унинг орқа-
сидан ёш боладек эргашиб юришинг яхши эмас ахир,— деди
Батога насиҳат қилиб дўстларидан бири.

— Мени бу вазифа билан бош қўмондоннинг ўзи юборяп-
ти,— дея тушунтирди Эрдэнэ.

Шу пайт эшик очилиб, ўтовга Пётр кириб келди.

— Биласанми, Эрдэнэ,— деди у саломлашиб бўлгач,—
мен Шарқий аймақдаги тўдаларни йўқотиш учун ажратилган
отряд билан кетяпман. Айтишларига қараганда, биз билан
Даржа ботир билан сен ҳам борар экансан. Демак, яна бирга
жанг қилар эканмиз!

— Мана кўрдингми, Пётр амакинг ҳам кетяпти.

Бато индамади. У аввалига бир оз хаёл суриб турди-да,
кейин аста сўради:

— Қачон кетасизлар?

— Шу бугуноқ йўлга тушамиз. Сен, ўғлим, қаерда туриш-
ни истайсан, шу ердами ёки мактабдами?

— Мактабда яшагани дуруст,— дея маслаҳат берди Пётр.

Бато дадасини ҳарбий министрликка қадар кузатиб бор-

ди. Улар походга ўша ердан жўнашар экан. Даржанинг группасини кузатишга чиққан Сухэ Ботир олдида кўнгли бўшлигини кўрсатгиси келмаган Бато ўзини йиғидан тийди.

Қош қорайиб, кўкда юлдузлар пайдо бўлди. Эрдэнэ Даржа билан карвон олдида Ургани тарк этар экан, икки йил муқаддам шаҳардан кета туриб шу йўлда гаминлар билан жанг қилганини эслади.

4. Мўғулистонда қиш қаттиқ келади-ю, аммо эртақлардагидек чиройли бўлади. Ёзги манзилдан қишлоғга кўчиб келган овуллар узра тутун гоҳ илон изи янглиғ ўрлаб, гоҳ эса тикка кўтарилиб туради. Дов-дарахтлар оқ пўстинга ўралганча мудраб ўтирган қоровул чолларга ўхшайди. Атроф сув қуйгандек жимжит, табиат бутун борлиққа парқу гилан тўшаган. Бироқ бу йилги қишнинг гўзаллигига ҳеч ким эътибор бермади. Мамлакат ҳали ҳам нотинч эди. Ҳамма ёқда қуролланган тўдалар изғиб юрарди. Босқинчилик авжига чиқиб, кўпгина гуноҳсиз кишиларнинг қони тўкилди. Кўплар қўрққанларидан мол-дунё-ю сигир-бузоқларини ташлаб тоғу тошларга, одамлар кўзидан нарига қочиб кетишди.

Довоннинг ғарб томонидан кенг водийга қараб жангчилар колоннаси тушиб келмоқда эди. Булар Хатан ботирнинг аскарлари эди. Авваллари бу водийда қиш кезлари ўтовлар кўп бўлар, пода-пода моллар боқилар эди. Ҳозир эса биронта ҳам овул кўринмасди. Водийни момик қор қоплаб, унинг тагидан тиккайиб чиқиб турган чалов учлари шамолда эгилиб туради.

Сипоқ қор тархида ҳарбий байроқлар ҳилпираб, сувориларнинг қуроллари ярқираб кўринарди. Хатан ботир оқ гвардиячилар бошлиғи Казанцевнинг асосий кучларини тормор этгач, энди ўз аскарларини генерал Бакич тўдалари билан жанг қилишга бошлаб бормоқда эди.

Колонна олдидаги саман отда Хатан ботир Магсаржавнинг ўзи борарди. У ўнг қўлида узун қамчи, чап қўлида жилот тутганича узоқ-узоқларга диққат билан тикиларди. Магсаржав ҳар замон-ҳар замонда орқага ўгирилиб, келаётган колонналарни мамнуният билан кўздан кечирарди.

Колонна охирида озиқ-овқат, қурол-аслаҳа ортилган туя карвони келарди. Карвонни қорақўл ёқали ҳаво ранг дэл кийган ёшгина жувон бошқариб борарди. Унинг шабададан қорайган хушрўйгина чеҳраси кулганда яна ҳам гўзалроқ кўринарди.

Ундан ортиқ одам узун арқонлар билан эҳтиёт шарт олин-

ган қўшимча отларни ҳайдаб бормоқда эди. Тумэр Хатан ботирнинг бош йилқичиси ҳисобланади. Ҳозир тўриқ қашқа миниб бораётган одам ўшанинг худди ўзгинаси эди.

Хатан ботир Тумэрни йилқичи қилиб тайинлар экан, эгасидан берухсат биронта ҳам от олмайсан, дея огоҳлантирган эди.

— Бунинг учун қасамёд қилиш керакми?— сўради Тумэр.

— Эр йигитнинг ҳар бир сўзи қасам бўлмоғи даркор.

— Бу тўғри гап,— дея маъқуллади Тумэр.

Тумэр бир куни от йигиб келгани Гун хошунига борди. У Хошун бошқарувчисига гувоҳномани кўрсатиб, уч кун ичида юзта энг яхши отлардан йигиб бериш лозимлигини айтди. Лекин князь хизматчиси орқали йигирмадан ортиқ от беролмаслигини хабар қилди. Бундай жавобдан жаҳли чиққан Тумэр тўғри князь резиденциясига бостириб кирди.

— Бу қанақа жавоб бўлди!— дея қичқирди у,— давлат хавф остида-ю, сиз бўлсангиз... Оёқ-қўлини боғланглар унинг!— буюрди у ёнидаги икки жангчига.

Аммо князнинг шахсий соқчиси жангчилар йўлини тўсди. Кўринишига қараганда, у одам полвонга ўхшарди.

— Агар ноёнга қўл тегизадиган бўлсанглар, бўйниларингни узиб ташлайман,— дея дўриллади соқчи елкасини кериб.

— Қани, четроқ туринглар-чи,— деди Тумэр ўз одамларига,— майли, бу одам менинг бўйнимни уза қолсин.

Соқчи Тумэрнинг устига айиқдек бостириб кела бошлади. Шу пайт содир бўлган воқеадан ҳамманинг оғзи очилиб қолди. Князнинг соқчиси қай йўсинда ерга чалпак бўлиб тушганини ҳеч ким сезмай қолганди.

— Хўш, от берасизми, йўқми?— сўради Тумэр княздан.— Бўлмаса, ўзим олиб кетавераман.

— Майли, бераман,— дея ўлганининг кунидан жавоб қилди князь.

— Ўзингизнинг отларингиз билан хошун ва монастырь уюрлари эртага бир ерга тўплансин. Отларни мен ўзим танлаб оламан,— деди Тумэр ва шахдам юриб ўтовдан чиқиб кетди.

— Бу одам ким ўзи?— сўради ноён Тумэрнинг ҳамроҳларидан.

— Бу ахир Метин Тумэр-ку. Наҳот танимаган бўлсангиз? У ҳозир буюк саркарда Хатан ботир қўлида хизмат қилади!

— Ё парвардигор!— дея инграб юборди бу жавобни эшитган ноён.

Уч кундан кейин отларни саралаб бўлгач, Тумэр лагерга қайтишга ҳозирлик кўра бошлади.

— Менга тилхат бермайсизми?— сўради ноён.— Бўлмаса от бермабди дейишлари мумкин.

— Менинг саводим йўқ,— дея жавоб берди Тумэр.

— Қўл қўйсангиз бўлгани,— деди хошун бошқарувчиси Тумэрга қоғоз узатар экан.

— Қани, бунда нималар ёзганигни бир ўқи-чи!

Бошқарувчи қоғозни ўқиб берди. Унда Халханинг буюк саркардаси Хатан ботирга Гун хошунидан юзта сара от ажратилди, уларни армия командирининг ремонтёри Тумэр олиб кетди, деб ёзилганди.

— Бўпти, сиёҳни олиб кел,— деди Тумэр бошқарувчи тилхатни ўқиб бўлгач. Унга мўйқалам ва сиёҳдон узатишди. Тумэр ўнг қўлининг бош бармоғини сиёҳдонга ботириб, қоғозга босди.

— Тумэр-гуай, ўша қоғозда бизни беш юз от олди, деб ёзган бўлса-чи?— дея сўради Тумэрнинг ҳамроҳларидан бири.

— Мингта демайдим, менга барибир,— деди унга жавобан Тумэр.

Хатан ботирнинг қўшинлари водий бўйлаб борарди. Дулма ўқтин-ўқтин орқасига ўгирилиб, Тумэрга қараб қўяр, эри бўлса бунга жавобан меҳр билан жилмаярди. Қалбингда ташвиш бўлса, дунё ҳам кўзингга қоронғи қўринади. Аммо кўнглинг қувончга тўлса борми, бутун дунё нурафшон бўлиб кетгандек туюлади. Ҳозир Дулмаңинг кўзига дунё шундай ёрқин бўёқларда кўринмоқда эди! Мана, у ўйланиб қолди. У Хатан ботирнинг: чет эллик босқинчилар тор-мор этилиб, мамлакатда осойишталик ўрнатилгач, кўпдан бери ватанга даҳшат солиб келган довулдан ўтовларимизни омон сақлаб қолганимиз учун фахрланиб юрамиз, деган гапларини эслади. Ё тангрим, қани энди бу лаънати уруш тезроқ тугаб, осойишта кунлар кела қолса, дея орзу қиларди Дулма. Шунда Тумэр иккови уй-жойли бўлиб, тинчгина умр кечира бошлашарди. Жувон ҳозир худди шу ҳақида орзу қилар ва бўлажак бахтиёр ҳаётни тасаввур этишга уринарди. Ўзларининг тўрт қанотли ўтовлари, беш-ўн бош моллари бўлади. Ёнида севимли Тумэри билан бешикда паҳлавондек ўғли бўлса бас — унинг кўнгилдаги орзуси ана шу. У албатта ўғил тугади. Отини нима қўйишсайкин? Каравот ўтовнинг қаерида туради? Сандиқларида нималар бўлади?

Дулма хаёл суриб борар экан, яқинда турмушга чиққанини эслади. Энди ҳамма ишлар бошқача бўлади. У ўша эрини

севмасди, демак, унинг уйини ҳам ёмон кўрарди. Янги ҳаёт аввалгисига мутлақо ўхшамаслиги керак. У ҳаммадан олдин туради-да, Тумэрнинг олдига қаймоқ қўйиб, аччиқ чой дамлайди. Ҳа, албатта шундай бўлади, бахт унга яна кулиб боқди.

Тумэр ҳам ҳозир шулар тўғрисида ўйлаб борарди. Ўйламай ҳам бўлармиди? Лекин у янги ҳаёт тўғрисида бир қадар бошқачароқ ўйларди. Тумэр эндиликда фақат ўз ўтови ва хўжалиги билан қизиқиб қололмасди. Хатан ботирнинг: яқинда — аратлар ўз ҳақ-ҳуқуқларига эга бўлиб, мамлакатнинг ҳақиқий хўжайинига айланганларидан сўнг Мўғулистон тарихида янги давр бошланади, деган гаплари унинг фикри зикрини эгаллаб олганди. Шундан сўнг янги одатлар, одамлар ўртасида янги муносабатлар пайдо бўлади. Бойлар камбағалларни эзмайди, азоб-уқубатларга дучор этмайди. Тумэр ўз саркардасининг сўзларига ишонарди.

Авваллари Тумэр одамларни яхши-ю ёмонга ажратарди. Энди унинг инсон ҳақидаги тушунчаси кенгайиб, у одамнинг гапларига, фикр-мулоҳазаларига, бу фикр-мулоҳазаларининг тўғри-нотўғрилигига эътибор берадиган бўлди.

Тумэр ўлимнинг юзига тик боқиб, ноёнлар ва бойларнинг йилқиларини ҳайдаб кетар экан, дунёда мендан бўлак кучли ва жасур одам йўқ, деб ўйларди. Шу сабабли ҳам у эркин шамол каби манзилма-манзил кезар, учқур отлар, поёнсиз адирлар, баланд тоғларни ўзининг дўстлари деб биларди. У Магсаржавнинг армиясига кирди-ю, ундаги одамовилик, манманлик йўқолиб, дунёда ақлли, кучли ва одил одамлар кўплигини тушунадиган бўлиб қолди.

Тумэр бир вақтлар бечора Хоягга битта от совға қилиб, оғир кунда ёрдам берган эди. Бир кун келиб ана шу камбағал йигит Хатан ботирнинг ўнг қўли, биринчи ёрдамчиси бўлиб қолади, деган гап кимнинг хаёлига келибди дейсиз? Хояг ҳозир ана шундай даражага эришди. Демак, одамларга тўғри баҳо бера билиш, уларни тушуниш керак. Тумэр ўзи билмайдиган кўп нарсаларни Хояг билишини, унинг қўлидан кўп ишлар келишини тушуниб қолди.

Ўзингдан ёмонроқ деб ўйлаган одамнинг яхши бўлиб чиқса, беихтиёр ҳасад қила бошлайсан киши. Аммо Тумэр Хоягга ҳасад қилмасди. Аксинча, унга бўлган ҳурмати кун сайин кучайиб борарди.

Тумэр Хатан ботирни эр йигит учун намуна деб биларди. Бу одамнинг табиатини яхшироқ билгани сари, одамларга бошқача муносабатда бўлиш зарурлигини яққолроқ англади. Хатан ботир дўстларини ардоқлар, душманига эса раҳм-

шафқат қилмасди. Тумэр авваллари одамлардан ўзини олиб қочиб, ёввойилардек яшаб юрганига энди ачина бошлади. Унинг одамларга нисбатан муносабатининг ўзгаришига уруш тугагач, ҳаёт яхшилланишига, адолат ўрнатилишига бўлган ишончи катта ёрдам берди. Мўғулистонда эски тартиб ҳукм сураётган экан, бахтга эришиш мумкин эмаслигини у аниқ биларди. Авваллари у умр бўйи турмада ётиши керак бўлган безори ҳисобланарди. Бир марта бошқача яшашга уриниб кўрганди — бўлмади, қайтага ўзи ҳам, Дулма ҳам бекорга азоб чекди.

Тумэр шундан бери сабрсизлик билан янги ҳаётни кутади.

Колоннанинг қаршисидан икки сувори елиб келди. Булар разведкачилар эди. Улар колонна ўтиши лозим бўлган йўл бўйлаб кеча разведкага жўнашганди.

Разведкачилар бир ўртон наридаги хошунга ўн бир оқ гвардиячи кириб келгани ҳақида ахборот беришди. Оқ гвардиячилар яхшигина қуролланган экан. Улар хошун бошқарувчисини қамаб қўйишибди. Уша ерлик ноён билан унинг одамлари оқ гвардиячилар тарафига ўтишибди. Булар, афтидан, Бакичнинг олдда борувчи дозорчи эди.

Хатан ботир отдан тушди-да, тамаки тутатиб сукутга чўмди.

— Одамларни сафарбар қилишяптими? — дея сўради у анча вақт сукут сақлаб тургач.

— Ҳозирча сафарбар қилишмаяпти шекилли.

— Талашяптими?

— Ҳали талашмаяпти ҳам. Уларни қўй сўйиб меҳмон қилишибди, шундан кейин ҳаммалари хошун идорасига жойлашиб олишибди. Уларнинг талаби билан икки ўтов қуришяпти.

— Қанча?

— Иккита. Шундан биттаси етти қанотли ўтов.

Хатан ботир жилмайиб Хояг томон ўгирилди.

— Биз ҳов анави баландликнинг жануб томонини эгаллаймиз, — деди у қамчи билан ўша баландликни кўрсатиб.

— Бугун нега бунчалик тез тўхтадик? — сўради Тумэр олдига келган Хоягдан.

— Разведкамиз олдинда Бакичнинг дозорига дуч келибди.

— Улар кўпчилик эканми?

— Кўп эмас, ўнтача одам экан.

— Яхши.

Жангчилар отдан тушишди. Тез орада чой қайнаб, овқат

тайёр бўлди. Хатан ботир чодирдан чиқиб қўлини пешанасига соябон қилганча ботаётган қуёшга қаради.

Бир оздан сўнг унинг буйруғи билан икки жангчи разведкага жўнади.

Тун кирди. Йилқичилар чодирининг бурчагида дёлларини устиларига ёпиниб Тумэр билан Дулма ётишарди. Тумэр ўрмон четида Дулмани биринчи бор учратганини шивирлаб эслай бошлади. Улар бу учрашувни тез-тез эслаб туришарди.

— Отимнинг жиловидан тутиб борганинг эсингдами? — деди Дулма ва кулиб юборди.

— От минигга уста эканлигингни билмасдим-да. Йиқилиб тушасанми деб қўрққандим.

Тумэр ўғлини эслаб маъюс тортиди.

— Ҳозир у кап-катта йигитча бўлиб қоларди,— деди у хўрсиниб.

Баъзан у ҳатто йиғлар, йиғлаганда ҳам кўзидан ёш чиқармай, унсиз, юракдан йиғларди. Кўз ёшидан ғам енгиллашади, дейишади. Балки шундайдир. Демак, Тумэрга бошқаларга қараганда оғир эди.

— Ҳа, майли, энди нимаям қилардик,— деди Тумэр оҳиста, худди ўзига-ўзи гапираётгандек, Дулманинг кўзларига ҳам ёш қалқиди.

Тонг пайтиёқ, ҳамма оёққа турди, аммо ҳали йўлга тушиш ҳақида буйруқ бўлмаганди. Разведкачилар тундаёқ қайтиб келишганди. Улар хошунга уч дала тўпи билан тўрт юз эллик солдат ҳамда уч юз йигирма мўғул аскарлари кириб келишганини хабар қилишди.

— Аскарлар нима билан қуролланган?— дея сўради Хатан ботир.

— Ярмида берданка билан шомполка бор, қолганларида қамчин.

Хатан ботир ўйланиб қолди.

Шундай қилиб, Бакич куч жиҳатидан ундан устунроқ эди. Нима қилмоқ керак? Тўғридан-тўғри ҳужум қилиб бўлмайди — жангчилар кўп ҳалок бўлиши мумкин. Кучини кўп кўрсатиб, Бакнича таслим бўлиш ҳақида ультиматум юборса қандай бўларкин? Агар бунинг иложи бўлмаса, мўғулларни ўзимиз томонга оғдириб, душман устига қўққисдан ҳужум бошлаш керак.

— Эртага ультиматум юборамиз,— деди Хатан ботир.

— Бироқ парламентёрларни ўлдиришлари мумкин-ку. Унда нима қиламиз?— сўради Хояг.

— Бакич бу — Казанцев эмас, ҳар ҳолда генерал деган

номи бор, у ўзи ҳақида ҳам ўйлайди. Кейинги пайтда унинг жангчилари талон-торожга барҳам бериб, зўравонлик қилмай қўйдилар. У от ва озиқ-овқатни сотқин князлардан оляпти. Қуданинг оши билан қудағайни сийламоқчи. Бизни енгол-маслигини сезган бўлса керакки, ҳозир жануб томон йўл олди. Йўқ, у парламентёрларимизга тегмайди.

Эртасига ультиматум жўнатилди.

Эрталаб водийнинг юқори қисмида икки от уюри ўтлаб юргани ҳақида хабар келтиришди. Уюрнинг биттаси Хатан ботир жангчиларининг отлари экани дарров аниқланиб, уларни лагеръ томонга ҳайдаб келишди.

«Иккинчи уюр кимники экан? Шу ерлик аратларникимикин? — дея ўйлади Хатан ботир. — У ҳолда нега уларнинг қулунлари йўқ. Ҳаммаси мириладиган отлар-ку».

— Бу кимнинг уюри бўлдикин, сен қандай фикрдасан? дея сўради Хатан ботир Хоягдан.

— Билмадим, — деди Хояг дурбин билан уюрни кўздан кечирар экан.

— Оқлар наҳот отларини шунчалик яқин жойда боқишаётган бўлса?

— Ундай десак, йилқичилари кўринмайди-ку.

Шу пайт уларнинг ёнига Хатан ботирнинг илтимосига кўра камзулини ямашга олган Дулма яқинлашди.

— Мана, ямаб бўлдим.

Хатан ботир хаёл сурганича камзулини эгнига кийди.

— Тумэр қани? — дея сўради у бирдан.

— Кеча отлардан хабар олгани борганди, ҳозир ухлаб ётибди.

Хатан ботир уюрдан кўзини узмай Хоягга секингина нимадир деди.

Хояг йилқичилар чодирни томон йўл олди. Тумэр чодир ичида дэлини устига ёпганича ухлаб ётарди.

Хояг Тумэр эгари терлигини ушлаб кўргач, унга жилмайганича бир дақиқа тикилиб чодирдан ташқарига чиқди.

— Тўғри айтган экансиз, эгарининг тэрлиги ҳали нам, — деди Хояг Хатан ботирнинг олдига бориб.

— Дулма! Тумэрни бу ёққа чақир-чи, — дея буюрди Хатан ботир.

Тумэр дарҳол қўмондон олдига етиб келди.

— Аनावи қанақа уюр? — сўради Хатан ботир отларни кўрсатиб.

— От уюри, — деб жавоб берди Тумэр ҳеч нарсадан хабари йўқ одамдек.

— Қасам ичмаганмидинг ахир?

— Лекин отлар душманники, ўртоқ қўмондон.

— Буни сенга ким буюрди?

— Буйруқ кутишнинг нима кераги бор? — дея жавоб қилди Тумэр.

— Мен генерал билан сулҳ тузишга ҳаракат қилиб юрибман-ку, сен бўлсанг, унинг отини ўғирлаб келибсан. Йилқи-чиларни ўлдирдингми?

— Уларни арқон билан урдим. Тўғри, йиқилиб тушишди, лекин тирик қолишган бўлса керак.

— Ҳеч от қолдими уларда?

— Қолган бўлса керак.

— Улар билан сулҳ тузмоқчилигимни билувдингми?

— Билувдим. Отлиқдан кўра, пиёдалар билан музокара олиб бориш осон бўлади, деб ўйладим. Гапга тезроқ кўнишади.

Хатан ботир ортиқ чидолмай, кулиб юборди.

— Майли, одамларни барибир юбораверамиз.

Генерал Бакични аъёнлари билан хошун князининг шахсан ўзи кутиб олди. Бакич эрталаб соат ўн бирда етиб келди. У ўз қўшини олдида қора бурка кийиб, оқ отда гердайиб келарди. Князь оқ гвардиячи генерални таъзим бажо келтириб кутиб олди. Солдатлар олдиндан тикиб қўйилган ўтовларга жойлашишди. Сафарбар этилган мўғулларни ўтовлардан анча нарига қурилган чодирларга жойлаштиришди.

Тушки овқатдан сўнг генерал князь ва унинг ёрдамчиси-ни ўз ҳузурига таклиф этди.

— Мени муносиб кутиб олганингиздан гоят хурсандман. Бу — мўғул князлари ва мамлакатдаги таниқли одамларнинг оқ подшоҳ ва Буюк Россияга бўлган дўстона муносабатларидан далолат беради, — деди Бакич.

— Худди шундай, — дея жавоб қилди князь.

Мўғулистон нотинч. Бунга чек қўймоқ лозим. Менга уч кун ичида икки юз нафар қуроолланган сувори топиб беришингизга ишончим комил.

— Илтимосингизни бажону дил бажарамиз, — деди князь хушомад билан.

Бакичга хошун бошқарувчиси сафарбарликка қаршилик билдиргани учун зиндон қилингани ҳақида ахборот беришганди.

— Менга хошун бошқарувчининг қамоққа олингани ҳақида хабар қилишди, — дея гапида давом этди генерал, — лекин ўзингиз тушунасиз, ҳозир уруш даври, бусиз иложи йўқ.

— Тушунамиз, тушунамиз, — деди қуллуқ қилиб князь.

— Бошқарувчи билан ўзим гаплашаман. Мўғулистон Хитойдан Буюк Россиянинг ёрдами билангина ажралиб чиққанини мўғул ноёнлари эсдан чиқармагандирлар ахир,— дея таъкидлаб қўйди генерал.

Рус генералининг совуқ қиёфаси ва айтган гапларидан ташвишга тушиб қолган князь ўша кунни кечқуруноқ сафарбарлик ҳақида буйруқ тайёрлаб, ҳар тарафга чопарлар жўнатди.

Ўша кунни Бакич хошун бошқарувчисини ўз ҳузурига олиб киришни буюрди. Бошқарувчини у ҳурмат билан кутиб олди.

— Менинг одамларим, буйруғимни бузган ҳолда ҳурматли бошқарувчини қамоққа олишибди. Вуни эшитиб гоят афсусландим.

— Мен ҳам.

— Мўғулистон ҳозир таҳликали даврни бошидан кечираётгани ва мамлакатингиз бошига катта офат тушиши мумкинлиги ҳақида сизга гапириб ўтирмайман. Биз, Буюк Россия жангчилари Мўғулистонга ва ҳукмдорингиз бўлмиш боғдихонга ёрдам бериб, сизларни қизиллар офатидан асраб қолмоқчимиз. Шу боисдан ҳам ҳошунингиз лозим бўлмиш сафарбарликка бутун кучини сарфламоғи даркор.

— Генерал, хошунимиз жуда ночор, бизда одам кам. Боз устига, сизга қандай ёрдам бера олардик? На қуrolимиз, на ўқдоримиз бўлмаса. Узингизки қизилларни енголмасиз, буни биз билан бирлашганда ҳам амалга ошириб бўлмайди.

— Лекин ҳаммангиз биз билан бирлашсангиз, қизиллар Мўғулистонга бостириб келишга журъат этмайдилар. Шундай эмасми?

— Марказий ҳукуматнинг таклифи билан қизиллар қўшини Ургага аллақачон кириб бўлганидан хабарингиз йўқми?

Хошун бошқарувчиси сўзининг охирида марказий ҳукуматнинг буйруғисиз на чорва, на одамларни сафарбар эта олмаслигини қатъиян маълум қилди.

Бакич оқларнинг Мўғулистонда кўп қололмасликларини яхши тушунарди. Ягона йўли — Хитойга ўтиб кетиш, лекин у ҳали жуда узоқда. Унинг йўлида эса Хатан ботир ва баъзи ерларда Қизил Армия қисмлари бор. Бундай аҳволда ўз мақсадига эришиши, яъни Хитойга етиб олиши учун маҳаллий ҳукумат ва аҳолининг хайрихоҳлиги лозим. Шунда улар одамлар билан ҳам, озик-овқат билан ҳам етарлича таъминланиб турадилар. Бу ўжар бошқарувчини яхшилаб калтаклаб, сўнгра дорга осиб керак эди-ю, лекин тоқат қилиш лозим. Шу боисдан генерал мунофиқлик билан илжайиб деди:

— Ҳай, майли, сиз билан келишиб оламиз, деб ўйлай-

ман. Ҳозирча эса, афсус, сизни қамоқдан бўшата олмайман. Лекин сизни тез орада чиқариб юборсак керак, деб умид қиламан.

Бакич ярим кечага қадар қарта ўйнаб, уйқуга кеч ётди. Шунга қарамай эрталаб уни жуда вақтли уйғотишди. Навбатчи офицер кечаси кимдир йилқчиларни ўлдириб, отларни ҳайдаб кетгани ҳақида ахборот берди.

— Ҳали шунақами!— деди генерал зардаси қайнаб.— Жуда яхши бўлибди!— Шундан сўнг у хошундаги барча отларни тортиб олишни буюрди.— Кимда-ким қаршилиқ қилса, жойида отиб ташлансин!— дея қичқирди генерал гапининг охирида.

Бир оздан сўнг генералга Хатан ботирдан парламентёрлар келганини маълум қилишди. Генерал уларни ҳузурига олиб киришни буюрди. Парламентёрлар генералга пакет топширишди.

Генерал Хатан ботирнинг ультиматумини ўқиб чиққач, қовоғини солганча анчага довур жим ўтираверди. Маълум бўлишича, Хатан ботир унинг қўшини-ю қурол-аслаҳаларининг қанчалигини генералнинг ўзидан ҳам яхшироқ билар экан. Хатан ботирнинг куч жиҳатидан анча устунлиги эса ультиматумдан аниқ сезилиб турарди. Шундан кейин генерал ҳозирча музокара олиб боришга қарор қилди. Кейин бир гап бўлар, дея ўйлади у. Генерал жавоб ёзишни буюрди-да, уни чопарга топшираётди:

— Хатан ботир билан кунботар пайти учрашишга розиман,— деди.

Хатан ботир генералнинг олдига Тумэр билан бирга боришга қарор қилди.

— Сен эсанг,— деди у Хоягга мурожаат қилиб,— тумандан фойдаланиб бир қисм қўшин билан Бакичнинг мўғул аскарлари чодирини эгаллагин-да, асосий кучлар билан оқлар жойлашган ўтовларни қуршаб ол.

— Қанақа қурол олай?— сўради Тумэр буйруқни эшитгач.

— Музокарага бораётган одам қурол олмайди.

— Қамчини олса бўладими?

Хатан ботир жилмайди.

— Унинг нима кераги бор. У ердагиларнинг ҳаммасида пистолет бўлади.

— Уртоқ қўмондон, қамчи баъзан ҳар қандай пистолетдан яхшироқ иш бериши мумкин.

— Майли, сен барибир ўз айтганингни қиласан шекилли.

Хатан ботир Тумэр ҳамроҳлигида хошун идорасига етиб

борганида уларни Бакичнинг ўзи кутиб олди. Салом-алиқдан кейин Хатан ботир дарҳол мақсадга кўчди:

— Генерал, мен бутун қурол-аслаҳаларни топширган ҳолда бутунлай таслим бўлишингизни талаб қиламан. Сиз мустақил давлат чегарасини қонунга хилоф равишда бузгансиз. Акс ҳолда... Хуллас, бундай пайтлари нима бўлишини ўзингиз яхши биласиз.

— Кечирасизу, Россия билан Мўғулистон ўртасида шартнома бор. Уша шартномага биноан, сизларнинг территориянгизда рус қўшинларининг туриши мумкин.

— Биринчидан, бу шартнома мажбурий тузилган. Иккинчидан, генерал, сиз айтган Россия энди йўқ. Унинг ўрнида бошқа Россия мавжуд. Бу янги Россия бизнинг розилигимизсиз ишларимизга аралашмаслигини маълум қилган.

— У ҳолда бизни Хитой чегарасига ўтказиб юборишингизни талаб қиламан.

— Агар таслим бўлиш шартларига рози бўлсангиз, ҳаммаларингизнинг ҳаётингизни сақлашга сўз бераман. Хитой масаласига келсак, буни сизга ваъда қила олмайман. Бу иш менга боғлиқ эмас.

Бироқ Бакич, колоннам Хитойга ўтказиб юборилиши керак, дея ўз гапида қаттиқ туриб олди.

Шу пайт генералга унинг колоннасидаги мўғул солдатларининг Хатан ботир томонига ўтгани, рус бўлинмалари эса қуршаб олинганини маълум қилишди. Генералнинг адъютанти пистолетини чиқарган эди, Тумэр унинг қўлига қамчи туширди. Қамчи зарбидан пистолет ерга учиб тушди-ю, адъютантнинг тирсагидан суяги синган қўли шалвираб осилиб қолди.

Бакич таслим бўлди, унинг солдат ва офицерлари туя карвони билан Ургага жўнатилди. Хошун ҳокими вазифасидан туширилди. Хатан ботир унинг ўрнига қамоқдан озод қилинган хошун бошқарувчисини ҳоким этиб тайинлади.

5. Ургада оқ ой¹ байрами бошланди. Авваллари пойтахтда бу ой бойларга хушнудлик ва қувонч, камбағалларга эса ғам-ташвиш келтиради, дейишгучи эди. Гап шундаки, бойлар шу кунларда пулнинг бетига қарамай сарфлашаверарди. Бўза билан қимиз дарё бўлиб оқар, дастурхон қўй думғазалари билан тўлиб кетарди. Барча ясан-тусан қилиб олар, қимматбаҳо совғалар тортиқ этилар, бадавлат одамлар бир-

¹ Оқ ой — йилнинг биринчи баҳор ойна. Мўғулларнинг йил ҳисоби бўйича — Янги йил.

бириникига энг яхши отларни миниб борар эди. Хўш, камбағаллар-чи? Улар ҳам кўпчиликдан орқада қолгиси келмай, охирги бор бисотини — ўтов ва қорамолни гаровга қўйиб бўлса-да, ўйин-кулгига берилиб кетишарди. Байрам ўтади, унинг кегидан байрам кайфияти ҳам тугайди. Бош оғриқ кунлар бошланиб, қарзларни узиш керак бўлади. Бироқ қарз тўлаш учун камбағалда пул қайда дейсиз. Шунда кўпчилик узоқ муддатга қул бўлиб қолар, баъзи одамлар эса ўзини ўзи ўлдиради ҳам. Бироқ тиланчиларга бу ойда одатдагидан кўпроқ ризқи рўз насиб этиб, бу ой ичи улар очлик азобидан қутулишар ва шу сабабли уни сабрсизлик билан кутишар эди.

Кейинги икки йил давомида бу байрамлар пойтахтда кўнгилдагидек ўтмади. Мамлакатга гоҳ гаминлар, гоҳ Унгерн хўжайинлик қилар экан, ургаликлар байрам у ёқда турсин, ҳатто эртанги кунни қандай кутиб олишни ҳам билмай, анча жимиб қолишганди. Пойтахтга янги — халқ ҳукумати келиб, тинчлик қарор топгач, ургаликлар оқ ойни эскичасига байрам қилишга қарор қилишди.

Одамлар ойнинг биринчи куниданоқ талон-торожлардан амаллаб сақлаб қолган кишилик кийимларини кийишди-да, шунчалик тинчиб қолганларидан хурсанд бўлиб, қариндош-уруғлари, таниш-билишларини байрам билан табриклай бошлашди. Кўчаларда ўқтин-ўқтин:

— Янги йилингиз билан табриклаймиз!

— Байрамни кутиб олгани бизникига келинг!

— Кутинг, албата борамиз! — деган гаплар қулоққа чалинарди.

Ҳозирча Цэцэнхон номини сақлаб турган шарқий кварталдаги жин кўчалардан тўриқ от минган, ҳарбий шинель ва мўйна телпак кийган бир одам аллақандай бир қўшиқни хиргойи қилиб борарди. Унинг бир ёнида маузер, иккинчи томонида узун сувори қилич. Ичкиликдан юз-кўзлари қизариб кетган бу одамнинг ўзидан мамнунлиги шундоқ сезилиб турарди.

Бу — Жамбал эди. Павловни тутиб бергани учун унинг гуноҳидан ўтиб, ҳатто халқ армиясига қабул қилишган эди. Хат-саводи борлиги туфайли уни интендант қисмига котиб қилиб тайинлашди. Жамбал у ерда ўзини кўрсатиб, тез орада интендант бошлиқларидан бири бўлиб олди. Пул дегани жарақ-жарақ тушиб турар, аёллар айланиб атрофидан кетмас ва шу боисдан у кайф-сафога боши билан шўнғиган эди. Хуллас, унинг халқ ҳукуматидан норози бўладиган жойи йўқ. Жамбалнинг назарида, шу ҳаракат билан бораверса, мазкур

ҳукумат даврида ҳам каттагина лавозимга эга бўлиб олиши мумкин, шундан кейин айшини суриб юраверади.

Жамбал Юндэннинг дарвозасига етиб боргач, отидан тушиб, қайишини тортди-да, елкаси билан тавақани ичкари итарди. Сўнг ҳовлига кириб, сарой олдидаги ходалага боғлади.

Катта оқ ўтовдан башанг кийинган ёшгина жувон чиқиб келди. Бўйнида бир шода марварид дурдоналари хирагина ялтираб турган бу жувон сочларини ёйиб, кўкракларни устига ташлаб олганди.

— Жамбал келди!— дея қичқирди у очиқ турган ўтов эшигидан ичкарига қараб. Сўнгра ишвали табассум билан Жамбалнинг ёнига келди.

— Байрам яхши ўтяпими?— дея сўради Жамбал ва тўсатдан аёлни қучоқлаб олди.

— Жиннилик қилма, Юндэн кўриб қолади,— шивирлади аёл Жамбални очиқ чеҳра билан ичкарига бошлар экан.

— Байрам куни сочингни нега ёйиб юрибсан?— дея сўради Жамбал.

— Ҳечқиси йўқ, аймақ ўғриси губернатор бўлишига оз қолган бир пайтда, яхшиси, олифтагарчилик қилмаган маъқул. Сен нега маст бўлиб келяпсан? Нима, бу ерда ароқ топилмайди деб ўйладингми? Эҳтиёт бўл, кесакига бошингни уриб олма тагин.

Жамбал имлаб қўйиб, ўтовга кирди. Ўтовнинг икки томонига қўйилган столлар усти турли таомлар билан тўла эди. Узун-узун кўзаларда ароқ ва қимиз лиммо-лим. Баъзи меҳмонлар қимиз, баъзилари ароқ ичяпти. Жамбал кириб келгач, барча ўрндан туриб, уни байрам билан табриклади. Цамба ҳам шу ерда эди. Жамбал у билан қуюқроқ сўрашди.

— Сени икки-уч кундан бери қидириб, бутун Ургани айланиб чиқдим,— деди Жамбал.

— Э, ошна, сенга айтсам, арвоҳ каби изғиб юраман.

— Шунақа дегин-а. Мен сени имонига мустаҳкам фаришта деб юрсам, исловатхоналарда дайдийдиган фосиқ экансан-ку.

Жамбалнинг ҳазилидан ҳамма кулиб юборди.

— Сиз катта офицерсиз, тўрға чиқинг. Қани, ҳурматли меҳмонга ароқдан қуйинглар,— дея буюрди Юндэн.

Жамбал керилиб бориб, юқорига ўтирди-да, ароқ ичиб, таомлардан тотиб кўрар экан, гаминлар ва оқ гвардиячилар билан бўлган жангларда кўрсатган қаҳрамонликлари ҳақида гапириб мақтанишга тушди. Тўғри, унинг гапларини бирор одам эшитгиси келмаса ҳам, у ғалаба қозонган армиянинг

офицери бўлгани учун меҳмонлар ўзлигини эътибор билан тинглаётгандек кўрсатишга ҳаракат қилишарди.

Ниҳоят, Жамбал ўрнидан туриб кетишга отланди.

Уй эгаси уни ҳовлига кузата чиқди.

— Сен билан биз энди умрбод дўст бўлдик, — деди Юндэн ҳовлида, — менга кўрсатган ёрдамнингни ўлгунимча унутмайман. Сен жийронимни сўраган эдинг, майли, ола қол.

— Э, дўстим, отга тўлаш учун менда пул қаёқда дейсан!

— Пулнинг кераги йўқ. Бу сенга менинг Янги йил совғам бўла қолсин. Ҳа, айтмоқчи, соқчилар батальонида бирор танишинг борми?

— Менинг ҳамма ерда ҳам танишим бор, — деди Жамбал керилиб.

— Шундай бўлиши ҳам керак. Бўлмаса, менга қара, соқчилар батальони учун пудратга гўшт тайёрланиши керак экан. Мени ўшанга тўғрилаб қўйганингда сени хурсанд қилардим.

Юндэн Таёжний хошунида оқсил касали тарқаб, қорамолларни кўплаб сўйишаётганидан хабар топганди. У ўша ердан арзон-гаровга гўшт харид қилиб, бу ерда қимматроққа сотишга аҳд қилганди.

— Бу дейман, оғайни, ис биласан шекилли, — деди Жамбал Юндэнга тикилиб қарар экан.

Жамбал чиндан ҳам соқчилар батальони учун гўшт тайёрлашга пудрат борлигидан, хўжалик қисм бошлиғи эса бу гўштни қаердан олиш ва пудратни кимга беришни билмай юрганидан хабардор эди. Жамбал бу имкониятни қўлдан чиқармасликка ва ўртада туриб пул ишлаб олишга аҳд қилганди.

— Хўп яхши, гўшт пудратларини сенга олиб беришга ҳаракат қиламан. Лекин бу ҳақда бировга оғиз оча кўрма, — дея суҳбатни яқунлади Жамбал.

У хурсанд эди. Биринчидан, бу гўшт етказиб беришдан у ҳам анча-мунча фойда кўради. Иккинчидан, Юндэн хошунга жўнагач, унинг сулув хотини Жамбалнинг ихтиёрига қолади. Жамбал эртасигаёқ соқчилар батальонига қарашли хўжалик қисм бошлиғини Юндэннинг уйига бошлаб келди.

6. Изғирин шамол эсиб турган қунларнинг бирида пойтахтга Итгэлтнинг карвони кириб келди. Аввал гаминлар, сўнгра барон Унгери ҳукмронлик қилиб, мамлакатда нотинчлик бошлангандан буён Итгэлт пойтахтга келмаганди. Шундай экан нима сабабдан у энди шунча юк билан келиб қолди? Қиздирилган ёғ, пишлоқ, чарм ва тери ортилган ара-

валарни ҳўкизлар аранг тортиб келарди. Итгэлт қанча катта фойда кўриши мумкинлигидан қатъи назар боши ташвишга қоладиган бўлса, ўзини бозорга урмайди. Йўқ, у жуда эҳтиёткор одам. Итгэлт аввал янги ҳўкумат унгерчилар ва гаминларга ўхшаб одамларнинг мол-қолларини тортиб олмаслиги ва савдо-сотиқ билан шуғулланишига халал бермаслигига ишонч ҳосил қилгандан кейингина пойтахтга карвон олиб боришга қарор қилди. У ўзи билан анчадан буён Ургага бориб, муқаддас боғдихонни зиёрат қилсам, дея орзу қилиб юрган Няма бобони ҳам ола келди. Бироқ пойтахтга етиб келишгач, Итгэлт Няма чолни Ургадан ўн қақиримча нарида ҳўкизларни боқиб юришга жўнатди. Шу боисдан Няма чолнинг боғдихонни зиёрат қилиши кейинроққа қолди.

— Ҳали совуқ, мановини ола кет, ичингни бир оз иситиб юрасан,— деди Итгэлт Нямага бир шиша ароқ узатар экан. Чол ароқни кўриши билан бутун режаларини унутди-қўйди.

— Рост айтасан, ҳўкизларимизнинг тилини мендан бошқа ким ҳам биларди,— деди у йўлга тушар экан.

Няманинг димоғи чоғ эди. Унга бошқа яна нима керак? Иссиқ чодир, овқат деса етарли, айниқса манави шишадаги оқ болахонни айтмайсизми! Ароқ дегани Нямани ўзига оҳанрабодек тортар ва чоли тушмагур ўқтин-ўқтин ундан отиб оларди. Ҳўкизлар-чи? Нима бўпти, бемалол ўтлаб юраверсин, уларга ким ҳам тегарди, ҳозир унақа замон эмас. Няма ана шундай вақтичоғликка берилиб кетиб, зиёратга келганини бутунлай унутиб қўйди.

Бироқ яйловга келганининг иккинчи куни шишанинг бутунлай бўшаб қолганини кўриб, чол қаттиқ хафа бўлди. «Бу ҳумпар Итгэлт мени ярамас ҳўкизлари билан бу ерга бир умр ташлаб қўймоқчига ўхшайди-ю»,— дея ўйлади у чодирдан бошини чиқариб йўлга қарар экан.

Аммо Няма бекорга хафа бўлган экан, ўша куни кечқурун ўрнига бошқа одам келиб, у Итгэлтнинг олдига жўнади.

— Уларга эҳтиёт бўл! Ҳов анави қора хайнак подани нуқул четга бошлаб кетяпти. Тунда уларни арқонлаб қўй,— дея тайинлади Няма кетиш олдидан навбатчига.

Олиб келган моллари ва озиқ-овқатларини яхши пуллаб олгани муносабати билан Итгэлт меҳмон қақирди. Няма етиб келганида меҳмонлар кайф қилиб ўтиришган экан. У эшиқдан кириши биланоқ Итгэлт унга ҳам ароқ узатди.

— Эртага азонда бориб боғдихонни зиёрат қил, шунда гуноҳларингдан фориғ бўласан.— Шундай дея у чолга учта кумуш янчан чиқариб берди.

— Албатта зиёрат қиламан! Билмадим, ибодатдан кейин дарров авлиё бўламанми, йўқми, лекин гуноҳларимдан қутулишим турган гап,— деди унга жавобан Няма ва ароқни бир симиришда ичиб юборди.

— Няма-гуай, сизни жуда кўп нарса биледи дейишади, шу ростми?— дея сўради кимдир.

— Бўлмасам-чи! Шу кунларда яна анча нарсаларни билиб олдим. Авваллари, Тамир водийсининг нарёғида бошқа ер йўқ, кампирим ўлиб қолса, бошқа хотин топилмайди, деб юрардим. Маълум бўлишича, бошқа ерлар ҳам, хотинлар ҳам кўп экан,— жавоб берди чол. Унинг гапидан ҳамма кулиб юборди.

Няма эртасига эрталаб боғдихоннинг саройига жўнади. Йўлда борар экан, у қўйнига яшириб қўйган янчанларини пайпаслаб қўярди. Саройга озгина қолганда чол газмол магазинига кирди. Магазинга кирди-ю, кўзлари ўйнаб кетди — бунақа чиройли, ажойиб газламаларни Няма умрида кўрмаганди. Шу пайт унинг димоғига қўққисдан таниш бир ҳид келиб урилди. Чол атрофга аланглаб қараганди, бурчакдаги катта шишада турган ароқни кўриб қолди. «Оббо занғар-ей, бунча хушбўй бўлмаса»,— дея хаёлидан ўтказди у тескари ўгирилиб олар экан.

— Сотишга нималарингиз бор?— сўради Няма магазинчидан.

— Анқонинг уруғидан бўлак ҳамма нарса бор. Сизга нима керак?

— Оқ газламадан борми?

Магазинчи қуртлаган тишларини кўрсатиб илжайди.

— Гапни чўзмасдан тезроқ айтинг, нима керак сизга ўзи?

— Ҳув анови жужунни кўрсат-чи.

Магазинчи бир тўп жужунни олиб берди.

Няма гоҳ газламага, гоҳ ароққа қараб хўрсиниб қўярди. Сўнгра у савдолаша бошлади-да, газламани ярим баҳосига сотишга кўндиргунча шошилмай қийишаверди.

Нихоят, чол магазиндан чиқиб кетай деб турганда кўзи яна шишадаги ароққа тушиб қолди.

— Ароқ қанча туради?— дея сўради у.

— Бир джини¹ эллик мунгу:

— Эҳ-ҳе. Жуда қиммат экан, беш мунгуга бермайсанми?

— Беш мунгуга қаерда ароқ олгандингиз?

¹ Д ж и н — тахминан 600 грамма тенг келувчи оғирлик ўлчови.

— Олганман.

— Қирқ мунгуга ола қоллинг!

— Йигирма!

— Майли, кекса харидор бўлганингиз учун ўттиз мунгуга бераман.

— Қиммат сўраяпсан. Иннайкейин, ароғинг ҳам унчалик эмасга ўхшайди.

— Қиммат эмас, яхши ароқ.

Няма тамшаниб лабларини ялади.

— Майли, қуй.— У оғир хўрсиниб қўйди-да, ҳамёнидан пул чиқарди.

Биринчи пиёлани секингина қултумлаб ичган Няма иккинчисини тезроқ, учинчини эса ундан ҳам тез ичиб ташлади. Бир оздан сўнг унинг ёнида кекса бир жулдурвоқи пайдо бўлди. Улар олдиларидагини ичиб тугатишгач, Няма яна ароқ олди. У ўша жулдурвоқи билан биргаллашиб иккинчи шишанинг ҳам тагига етди-ю, ғирт маст бўлиб қолди. Жулдурвоқи бир зумда ғойиб бўлди. Шундан сўнг Няма бундай қараса, ёнидаги уч кумуш янчани йўқ. Чол яна бир тийинсиз, қўлтигида жужун, ғирт маст ҳолда кўчага чиқиб хиргойи қила кетди:

Икки Хангай мамлакати, оҳ!

Чолнинг назарида, ер гир-гир айланар ва у йиқилиб тушмаслик учун қўларини ёйиб, гоҳ юқорига кўтариб, гоҳ пастга туширганча гандираклаб бораверди. У атрофдаги нарсаларни элас-элас кўрар, гўё ҳамма ёқни туман қоплагандай эди. Шу пайт туман ичидан икки йигит — Бато билан Жаргал чиқиб қолди. Маст чолнинг нимасидир Батога таниш кўриниб, йигит унга тикилиб қаради. Няма Батонинг ёнидан ўтар экан, гандираклаганча, йигитчага суяниб қолди. Шундан сўнг Бато чолни дарҳол таниди.

— Няма-гуай! — Бато чолнинг қўлларидан маҳкам ушлаб олди.

— Сен кимсан? Урганнинг қароқчисими? — дея гўлдиради чол қўлини тортиб оларкан.

— Няма-гуай, бу мен — Батоман. Ойим ҳали ҳам сизларнинг овулингиздамилар?

— Йўқол! Бечора аёлни нега ўлдирдиларинг?

— Няма-гуай, ойимга нима қилди? — дея сўради яна Бато титроқ товуш билан.

— Даб бўл, иблис! Даб бўл, деяпман! — чол йигитга мушт кўтарди.

— Ойижоним...— Бато орқага чекинар экан, кўзларидан тирқираб ёш чиқиб кетди.

— Иблис! Иблис!— дея қичқирди чол ва гандираклаганича узоқлашиб кетди.

Бато йиғлаб юборди. Дўстини ташлаб кетишга кўзи қиймай турган Жаргал нима қиларини билмай қолди.

Эртасига Итгэлтнинг бўш аравалари пойтахтдан чиқиб, овул томон йўл олди. Няма биринчи аравада қимир этмай ётарди. Бато билан учрашгани унинг бутунлай эсида йўқ эди.

Икки кундан кейин дам олиш пайти карвонга Итгэлт етиб олди.

— Хўш, Няма, жаннатга бориб келдингми?— дея сўради Итгэлт ҳаммалари чой ичгани йиғилишар экан.

— Афтидан, менга ўхшаган гуноҳкорларни у ерга кириштишмас экан.

— Боғдихонни зиёрат қилиш насиб этдими, ишқилиб?

— Буниси насиб этди,— деди чол ва тескари қараб трубкасига тамаки тўлдира бошлади.

— Қаерда ибодат қилдинг?

— Қаерда бўларди, саройда!

Итгэлт чолнинг ёлгон гапираётганини сезиб, уни яна бир оз калака қилмоқчи бўлди.

— Сарой жуда чиройли эканми?— сўрашда давом этди Итгэлт.

— Топаси қизил ҳошияли катта ўтов экан. Бундай қарасам, ўтовнинг тўрига ёзилган йўлбарс териси устида боғдихоннинг ўзи чой ичиб ўтирибди.

— У сени дарров танигандир.

— Нимасини айтасиз. Сен Луугун хошунидан келган Няма бўласанми?— деб сўради. Мен, худди ўзиман-да, деб жавоб бердим.

— Шундан кейин сени меҳмон қилишни буюрган-дир.

— Бўлмасам-чи! Битта семиз хотинни чақириб, менга илитилган ароқ беришни буюрди. Бунчалик иззат-ҳурматдан кейин кайфим ошиб қолибди.

Итгэлт хахолаб кулиб юборди.

— Хўш, қанақа таомлар единг у ерда?

— Ёғлиқ гўшт билан чучвара едим.

— Омадинг бор экан, оғайни. Бундай бахт ҳаммага ҳам насиб этавермайди,— дея яна кулиб юборди Итгэлт.

Қир узра изғирин шамол эсиб турарди. Бироқ совуқ одамларга таъсир қилмасди. Улар иссиқ кийиниб олиб, чодир ичида қайноқ чой ичишганича Няманинг ёлғон-яшиқ гапларини эшитиб кулиб ўтиришарди.

7. Хатан ботир Магсаржав пойтахга келаётганмиш, деган шов-шув бутун Ургага тарқаб, Чойжин-лама ибодатхонасининг олди эрталабданоқ оломонга тўлди.

Педагогика билим юрти ўқувчилари ҳам машҳур саркардани кутиб олишга чиқмоқчи бўлишди.

— Менга қара, дўстим, юр, биз ҳам ботирни кутиб олгани борайлик,— дея таклиф этди Жаргал Батонинг елкасидан тутиб.

Бато аста дўсти томонга ўгирилди. Унинг кўзлари йиғидан қизариб, шишиб кетганди. Бато Няма билан учрашгач, чол онасининг ўлими ҳақида алланималар дегандан буён жуда ўзгариб қолганди. Табиатан камгап йиғитча энди умуман гапирмай қўйганди. У мук тушиб ётганича соатлаб унсиз йиғларди. Ўқишга ҳам деярли қарамай қўйганди. Унинг кўз ўнгидан онасининг қиёфаси нари кетмасди. Нега энди ета-бола уни бегона одамлар орасига ташлаб кетишди? Бато ўшанда нега ҳам Ургага жўнади-я? Онаси ундан ҳам, отасидан ҳам қаттиқ хафа бўлган бўлса керак. Унинг бу саволларига ким жавоб бера олади? Биргина ғамнинг ўзи ҳам инсонни эзиб ташлаши мумкин. Аммо унинг ёнига ўкинч ҳам келиб қўшилса, умуман чидаб бўлмай қолади.

— Мен бормайман,— деди Бато секингина.

— Қўй, ундай қилма, Бато. Улим ҳамманинг бошида бор. Ўзингни маҳкам тут.

Бато индамади. Жаргал унинг ёнига ўтирди.

— Юра қол, Бато.

— Кўнглим тинчимаяпти, ахир.— Батонинг кўзларида яна ёш пайдо бўлди.

— Бардам бўл, дўстим, кўз ёши билан барибир онангни қайта тирилтиролмайсан.

— Тўғри-ю, лекин...

Жаргал Батони майдонга боришга ахир кўндирди.

Соат ўн бирларга яқин жануб томондан енгил шабада эсиб, Урга устини қоплаб олган қора тутунни тарқатиб юборди. Нафас олиш енгиллашгандек бўлди. Хон-ула тоғининг улуғвор чўққиси зангори осмонга найза санчиб турарди.

Майдоннинг ғарби-жанубий томонидан тахта минбар қурилган марказига қадар оқ кигиз пояндоз тўшалган. Минбар

яқинида бир неча тўпнинг оғзи жануб томонга тўғрилаб қўйилганди. Байрам салютига ҳамма нарса тахт эди.

Тушга яқин майдоннинг ғарби-жанубий томонидан Соёмбо¹ эмблемали қизил байроқ кўринди. Ҳамма ўша томонга қаради. Жанговар қизил байроқни оқ от минган байроқдир йигит чап қўлида баланд кўтариб келарди. Қизил байроқ орқасидан яна бир сариқ байроқ қилпираб кўринди. Байроқдорнинг ўнг ва сўл томонида қиличини яланғочлаган учтадан суворилар келарди.

Байроқдорлар поёндоз ёнига етиб келишди. Байроқдорларнинг ортидан адъютантлари ҳамроҳлигида йўрға жийрон минган Хатан ботир келмоқда эди. У князлик жиғаси қадалган сувсар телпагини сал қийшайтириб кийиб олганди. Хатан ботирнинг ўнг томонида елкасига милтиқ осиб олган чавадоз келарди. Бу Улдзи чолнинг ўғли Хояг эди.

Йиғилганлар машҳур саркардани шовқин-сурон билан қарши олишди. Минбар олдида Мўғулистон давлати бутун қуролли кучларининг бош қўмондони Сухэ Ботир турарди. У қўлини кўтариб ишора қилган эди, тўплар наъра тортиб, салют бошланди. Хатан ботир оломон ўртасидаги торгина йўлакдан ўтиб келар экан, шодон жилмайганича атрофдагиларга бош эгиб таъзим қиларди. Мана, у отдан тушди. Хояг унинг қўлидан от жиловини олиб, четроққа чиқиб турди.

Шу пайт Хатан ботирнинг олдида Сухэ Ботир келди-да, у билан қучоқлашиб кўришгач, биргалашиб минбарга чиқди. Хатан ботир минбарга чиққач, қўлини кўксига қўйди-да, оломонга қараб уч бор таъзим қилди.

— Қадрли дўстлар, мана, ниҳоят адолатли курашимиз ғалаба қозонди,— дея бошлади у ўзининг қисқагина нутқини,— ватанимизнинг ажойиб ўғлонлари жонини фидо айлаган янги мўғул давлати бугун ҳақиқатга айланди. Бу курашимизда бизга Янги Россия катта ёрдам берди, ана шу Россия ўғлонлари мўғул жангчилари билан елкама-елка туриб кураш олиб бордилар. Кўрсатган ёрдамлари учун уларга мингдан-минг раҳмат. Дўстлар, биз янги, эркин ҳаёт даврига қадам қўйдик, Мўғулистонимиз энди ҳақиқатан ўзимизники бўлиб қолди. Яшасин озод ва мустақил мўғул давлатимиз!— Хатан ботирнинг охириги сўзларини қийқириқ ва олқишлар босиб кетди. Унинг чеҳраси қувонч ва ифтихор билан ёнарди. У яна халққа қараб таъзим қилди. Кимдир: «Яшасин,

¹ Соёмбо — Мўғулистоннинг мустақиллиги эмблемаси.

Хатан ботир!» — дея қичқирди. Бу қичқириқ бутун майдонга ёйилиб, олқишлашлар анчага довуру давом этиб турди.

— Ҳурматли оға, — дея саркардага қараб мурожаат қилди Сухэ Ботир, — сиз узоқ йўлдан келгансиз, бугун дам олинг, эртага эса сиз билан яна учрашамиз. Халқ ҳукумати ватан олдидаги хизматларингизни юқори баҳолаб, сизга чинван унвони бергани ҳамда сариқ хурэм билан мукофотлаганини зўр қувонч билан маълум қиламан.

— Бутун қалбимдан миннатдорчилик билдираман, — деди Хатан ботир ва яна халққа қараб таъзим қилди.

Хатан ботир минбардан тушиб келар экан, шу ерда турган боғдихоннинг вакили Ширнэндорж унинг олдига виқор билан яқинлашиб келди-да, хиёл бош эгган бўлиб, деди:

— Муқаддас Очирдари боғдихон Жавзандамба-хутукта сизга расмий ташриф ила ҳузурига боришингизни фармон айладилар.

— Миннатдорман, аммо мен ҳарбий одамман, шу боисдан бош қўмондоннинг дам олгин деган буйруғини бажармай иложим йўқ, — деди Хатан ботир истеҳзо аралаш жилмайиб.

Бундай жавобдан ҳайрон бўлиб қолган Ширнэндорж савол назари билан Сухэ Ботир томон қаради.

— Князь кўп кунли юришдан чарчаб келган, бинобарин, унинг дам олиши ҳам муҳим давлат иши ҳисобланади, — деди Сухэ Ботир қуруққина қилиб. Боғдихоннинг вакили шу сўзлардан кейин ортиқча гапнинг фойдаси йўқлигини тушуниб, зарда билан жўнаб қолди.

Шу пайт Урганинг ғарб томонидан қурол-аслаҳа ва ўқ-дори ортилган ўнта арава кириб келди. Карвон бошида Тумэр билан Дулма келарди.

Дулма Ургани биринчи бор кўраётгани учун унга ҳамма нарса қизиқ туюларди. Жувон ҳали бу нарсага, ҳали у нарсага тикилар, лекин бутун фикри ёди Тумэрда эди.

Бато аввал майдонга кириб келган карвонга унча эътибор бермади-ю, лекин биринчи арава бўшаб қолган минбар олди-га этиб келганида отличларни кўриб ҳайрон бўлиб қолди.

— Тумэр амаки! Тумэр амаки! — дея қичқирди Бато арава томон югурап экан.

Наҳот, Тумэр ҳам Нямага ўхшаб ғойиб бўлса. Йўқ. Бато бунга йўл қўймайди. Бато отлич олдига шу қадар шиддат билан югуриб келдики, ҳатто от ҳам ҳуркиб кетди.

Бир-бирини йўқотган одамларнинг учрашувидан зўрроқ қувонч бўлмаса керак оламда! Тумэрни кўрганидан хурсанд

бўлиб кетган Бато амакисини қучоқлаганича дам йиғлар, дам куларди.

Тумэр, Дулма ва Хояг бир жойга қўнишди. Уларнинг ўтов и катта ва кенг бўлса-да, аммо совуқ ва бўм-бўш эди. Дулма дарров ишга тушиб кетди-ю, ўтов ичи тезда исиб, файз кирди. Дулма Тумэр амакимга турмушга чиқибди-да, дея ўйлади Бато, гарчи бу воқеанинг қандай содир бўлганини тушунолмаса ҳам. Ахир Дулма Галсаннинг хотини эди-ку. Аммо Бато бун и ортиқча сўраб-суриштириб ўтирмади.

Бато Тумэрга онасининг ўлими ҳақида гапириб берди.

— Иложимиз қанча, ўғлим, тақдири шу экан-да. Аммо кўп хафа бўлаверма, кўз ёши билан ўлган одам тирилмайди,— деди Дулма, кейин ўзи ҳам йиғлаб юборди. Бироқ Бато онасининг ўлимига сира ишонгиси келмасди. У Тумэр ёки Дулма Няманинг даҳшатли сўзларини бекорга чиқаришларини истарди. Нега энди ўша маст Няманинг гапига ишониб юрибсан. Долгор нега энди ўлар экан! Қани энди улардан бири шундай деса! У ташвишдан бутунлай фориг бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда бир оз енгил тортарди. Аммо, Тумэр ҳам, Дулма ҳам уни овутолмади. Улар Луугун хошунлигидан бўлган бир одамдан: Эрдэнэнинг хотини ўғлини кўргани Заяин монастирига борганида Жанубий Тамирга фарқ бўлибди, деган гапни эшитишганди. Шундай бўлгач, болани бекорга ишонтириб юришининг нима ҳожати бор?

Дулма Долгорнинг ўлимида Итгэлтни айбласа, Тумэр акаси билан Батони айбларди.

Ҳар қандай одам ҳам йўлдан адашиши мумкин. Бундай одамга биринчи навбатда ёрдам беришни ўйлаш керак, бу ҳар бир одамнинг бурчи ҳисобланади. Эрдэнэ бўлса оғир дақиқаларда хотинига ёрдам беришнинг ўрнига, уни жарга итариб юборди. Долгор ўғлининг ёрдамига ишонганди, ундан ҳам наф бўлмади. У ҳам онасини ташлаб кетди, дея ўйларди Тумэр. Бошқа одамга эрга чиққан Дулмани у ҳам шундай ташлаб кетиши мумкин эди, лекин у бундай қилмади. Унинг инсонийлиги устун келиб, Дулмани жазоламади. Мана, энди иккаласини яна бахт қучди.

Аммо Тумэр Батони бу масалада қаттиқ гуноҳкор ҳисобламади.

— Бардам бўл, ўғлим. Эр киши ўзини тута билиши керак,— дерди у Батога.

Бир куни билим юртида мажлис бўлди. Бато мажлисга Тумэр билан Дулмани ҳам таклиф этганди, улар боришга рози бўлишди. Мажлисда биринчи ярим йилликка яқун ясалди. Ўқитувчи энг яхши ўқувчиларнинг номларини санаб ўт-

ди. Улар орасида Бато ҳам бор эди. Уни бир кийимлик мато ва китоблар билан мукофотлашди.

— Балли, отангга ўхшаб ақлинг жойида,— дея жиянини мақтаб қўйди Тумэр.

Уйга кетишайтганда Бато мукофотга олган матони Дулмага берди.

— Сиз ола қолинг, мен бошқа кимга ҳам совга қилардим,— деди у кўзларидаги ёшни кўрсатмаслик учун тескари қараб олар экан.

Уша кунни кечқурун Хоягнинг олдида Доржи маст бўлиб келди. Унинг устида сувориларнинг узун шинели, ёнбошида қилич, чарм ғилофда браунинг бор эди.

— Халқ Қизил Армиясининг отделение командири Доржи,— деди у ҳазил аралаш. Сўнг ўтиришга таклиф этишларини ҳам кутмай шинелини ечди-да, чўнтагидан икки шиша ароқ олди.

— Бу хитойлар жуда хушомадгўй бўларкан-да, қаерга кирмагин, ароқ тутишгани тутишган,— дея валдирарди Доржи ароқни столга қўяр экан.

— Қаёққа кирган эдинг?— сўради Хояг.

— Нима фарқи бор. Қаерга кирмагин, пистолетни кўришлари билан дағ-дағ титраб, дарров ароқ олиб келгани югуришади.

Хитой савдогарлари Доржининг пистолетидан қўрқиб ароқ беришларини Хояг дарров тушунди.

— Доржи, сен бу қилигинг билан ҳокимиятимизга зарар етказаяпсан.

— Бекор гап. Мен сиёсатимизни биламан. Лекин хитой барибир хитойлигини қилади. Сен ҳимоя қилаётган бу мўмин-қобил хитойлар бир пайтлари бошимизга не кунларни солмади. Бунини мен ҳам биламан. Уларнинг ҳаммасини асфаласофилинга жўнатиш керак эди, биз бўлсак, мулозамат қилиб ўтирибмиз...— У шишалардан бирини очди-да, пиёлага ароқ тўлдириб, уни бир кўтаришда ичиб юборди.— Қараб тур ҳали, халқлар ҳамма жойларда революция қилиб, бойлар, князлар ва савдогарларни йўқотади,— дея гапини яқунлади у. Сўнг гандираклаганича каравот томон юрди-да, ечиниб ҳам ўтирмай, ўзини тўшакка ташлади. Бироқ Тумэр унинг камари ва этигини ечиб қўйди. Доржини ҳеч вақт бунақа маст ҳолда кўрмаган Бато кулиб юборди.

8. Даржа ботир жангчилари анча тобланиб қолдилар. Улар Қизил Армия жангчилари билан ёнма-ён туриб, князь Довчин бандасига қарши тинимсиз жанглар қилардилар. Баҳор

бошларида Довчин тор-мор этилиб, асосий кучлари янчиб ташланди. Шунга қарамай, унинг тарқоқ отрядлари Цэцэнхон аймағида изғиб, аҳолини талашар, бегуноҳ одамларнинг қонини тўкиб, бу ерларда халқ ҳокимиятининг мустаҳкамла-нишига тўсқинлик қилишарди.

Барон Унгерн ташкил этган қўғирчоқ ҳукумат давлат ишларидан четлаштирилгач, князь Довчин баъзи кошун ҳо-кимлари ва олий ламалар билан тил бириктириб, Цэцэнхон аймағида ҳужум бошлашга ва оқ гвардиячиларнинг қолган-қутган жангчилари ҳамкорлигида халқ ҳокимиятини ағдариб ташлашга қарор қилган эди. Аммо Гэрэлнинг жасорати ту-файли Довчиннинг режалари Халқ ҳукуматига маълум бў-либ, унинг кўпгина шериклари қамоққа олинди. Довчиннинг ўзи бўлса тоққа қочиб кетди. Унинг жангчилари унча-лик кўп бўлмай, асосан оқ гвардиячи қўшинларнинг қолдиқ-ларидан иборат эди. Довчин ҳал қилувчи жангдан иложи борица ўзини четга олар, Халқ қўшинлари ва Қизил Армия қисмининг биргаликдаги ҳужумидан вақтида қочиб қолишга интиларди. Ҳозир унинг қолган қўшини кичик-кичик отряд-ларга бўлиниб, тоғу тошларда, монастирларда паноҳ топиб қароқчилик қилиш йўлига ўтгандилар...

Даржа ботир душманни таъқиб этиб бориб Сан-Бэйс мо-настирини эгаллади-да, уни ўзига база қилиб олди. У ўша ердан ҳар томонга разведкачилар юбориб турди. Разведка-чилар бирон ерда бандитларнинг ҳидини билиб, хабар қилган заҳоти у ерга мўғул цириклари ва Қизил Армия жангчила-ридан иборат отряд юбориларди.

Пётр билан Эрдэнэ жангдан бўш вақтлари узоқ-узоқ суҳ-батлашиб ўтиришарди. Улар кўпроқ Мўғулистоннинг келажа-ги ҳақида гаплашишарди. Иккаласи авваллари ҳам тез-тез суҳбатлашиб туришар, лекин у пайтлари эски тартибни тан-қид қилишар, уни қайси йўл билан йўқотиш тўғрисида баҳс-лашишар эди. Илгари Пётрнинг кўп фикрларига қўшилмай, у билан тортишиб юрадиган Эрдэнэ энди кўпроқ унинг гап-ларини тинглайдиган бўлиб қолганди. Пётр янги Мўғулистон-нинг келажаги ҳақида мароқ билан гапирар ва бунга эришиш йўлларини тушунтирарди. Эрдэнэ янги фикр-мулоҳазаларга жуда ўч эди. У эндиликда жуда кўп мутолаа қилар ва ай-ниқса ижтимоий-сиёсий китобларни қизиқиб ўқирди.

— Визга катта ёрдам қилдинглар,— дерди Эрдэнэ Пётр-га.— Буни сира эсдан чиқармаймиз.

— Оқ гвардиячиларни тор-мор этишдан баравар манфаат-дор эдик. Ёнингда душмандан кўра дўст бўлгани яхши. Ҳам-корлик қилганларнинг учун биз ҳам миннатдоримиз. Бундан

кейин ҳам ёнма-ён бориб, биргаликда қон тўкиш эвазига вужудга келган дўстлигимизни мустақкамлаш биз учун муҳим аҳамиятга эга. Сизларда яна бир хавfli душман — кўп асрлик қолоқлик бор. Уни енгиш оқларни йўқотишга қараганда оғирроқ. Бунинг устига Хитой ҳам ўз қарзини талаб қиляпти, шекилли...

— У пулларни мўгул халқи қарз олган эмас. Халқ кўп йиллардан бери бу қарзларга процент тўлай бериб кафангадо бўлди.

— Ҳар ҳолда тўлашни талаб қилсалар-чи, унда нима бўлади? Тўлашдан бош тортгансиз, сизларга қарши уруш бошлаши мумкин.

— Шунда ҳам сизлар бизни ёлғизлаб қўймайсиз, деб ўйлайман.

— Сизлар эксплуататорлардан тезроқ қутулиб олишингиз керак. Шунда ишларингиз жадаллашиб кетади. Биз ҳам ёнингизда бўламиз. Мақсадимиз бир, лекин ҳаёт шароитларимиз ҳар хил, шунини унутма. Авваллари мен бутун ноёнлар отиб ташланса, мўгул халқи бахтга эришади, деб юрардим. Бироқ мен революциянгизда фаол қатнашган ноёнларни ўз кўзим билан кўрдим. Ёки динни олайлик. Эсингдами, мен бир пайтлари сенга динни йўқ қилиш керак, дердим. Бироқ, бу шунчаки осон гап эмас экан.

Эрдэнэ Халқ ҳукуматининг сиёсатини тушунтириш учун чекка хошунларга кўп борган эди. Шунда Пётр доим қуруқ ваъдалар бермасликни тайинларди. «Сен фақат бор нарсани ва ҳақиқатан ҳам бўладиган ишларни гапир, акс ҳолда ўзингга бўлган ишончини йўқотасан»,— дея насиҳат қиларди Пётр дўстига.

Бир пайт шимолий хошунларда боғди-гэгэн ҳибс қилинибди, Халқ ҳукумати мамлакатда ламаизм динини йўқотишга қарор қилганмиш, бу динга ишонувчилар эса қириб ташланармиш, деган шов-шув тарқади. Шундан сўнг аратлар орасида тўполон бошланиб кетди. Пётр билан Эрдэнэ ёнларига ўнта жангчи олиб шимол томонга жўнашди. Улар шимолий хотонлардаги шов-шувлардан безовта бўлган аҳолини тинчитиб ярим ойча юришди.

Илиқ ёз куни эди. Эрдэнэ билан Пётр дам олиш учун дарё лабида тўхташди.

— Эрдэнэ, кел, бир кураш тушиб кўрамиз,— дея тўсатдан таклиф этиб қолди Пётр улар чўмилиш учун ечингач.

— Ерга чалпак бўлгинг келяптими, дейман? Бадарчи сени қандай отиб юборгани эсингдами? Сен ахир бизнинг кураш усулларимизни билмайсан-ку.

— Майли, зарари йўқ, бизда: «Жўжани кузда санайдилар», деган мақол бор. Кўрамиз,— деб жавоб берди Пётр курашга ҳозирланиб.

— Майли, кўрамиз!— Эрдэнэ ҳам курашга шай бўлиб у ёқ-бу ёққа юра бошлади. Солдатлар улар атрофида доира ҳосил қилиб туришди.

— Бу полвон қаерлик экан ўзи?— дея сўрарди Пётр ҳамлага шайланиб давра бўйлаб айланар экан. Эрдэнэ уни диққат билан кузатиб турарди. Шу пайт Пётр бирдан Эрдэнэнинг қўлидан ола елкасидан ошириб ташламоқчи бўлганди, Эрдэнэ бўш келмади, устига-устак, оёғи билан Пётрнинг таяғини турган оёғини туртиб юборганди, иккаласи бараварига қўл қумга қулаб тушишди.

Солдатлар кулиб юборишди.

— Ҳисоб эмас, қайтадан тушишга тўғри келади.

— Етар, қўлимни суғуриб ташлама яна,— деди Эрдэнэ ўрнидан туриб ўтирар экан.

Қуёш тепада бўлиб, кун исиб турган бўлса-да, дарёдан эсаётган муздек шабада баданларга роҳат бахш этарди. Осмон тиниқ, дарёнинг шовиллаши эса қулоқча хуш ёқарди.

— Ҳаёт қизик нарса экан. Бир пайти князь мени ўжарлигим учун қамаб қўйганди. Ушанда бир кун келиб, давлат ишлари билан шуғулланаман деган фикр тушимга ҳам кирмаганди.

— Ҳаётда нималар бўлмайди дейсан. Бешинчи йили заводимиз ишчилари намойишга чиққанида казаклар бизга қарата ўт очишди. Биринчи қатордагиларнинг бари тутдай тўкилди, менинг эса ҳатто бирор жойим ҳам тирналмади. Афтидан, ўқ тегиш пешанамда йўқ экан.

— Тўғри, лекин тақдир билан қазиллашиб бўлмайди, дўстим. Бизда: «Ўлим шоҳу гадога баробар», деган мақол бор.

— Эҳ, азизим Эрдэнэ, агар ўлим ҳақида ўйлайверадингиз бўлсанг, яшашга вақт қолмайди. Мен фронтга кетаётганимда кенжатай ўғлим: «Дада, кечқурун келасизми?»— деб сўраган эди. Мана, ўшандан бери тўрт йил ўтди...

— Ташвишланма, оғайни, тез орада учрашасизлар.

— Шундан кейин бир-биримиздан сира ажрашмаганимиз бўлсин-е!

— Анови от чоптириб келаётган одам ким экан?— Эрдэнэ ўрнидан турди-да, қўлини пешанасига соябон қилиб қаради.— Тўғри шу ёққа келяпти.

— Ҳа, лекин у ҳарбийга ўхшамайди,— деди Пётр.

Бир оздан сўнг отлиқ соҳилга етиб келиб, отдан тушди. У одам қаттиқ ҳаяжонда эди. У энтика-энтика кеча кечқу-

рун Довчин пайдо бўлиб, унинг одамлари аратларнинг мол-ҳолини тортиб олаётгани, князнинг ўзи бўлса эрталабдан бери кайф-сафо қилиб ётганини гапира бошлади.

— Ниҳоят, Гэрэл учун қасдимни оладиган бўлибман-да,— деди Эрдэнэ шоша-пиша кийинар экан.

Пётр солдатлардан бирига отини миниб, зудлик билан монастирغا боришни ва Довчин билан учрашув ҳақида Даржа ботирга хабар қилишни буюрди.

— Довчиннинг қанча солдати бор экан?

— Ун бештача,— деди ҳалиги келган одам.

— Уларнинг устига тўсатдан бостириб борамиз.

Лекин Довчин бу пайти хотондан жўнаб бўлганди. У ё огоҳлантирилган, ёки келаётган фалокатни олдиндан ҳис этган бўлиши мумкин. Князни кетидан қувишга тушишди. Эртасига эрталаб улар тўдага етиб олишди, аммо Довчин бир тошлоқ тепаликка ўрнашиб олди. Отишма бошланди. Пётр ва Эрдэнэнинг жангчилари қуёш нуридан кўзлари қамашиб, милтиқ отишга қийналишарди. Довчиннинг одамларига эса орқа томонидан нур сочаётган қуёш, аксинча, қулайлик туғдирмоқда эди. Улар орасида айниқса бир одам ғоят мерган экан. Эрдэнэ жангчиларидан бирортаси бошини кўтарган заҳоти ўқ тегиб йиқиларди.

— Қуёш тиккага келмагунча ҳеч ким бошини кўтармасин,— дея қичқирди Эрдэнэ. Уларнинг группаси ярим соатлар ичида тўрт кишидан ажради.

Эрдэнэ билан Пётр каттакон харсанг тош панасида ёнмаён ётишарди. Пётр ўзини пана қилиш ва мўлжални бехато олишга жуда уста эди. Эрдэнэ сал бошини кўтарганди, бошидаги мўғулча телпакни ўқ тешиб кетди.

— Бошингни кўтара кўрма,— деди Пётр,— уларни биттадан уриб йиқитамиз.— Шундан кейин у тепкини босганди, тепаликда яна бир одам қулади.

Эрдэнэ ҳам тошлар орасидан отиш учун туйнук қолдириб, яхшилаб маскировка қилиб олганди. У икки душман солдатини ер тишлатди. Бироқ ўзининг группаси ҳам анча талафот кўрганди. Тушга яқин унинг ўнта солдатидан икки кишигина омон қолди.

Мана, Эрдэнэ тепаликнинг ўнг томонида эгнига ҳаво ранг шоҳи дэл кийган бир одамнинг эмаклаб келаётганини кўриб қолди. У бундай тикилиб қараса, улар бир эмас, икки киши экан. Пётр мўлжалга олиб, энди тепкини босмоқчи бўлган эди, Эрдэнэ уни тўхтатиб қолди.

— Отма, бу Довчин! Уни тириклайин қўлга олиш керак,— деди Эрдэнэ ва ўрнидан турмоқчи бўлди. Бироқ Пётр уни

жойига ётқизиб қўйди. Душман снайпери қулай вазиятни қўлдан бой бермай Эрдэнэ тош ортида кўриниши биланоқ тепкени босди. Шу дақиқа Пётр дўстини тортиб оламан деб ўзи қалқон бўлди: Эрдэнэга отилган ўқ Пётрга тегди.

Пётрнинг кўз ўнги бир зумда қоронғилашиб, атрофдаги нарсалар гир-гир айланиб кетди-ю, норғул гавдаси бўшашиб Эрдэнэнинг қўлларига шилқ этиб тушди.

— Е тангрим! Бу қандай кўргилик! Мени деб бўлди,— дея инграб юборди Эрдэнэ Пётрни қучиб.

— Жуда мерган экан, аблаҳ,— деди Пётр. У кулмоқчи бўлганди, кўксига алланарса тикилиб, овоз чиқмади. Жароҳатидан тирқираб қон отилди-ю, гавдаси дағ-даг титрай бошлади. Эрдэнэ унинг жароҳатини қўли билан бекитмоқчи бўлганди, эпломлади. Пётр бир неча бор оғзини очиб, ҳаво ютди-да, жимиб қолди. Шу билан унинг жони узилди.

Эрдэнэ ҳали ҳам дўстининг гавдасини бағрига босганича беихтиёр: «Пётр, эҳ, Пётр, нима қилиб қўйдинг ахир!» — дерди. Туйқусдан келган бу кулфатдан Эрдэнэ нима қиларини билмай қолганди. У ўзини айбдор ҳис қиларди. Ҳамон вараңглаб ўқ узилиб турар, аммо Эрдэнэ уларни эшитмасди. У жонсиз дўстига тикилганича қимир этмай ўтирарди. У ана шу ҳолатда қанча ўтирганини ҳам, группаларидаги сўнгги солдатнинг ўқ тегиб йиқилганини ҳам сезмади. Тошга келиб теккан ўқ қайта учиб қулогининг тагидан шувиллаб ўтгандан кейингина ўзига келиб, атрофга қаради. Шу пайт кўзи Пётрнинг ерда ётган пистолетига тушиб қолди. У эгилиб пистолетини олган эди, сонига нимадир тўсатдан санчилди. Эрдэнэ бехосдан атрофга қаради-ю, қирқ қадамча нарида — ўнг томонда гўё ҳеч нарсадан хабари йўқдек икки одам от жиловидан ушлаб турганини кўрди. Қуёш ғарб томон оғиб, атроф сув қуйгандек тинчиб қолган эди. Эрдэнэ яраланган оёғини қимирлатиб кўрмоқчи бўлганди, оёғи худди ёғочга ўхшади. Шундан кейин пистолетни қўлида ушлаганча, дэлининг бари-га яшириб жим тураверди. Орадан яна бир-икки минут ўтгач, қулоғига ҳалиги икки кишининг гўнғир-гўнғир гаплари эшитила бошлади. Эрдэнэ уларга кўз қирини ташлади. Булар Довчин билан унинг бир солдати эди. Пётрни ўлдирган мерган балки ана шудир, дея ўйлади Эрдэнэ ва пистолетни маҳкамроқ ушлаб олди.

Ҳа, у томон яқинлашиб келаётган одам Довчин эди. Улар ориқча дахмаза бўлади, дея яраланган солдатларини отиб ташлашгандан сўнг қуролларни йиғиштириб олиш учун Эрдэнэ томонга юришган эди. Мана, князь билан Эрдэнэнинг орасида бир неча қадам масофа қолди, Эрдэнэ пистолетни

кўтарди. Аммо у Довчинга эмас, душман мерганига қараб устма-уст уч марта ўқ узди. Оқ гвардиячи гурсиллаб ерга қулади. Довчин шу заҳоти Эрдэнэ томонга ташланиб, унинг қўлига қамчи билан урди. Эрдэнэнинг қўлидаги пистолет бир четга учиб тушди. Аммо Эрдэнэ бор кучини тўплаб ўрнидан турди-ю, Довчинга ташланди. Эҳ, афсус, жароҳатланиб кўп қон йўқотди-да! Бўлмаса-ю бу бақалоқ ноёни кўз очиб юмгунча эплаштириб ташлаган бўларди! Аммо у дақиқа сайин ҳолдан кетиб, бўшашиб борар экан, бу аҳволда кўпга чидолмаслигини сизди. Шундан сўнг у бор кучини тўплаб душманнинг бўғзига ёпишди. Уларнинг иккови ҳам мувозанатни йўқотиб, бараварига ерга йиқилди.

— Эрдэнэ, қўйиб юбор, бўй баробар тилла бераман,— дея хириллади Довчин. Унинг кўзлари косасидан чиқай деб қолганди.

— Пётр учун, Гэрэл учун...— деди Эрдэнэ ҳушини йўқотар экан...

Эрдэнэни рангида қони қолмаган, ҳушсиз бир аҳволда топиб олишди. Унинг қўллари ҳамон душманнинг бўғзида эди.

Пётрнинг жасадини монастиргача қўлда кўтариб боришди. Унинг ранги оқариб қолган, аммо ўлим ҳам чеҳрасидаги майин табассумни йўқотолмаганди. У гўё дўстларига: «Мен ўлганим йўқ, доим сизлар билан биргаман», деяётгандек эди.

Мўгул халқининг озодлиги учун, ўз ҳаётини қурбон қилган оддий рус солдати Пётр учун уруш ана шу зайлда туғади. Унинг уйга қайтишини хотини ҳам, ўғилчалари ҳам энди узоқ кутишади. Аммо яна дийдор кўришиш энди уларга насиб этмайди.

Пётрни Сан-Бэйс монастири яқинидаги бир тепаликка дафн этишди. Унинг қабрига ҳар бир солдат биттадан тош қўйди. Шундан сўнг оддий рус солдатининг қабри узоқ-узоқлардан ҳам кўринадиган бўлиб қолди.

9. Илиқ куз қуёши кишининг руҳига хотиржамлик бахш этади, бу вақтда табиат ҳам сарғиш либос кийиб, ҳамма ёқ осойишта тус олади. Узоқда Субурганхайрхоннинг улугвор чўққиси ялтирайди. Бу ерларни у афсонавий посбон каби кўриқлаб туради. Туш пайти Жанубий Тамир водийси бўйлаб бир одам ёли қирқилган саман от миниб бормоқда эди. Бу Итгэлт эди. У оддий, лекин башанг кийинган: эгнида ҳаво ранг шоҳи дэл, белида яшил шоҳи белбоғ, оёғида қора ағдарма этик. Белбоғига нақшинкор чақмоқтош, ялтирама суяк сопли пичоқ қистириб олган. Қисқаси, эгнидаги кийимларнинг бари қулай ва зарур, ортиқча ҳеч нарса йўқ.

Итгэлт уйдан кеча йўлга чиқиб, бир таниш овулда тўхтади-да, кечаси билан ароқхўрлик қилди. Яна азонда йўлга чиқди, лекин бош оғриғи босилавермагач, қитдек ичиб олди. Энди у ўзини яхши ҳис этар, ҳатто қўшиқ ҳам хиргойи қиларди.

Итгэлт бу ерларга бекорга келмаганди. У Заяин хошундаги бир овулдан қарзини ундириш ниятида эди. Бу овул унга ёнида тойчоғи билан учта байтал бериши керак. Азон пайти унинг йўлини бир бўри кесиб ўтганди, бунинг яхшилик аломати эканлигидан Итгэлт хурсанд бўлиб илжайганича: «Демак, қарзларим унаркан»,— дея дилидан ўтказди. Итгэлтнинг доим омади юради, айниқса мана бунақа яхшилик аломати бўлганда бутун ишлари ўнгидан келади. Парвардигор ўз паноҳида асрагач, сендан шайтон ҳам нари юради, ишингга шайтон аралашган тақдирда эса боғди-гэгэн ҳам ёрдам беролмай қолади.

Кенг Жанубий Тамир водийси узра енгил кўкиш тутун элас-элас учади, табиат ёз билан хайрлашаётган бўлишига қарамай, ҳали ҳам кузга хос ясан-тусан, зебо.

Итгэлтнинг саман оти эгасининг буйруғини кутмаёқ йўртиб кетар, шунда Итгэлтнинг ароқдан жўшган қони баданини янада кучлироқ қиздириб борарди. От осмон ўпар теракзорга бурилди. Теракзордан муздек шабада эсиб турарди. Узоқ давом этувчи қишга тайёрланиб яланғоч бўлиб қолган теракларнинг учлари шамолда шовиллаб турарди. Бу шовиллаш овозига заранг бўлиб кетган ердан бораётган от дупури қўшилиб, ўзига хос куз симфонияси ҳосил бўларди. Итгэлт қидриб келаётган овули қаердадир шу ерларда кўчиб юришидан хабардор эди-ю, бироқ ҳозир унинг қаердалигини аниқ билмасди. Демак, битта-яримтадан сўрашга тўғри келади. Итгэлт дарё лабига етиб боргач, ювиниб, отини суғориб олди. Тамир куз чоғи ғоятда шаффоф бўлади. Ҳов ана, гала бўлиб сузиб юрган майда балиқлар аниқ кўриняпти. Итгэлт кичик бир тош олиб отганди, балиқлар ҳар томонга қараб тирқираб кетди-ю, бир лаҳзадан кейин яна тўпланиб олишди.

Итгэлт қорни очганини сизди-да, отига миниб кечувга тушди. Дарёнинг нариги бетига ўтиб, у ёқ-бу ёқни қараганди, олдиндаги ўрмон четида ёлғиз эски бир ўтовни кўрди. Утов олдида бир бузоқ бойлоқлик турарди.

Итгэлт таниш овулнинг қай томонга кўчиб кетганини билмоқчи бўлди. У тўғри ўтов олдида борди-да: «Итингизни қайданг!»— дея қичқирди. Утовдан бир кампир чиқди. У Итгэлтга ҳеч қандай мулозамат қилмай, тўғри бориб акиллаётган итни тутди-да, занжирга боғлаб қўйди.

— Куз яхши ўтятими?— дея сўради Итгэлт ўтовга кириб борар экан. У ичкари кирди-ю, турган жойида таққа тўхтаб қолди. Утов ичида бир аёл эшикка тескари ўтириб олиб, қўйхонанинг эшигини тузатмоқда эди. Аммо бу йўғон, қора соч ўримлар, сарвқомат, чўзиқ бўйин унга жуда таниш эди. «Бу Долгор-ку, ахир»,— дея шивирлади Итгэлт ўзича, лекин бу ерга у қандай келиб қолди? Бундай иш фақат парвардиргорнинг қўлидан келади... У аёлга тикилар экан, дилида қўрқинч, таажжуб ва қувонч ҳислари аралашиб кетди. Унинг ортидан ўтовга кириб келган кампир Итгэлтнинг бундай тикилишини ўзича тушунди.

— Долгор, қизим, бу ёққа қара, ким келганини кўр,— деди кампир мулойимгина товуш билан.

Кампирнинг исми Дəжид эди. Бу ерда у чоли Баяр билан истиқомат қиларди. Уларнинг болалари ўлиб кетишганди. Бундан икки йил илгари энг сўнгги ўғилларини ҳам тупроққа қўйишди. Бу ўғиллари Ургадаги бир монастырда ламалик қиларди. Агар бир фавқулодда ҳодиса юз бермаганда улар дунёдан ана шундай якка-ёлғиз ўтиб кетишармиди...

Уша йили қиш юмшоқ келди. Баярнинг ўтови Жанубий Тамир соҳилидаги толзорда эди. Дарёнинг тезоқар жойлари музламаган бўлиб, ўша қиш ҳатто кўпгина ўрдаклар жанубга учмай, шу ерда қишлаб қолишганди.

Дəжид бир куни толзордан ўтин териб, дарё ёқалаб бораётганди. Шунда у дарёнинг нариги қирғоғидан бир аёл келаётганини кўриб қолди. Аёлнинг кўриниши кампирни тўхташга мажбур этди. Сочлари ёйилиб кетган аёл бошяланг бир аҳволда худди мастлардек гандираклаб келарди. У ё ақлдан озган, ёки маст, дея ўйлади Дəжид. Мана, аёл дарёнинг ўртасига етди-ю, бирдан қўлларини ёйиб, ғойиб бўлди. Аёлнинг сувга чўкиб кетганини дарҳол пайқаган Дəжид ёрдамга югурди. Оқим нафаси тикилиб қолган аёлни Дəжид югуриб келган жойга оқизиб борди. Кампир аёлнинг баридан ушлаб қолишга улгурди-да, нарироқда ўтин кесаётган Баярни қичқириб қаҳира бошлади. Чол билан кампир икковлашиб аёлни муз устига тортиб чиқаришди-да, ўтовга олиб кетишди. Улар боёқиш аёлнинг оғзи-бурнидан сув келмагунча уни ағдар-тўнтар қилаверишди. Шундан кейин аёлнинг устидаги кийимларини ечиб ташлаб, пўстакка ўраб қўйишди. Аёл эртасига эрталаб ўзига келди.

Ҳаёт билан видолашган Долгор ана шу зайлда яна ҳаётга қайтди. Чол-кампир бўлса бу қизни бизга худо етказди, деб ўйлашди.

Қиш ўтиб, ёз келди. Долгор энди анча ўзига келиб, тўлишиб, яна чиройли бўлиб кетди. Чол-камбир ундан жуда хурсанд эди — ҳам гўзал, ҳам меҳнаткаш, ҳам камтар. Долгор уларга бутун ҳаётини — Эрдэнэ билан уришиб қолгани, ёлғизлиги ва қандай қилиб дарёга келиб қолганини гапириб берди. Шунда Баяр ўз жонига қасд қилган одам энг ашаддий гуноҳкор сифатида дўзахга тушажагини айтиб, уни койи-ган бўлди.

— Мен ўлишни истамасдим, — деди Долгор, — тўсатдан шунақа бўлиб қолди ўзи. Лекин, ростини айтсам, яшагим ҳам йўқ эди... Ғамдан бошим айланиб қолди.

— Бошим айланиб қолди дейди-я... Ғамдан ҳамманинг боши айланиб қолаверса, дунёда соғ одамнинг ўзи қолмайди-ку, қизим. Бу дунёда ўзини бахтиёрман дейдиган одам топилмаса керак, уқубат чекувчилар эса кўкда қанча юлдуз бўлса — шунча дейишади, — деди чол Долгор билан қилаётган суҳбатини якунлаб.

Долгорнинг ўлими ҳақидаги миш-миш Итгэлтнинг овулига ҳам етиб борди. Бу гапни Няма топиб келди.

Долгор йўқолиб қолгандан кейин Итгэлт Нягани монастырга юборган эди. Няма Хонгорни ёнига олиб, ўша пайти монастырда бор ҳамма одамдан Долгорни сўраб чиқди. Биров у деди, биров бу деди, охири Няма уйга қайтаётган пайти бир аёлдан унинг дарё соҳилида кўришганини эшитиб қолди.

Няма ўша жойга борди-ю, қорда ётган ловуз-телпак топиб олди, Долгорнинг бошидан тушгандан бери телпакни ҳеч ким олмаганди. Няма шу издан дарёга қадар борди-да, кейин орқасига қайтди. Долгор сувга чўкиб ўлибди, деган миш-мишни ана шу Няма тарқатган эди. Няма монастырга бориб Долгорнинг хотирасига ибодат буюртирди, ламага кумуш янчан бериб, марҳуманинг арвоҳини ёд этиб, дуо қилишни сўради.

Итгэлт Долгорнинг ўлимини эшитиб, аввал хафа бўлди, кейин эса ачингандек: «Иложимиз қанча, бу дунёга ҳеч ким устун бўлган эмас», деб қўя қолди. Шунга қарамай, монастырда марҳумага атаб катта ибодат ўтказдирди, ибодатга қатнашган шогирд-ламаларнинг ҳар бирига биттадан кумуш янчан улашди:

Долгор одамларга кўринмасликка ҳаракат қиларди. У Эрдэнэ олдида ўзини айбдор ҳисобласа ҳам, аммо эрининг раҳм-шафқат қилмай ташлаб кетганидан қаттиқ ранжиган эди. Уғлидан эса жаҳли чиқмас, фақат унинг бегона одамлар орасида уқубат чекишини ўйлаб, азоб чекарди. Шуларни ўй-

лар экан. Долгорнинг юраги эзилиб, кўзларидан дув-дув ёш оқарди.

Долгор қайғунинг зўридан қандайдир одамови, индамас бўлиб қолди.

— Ҳадеб куяверма, қизим, буни қара, сочинга оқ тушиб қолибди,— деди бир куни Дәжид унинг сочини ўраётиб.

— Тушса тушар, менга энди барибир. Мен энди монастырга бориб роҳибалик қилсам керак.

— Ҳаётдан бунчалик эрта совима, сал сабр қил, зора ҳаммаси ўзгариб кетса.

Долгор бу хонадон ҳаётига кўникиб, қариялар билан ота-боладек бўлиб қолди. Аммо у Эрдэнэни ҳам, Батони ҳам сира унутолмади.

Ҳаётнинг ўз қонунлари бор, ҳамма унга бўйсунди. Долгор ҳам бу қонунларга ортиқ қарши туrolмайди. Баярнинг энг яқин қўшниси Содном ана шундай деб ўйларди. Содном бева бўлиб, қўшнисининг ўтовиди пайдо бўлган бу камсуқум жувонга анчага доғур разм солиб юрди. Охири, қатъий бир қарорга келиб, Долгорга уйимнинг бекаси бўл, деб оғиз солди. Долгор аввалига бу ҳақда эшитишни ҳам истамай, Содномнинг таклифини рад этди ва омади юришмаган кувённи олдига солиб қувди. Лекин кейинги пайтларда унинг кўнгли сал юмшади. Шундай бўлса-да, у барибир Содномга рад жавобини берар, аммо бу раддиялар энди мулоқимроқ оҳангга айтиларди.

— Илтимос, Содном, бу ҳақда бошқа гапирмасангиз,— дерди Долгор.— Менинг эрим бор ахир.— Аммо Содномнинг қатъияти унга хуш ёқар, унинг истак-хоҳиши Долгорни ҳаётга қайтариб, ғамини енгиллатгандек бўларди.

— Ҳали ёшсан, қачонгача танҳо яшайсан. Нега энди унга турмушга чиқишни истамаяпсан? У ҳурматли, вазмин одам,— дерди Дәжид. Аммо Долгор: Эрдэнэни кўрмагунимча, ҳеч кимга турмушга чиқмайман, дея жавоб қиларди.

Содном Долгорнинг олдига деярли ҳар куни келарди.

— Азизим Долгор, сени юракдан севиб қолдим. Нега энди севгимни рад этасан? Сен ҳам, мен ҳам ёлғизлик азобини чекмоқдамиз, бир-биримизга ҳамкорлик қилишимиз, қалбимизни қалбимизга пайванд этишимиз керак. Шунда иккимиз ҳам бахт қучамиз.

— Азизим Содном, мен ахир бировнинг қонуний никоҳидаман.

— Унақа эрни нима қиласан?

— Мени қийнама. Эрдэнэни кўрмагунимча ҳеч кимга тур-

мушга чиқмайман. Мени кутмай, битта-яримтасига уйлана-
вер.

Долгорнинг ўжарлиги Содномнинг иззат-нафсига тегиб,
у энди бу қайсар хотинни нима бўлса ҳам қўлга киритишга
қарор қилди.

Бироқ Долгор ўз аҳдида қатъий эди.

Унинг ҳаёти шундай кечарди.

— Долгор, қизим,— дея такрорлади Дәжид,— қара, ким
келди.— Кампир бу келган одамни Эрдэнэ деб ўйлаганди.

Долгор ўгирилиб қаради. Қаради-ю, кўзлари ғазабдан ёниб
кетди. У ўрнидан шартта туриб, Итгэлтнинг олдига борди.

— Нега келдинг?! Йўқол бу ердан! Мени шу аҳволга со-
либ қўйганинг каммиди?

Итгэлт ўлганининг кунидан илжайди.

— Қўй, жаҳл қилма! Учрашганимиз қайтага жуда яхши
бўлди. Кел, ҳеч бўлмаса бир-биримизни Янги йил билан таб-
риклайлик,— деди у Долгорга қўлини узатар экан. Долгор
қўлини бермади. У Итгэлтга нафрат билан тикилиб турарди.

— Долгор, азизим, сени қидирмаган жойим қолмади. Се-
ни топиб келиш учун Нямани юборгандим, у овсар чол ҳам-
масини чалкаштириб юборибди. Бугун эрталаб сенинг тирик-
лигинг ва шу ерда эканингдан хабар топдим, тўғри шу ёққа
йўл олдим. Сенга ёрдам қилмоқчиман...

— Хўш, сенга нима керак ўзи?

— Сенга ёрдам қилмоқчиман, деяпман-ку.

Итгэлт Долгорни кўз узмай кузатиб турарди. Ҳа, унинг
олдида ҳозир бутунлай бошқа Долгор турарди. Унинг ёши
улғайибди, юзида дастлабки ажинлар пайдо бўлибди. Лекин
энди жувоннинг қиёфасида аллақандай етуклик, улугворлик
намоён бўла бошлабди. Гул энди расмана очилибди. Барги-
нинг учлари бир оз сўлинқирагани билан бундай гулнинг
жозибаси зўр бўлади.

Итгэлт ўша машъум қилмишидан доим пушаймон бўлиб
юрарди, ҳозир Долгорни кўргач, бу туйғуси авжига минди.

— Кет, ёрдамингга муҳтож эмасман,— деди Долгор.

Шу пайт Дәжид ҳам гапга аралашди.

— Қизим, ўзингни бос, бунақа қилма.— Сўнгра у Ит-
гэлтга мурожаат қилди.— Сен Итгэлтмисан?

— Ҳа, шундай.

— Ундай бўлса, ўғлим, бу ердан дарҳол кетганинг маъ-
қул. Унга яна азоб беришнинг кераги йўқ.

Бироқ Долгор билан ярашмай туриб кетгиси келмаган Ит-
гэлт ўтовда без бўлиб тураверди. Агар уни жаҳлдан тушир-

маса, бу аёл ишнинг пачавасини чиқариши мумкин. Ҳозир давр шуларники.

— Долгор, азизим, кел, ҳаммасини унутайлик. Энди келажак ҳақида ўйлаш керак. Сенга ёрдам беришга тайёрман.

— Агар менга яхшилик қилмоқчи бўлсанг, ҳозироқ бу ердан қорангни ўчир,— деди Долгор қатъий қилиб.

Шундан сўнг Итгэлт индамай ўтовдан чиқиб кетишга мажбур бўлди.

Уйига боргач, у Долгор билан учрашгани ҳақида ҳеч кимга оғиз очмади.

10. Хонгор уюрни Тамирда суғориб яйловга ҳайдади. У чавандозликни машқ қилмоқчи эди.

Кейинги пайтларда у чопиб кетаётган от устидан ерга энгашиб, йўлдаги тошни олишни ўрганаётганди. Аммо ҳалигача бу лаънати тошни бирор марта ҳам ололгани йўқ. Қўли ерга тагади-ю, лекин сира тошни илиб кетолмайди.

У қўлидаги арқонни ерга улоқтирди-да, қоринбоғни тортиб боғлади ва отга мина солиб, уни елдириб кетди. Мана, бу сафар ҳам қўли ерга тегди, аммо тошни ололмади, У отни қайта-қайта елдирди, бироқ барибир бўлмади. Ҳатто икки марта йиқилиб ҳам тушди. «Ҳечқиси йўқ, ахир ўрганиб олам»,— деди у тишларини гижирлатиб, отга устма-уст қамчи босар экан. От яна елиб кетди. Хонгор энгашиб, бир кичиккина думалоқ тош олди — қойил! Аммо шу пайт бир оёғи узангидан чиқиб кетиб, отнинг ёнида судрала бошлади. От тобора тезроқ югурар, Хонгор ерга урилиб-урилиб борарди. Бахтига иккинчи оёғи этигидан сурғилиб чиқди-ю, йигит ерга чалпак бўлиб тушди. От кетаётган йўлдан бурилиб, уюр томонга елиб кетди.

Хонгор ўрнидан турди, унинг сонлари, тиззалари сирқираб оғрирди. Йигит афтини буриштирганча оқсоқланиб отлар томон жўнади. Дэли йиртилиб, орқа томони бурда-бурда бўлиб кетганди: елкасининг оғришига қараганда, бир неча жойи шилинган кўринарди.

Хонгор қайсар йигитлардан эди. У ҳали ҳам ўз режасидан воз кечмаганди. Аммо нега бу усулда тош олиш жуда қийин бўляпти? Чамаси, бирор жойда хатога йўл қўяётган бўлиши керак. Эгарнинг қошига арқон боғлаб, бир қўлим билан унга осилиб олсам-чи? Ҳа, шундай қилгани маъқул. У шундай деяшни пайсалга солмай ҳозироқ от чоптириб кўрмоқчи бўлди.

Хонгор отни тутиб келиб, эгарнинг қошига арқон боғлади-да, учини ҳалқага ўхшатиб тугди. Токи ердан тош олгунча бир неча бор от елдириб ёнида осилиб борди. Мана, ниҳоят

Ўз мақсадига эришди ҳам! У энди ердан истаган нарсасини илиб кета оларди.

Ниҳоят, унинг кўнгли жойига тушиб, бугунчалик етар, энди уйга бориш керак, деган қарорга келди. У овулга етай деб қолганида Сурэнга дуч келди. Қиз молхонадан узоққа кетиб қолган бузоқларни қайтариб келаётганди.

— Қаёқдан келяпсан?— дея назокат билан сўради Сурэн.

— Уюрни сугориб, юқоридаги овулларни айланиб келяпман,— деб жавоб берди Хонгор. Мана ҳозир у қизга чаққонлигини намойиш қилади, Сурэн унинг қандай чавандозлигини бир кўриб қўйсин.

— Сурэн, қара!— дея қичқирди бирдан Хонгор ва ўзини шартта пастга ташлади.

Сурэн Хонгорнинг боши пачақ бўлди деган хаёлга борди-ю, қўрқувдан кўзларини юмиб олди. Аммо Хонгорнинг кулгисини эшитгач, кўзларини очди. Хонгор эгардан пастга осилганича қўллари билан тошларни сидириб борарди.

— Жинни! Бунақада йиқилиб ўлишинг мумкин ахир!— Сурэннинг товушида энди ташвиш оҳанги сезилиб турарди.

— Буям гапми, ҳали кўп нарсаларни биламан, шошмай тур, ҳаммасини сенга кўрсатаман,— Хонгор отдан тушиб қизга яқинлашди.

Сурэн ёноқлари қизариб ерга қараб олди. Хонгор унинг қўлидан ушлади.

— Сен энди бунақа қилма, йиқилиб тушасан,— деди Сурэн нимадир дейиш зарурлигидан. Индамай, қаққайиб турши яхши эмасди-да.

Лекин Хонгор миқ этмай қизга меҳр билан тикилиб тураверди. Сурэн йигитнинг кўзидаги меҳрни яққол сезиб турар, аммо ўзи ҳам ҳозир Хонгорга ана шундай бахтиёр табассум билан тикилаётганини сезмасди.

— Мана кўрасан бу ишларингни дадангга айтиб бераман,— деди Сурэн жиддий кўринишга ҳаракат қилиб. Аммо ўзи ҳам чидолмай кулиб юборди.

Хонгор ҳам кулди. Сурэн Хонгорнинг елкасидан тутди-да, тескари қаратди.

— Бу нима? Ерда судралдингми?

— Чангимни қоқиб қўй.

— Ўзингга худди ёш болага ўхшайсан! Даданг билиб қолса борми, худди кунингни кўрсатади!

— От елиб кетаётганда эр йигитгина ердан тош ола билади. Буни сенга албатта кўрсатаман. Энди кел, мингашиб ол.

— Кераги йўқ, ёлғиз ўзинг кетавер.

Хонгор бир сакраб отга минди-да, орқасига қаради. Ё тангрим, агар севган қизинг сенга меҳр қўйса, дунё нақадар гўзал кўринади-я.

Хонгор чавандозлик бобида кундан-кун маҳорати ошиб борарди. У елиб кетаётган от устида осилиб, хоҳлаган нарса-ни олишни ўрганишдан ташқари, бир қанча вақт фақат бир оёғида осилиб боришни ҳам ўзлаштириб олганди.

Бир кун у ўз ҳунарини Сурэнга кўрсатди. Қиз Хонгор йиқилиб тушади деб қўрқар, шу билан бирга, унга қойил ҳам қоларди. Эндиликда Сурэнни кўрган одам унинг Хонгорни севиб қолганини дарҳол сезиши мумкин эди. Хонгор бўлса бундай пайтлари кучига куч қўшилиб, тоғни толқон қилгудек бўларди — ҳар ҳолда унинг ўзига шундай туюларди. Бундан ташқари, у авваллари қийналиб бажарган машқларни энди тез ва чаққон бажарарди. Чамаси, қариялар севиб кучга куч қўшади, деб бежиз айтишмаган экан.

Уртон мажбуриятига от топшириш навбати Итгэлтга ҳам етиб келди. Ёзи билан кучга тўлиб шамолдек еладиган бўлиб кетган отларни тутиб боғлаш учун бутун Тамир водийсининг энг яхши жиловчилари йиғилди. Авваллари улар орасида Галсан шуҳрат қозонганди. У отларни жуда эпчиллик билан жиловларди. Галсан бу сафар ҳам ўз маҳоратини кўрсатди. От тутиш осон иш эмас: жонивор шамолдек учади, уни аввал уюрдан ажратиш, ўзини қайта тўп орасига уришга йўл қўймаслик керак, уюр орасида от ушлаб бўлмайди. Мана, уюрдаги ажратилган от шамолдек елиб борапти. Унинг кетидан жиловчи учқур отда қувиб кетяпти. Баъзан бундай қувиш кўпга чўзилади. Ёзи билан эркин юришга ўрганиб қолган от бўйнига арқон солдиргиси келмайди. Мана, жиловчи қочоқ отга етиб борди, арқонни қулочкашлаб отга эди, сиртмоқ от бўйнига тушди. Шунда у тагидаги отини тўхтатиб, тутилган отни ўзига тортади, сиртмоқ торайиб, қочоқ от бўйсунди. Умуман, бу ишда ҳам куч, ҳам эпчиллик керак бўлади.

Энди энг ҳуркович жийрон қашқа қолди. У икки жиловчининг қўлидан бўйнида арқони билан қочиб кетди.

— Қани, уни мен томон ҳайдаб келинглар-чи, — деди Хонгор икки жиловчига.

Итгэлт ўғлининг ҳақиқий эр йиғит бўлиб қолганидан мамнун илжайиб қўйди. Аммо у жийронни ушлай олармикан? Йўқ, ҳали ёшлик қилади.

— Отдан чирпирак бўлгинг келяптими? — дея ачитди Итгэлт. — Майли, уриниб кўр.

— Хўжайин, сиз Хонгорни билмайсиз, у жуда зўр жиловчи бўлиб қолган, — деди Галсан.

— Мен уюр айғирини ҳам неча марталаб тутганман-ку,— деди Хонгор секингина.

— Мақтанчоқ! Уюр айғирини тутиб бўлсан! Бу гапингга ким ҳам ишонарди!— Итгэлт ўғлига дам ишонар, дам ишонгисн келмасди, ҳар ҳолда у ўғлини бу сўзлари учун айбламоқчи эмасди. Агар ўгли тўриқ қашқани жиловлаб келса борми — Итгэлтнинг боши осмонга етган бўларди.— Сизлар орқасидан боринглар,— деди у жиловчиларга,— мен ён томонидан бораман.

Жийрон Хонгор ва Галсан томон шамолдек учиб келарди. Хонгор тагидаги отнинг бўйнига ёпишиб олганча елдириб жийронга етиб олди-да, арқон ташлади. Сиртмоқ от бўйнига тушди. Хонгор оёқларини узангига тираганча гавдасини орқага ташлаб, арқонни ўзи томон тортишга тушди. Жиловчилар хурсандлигидан қийқириб юборишди.

— Сиртмоқни маҳкам торт,— дея қичқирди Итгэлт.

Хонгорнинг сиртмоқ ташлаган жийронини тўхтатиб қолишини Итгэлтдан бошқа яна бир одам жуда жуда истарди. Бу — Сурэн эди. У яйловдаги сигирларни қайтариб келар экан, уюрдаги отларни тутишларини томоша қилиб турарди. Сурэн бир ёшли той устида ўтирарди. Уни ҳам бир неча кун илгари Хонгор эгарга ўргатганди.

Одамлар Галсанни ажойиб чавандоз дейишса, нима учундир қизнинг энсаси қотарди. Мана энди барча Хонгорни мақтаяпти.

— Бу йигитча одам бўлади.

— Туғма йилқичи экан.

— Сиртмоқни худди сўлиқ солгандек солади-я.

— Тагидаги отни ҳам яхши бошқараркан, жиловини қачон тортиш кераклигини ҳам биларкан.

Фақат Галсан вазминлик билан:

— Арқонни заифроқ тортяпти,— деб қўйди.

— Ҳали ёш-да,— дея Хонгорнинг ёнини олди кекса жиловчилардан бири.— Шошмай тур, бир-икки йилдан кейин унинг қўлидан йўлбарс ҳам қочиб қутулолмайди.

Мана, Хонгор арқонни бир оз бўшатганди, жийрон ўзини четга ташлади, аммо йигит тиралиб олиш мақсадида эгарнинг орқасига ўтиб, отни амаллаб тортиб қолди. Жийрон бошини силкита бошлади.

— Оббо шайтон-ей, ҳақиқатан ҳам отни ушлади-ку,— дея қичқариб юборди Итгэлт. Бироқ шу пайт жийрон арқонни судраганча Ғарбий тоғ томон елиб кетди.

Нима бўлди ўзи, жийрон нега қочиб кетди? Нега Хонгор бошқа ёққа елиб боряпти? Хонгор ҳозир Сурэннинг тойи ор-

қасидан қувиб борарди. Тойнинг эгари ёнига осилиб қолганди. Тез орада ҳамма гап ойдинлашди. Сурэн оти устида Хонгорнинг чавандозлигини томоша қилиб ўтирар экан, тойи нимадандир ҳуркиб эгари сурилиб кетди-ю, қиз ерга қулади. Той қорнига осилиб қолган эгардан чўчиб баттар қочишга тушди.

Хонгорнинг жийронни жиловлашдан асосий мақсади Сурэнга эпчиллигини кўрсатиш эди. Йигит Сурэн томонга қаради-ю, унинг ерда ётганини, тойи бўлса думини хода қилганча елиб бораётганини кўриб қолди. Ана шундан кейин у жийронни қўйиб юбориб, Сурэннинг тойини қувиб кетди. Орадан бир-икки минутлар ўтгач, у дағ-дағ титраётган тойни Сурэннинг олдига етаклаб келди.

Ҳамма гап ойдинлашди. Гарчи жийрон қочиб кетган бўлса-да, Итгэлт ўғлини барала мақтади.

— Балли! Ҳақиқий эр йигит бўлибсан!

11. Довчин ва унинг галаси қириб ташлангани, Эрдэнэ эса касалхонада ётганини билгач, Хояг бу гапни хабар қилиш учун Тумэрнинг олдига келди. Хамир қилаётган Бато Хоягнинг нималар деб шивирлаётганини эшитмаса ҳам бирор хунук воқеа содир бўлганини сезиб турарди. Кўр ҳассасини бир марта йўқотади деганларидек, бир марта бошига ташвиш тушган одамнинг юраги безиллаб қолади.

Бато кўзларини катта очиб Хоягга қаради-ю, қўрқув аралаш сўради:

— Мендан яширманглар. Дадамга бир нарса бўлибдими? Хояг айбдорларча жилмайди:

— Даданг яраланган, лекин ўзини яхши ҳис қиляпти. У ҳозир касалхонада. Бориб кўриб келамиз.

Бато бир оз енгил тортди, бирор даҳшатли хабарни кутганди, булар бўлса дадасини кўриб келишни таклиф этиш-япти.

— Ҳозир бора қолайлик, — деди у телпагини кийиб.

— Яхши. Лекин акамга Долгор ҳақида ҳеч нарса дема. Тузалгандан кейин айтаман. Тушундингми? — Тумэр Батога жиддий қараб қўйди.

Улар каравотга яқинлашганларида Эрдэнэ бошини кўтариб ўғлининг пешанасидан ўпди. Унинг кўзлари жиққа ёшга тўлди.

Бато дадам оймнинг ўлимидан хабардор экан, дея ўйлаб, уни қайғули фикрдан чалғитиш учун:

— Пётр амаки қайтиб келмадиларми? — деб сўради. Эрдэнэ аста бош чайқади.

— Қачон келадилар?

— Ҳўлим, у энди ҳеч қачон келмайди.

— Нима?

— Пётр амакинг ҳалок бўлди.— Эрдэнэ бўлган воқеаларни гапириб берди. Аммо Бато бошқа ҳеч нарса эшитмади. Пётр амаки ўлган, у энди йўқ! Нега энди? Батонинг томоғига алланарса тиқилиб, нафас олиши қийинлашди. Кўз олдидаги нарсалар гир-гир айлана бошлади.

— Е тангрим, бу нима кўргилик ахири!— дея шивирлади йигитча.

— Иложимиз қанча, ўғлим — бунинг отини уруш дейдилар.

Уша куни кечқурун педагогика билим юртида мотам мажлиси бўлди. Пётр ҳақида Бато нутқ сўзлади. У кўз ёшидан ҳам уялмай анча гапирди. Утовнинг ичи сув қуйгандек, ҳатто йўтал овоз ҳам эшитилмасди.

— Бизларга шунча яхшиликлар қилган бу одамни ҳеч қачон унутмайман,— деди Бато нутқининг охирида.

— Нега ўлим дегани яхши одамга ёпишади?— деди Жаргал. Бу тасодикий ўлимдан ҳамма эсанкираб қолганди. Болалар Бато ва Жаргалнинг олдига келиб турадиган бу қувноқ рус комиссарини яхши эслашарди.

Педагогика билим юрти ўқувчилари Сухэ Ботир номига илтимоснома ёзишди. Илтимосномада ўқувчилар қизил комиссар ўлими учун қасос олишга, ҳаммалари ёппасига Халқ армияси сафига кириб, контрреволюцияни батамом тор-мор этишга қарор қилганларини айтишганди.

Илтимосномани улар икки делегатдан юборишди. Сухэ Ботир делегатларни қабул қилди.

— Гап бундай, болалар,— деди у илтимосномани ўқиб чиққач.— Комиссар Пётр мўғул халқининг ажойиб келажаги учун курашди. Сизлар келажакка ҳисса қўшмоқ учун яхши муаллим бўлиб етишмоғингиз лозим. Шунинг ўзи сизнинг контрреволюцияга қарши курашингиз бўлади. Курашингиз муваффақиятли бўлсин учун билим юртида ревсомол ячейкаси тузинглар ва уни комиссар Пётрнинг номи билан атаглар.

Сухэ Ботирнинг таклифи қабул қилинди. Педагогика билим юртидаги комиссар Пётр номи билан аталадиган дастлабки ревсомол ячейкаси ана шу йўсинда ташкил этилди.

Госпиталда бир ойдан кўпроқ ётган Эрдэнэ кейин ҳам анча вақтгача қўлтиқтаёқ билан юрди. У алланечук ўзгариб, қариб, қандайдир одамови бўлиб қолди.

Эрдэнэ госпиталда ётганда бир куни Тумэр билан Дулма

уни кўргани боришган эди. Кетиш олдидан улар Эрдэнэга Долгорнинг ўлганини айтишди. Шундан кейин Эрдэнэ бир неча кунгача ғалати бўлиб юрди, саломатлиги ёмонлашиб, ухлолмайдиган бўлиб қолди. Бутун ҳаёти кўз ўнгидан бирма-бир ўтаверди. Ҳаёти қанчалар сўир, ёмон ўтди. Долгорнинг қисмати қанчалар даҳшатли бўлибди! Энди уни топишга бўлган ишончи ҳам тамом бўлди. Нега энди ўшанда Эрдэнэ унинг бир ўзини ташлаб кетди? Агар ташлаб кетмаганда, эҳтимол бундай бўлмасди. Қандай даҳшат!

Эрдэнэнинг боши айланиб, кўз олди қоронғилашаверадиган бўлиб қолди. Бато дадасининг олдига тез-тез келиб турарди. Бир сафар Эрдэнэ ўғлининг бошини кўксига босиб:

— Ўғлим, хуржунимда бир кийимлик шоҳи билан битта кумуш пиёла бор, монастирга боргин-да, уларни ламаларга бер, ойингнинг арвоҳини дуо қилишсин.

Бироқ Бато қатъият билан бош чайқади:

— Бормайман ҳам, бермайман ҳам!

Эрдэнэ ўғлига ҳайрон бўлиб тикилди.

— Бу шоҳини онанг учун сақлаб келардим, пиёлани эса Пётрга бермоқчийдим.

— Мен Ганданга барибир бормайман.

— Гапингни тушунолмайд қолдим, ўғлим. Бу нарса онанг билан Пётрга аталган эди. Энди эса улар йўқ. Шундай экан, биз буларни нима қиламиз? Яхшиси, монастирда бўлгани яхши. Ҳар ҳолда ламалар дуо қилишади-ку...

— Ҳеч бир яхши жойи йўқ. Богдихон бошлиқ бутун ламалар жаллодлар. Улар жосусларни ёллаб, ажойиб одамларни ўлдирадилар. Уларнинг ўзи гуноҳга ботган,— дея нафрат билан қичқирди Бато. У дадасига устози Эрэнчиннинг қандай ўлдирилганини гапириб берди.

Эрдэнэ хайрлаша туриб Батонинг пешанасидан ўпди.

— Аҳволим чатоқ, ўғлим, бошим айланади, нима бўлганини ўзим ҳам билмайман.

Аммо вақт ўтиши билан Эрдэнэнинг соғлиги аста-секин яхшилашиб, қўлтиқтаёқ билан юрадиган бўлиб қолди. Госпиталдан чиқишида унинг олдига Тумэр келди. Тумэр армиядан бўшаб, Дулма билан ўз юртларига қайтмоқчи, уй-рўзгор қилмоқчи эканлигини айтди. Тумэр бу тўғрида Хатан Ботир билан гаплашган экан, у ҳам рухсат берибди. Демобилизация пайти намунали хизмат учун унга эллик ланлик кумуш, икки кўйлакли мато ва миллик совға қилишди.

— Эҳтиёт бўл, яна эски ҳунарингни қилиб ўтирмагин,— деб насиҳат қилди Эрдэнэ.— Ўғриликнинг оқибати ёмон бўлади.

— Мен ҳеч қачон ўғри бўлган эмасман. Бу ҳақда сенга кўп марта айтган эдим,— деди Тумэр хафа бўлиб,— менга ишонасан-ку, ахир. Мен ноёнларнинг отларини ҳайдаб кетганим билан уларни камбағалларга бўлиб берардим.

— Жаҳлинг чиқмасин, сени хафа қилмоқчи эмасдим. Сенга фақат яхшиликни раво кўраман.

— Истамаган ҳолда ҳам одамни хафа қилиб қўйиш мумкин. Мен сенга астойдил гапирсам, сен бўлсанг...

— Бўпти, ўша гапларни энди унута қолайлик, сен унадагиначи эмасдинг-ку.

— Шунақа шекилли.

— Демак, Тайширга жўнайман дегин.

— Ха.

— Қачон?

— Сен тузалиб қолибсан, энди тез орада жўнайман.

Орадан бир неча кун ўтгач, Тумэр билан Дулма Тайширга жўнашди.

Бу йил куз яхши келиб, кунлар илиқ бўлиб турди. Урга узра ложувард осмон артилган шишадай тиниқ эди. Дарё ёқасидаги овуллар шу ернинг ўзида қишлашга қарор қилишди. Аммо дастлабки қиш ойидаёқ совуқдан одамларнинг юз-кўзи қип-қизил бўлиб кетди. Эрдэнэ худди шу пайти Сэлбэ дарёсининг шарқий қирғоғига жойлашган ҳарбий госпиталдан чиқди. У чап оёғи билан ҳамон оқсаб юрарди. Госпиталда узоқ ётганидан ранги оқариб, ёноқ суяклари туртиб чиққан, кўз остидаги ажинлар яққолроқ кўриниб қолганди.

Уни дарвоза олдида Хояг билан Бато кутиб олишди-да, отга миндириб қўйишди. Улар тўғри Хоягнинг уйига боришди. Утовга Дулма қараб турган пайтлари ҳамма ёқ саранжом-саришта, иссиқ эди, бироқ ҳозир ўтовнинг файзи кетганди.

Улар ўтовда учовлон яшай бошлашди. Хояг ҳар куни Ҳарбий министрликка, Бато эса ўқишга борарди. Эрдэнэ уй ишларига қараб турарди, аммо бу аҳвол кўпга чўзилмади, январь ойида у ҳам Ҳарбий министрликка ишга кирди. Бир куни уни Сухэ Ботир чақиртириб қолди. Сухэ Ботир ўнг қўлида жажжигина китобча ушлаб турарди. Бош қўмондон Эрдэнэ билан илиқ сўрашди.

— Партия Марказий Комитети сенга партия билети топширишни менга юклади! Нималар ёзилганини ўқиб кўр.

Эрдэнэ билетни ўқий бошлади. Ушбу билет Мўғулистон Халқ партияси Марказий Комитети томонидан Засагтхон аймағининг Засагтхон хошунидан бўлган, партия устави ва

Программасини маъқуллайдиган Цогтин Эрдэнэга топширилади. У давлат ва халқ фаровонлиги йўлида партия иши учун ҳаёти ва мол-мулкни аямасдан садоқат билан курашишга қасамёд қилади. У буюк мақсад йўлида бошқа партия аъзоларига ҳар бир ишда ёрдам бермоғи, бинобарин, бошқалар ҳам барча ишларида унга кўмаклашмоқлари лозим.

— Сен Кяхтадалигингдаёқ партия аъзоси бўлган эдинг. Жанг бошланиши олдидаги тонг эсингдами?

— Эсимда.

— Уша тонг Кяхта ёнидаги ғалабадан дарак берибгина қолмай, бутун янги Мўғулистон узра отган тонг бўлди.

— Тўғри, ўртоқ бош қўмондон. Биз ниҳоят ўз мақсадимизга эришдик.

— Ажойиб мақсадга эришдик. Бу мислсиз жасорат бўлди.—Сухэ Ботир стол устидан папирос олиб тутатди.

— Ўртоқ бош қўмондон, Пётрнинг ўлимидан хабарингиз борми?

Сухэ Ботир оғир хўрсиниб қўйди.

— Хабарим бор. У жуда ажойиб, топилмас одам эди. Янги Мўғулистон учун кўп ажойиб одамлар ҳалок бўлганни унутмаслигимиз керак. Сен уни анчадан бери билардинг шекилли?

— Ҳа, анчадан бери.

— Хояг менга Долгор ҳақида гапириб берди. Жуда ачинарли бўлибди.

— Аввалига ўзимни қўйгани жой тополмай юрдим.

— Балки нотўғри хабардир?

— Ким билади. Менга укам айтди.

Хона бир оз жим бўлиб қолди.

— Пётрнинг уйига хат юборсам дегандим, адресини билмайман, русчага ҳам анча нўноқман,— дея ўртадаги тинчликни бузди Эрдэнэ.

— Биз ҳукумат номидан хат юбордик. Сен ўз хатингни мўғулча ёзавер, менга берсанг, шу ерда русчага таржима қилиб беришади.

— Раҳмат, ўртоқ бош қўмондон.

12. Кузнинг қуёшли кунларида Тамир водийси ўз чиройини кўз-кўз қилгандек бўлади. Тиззага урадиган ўтлар шамолда денгиздек чайқалиб, кузги гулу майсалар ясан-тусанлари билан мусобақалашаётгандек туюлади, дарахтларнинг учлари олтин рангга кирган, қирларда ўтлаб юрган хайнак ва яқлар семизлигидан ялтиллади. Сийрак тутун қоплаб

олган чексиз қирлар узра улкан гумбазга ўхшаш ложувард осмонда бир парча ҳам булут кўринмайди. Эрталаблари ўтовлардан кўкиш тутун ўрлаб туради, ҳаво ранг осмон тархида булар кўзга ортиқча ташланмайди.

Ана шундай куз кунлари бутун нарсалар ҳаддан ташқари сокин ва улуғвор туюлади. Маҳаллий аратлар бошқа жойда эмас, худди шу ерда туғилганларидан хурсанд бўлиб, Тамир, учун қимиз, бўза симирадилар.

Улдзининг оиласи бу куз Шимолий Тамирнинг қоядор соҳили этакларида кўчиб юрарди.

Улдзи невараси Хурэл билан анчадан бери пиёзи анзур териб қоқи қилиш билан машғул. Цэнд ҳозир ана шу қоқиларни сутда пишириш билан овора.

Хоягдан анчадан бери хат-хабар йўқ. Бу йил баҳорда бир одам келиб Хоягнинг соғ-саломат экани ва Хатан ботир қўшинида хизмат қилаётганини хабар қилди.

— Хатан ботир ким билан уришяпти.

— Оқлар ва ўзимизнинг қолган-қутган босмачи ноёнларимиз билан.

— Халқ партияси кимнинг томонида?

Улдзи авваллари халқ партияси ҳақида эшитишни ҳам истамасди. Аммо кейинчалик бу партия камбағалларни ҳимоя қилишини тушуниб, ёлғиз ўғлини ана шу партияга қарши курашга жўнатганидан хафа бўлиб юрарди. Хоягнинг эса юборилган жойга бормаганидан чол беҳабар эди.

— Князимиз Хатан ботир, Мўғулистонни фақат ана шу халқ партиясигина тўғри йўлдан олиб бориши мумкин, деди ва ўзи ҳам ана шу партияга аъзо бўлди. Сизнинг Хоягингиз ҳам шу партияга аъзо.

— Командири шу партияда бўлганидан кейин у қаёққа ҳам борарди.

— Албатта.

— Уғлимнинг боши меникига қараганда дурустроқ ишлар экан, — дея эътироф этди Улдзи. Унинг халқ партиясига бўлган муносабати бутунлай ўзгариб кетган эди. Фақат ўгли эмас, ҳатто Хатан ботир ҳам шу партияда бўлиши ҳазил гапми!

Цэнд эрталаб туриб нонушта тайёрлашга тушди. Хурэл бўлса — бу йил у ўн учга қадам қўйганди — хайнакни аравага қўшиб, ўтин олиб келгани ўрмонга жўнади. Улдзи эса бўзахўрлик қилиш ниятида қўшниларикига чиқиб кетди, у текин ичишни яхши кўрарди.

Хурэл ўрмонга етиб боргач, хайнакни аравадан чиқариб дарахтга боғлади-да, ўзи дарё бўйидаги қарағатзор томон

юрди. У қарағат мевасидан еб тўйиб олмоқчи эди. Ҳозир у ўтин теришни ҳам унутиб қўйди. Шу тобда кимнингдир:

— Салом!— деган овози эшитилиб қолди.

Хурэл бошини кўтарди. Қаршисидаги қарағат тупи олдада бир нотаниш йигит турарди.

— Салом.

— Бу ерга қандай келиб қолдинг?

— Мен шу яқинда тураман. Ўзингиз бу ерда нима қил-япсиз?

— Қарағат теряпман. Бир ўзингмисан?

— Ўзим. Менга энаганинг кераги йўқ!— деди Хурэл ранжигандай бўлиб.— Мен ўтин тергани келдим. Доим бир ўзим келаман.

— Зўрсан-ку! Араванг қани?— сўради йигитча атрофга қараб.

— Ҳов, ўрмон четида турибди.

Улар бир оз вақт мева еб туришди. Кейин ўрмон четига чиқишди. У ерда учта арғумоқ от, ерда кумуш безакли эгар турарди.

Йигит майсага ўтирди. Хурэл йигитга ҳавас билан тикилди: отлари, эгар-жабдуғи кишининг кўзини ўйнатади! Трубкаси, қамчинини айтмайсизми! Аммо бу йигитнинг ёши анча катта, унга ўртоқ бўлмайди...

Хонгор бундан бир неча кун илгари боғдихондан дуо олиб қайтаётган зиёратчилар билан учрашиб қолди. Зиёратчилар иккита саман отни етаклаб олишганди. Отлар Хонгорга ёқиб қолиб, уларни тўртта бир ёшли тойга алиштиришни таклиф этганди, йўловчилар кўнишмади. Шундан кейин Хонгор стасидан қайсар зиёратчилар билан гаплашиб кўришни илтимос қилди.

Итгэлт аввалига ҳатто жаҳли чиқди. Эвазига сал кам бир уюр от бериб оладиган бу саман арғумоқлар ўглига нега керак бўлиб қолди ўзи?!

— Ёлғиз ўғлингизга икки от олиб беролмайсизми? Ким айтади сизни катта бой деб,— деди Хонгор дадасининг жиғига тегиб. Итгэлт шундан кейин саман отларга тўртта той бермоқчи бўлди. Аммо отнинг эгаси бунга ҳам кўнмади.

— Сиз отларга нархидан қимматроқ ҳақ берапсиз. Шунда ҳам барибир сотмайман.

— Унга той бўлса-чи!— дея қичқирди Хонгор зиёратчиларнинг йўлга тушаётганларини кўриб.

— Бизга ўнтасининг ҳам кераги йўқ, ўғлим.

Зиёратчилар катта йўлга чиқиб олишди.

— Тентак!— деди Итгэлт,— бу саманлар тўртта тойдан ортигига қиммат.

Хонгор отларга эга чиқиш фикридан барибир қайтмади. Учинчи кун у зиёратчиларнинг кетидан чопқир отда қувиб кетди. Солонго ҳеч кимга билдирмай унга гўшт пишириб берди. Йигит тез орада зиёратчиларга етиб олди. У зиёратчилар ортидан уч кунгача яшириниб борди-да, тўртинчи кун кечаси отларни ўғирлаб кетди. Отнинг эгалари унинг кетидан қувишганди, етишолмади, Хонгорнинг оти чопқир эди. Хўш, энди Хонгор отларни нима қилсин? Уларни уйга олиб келиши мумкин эмас. Бирон одамниқига бекитиб қўйиш мумкин, аммо кимниқига? Унинг бундай таниши йўқ. Хонгор Тамир водийсининг шимолий қисмига етгунча лақиллаб юриб кунни кеч қилди. Худди шу ерга келганда Хурэл билан учрашиб қолди. «Аввал қанақа йигитлигини билай-чи, кейин от масаласи бир гап бўлар»,— дея ўйлади Хонгор. У отлардан бир амаллаб қутулгиси келар, аммо ташлаб кетишга ҳам кўзи қиймасди.

Йигит хуржунидан пишган гўшт олди. Овқат устида у энди Хурэлга аввалгидек норгул ва сипо кўринмай қолди. Шундан сўнг йигитча ўзини бир оз эркин сеза бошлади.

— Нима иш билан шуғулланасиз?— дея сўради Хурэл.

— Ўҳ-ў, жуда синчков экансан-ку! Жаллобман, от сотаман. Ёшинг нечада?— деб сўради у Хурэлдан.

— Ун тўртда. Отларингиз жуда чиройли экан!

Хонгор отларга қараб хўрсиниб қўйди.

— Ёмон эмас. Отни яхши кўрасанми?

— Жуда яхши кўраман. Дадамлар, чиройли от эр йигитнинг ҳусни, яқин йўлдоши, дейдилар,

— Тўғри гап, ука, лекин энди кеч бўлиб қолди, уйингга бор, аммо учрашганимиз ҳақида ҳеч кимга гапирма,— деди Хонгор.

Улар иккаласи бир бўлиб аравага ўтин ортишди-да, Хурэл уйига жўнади. Хайнак жадал юриб борарди, уйга қайтаётган ҳар қандай жонивор ҳам тезроқ юради. Хурэл уйга етиб қолганда бобосини учратди. Улдзи қандайдир чол билан қайтиб келаётганди. Иккаласи ҳам маст бўлиб, тиним билмай жаврашарди.

— Кўряпсанми, неварам ҳам катта йигит бўлиб қолди, ўтинга ўзи боради.

— Жуда яхши-да. Тўғрими?

— Тўғри бўлганда қандоқ! Ўтин бўлса ароқ пишириш мумкин.

— Бу гапинг ҳам тўғри! Иккаламизнинг фикримиз бир жойдан чиқяпти.

— Менга қара, шу дегин, кунлардан бир кун Тамирдан сув эмас, ароқ оқа бошласа қалай бўларкин?— дея суҳбатни давом эттирди Улдзи.

— Бундай бўлишига йўл қўйиш мумкин эмас,— дея эътироз билдирди йўлдоши,— у ҳолда одамлар дарёдан нари кетмай қолади. Ана шунақа!

— Тўғри! Унда эртаю кеч дарёни қўриқлаб ўтириш керак бўлади. Ундан кейин подани ким боқади?

— Шундай бўладиган бўлса, мен қайрилмага кўчиб борган бўлардим — у ерда дарё ёйилиб оқади.— Улдзининг дўсти томоғини тақиллатиб, ютиниб қўйди.

— Шунда мен боғдихонга катта идишда ароқ совға қилардим!

— Тўғри! Иннайкейин унинг ўзи ҳам шу ерга кўчиб келарди.

— Фақат ўзи эмас, бутун ноёнлар, ламалар ҳам келган бўлишарди.

— Бунинг нимаси яхши экан? Улар бир ўтиришда Тамирни ичиб қўйишади-ку... Бундай қилиш мумкин эмас... Бор буд-шудимизни еб тугатишади... Ундан кейин нима қиламиз? Қўй, ундан кўра Тамирда сув оқавергани яхши...

— Тўғри. Эҳтимол, бир ўтиришда ичишолмас, лекин бизни барибир бу ердан ҳайдашган бўларди. Улар бизлақаларни бошига урадимиз?

— Юр, яхшиси, отимизни суғорамиз!

Улдзи рози бўлиб отининг бошини дарё томон бурди. Иккаласи отдан тушиб сув тепасига боришди-да, қирғоққа ётиб сув ичишди...

Уйда уларни меҳмонлар кутиб ўтиришган экан. Ўтов олдида бешта от боғлоғлиқ турарди.

— Қара, кимдир келибди,— деди Улдзи ҳайрон бўлиб.

— Меҳмонга у-буларинг бормиди?

— Тамир водийсидаги энг ёмон овулда ҳам яхши меҳмонга ароқ топилади. Бўлмаса бу ерга ўтов қуриб ўтирармидик, тўғримиз, ошна?

— Тўғри.

Улдзи гандираклаб ўтов олдига борди. Ўтовдан Цэнд чиқиб келди.

— Тумэр келди!

Қаттиқ маст одам ҳам бирор кутмаган янгиликни эшитса, кайфи тарқаб кетади, деб тўғри айтишар экан. Улдзининг ҳам кайфи зумда тарқаб кетди.

— Ростданми?— у ошнасига мурожаат қилиб керилиб қўйди.— Эшитдингми, уйимга метин Тумэрнинг ўзи меҳмон бўлиб келибди. Қинқаявермай, роздек юр!— Улдзи остонада-ёқ Тумэрга салом бериб, Янги йил билан табриклади.

— Қалай, бу йил куз яхши келдими, мол-жонинг омонми?

— Худога шукур, куз ҳам дуруст бўлди, молларнинг эти ҳам яхши. Узингиз яхши келдингизми?

— Яхши келдим, ёзгириш гуноҳ.

Улдзи Дулмани энди кўриб қолди.

— Бу қанақа аёл?— сўради у.

— Хотиним, Дулма.

— Тавба, танимабман-а. Тўлишиб, чиройли бўлиб кетганини қара.— Чол қўлини узатиб Дулманинг олдига борди.

— Буни қара-я, сўнгги марта Эрдэнэнинг олдига борганимда сен ҳали ёшгина қиз эдинг.

Дулма ўтмишни эслади-ю, бир оз хомуш тортди.

— Ҳа, вақт тез ўтар экан. Мана, мен ҳам ўзгариб қолдим,— деди у хўрсиниб.

Бироқ шу пайт у жилмайиб турган эрига кўзи тушди-ю, худди кўнгилсиз хотираларни унутмоқчи бўлгандек, бошини бир силкиб, табассум қилди.

Тумэр қўйнидан тугун олиб, Улдзига қимматбаҳо хадак, йигирма кумуш янчан ва хат берди.

— Булар ўғлингиздан,— деди у.

— Хоягданми?

— Бўлмаса кимдан бўларди?!

— Ишқилиб ўзи соғ-саломатми?

— Соғ-саломат, туриш-турмуши ҳам яхши,— Тумэр Хоягнинг ҳозир беш юз нафар аскарларга командирлик қилиши, Тумэр ҳам унинг қўл остида хизматда бўлганини гапириб берди.

Улдзи ҳайрон бўлиб қолди. Беш юз нафар аскар-а!

Шунча одамга командирлик қилишнинг ўзи бўладими! Ҳатто Тумэрдай одам ҳам унинг қўл остида хизмат қилганмиш! Узи ҳам аввалги Хояг бўлмаса керак, унга бир нима бўлган, деб ўйлади чол. Бўлмаса, оддий арат шунча солдатларга командирлик қила оладими? Шунда Улдзи ўғлининг Калган жангидан кейин ботир унвони ололмадим, деб хафа бўлганини, ўзи эса ўшанда ўғлига ботирлар оддий одамлардан эмас, алоҳида тоифадан чиқади, деб тушунтирганини эслади. Энди бўлса замон тескари бўлиб кетди. Бунақа бўлишини чол қайдан ҳам билсин?

Қэнд қувонганидан на йиғлай олар, на кулар ва на гапирарди. У қувончининг зўридан суратдек қотиб қолганди.

— Хояг яқинда отпуссага келади-да, сизларни бу ердан олиб кетади,— деб яқунлади Тумэр ўз ҳикоясини.— Унинг ўзи шундай деди.

— Йўқ, мен бу ердан ҳеч қаяққа кетмайман,— деди Улдзи.— Хўш, ўзингиз-чи, Тумэр-гуай, ўзингиз қаяққа кетяпсиз?— дея сўради у сўнгра Тумэрдан.

— Шу ерда бир-икки кун дам оламиз-да, кейин ўзимизнинг Тайширимизга жўнаймиз. Ўз юртимга қайтиб уй-жой қилмоқчиман.

— Ҳозир ҳамма ер ҳам она юрт. Бизнинг Тамиримиз ҳам Тайширингиздан қолишмайди. Шу ерда ҳам уй-жой қилиш мумкин. Бу ерда бўлсангиз бир-биримизга суянчиқ бўлардик,— Улдзи Тумэрни Тамир водийсида қолишга кўндирмоқчи бўлди. Қайнатасининг ёнига Цэнд ҳам қўшилди.

— Дулманинг ҳам ҳозир узоқ жойга бориши қийин. Кўринишидан, у оғироёқ бўлиб қолганга ўхшайди,— деди Цэнд. Тумэр ҳайратга тушди. Ахир хотини бу ҳақда унга ҳеч нима демаган бўлиб, ўзи эса бунақа масалада алифни калтак деёлмасди.

— Шу гап ростми?— дея сўради у хотинидан.

Дулма уялганидан ерга қараб секингина тасдиқлади:

— Рост.

— Нега менга айтмадинг?

— Айтсам, Ургада қолган бўлардингиз.

Тумэр туғилиб ўсган тоғларни қайта кўриш ва сеvimлиси билан Тайширхон тоғининг жанубий этагига кўчиб келишни орзу қиларди. Лекин энди Дулма оғироёқ бўлиб қолгандан кейин ўнлаб ўртон йўлни отда қандай босиб ўтади. Боз устига, пиёда юриши ҳам мумкин эмас. У хотинининг оғироёқ бўлганини илгарироқ билганида чинданам Ургадан жилмаган бўларди.

— Бўлмаса шу ерда қоламиз. Майли, Тамир водийси биз учун она юрт бўла қолсин. Сен нима дейсан? Бу ерлар жуда ҳам яхши,— деди Тумэр бир оз жим тургандан кейин жиддий оҳангда.

— Мен бу ерда жон деб қоламан,— дея жавоб қилди Дулма.

Дулма она юрти бўлмиш Тамирни севгани учунгина қоламан деяётгани йўқ. Улдзи ҳам, Цэнд ҳам, Тумэрнинг бошқа дўстлари ҳам шу ерда яшашар, бундан ташқари, у ўзини авваллари енгилтак бир жувон сифатида билган одамларнинг эндиликда бутунлай бошқа бир қиёфада кўришларини истарди.

Улдзи қўй сўйди, қўшниларидаан ароқ ва қимиз топиб чи-

қиб, меҳмонларни зиёфат қилди. Зиёфатга қўшнилари ҳам чиқишди. Бир оздан сўнг хурсандлигидан кўнгли бўшаб кетган Улдзи хирилдоқ овоз билан Тамир ҳақида қўшиқ бошлаб юборди.

Цэнд Дулманинг олдидан нари кетмай нуқул Хояги ҳақида сўраб-суриштирарди. Ҳозир унинг боши осмонда — эри соғ-саломат, унга омад ёр бўлибди. Шу пайт Улдзининг ўтови ёнига бояги икки саман отни етаклаб Хонгор келиб қолди. Аммо бу ерда одамнинг кўплигини кўриб ортига қайтиб кетди.

Эртасига кечқурун у иккала отни ҳам ўз уюрига қўшиб юборди. Итгэлт отларни кўргач, қувлик билан илжайди-да, Галсанга қараб деди:

— Хонгор анави саманларни барибир сотиб олибди-да, қани, менга анави чоғроғини эгарлаб бер-чи, қанақа отлигини бир кўрай.

13. Минг тўққиз юз йигирма учинчи йилнинг баҳори совуқ келди. Тоғ ортидан ўқтин-ўқтин қора булут босиб келиб, Урга узра ўзининг қорамтир пардасини ёпиб қўярди. Ер ҳамон муздан тушмас, Хон-ула тоғи чўққиларидаги қорлар қачон эришини ҳеч ким билмасди. Печкалар ҳали ҳам худди қишдагидек ёқилганидан шаҳар устини какра тутун қоплаб ётарди.

Урганинг катта ўртон дарвозасидан қир томон бир отлиқ чиқиб келди. У эгнига пахтали дёл кийиб, ўнг биқинига маузер тақиб олганди. Бу Эрдэнэ эди. Унинг орқасида ёшгина ўртончи йигит устига катта хуржун ортилган қўшимча от етаклаб борарди.

— Шарховга қадар отларни ниқтамаймиз,— деди Эрдэнэ орқасига қараб,— ер ҳали муздан тушмаган, отлар ҳам ўртонники, чарчаган, одамнинг раҳми келади.

— Қизиқ йўловчи экан-ку, ўртоннинг отига ачиниб ўтирибди-я,— дея ҳайрон бўлди ўртончи йигит. Бир жиҳатдан шу ҳам яхши — отда лўкиллаб юрмайсан. Аммо иккинчидан, бунақа йўловчи билан бугун кечгача ҳам қайтиб келолмайсан.

Эрдэнэ Сухэ Ботирнинг топшириғи билан узоққа — бир пайтлар Итгэлтникида уч йил яшаган Тамир томонга кетмоқда эди. Бир неча кун илгари уни Сухэ Ботир чақиртириб қолди. Ушанга қадар мана бундай бир воқеа бўлиб ўтганди.

Ўтган йили Хояг Сухэ Ботирнинг Москвага қилган сафарида ҳамроҳ бўлиб бориб, Мўғулистон ва Совет давлати ўртасида шартнома тузилишида қатнашганди. Шундан бери

Хояг Москва ҳақида, Ленин билан учрашгани, йўлда кўрган қизиқ нарсалар тўғрисида, Сухэ Ботирнинг олдига бир чет эллик мухбирнинг келгани ҳақида тез-тез гапириб юарди.

Бир куни улар турадиган меҳмонхонага аллақайси капиталистик мамлакатнинг мухбири келиб Сухэ Ботирдан қабул қилишини сўради. Учрашувда Хояг ҳам қатнашди. Мухбир ўзини танитгач, Сухэ Ботирдан: Москва ҳавоси сизга зарар қилмайдими, деб сўради.

— Бу ернинг ҳавоси худди бизникига ўхшар экан,— дея жилмайиб жавоб берди Сухэ Ботир.

Мухбир мўғул революцияси, Мўғулистонда ўрнатилган Халқ ҳукумати ҳақида кўп саволлар берди.

— Жаноб Сухэ Ботир, сиз нуқул Мўғул давлати ҳақида гапиряпсиз, аммо Англия, Америка, Франция каби буюк мамлакатлар бу давлатни тан олишмаяпти-ку? — деди киноя аралаш мухбир.

— Бу давлатни бутун мўғул халқи тан олди, бизга шунинг ўзи кифоя. Буюк давлатлар масаласига келсак, Англия ҳам, Америка ҳам, Франция ҳам тезда йўл қўйган хатоларини тушуниб, Мўғулистонни тан олишларига, имоним комил.

— Ҳатто дурустроқ пичоқ яшашниям билмайдиган саводсиз аратларни шундай улкан ишларга қандай отлантиролдиз.

— Уларни мен отлантирганим йўқ. Ортиқ чидаб бўлмайдиган аҳволга тушиб қолганларидан бу ишга ўзлари отландилар. Менинг ўзим ҳам ўшалардан бириман.

— Бу давлат деб атаганингизни кўп яшайди, деб ўйлайсизми?

— Биринчидан, «давлат деб атаганингиз», деганингиз нимаси? Мўғул давлати — факт, ундан қочиб қутулиб бўлмайди. Иккинчидан, мен қаттиқ ишонаманки, у ўзини ўзи ҳимоя қила олади.

— Бунчалик ишончни қаёқдан олдингиз?

— Халқимиз ҳар қандай зулми ҳам ёмон кўради ва у ўзининг мустақил давлати учун курашади. Бундан ташқари, яқин ўртада бутун хорижий давлатлар маълумоти учун бир муҳим ҳужжат эълон қилинади...

— Сиз совет-мўғул шартномасини кўзда тутяпсизми?

— Топдингиз.

— Мамлакатингиз Россиядек улкан давлат олдида хасдек бир нарса.— Мухбирнинг гапида Россия сизлардни кўз очиб юмғунингизча ютиб юборади, деган киноя бор эди.

— Сиз катта ва кичик нарса ҳақида нотўғри тасаввурга эга экансиз. Ҳозир янги давр бошланди, мамлакатлар ўрта-

сида янгича муносабатлар вужудга келяпти. Буни эсдан чиқармаслигингиз керак.

— Майли, кўрамиз.

— Марҳамат, кўраверинг.

Мухбир кетди. Сухэ Ботир бир оз ўйланиб турди-да, сўнгра худди ўзини ўзи текшираётгандек оҳангда сўради:

— Уларга мўғул давлати қудратини кўрсата олармикимиз?

— Албатта кўрсатамиз,— дея ишонч билан жавоб берди Хояг.

Мана, Эрдэнэ бош қўмондон хонасида ўтирибди. Кабинетдан Сухэ Ботирнинг газабнок овози эшитилди:

— Уғриларга шерик бўлгансан! Армияга ҳаром ўлган молларнинг гўштини берибсанлар! Гўштни эртагаёқ қайтариб юбориб, яхши, сифатли гўшт тайёрлайсан, акс ҳолда отиласан!

Кабинетдан шолғомдек қизарган Жамбал отилиб чиқди. У шинелининг енги билан пешанасидаги терни артди-да, бир зумда ғойиб бўлди.

Эрдэнэ кабинетга кирди. Сухэ Ботир қўлида икки бўлак йиртилган оқ қоғоз тутганича қовогини солиб турарди.

Эрдэнэ честь берди. Сухэ Ботир у томон ўгирилди.

— Қўл қўйдиргани шартнома олиб келибди. Муттаҳамлар! Давлат ҳамёнига қўл солишмоқчи бу аблаҳлар!

Сухэ Ботир қаттиқ жаҳли чиқиб турганига қарамай, Эрдэнэ билан хушмуомалалик билан саломлашди.

Сухэ Ботирнинг қўли ҳаддан ташқари иссиқ бўлганидан, Эрдэнэ худди қайноқ чойнакни ушлаб олгандек бўлди. Балки ҳозиргина изғирин кўчадан келгани учун шундай туюлгандир?

— Утир,— деди Сухэ Ботир. Кейин папирос олиб чекди-да, шу заҳоти уни ўчирди.

— Бунча бемаза бўлмаса! Худди бир нарса шимдирилганга ўхшайди. Намиқиб қолибдими дейман? Тамакинг борми?— дея сўради у.

— Бор, лекин трубканики.

— Қани, бер-чи,— Сухэ Ботир тамаки ўраб чекди-ю, яна афтини бужмайтирди.

— Чеколмаяпман! Тамаки ҳам какрага ўхшаяпти. Менга нима бўлди ўзи? Чекишни ташлайдиган вақт бўлибди, шекилли.

— Иссигингиз борга ўхшайди.

— Бу гапни қаёқдан олдинг?

— Одам иситмаси чиқиб турса чеколмайди.

— Мен умрим бино бўлиб касал бўлган эмасман. Ҳатто тумовнинг нималигиниям билмайман! Ҳа, майли, бу гапларни йиғиштирайлик. Мен сени бошқа иш билан чақирганман. Сени у районларга юборгим йўғийди-ку, лекин саводли одамларимиз ҳали жуда кам, бошқа иложим йўқ.

— Ўртоқ бош қўмондон, менга қандай вазифа топширишса ҳаммасини бажаришга тайёрман.

— Сени бир қатор ғарбий хошунларга Халқ ҳукумати-нинг вакили қилиб жўнатмоқчимиз.

— Қайси хошунларга экан?

— Заяин, Луугун, Сайдван хошунларига.

— Лекин..

— Биз ҳаммасини ҳисобга олдик. Сенга оғир бўлади, албатта. Айтайлик, ўтмишинг халал бериши мумкин... Аммо у ерлардан қўрқма. Айтмоқчи, ўша жойга борсанг, хотининг тақдирини узил-кесил аниқлаб олишинг мумкин. Сен у жойларни яхши биласан-ку, шундай эмасми?

— Йўлга ҳозирланишга рухсат берасизми?— Эрдэнэ ўрнидан турди.

Сухэ Ботир хонада бир-икки бор у ёқ-бу ёққа юрди.

— Жойларда янги ҳукумат тузиш, жанг қилишга қараганда оғир. Жангда душман кўз олдинда очиқ-ойдин туради. Бундай масалада эса оқ-қоранинг фарқига бора билиш керак бўлади. Ҳозирги кунда бизнинг ашаддий душманимиз — қолоқлик ва жаҳолат. Сенда катта ҳуқуқлар бўлади, лекин уларни зинҳор суинстеъмол қилмаслигинг керак.

— Тушунарли.

— Кўрсатмаларни Марказий Комитетдан, мандатни эса ҳукумат идорасидан оласан.

— Ҳўп бўлади.

— Ҳукуматимизнинг вакили хошун князидек гап,— дея жилмайди Сухэ Ботир,— лекин мансаб баъзан одамни гангитиб қўйиши мумкинлигини унутма. Доим давлат манфаатини ўйлаб, ҳиссиёт билан эмас, ақл билан иш тут.

— Хошун ҳокимлари, хутукталар, ҳувилганлар, бой аратлар билан қандай муносабатда бўлишим керак?

Сухэ Ботир ўйланиб қолди.

— Бу масалани ўзим ҳам билмайман. Ҳозир бизга ҳамроҳлар керак. Биз боғдихонни, ҳуқуқи чекланган бўлса-да, монарх қилиб қўйдик. Уни яхши кўрганимиздан шундай қилганимиз йўқ, албатта. Биз боғдихондан ва кўп асрлардан бери мўғуллар эътиқод қилиб келган диндан ўз мақсадимиз йўлида фойдаланмоқчимиз. Ўша ерга борганингда ўзинг

яна бир кўрарсан. Душманимиз ҳам ақлли, ҳам маккор. Биз ақллироқ бўлган тақдирдагина енгишимиз мумкин.

Сухэ Ботир икки қўли билан бошини ушлади.

— Негадир бошим зирқираб оғрияпти,— деди у ҳорғин бир қиёфада.

— Иситмангиз бор. Ётганингиз маъқул. Қаранг, кўзларингиз киртайиб қолибди.

— Ҳа, чинданам тобим қочганга ўхшайди. Лекин ҳозир ҳукумат мажлиси бўлиши керак. Ушандан кейин уйга бориб дам оламан... Эҳ, мамлакатимизни қирқ-эллик йилдан кейин кўриш насиб этганда эди... Насиб этганда эди, деганим нимаси? Албатта кўрамиз... Фақат ваъзхонликни кўп қилядмиз, бундан ишимизга зарар етаяпти. Майли, мен мажлисга кетдим.

Эрдэнэ отда Урганинг қор босган кўчаларидан борар экан ҳам қувонар, ҳам хафа бўларди. У ҳукумат вакили бўлиш каби масъул вазифа олганидан хурсанд эди, ахир бу ҳазил гапми? Аммо ҳозир у юксак ишончни тўла оқлаш учун билимим, тажрибам йўқ, деб хафа ҳам бўлаётганди. Тўғри, у кўп қийинчиликларга дуч келади, аммо уларни қандай бартараф этишини Эрдэнэ ҳозирча билмасди...

Эрдэнэ энди йўлга тушмоқчи бўлиб турган эди, аммо шу вақт кўёшли кунда тўсатдан момақалдироқ бўлиб, чақмоқ чаққани янглиғ барчанинг қалбини машғум бир хабар ларзага солди — мўғул халқининг буюк фарзанди, озодлик учун олиб борилган курашлардаги довюрак йўлбошчи, жасоратли саркарда ва давлат бошлиғи Сухэ Ботир тўсатдан вафот этди.

Эрдэнэ дафн маросимига қатнашмоқ учун яна икки кун Ургада қолди.

Ҳамма энди мамлакатнинг қуролли кучларига ким раҳбарлик қиларкин, дея беш қотирмоқда эди. Бу асосий масалалардан бири бўлиб, Мўғулистоннинг келажак тараққиёти шунга боғлиқ эди. Янги давлат реакцияга қарши шафқатсиз курашларда вужудга келаятгани боисидан армияга ким қўмондонлик қилиши муҳим аҳамиятга эга эди.

Бу масала Хояннинг ўтовида ҳам муҳокама қилинарди.

— Менимча, Магсаржавни тайинлаш керак. Бу одам Мўғулистонга хиёнат қилмайди,— деди Хояг.

— Данзанни тайинлашлари ҳам мумкин. Унинг тарафдорлари жуда кўп,— деди Эрдэнэ.

— Данзан хитой савдогарлари билан алоқадор. Уни тайинлашса ишлар бошқача бўлиб кетиши мумкин.

— Лекин халқ яна хитойликлар қўлига қарам бўлиб қолишни истамайди-ку. Одамлар уларни жуда яхши билишади.

— Қарам қилиб қўйишга куч билан ҳаракат қилсалар-чи?

— Энди Совет давлати бизни оғир аҳволда қолдирмайди.

— Бу гапинг тўғри. Аммо хитойликларни ҳам ўзларининг одамлари қўлласа-чи?

— Азизим Хояг, баъзилар ҳозир ҳам хитойларни таклиф этишга қаршилик билдирмасди. Аммо қўрқишади, халқдан қўрқишади.

Эрдэнэ ғарб томонга қараб йўлга тушди. Унинг кўкрак чўнтагида: ушбун кўрсатувчи халқ ҳукуматининг вакили, деб ёзилган қизил ҳошияли мандат бор эди. Бу мандат унга жуда катта ҳуқуқ берарди. Эрдэнэ губернаторлар квартали деб аталган жойдан ўтиб бораркан, бехосдан Гэрэлни эслади. Гэрэлнинг хоки шу ерга дафи этилганди. Эрдэнэ отдан тушиб сойликдаги қабр дўнглигига қаради.

«Азизим Гэрэл, мен сени ҳеч қачон унутмайман. Мендан ранжима»,— дея шивирлади Эрдэнэ. Назарида, ҳозир у Гэрэлнинг: «Бун сиз учун қиламан, сиз эсангиз, хоҳлаган одамингиз учун қилаверинг»,— деган гапини эшитгандек бўлди. Қанчалар дилбар, қанчалар довюрак аёл эди! Эрдэнэнинг ёнида турган ўртончи йигит норғул ҳамроҳининг кўзида ёш пайдо бўлганини кўриб, ҳайратга тушди.

14. Тамир водийси бўйлаб ёлғиз бир отлиқ келарди. Бу Итгэлт эди. Илиққина баҳор қуёши кишига хуш ёқади. Қорлари эриб, майса қоплаган водийда сон-саноксиз подалар ўтлаб юрарди. Итгэлт бир меъёрда кетаётган оти устида хаёл суриб борарди. Ўйлайдиган ишлари эса жуда кўп. Етти ўлчаб бир кес, деганларидек, бирор қарорга келишдан олдин яхшилаб мулоҳаза қилиб олиши керак. Бугун бажариши керак бўлган муҳим ишларидан бири Халқ ҳукумати вакилини учратиш.

Итгэлт бу мансабдорнинг Луугун хошунига етиб келганини эшитгач, уни кутиб олгани йўлга чиқди. Унинг белбоғида икки юз қумуш янчан тугилган хадак бор эди. Булар ҳаммаси ҳукуматга тортиқ. Ахир Итгэлт янги ҳоқимиятнинг ўрнатилишида ўзи ҳам қатнашаётганини кўрсатиб, унга нисбатан садоқатини маълум қилиб қўйиши керак-да. Икки юз янчан — каттагина пул. Пул эса ҳаммага ҳам керак. Айниқса янги, қашшоқ ҳукуматга зарур. Шундай экан, бу тортиғим келажакда ўзимга асқатади, дея ўйлади Итгэлт.

Итгэлт Халқ ҳукумати қилаётган ишларнинг барчасидан хабардор эди. Ҳозирча бу янги ҳукуматдан Итгэлтга бирон-

бир зарар етгани йўқ, унинг ҳаёт ҳақидаги тасавури ҳамда тушунчасига мос ишлар бўляпти.

Крепостной ҳуқуқ ҳамда мансаб ва унвонлар отадан болага мерос қолишининг бекор қилиниши Итгэлтга ҳам маъқул тушди, буну у адолатли иш деб ҳисобларди. Ҳукуматнинг ўртон мажбурияти ҳақида, ижтимоий келиб чиқишидан қатъи назар — аратми, князми, дворянми — ҳаммадан солиқ олиниши тўғрисидаги қароридан Итгэлтнинг боши осмонга етди. Ниҳоят, ҳамма тенг ҳуқуқли бўларкан-ку! Князнинг отлари яхши ўтлоқларда боқилади-да, Итгэлтнинг отлари ўртон хизматида яғир бўлади. Итгэлт ҳар йили хазинага ҳам пул билан, ҳам мол билан қанчадан-қанча солиқлар тўларди, ноён ва дворянлардан бўлса ҳеч нарса олишмасди. Энди унақаси кетмайди — ҳамма баб-баравар тўлайди. Энди князларнинг чарви бойлаб кетган биққа отлари ҳам ўртон араваларини тортиб кўради, ноён ва дворянлар ҳам ҳамёнларидан пул чиқариб, солиқ тўлашнинг нималигини билиб қўядилар. Аратларни умуман бутун давлат мажбуриятларидан, шу жумладан, солиқ тўлашдан ҳам озод қилиб, бу нарсаларнинг ҳаммасини ноён ва князлар устига юклаш керак эди... Бунга чидашармикин? Чидашолмас! Шундай қилинса жуда яхши бўларди-да! Ана ўшанда менга қарз сўраб ялиниб келишарди... Уларнинг кунларини кўрсатиб қўярдим шунда... — дея ўйларди Итгэлт. Шу пайт назарида, хошун бошлиғи келиб ундан қарз сўраётгандек бўлди. Шу ҳақида ўйлаб у мамнун илжайиб қўйди. Унинг князь эмас, арат бўлгани ҳам дуруст бўлди. Халқ ҳукумати — одил ҳукумат. Аммо шум кампири Должиннинг дворянлардан экани уни ташвишлантириб турарди. Шу заҳоти хаёлига Должин оила бошлиғи эмас, ундан ташқари, дворян қизи оддий одамга турмушга чиқса, ўз дворянлик ҳуқуқини йўқотади, деган фикр келиб, ўзига-ўзи далда берди.

Итгэлт азондан бери қандай қилиб ҳукумат эмиссарини дурустроқ кутиб олиш ҳақида бош қотирарди: хонасига кириши билан у хадакни узатади-да: «Мен ўзим оддий аратман, ўз меҳнатим билан бир озгина мол-дунё орттирганман. Авваллари солиқларнинг бутун оғирликлари аратлар бошида эди. Энди эса Халқ ҳукумати адолат ўрнатди. Мен ҳам янги давлатнинг ташкил этилишига хадак ва икки юз янчан билан ўз ҳиссамни қўшмоқчиман. Қабул қилишингизни сўрайман», — дейди. Агар ҳамма иш кўнгилдагидек бўлса: «Фикри ожизлигимча, халқ ҳукуматининг резиденцияси аввалги ҳукуматникидан ёмон бўлмаслиги керак. Бунинг учун мен олд томонига қизил ҳошия тикилган саккиз қанотли ўтов совға

қиламан», — деб қўшиб қўяди. Итгэлт шундан кейин ҳукӯмат билан тил топишига сира иккиланмасди. У шундай бўлишни истаydi, унинг истак-хоҳишлари эса доимо амалга ошиб келган.

Ҳаво яхши бўлиб, от илдам-илдам қадам ташлаб борарди, Итгэлтнинг назарида, ҳозир дунёда Тамир водийсидан яхшироқ жой йўқдек туюларди. Шу пайт унинг олдидан Бадарчи чиқиб қолди. Бадарчининг нимадандир жаҳли чиқиб, эгарда ҳам алланечук тараддуланиб ўтиргани шундоқ сезилиб турарди.

— Қалай, ошна, баҳор яхши ўтяптими ишқилиб?

— Емон эмас, — дея тўнгилади Бадарчи.

«Князнинг ювиндихўри, текин томоқ, давринг ўтганга ўхшайди. Худди қаноти синган калхатнниг ўзи бўлиб қолибсан-ку», — дея хаёлидан ўтказди Итгэлт. Сиртида эса кулиб, ҳазиллашиб қўйди:

— Бу дейман, кечагидан кейин бошинг оғриб турганга ўхшайдими?

— Итгэлт, бош оғриғи ҳам гапми, ундан ҳам баттар! Ҳукумат бошлиғи келиб, биринчи навбатда, ноённинг муҳрини тартиб олди. Хошун ҳокимини халқ сайлар эмиш. Буниси ҳали ҳолва. Вакил қамоқда ётган бутун сиёсий маҳбусларни бўшатиб юбориб, эски соқчи ва назоратчиларни, жумладан, мени ҳам ишдан бўшатди. Эски ҳукумат йўқ бўлди, энди ҳамма ишлар бошқача бўлади, дейди. Хошун эса бошлиқсиз қолди. Бунга нима дейсан? — Бадарчининг жаҳли чиққанидан қовоғининг таги лип-лип учиб турарди.

«Сенга ўхшаган аҳмоқ тўнкалар аҳмоқона ҳукуматгагина керак эди», — дея дилидан ўтказди Итгэлт ва сиртида бепарвогина сўради:

— Шундай қилиб, бўшатиб юборди, дегин-а?

— Буям майли-я, гапнинг бу ёғини эшит. Уша вакилнинг кимлигини биласанми? Исмининг ҳам тилга олишга ҳазар қилади одам — Эрдэнэ! Сизларда хизматкорлик қилган ялангоёқ-да, — деди Бадарчи нафратдан тишларини гижирлатиб.

— Нима? Эрдэнэ дедингми? — Итгэлт ҳатто узангига таяниб ўрнидан туриб кетди. Кейин бўшашиб ўтириб қолди. Унинг бутун орзу-умидлари ҳозир саробга айланди. Назарида, ҳозир икки томонидан баҳайбат тоғлар сурилиб келиб уни эзиб ташлайдигандек эди. Миясини эса: «Нима қилмоқ керак? У энди ўчини олади», — деган фикр кемириб борарди.

— Ҳа, худди ўша ялангоёқ княздан муҳрни тартиб олди. Энди Итгэлтнинг даҳани липиллаб уча бошлади.

— Лекин Эрдэнэ саводхон одам, унақа ишларга...— деди Итгэлт құрқувини яширишга ҳаракат қилиб.

— Савод-паводи билан құшмозор бўлсин!— деди Бадарчи нафрат билан Итгэлтнинг гапини бўлиб, отдан сакраб тущаркан.

Итгэлт ҳам отдан тушди. Миясида ҳар хил фикр-ўйлар гужгон ўйнарди. Эрдэнэга кўринмай қочиб кетиши бўлмади. Шунча мол-дунёсини ташлаб кета оладими? Эрдэнэ ўч оладиган бўлса, бир иложини қилиб қутулиб қолиш керак. Нима бўлганда ҳам у билан барибир учрашиш керак. Фақат ёлғиз учрашиш керак,— дея ўйлади Итгэлт.

— Подадан олдин чанг чиқарма деганлар,— давом этди Итгэлт.— Эрдэнэ ўқимшли одам, қилар ишини яхши билади. Ундан ташқари, тамирлик йигитлар ҳам құрқоқлар тоифасидан эмас.— Итгэлт ана шу охирги сўзларини алоҳида урғу билан гапириб, Бадарчига тикилиб қўйди.

— Алғов-далғов пайти адолат излама. Ундан кўра юр, князнинг ёрдамчисиникига кирамиз, у уйида касал ётибди. Балки бирор маслаҳат берар.

— Бу ерда бир зарур ишим бор. Мен кейинроқ кираман,— дея жавоб қилди Итгэлт. Шундан сўнг уларнинг ҳар бири ўз ўлига қараб кетди.

Итгэлт нима қилишини ўйлаб олди. Дастлаб Эрдэнэ билан ёлғиз учрашиб, очиқ-ойдин гаплашиши ва мана бу икки юз янчанни узатиши керак. Борди-ю, собиқ хизматкори ўч оладиган бўлса, масалага манови — Бадарчига ўхшаганларни аралаштириб, муштирага мушт билан жавоб қилиш керак. Ҳа, у худди шундай қилади.

Эрдэнэ келиши биланоқ хошуннинг ноён ва чиновникларини йиғиб, уларга Халқ ҳукуматининг сиёсий принциплари асосини тушунтириб берди. У хошун княздан муҳрни тортиб олди-да, тез орада сайлов ўтказилиши ва хошун идораси ташкил этилажagini эълон қилди. Шундан кейин у бутун сиёсий маҳбусларни бўшатиб юборишни буюрди ва Бадарчи бошлиқ собиқ қамоқ назоратчиларини ишдан бўшатди. Сўнг-ра барча ямшикларни йиғди-да, уларга овулма-овул юриб, сайлов кунини хабар қилишни топширди.

Эрдэнэ одамлардан Долгорни сўрамоқчи бўлиб, оғиз чоғлади-ю, лекин сўролмади. У хунук хабар айтишадди, деб құрқарди. Илгари ҳам Долгорни унутолмай юрган Эрдэнэ, айниқса бу ерга келгач, уни кўпроқ эслайдиган бўлиб қолди. Ушанда Долгорга нисбатан қандай шафқатсизлик қилди-я! У кечаси билан шунини ўйлаб ухлаёлмай чиқди. Эрталаб

иш бошлангандан кейингина уни бир оз унутгандай бўлди.

Эрдэнэ ўртончилар билан чой ичиб ўтирарди. Шунда ўтовга тўсатдан Итгэлт кириб келди-да, қўйнидан шоша-пиша хадак чиқариб, устига пулларни қўйди.

— Мен асилзодалардан эмасман. Қадимдан бойваччалар, оқсуякларни ёмон кўришимни ўзинг яхши биласан. Халқ ҳукумати менинг кўнглимдаги ишларни қиляпти. Ноёнлар билан дворянлар эса менга доимо ола кўз билан қарашарди. Мана бу менинг янги ҳукуматга тортигим. Илтимос, қабул эт!

Эрдэнэнинг қалбида ғазаб ўти алангаланди. У Итгэлтни калтаклаб, ўтовдан қувиб чиқармоқчи ҳам бўлди-ю, аммо Сухэ Ботирнинг буйруғи эсига тушиб, ўзини тўхтатиб қолди. Бир иш қилишдан олдин яхшилаб ўйлаб кўр, ҳукуматимизга ҳозир ҳамроҳлар ҳам керак, деган эди ўшанда Сухэ Ботир. Эрдэнэ тортиқни қабул қилайми, йўқми деб, иккиланиб қолди.

— Халқ ҳукуматининг сиёсатини қўлловчи одам бизга дўст бўлади, барча масалага давлат нуқтаи назаридан ёндаш, ҳис-туйғуга эрк берма.— Сухэ Ботир ана шундай деган эди, Эрдэнэ эса унга бутун вужуди билан ишонарди. Эрдэнэ Итгэлтни бутун ҳақоратлари, камситишлари сабабли ҳозир вужудида тугён урган ғазаб-нафрат ва аламини ичига ютиб, хадак, пулларни қабул қилиб олди. Итгэлт унга қанча-қанча ёмонликлар қилган, турмушини вайрон этган бўлишига қарамай, ҳозир ундан ўч оладиган вақт эмасга ўхшайди, Итгэлт ҳозир Халқ ҳукумати томонида, бинобарин, унга захмат етказмаслик лозим.

Эрдэнэ хадак билан пулни каравотга қўйиб, қайта ўғирилганда Итгэлт унга қўл узатиб турарди.

— Қани, оғайни, мўғуллар одати бўйича қадрдон одамлардек бир кўришиб олайлик.

Иложи қанча? У, Итгэлтнинг қўлини сиқди.

Итгэлт бўлса темирни қизиғида босишга қарор қилиб, Эрдэнэнинг елкасидан тутди-да, ўтовнинг тўридаги бўш жойга ўтқазди.

— Бир пайтлари орамиздан ола мушук ўтганди,— дея аста гап бошлади Итгэлт.— Аммо эркаклар ўртасида нималар бўлмайди. Бир пайт уришиб қолган бўлсак, энди ярашадиган кун ҳам келди! Долгор олдида икковимиз ҳам гуноҳкормиз.

Итгэлт хотинининг номини тилга олиши билан Эрдэнэнинг қўллари яна муштга тугилди. Итгэлт бўлса ҳеч нарса бўлмагандек гапида давом этаверди.

— Сендан кейин Долгор Зая монастырига кетиб қолганди, шу бўйи ғойиб бўлди. Уни ўлган дейишганди, лекин у тирик экан. Ҳозир Жанубий Тамирда яшайди...

Эрдэнэ Итгэлтнинг гапини бўлди...

— Нима? Нима дединг?

— Ҳа, у тирик. Мен яқинда уни кўрдим... Улгани ҳақидаги миш-мишни Няма тарқатганди...

Долгор тирик! Эрдэнэ хурсанд бўлиб, ҳаяжонланиб кетганидан нима дейишини ҳам билмай қолди. Итгэлтга бўлган нафрати бир лаҳзада сўнди. Ҳозир Эрдэнэ бундай хабар учун уни қучоқлаб ўпишга ҳам тайёр эди. Эрдэнэ бошларини чангаллаб ўтирар экан, кўзларидан дув-дув ёш думалади. Қалби эса тантана қилар — гўё қуёш ярқираб, анчадан буён ҳамма ёқни чулғаб ётган зулматни тарқатиб юборгандек эди...

Итгэлт Долгорни қандай учратганини батафсил гапириб берди. Долгорнинг у билан ҳатто гаплашишни истамай қувиб чиқарганини ҳам Эрдэнэдан сир тутмади. Лекин шунга қарамай, Долгордан хафа бўлмагани, у тўғри қилганини ҳам айтди. Ахир Итгэлт аҳмоқлик туфайли номуссиз ишга қўл урган... Аммо Эрдэнэ ҳам Долгорга ҳаддан ташқари шафқатсизлик қилди.

Улар бир зум жимиб қолишди.

Ўтов устунига тушиб турган қуёш нурлари Эрдэнэ билан биргаликда қувонгандек ял-ял ёнарди.

— Долгорни ҳозироқ кўрсам дейман.

— Жуда яхши, сени ўзим бошлаб бораман.

— Айтмоқчи, уйингдагилар эсон-омонми?

— Худога шукур... Болалар катта бўлиб қолди, Должин иккимиз эсак қариб боряпмиз, — деди Итгэлт қаттиқ кулиб.

— Бато ҳам катта йигит бўлиб қолди. У Ургадаги педагогика билим юртида ўқияпти.

— Бато ўзингга ўхшаб доворак чиқди. Сен кетганингдан кейин у ҳам ғойиб бўлди. Демак, иккалангиз бир-бирингизни топибсизлар-да?

— Яқинда учрашдик.

— Учрашганингиз яхши бўлибди. Саломатлик бўлса, муддао кам-кам бўлаверади, деб шуни айтарканлар-да. Дарвоқе, ёдимдан кўтарилай дебди. Булардан ташқари, мен Ургада ҳукумат учун ўз ҳисобимдан бир ўтов қуриб бермоқчиман. Ҳукуматимизни биз араглар қўлламасак ким қўллайди?

— Тўғри айтасан.

Улар ўтовдан чиқишди. Ботаётган қуёш нурлари ғарбий тоғ чўққиларини ёритди, Тамир водийсида енгил шабада турди.

Ёш бир ўртончи йигит Эрдэнэга от эгарлаб берди.

— Уканг Тумэр Галсаннинг Дулмасини тортиб олди-да, унга уйланди. Улар ҳозир Хунундэр монастири яқинида туришади. У жуда тўғри, ростгўй одам...

— Биламан. Қани, тезроқ бўл, йўлга тушиш керак.— Эрдэнэ бўлажак учрашувдан қаттиқ ҳаяжонланарди. Долгорни тезда кўражагидан у ҳам қувонар, ҳам чўчиб турар эди.

— Майли, майли, лекин аввал бизникига кирамиз,— деди Итгэлт оти томон юрар экан.

Бадарчи шу кечасиёқ уйига келиб, сандиқдан саккиз карабин ва бир қути ўқ олди-да, милтиқларни яхшилаб мойлағач, қопга ўраб ертўлага кўмиб қўйди.

— Ҳа, азизлар, тез ўртада керак бўлиб қоласанлар, тез ўртада!— дея шивирлади у пешанасидаги терни артар экан.

Булар Тумэр иккаласи гаминлардан тортиб олган карабинлар эди.

15. Ниҳоят кунлар исиб, ҳамма ёқда қор эриб тугади. Хавғай ўлкаси баҳорда жуда чиройли бўлади; бойчечаклар очилиб, ерлар кўк либосга бурканади. Кўклам яйловига кўчиб ўтган Баяр чолнинг ўтови ёнидан каттакон хайнак ўшишган арава ўрмон томон имиллаб борарди.

Зангори осмонда парча-парча оқ булутлар бир-бирини қувиб сузмоқда. Долгор аравада оёғини осилтирганича хайнакнинг қадам ташлашига мос равишда тебраниб, аллақандай гамгин қўшиқни хиргойи қилиб боряпти. Унинг бутун қиёфасида қандайдир маъюслик сезилади. Тақдири аянчли, пешанаси шўр экан унинг. Долгор баъзан ўз-ўзидан: нима учун яшайман?— дея сўнаб қоларди. Лекин у нима учун яшайганини билади: қаердадир унинг эри ва ўғли яшайди. Аёл улардан бири билан учрашишига ишонади... Тўғри, уларни қидиришга унда энди на куч, на мадор бор. Ҳаёт уни аллақандай оғир бир нарса билан қаттиқ эзиб қўйгану эндиликда ундан қутулолмайдиганга ўхшайди. Энди у йиғлагани йиғлаган. У баъзан даҳшатли тушлар кўриб, ўз қичқирғидан уйғониб кетади. Кўпинча тушида Эрдэнэ уйланган, кейинги хотинидан бола кўрган бўлади. Аммо Долгор: эрим тополмас, ҳеч бўлмаганда мени ўғлим қидириб топар, деган ишонч билан яшайди; ахир у ўғлини хафа қилгани йўқ-ку. Ҳар ҳолда туққан онаси-ку. Ҳозир ҳам ана шунини ўйлаб борар экан, Долгорнинг томоғига алланарса тикилгандек бўлди. Қўшиғи тўхтаб, кўзларида ёш маржонланди.

Долгор Содном етиб келганини ҳам билмай қолди. Содном

Долгорнинг яна кўнгли бузилиб бораётганини сезди-да, арава ёнида индамай бораверди.

— Қаёққа кетяпсан?— дея сўради у Долгорнинг ўтинга кетаётганини билса ҳам.

Долгор бошини кўтариб, кўз ёшларини артиб олди.

— Э, бу сенмисан?

— Ўтинга кетяпсанми?

— Ҳа, ўтинга.

— Ердан берайми?

— Ўзинг биласан,— дея жавоб берди Долгор ва сочларини тўғрилаб қўйди.

— Долгор, мен ҳали ҳам жавобингни кутяпман.

— Сенга айтганман-ку, ахир. Эрдэнэни кўрмасдан ёки ҳеч бўлмаса, унинг...— Долгор «бошқага уйланганини билмасдан» демоқчи бўлди-ю, аммо бундай дейишга тили бормай, жим бўлиб қолди.

— Лекин мени ҳам ўйлашинг керакми?

Долгор жавоб бермади-ю, лекин Содномга мулойимгина қараб, лабларини аллақандай қимтиб қўйди.

— Сенга уйланишга онам мажбур қилипти, агар ўшанга уйлансанг, дунёдан беармон кетаман, дейди. Гўё мен буни истамагандек.

— Онанг сени жуда яхши кўради шекилли.

— Ҳа, жуда яхши кўради, мен учун жонини фидо қилишга ҳам тайёр. Яқинда сен билан ҳам гаплашибди, чамаси.

— Ҳа... узоқ гаплашди... Сен, албатта, яхши одамсан, менга ҳам яхшилик қилмоқчисан, аммо...

— Ҳаммасини тушунаман. Шунинг учун ҳам кутяпман.

Улар ўрмон четига етиб бориб, хайнакни аравадан чиқаришди. Содном болтани қўлга олди, улар ўрмонга киришди. Шу пайт Долгор энди бўй кўрсатган бойчечакни кўриб, унинг олдида тиз чўкди. Йўқ, Долгор бойчечакни узиб олмади, уни авайлаб силаб-сийпалади, холос.

— Чиройли очилибди!

— Ҳа, жуда чиройли экан,— Содном ҳам Долгорнинг ёнига тиззалаб ўтирди-да, уни бир қўли билан аста қучди.

— Қара, қанчалар мусаффо!— деди Долгор ҳаяжон билан Содномга қарар экан. Долгорнинг кўзлари кулиб турарди.

Шунда Содном аёлни аста бағрига тортган эди, Долгорнинг ёноқлари Содном ёноқларига тегиб кетди.

Долгор чуқур хўрсиниб, ўзини аста четроқ олди-да, ўрнидан турди. У яна маъюс тортиб йиғлаб юборди. Содном аста унинг елкасини силади.

— Қўй, йиғлама.

— Мени қўйвор,— деди Долгор йиғи аралаш ўрмон чети-га йўл оларкан.

Унинг кетидан Содном ҳам йўлга тушди.

— Кел, озгина шох-шабба йиғамиз-да, уйга қайтамиз,— деди Долгор.

Улар аравага нари-бери шох босиб, уйга жўнашди.

— Сен жуда бераҳм одам экансан,— деди Содном маъю-лик билан.

— Сабабини ўзинг биласан-ку, ахир.

Улар энди, гарчи ҳамон ҳаяжонлари босилмаган бўлса-да, чурқ этиб оғиз очишмади.

Долгор аниқ бир қарорини айтишга шошилмас, Содном бўлса унга тобора кучлироқ интиларди. У, Эрдэнэнинг келиб қолишидан ташвишланарди. Шундай бўлса, дея ўйларди у, мен қуппа-қуруқ қолавераман. Шу пайт у Долгорга бўлган муҳаббат иллариини шарт узиб ташлашга ҳам тайёр эди. Ахир ёши бир жойга бориб қолган бўлса, бунчалик кўп кутиш-нинг, пайсалга солишнинг нима кераги бор, умр ўтиб боряп-ти ахир. Яхшиси бунақа муҳаббат ипини узиб ташлаш керак. Аммо шу пайт яна умид пайдо бўлди. Келса келар — қай-танга яхши бўлади, ҳамма масала ҳал бўлади-қўяди. Эрдэнэ ҳам, Долгор ҳам бир-биридан хафа. Хафаликлари бундан ҳам кучлироқ туғён уриши мумкин, унда нима бўлади... Шундан кейин, назарида, Долгор ўзиники бўлгандек туюларди. Шу боисдан Содном Эрдэнэнинг келишига тарафдор эди. Содном шу туфайли Эрдэнэнинг келиш-келмаслигини аниқлаш учун фолбинларга, ромчиларга қатнар эди.

Фолбинларнинг бир хиллари Долгор сенга насиб этади, дейишар, бошқалари тангада фол очиб, аксини айтишар ва Долгор аввалги эри билан бўлади, дея каромат қилишарди. Учинчи хиллари бўлса, миждозни қўлдан чиқармаслик учун (ҳар бир фол очишга алоҳида пул тўланарди-да) мужмал жавоб қилишарди.

Содном бир кўнгли Эрдэнэни қидиргани ўзи бормоқчи ҳам бўлди-ю, лекин уни қаердан қидиришини билмай, бу аҳдидан қайтди. Тахминан бўлса ҳам бирон маълумот йўқ. Ҳа, бу аҳволда Долгордан воз кечишга тўғри келади.

Яқинда у Долгорга:

— Сени кутишдан фойда йўққа ўхшайди, сендан умид қилиб бўлмай қолди,— деди.

— Шунақага ўхшайди,— дея жавоб қилди Долгор.

Жавобда хурсанд бўладиган жойи бўлмаса-да, гап оҳан-гидан Содномда яна умид пайдо бўлди.

Долгор Содномнинг яхши эр бўлиши мумкинлигини, уни чин кўнгилдан яхши кўришини, ўзи ҳам унга бефарқ эмаслигини биларди. Аммо у Эрдэнэ билан қонуний никоҳи ҳамда Эрдэнэ ота бўлмиш ўғил туфайли аниқ бир жавоб беролмасди.

Баъзан Долгор ўзидан: «Нега мен уни кутяпман, уни келади деб ким айтди?» — деб сўраб қоларди. Буни унга ҳеч ким айтмаган, шунчаки учрашишлари лозимлигини қалбан сезиб турарди. Эрдэнэ яхши одам ахир... Агар тирик бўлса Долгорни албатта топади, келади... Долгорнинг бир ўзини умрбод ташлаб қўймайди.

— Ҳозирча мен унинг хотиниман, у бўлса менинг қонуний эрим. Шундай экан, ҳеч нарса билмай туриб, бошқа одамга эрга тегсам, дўзахга тушганимда Азроилга нима дейман? — деди Долгор бир оз жим тургандан кейин.

— У ахир сени ташлаб кетган-ку!

— Мен уни биринчи бўлиб хафа қилганман.

Орадан бир неча кунлар ўтди. Бир куни Долгор Тамирда қўйларни суғориб келаётганди, йўлда бурул йўрға миниб бораётган чиройли хотинни кўриб қолди. Аёл яқин келгач, Долгор билан саломлашди. Аёлнинг устида ҳаво ранг шоҳи дёл, бошида кумуш безаклар қўшиб тикилган парча телпак ялтираб турарди. Аёл исмим Цэцэг, ўзим худондаги танишларимникига кетяпман, бир неча кун чўлда қолмоқчиман, аммо қидираётган овулимнинг қаердалигини билмайман, деди.

Долгор бу овулни билади. У одамлар қиши билан уларга қўшни бўлиб яшаб, ҳозир ҳам шу яқинда туришарди. Шундан кейин Долгор аёлга йўлни яхшилаб тушунтириб қўйди.

Цэцэг отни йўрттириб кетгач, Долгор унинг орқасидан анчагача қараб турди. «Нега бу чиройли, кўринишидан бойвучча аёлнинг кўзлари ғамгин, — дея ўйлади Долгор, — балки унинг бошига ҳам оғир мусибат тушгандир?»

Худонга янги одам келгудек бўлса, қўни-қўшнилари ким экан, нега келибди, деб кўргани чиқишади.

Долгор билан Цэцэг тез орада тил топишиб, узоқ-узоқ суҳбатлашиб ўтирадиган бўлиб қолишди. Улар тақдирида кўпгина ўхшашликлар бор эди.

Долгор Цэцэгга ўз ҳаёти ҳақида гапириб берди.

— Эрингнинг исми нима эди? — дея сўради шунда Цэцэг.

— Эрдэнэ. Ҳа, айтмоқчи, сен ахир Заяин монастиридансан-ку, балки ўғлим Батони биларсан? У Итгэлтнинг ўғли Хонгор билан гэвшиламаникида таҳсил кўрарди.

Цэцэг алланечук ўзгариб, Долгордан нарироқ сурилиб олди, аммо Долгор буни сезмади.

— Эрдэнэинг энди қайтиб келмаса керак,— деди Цэцэг.

— Тўғри, ундек мағрур одам ўзини мажбур этиши қийин, аммо унинг келишига мен ҳар ҳолда ишонаман. Эрим билан ярашмаган тақдирда ҳам уни бир кўрсам дейман.

— У сени эсидан чиқариб юборган бўлса керак... Эркакларга сира ишониб бўлмайди.

— Балки шундайдир. Аммо мен ҳам уни қаттиқ хафа қилганман...

Цэцэг ҳам бир пайтлари эрга чиқишни орзу қилиб юрарди. Бу масалада у дугонаси Чимиг билан маслаҳатлашиб кўрганди.

— Вой, тентаг-е!— дея кулганди ўшанда Чимиг.— Эрни нима қиласан? Буян-Далайни кўргин. У ярамаснинг овулда хотини ва беш боласи бор экан. У бўлса бу ерда нима ишлар қилиб юрибди? Хошун бошқарувчисининг хотини бу ерга зир қатнаб, эрини биздан сўраб-суриштирганлари эсингдами! Шундан кейин эри нима қилди? Роса калтаклади! Заяиннинг авлиё гэгэни-чи? У хотинларини пайпоқ каби алмаштираверади.

Цэцэг Эрдэнэ билан учрашгани, Итгэлтنيкидан кетгандан сўнг уникида икки кун тургани ҳақида гапирмоқчи бўлиб кўп марта оғиз чоғлади-ю, лекин айтмади.

«Эрдэнэингни бекор кутяпсан, у ҳам барча эркакларнинг бири». Бу сўзларни Цэцэг дилида айтгани билан, Долгорнинг кўзларига қараган ҳамон, унинг умидларини пучга чиқаргиси келмай қоларди. Долгорнинг бу умидини тортиб олиш, ногироннинг қўлтиқтаёгини тортиб олиш билан баробар. Шу билан бирга, Цэцэг уни умидвор қилиб қўйгиси ҳам йўқ.

Батонинг эса йўриги бошқа.

— Бато яхши йигит. У сени албатта тонади. Аммо топиши осон эмас,— дерди Цэцэг ва бу гап билан она қалбига зўр қувонч бағишларди.

Бир куни улар Баяр ивитиб қўйган терини қайиш қилиб қирқишаётган пайт Долгор Цэцэгдан:

— Нега сен турмушга чиқмайсан?— дея сўраб қолди.

— Тўғри, эрга чиқишнинг яхши жиҳатлари ҳам бор. Эринг уй-рўзғорга қараб туради, хавф-хатардан ҳимоя қиладди. Лекин у билан қийналиб ҳам кетасан.

— Бу нарса эрнинг қанақалигига боғлиқ. Эрдэнэ иккаламиз бошқача эдик, қувончни ҳам, ташвишни ҳам баҳам кўрардик. У мени деб яшарди.

— Жуда содда экансан. Дугонамнинг олдига бир эркак тез-тез келиб турарди. Ана шу эркак бизникида турганда,

хотиним ундай, хотиним бундай, деб шунақанги чалпир эдики! Хотини билан никоҳда бўлгани учунгина бирга яшармиш. Улар бир байрамда бирга келишди. Буни қара, у бизни танимади, хотинининг олдида шунақанги ҳам жилпанглаяптики, одамнинг энсалари қотиб кетди. Кечқурун эса яна бизникига келди. Мен ҳайдаб чиқармоқчи бўлгандим, Чимиг йўл қўймади. Эрлар ҳар ҳолда...

— Эрдэнэ унақа эмас.

— Сен уни кузатиб юрганинг йўқ-ку. Жўнаб кетгандан кейин ўзини қандай тутганини ким билади.

Долгор Цэгэгга раҳми келарди. У, Цэгэг севиш ва севилиш бахтига муяссар бўлган мендек аёлга қараганда ҳам кўпроқ қийналган, деб ўйларди.

— Сен бирор одамни севганмисан?— сўради Долгор.

Цэгэг Долгорга бир оз тикилиб турди-да, кейин тескари ўгирилиб олди ва гуноҳкор одамдек паст овозда деди:

— Ҳа... аммо у мени вақтинча кўнгил хуши деб ўйлаган, шекилли. У кетаётганда узугимни совға қилмоқчи бўлгандим, олмади. Ушанда ғирт тентаклик қилган эканман.

Қуёш ғарб томон оға бошлади, осмон аллақандай майин товланади, кучсизгина эсаётган шабада адирдаги анвойи майсалар ҳидини олиб келмоқда. Яқин ўртада попишак қичқирмоқда. Қир узра қушлар галаси учиб бориб Тамирдан ўтгач, кўздан йўқолади.

Шу пайт дарё томонда икки отлиқ пайдо бўлди. Аёллар томон елиб келган отлар улар ёнидан ўтиб кетишига оз қолди.

— Ана Долгоринг,— деб қичқирди отлиқлардан бири отини тўхтатар экан.

Долгор ўрнидан сапчиб турди.

— Эрдэнэ! Эрдэнэ!— дея қичқирди у отлиқлар томон югурар экан. Кейин тўсатдан тўхтаб қолди.

Эрдэнэ ҳам отдан ўзини ташлаб Долгорга томон югурди. Долгорнинг кўзларидан дув-дув ёш юмалади. Хўш, Долгор нега бирдан тўхтаб, орқага тисарилди?..

Орадан бир неча кун ўтди.

Ёз бўлиб қолганига қарамай, қуёш ҳамон баҳордаги каби илиққина нур сочмоқда. Аммо у оташ пуркаган тақдирда ҳам совиган муҳаббатни қайта жонлантиролмаса керак.

Утовга яқин жойда Долгор билан Эрдэнэ ўтирибди. Дажид ҳар замон-ҳар замонда ўтовдан чиқиб келади-да, улар томон хомуш боқиб, хўрсиниб қўярди. Кўпдан бери кутган севгилиги билан учрашуви Долгорга қувонч келтирмади, у кун сайин ғамгинлашиб, камгап бўлиб борарди. Дажид ни-

ма гаплигини тушунолмаса ҳам Долгорга бахт кулиб боқмаганини кўриб турарди. Аммо нега бундай бўлди?

— Қизим, сизларга нима бўлди ўзи?— дея сўради у Долгордан кечқурун қўзиларни қўтонга қамашар экан.

— Ҳеч нарса,— деб қисқагина жавоб берди Долгор.

Эрдэнэ келган куни чол-кампирнинг назарида Долгор жуда қувонган эди. Итгэлт кетаётганда: «Энди илгари бўлиб ўтган хунук ишларни унутиш керак», деган эди. Дэжид эса бош ирғаб:

— Тўғри айтдинг, ўғлим! Бош омон бўлса, дўппи топилар, деб бекор айтмаган машойиҳлар,— деди.

Мана, орадан бир неча кун ўтди. Бироқ Эрдэнэ билан Долгорнинг ораларидан қора мушук ўтганга ўхшаб туради.

— Бир-биридан хафалиги тарқамаяпти шекилли, бунақада улар ярашолмайди. Кел, улар билан бир гаплашиб, у-бу насиҳат қилиб кўрайлик-чи,— деб таклиф қилди Дэжид Баярга.

— Аввал, нега бунақа бўлаётганини билиш керак, ана шундан кейин насиҳат қилсанг тузук, акс ҳолда ишни бузиб қўйиш мумкин,— деб жавоб берди Баяр.

— Нима қилиш керак? Иккаласи бир-бирига бегонага ўхшайди.— Дэжид кўз ёшларини артиб қўйди.

Ҳақиқатан ҳам, Долгор билан Эрдэнэ бир-бирига бегонага ўхшаб қолишганди.

Долгор Эрдэнэни қанча йиллар чидам, садоқат билан кутди. Мана, у келди. Долгор эрининг келганига олам-олам қувонди, аммо шу пайтнинг ўзида бегуноҳдан-бегуноҳ шунча йиллар азоб чекишга мажбур этган эрига нисбатан унда алам, чексиз алам пайдо бўлди. Назарида, Эрдэнэ ўзгариб, бошқача бўлиб қолгандек эди. Долгор дастлаб ўзида пайдо бўлмиш аламини босишга, унутишга ҳаракат қилиб кўрди, аммо қанча ҳаракат қилса, Эрдэнэдан шунчалик узоқлашиб, бегоналашиб борарди.

— Мен энди сен учун бир пайтлардаги Долгор эмасман, сен ҳам менга аввалги Эрдэнэ бўлмай қолдинг. Бунақада энди бирга яшолмасак керак,— деди ниҳоят Долгор.

— Азизим Долгор, тўғри, мен сени хафа қилганман. Кел, энди ўтган ишларни унутиб, келажак учун яшайлик. Ахир орада фарзандимиз бор.

— Ҳа,— деди Долгор.— Аммо совиган юракни қайта илитиш мумкин эмас-ку. Бу ишда зўракилик кетмайди. Сен мен тортган азоб-уқубатларни эшитдинг, холос, аммо уларни кўрганинг йўқ.

— Аммо биз ажрашиб кетиш учун учрашганимиз йўқ-ку?

— Уша қишда мени қутқариб қолишмаса, сен ким билан учрашардинг? Э худо, шунчалар гуноҳкорманми?— Долгор йиглаб юборди. Эрдэнэ аста унинг елкасидан қучган эди, Долгор унинг қўлини нари сурди.

— Мендан совиган бўлсанг, ўглингни ўйла.

— Мени қийнама!— Долгор ҳўнграб юборди. Ушанда Эрдэнэ уни «бузуқ», дея ҳақоратлаб, юзига бир тарсаки ургани ва отга миниб жўнаркан, ҳатто орқасига қайрилиб ҳам қарамаганини эслади. Агар Баяр ва Дәжид бўлмаганда у ҳозир Тамирнинг тубида ётган бўларди. Тўғри, Долгор тирик қолди, аммо қалби энди қайта тирилмаса керак.

— Эрдэнэ, сен жўнайвер, мен бир ўзим қолиб нима қилиш кераклигини ўйлаб кўраман. Сен билан биргаликда бир қарорга келишим қийин бўляпти. Илтимос қиламан, жўнайвер.

Эрдэнэ эртаси кўни жўнаб кетди. Баяр билан Дәжид уларни яраштириб қўйиш учун кўп уринишди, бироқ фойдаси бўлмади.

Тоғларнинг дарзи ҳам аста-секин битиб кетади, аммо қалбга тушган раҳна, агар у доимий ўртаб турувчи алам туфайли пайдо бўлган бўлса, битиши қийин. Жароҳат тузалиб, битиб кетгандек бўлади, аммо сени ранжитган одамни кўргудек бўлсанг, яранг янгиланади. Долгор ҳам шундай бўлди — у аламини сира ҳам унутолмади.

Эрдэнэ Баярнинг манзилидан аста узоқлашиб бораркан, қалби бўм-бўш бўлиб қолгандек туюларди. Наҳот, Долгор уни чақирмаса, тўхтатмаса? Унинг назарида, Долгор ҳозир шундай қилмаса ортиқ яшашдан фойда йўқдек эди. Йўқ, уни ҳеч ким чақирмади ҳам, қайтармади ҳам... Эрдэнэ дарёга етганда орқасига қараб қўйди. Узоқда Баярнинг ўтови қорайиб кўринарди...

Долгор узоқлашиб бораётган Эрдэнэга кўзда ёши билан тикилиб турарди. У нима қилиб қўйди? Биринчи навбатда ўзи айбдор-ку, нега уни яна бунчалик совуқ кутиб олди? Аммо бир лаҳзада бу фикрлар ўрнини бошқаси эгаллади, Хўш, биринчи бўлиб ким орани узди? У, Эрдэнэ! Долгорни бегоналар манзилида арзимас бир матоҳдек ташлаб кетган Эрдэнэ-да! Эрдэнэ ташлаб кетгандан кейин бошига тушган азоб-уқубатларни Долгор наҳот эсидан чиқарган бўлса? Шу топда Долгор Эрдэнэнинг орқасидан чақиргиси келиб қолди. Аммо чақирмади, бўғзига алланарса тикилиб чақиролмади, овози чиқмай қолди.

Кечқурун Содном келди. Аммо Долгор ранглари оқариб, бир ҳолатда бўлиб, индамай ўтирарди. Долгор ҳақми ёки

ноҳақми? Содном ҳам чурқ этиб оғиз очмай ўтира-
верди.

— Ташқарига чиқайлик! — деди ниҳоят Долгор.

Улар ўтовдан чиқишди. Долгор тўғри отбойлағич олди-
га борди.

— Жўна! Мен ҳозир барибир ўзимга-ўзим ўхшамай туриб-
ман. — Долгор Содномнинг отини ечиб, жиловини қўлига тут-
қазди. — Ҳозир қалбимга ҳеч ким эга чиқолмайди.

— Сен мендан куляпсан!

— Йўқ, менинг куладиган ҳолим қолмади ҳозир.

Долгор ҳатто хайрлашмади ҳам. Содном турган жойида бир-
пас қаққайиб қолди. Кейин елкасини қисиб қўйди-да, отига
шартта миниб унга қамчи босди.

Содном ҳали Эрдэнэ шу ердалигида бир куни Баярнинг ол-
дига кириб, Долгорнинг эри билан ярашмаганини осонгина би-
либ олди. Шундан кейин бир пиёла чой ичиб чиқиб кетди.

— Бу ким? — дея сўради Эрдэнэ Содном кетгандан кейин
совуқина қилиб.

— Унинг исми Содном, ўзи яхши одам, — деб хотиржам
жавоб берди Долгор.

— Яхши дейсанми? Дунёда яхши одамлар камми? Яхши
одамларнинг ҳаммаси ҳам бу ерга келавермайди-ку.

— Демак, у яхшиларнинг яхшиси.

Долгорнинг жавоби Эрдэнэга ёқмади. Аммо у ўзини бос-
ди — ҳаммасига ўзи айбдор, хотинини ёлғиз ташлаб кетмаслик
керак эди.

Долгор эса гўё ҳеч нарса бўлмагандек Содном ҳақида гапи-
риб, унинг совчи қўйганини айтди.

— Хўш, унга нима жавоб қилдинг?

— Билмайман. Мен фақат бир нарсани — сен келгунигга
қадар ҳеч кимга турмушга чиқмасликни билардим. Бу айни
ҳақиқат.

— Энди-чи?

— Билмайман.

Долгор кейинги вақтлар: Эрдэнэга меҳримни товла, деб
тангридан илтижо ҳам қилди. Аммо бу ҳам фойда бермади.

Эрдэнэ Тамирдан Луугун монастири томон борар экан, кўп
нарсаларни хаёлидан ўтказди. Бироқ у Долгорга айб қўйма-
ди. Ҳатто Содном ҳам унда фақат таассуф уйғотар ва у Дол-
горни бегона одамга бериб қўйгани учун ўзини айбларди. Эрдэ-
нэ фақат бир нарса билан — Долгорнинг бегона бўлиб қолгани
билан сира келишолмасди.

Бундан ҳам ёмон бўлиши мумкин эди албатта. Яхшиям
Долгор омон қолибди. Аммо Долгор ақлли аёл. Ўгли билан

учрашгач, фикридан қайтади, дея ўйларди Эрдэнэ. Бу фикр оғир дақиқаларда унга умид бағишлади. Қирларни қуёш или-тиб, майин шабада эсар, майсаларнинг анвои ҳидлари анқиб турарди. Уйи томон кетаётганини сезган от ҳам илдам қадам ташларди.

Водийдаги моллар яйраб, барра ўтларни каппалаб урарди. Қир осмони сайроқи қушларга тўла. Гўё бутун борлиқни уларнинг чуғур-чуғури тутиб кетгандек туюлади. Булар жонли табиатнинг ғолиб баҳор шаънига айтмиш гимни эди. Фақат Эрдэнэнинг қалбидагина андуҳ тўнгиб қолганди.

16. Эрдэнэ монастырь ёнидаги гишт заводида бир неча кун бўлди, бу ерда у партия ячейкаси тузмоқчи эди. У ишчиларга партия ва янги ҳукуматнинг сиёсатини тушунтириб, улар билан узоқ суҳбатлашиб ўтирарди. Бундай суҳбатлар жуда зарур эди, бинобарин, округда: халқ партияси худосиз Россия билан биргалашиб, Мўғулистонда дин ва боғдихонни йўқотмоқчи эмиш, деган мишмишлар тарқаб қолганди. Ғаламислар аратлар ва ишчиларни йўлдан уриб, бундай партияга аъзо бўлмагилар, акс ҳолда ўлганингиздан кейин дўзахга тушасиз, дейишарди. Бу гапларга ишонган одамлар халқ партиясидан нарироқ юришга ҳаракат қилишарди.

Шунга ҳам қарамай Эрдэнэ Луугун хошунда партия ячейкаси тузишга муваффақ бўлди. Партияга киришга хоҳиш билдирган йигирма кишидан олтитаси дворян ва учтаси ламалар эди. Ҳаммаси бўлиб ўн икки киши партияга қабул қилинди. Буларнинг орасида икки дворян билан бир лама ҳам бор эди. Ячейка секретари қилиб арат Гончиг сайлабди. Эрдэнэ унга партия ячейкасининг муҳим вазифаси ҳукуматнинг маҳаллий органларини вужудга келтириш, биринчи навбатда, хошун бошқармаси раисни сайлашдан иборатлигини гапириб берди. Сайлов ўтказгунга қадар хошун идорасининг раислигига Гончигнинг ўзи тайинланди. Хошун идораси ходимларининг маоши ҳам белгиланди: хошун раисига бир ойда тўртта қўй, ёрдамчисига учта, котибга эса учта бир ёшли қўзи бериб туриладиган бўлди. Эрдэнэ халқдан бошқа ҳеч қандай қўшимча солиқ олинмасин, деб тайинлади. Ўртон мажбурияти ҳам принцип жиҳатдан ўзгартирилди: энди аратлар ҳам, дворянлар ҳам, ноёнлар ҳам бир хил мажбуриятга эга бўлдилар.

Эрдэнэ бутун қароргоҳ эгаларини йиғиб, хошундаги янгиликларни эълон қилди.

— Шундай бўлиши ҳам керак эди ўзи. Ниҳоят, бизнинг пешанамизга ҳам офтоб тегадиган бўлди. Мен хошун идорасига саккиз қанотли ўтов совға қиламан, — деди Итгэлт.

Итгэлт қилаётган ишини яхши биларди. У бекорга совға қилмасди. Хошун мажбурияти ҳаммага бир хил бўлгандан бери бойлар Итгэлтникига танда қўйиб хошун мажбуриятини тўлашга қарз сўрайдиган бўлишди. Итгэлт жон деб қарз берарди — унда от дегани бисёр эди. Бойларни у шунақанги ҳам шилардики, бу олган пулларига хошун идорасига бир эмас, бир неча оқ ўтов қуриб беришга ҳам қурби етарди. Хулласи, Халқ ҳукумати ҳозирча Итгэлтга маъқул эди.

Эрдэнэ Луугун хошунидаги ишларини тугатди. У энди Заяин диний маҳкамасига ўтиши керак эди. У ерда ишлаши оғирроқ бўлиши мумкин. Черков хизматчиларининг ўз тартиблари бўлади. Бутун ишлар Зая-гэгэн номидан бажарилади. Шабинларда¹ ўртон мажбурияти бўлмаса ҳам, солиқлардан оқ-воҳлари фалакка етарди. Авваллари улардан минг хил баҳона, ваз-қорсонлар билан солиқ олинавларди. Ибодатга ҳам, китобларга ҳам, кийим-бошларга ҳам... Кўпчилик шабинлар монастырь подаларини боқиб тирикчилик қиларди, бу соҳада гэгэннинг таъсири катта эди. Одамлар қарийб ҳамма масалада ана шу бош руҳонийга қарам эдилар. Устига-устак, гэгэн ўз қўлидаги мулклар билан чекланиб қолмай, атрофдаги хошунларга ҳам додхоҳлик қиларди. Шу сабабли, бу диний ҳукмронни ноёнлар билан тенглаштириб бўлмасди, у кучлироқ эди.

Агар бу йигитча ўз мулкни ўзи идора қилса-ку, бир қадар осон бўларди-я. Ёш ва енгилтак бу йигитчани истаган йўлга солиш мумкин эди. Ун минглаб хурофотчилар бу тирик худони ўз раҳнамоси деб билгани билан унинг ҳукми ғоят чекланган эди. Бутун ишларни гэгэннинг атрофидаги мансабдор ламалар, қари тулкилар ўзлари билганларича юритардилар. Улардан қутулиш осон эмасди. Булар сиртида ўзларини тирик худого ишоннадиган, гэгэннинг бир ишорасига қарабоқ бутун буйруқларини бажарадигандек қилиб кўрсатгани билан, фақат монастырда эмас, ҳатто қўшни хошунларда ҳам ўзлари бош-қошлик қилардилар.

Эрдэнэ буларнинг барчасини яхши тушунарди. Бу ерда куч билан иш юргизиб бўлмас, шунинг учун эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилиб, иш муваффақиятли бўлиши аниқ бўлгандан кейингина бир қарорга келиш керак эди...

Кяхтани озод қилишдаги жангларда актив қатнашган бир қанча олий ламалар Сухэ Ботирнинг талаби билан халқ партиясига қабул қилинганларидан Эрдэнэнинг хабари бор эди. Аммо халқ партияси ҳақида бошқалар эмас, худди ана шу ламалар

¹ Шабинлар — ибодатхона феодаллари ва монастырь крепостнойлари.

бўхтон тарқатишини ҳам у жуда яхши биларди. Шунинг учун ҳам Эрдэнэ бу олий ламаларни маълум вақтга қадар алоҳида назорат остига олиш керак, деб ҳисобларди.

Эрдэнэ ишни Зая-гэгэнни бориб кўришдан бошлади. Аммо Эрдэнэ гэгэн билан очиқчасига бемалол гаплашолмади, «қари тулкилар» уларни ёлғиз қолдиришмади. Айниқса монастырнинг бош руҳонийси Эрдэнэнинг гапларига диққат билан қулоқ солиб ўтирди.

— Мўғул Халқ партияси ўз олдига олий мақсад — халқ фаровонлиги учун курашни вазифасини қўяди. Гэгэн деган олий унвонга эга бўлмиш сиздек одамнинг ҳам бу партияга киришига менинг ишончим комил, — деб рўйи рост таклиф этди Эрдэнэ бир оз суҳбатдан кейин.

Эрдэнэ бу масалада дарров ижобий жавоб ололмасам керак, дея ўйлаб гэгэн пайсалга солган тақдирда келтирадиган далилларни дилида ҳозирлаб қўйганди.

Монастирнинг бош руҳонийси ҳозирча жим ўтирарди. У бир қўлида қимматбаҳо тамакидон ушлаганича иккинчи қўли билан қаҳрабо тасбеҳ ўгирарди. Унинг кўзлари худди ухлаётгандек ярим юмуқ бўлса-да, айёр чол ҳукумат вакилининг мақсадини аллақачон тушунганди. Сен бизларни араванга эшак қилиб қўшмоқчисан, майли, бунга ҳам кўнамиз, аммо пайти келиши билан бу аравангни жарга улоқтирамиз, дея ўйлаб ўтирган руҳонийнинг башарасида истехзоли кулги пайдо бўлди. Эрдэнэ жим бўлиши билан руҳоний йўталиб олди:

— Биз ламалар халқ фаровонлиги, бахт-саодати йўлида жонимизни ҳам аямаймиз, халқ партияси сафига жон-жон деб кириб, сон-саноқсиз шабинларимизнинг роҳат-фароғатда яшашлари учун эрта-кеч ҳаракат қиламиз. Ҳурматли министр, бизнинг ҳурмат-эҳтиром ҳамда розилигимизни маълумотингиз учун қабул этгайсиз.

Воқеалар Эрдэнэ ўйлагандан бошқача ривожланиб борарди. «Ҳечқиси йўқ, — дея ўйлади у, — бўрилар ўз оёғи билан келяпти. Келса келаверсин. Ким кимнинг оёғига бош эгишини кейин кўрамиз».

— Мен аризангизни қувонч билан қабул этаман. Лекин ҳали у партия аъзолари мажлисида муҳокама қилинади, кимни қабул қилиш, кимни қабул қилмаслик ўша ерда ҳал этилади. Бундан ташқари, бу қарорни юқори ташкилот маъқулласагина кучга киради.

— Ҳамма учун қандай тартиб бўлса, бизга ҳам шундай бўлиши керак, — деди бош руҳоний Эрдэнэга партияга кириш «истагини» билдирган ламалар рўйхатини узатар экан.

— Ҳаммаларини бир йўла ўтказиш керак эмас, — деди

Эрдэнэ рүйхатни кўздан кечириб.— Асалнинг ози ширин бўлади, деб тўғри айтганлар. Бундан ташқари, аввал ячейка ташкил этиб, партияга кирадиганларни ўшанда муҳокама қилиш керак.— Шундан кейин Эрдэнэ рүйхатда гэгэн билан бирга ҳаммаси бўлиб олти кишини қолдирди.

Гэгэннинг ҳам Халқ партиясига кираётгани ҳақидаги мишмишлар зумда ҳамма ёққа тарқади. Буни ҳар ким ҳар хил тушунди. Бировлар: Халқ партияси — одил партия, унинг мақсади муқаддас, шунинг учун гэгэн ҳам унга қиряпти деса, бошқалар буни ўзгача сабабларга йўярди: гэгэн сеҳрли кучга эга, Халқ партиясига кириб олиб уни ҳам муқаддас масканга бўйсундирмоқчи, дерди.

Монастирда ячейка ташкил этилиб, унга монастирь атрофида яшовчи бир қанча аратлар ва Цэцэг ариза беришди. Идора олдига каттақон ўтов тикиб, ҳар томонга мажлис ҳақида хабарлар юборишди. Мажлисга биринчи бўлиб ўз ақраболари билан гэгэн етиб келди. Цэцэг келмади, унинг ўрнига ясан-тусан қилиб олган Чимиғ ҳозир бўлди.

— Нега Цэцэг келмади? Унга нима бўлди? — дея сўради Эрдэнэ.

— Бу партияга кйрган одам ўз келажагидан ажрайди, деяпти. Менда эса бундай келажакнинг ўзи йўқ, шунинг учун ҳам унинг ўрнига мен келдим, — кулиб жавоб берди Чимиғ.

— Кигиз бостираётганда итларнинг кераги йўқ. Бу фоҳиша бу ерга нега келди? — дея сўради ламалардан бири ёнида ўтирган шеригидан.

— Алгов-далгов йиллари эчки гўшти қўй гўшти ўрнида ўтгач, хотин киши эрининг ўрнига ҳам ўтаверади.

Бош руҳоний ҳазилкашларга ўқрайган эди, улар жим бўлиб қолишди.

Бир неча қавмлар гэгэн ва олий ламаларни кўриб, кафтларини жуфтлаганча эшик олдида туриб қолдилар.

— Бу ёққа кйринглар, нега у ерда туриб қолдинглар, — дея қичқирди Эрдэнэ уларга қараб, — уялманглар, бу ердаги одамларнинг ҳаммаси барабар, ҳаммаси бир партияга қиряпти.

Зая-гэгэн бош руҳонийга савол назари билан қараб қўйди.

— Ҳурматли министр мутлақо тўғри гапиряптилар, — дея жавоб берди бош руҳоний.

— Ҳм, шуям одоб бўлди-ю, — дея тўнғиллаб қўйди гэсгуй¹. Эшик олдида турган одамлар истар-истамас яқинроқ келишди.

¹ Гэсгуй — ибодат назоратчиси.

Эрдэнэ Халқ партияси ва ҳукуматининг вазифалари ҳақида гапирди.

— Бу ерда ҳар хил бўлмағур мишмишлар тарқатишяпти. Бундай бўҳтонларни Мўғулистон ва унинг халқига яхшилик ва эзгуликни раво кўрмайдиган одамлар тарқатяпти, албатта. Гапларига қараганда, биз Мўғул давлатини йўқотмоқчи эмишмиз. Бу ёлгон. Авваллари бизда мустақил давлат йўқ эди. Халқимиз чет эллик бойларга қарам эди. Биз Мўғулистонни озод қилиш учун курашдик ва бу курашда ғалаба қилдик. Мўғулистоннинг баҳодир ўғлонлари кўп мартаба ҳақ-ҳуқуқ учун кураш байрогини кўтарганлар ва бу курашларда ҳалок бўлганлар. Мўғулистонни чет эл қуллигидан озод қилиш учун курашган Амарсан, Цэнгужав ва бошқаларнинг номлари ёдимизда. Қахрамонлар ҳалок бўлди, аммо улар бошлаган ишни биз давом эттириб ғалабага эришдик. Шундай эмасми?

Гапларга қараганда, биз дин ва боғдихонни йўқотмоқчи эмишмиз. Ахир боғдихон гаминлар ҳукмронлиги пайтида ҳам, Унгерн пайтида ҳам қамоқда эди-ку. Уни биз озод қилдик ва ҳатто монарх қилиб қўйдик. Еки мен нотўғри гапиряпманми?

Мишмишларга қараганда, партия аъзолари ўз ота-оналари ва лама-муаллимларини ўлдириш ҳақида қасамёд этармиш. Бу ахир қип-қизил ёлгон-ку. Сизлар партияга ариза бериб, наҳот шундай қасамёд қилган бўлсаларинг? Биз инсонлар ўртасида тенглик ўрнатдик, крепостнойликни ва мансаб меросхўрлигини йўқ қилдик. Бунинг нимаси ёмон экан?

Ўтов ичидан маъқуллаган овозлар эшитилди. Фақат бир неча олий ламаларгина истеҳзо билан илжайиб ўтиришарди.

Эрдэнэ йиғилганларга қараб олиб сўзини давом эттирди:

— Баъзиларга халқ ҳокимияти ёқмаяпти. Партиямиз ва ҳукуматимизга тўхмат қилаётганлар худди ана шу одамлар. Ноғора қанча баланд тарақласа овози шунча ёқимсиз бўлади, деган нақл эсларингиз бордир. Бу бўҳтонлар ҳам худди шундай: улар ҳукуматимизни — Халқ ҳокимиятини қанчалик кўп қораламоқчи бўлишса, халқ уларга шунчалик қулоқ солмай, ишонмай қўяди.

Сизларга айтмоқчи бўлган гапларим шулардан иборат эди. Саволларингиз бўлса марҳамат, сўранг, сўзламоқчи бўлсангиз, қулоғимиз сизда — гапиринг, — дея тамомлади Эрдэнэ ўз нутқини.

Ўтовнинг ичи бир оз тинчиб қолди. Шундан кейин семиз гәсгуй тасбеҳини қўйнига бекитиб, сиполик билан ўрнидан турди-да, йўталиб қўйди.

— Бизлар чаласавод одамлармиз, — дея гап бошлади у, — лекин ҳурматли министрнинг гапларидан биз: Халқ партияси

хушахлоқ ва шафқатли одамлар уюшмаси экан, деган хулосага келдик. Аммо бугун партияга кираётганлар орасида бу талабларга жавоб бермайдиган одамлар ҳам бор-ку. Буни қандай тушуниш мумкин? Тушунтириб беринглар.

Монастирнинг бош руҳонийси эрталабоқ партияга кирмоқчи бўлган ламаларни йиғиб, қавмлардан партияга камроқ кiritишга ҳаракат қилинганлар, деб тайинлаганди. Шу сабабли гeсгуй партияга кирмоқчи бўлган қассоб Доёд, Чимиг ва бошқа даҳрий қавмларга тўсқинлик қилмоқчи бўлди.

Бироқ бош руҳоний гeсгуйнинг гапини эшитиб, жаҳли чиққанидан ҳатто қизариб кетди — бу семиз овсар ҳаддидан ошириб юборди, одамлар олдида нима қилади бунақа гап қилиб? Ишни усталик билан зимдан бажариш керак, акс ҳолда қаршиликка учраб қолиш мумкин. Яхшиси, жим ўтиравергани маъқул эди.

Ҳақиқатан ҳам, гeсгуйнинг гапи кўпчиликка тегиб кетди. У кимга шама қиляпти? Утовда ғала-ғовур кўтарилди. Қотмадан келган, бутун монастирни гўшт билан таъминлайдиган қассоб Доёд ўрнидан туриб гeсгуйга ўқрайиб тикилганича сўради.

— Муҳтарам гeсгуй, бу ердагиларнинг қайси бирини Халқ партиясига киришга нолайиқ деб ҳисоблайсиз?

Шу пайт бош руҳоний ўрнидан турди.

— Менимча, ҳурматли гeсгуй маълум бир одамни кўзда тутиб гапиргани йўқ. У киши: ҳамма от ҳам чопқир бўлмаганидек, одамлар ҳам ҳар хил бўлади. Шу сабабли ҳам ҳурматли министр буни эътиборга олсалар, демоқчи эди.

— Тўғри, мен мол сўяман — касби коримнинг ўзи шу, шунинг орқасидан тирикчилик ўтказаман. Лекин чаласавод одам бўлишимга қарамай, биров бир нарсани гапирганда тушунаман. Гeсгуйнинг гапига қараганда, бу ерда ўтирганлардан баъзиларига халқ партиясидан ўрин йўқ эмиш. Номларини айтсин, кейин гаплашиб кўрамиз, — деди Доёд қисқа қилиб.

Унинг фикрини ҳамма маъқуллади.

— Бир-биримизга ёпишишнинг ҳожати йўқ. Бу одобдан эмас. Ҳурматли министр: бизлар дўст, биродар бўлиб яшашимиз керак, дедилар-ку, — деди лаб-лунжи осилиб бош руҳоний. У иш кўнгилдагидек давом этмаётганидан ташвишда эди.

Бироқ Доёд, гeсгуй партияга киришга кимлар нолайиқлигини айтсин, деб гапида қаттиқ туриб олди. Бош руҳонийнинг тарафларни яраштириш учун қилган ҳаракати натижасиз тугади.

Эрдэнэ бу тортишувга чек қўйиши мумкин эди, лекин у бундай қилмади. У, аксинча, тортишувни яна ҳам кучайтириш

керак, шунда ламаларни четлатиб қўйиш мумкин, деб ҳисобларди.

— Гэсгуй, сиз, ҳақиқатан ҳам, номларини айтмадингиз, аммо гап шу ерда ўтирганлар ҳақида бўлгани равшан, — деди Эрдэнэ ламага мурожаат қилиб, — номларини айтишни талаб қилаётган одамлар ҳам ҳақ. Гапни бошлаб қўйиб охирига етказмаслик партиямиз қонун-қоидасига тўғри келмайди. Шунинг учун ҳам кимларга шама қилган бўлсангиз очиқ айтинг.

Иложсиз қолган гэсгуй ўрнидан туриб, атрофга аланглади. Шу пайт унинг кўзи Чимигга тушди-ю, шунини айта қолай, зора тортишув босилса, деган қарорга келди.

— Яхши, мен очиқ-ойдин айтаман. Масала, Чимигни олайлик. Бу аёлнинг туриш-турмуши шармандалик. Бундай бузуқ аёлнинг халқ партияси сафида бўлиши мумкин эмас.

Шолғомдек қизариб кетган Чимиг шартта ўрнидан турди. Унинг лаблари титрарди.

— Нима? Сиз ўзингиз кимсиз? Ибодатхонада шогирднинг бошига асо билан урган ким? Калтак зарбидан бечора ўзидан кетиб қолганди-я. Уша одам сиз-да ахир! Подшо амалдорларига совға-саломлар бериб лаганбардорлик қилган ким? Сиз! Тайжи Гомбонинг хотини билан ўйнашиб юрган ким? У ахир сиздан ҳомиладор бўлиб қолди-ку. Сир очилгач, Гомбо сизни ўласи қилиб калтаклади — шиши ҳали ҳам бор, шекилли! Сизнингча, партия аъзоси бўладиган одам шундай ишлар қилавериши мумкинми? Мен албатта гуноҳкор аёлман, аммо ўзингиз ҳам, тақсир, бошингизгача гуноҳга ботгансиз!

Чимиг бу гапларни нафас олмай бир йўла гапириб ташлади. У қаттиқ ҳаяжонланганидан юзида қони қолмай, докадек оқариб, оёғида аранг турарди.

Чимигнинг нутқидан кейин ўтов ичи тинчиш ўрнига тўполон баттар кучайиб кетди.

— Министрнинг олдида шунақа гапларни гапириб бўладими! Бу аёл партияни уятга қўяди! — деди гэсгуй. Унинг юзи қизариб, лавлаги бўлиб кетганди.

— Чимиг партияни уятга қўяётгани йўқ, у сизнинг шарманда ишларингизни гапиряпти! — дея қичқирди Доёд.

Бош руҳоний гапга аралашиб лозимлигини англади.

— Менимча, ҳурматли гэсгуйни партияга қабул қилишга ҳали эрта. Бир оз ақли ҳушини йиғиб, қайси иш партиянинг фойдаси, қайсиниси зарари эканини фарқлаб оладиган бўлсин.

— Менимча, гэсгуй тўғри айтди, — деди заҳил юз бир арат ҳадиксираб.

Ўтовдаги шовқин-сурон янада кучайиб кетди. Одамлар бир-бирдан қаттиқроқ бақаришга уринарди. Барча бир-бирига айб

қўйишга ҳаракат қиларди. Эрдэнэ тортишувга чек қўйиш пай-ти келганини фаҳмлади.

— Бўлди!— деди у бақириб.— Ҳаммаси тушунарли!— Утов ичи тинчигач, сўзида давом этди: — Бу ерда партия ячейкаси ташкил этилади. Аммо ҳаммани партияга бир йўла қабул қилиш мумкин эмас. Ибодатхона ва давлат манфаатларини ўйлаш керак. Ҳозирча мен партияга ҳурматли гэгэн ва монастырнинг бош руҳонийсини қабул қилишни таклиф этаман. Давлат ишлари билан асосан динга алоқаси йўқ одамлар шуғулланади, шунинг учун ҳам партияга кўпроқ қавмлардан олинса тўғри бўлади.

Эрдэнэнинг таклифидан кейин ибодатхона ходимлари бизларни қабул қилгилари келмаяпти, бизларни чеклаб қўйишяпти, дея чўчиб бараварига норозилик билдиришди. Бир қанча қўллар кўтарилди — ламалар Эрдэнэнинг таклифига қарши гапириш учун сўз сўрашарди. Эрдэнэ шундан кейин уларни ўзига хос усул билан тинчитмоқчи бўлди — гўё ўзи билмагандек, маузерини стол устига қўйиб қўйди. Ламаларга бир нима бўлгандек ўтов ичи бир зумда сув қуйгандек тинчиб қолди.

Эрдэнэ ўзини кулгидан аранг тўхтатиб турарди: оббо ватиларей-ей, ҳамма гапни зумда тушунишди-я.

— Заяин, шабин маҳкамаларида, — деди у шовқин-сурон босилгач, — хошун маъмурияти ташкил этилади. Ана шу маъмурият бу ердаги давлат ҳокимияти ҳисобланиб, бутун ташкилий ишларни бажаради. Партия ячейкаси ана шу маъмуриятни ташкил этишга зудлик билан киришмоғи лозим.

Уша куни кечқурун партияга ўн бир одам қабул қилиниб, ячейка секретари қилиб котиб Гомбо, унинг ёрдамчиси қилиб қассоб Доёд ва бюро аъзоси қилиб Заяин гэгэни сайланди.

— Энди ячейкага ном қўйиш керак.

Доёд ячейкани «Доимо олға» деб номлашни таклиф этди.

— «Нурафшон тонг» десак-чи.

— «Авангард!»

— «Тўлин ой!»

Чекка-чеккадан таклифлар бўлаверди, ҳамма ўз таклифининг ўтишини истарди. Кўп тортишувлардан кейин Доёднинг таклифи қабул қилинди. Ячейкага «Доимо олға!» деган ном беришди.

Эрдэнэ бир неча кундан кейин Далайван хошунига жўнади. Кетишдан олдин Гомбо ва Доёд билан яхшилаб гаплашиб олди. Энди ламалардан партияга қабул қилмаслик керак. Биринчи навбатда, хошун маъмуриятини ташкил этишни бошламоқ лозим. У ёғи кейин маълум бўлади. Қўшимча кўрсатмалар ёса кейинроқ юборилади.

17. Кигиз бостириш ўзига хос бир байрам. Бу байрам айниқса Итгэлтникида гаштли ўтади.

Дарё ёқасидаги ўтлоққа қатор қилиб учта катта-катта чодир қурилган. Майса устига уюм-уюм ювилган жун ёйилиб қурилмоқда. Кўм-кўк майсалар тархида бу ранго-ранг жуңлар яшил бахмалга тикилган кашталарга ўхшайди.

Ҳар бир ўтовда меш-меш қимиз. Узун стол усти лаган-лаган пишган гўштлар, қаймоқ ва сузмалар билан тўла.

Ташқаридаги катта-катта чўян қозонларда қийма қилинган гўшт, ширчой қайнапти. Эркаклар ва жувонлар қават-қават жуң тўшаб, сув сепиб намлаб туришибди. Шундан кейин кигиз бостирилади. Ҳамма Итгэлтдан хурсанд, унинг бойлиги, хотамтойлигини мақтаб, сидқидилдан ишлайди.

Ҳар бир чорси кигизни тўрт киши бостиради, бундай чорси кигиздан бир йўла учтаси бостирилади. Бир чорси кигизни Хонгор ва унинг учта ўртоғи бостирапти. Уларнинг кигизи тайёр бўлгач, йигитлар уни гиламга ўхшатиб тахлашади-да, ўзлари чодирга киришади.

Мана, бўлди шекилли!

— Хонгор!— дея қичқирди йигитлардан бири Хонгорнинг елкасига туртиб кўз қисар экан.— Қара!— У жуң тўшаётган Сурэнни кўрсатди.

Хонгорнинг терчилаган юзи бир оз қизариб, Сурэнга қараб қўйди.

Хонгорнинг Сурэнга бўлган муҳаббати Тамир водийси одамлари учун анчадан бери сир эмас. «Бу Няманинг бахтини қаранг!»— дейишарди баъзилар.— Ҳа, бундай гўзалга ҳатто князь ҳам жон-жон деб уйланган бўларди!— деб қўярди бир хиллари. Яна бошқалар, Итгэлт барибир арзандасини хизматкорнинг қизига уйлантирмайди, дейишарди.

Должин бўлса ёлғиз ўғли камбағалнинг қизини севиб қолганидан жаҳли чиқар, лекин бу ҳақда Итгэлтга бир нарса дейишга қўрқиб, унинг нима дейишини кутарди. Бироқ, Итгэлт ўзини ҳеч нарса кўрмаганга ва эшитмаганга олиб юрарди.

— Ёлғиз ўглинг Сурэннинг атрофида ўралашиб юрибди. Экканингни оласан деганлар,— деди бир кун Должиннинг жаҳли чиқиб.— Унга ўз тенгимиздан қиз топиш керак эди.

Итгэлт хотинига кўзини қисиб илжайиб қўйди.

— Ким сенга Сурэн бизнинг тенгимиз эмас, деди?

— Няма қачондан бери тенгимиз бўлиб қолди?

— Мен уни эмас, ёшларни гапиряпман. Улар ишининг бизга алоқаси йўқ. Итгэлт ўрнидан турди, Должин эрининг феълени яқши билганидан жим бўлиб қўя қолди.

Аммо Должин ўз аҳдидан қайтмади. Шу гаплардан кейин ўтовда Хонгор иккаласи қолгач, она ўғлига:

— Менга қара, ўғлим, Сурэн сенинг тенгинг эмас. Унинг пешанасига бошқа нарсалар битилган, ораларингдаги муносабатнинг оқибати ёмон бўлади, — деди.

Хонгор жавоб бермади, аммо унинг кўринишидан онаси билан бу ҳақда бошқа гаплашгиси йўқ эди.

Итгэлтнинг бу масалага бефарқ қарабини одамлар ҳар нарсага йўйишарди. Баъзилар Итгэлт ўзи бой бўлгани учун ўғлига бойвучча хотин олиб бергиси келмаяпти, деса, бошқалар бўлмағур гаплар қилиб, ўгли Няманинг қизи билан кўнгили очиб тура турсин, ташлаб кетгандан кейин бошқасига уйлантириб қўяр, дейишарди. Яна бир хил одамлар дадаси ёлғиз ўгли билан уришиб қолмаслик учун унинг раъйига қараяпти, дерди.

Бадарчи ҳам ёлғиз қизини Хонгорга бермоқчи бўлиб юрарди. Уйга шундай бойвачча куёвнинг келиши ҳазил гапми! Бадарчи кейинги икки йил давомида ўтовини бекорга Итгэлт ёнига тикаётгани йўқ. У, хотинини бир неча марта Должин олдига маслаҳатга ҳам юборган. Должин бу иттифоққа рози бўлиб, ҳаммасини Итгэлтга ҳам гапирганди. Бунга жавобан Итгэлт:

— Йўқ. Бадарчи менинг бойлигимга хомтама бўлмай қўя қолсин, — дея совуққина илжайган эди.

Шундан кейин Бадарчининг хотини Должин билан тил бириктириб, иккала ёшни хошун байрамига бирга жўнатишди. Аммо улар кечқурун алоҳида, алоҳида қайтиб келишди.

Итгэлтникида кигиз бостиришар экан, Бадарчининг хотини зора Хонгорга ёқиб қолса деган мақсадда бир неча бор қизини ясантриб олиб келди. Аммо Хонгор қизга қиё ҳам боқмади.

Няма билан Хишиг эртаю кеч Итгэлтнинг фикрини билмоқ ниятида унинг оғзини пойлашарди. Бироқ Итгэлт ҳамон сукут сақларди. Хишиг ҳар куни кечқурун худолар йўлига бирор нарса атаб, меҳроб олдидаги шамдонни ёқар ва: «Илоҳим, қизимга бахт ато қилгин», — дея шивирларди.

Кигиз бостириш иши охирлаб қолганда, Итгэлтникига Бадарчи ширакайф бўлиб келди. Уни хотини юборганди. Наҳот, шундай кўниб турган бахт қушини қўлдан чиқарсалар? «Бор, Итгэлт билан гаплашиб кўр, — деб тайинлаганди у эрига, — пешанамизда биттаю битта қизимиз бор, ахир. Унинг бахтини биз ўйламасак, ким ўйлайди».

Должин хурсанд бўлиб эркакларга кумуш пиёлаларда ароқ қуйиб берди. Бадарчи ўлкадаги янгиликлар, чорванинг

аҳволи, янги отлар, хошун полвонлари ҳақида бир оз гапириб, сўнгра муддаога ўтди.

— Азизим Итгэлт, — деди у қалтис мавзуга кўчар экан, — ота-боболаримиз ҳам, ўзимиз ҳам Тамир водийсида аҳил яшаб келдик. Мақтаса арзирли қўшнилар эдик. Энди болаларимиз катта бўлиб қолишди. Уғлинг катта йигит бўлди, менинг қизимнинг ҳам бўйи етди. Иккаласи бир-бирига жуда мос, турмушлари ҳам жуда ажойиб бўлади, деб ўйлайман. Албатта, мен сенчалик бой эмасман, аммо қизимга қўшган сепимдан ҳамма хурсанд бўлади.

Итгэлт оғзига толқон солиб олгандек жим ўтираверди. Буни кўрган Должин ортиқ чидаб туролмай, гапга аралашди:

— Бадарчи тўғри гапиряпти.

Итгэлт ўзига яна ароқ қўйди-да, уни аста симириб ичди. Ўтов сув қуйгандек жимиб қолди. Должин Итгэлтдан кўзини узмай тикилиб турарди.

— Қизимнинг пешанаси ярқираган, — дея яна ўртадаги жимликни бузди Бадарчи, — буни ёшлигида авлиё-лама башорат қилганди. У келин бўлиб тушган оила албатта бахтиёр бўлади.

— Ҳа, ҳа, буни унинг қулоқ солинчоғидан ҳам билса бўлади. Теварак-атрофда бирорта одамнинг қулоғи бунақа эмас, — дея тасдиқлади Должин. — Ўша лама бу қизга азиз-авлиёлар назар ташлаган, дея гапирганини ўзим эшитганман.

Итгэлт энсаси қотиб лабини бурганича хотинига қараб:

— Менга хадак бер-чи! — дея буюрди.

— Қанақасидан берай?

— Аюш-хадакни бер.

Суюниб кетган Должин шоша-пиша сандиқни очиб, катта-кон ҳаво ранг хадак олди.

Бадарчи Итгэлтга кўз қирини ташлаб қўйди.

Итгэлт хадакни олиб, уни авайлаб тахлади-да, кейин эски бахмал телпагини кийиб олди.

— Урф-одатнинг ҳам ўз қонунлари бўлади, балки хадакни унга уйида тортиқ этганинг яхшидир, — деб маслаҳат солди Должин.

Аммо Итгэлт хайрлашиб ҳам ўтирмай ўтовдан чиқди-да, одамлар кигиз бостираётган соҳил томон йўл олди.

Бадарчи билан Должин ҳеч нима тушунмай бир зум бир-бирларига қараб туришди. Шундан сўнг Должин ҳаллослаганича эрининг кетидан югурди.

Итгэлт чодирлар олдига етгач, ҳамма эшитсин учун атайлаб баланд овозда:

— Ҳамма қарияларнинг ўртадаги чодирга марҳамат қи-

лишларини сўрайман!— деди. Сўнгра Галсанни чақириб, қулогига алланарса деб шивирлади.

Катта чодир зумда одамга тўлди. Чарчаган Няма энги билан юзидаги терини арди-да, чордана қуриб ўтирди ва катта пиёлага қимиздан қуйиб, уни симира бошлади.

Хамма Итгэлтнинг нима дейишини кутмоқда эди. Шу пайт чодирга Галсан билан Хонгор кириб келишди.

— Қани, ўғлим, бу ёққа кел-чи!— дея тантанавор оҳангда Суюрди Итгэлт. Хонгор дадасига яқинлашди. Шундан сўнг Итгэлт қўйнидан хадак чиқариб ёйди-да, Нямага яқинлашди.

— Сизда дунёда тенги йўқ қимматбаҳо гавҳар бор. Бизда ёса бу гавҳар кўз учун соф олтин узук бор...— дея баландпарвоз қилиб гап бошлади у. Шу пайт чодирга ҳаллослаганича Должин кириб келди.

— Нима қиялсан? Ўйлаб кўргин!— дея қичқирди Должин. Бироқ Итгэлт хотинига эътибор бермай гапида давом эттирди:— Агар бу қимматбаҳо олтин у гавҳарни бир-бирига қўшса,— дея давом этди у,— ва никоҳ узуги билан пайвандласа афсонавий заргар қўли билан пардозланган жавоҳирот пайдо бўлади. Мен сизга муқаддас хадак совға этар эканман, қимматбаҳо гавҳарингиз бўлмиш қизингизни бизга келинликка беришингизни сўрайман. Хадагимни қабул этинг!

Орқароқда турган Хишиг югура эрининг олдига келди.

— Нега бош яланг ўтирибсан, чоли тушмагур!— дея чийиллади у ва Няманинг ёнида турган мўйсафиднинг телпагини юлиб олиб, эрига кийдирди-да, ингичка овози билан:

— Қабул эт!— деди.

Хишигнинг кўзларидан дув-дув ёш тўкилмоқда эди.

Бадарчи бўлса лабини тишлаганча чодирдан намоёншкорона чиқиб кетди.

Хонгор бўлса ўзида йўқ хурсандлигидан юраги гурсиллаб урарди.

Няма қўлини этагига артди.

— Майли, қизимни ўғлингга берганим бўлсин. Гавҳаримни кўз қорачиғидек асра, уни эҳтиёт қил,— дея Итгэлтнинг қўлидаги хадакни олди.— Қизим уруғ-аймоқларимизга иснод келтирмайдиган қиз. Илойим ўтовингизга доимо бахт-толе ёр бўлсин.

— Хўш, шу билан бўлди шекилли,— деди Итгэлт атрофида турган одамларга кўз югуртириб жилмаяр экан.— Тақдирда бор ишлар мана амалга ошди. Энди кигиз бостиришни тезда тугаллаймиз-да, кечқурун базми жамшид қурамыз.— Шундай дея у гўё ҳеч гап бўлмагандек, чодирдан чиқди-да, тўғри ўтов томон йўл олди.

Хишигнинг боши кўкка етди. Унинг ёлғиз қизига тангри-нинг ўзи бахт ато этди. Кампир хурсанд бўлганидан ҳаво ранг хадакни кўзларига суриб йиғларди. Бу ишлар шунчалик тез, тўсатдан бўлиб ўтдики, одамлар ҳайрон бўлиб қолишди. Кэ-йин шовқин-сурон кўтарилди. Бўлмасам-чи, бунақа воқеа овул-да аҳенда бир бўлади-да.

Итгэлт бўлса йўл-йўлакай ҳозир содир бўлган воқеа ҳақида ўйлаб келарди. Дуруст бўлди! Уғлим севганига уйланса уйла-на қолсин. Менга ўхшаб келиннинг ҳамёнига кўз олайтирма-ди-ку, ишқилиб. Сурэнга ўхшаган гўзал қизга ҳар қандай ноён ҳам жон-жон деб уйланади. Анови бўрдоқи Бадарчи эса ши-милдриқни олади. Баттар бўлсин! Ҳар ҳолда, яхши иш бўлди.

Кечқурун роса кимизхўрлик бўлди, ароқ дегани сувдек қуйилди. Итгэлтникида кигиз бостирганларнинг ҳаммаси кайф қилиб олишди. Ҳамма бўлажак тўй, тўкин-сочин дас-турхон ҳақида гапирарди.

Одамлар тўйни тоқатсизлик билан кутишар, уларнинг на-зарида, кунлар жуда имиллаб ўтаётгандек эди.

18. Ҳозир Долгор фақат бир нарсани — Ургага бориб ўгли билан учрашишни истарди. Лекин у ҳозирча бу ҳақда Баярга ҳам, Дəжидга ҳам гапирмади. Уларнинг ёрдамисиз барибир йўлга чиқолмайди. Йўлга от керак, озиқ-овқат керак. Булар-ни у қаердан олади?

Долгор кейинги пайтлар жуда ўзгариб кетди, бир пайтлар-даги ғам-ташвиш эзиб қўйган аёлдан асар ҳам қолмади. Ҳозир у хотиржам ва ҳатто қувноқ бўлиб қолган. Баяр Эрдэнэни ҳай-даб юборгани учун Долгордан хафа эди. Дəжид бўлса, Долгор тўғри қилди, дерди. Ахир бир пайти Эрдэнэ ҳам уни тошбағир-лик қилиб ташлаб кетганди-ку. Чол-кампир ёлғиз қолишди де-гунча нуқул шу ҳақда гапиришарди.

— Жуда тўғри қилди, — дея гап бошларди Дəжид Долгор-нинг хонада йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, — Эрдэнэга ҳар қандай иш қилавериш мумкин-ку, бунга мумкин эмасми?..

— Йўқ. Долгор нотўғри қилди, — дерди Баяр хотинининг гапини бўлиб, — Эрдэнэ хатосини тушуниб, кечирим сўраб кел-ди... У бўлса бурнини жийирди, бу яхши эмас.

— Долгор чўкиб ўлганда Эрдэнэ кимдан кечирим сўрарди?

— Сенларни сочи узун, ақли калта деб тўғри айтишган экан.

— Ақлинг узун бўлса, қани айт-чи, Долгор ўшанда чўкиб кетганда Эрдэнэ кимнинг олдига келарди? Қани, жавоб бер! — дерди кампир жаҳлга миниб.

— Долгор чўкиб кетмади-ку, ахир. — Агар Долгор ҳалок

бўлганида Эрдэнэ бу ерларга қадам ҳам босмаслигини Баяр жуда яхши тушунади. Аммо у хотинига бўш келишни ҳам истамасди. Чол ўз айтганида тураверди. Бир балоси бўлмаса шуд-горда қуйруқ на қилсин, деганларидек, Долгор аввал уни хафа қилмаганда, Эрдэнэ ташлаб кетмасди.

— Долгор ўлганда ҳам Эрдэнэнинг бир куни ўтаверарди, — деб гапини тугатди чол хотинига аччиқ қилиб.

Дэжид бекорларни айтибсан дегандек қўл силтаб қўйди.

— Ана, ана, ҳаммаларинг шунақасанлар! Сен қари шайтон ҳам, ўша йили мен чечакдан ўлиб кетганимда, ҳозир бошқаси билан ўтирган бўлардинг.

Чол бурнини тортиб, ўзича бир нима деб минғирлаб қўйди.

Чол-кампир қанча тортишмасин, барибир ҳеч нарсани ўзгартишолмасди. Дэжид бўлса Долгорни, Содномга турмушга чиқ, дея қисталанг қиларди. Цэцэг ҳам, Содномга тегишинг керак, дерди.

Долгор Цэцэгнинг гапларини сочининг учини асабий ўйнаб туриб тинглар экан хўрсиниб қўйди.

— Содномга тегмайдиган бўлсанг, нега Эрдэнэни қувиб юбординг?

— Нега бундай қилганимни ўзим ҳам билмайман. Балки ундан қаттиқ хафалигим учун шундай қилгандирман. Эҳтимол, қаршида болаларга ўхшаб тиз чўкишни ёқтирмагандирман. Ёки у бирор гапни мен ўйлагандек гапирмагандир.

— Сенга тушунолмай қолдим. Ахир ўзинг: ёшлик, гўзалликни йиллар ўзи билан олиб кетади, яхши эр эса бир умрга бахт ва суянчиқ бўлиб қолади, деб юардинг-ку. Сени бир эмас, икки ҳақиқий баҳодир хотинликка сўраяпти, сен бўлсанг, иккаласидан ҳам воз кечяпсан. Ҳеч нарсани тушунолмай қолдим-ку.

— Азизим Цэцэг, мен бутунлай эсимни еб қўйдим шекилли... — Долгор шундай дея кулиб қўйди.

Бир куни Содном келди. Долгор Ургага бориш учун ундан от сўрамоқчи бўлиб, бир неча бор оғиз жуфтлаган эди-ку, аммо журъат этмаганди. У жон-жон деб от беради. Лекин буни у, ўртамизда бошқача, яқин муносабат пайдо бўляпти, деб тушуниши мумкин. Йўқ, ундан, айниқса, шу кунларда от сўрамайди.

Содном яна никоҳ ҳақида гап бошлаган эди, Долгор унинг гапини бўлди:

— Ҳадеб бир нарсани гапираверишдан нима фойда. Уйланмоқчи бўлсанг, бу ерда сенга муносиб келин бор. Масалан, Цэцэг — у жуда яхши аёл.

Долгор ўша куни кечқурун Баяр ва Дэжидга ўзининг Урга-

га бориб, ўғли билан учрашмоқчи эканлигини айтди. Чол-кам-пир хафа бўлишди.

— Қачон жўнамоқчисан?— деб сўради Баяр.

Дэжид жим ўтирарди. Кейин бирдан йиглаб юборди. Кам-пир, Долгор энди бизларни бутунлай ташлаб кетмоқчи, деб ўй-лаганди.

— Яна ёлғиз ўзимиз қоламизми?...— деди Дэжид йиғи аралаш.

— Нима деяпсиз, мен бутунлай кетяпганим йўқ-ку. Бато билан учрашаман, кейин қайтиб келаман. Албатта келаман,— деди Долгор кампирни кўндиришга ҳаракат қилиб.

Долгор шундагина бу чол-кампир ўзини қанчалик яхши кўришини англади. Қайтиб келаман деганда, улар қанчалар хурсанд бўлишди-я. Йўқ, бундай ажойиб одамларни у сира ҳам ташлаб кетмайди.

Дэжид Долгорнинг олдига келиб, уни бағрига босди:

— Ундай бўлса, тўриқ. отни миниб бора қол, қизим.

— Нималар деяпсан, кампир, тўриқ от Ургага ета олар-миди? Яхшиси, хайнакни аравага қўшиб олгани дуруст. У секин юради, лекин шаҳарга етказиб бориши аниқ.

— Зиёратчиларга қўшилиб олсам ҳам бўлар.

— Йўқ, ундай қилма. Баяр сенга яхши арава топиб бера-ди, унда Урга экан-ку, Пекинга ҳам бемалол етиб олишинг мумкин.

Кечқурун Цэцэг келиб уйига — монастырга қайтмоқчили-гини айтди.

— Мен Ургага ўғлимни кўриб келгани бормоқчиман,— де-ди Долгор.

Цэцэг индамай қўлидаги тилла узугини чиқариб, Долгор-га узатди. Бу Эрдэнэга совға қилмоқчи бўлган ўша узук эди.

— Қўй, нима қиялсан, синглим, керак эмас,— деди Дол-гор уялиб.

— Олмасанг хафа бўламан.

— Ўзингга керак бўлиб қолади. Шундай қимматбаҳо бу-юмни олмайман.

— Тўғри, мен бойвуччалардан эмасман, ортиқча нарсам ҳам йўқ, аммо буни сенга кўнглимдан чиқариб беряпман.

Долгор бу сўзлардан таъсирланиб кўзлари ёшланди, аммо бу қувонч ёшлари эди. Ҳар ҳолда ёру дўст бўлгани яхши экан.

Цэцэг уч кундан кейин жўнаб кетди. Долгор ҳам йўл ҳо-зирлигини кўра бошлади. Баяр бир неча кундан бери арава ту-затиш билан овора эди. Дэжид кийим-кечак, овқат тайёрлаш билан банд...

Долгорнинг жўнаб кетаётганидан хабар топган Содном ҳам

қанот пайдо қилгандек учиб келди. У бирга бормоқчи бұлганди, Долгор кўнмади. Содномнинг онаси келди. У Долгорнинг қўлига беришга икки қоринда сариеғ ва катта қонда пиширилган сур гўшт олиб келди. Дәжид Долгорга ҳаво ранг далембадан кўйлак, чарм этик тикиб берди.

Жўнайдиган кун ҳам етиб келди. Долгор хайнакни аравага қўшиб, юкларни ортиб йўлга тушди. Баяр билан Дәжид тўриқ отга миниб, Долгорни бир ўртон масофагача кузатиб боришди.

— Қизим, кунотардан кунботарга қадар йўл бос. Кечаси хайнакни серўт жойга арқонлаб қўй.

— Нина билан ип олиш эсингдан чиқмасин.

— Аравага сув сепиб тур, бўлмаса иссиқда қуриб, шалдираб қолади.

— Пулингга эҳтиёт бўл.

— Беш кундан кейин хайнакка кун бўйи дам бер.

— Ургада қинғир одамлар кўп бўлади. Эҳтиёт бўл!

— Йўлни сўраб-сўраб боргин.

Хуллас, Долгорга йўлда ва Ургага боргач ўзини қандай тутиши ҳақида жуда кўп маслаҳат беришди.

Чол-кампир асранди қизлари билан йиғлаб хайрлашишди. Мана, Долгор йўл босиб бормоқда. Қуёш чексиз дашт, сокин оқшом, хайнакнинг бир маромда юриб бориши, кейин илиқ тун бошланади — хоҳлаган жойингда тунаб қолаверишинг мумкин. Йўлда баъзи-баъзида овуллар учраб қолар, учраган одамлар Долгорга ачиниб, қандай жасур аёл экан, бир ўзи Ургага боряпти, дея ажабланишарди. Улар Долгорни очиқ чеҳра билан қарши олиб, меҳмон қилишар эди. Долгор йўл бўйи янги сузма еб, қимиз ичиб борарди.

Хайнак қанча илдам юрмасин, йўл босишининг мазаси йўқ — хайнак от эмас, йўрғаламайди. Долгор беш кун деганда Боғдихонул аймоғи марказига етиб борди ва Тола дарёсидан ўтиб, соҳилда дам олишга қарор қилди.

У хайнакни дарахтга боғлаб, қўлига челақ олди-да, сут олиш мақсадида нарироқда кўриниб турган ўгов томон йўл олди.

Йўлда бораркан, бир хилда кўк кўйлак кийган икки йигитга дуч келди. Йигитлардан бири саман от етаклаб келарди. Улар гаплашиб, ҳар замон-ҳар замонда хахолаб кулиб қўйишарди. Улар, афтидан, дарёга от суғоргани келишмоқда эди.

Йўл юриб толиққан Долгор уларга эътибор бермай, ёнларидан ўтиб кетаверди. Шунда Долгорнинг қулоғига уларнинг баъзи гаплари эшитилиб қолди.

— Ўқиш бошлангунига қадар битта қиз топиб уйланиб олганимда яхши бўларди,— деди йигитлардан бири,— аймоқ

бошқармасынинг раиси уйлансам, алоҳида ўтов тикиб беришга ваъда қилди. Бўлмаса ётоқхонада туришга тўғри келади.

— Ундай бўлса тезроқ биронтасини илинтириш керак, — деди иккинчиси.

— Яхшисини қаердан ҳам топасан, буюм эмаски йўлда ётса.

— Йўлда-ку, ётмайди, албатта. Лекин ўзинг уйда ёнбошлаб ётаверсанг, икки дунёда ҳам ўз оёғи билан келмайди.

Долгор тўсатдан тўхтаб қолди. Биринчи гапирган йигитнинг овози унга танишдек кўринди. У иккиланибгина ҳалиги йигитларнинг ортидан юрди.

Ботаётган қуёш нуридан Долгорнинг кўзлари қамашар, бунинг устига, йигитларни орқадаги от пана қилиб борарди. Долгор эргашиб бораверди. «Йўқ... бундай бўлиши мумкин эмас, мен янглишдим шекилли», — дея хаёлидан ўтказди ташвишланиб.

Йигитлар дарёга етиб боргач, ҳуштак чалиб, отни суғора бошлашди.

— Эртага вақтли қайтасанми?

— Ҳа, бундай отда мазза қилиб юрасан, киши.

— Сен ўшанда шу йўлдан келганмидинг?

— Ҳа, ўша йўлдан. Лекин унда қиш эди.

Долгор турган жойида таққа тўхтаб қолди. Унинг ёноғи қизиб, оёқлари алланечук бўшашиб кетди.

— Бато, ўғлим, бу — мен, онангман! — Унинг боши айла-ниб, ҳўнграб йиғлаганича майсага йиқилди.

Долгор янглишмаганди, йигитлардан бири Бато эди. У педагогика билим юртини тугатгандан сўнг Боғдихонул аймоғидаги халқ маорифи бўлимига инструктор бўлиб келганди. Бундан бир неча кун илгари у дадасидан хат олганди. Хат: «Онанг тирик...» — деб бошланарди. Бато аввалига шу ростдан ҳам дадамдан келган хатмикин, деб ҳайрон бўлди. Хатни қайта-қайта ўқиб кўрди. Бу қанақаси бўлди?!

Эрдэнэ Долгор қандай қилиб омон қолгани, қаерда яшаши ҳақида батафсил ёзган эди. Онанг мени кечирмади. У кўп азоб чеккани, қийналгани учун ҳали ҳам аламидан тарқамagan, деб ёзганди Эрдэнэ. Илож қанча, у ҳақ. Энг асосийси онаси тирик, соғ-саломат. Шунинг ўзи катта бахт. Дадаси ва онаси ҳозирча бирга яшашмайди, бу тушунарли. Аммо нега шундай бўлди? — дея ҳайрон бўларди Бато. Ана шуниси чатоқ. Мен онамнинг олдига иложи борича тезроқ етиб боришим керак. Алоҳида яшашимиз мумкин эмас. Бато шунинг учун ҳам биринчи маошига от сотиб олиб, эртага эрталаб Тамирга жўнамоқчи эди.

Бато аёлнинг олдига югуриб борди.

— Ойи!

Долгор ўғлининг бошини кўксига босди. Мана, узоқ кутилган, ҳақиқий бахт! Бахт дегани бу дунёда ҳам бор экан-ку! Саломатлик бўлса, муддаога албат етурсан, деб Дәжид тўғри айтган экан. Мана, Долгор ҳам муддаосига етди.

— Ойи, ойижон, йиғламанг, ахир бир-биримизни топдик-ку!— дерди Бато, аммо ўзининг кўзидан ҳам ёш томчилаб борарди.

Ҳаёт ўзи шунақа — ойнинг ярми қоронғи бўлса, ярми ёруғ бўлади, тақдир дегани инсонга ғам-ташвиш ҳам, қувонч ҳам келтиради. Қанчалар ажойиб! Тақдир буларга бугун дунё-дунё қувонч бағишлади.

— Ойи, бу ерга қандай келиб қолдингиз?

Сухбат шундан бошланди, аммо нима билан тугаркин? Улар ҳали энг даҳшатлиси ҳақида гаплашганлари йўқ. Она-бола арава олдига боришиб хайнакни қўшишди-да, Батонинг ўтовига жўнашди.

Чой қайнатишди, овқат қилишди. Долгор олиб келган соғ-саломларини қопдан олди. Ниҳоят, Бато дадаси ҳақида сўради.

— Даданг менинг олдимга борганди,— деди Долгор қисқагина қилиб. Лекин Бато бу жавобдан қониқмади ва бор гапни онасидан сўраб-суриштираверди. Долгор бўлса қисқа-қисқа жавоб берарди. Унинг овозидан жаҳли чиқаётгани сезилиб турарди.

— У билан уришганимиз йўқ, аммо бирга яшамаймиз.

— Нега?

— Сенга қандай тушунтирсам экан? Тўғри, ҳали хафалигим тарқаб, жаҳлдан тушганим йўқ...

— Дадамдан хафамисиз?

— Ундан ҳам, ўзимдан ҳам. Аммо ҳаммамиз соғ-саломатмиз, шунинг ўзи катта давлат. Кел, энди бу ҳақда бошқа гапирмаймиз.

— Гапирамиз! Биз бирга яшашимиз керак!

— Ўғлим, иложи бўлмаган ишни қиламан дейиш керак эмас. Бундай қилиб бахтиёр яшаб бўлмайди. Сенинг онанг... йўқ, бу ҳақда бошқа гапиролмайман!— Долгор чуқур хўрсиниб қўйди.— Сен кап-катга йигит бўлиб қолибсан-ку.

Онаси бу охириги гапи билан нима демоқчи? Энди етим қолиш ёшингдан ўтибсан, энди уйга ўғай она келса ҳам ўзингни ёлғиз сезмайсан, демоқчимиз?

Отаси-онаси учрашди, аммо уларга, айниқса онасига бу учрашув қувонч келтирмади. Бунга балки онасининг отасидан хафалиги сабабчидир. Онаси ҳақиқатан ҳам кўп жафолар

чеккан, буларга отаси айбдор. Яхши, хўш, бу ёғи нима бўлади? Балки онамнинг хафалиги аста-секин тарқаб, ёнимизга қайтар?— дея ўзига-ўзи таскин берарди Бато.— Йўқ, келмайди. Сен уларни яраштириб қўйишинг керак. Сен уларни бир-бирига боғлаб турган ипсан. Бато ана шундай қарорга келди.

Бато онасининг кўзларига қаради. У яна дадаси ҳақида гапирмоқчи бўлди-ю, бироқ гапи оғзида қолди.

У онасининг кўринишидан: «Мени саволларинг билан кўп қийнама, бу масала ҳал бўлган»,— деган маъно уқди.

Орадан бир неча кун ўтгач, Долгор жўнаб кетди. Бато онасига ўзининг отини берди, хайнакни аравага қўшишди. Долгор ёзги қиру адирларнинг оромбахшлигидан, қарияларнинг олди-га қайтаётганидан, ўғлини кўриб кўнгли тинчиганидан хурсанд бўлиб, энди ўзининг ташвишини қила бошлади. У негадир тезроқ уйимга етиб олсам дерди. У ерда Долгорни Содном кутмоқда эди. Бу фикрдан енгил тортгандек бўлган аёл ҳатто баланд овозда қўшиқ бошлади. Азоб-уқубатлар ортда қолди, Долгор энди янги ҳаёт бошлашга қарор қилди. Эҳтимол, бу янги ҳаётда у бахтлироқ бўлар?

19. Цам байрами олдидан Зая монастырида ўғрилиқ содир бўлиб, ҳар хил мишмишлар тарқади. Ибодатхонадан гэгсуйнинг қимматбаҳо тошлар қадалган телпағи, кумуш най ва бир неча кумуш идишлар йўқолди. Баъзилар бундай бўлиши ёмонлик аломати — алғов-далғов, нотинч йиллар ҳали туггани йўқ, бошимизга яна кўп ташвишлар тушадиганга ўхшайди, дейишарди. Бошқалар эса ёмонлик аломатига бало борми, бу нарсаларни ҳокимият тепасига чиқиб олган «калбошлар» ўмариб кетган! Уларнинг ёнида ҳемирилари ҳам йўқ, бу ҳаммага маълум, шулар сув қилган, дея ғийбат қилишарди. Гэгэннинг буюмини ҳам ўғирлаб бўларканми?— деб ҳайрон бўлишарди яна бир хиллари.

Монастирь хазиначиси содир бўлган ўғирлик ҳақида аймоқ бошқармаси раисига хабар қилиб, йўқолган нарсаларни топиш чорасини кўришни илтимос қилди.

Хонгор бундай ўғирлик қилганининг сабабини ўзи ҳам яхши тушунмас, бу нарсага у, монастырь хизматчиларидек аҳамият ҳам бермасди. Бу тўғридаги гаплар унинг қулоғига етиб келмасди ҳам. У жасорати ва чаққонлигини намоёиш қилгиси келгани туфайли ўғирлик қилганди.

Хонгор бутун ўғирлаган нарсаларини ўрмонга яшириб қўйиб, ҳар куни уни томоша қилгани ўрмонга бориб турарди. Унга айниқса гэгсуйнинг олтин безакли телпағи ёқарди. Телпакка

кимхоб ёпинғич қадалганди. Хонгор ёпинғични кейинги пайтлар ҳамманинг олдида керилиб, мақтаниб кийиб юрадиган отасининг бахмал телпагига тақиб кўрди. Мана ҳозир ҳам у ҳам байрамга отланар экан, ёпинғични телпакка қадади. Ёпинғич унга жуда ярашиб тушди. Масала ҳал, байрамга у ёпинғични қадаб боради! Одамлар уни шу либосда кўргач, оғзилари очилиб қолса керак. Чунки ҳеч кимда бунақа нарса йўқ. Хонгор оқибатини ўйламай, ёпинғични тақиб байрамга жўнади.

«Бу кийимда мени Сурэннинг кўрмагани ёмон бўлди-да,— деб ўйлади у,— кўрганда, биронта тайжида ҳам бунақаси йўқ, деган бўларди».

Ўғирлик содир бўлгандан бери бир ойдан ошиб қолди. Хонгор сэддалик қилиб, одамлар энди буни унутган бўлсалар керак, деб ўйларди. Итгэлтдек бадавлат одамнинг ўғли ўғирлик қилибди, деган фикр ҳеч кимнинг хаёлига келмайди...

Байрам ҳали бошланмаган экан. Лекин меҳмонлар биринкетин йиғилиб келишмоқда эди. Анча-мунча от бойланган отбойлагичга Хонгор ҳам отини бойлаб қўйди. Хонгор учраган таниш-билишлар билан хурсанд бўлиб саломлашарди. Аммо нега улар Хонгорга қараб шивирлашиб қўйишяпти? Ҳа, ёпинғичга ҳаваслари келяпти! Йўқ, бунинг учун эмас, одамлар гесгуйнинг ёпинғичи қандай қилиб Итгэлтнинг ўғлида пайдо бўлиб қолди, дея ҳайрон бўлишарди. Шу пайт тўсатдан хошун назоратчиси икки лама ҳамроҳлигида Хонгорнинг ёнига келди-да, уни хошун идорасига олиб кетди. Хонгор шу зайлда қамоққа тушди.

Итгэлт ўғлининг ўғирликда айбланиб қамоққа тушганини эшитгач, бу қандай аҳмоқлик, дея ўзини қўйгани жой тополмай қолди. Шундан у ўғлини қутқариш пайига тушди. У кимга мурожаат этмасин, ёрдам бериш ё қўлидан келмас, ёки ёрдам беришни истамасди. Бир хиллари бир оз сабр қилиб туриш керак, аввал нима гаплигини ўзлари суриштириб кўрсинларчи, дейишар, бошқалар эса иложсизликдан елкаларини қисшарди.

Хонгорни сўроқ қила бошлашди. Айбни бўйнига олмаслигининг иложи йўқ эди, чунки ёпинғич унинг елкасида эди. Шу пайт Хонгор тўсатдан бу беақларни менга засагтхонлик Метин Тумэр берган, деб туриб олди.

Шундан сўнг Хонгорни ламалар ҳамроҳлигида Тумэрнинг юртига олиб кетишди. Ламаларга кимхоб ёпинғични хуржунига солиб олган лама-донир бошлиқ бўлиб борарди. Хонгор йўлда қочиб кетмоқчи бўлди-ю, аммо иложини қилолмади. Учинчи кун деганда улар Тумэрнинг юртига етиб боришди. Тумэр уларни ўтов ёнида кутиб олди.

Хонгор Тумэрнинг ёнидан ўтар экан: «Мен Хонгорман. Ака, мени қутқаринг»,— дея шивирлади. Тумэр бу гапни эшитмаганга олди. Ҳамма ўтовга кириб ўтиргач, Дулма меҳмонларга заран пиёлаларда қимиз узатди. Шундан сўнг Тумэр келганлардан ўтлоқлар, чорванинг эти, аймоқдаги янги тартиблар ҳақида сўраб-суриштира бошлади. Хонгорнинг юраги шу топда тузоққа иллинган бедананинг юрагидек бежо урарди. Дулма Хонгордан Хишиг, Няма, Галсан ҳақида сўраган эди. Хонгор унинг саволларига жавоб бермай, бош ирғаб қўя қолди. У безгак тутган одамдек қалтирарди.

— Сенга нима бўлди, Хонгор? Уйингдагилар соғ-саломатми, ишқилиб?

Лама шу пайт қўйнидан ёпинғични олиб ёйди-да, Тумэрдан:

— Сиз шу нарсани илгари кўрганмидингиз?— дея сўради.

Тумэр ёпинғични қўлига олиб, у ёқ-бу ёқларини ўгириб кўра бошлади. Ўтовнинг ичига сукунат чўкди. Ҳамма, Тумэр нима деркин, дея унга тикилди. Бошини қуйи солиб ўтирган Хонгорнинг тақдири ҳозир мана шу собиқ сайнэрнинг қўлида эди. Йигитнинг кўз ўнгидан бутун ҳаёти бирма-бир ўта бошлади. Шу топда бутун ўтган умри мана шу Тумэрнинг жавобини кутаётган дақиқага қараганда қисқага ўхшаб кўринди. Мана, Тумэр худди бир нарсани эслаётгандек қовоғини уйди, кейин ламага бир оз тикилиб турди-да, жилмайди.

— Ҳа, кўрганман. Нима гап ўзи?

— Бу ёпинғични ҳам байрамида мана шу йигитнинг эғнида кўрдик. Ёпинғични монастырь ибодатхонасидан ўғирлагани туфайли йигитни қамоққа олдик. Аммо унинг айтишича, ёпинғични сиздан олган эмиш. Шу гап тўғрими?— донир савол берар экан, нима учундир кўзини Тумэрдан олиб қочди.

— Тўғри, бу ёпинғични Хонгорга мен берганман,— дея жавоб берди Тумэр ёпинғични тиззасига қўяр экан.

Хонгор енгил тортиб, чуқур тин олди.

— Ундай бўлса, биз...— дея гап бошлади лама. Бироқ Тумэр унинг гапини бўлди:

— Бир кунни кечас менинг олтига отимни ўғирлаб кетишди. Шунда мен ўғриларни изма-из қувиб бораётиб, ердан ана шу ёпинғични топиб олдим. Ўғирлаб кетган отлар ичида мен бутун бошли уюрга бермайдиган бир от бор эди. Ушанинг ўрнига нима қолди, денг? Ана шу ёпинғич! Шундан сўнг уни атайлаб Хонгорга бердим-да, байрам пайтлари, одам кўп йиғилган жойларда ёпиниб юр, агар биров қаердан олдинг, деб суриштирадиган бўлса, тўғри менинг олдимга бошлаб кел, деб тайинладим. Бу ёпинғич сизники бўладиган бўлса, демак, ме-

нинг отларим қаердалигини сиз билар экансиз-да,— деди Тумэр.

Донир шошиб қолди. Бу даҳшатли одам билан даъволашишга қараганда тоғни ўрнидан жилдириш осонроқдек эди. Халханинг энг гапдон амалдорлари ҳам бу сайнэр билан баҳслашишдан чўчиб юришарди. Донир, бу Тумэр билан тортишадиган бўлсам, ўзимнинг қамоққа тушиб қолишим ҳеч гап эмас, деган хаёлга борди-ю, бўшашиб қолди. Ҳозир шуларнинг замони. Шундай аратни ҳукумат хафа қилармиди. Халқ ҳокимияти ўрнатилгандан бери бу одам ҳатто бир эчки ҳам ўғирлагани йўқ.

— Тумэр-гуайнинг отларини ҳам монастирь безакларини ўғирлаган одам ҳайдаб кетган бўлса керак,— деди ҳамроҳ бўлиб келган ламалардан бири.

— Ҳа, азизим Тумэр-гуай, чиндан ҳам шундай бўлиши мумкин. Ана шу гапга асосланиб қидириш бошлаш керак бўлади,— деди донир бу фикрни маъқуллаб.

— Билмадим. Ўзи қўлимга илиниб турган нарсани қўйиб юборгим келмай турибди,— деди Тумэр ламаларга шубҳа билан тикилар экан.

Ламаларнинг эси чиқиб кетай деди, Тумэр масалани шундай айлантириб юбордики, охири отларни ёпинғичнинг эгаси, бошқача қилиб айтганда, шу ламалар ўғирлаган бўлиб чиқди. Йўқ, яхшиси, монастирь буюмларини ҳам, отларни ҳам биргина ўғри ўғирлаган, деган фикрга қўшилган маъқул.

— Майли, донир,— деди ниҳоят Тумэр,— бу масалага сизнинг алоқангиз бўлмаслиги мумкин.

— Ёпинғич меники эмас, монастирники. Ундан ташқари, мен ламаизмнинг буюк таълимотларига қатъий амал қилувчи оддий бир роҳибман.

— Тўғри айдингиз, биз роҳибларни яхши биламиз,— дея кесатиб қўйди Тумэр. Ламалар хайрлаша бошлашди. Тумэр ёпинғични Хонгорга узатди.

— Ма, ўғлим, буни олгин-да, одамлар йиғиладиган жойларда тақиб юр. Борди-ю, бирортаси илиниб қолса, қўрқмасдан тўғри менинг олдимга бошлаб келавер, от ўғрисини тутишимиз керак-ку, ахир.

Донир ўз ламалари билан жўнаб кетди, Хонгор бўлса Тумэрникида ётиб қолди.

— Бунақа ишларни бошқа қилмагин, ўғлим,— деди Тумэр кечқурун Хонгорга мулойим оҳангда,— ҳозир бунақа замон эмас.

— Баъзан жасорат кўрсатгим келади. Сиз билан учрашганимдан буён сайнэр бўлишни орзу қиламан.

— У замонлар бошқа эди. Бир пайтлар мен Шилийн-Богдо чўққисида онг ичгандим, энди эса Хатан ботирга қасамёд қилдим. Унга энди бундай ишлар қилмайман деб сўз бердим. Авваллари мен ўз кучимни, гарчи ҳокимият улар қўлида бўлса ҳам, ноёнлар билан курашга сарфлардим, энди кучқудратни бошқа нарсага сақлаб қўйиш керак.

— Сиз Шилийн-Богдода қасамёд этганмидингиз?

— Ҳа, Даригангада шундай тоғ бор. Қимки, тоғ чўққисига чиқиб, ўша ерда тонготар пайти халханинг бутун машҳур сайнэрлари исмини айтса, унинг ўзи ҳам сайнэр бўлади, дейишганди.

— Сиз ҳам ўша тоққа чиққанмидингиз?

— Чиқувдим. Сен, ўғлим, ҳозир бунақа ишлар билан шуғullanма.

Хонгор бошқа ҳеч нарса сўрамади, лекин Шилийн-Богдо тоғининг номини яхшилаб эслаб қолди. Хонгор ўзи учун бу тоғ нима келтириши ва унинг пинҳоний орзуси қандай оқибатларга олиб келишини билмасди.

Йигит эртасига уйи томон от чоптириб кетар экан, елкасида зарбоф ёпинғич қилпираб борарди. Хонгорга ҳозир дунё жуда гўзал туюларди. Бунинг устига, ажойиб кузни айтмай-сизми! Ёқимли қуёш, майин шабада, ажойиб йўл! Боши ҳам худди бўза ичгандек хиёл айланиб турарди.

20. Ургага жўнатилган йигирмата арава Жирэм кўли ёнида тўхтади. Аравалар ҳозир бўш. Уларни Галсан ва яна бир ёш аравакаш бошқариб келяпти. Бир кун кейин йўлга чиққан Итгэлт билан Хонгор уларга кўл ёнида етиб олишди. Аравакашлар энди яхшилаб овқатланиб бўлишганди. Этигини ечиб тутундан сарғайиб кетган ҳаво ранг чодир ёнига ҳузур қилиб чўзилган Галсан тўсатдан Итгэлт ва Хонгорга кўзи тушиб қолди.

— Тез чой қайнат!— деди Галсан шеригига.— Хўжайин ўғли билан келяпти!— Шундай дея у Итгэлтга пешвоз чиқдида, отининг жиловидан тутди.

— Ишларинг қалай кетяпти?

— Ҳаммаси жойида. Ўзингиз яхши етиб келдингизми?

— Дуруст,— деди Итгэлт қисқа қилиб, чодир ёнига боргач отдан тушар экан.

Галсан билан Хонгор отларнинг эгарини олиб, кишанлаб ўтлоққа қўйиб юборишди. Йўлдан чарчаб келган отлар барра ўтни ҳузур билан ея бошлади.

Эрта кузда нима учун бўш аравалар карвони Ургага кетяпти? Итгэлт Хонгорни жуда катта тўй қилиб уйлантирмоқчи

эди. Бу ҳақда Тамир водийсидагилар йиллар давомида эслаб юришларини истарди. Шу боисдан у Ургага бориб, қишда бўладиган тўйга майда-чуйдалар харид қилмоқчи эди.

Итгэлт кўл бўйида тунаб, азонда яна отга минди.

— Сизларни Урга яқинидаги Гахилта водийсида кутиб олишади,— деди у Галсанга.

Итгэлтнинг Ургада қиладиган ишлари жуда кўп эди. Худонда топилмайдиган бир қанча нарсалар, кийим-кечаклар, оёқ кийимлар олиши керак. Бўлажак келинининг эски жужун кўйлаги ва кумуш узугидан бўлак ҳеч нарсаси йўқ, уни шундай ясантириши керакки, ҳеч ким бирор камчилик тополмасин. Иккита тилла узук, зираклар, тиллақошлар, тўй кийимлари тикишга шоҳи ёки атлас олиши лозим. Эгарлар-чи? От абзаллари-чи? Буларнинг ҳаммаси кумуш безакли, Боржигонда тайёрланган чиройли, ихчам, пишиқ бўлиши керак. Суръннинг ўзи чиройли қиз, уни яхшилаб ясатилса борми, ноёнлар ҳасаддан ёрилгудек бўлади. Хуллас тўй хошун князининг тўйидан ҳам катта, тўкин-сочин бўлиши даркор. Итгэлт аввалига ўғлига Ургада қуриладиган ўтовлардан тиклаб бермоқчи бўлиб юрарди, аммо ўйлаб қараса — кўчиб юрганда қийин бўларкан. Ҳа, айтмоқчи, мой бўёқ берилган бир неча сандиқ, идиш-оёқлар олиши керак. Хуллас, буларнинг ҳаммасини харид қилиш жуда қийин. Аммо Итгэлт кўп ҳам ташвишланаётгани йўқ, пойтахтда унинг таниш савдогарлари кўп, пули бўлса бор, нималар олишни эса ўзи яхши билади.

Иш Итгэлт қандай ўйлаган бўлса, худди шундай амалга ошди. Ҳамма нарсаларнинг энг яхшилари харид қилинди. Икки кун ўтмасданоқ йигирма арава юк билан тўлди, энди карвон йўлга чиқаверса ҳам бўларди.

— Хўш, Галсан, бу ёғига энди эҳтиёт бўл! Сен қимматбаҳо буюмлар олиб боряпсан, булар ҳўл тери эмас сенга. Қуролни тўла ўқлаб олгин,— дея тайинлади Итгэлт ўзининг содиқ хизматкорига йўлга тушиш олдидан.

У «қурол» деган нарса япон милтиғи бўлиб, Итгэлт уни йўлга чиқиш олдидан Бадарчига уч ойлик тойчага алмашиб олганди. У Галсанни милтиқ отишга ўргатиб, ҳатто бир неча марта ўқ узиб кўришга ҳам руҳсат берганди.

— Ташвишланманг, хўжайин, ҳаммаси жойида бўлади,— деди Галсан.

— Йўлда камроқ ухла.

— Тушунарли, худди шундай қиламан.

— Сизларга Лунда етиб оламиз.

Карвон йўлга тушди. Кечқурун Итгэлт отларни Хонгорга топшириб, ўзи шаҳарни айлангани чиқиб кетди. Хонгор отлар

билан тунагани яйловга бормоқчи бўлди. У Тола дарёсидан кечиб ўтиб, Чандмань водийсига тушди-да, отларни кишанлаб, бир-бирига маташтириб қўйди. Ўзи эса тагига терлигини ёзиб, бошига эгарни қўйди-да, уйқуга ётди. Осмонда юлдузлар гужгон ўйнади. Кунни бўйи қуёш ҳароратидан қизиб олган ер ярим кечага қадар илиқ бўлиб турди-ю, кейин совуқ шамол туриб, Хонгор иккита мовут чакмонга ўраниб олди.

У эрта тонг отар пайти уйғониб, атрофни кўздан кечирди. Бу нимаси? Унинг ёнида шерик пайдо бўлибди — нарироқда бир одам чопонига ўраниб ётарди. Отлар учта бўлиб ўтлаб юрарди. Хонгор ўрнидан туриб отларнинг ёнига борди-да, маташтириб боғлаган арқонини ечиб олди. Тонг отай деб қолибди, майли, бирпас алоҳида-алоҳида ўтлаб юра туришсин. Шу орада ҳалиги одам уйғониб ўрнидан турди. Улар бир-бирларини кўришди-ю, анграйиб қолишди. Қойил! Бу ахир дўсти — Бато-ку!

— Бато! — дея қичқирди Хонгор.

Бато ҳам Хонгорни дарров таниди.

— Бато, дўстим, бу ерга қандай келиб қолдинг? Учрашганимиз жуда яхши бўлди-да! — Хонгор дўстини қучоқлай кетди.

Маълум бўлишича, Бато мактаб учун керак бўладиган ўқиш қуроллари олиш учун Ургага борган ва у ерда икки кун турган экан. Кунни бўйи шаҳар идораларида юриб, кечаси отни ўтлатиш учун шаҳар четига чиқибди. Дўстлар бир-бирларига қизиқиб тикилишарди: уни қаранг-а, иккови ҳам кап-катта йигит бўлиб қолибди! Хонгор Тумэрникига боргани ҳақида гапириб берди. Аммо у нима сабабли борганини билдирмади.

Кун чиққач, улар Ургага жўнашди.

— Дўстим, — деди Хонгор Батога мурожаат қилиб, — дам эртагаёқ уйга қайтмоқчи. Бу ерда бир неча кун қолишга рухсат сўраб бергин. У сенга йўқ демайди. Иккаламиз Лунга қадар бирга борамиз-да, кейин ажрашиб кетамиз.

Бато ҳам Хонгор билан пойтахтда бир неча кун қолгиси бор эди, шу сабабли дўстининг илтимосини бажону дил бажарди. Итгэлт аввалига ўғлининг пойтахтда қолишига рози бўлмади, лекин йигитлар ҳадеб илтимос қилаверишгач, кўниб қўя қолди.

— Лекин ўзларингни яхши тутинглар, аҳмоқлик қилманглар. Майли, уч кунга рухсат бераман. Бато, сен манави шайтонга қараганда ақллироқсан, уни сенга ишониб кетяпман, — деди Итгэлт.

Итгэлт үзлиг икки от қолдириб, қўлига йигирма кумуш янчан берди.

Итгэлт жўнаб кетгач, икки дўст Хоягнинг олдига боришди-да, ўша ерда овқатланиб, тунаб қолишди. Иккаласи ёнма-ён ётиб, тонг отгунга қадар бошларидан ўтган ишларни бир-бирларига ҳикоя қилишди.

— Бато! Биласанми, мен уйланмоқчиман!— деди Хонгор.

— Жуда яхши. Кимга?

— Няманинг қизи Сурэнга.

— Шунақа дегин! Зўр бўлади-ку!

Бато бир хил бўлиб кетди. Сурэннинг исмини эшитиш билан у Солонгони эслади. Бато Хонгордан унинг синглиси ҳақида сўрамоқчи ҳам бўлди-ю, нима учундир уялди.

— Сендан бир илтимосим бор, дўстим,— дея гапни бошқа томонга бурди Хонгор.— Биласанми, мен уч-тўрт кунга муҳим иш билан бир ерга бориб келишим керак.

— Нега энди? Даданг кечи билан уч кунда уйга етиб боргин деди-ку!

— Зарари йўқ. Мен Галсанга етиб оламан, отларим яхши.

— Қанақа иш экан?

— Сенга бу ҳақда кейин гапириб бераман.

— Солонгонинг соғлиғи яхшими?— дея сўради охири Бато чидаб турулмай.

— Унга бало урармиди?! Тўғри, дадам уни койигани койиган, лекин онам доим унинг ёнини олади. Шундай қилиб мен эртага жўнайман, Бато.

— Тезроқ қайтиб келгин. Сурэн ҳам, Солонго ҳам катта бўлиб қолишгандир-а?

— Бўлмасам-чи! Сурэн ҳатто менга ақл ҳам ўргатиб юради.

— Эҳ-ҳе! У ўзи доим шунақа, қўрқиб нималигини билмасди. У билан Няма берадиган бўғирсоқларни талашганимиз-талашган эди.

Бато шу кеча тушида Солонгони кўрди. Эрталаб эса у Хонгорни йўлга кузатди.

— Тезроқ қайтиб келгин.

— Бўпти, кўп ташвишланма!— Хонгор отни қўққисдан елдириб кетди.

Бато Хонгорнинг қаёққа ва нима учун кетаётганини билганда, эҳтимол, унга жавоб бермаган бўларди. Хонгор бўлса Шилийн-Богдо чўққисидан сайнэрликка қасамёд қилиш учун жўнаган эди. Йигит бу ҳақда Тумэрдан эшитгандан буён фикри хаёли чўққига кўтарилиб, тонг пайти қасамёд этиш билан банд бўлиб қолганди.

Хонгор йўл-йўлакай отларни алмашлаб, жуда тез йўл босиб борарди. Мана, машҳур тоғга етиб олишига ҳам бир кунлик йўл қолди. Тоққа тунда кўтарилмоқчи бўлди.

Шилийн-Богдо тоғдан кўра кўпроқ тепага ўхшарди. Буни кўриб Хонгорнинг ҳафсаласи пир бўлди. Шуям тоғ бўлди-ю! Бизнинг Тамирда буни тоғ дейишмасди. Номининг ваҳималигини-чи! Шундай бир тантанага баландроқ тоғ топишолмабдими? Энди шу сабабли орқага қайтиб кетсинми? Бэриш керак, Хонгор отига қамчи босди.

Мана, Хонгор Шилийн-Богдо чўққисига кўтарилиб, ниҳоят, унинг орзуси ушалди!

Хонгор чўкка тушиб ўтирди-да, кафтларини жуфтлаб, баланд овозда қасамёд қила бошлади.

— Эр йигитларни жасоратга чорловчи Шилийн-Богдо, менга қулоқ бер! Уз куч-қудратлари, эпчилликлари билан ҳаммани ҳайрон қолдирувчи халха сайнэрлари, менга қулоқ беринг! Тоғос Чултэм, Ганган Тугс, Харцага Бор, Хурэл Дампил, Метин Тумэр, менинг сўзларимга қулоқ солинглар! Қўни-қўшнилари раңжитмай, камбағалларнинг нарсасига тегмасликка, ҳар қанча узоқ йўлни ҳам отда босиб ўтишга ва ҳеч кимнинг туясига тегмасликка, дўстга бевафолик қилмасликка, доимо жасур ва куч-қудратли бўлишга қасамёд этаман! — Шундан сўнг у ўрнидан туриб, хуржунидан пишган гўшт олди-да, тўрт бўлакка бўлиб тўрт томонга иргитди. Шу билан бутун маросим тугади.

Хонгор терлигини ерга ёзиб, бошига эгарни қўйди-да, ўзига ўрин ҳозирлади — аммо у ҳаяжоннинг зўридан ухлолмади.

Тунги осмонда юлдузлар чарақлайди. Отлар сокин тун қўйнида сарғая бошлаган майсаларни куртиллашиб ейишмоқда. Хонгор ухламай ётар экан, хаёлан келажақда қиладиган жасур ишларни тасаввур қиларди.

Ҳар замон-ҳар замонда шабада эсиб қўйишига қарамай, тепалик усти ёз пайтидагидек илиқ ва ҳаддан ташқари тинч эди. Хонгор тонготарга яқин орқасига қайтди. Тонготар пайти у бир от уюрига дуч келди. Хонгор ўзини синая кўрмоқчи бўлди. У кечгача кутиб, қоронғи тушгач, уюрдан ўнга яқин энг яхши отларни ажратиб олди-да, Урга томонга ҳайдаб кетди. Хонгор уч кун давомида деярли дам олмай от чоптириб, тўртинчи куни Ургага уч-тўрт ўртон йўл қолгандагина дам олмоқчи бўлди. Олти кун деганда у кечқурун Урганинг Шарқий чеккасига етиб борди-да, бир таниш дурадгорникига қўнди. Хонгор йўлда ҳаммаси бўлиб ўн бир кун юрган бўлса ҳам, ҳали ўзини жуда тетик ҳис этар, ниҳоят, орзуимга етиб, сайнэр бўлдим, дея хурсанд бўларди.

21. Ёз фаслининг сўнги ойидан яна бир узун куни тугади. Гарбий тоғнинг бош чўққиси кечки қуёш нурида ял-ял ёниб турарди. Майин шабада туриб, кундузги димликни тарқатиб юборди. Эрдэнэ каттакон саман отда бир томонга энгашган кўйи хаёл суриб келарди. От ўз ихтиёри билан йўртишга ўтиб олса, у одатга айланиб қолган бир ҳаракат билан жиловни тортиб, жониворни одимлаб юришга мажбур этарди.

Эрдэнэ ўзининг бу масъул командировкаси пайти кўпгина тунларни уйқусиз ўтказди. Аратларга Халқ ҳукумати сиёсатини, бу ҳукумат ўрнатган янги тартибларни, одамлар ўртасидаги янгича муносабатларни тушунтириб кўп нутқлар сўзлади. Қандайдир бошқа одамлар ҳам худди шу аратлар орасида янги ҳукуматни пинҳона қоралаб юрарди. Бу ишларни турли гэгэнлар, хутукта ва ноёнлар қиларди, аммо уларнинг кимлигини аниқ билиб бўлмасди. Тухматчини иш устида ушлаш қийин эди. Бир мишмишни йўқ қилиб, халқни тўғри йўлга ишонтирганинда, аввалига қараганда зарарлироқ ва бемаънроқ бошқа бир тухмат тарқаб қоларди. Шунга қарамай, ўз сиёсатини ўтказиб, кундан-кун эътибори ортиб борарди. Крепостнойлик ҳамда уновни ва мансабларни отадан болага мерос қолдириш ҳуқуқи бекор қилиниши, дворянларни ўртон мажбуриятларини бажаришга ва солиқлар тўлашга мажбур этиш бўйича янги қонунлар халқ оммаси томонидан яхши кутиб олинди.

Эрдэнэ кейинги йиллар ичида сиёсий жиҳатдан чиниқиб, тажрибаси ортди-ю, аммо ҳанузгача оилавий ҳаётини йўлга қўёлмади. Кўп ойлاردан бери ҳатто бошпанаси ҳам йўқ. Куни ит ётиш, мирза туриш билан ўтади. Яқинда у бир ўтов сотиб олди-да, Засагтхон хошунидан ўртоқ хизматига юборилган Дампил исмли бир бўйдоқ йигит билан шерик бўлиб яшай бошлади.

Эрдэнэ бир куни яна Долгорнинг олдига борди-ю, аммо уни тополмади, унга Долгорнинг Ургага — ўглининг олдига кетганини айтишди. Эрдэнэ: Долгор ўглини кўргач, зора инсофга келса, бирга яшармидик, дея хурсанд бўлди.

Аммо тез орада ўғлидан хат келди. Бато хатида бирга яшагга ҳеч қандай умид йўқлигини хабар қилганди..

Эрдэнэ дарё ёқасидаги ўтлоққа қурилган ўтовни ёнига етиб борди. Утов яқинида Дампил овқат пиширмоқда эди.

— Сизни бир аёл сўради, яна келаман, деди.

— Қанақа аёл экан?

— Ҳали ёш, чиройли, устида ҳаво ранг дэл. Тез орада келаман, деди.

Гарчи ҳукумат вакили олдига турли масалалар бўйича кўплаб аёллар келиб туришса-да, Эрдэнэ бу Долгор бўлиши ке-

рак, дея хаёлидан ўтказди. Ҳа, у янглишмабди. Чиндан ҳам Долгор келган экан. Тушга яқин у қайтиб келди.

Долгор қуёшда қорайган бўлиб, бу кўриниши ўзига ярашиб турарди. У ҳали ҳам жуда чиройли эди. Эрдэнэ ва Дампил шошиб қолишди, бироқ Долгор қовоғини солиб жимгина ўтираверди. Ниҳоят у ўғли билан учрашганини гапириб берди-да, сўнг бир оз сукут қилиб тургач деди:

— Лекин мен бу ерга Бато билан қандай учрашганимни айтгани келганим йўқ... Гап шундаки, мен эрга чиқмоқчиман...

Эрдэнэ хийла вақт нима деб жавоб беришни билмай қолди.

— Ахир ўғлимиз бор-ку, — деди у ниҳоят.

— Тўғри, лекин у энди катта бўлиб қолди, — деди Долгор, гўё бу билан, сен мени ташлаб кетганингда у ҳали ёш бола эди, аммо шунда ҳам сен ўз шахтингдан қайтмаганинг, демоқчидек кўринарди.

— Азизим Долгор, мен ўз хатоимни тушундим, мен ҳам жуда кўп азоб чекдим, ахир.

— Тўғри, мен ҳам ўзим истамаган ҳолда сени ранжитдим. Сен мени ҳатто калтаклашинг мумкин эди, аммо менга бунчалик шафқатсизлик қилиш... Сен кетиб қолганингдан кейин менинг тортган азобларимни ўзимдан бўлак одамнинг ҳис этиши қийин. Буни фақат бошидан кечирган одам билади. Муҳаббатимизга битмас раҳна тушди, Эрдэнэ.

— Буларни унутиш, ҳаётни янгитдан бошлаш мумкин эмасми?

— Буларни унутиб бўлмайди. Барибир эсингга тушаверади. Тушунсанг-чи ахир, бир-биримизга аввалгидек эмасмиз. Қаровсиз қолса уй ҳам пугурдан кетади. Бу жиҳатдан инсон янада нозик. Яхшиси, унга тегмаган маъқул, акс ҳолда аҳвол янада ёмонлашади. Мен ақл-ҳушимни ишга солиб, бу ахир ўзимнинг Эрдэнэим деб ишонтиришга ҳаракат қилсам, ҳақоратланган қалбим: «Йўқ, бу аввалги Эрдэнэ эмас, ўша Эрдэнэ бўлганда сени бу аҳволга солиб қўймасди!» — дея қичқиради. Сен ҳам энди аввалги Долгорни тополмайсан.

— Демак, мен аввалги Эрдэнэман, шундайми?

— Ҳа, менинг қалбим учун аввалги Эрдэнэ эмассан!

— Сен Содномни севиб қолибсан, ўша туфайли бу гапларни гапиряпсан.

— Авваллари мен ўз Эрдэнэимни юзта Содномга ҳам алмашмаган бўлардим. Ҳозир эса алмашаман. Содном оғир кунларимда менга ҳамдард бўлди, аҳволимга тушунди. Мен Ургадан қайтганимда, Содномнинг онаси ўлим тўшагида ётган экан, шунда у ўғлига турмушга чиқишимни илтимос қилди,

мен рози бўлдим. Шундан кейин у дунёдан хотиржам кўз юмди.

— Демак, Содномга турмушга чиқар экансан-да?

— Ҳа, Содномга,— деди Долгор Эрдэнэнинг кўзларига тик боқиб.

Эрдэнэ Долгордан, мени ёлғиз қолдирма, деб яна илтимос қилмоқчи бўлди, унинг кўзларида ҳатто ёш қалқиди, лекин тезда ўзини босиб олди. Йўқ, қанча кўп ёлворсанг, у шунча узоқлашадиганга ўхшайди. Боз устига, эркак дегани ўзини ерга уриб, бунчалик ялинавериши ҳам яхши эмас...

— Майли, ўзинг биласан. Содномга чиқасанми ёки бошқа-гами — мен қаршилик қилолмайман, аммо бир-биримизнинг гуноҳимизни кечириб, бирга яшашимиз мумкин эди.

— Раҳматлик онам доим, қимматбаҳо тош дарз кетса, уни қайта бутунлолмайсан, дердилар. Мендан хафа бўлма, Эрдэнэ, бир вақтлар сени қанчалар яхши кўрганимни ўзинг яхши биласан...

Долгор ўша куни кечқуруноқ жўнаб кетди ва орадан бир неча кун ўтгач, Содномга турмушга чиқди.

Эрдэнэ дилида эзилса ҳам, аммо сир бой бермасди.

Ҳаёт мураккаб нарса, унинг қонунларини олдиндан билиб бўлмайди. Бир пайтлари Долгор ва Эрдэнэнинг муҳаббати шу қадар мустаҳкам ва мусаффо эдики, уни ҳеч нарса билан тенглаштириб бўлмасди, мана энди Долгор эридан нафратландиган бўлиб қолди.

Долгор ҳаёт бўсағасида турган ва қаёққа қараб қадам ташлашни билмайдиган қизалоқ эмас. Аммо нега Эрдэнэни ёмон кўриб қолдинг, деб сўрасангиз у ҳам жавоб беролмаслиги мумкин. Эрдэнэдан қаттиқ хафами? Ёки Эрдэнэ унга керагидан ортиқ ялиниб юбордими? Ёки Долгор, севгимиз энди тугади, деган қарорга келдими? Долгорнинг Эрдэнэдан воз кечиши эски кўйлакни янгисига алмаштиришдай бир гап эмас-ку, ахир?

Куз ойининг охирги куни хошунларда хошун раҳбарлигига сайловлар ўтказилди. Ана шу сайловларда барча ноёнлар хошун раҳбарлигидан четлатилди. Улар ўрнига хошун раислигига оддий аратлар сайланди. Эрдэнэ шу ишлар билан роса чарчади. Ҳар бир хошунда ўтказиладиган сайлогнинг тайёргарлик ишларига унинг ўзи раҳбарлик қилди. Бунинг устига хитой фирмаларига тўланиши лозим бўлган қарзлар масаласи чиқиб қолди. Ихул хошунининг раиси Бозор бир пайтлари Пекинга қатнаб, хитой савдо фирмаларига бир неча минг янчан қарздор бўлиб қолган собиқ хошун князининг қарзларини

аратларга тўлатмоқчи бўлганди. Бу қарзларни тўлайдиган бўлса аратлар бор чорвасидан айрилиши мумкин эди.

Эрдэнэ бу гапдан хабардор бўлиши билан хошунга бориб, Бозорни вазифасидан бўшатди ва ўрнига бошқа одамни тайинлади. Шундан кейин қарзларни тўлаш учун тўпланган пул ва чорва молларини аратларга қайтариб берди. Шу билан бир қаторда, барча бошқа хошунларга Хитой фирмаларига ҳеч қандай князь қарзи тўланмасин, деган кўрсатмалар юборди. Бундай қарзларни ундириб олишга ҳаракат қилган одамларга нисбатан қаттиқ чоралар кўрилади, деб огоҳлантириб ҳам қўйди. Худди шу пайт аймақ бошқармасига бош министр ўринбосари Данзан томонидан тасдиқланган бир ҳужжат келиб қолди. Ҳужжатда икки мамлакат ўртасидаги дўстлик алоқаларига раҳна тушмаслик учун бу қарзлар барча процентлари билан албатта тўланмоғи лозим дейилганди. Қарзларнинг хошун аҳолиси ҳисобига тўланиши турган гап эди. Эрдэнэ бу хатни торتماга ташлаб қўйиб, Данзанга қатъий норозилик билдириб, жавоб ёзди. Эрдэнэ ўз хатида агар Данзаннинг кўрсатмасига амал қилиб, қарзлар проценти билан тўланадиган бўлса аратлар чорвасиз қолишини маълум қилди. «Бу қарзларни, — деб ёзди Эрдэнэ, — князлар ва дворянлар халқ манфаатини ўйлаб эмас, ўз ҳузур-майшатлари учун олганлар. Шундай бўлгач, тўламоқчи бўлсалар, ўзлари тўлайверсинлар, бунга аратларнинг нима алоқаси бор?» Баъзи хошун раислари Данзаннинг кўрсатмасини олиб, нима қилишни билмай ўйланиб қолишди. Ахир кўрсатмани бош министр ўринбосари ёзганми? Бўлди-да. Шундан кейин қарзларни тўлашга халқни мажбур қила бошлашди. Аммо Эрдэнэ хошунларда аратлар мажлисини чақириб, қарзнинг хоҳ пул билан, хоҳ чорва билан тўланишини қатъиян таъқиқлаб қўйди. Зая гэгэни маслаҳатчиларининг гижгижлаши билан қарзларни тўлашни талаб қила бошлаганди, Эрдэнэ гэгэнни ҳам, монастирнинг бош руҳонийсини ҳам партиядан ўчиришга муваффақ бўлди.

22. Куз тугаб, ҳатто Тамир водийсида ҳам совуқлар бошланди. Катта қўтон яқинида бир оз путурдан кетган ўртамиёна кул ранг ўтов кўзга ташланади. Бу Няmanın ўтови. Нима учун доимо Итгэлтнинг ўтови ёнида турадиган бу кул ранг ўтов бу ерга қурилибди? Ё Итгэлт ўзининг содиқ хизматкорини ҳайдаб юбордимикин? Йўқ, гап бошқа ёқда эди.

— Биласанми, Няма, тўй кунни келинни қўшни ўтовдан олиб чиқиш бир оз ноқулай бўлади. Утовларимизнинг вақтинчаликка бир-биридан узоқроқ тургани маъқул. Бир неча кундан кейин бизлар қариндош бўлиб қоламиз. Сувнинг яқини-ю, қа-

риндошнинг узоғи яхши, деган экан машойиҳлар. Узларингга иккита сигир бераман, истасанглар, хоҳлаган қўй подасини олиб боқаверинглар, — дея тушунтирди Итгэлт ўз қарорини.

— Шунча йиллардан бери давлатнинг кўланкасида яшаб келяпмиз. Нега энди қизимнинг сепига уч-тўрт бош мол олгин десам, йўқ дейсан?

— Узларинг нима билан тирикчилик қиласанлар? Тўйни бутун расм-русми билан қиламан, аммо сепига ҳатто битта улоқ ҳам олмайман! Менга ҳам, ўғлимга ҳам кераги йўқ буларнинг! Сурэннинг ўзи энг катта сепга арзийди.

— Сенга қандай миннатдорчилик билдиришни билмайман-ку, аммо бу иш сира эсимдан чиқмайдиган бўлди, — дея жавоб берди Няма.

Шундай қилиб, Няма боқиб бериш учун Итгэлтдан беш юз бош қўй олди-да, унга ўзининг йигирмата қўйини қўшиб, бошқа жойга кўчиб ўтди.

Итгэлт Нямани ўз ўтовидан нарироққа кўчишга мажбур этар экан, бундан бошқа мақсади бор эди. Ота-онаси нарироқ бўлмаса, бундан буён келин бола уйига нарса ташмалай бошлайди. Шунинг учун уларнинг нарироқ бўлгани маъқул. Тўғри, оз-оздан ташиша ҳам йиллар давомида қанча нарса ташиб қўйиши мумкин! — дея ўйларди Итгэлт. Шундай бўлгач, яхшиси, икки сигир бериб нарироққа кўчириб юборгани дуруст. Бироқ Итгэлт бу фикрини ҳатто Должинга ҳам билдирмади.

Сурэн бўлажак умр йўлдошининг оиласига жўнашидан олдин Итгэлт Няманикига келиб унга кумуш безакли от абзали, Нанкинда ишланган кўк ёпиқли Урга эғари, ҳар хил рангдаги тўртта шоҳи дёл, дуру маржонлар тақилган олтин безаклар берди.

— Буларнинг ҳаммаси Сурэнга, — деди у, — илойим, Сурэн буларни яхши кунларда тақиб юрсин.

— Урф-одатимиз бўйича буларни мен тайёрлашим керак эди, — деди Няма маъбус тортиб.

— Ҳозир урф-одат ҳақида гапириб ўтирмаймиз. Азизим Хишиг, бир чўмич ароқ илтиб бермайсанми?

— Вой, эсим қурсин, лалайиб ўтиришимни қаранг-а! — Хишиг каравот тагидан шоша-пиша бир меш ароқ олди-да, ундан идишга қуйиб, ўчоққа қўйди.

— Яқинда ёш бола эди улар, мана қарабсанки, тўйларни бўляпти. Умр ҳам оқар сувдай ўтяпти-да, ўзи! — деди Итгэлт.

Итгэлт билан Няма бош ирғаб ўтиришар экан, Хишиг илган ароқни пиёлаларга қуйиб келди.

— Қизимизни узатяпганимиздан хабар топишгач, қарин-

дош-уруғлар ароқ кўтариб келишяпти. Чол тушмагурим қари-
ганда ароқхўр бўлиб қолди.

— Эртага Галсандан бир меш ароқ юбораман ва қўй сўя-
ман, думгазасини пиширамиз.

— Ёлғиз қиз бўлгач, ундан нарса аяб бўлармишми!

Маст бўлиб қолган Итгэлт кетиш олдидан:

— Беш кундан кейин эрта билан келинни олиб боринглар.
У-бу камчиликларинг бўлса, уялмай бориб сўрайверинглар,—
деди.

Итгэлтникида бўладиган тўй Бадарчидан бўлак ҳаммани
қизиқтирарди. Бу тўйга тўсқинлик қилиш қўлидан келмасли-
гига ишонч ҳосил қилгач, Должин ҳам унга тайёргарлик кўра
бошлади.

Итгэлтнинг хотонида янги, сутдек оппоқ ўтов пайдо бўлди.
Ўтов ичидаги эшик ҳалқасига боғлаб қўйилган хадақдан бўлак
ҳамма буюмлар янги эди.

— Бу ўтовни катта усталар тайёрлаган,— деди ўтовни қу-
риб бераётган одам.

— Ахир Итгэлт уни ёлғиз ўғли учун қурдирыпти-да,— де-
ди унинг шериги.

Тўй арафасида кечқурун Итгэлтникига Тумэр ташриф буюр-
ди. Тумэрни уйига борганда Хонгорнинг ўзи таклиф қилган
эди. Тумэр одатга биноан отида Сурэнни олиб келиши ке-
рак эди. Хонгор Дулмани ҳам таклиф этган эди, лекин у кел-
мади.

— Итгэлтникига бориш у ёқда турсин, ҳатто уни кўргим
йўқ.

— Мен бир ўзим бормайман,— деб туриб олди Тумэр ҳам.

— Сен бормасанг бўлмайди, нима бўлганда ҳам Хонгор бир
пайти сенга жуда катта ёрдам берган, унинг тўйига боришинг
шарт. Ушанда Хонгор ёрдам бермаса, сен яна Бадарчининг
қўлига тушиб қолган, мен бўлсам бахт нималигини билмай ўт-
ган бўлардим.

Тўйга айтилганлардан хизмат билан Ургага жўнаб кетган
Халқ ҳукумати вакили Эрдэнэ ҳам ҳали етиб келолмади.

Сурэн жўнайдиган куни кечқурун уларникига Хишигнинг
синглиси етиб келди, у туни билан келиннинг олдидан бўлиши
керак эди.

Мана, тун ўтиб, кун чиқди. Келинни олиб келишга боради-
ган вақт бўлди. Тумэр Хонгорга иккинчи отининг жиловини
тутқазиб:

— Мана бу от менинг сенга совғам. У йўрға бўлмаса ҳам,
чопқир от, доим истаган жойингга етказиб боради,— деди.

— Эр йигит уйланаётганда эр йигитдан совғага от оли-

ши,— бу яхшилик аломати,— деди Итгэлт хурсанд бўлиб.—
Ҳой Галсан, эгар олиб келиб манави отни эгарла!

Бу ҳақиқий аргумоқ эди! Кейинчалик у Хонгорга кўп иш берди. Аммо бир кун бориб худди ана шу от туфайли Хонгорнинг бошига ташвиш тушишини ҳозир ким ҳам билади, дейсиз?

Тумэр Хонгор ва яна ўнга яқин эркак Няманинг ўтови томон жўнаб кетишди. Бу тўда ичида битта аёл — Должиннинг опаси ҳам бор эди. Хонгор яхшилаб ясаниб олган — устида тўқ ҳаво ранг жужун дэл, кўк шоҳи белбоғига пичоқ, чақмоқтош, елкасига эса милтиқ осиб олган. Йигитчанинг юзи қувончдан қизариб, юраги бежо урарди. Бунга ҳамма сезиб турарди.

Мана, улар Няманинг ўтовига ҳам етиб келишди.

Ўтовдаги каравотда ясан-тусан Сурэн ўтирибди, у бошидаги ҳарир рўмоли билан юзини яшириб олган.

Хонгор ўтовга кириб меҳроб олдига ҳадак қўйди-да, чордана қуриб ўтирди. Унга пиёлани тўлатиб чой беришди. Хонгор чойдан бир ҳўплаб, пиёлани одоб билан столга қўйди. Кейин қўйнинг пиширилган оёғини беришди. Оёқнинг тўпиғи сал кесиб қўйилган эди. Хонгор оёқни қўлига олди-да, бир ҳаракат билан тўпиқни ажратиб олди.

Сурэн юзидаги ҳарир рўмол орқасидан мўйсафид жўрасининг маслаҳатлари билан бутун одатларни бажараётган Хонгорга қараб кулгидан ўзини аранг тутиб ўтирарди. Кейин ҳаммалари стол ёнига ўтиришди. Меҳмонларга бўза ва рус ароғи тортишди. Тез орада ҳамма тилга кириб қолди. Мана, белгиланган вақт бўлгач, мўйсафид ўрнидан турди.

— Ҳозир олиб кетишимиз керак бўлган одамни олиб, қайтиб боришимиз керак бўлган жойга жўнаймиз,— деди у.

Эркаклар ўтовдан чиқиб, отларига минишди. Хонгор ҳам қуролини елкасига осиб, аргумоғига минди.

Тумэр ўтов эшиги олдига тўшалган оқ кигиз пояндоз олдида отини тўхтатди. Икки совчи хотин Сурэннинг қўлидан ушлаб ўтовдан олиб чиқишди-да, пояндоздан етаклаб Тумэрнинг олдига олиб боришди. Кейин иккаласи Сурэнни отга миндиришди. Тумэр эгар орқасига мингашди.

Шундан кейин Хишиг йиғлаб юборди, Сурэннинг кўзларида ҳам ёш маржонланди — жонажон ўтовим, ёшлигим, хайр энди! У бир умрга севгилсиникига жўнаб кетяпти.

Хонгорнинг мўйсафид жўраси қизларнинг севмаган одамига зўрлаб никоҳ қилинганини, қаршилиқ билдирганига қарамай уйдан куч билан олиб кетилганларини кўп кўрган. Бунақа воқеалар кўп бўлиб туради. Қиз ўз розилиги билан бора-

ётгани учун хайрлашув қанчалик яхши бўляпти, мўйсафид отига миниб олгач, ўзига-ўзи гапирётгандек шивирлаб қўйди:

— Илойим, ҳамма келинлар ҳам Сурэндек бахтли-тахтли бўлишсин!

Няма Сурэннинг отини олиб келди, шундан кейин келиннинг сеплари билан тўла чарм хуржунларни ўша от эгарига ташлаб боғлашди. Шундан сўнг тўй маросими аста-секин Итгэлт ўтовга томон йўл олди. У ерда от бойлагичдан ўтов эшигига қадар оқ кигиз пояндоз тўшалган эди.

Биринчи бўлиб эшик олдига ўз жўралари билан Хонгор етиб борди. Уларни Галсан кутиб турарди. Хонгор унга қуролини бериб ўтовга кирди. Ўтов ичида катта гулхан ёниб турарди. Сурэнни гулхан олдига ўтқазиб, олдига катта челақта доғланган ёғ қўйишди. Келиннинг олов тепасида ўқийдиган ибодат маросими бошланди. Оловга ёғ сепишгани сари аланга кучаяверди. Ибодатдан кейин зиёфат бошланди. Шу кеча ўтовдан маст бўлмай, соғ чиққан одамнинг ўзи бўлмади.

— Қушлар ҳам қайта инига учиб келади деганларидек, меҳмонларнинг ҳам кетадиган вақти бўлди. Ешлар энди дам олсин!— деди мўйсафид куёв жўра. Няма эгар устидагина бир оз ўзига келди, у отга қандай миндириб қўйишганини ҳам эслолмасди.

Эртасига яна зиёфат бошланди, шу зайлда бир неча кун давом этди.

23. Тамир водийсининг кўм-кўк майсазор яйловига тўртта ўтов қурилган. Бу ерларда бир пайтлари тайжи Пурэвнинг ояласи кўчиб юрарди. Ўтов яқинидаги от бойлагичда бир неча от, нарироқда эса ўнтача тойчалар боғлоглиқ турибди.

Қиш тугаб, ёз қуёшининг ҳароратидан ҳамма ёқни ўт-ўланларнинг анвои ҳиди тутиб кетган. Бу ернинг тоғлари ҳам, дарёлари ҳам, кўллари ҳам, ранг-баранг сигир подалари-ю от уюрлари ҳам, ўтовлар узра ёйилган кўкиш тутуни ҳам гўзал... От бойлагич яқинида трубкаларини тутатганича уч одам аста суҳбатлашиб ўтирибди. Булардан бири—Тумэр, иккинчиси—Улди-зи, учинчиси эса мўйсафид бир йўловчи; у ўтиб кета туриб, шу ерда озгина улфатчилик қилгиси келиб қолди. Ҳозир у Халханинг учқур отлари ҳақидаги афсоналардан гапириб, эзмаланиб ўтирибди.

Тумэр ўзига яраша уй-рўзгор қилиб олган. У Хатан ботир берган пулга икки уюр от, бир неча сигир сотиб олиб, юртига кетмай Тамир водийсида муқим туриб қолди. Тумэрнинг овули

бу ерда ана шу зайлда пайдо бўлди. Бу овул доим Улдзининг оиласи билан бирга кўчиб юради.

Ўтган кузда Хояг келиб хотини ва ўғлини Ургага олиб кетди. У отасини ҳам олиб кетмоқчи бўлди-ю, бироқ чол кўнмади.

— Ургаларингда султон бўлгунча, Тамирда ултон бўлганим яхши,— деди Улдзи пойтахтга боришдан бош тортар экан. Дулма ўз уйига ҳам, Улдзининг уйига ҳам бекалик қиларди. Тумэр ҳам иккала оила рўзгорига қараб турар, чол фақат кеч-қурунлари бузоқларни қўрага ҳайдаб кирарди-да, сўнгра қўшни овулларда бўза ичиш билан машғул бўларди.

— Чавкаринг ўн минг от олдида чопган жийронга ўхшайди,— деди бояг мўйсафид.

— Уша жийрон деганинг қанақа от эди ўзи?— дея қизиқсинди Улдзи.

— У етти хошунда етти бор биринчиликни олган арғумоқ эди.

— Уни ўз кўзингиз билан кўрганмисиз?

— Кўпчиликдан эшитганман. От пойгага қадар қайтариб қўйилган. Сенинг чавкаринг бирорта ҳам отни олдинга ўтказмаса керак.

— Шундай бўлгач, чавкар маррага биринчи бўлиб етиб келади.

— Шунақага ўхшайди.

— Дархонлик Со деган бир бақалоқ уч юз отдан биринчи беш ўринни эгаллаши керак бўлган отларни бехато айтиб берарди.

Трубкалар ўчиб, суҳбат охирлаб қолгач, эркаклар ўрнидан гуриб ўтовга киришди. Тумэр ўғлининг олдига борди. Бола ширин уйқуда эди. Тумэр ўғлининг пешанасидан ўпди.

— Буни қара-я, кап-катта бўлиб қолибди, а?— Унинг чеҳраси қувончдан ёришди.

Дулма надом байрамида кийиш учун ўзига дэл тикаётганди. Эркаклар ўтовга кириб ўтиришлари билан улар олдига заранг челакада кўпириб турган қимиз қўйди.

— Дулмамиз надом байрамига тайёрланыптими дейман?— деди Улдзи сандиқ устида турган улама сочни кўриб.

— Бунчалик ҳурпайма соч тақишни ким қўйибди, худди буғунинг шохига ўхшайди-я,— деди Тумэр.

— Тамир водийсидаги бахтиёр аёллар сони яна биттага кўпайса нима қилибди?— деди Дулма.

Тумэр, хоҳлаганича кийинаверсин, деб хотинига қаршилиқ билдирмади. Бундай соч турмаклаш Дулмага жуда ярашарди. Бу тўғрида бир таниш арат: «Ҳақиқий фаришталар Дулмага ўхшаган бўлса керак»,— деганди. Унинг бу гапига жавобан:

«Фаришталарни кўрган эмасман, уларнинг қанақа бўлишини ҳам билмайман, аммо Тумэрнинг хотини ҳақиқий гўзал аёллардан», — деганди ёнидаги ҳамроҳи Тумэрнинг уйдан қайтиб кетишар экан.

Дулма Тумэрга иккинчи сафар турмушга чиққач, уларнинг ўтовларида яна бир қуёш пайдо бўлди — у Тумэрга қўчқордек ўғил туғиб берди. Бу ўғлига Бадрах деб исм қўйишди. У яқинда икки ёшга тўлади. Бола Дулманинг ҳам, Тумэрнинг ҳам, Улдзининг ҳам овунчоғи. Тумэр билан Улдзи болага ясаб берган ўйинчоқларини ортса бир арава бўлади.

Тумэр билан Дулма ниятларига етдилар — улар бахтиёр бўлиб, ўтовларида иттифоқлик ва осойишталик ҳукм сура бошлади.

Тумэр надом байрами куни азонда туриб саман отининг ёларини қирқиб текислаб, устига кумуш садаф гуллар қадалган эгар урди.

— Бу от эмас, оҳунинг ўзгинаси, — деди Улдзи қойил қолиб, от боғлагичга яқинлашар экан.

— Дулманинг оти ҳам чиройли бўлиши керак, — деди шунда Тумэр.

Дулма эрталабданоқ отланишга тушди. У ҳаво ранг шоҳи дэли устидан жигар ранг нимча кийди-да, бошига нафис кумуш тақинчоқлик улама сочини тақиб олди. Оёғига қора булғори чармдан тикилган гулдор этикчаларини кийди. Дулманинг кийим-бошлари ўзига жуда ярашган бўлиб, надом байрамиде барча хотинларнинг унга ҳаваси келиши турган гап эди.

Тумэр отларни олиб келгач, улар йўлга ҳозирлик кўра бошлашди. Надомга бир қўшни бола ҳам бориши керак, у Тумэрнинг отида пойга чопади.

Дулма ўтовдан чиққанда Тумэр уни кўриб, тўхтаб қолди. Хотини байрам либосида гул-гул очилиб кетганди. Тумэрнинг қора кўзлари севги ва ифтихор туйғусидан чақнаб кетди.

Ханундэр монастирининг жануб томонидаги қирда ранг-баранг чодирлар қад кўтарган, улар ўртасида ясаниб олган чавандозлар от ўйнатиб юрибди. Бу ерда пойга ўтказилади ва ҳар бир надом байрамининг кўрки ва муҳим воқеаси ҳисобланмиш курашлар бўлади. Ранг-баранг кийимдаги одамлар оломони қирларда баҳор кези мавжланувчи гулларга ўхшайди.

Надом байрамга келганлар ичида Бадарчи ҳам бор. Одамлар дарҳол Бадарчининг эгаридеги қўшимча нўхтага эътибор беришди. Чамаси, калондимоғ Бадарчи пойгада биринчи ўринни эгаллайдиган отни ютиб олишга аҳд қилган кўринади.

Сайдван хошуни қадимдан ўз полвонлари билан машҳур. Шунга қарамай, кўпгина сайдванликлар, ишқилиб, бу келгиндига ютқизиб қўймайлик-да, дея чўчиб туришарди. Ҳар қалай, бу барзанги учинчи даражали полвон ҳисобланади. Бунга ютқазиб қўйилидиган бўлса, хошун уятга қолиши, биринчи савринни бошқа хошунга олиб кетадиган бўлса, ундан ҳам баттар шарманда бўлишлари турган гап. Бунга ҳам чидаш мумкин эди-ю, аммо Бадарчининг буларга менсимай қараши одамларга жуда алам қиларди.

— Бу шогирдваччаларни бир чертишда қочириб, отни олиб кетаман,— дея мақтана бошлади Бадарчи байрамга келган заҳоти.

Бу гапи Тумэрнинг қўлоғига ҳам бориб етди. «Вой муттаҳам-е, расмана кураш тушишга тоқати йўғу, яна мақтанишини-чи!— деди Тумэр жаҳли чиқиб.— Бунга курашнинг нима-лигини бир кўрсатиб қўйиш керак!»

Тумэр отини қўшни болага миндириб пойгага қўшиб юборгач, кураш тушишга ёзилиб қўйди-да, дзодок қидиришга тушди. У полвонлар кийинаётган чодирга кириб дзодокларни бирма-бир кийиб кўрди, лекин бор дзодоклар унга тор келди. Шу пайт чодирга биринчи даврада голиб чиққан Бадарчи кириб келди.

— Мана, меникини ола қол, сайдванликларнинг дзодоклари чақалоққагина лойиқ келар экан,— деди у кулиб.

— Ҳечқиси йўқ, дзодоги кичик бўлгани билан улар ҳақиқий эркаклар. Сенинг дзодогинг бўлса менга керак эмас, жуда сасиб кетипти,— деди Тумэр зарда билан. Бадарчи Тумэрга бир ўқрайиб қаради-да, чодирдан чиқиб кетди.

Тумэрнинг қўпол жавоби бутун надомга зумда ёйилиб, ҳамма унинг тарафини олди.

Тумэрга ҳозир саксонларга бориб қолган, бир вақтлар машҳур полвон ўтган бир чол ўзининг эски дзодогини келтириб берди. Шу мўйсафиднинг ўзи Тумэрга секундантлик қилди.

Тумэрнинг бир оти ўн биринчи бўлиб келди, уч ёшли дўнонлар пойгасида эса чавқари биринчи ўринни олди. Тумэрнинг ўзи курашда тўрт даврадан ўтиб, бешинчисига ҳозирлик кўрмоқда эди.

— Бешинчи турда луугунлик Бадарчи билан тушишимнинг иложини қилинг,— деди Тумэр бош ҳакамга.

— Бу тўнғиз учинчи даражали полвон унвонига эга, шу сабабли рақибнинг ҳам учинчи даражалигини ўзи танлайди. Сиз нечанчи даражалисиз?— дея сўради ҳакам қўлидаги бамбук таёқчасини ўйнатиб.

— Авваллари ўз хошунимда начин¹ эдим. Бошқа унвоним йўқ.

Тумэр болалигида кўп кураш тушган бўлиб, ўн етти ёшида хошун надомида начин унвонини олганди. Бироқ у сайнэр бўлгандан кейин кураш тушмай қўйган эди. Фақат мана шу надомда Бадарчининг кеккайишидан жаҳли чиқиб, кучини си-наб кўрмоқчи бўлди. Мана, ниҳоят даврада фақат учта полвон: бир сайдванлик полвон билан Тумэр ва Бадарчи қолди. Бадарчи Тумэрнинг жуда паст унвонга эгалигини баҳона қилиб, у билан беллашмасликнинг ҳаракатини қилиб кўрди. Бироқ полвонлар учта қолгач, ноилож курашишга мажбур бўлди. Бадарчи Тумэрнинг кураш усулларини яхши билмагани билан ҳўкиздедек кучи борлигини сизди. Бу курашда ким энгишини олдиндан айтиб бўлмасди.

Шундан кейин Бадарчи Тумэрга пора бермоқчи бўлди.

— Тумэр, менга энгилиб бер, эвазига иккита той бераман, анави сайдванликни эса ўзим амаллайман,— дея шивирлади Бадарчи улар отларини қашлаб тозалашар экан.

— Бекорга овора бўляпсан. Кучинг етмайдиган бўлгандан кейин мақтаниб нима қилардинг?

— Мен сенга мақтанганим йўқ.

— Жуда яхши, унақа бўлса курашамиз,— деб жавоб берди Тумэр оппоқ тишларини кўрсатиб кулар экан. Ғазаби қўзиган Бадарчи бошқа илтимос қилмади.

— Бадарчи жуда маккор одам, азизим, у турли ҳийла ва усулларни билади. Сен учун жуда қўрқяпман!— деди Дулма ташвишланиб.

— Зарари йўқ, фақат сен узоққа кетма, мен сени кўриб турсам бўлгани,— деди Тумэр хотинини тинчитиб.

Бадарчи бўлса Ханундэр монастирининг бутун хошунга донғи кетган азайимхон-ламасига қимматбаҳо хадак совға этиб, сиз шундай афсун ўқингки, мен Тумэрни йиқитай, дея илтимос қилди.

— Агар мен бу итнинг устидан ғолиб келсам, сизга битта от бераман,— деди у.

— Лекин мен ҳам шу хошунданман-ку, ахир,— деди лама.

— Иккита от.

— Сизга йўқ дейиш қийин, аммо одамлар менинг Тумэрга қарши афсун ишлатганимни билиб қолишса борми, ҳамма мендан нафратланадиган бўлади .

¹ Начин — надом байрамида ғолиб келган полвонларга бериладиган биринчи (паст) даражали унвон.

— Биламан, аммо жуда зўр отларим бор-да.

Лама гап Метин Тумэр ҳақида бораётганини биларди. Шу билан бирга, учинчи даражали полвон унвонига эга бўлган Бадарчи Тумэрни ерпачин қилишига ишонарди. Ахир Тумэр кураш майдонида Бадарчидек шуҳрат қозонган эмасди-да.

Ҳозир ҳамманинг эътибори шккала полвонга қаратилган эди. Сайдванликлар Тумэрнинг тарафдори эдилар. Собиқ сайн-эр ҳозир уларнинг хошунида яшарди-да. Тумэр бу бўрдоқи Бадарчини енга олармикан?

— Сайдван хошунидан...— деб гап бошлади ҳакам,— Тумэр кураш тушади, унинг начин унвони бор.— Тумэр даврага тушди. Шу пайт у Дулмани кўриб қолди. Дулма шу ерда, одамлар орасида турарди. Унинг ташвишланаётгани кўзларидан сезилиб турарди. Тумэр унга қараб жилмайиб қўйди.

Томошабинлар бўлажак олишувни муҳокама қилишмоқда эди.

— Тумэр кучли одам, аммо Бадарчи кўп усулларни биллади.

— Агар у Тумэрни йиқитадиган бўлса, бутун хошунимиз иснодга қолади.

— Ҳечқиси йўқ, ишимиз доим ўнгидан келган, бу сафар ҳам омадимизни беради.

Бадарчи эса бу пайт тишларини гижирлатиб Тумэрни қайси усул билан йиқитишни ўйларди. Агар унинг рақиби кўрқоқ одам бўлганда ваҳимасининг ўзи биланоқ ярим ғалабага эришган бўларди. Қаршисидаги одам асабий бўлганда эса бир пичинг билан зардасини қайнатарди. Аммо Бадарчи Тумэрни бу усуллар билан энголмаслигини биларди. Хуллас, унга тўсатдан ҳужум қилиш керак. Ламанинг афсуни ҳам ўз кучини кўрсатади, уни бирон-бир қийла ишлатишга чорлайди.

Тумэр ҳамла қилиб, Бадарчининг белидан олмоқчи бўлган эди, рақиби чап бериб қолди.

— Шошилма, ўғлим,— деб насиҳат қилди унга секундант,— бу сўлоқмонни осонликча енгиб бўлмайди!

Шу пайт шамол туриб, ўртадаги чодир тепасида чанг кўтариб, гирдоб ҳосил қилди-да, кураш майдони томон суриб келди. Бадарчи бу ламанинг афсуни ўз кучини кўрсатяпти, деб ўйлади. Шамол яна бир келиб урилганда Бадарчи Тумэрнинг кўзига бир қисм тупроқ сочди-да, Тумэрнинг ўнг оёғини чалиб ағдариш учун ўзини унинг устига ташлади.

Тупроқ Тумэрнинг кўзларига тушди, аммо шу лаҳза у Бадарчини туртиб юборди. Бадарчи гандираклаб бориб йиқилишига оз қолди.

— Унг оёғинг билан сонига теп,— дея қичқирди Тумэр.

нинг секундантн.— Тумэр унинг айтганини қилганди, Бадарчи ерпарчин бўлиб тушди.

Оломон қичқириб юборди.

— Мақтанчоқ тупроқ кавшаяпти!

— Қалай, муддаонингга етдингми?

— Ҳа, разил, бу кунингдан багтар бўл!

Бадарчи ўрнидан турди. Нима ҳам қиларди, енгилди. Бу га-дойваччанинг устига югуриб келиб ташланиш керак эди! Ҳам-маси анави лама туфайли бўлди, алдоқчига ишониб ўтириб-ман-а, дея ўзини ўзи койирди у.

Тумэр курашда биринчи ўринни эгаллади: хурсанд бўлган сайдванликлар уни роса олқишлашди. Шундан сўнг Тумэр хо-шунда ҳурматли кишилардан бири бўлиб қолди.

24. Куз охирлаб қолганди. Эрталабдан совуқ шамол эсиб, кўк юзини булут қоплади-да, ёмғир шивалай бошлади. Совуқ бўлмаса-ку, бунинг ортиқча зарари йўқ эди-я... Кетидан қор келса керак, совуқ қалин энгил-бошлардан ҳам ўтиб ту-рибди.

Кечқурун Зая монастирининг кимсасиз кўчасидан икки ки-ши бормоқда эди. Улар ҳар замон-ҳар замонда хаҳолаб кулиб қўйишарди.

Булар Цамба билан Жамбал эди. Жамбал ҳаво ранг ёқаси-га учтадэн кубик тақиб олган. У тез орада ғарбий чегарага жўнаши лозим бўлгани учун монастирға келиб бир маишат қилмоқчи бўлганди. Бу ерда у эски дўсти Цамба билан учра-шиб қолиб, иккаласи уч кундан бери тинмай ароқхўрлик қи-лишмоқда. Жамбал чегара қўшинлари учун юзта от сотиб оли-ши керак. Бунинг учун министрликдан унга минг янчан пул беришган. Аммо шу уч-тўрт кунлик ароқхўрликка давлатнинг анча пулини кетказиб қўйиб, энди ўзига келганда, нима қи-ларини билмай қолди. Унга Цамба ёрдам берди. Бугун у дўс-тини ташвишдан қутқариш йўлини ўйлаб топди.

Цамба Бадарчи билан учрашиб, Жамбалнинг аҳволини га-пириб берди. Бадарчи ачиниб, дўстига ҳар биттаси уч янчан-дан элликта от топиб бераман, деди. «Аммо,— деди Бадарчи,— бу иш эвазига менга ҳам юз янчан берасан». Цамба Жамбал-нинг ҳар бир от учун ўн янчандан пул олганини биларди. От-ларни эса уч янчандан оляпти, бунинг устига, Бадарчига икки янчандан берса, битта от ҳаммаси бўлиб беш янчандан туша-ди! Ана, йўли топилди!

— Яхши отларми, ишқилиб?— дея сўради Цамба.

— Отмисан — от ҳаммаси.

— Бунақа арзон отларни қаердан топасиз?

— Бу менинг ишим. Лекин бу ҳақда бирор одамга ҳам оғиз оча кўрма. Тушундингми?

— Тушундим.

— Отларни Жамьянван хошуни орқали ҳайдаб бораман. Ширинкомасига ҳозир йигирма беш фоизини оламан, қолганини отни топширганимдан кейин берасизлар, маъқулми?

— Маъқул!

— Маъқул бўлса, бугун кечқурун До кампирникига келинглар. У ерда сизларни бир одам билан таништириб қўяман, — деди Бадарчи.

Бадарчи бундай арзон отларни қаердан олади? От дегани қўй эмас-ку. Аммо Бадарчининг ўз режалари бор эди. У Ханундэр надомида Тумэрдан енгилганини ҳали ҳам унутолмасди. Мана энди Тугжил билан учрашгач, у Тумэрдан аламини олишга қарор қилди. У эски от ўғриси Тугжилдан Тумэрнинг отларини ҳайдаб кетиб, бошқа хошунда арзон-гаров сотишни илтимос қилди. Бадарчи уни икки кун ароққа тўйгазди, аммо Тугжил маст пайтида ҳам бу ишга кўнмади.

— Тумэрнинг отларини дейсанми? Қўй, ҳазиллашма, яхшиси, бу ҳақда гапирмаймиз. Мен ҳали жонимдан тўйганим йўқ.

Тугжил Тумэрнинг тириклигини, Тамир водийсида кўчиб юрганини эшитганда бир неча кунгача ухлолмади. У Тумэр бегона юртдаги ўша дўнгликда жон берган деб юрарди. Тумэр бўлса ҳали тирик экан. Энди у билан учрашиб қолишдан худонинг ўзи сақласин. У ҳолда Тугжил асфаласофилинга кетди деяверинг. Манови тентак бўлса яна унинг отларини ўғирлагин, деб илтимос қиляпти. Йўқ, бошидан олтин тўкканларида ҳам Тугжил бу ишни қилмайди.

— Бир кечанинг ўзида эплаб кетасан, ҳеч ким билмай қолади.

— Уни Метин Тумэр дейдилар, тушунсанг-чи, ахир. Ундан қочиб қутулолмайсан, тутиб олиб қиймалаб ташлайди. Илтимосингни бажаролмайман.

Бадарчи ўйлаб қолди. Ҳақиқатан ҳам, Тумэрнинг отларини ўғирлаб кетиш, оч арслоннинг оғзидаги гўштни тортиб олиш билан баробар. Тумэр ўғрини албатта ушлаб олади, ана ундан кейин унинг қўлидан соғ чиқиб бўлсан! Аммо ҳар нарсадан қўрқаверадиган бўлсанг, ундан қасд олиб бўлармиди.

— Мен бекиниб ётаман-да, Тумэрнинг йўлини тўсиб чиқиб уни жойрастон қиламан.

Тугжил кўзларини ўйнатиб, пишиллаганича Бадарчига синовчан тикилди. Шундай қилсак зўр бўларди-я! Аммо Тумэрни қўлга тушириш осон эмас-да, шундай пичоқ зарбидан ҳам тирик қолган одам-а!

— Йўқ, керак эмас,— деди Тугжил.

Бадарчи дўстини кўндиришга яна ҳаракат қилиб кўрди, Тугжилга юз дона ўқ билан япон милтиги ваъда қилди.

— Демак, Тумэрни менинг йўлимда кутиб ётишга ваъда берасан-а?— дея сўради узоқ сукут сақлаб тургандан сўнг.

— Ҳа, бирор пастқам жойда пойлаб тураман-да, гумдон қиламан-қўяман!

— Қўлдан чиқариб юборсанг, иккаламизнинг ҳам ажалимиз етди деявер. Тумэр ҳозир жуда машҳур одам.

— Ҳечқиси йўқ, иккаламизнинг ҳам нишонга уролмаслигимиз мумкин эмас. Мен отларни ҳайдадим дегунча милтиқ елкангда бўлади.

Шундай қилиб, улар келишиб олишди. Аммо Бадарчи бугун отларни қандай топиб, уларни Жамбалга қандай топширишнинг бошқа бир йўлини ўйлаб топди. Тумэрнинг уюридан элликта от чиқмайди, ундан яхшиси йигирмата арғумоқ ўғирлаш керак. Қолганини атроф хошунлардан арзон-гаровга топиш мумкин...

Цамба билан Жамбал гишт заводи посёлкасидан— Чимигнинг собиқ хашани ёнидан боришарди.

— Улар ҳали шу ердами?— сўради Жамбал дўстидан.

— Чимиг Халқ партиясига кириб, Ургага ўқишга кетди, Цэцэг бўлса оқ довоннинг шимолига уй-жой қилиб кетган. Бундан бир неча кун илгари у билан аввалги муносабатларимизни янгиламоқчи бўлгандим, у ҳатто яқинига ҳам йўлатмади.

— Пулни кўпроқ бериш керак эди.

Улар До кампирнинг хашанига кириб боришганда Бадарчининг оти боғлоғлиқ турарди.

— Салом, эсон-омонмисиз?— деди Жамбал ўтовга кирар экан бўғиқ овозда.

— Салом, ўзларингиз яхшимисизлар?

Эркаклар кампирдан хитой ароғидан илтиб келишни илтимос қилишди-да, тўпиқ ўйнаш ва бир йўла байлашиб олиш учун стол ёнига ўтиришди.

— Бу жойларингда ҳукумат эмиссари бўлиб ким ишлайди?— дея сўради Жамбал.

— Эрдэнэ, сен уни танийсан,— дея жавоб қилди Бадарчи тўпиқларни столга бепарвогина ташлар экан.

— Қайси Эрдэнэ бўлди у?

— Итгэлтда хизматкорлик қилган одам-чи, ўша-да. Ҳозир у жуда баландлашиб, зўр одам бўлиб кетган,— деди Цамба.

— Жулдурвоқилар зўр одам бўлолмайди,— деди Бадарчи калондимоғлик билан.

— Ҳозир бўлиши мумкин. Бунақа валдирашдан кўра тўпиқларни яхшироқ аралаштир,— деди Жамбал Бадарчига ўқрайиб. Бадарчи Халқ ҳукуматининг масъул одамини унга ўхшаган бошқа ходим олдида жулдурвоқи деб атаганидан афсусланди. Ундан ташқари, тўпиқларни алмаштириб қўйганимни кўриб қолганга ўхшайди, дея ўйлади у.

— Гапларга қараганда, у жуда саводхон одам эмишми?

Утов бир оз вақт тинчиб, фақат ўтиннинг чирсиллаб ёнишигина эшитилиб турарди.

Уттиз туядан иборат карвон музлаб қолган Тола дарёси устидан ўтгач, Лун тепалигининг жануб томонидан бориб Богдоханул аймоғи марказига чиқди. Узоқ йўл юриб чарчаган туялар кетма-кет бўйини чўзиб борарди. Карвоннинг охирида устига пўстин кийган эркак боряпти. Туянинг олдинги ўркачи устига ёпиб қўйилган эчки терисидан тикилган пўстиннинг барлари жониворнинг биқинларига бараварига урилиб-урилиб қўяди. Карвон бошининг тулки теридан тикилган ловуз-телпаги бўйнига тушиб боғичига осилиб қолган. Қировдан унинг сочлари оқариб кетгандек туюлади.

— Йигитлар, сизлар бораверинглар, мен гириллаб магазинга кириб чиқаман,— деди пўстин кийган эркак ҳамроҳларига туясининг бошини магазин томон бурар экан. Бу Балдан эди. Агар ўқувчининг ёдида бўлса, бу одам кўп йиллар илгари Батони Ургага — Эрэнчиннинг олдига бошлаб борган эди. Балдан магазинга кириб ўзига керак молларнинг баҳосини суриштира бошлади.

— Балдан-гуай,— деб чақириб қолди кимдир шу пайт. Чол бир чўчиб, овоз эшитилган томон ўгирилди.

— Э, Бато, бу сенмисан?

— Мен.

Улар ҳол-аҳвол сўраша кетишди.

— Нега энди бу ерда турибмиз?— деди Бато,— қани, бизникига юринг, дарвоқе, ўша ерда тунаб қоласиз.

— Майли, ўғлим, аввал карвонни қайтариб келай.

— Мен қайтариб келаман, сиз уйга бораверинг, жуда яқин. Ҳой, менга қара,— Бато ўз ҳамроҳига мурожаат қилди.— Балдан-гуайни ўтовимга бошлаб бориб, чой қайнатиб тур.

Балданнинг туялари каттакон мактаб ҳовлисига кириб борди. Карвон бошилардан бири туяларга ем бергани қолди, қолганлар Бато билан ўтовга кирди. Батонинг ўтовидан овқат тайёр бўлди: у бир шиша ароқ топганди, тушлик жуда яхши ўтди.

— Бу дейман, ўғлим, Эрэнчиннинг вафогидан сўнг ламаликдан воз кечибсан-да?

- Ҳа, Эрэңчин шундай васият қилганди.
- Уқитувчилик қиляпсанми?
- Шунақароқ, билим юртини тамомлаганимдан бери мактаблар бўйича инструкторлик қиляпман.
- Лама Эрэңчинни йўлтўсарлар ўлдириб кетгани ростми?
- Рост. Уни йўлтўсарлар эмас, ёлланган жаллодлар ўлдирган,— шундан кейин Бато устозининг қандай ўлганини гапириб берди.

Бато гапиргани сари Балдан афти буришиб, шивирлаганича дуо ўқий бошлади. Наҳот, бутун халханинг валинеъмати, тирик худо боғди-гэгэн одам ўлдиришга қўл урса. Аммо Батодаги ишонч чолга ҳам таъсир эта бошлади.

— Бу қанақаси бўлди, ўғлим, шундай билимдон ламани ўлдириш боғдихонга нима учун...— Балдан ибодатга қўл кўтарди,— керак экан?

— Балдан-гуай, бу иш ҳам ҳозир сиз билан суҳбатлашаётганим каби ҳақиқат.

Тўғри, боғдихон ўзи ёқтирмаган кўпгина одамларни турли усуллар билан ўлдириб юборганини Балдан кўп эшитган. Моностирь бошлиғи Чимидцэрэн, чинван Хандоржи, Засагтхон, Содномцэрэн ва бошқалар ҳам худди шу йўсинда ҳалок бўлишган эди. Балдан бу гапларнинг ҳаммасини эшитган, лекин боғдихон бундай жинойтларни қилиши мумкин эмас, буларнинг ҳаммаси ҳасадчилар томонидан ўйлаб чиқарилган мишмишлар, деб ўзини ўзи ишонтиришга ҳаракат қиларди. Аммо Батонинг гапига ишонмай ҳам бўлмасди, у қандай ҳасадчи бўлиши мумкин! Бу гапни Эрэңчин билан бирга яшаган ва қотилликнинг гувоҳи бўлган одам гапиряпти ахир.

— Ё тангрим, уни нима учун ўлдиришади?

— Боғдихон тентак ва жоҳил. У халқимизни иснодга қолдирди. Устоз Эрэңчин саводхон ва ақли одам бўлиб, бу ёвуз ва фиоқ чолни ёмон кўрарди. Эрэңчин бу гапларни рўйи рост гапираверарди, шу туфайли боғдихон ундан қасд олишга қарор қилди.

— Эй худо, нималар бўляпти ўзи!— Чол ибодатга қўл кўтариб, гўё ҳеч нарсани кўришни истамагандек, кўзларини юмиб олди.

— Балдан-гуай, бу гапларни бас қилайлик, ухлаймиз,— деди Бато.— У ўрнидан туриб чолга жой ҳозирлай бошлади.

Балдан эртаси куни жўнаб кетди.

— Демак, Цэрэнчимидни ҳам, Засагтхонни ҳам, Чинванни ҳам, Эрэңчинни ҳам боғдихоннинг буйруғи билан ўлдиришибди-да? Вой-бў, бу қанақаси бўлди?— деди чол Бато билан хайрлашар экан.

25. Эрдэнэ бир оз букчайиб, қўлларини орқасига қилганича Ҳарбий министрлик томон бормоқда эди. Пойтахтга у партиянинг учинчи съездига келган бўлиб, ҳозир Дунд-рол дарёси ёқасидаги делегатлар шаҳарчасида яшарди.

Эрталаб министрликдан курьер келиб, уни Данзан чақираётганини хабар қилди. Эрдэнэ бу чақирувдан яхшилик чиқмаслигини, у ерда уни мақташмаслигини биларди. Бироқ Данзан бош қўмондон ва бош министр ўринбосари бўлиб, унинг буйруғини бажармасликнинг иложи йўқ эди.

Эрдэнэга Данзан мансабидан фойдаланиб, гапини маъқулламаган кўпгина одамларни қаттиқ жазолаганини айтишганди. Съезд икки кундан кейин бошланиши керак, бироқ Данзан ана шу қолган икки кун ичида ҳам кўнглига келган барча ишларни қилиши мумкин...

Бато ўтган йили ёзда онасининг олдига келиб бир неча кун турди-да, кейин отасининг олдига бориб, гишт заводида Хонгор билан учрашиб қолди. Улар бир пайтлари бир тупдан шумурт кўчати ўтказиб кетишган Булган тоғи яқинига боришди. Шумурт меваси ҳали гўр бўлса-да, улар мевадан гишлари қамашгунича ейишди. Сўнгра ўтириб олиб ўтган кунларни эслашди — ахир улар Зая монастырида озмунча йил яшашдими!

— Нима дейсан, бу дарахтлар кўпроқ яшармикин ёки бизми?— дея сўради Бато.

— Мен булардан олдин ўлмоқчи эмасман.

— Лекин дарахтларнинг умри узоқ бўлади-да...

— Майли, омон бўлсак кўрармиз.

Эртасига улар Тумэрникига боришди-да, у ерда бир кеча тунаб, сўнгра Итгэлтникига жўнашди. Йигитлар Итгэлтнинг хотонига яқинлашишганда янги ўтовдан Сурэн билан Солонго югуриб чиқишди, учрашувни қаранг-а!

Бато Хонгорникида уч кун меҳмон бўлди. Бу уч кун гирил-лаб ўтиб кетган бўлса ҳам Батонинг ҳаётида кўп нарсаларни ўзгартириб юборди.

Бир куни Бато, Хонгор, Сурэн ва Солонго тўртовлон отда болалик пайтлари ғорлар ясаб ўйнаб юрадиган жойга боришди. Ёшликларидида қурган уйчаларини тузатиб, тартибга солишди-да, худди болаликдаги каби бир-бировиникига меҳмонга чиқишди. Шу пайт Хонгор Сурэн билан Солонгонинг ғоридида чиройли кўк тош ётишини ва буни улар муқаддас тош деб аташларини эслаб қолди. Хонгор бир сафар уни қизларнинг қўлидан тортиб олган, шунда улар жанжаллашиб, уришиб кетишган эди. Қизлар роса йиғлашган, кечқурун эса Итгэлт

Хонгорни бу иши учун роса калтаклаган эди. Хонгор бу сафар ҳам тегажақлик қилиб, тошни ола ғордан чиқиб кетди. Сурэн билан Солонго унинг кетидан қувишди, кураш бошланди. Хонгор тошни Батога иритди. Бато тошни олиб қочмоқчи эди, Солонго уни маҳкам қучоқлаб ушлаб қолди. Бато ўгирилиб қараган эди, қизнинг ҳаяжон тўла кўзларига кўзи тушиб, меҳр ила жилмайди. Шунда Солонго ҳанузгача беихтиёр Батонинг елкасидан тутиб турганини сезиб уялиб кетди. Улар лабларида табассум билан бир-бирларига тикилиб туришарди. Шундан кейин Солонго хижолатга тушиб, Батонинг елкасидан қўлини тортиб олди. Йигит ҳам уялиб, тошни қизга узатди.

Хонгор Сурэннинг биқинига туртиб қўйди.

— Биз Сурэн икковимиз уйга бориб овқат қилиб турамиз, сизлар бир оздан кейин қайтинглар,— деди у ва хотинининг қўлидан тортганича отлари томон югуриб кетди.

Бато билан Солонго бир оз жим туршди.

— Улар кетишдими?

— Ҳа.

— Тошни ола қол.

— Яхши.— Солонго тошга қўлини узатган эди, Бато аста унинг қўлидан тутди.

— Кел, шу ерда бир оз ўтирамиз,— деди йигит.

— Яхши,— улар турган жойларига ўтиришди.

— Биласанми, мактаб менга ўтов қуриб берган, ҳозир ёлғиз ўзим турибман,— деди Бато.

— Шунақа дегин? Лун бу ердан узоқми?

— Унча узоқ эмас. Уч юз чақиримча келади.— Бато бир муҳим гап гапирмоқчидек чуқур хўрсиниб қўйди.— Биласанми,— дея бошлади у ўз гапини,— бу йил мен йигирмага кирман. Уйланмоқчиман... Менга тегмайсанми? Иккаламиз бир-биримизни болаликдан биламиз ахир.— У жавоб кутиб қизга тикилиб турарди.

Баъзан одам кўнглидаги бирон-бир яхши гапни эшитса, уялгандан қулишини ҳам, йиғлашини ҳам билмай қолади. Ҳозир Солонго ҳам ана шундай бахтиёр онларни бошдан кечирарди. Бу таклифни Солонго эрта-кеч кутиб, жавобини ҳам ўйлаб қўйганди. Ҳозир у худди тилдан қолгандек, нима дейишни билмай қолди.

— Дадам нима деса шу бўлади,— деди у ниҳоят.

Батога бошқа жавобнинг кераги ҳам йўқ. Бу сўзларнинг тагидан у бошқа: «Мендан сўраб нима қиласан? Бу ахир менинг ҳам кўнглимдаги гап эканини биласан-ку»,— деган маъно аглади.

Бато кетиш олдидан юрак ютиб Итгэлтнинг олдига борди.

— Солонго иккаламиз бир-биримизни яхши кўрамиз, агар сиз рози бўлсангиз, никоҳдан ўтсак. Лекин сиз бу ишга қаршилик билдирмассиз деб ўйлаймиз,— деди у ва жавоб кутиб Итгэлтга тикилди.

Итгэлт бир оз ўйланиб турди-да, сўнг пиёлага чой қуйиб, уни шошилмай ичди. У ёшларнинг бир-бирларини севишини аллақачон тушунган бўлиб, Батонинг шундай дейишини кутиб юрган ва жавобини ҳам тайёрлаб қўйган эди. Шунга қарамай Итгэлт индамай чой ҳўплашда давом этаверди. У сабрсизлик билан жавоб кутаётган Батони кузатиш билан бирга бу ишга ўзининг қанчалик жиддий қараётганини кўрсатмоқчи эди.

— Хўп, яхши, ўғлим!— деди ниҳоят Итгэлт.— Мен чиндан ҳам турмуш қуришларингга қарши эмасман. Майли, қалбингиз нимани буюрган бўлса, шундай бўла қолсин. Лекин Должин иккаламиз ҳозир Солонго билан ёлғиз қолганмиз, бошқа овунчоғимиз йўқ, бинобарин, у ҳеч қаёққа кетмай, шу ерда қолганда дуруст бўларди. Бундан ташқари, отангнинг розилигини билишимиз керак.

Итгэлт, ҳақиқатан ҳам, бу никоҳга қарши эмасди. У Хонгордан рози эмас. Унинг ёлғиз меросхўри шу пайтга қадар бундай уй-жойим дегани йўқ. Хонгор никоҳдан кейин ҳам ўзгармади, бинобарин, Итгэлтнинг орзуси ҳали рўёбга чиққани йўқ. Тўғри, Хонгор ҳали ёш, эс-ҳушини йиғиб олиши мумкин. Итгэлт ўғли Сурэнни ҳаддан зиёд яхши кўришига, унинг гапини икки қилмаслигига, шундай бўлгач, Хонгорни келини орқали хўжалик ишларига боғлаб олиши мумкинлигига ҳам ақли етарди. Демак, Сурэн шу ерда экан, Хонгор тўғрисида ташвишланмаса ҳам бўлади. Бинобарин, бу ишга ҳозирча шонилмаслик керак. Хонгорнинг ёшлиги, тажрибасизлиги туфайли эмас, албатта. Худога шуқур, Итгэлтнинг ҳам ҳали кучқуввати бор. Солонгонинг эса йўриғи бошқа. У бировнинг айтганини икки қилмайдиган ювош қиз, шундай бўлгач, ундан қандай ҳам бека чиқарди?! Шунинг учун ҳам уни бирон-бир олғирга эрга бериб бўлмайди, бу аҳволда хўжалик бегоналар қўлига ўтиб кетиши мумкин. Бато эса ақлли-ҳушли йиғит, уйланмоқчи экан, бунда бирон-бир қора нияти йўқ. Агар уни куёв қилса, мол-давлатни бекорга совурмайди. Итгэлт булар ҳақида ўйлаб қўйганига анча бўлган ва никоҳга қаршилик билдирмасликка қарор қилган.

Эрдэнэ ўғлининг қароридан унча хурсанд бўлмади, шу билан бирга, Батонинг уйланишига қаршилик ҳам билдирмади. Долгор бу гапни эшитганда аввалига йиғлаб юборишига оз қолди.

— Уғлим, менимча, бундай қилмаганинг маъқул. Итгэлт бошимизга озмунча уқубатлар солдимми!— деди у.

— Ойи, бунга Солонгонинг нима дахли бор? Бошимизга азоб-уқубатлар солган у эмас-ку, ахир. Ундан бошқасининг менга кераги йўқ!

Батонинг гаплари қатъий эди, унинг аҳд қилгани кўзларидан ҳам сезилиб турарди. Ешликдаги муҳаббатнинг қанчалар кучли эканини яхши билган Долгорнинг рози бўлишдан бошқа иложи қолмади.

Эрдэнэ ҳар қалай ўғлининг уйланаётганидан хурсанд эди. Ургага съездга бораётиб йўлдан Лунга ўтди-да, ўғлиникида бир кун меҳмон бўлди. Эрдэнэ Ургага жуда хурсанд бўлиб жўнади.

Данзан уни нега чақиртирди экан? Ахир бирон-бир ножўя иш қилгани йўқ-ку. Данзаннинг кекчи, худбин одам эканлиги Эрдэнэга маълум эди. Эрдэнэ кўрқоқ одам бўлмаса-да, ҳар ҳолда ўзини алланечук ҳис қиларди. Тўғри, уни ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ жазолашлари мумкин эмас, лекин ҳар ҳолда... Уни Данзан қабулхонасида нималар кутаётган экан?

Эрдэнэ адъютантга ўзининг кимлиги ва кимнинг чақируви-га биноан келганини айтди. Эрдэнэнинг келгани ҳақида Данзанга ахборот беришди ва тез орада уни бош қўмондон кабинетига таклиф этишди.

Данзан Эрдэнэни табассум билан қарши олиб, худди эски дўстлардек қўл бериб кўришди-да, ёнига ўтқазди. Кейин ундан қандай етиб келгани, соғлиғи, йўлда нималарни учратгани ҳақида сўраб-суриштирди.

Шундан сўнг у Халқ ҳукуматининг сиёсатига ўтди. Ҳозир аҳволнинг оғирлиги ва жуда эҳтиёт бўлиш кераклиги ҳақида гапирди.

— Биз иқтисодий жиҳатдан ҳали жуда кучсизмиз, ундан ташқари, бизлар жуда камчиликмиз, шунинг учун ҳам хорижнинг ёрдамсиз яшай олмаймиз. Айниқса, Хитой билан муносабат масаласида ақл билан иш юритмоғимиз лозим. Хитой қудратли давлат. Борди-ю, гаминлар қайта ҳужум қилиб қоладиган бўлса, кучимиз етмайди. Хитой билан қадимдан савдо алоқаларимиз мавжуд, уларнинг тамакиси ва чойсиз яшай олмаймиз. Халқни ҳеч бўлмаганда икки кун ана шу нарсаларсиз қолдиришни тасаввур этиб кўргин-а! Мамлакатда норозилик авж олиб кетади. Хитой фирмаларидан олган қарзларимиздан қутулишимиз, бу мамлакатга нисбатан дўстона муносабатимизни исботлашимиз шунинг учун ҳам зарур. Биз вақтдан ютишимиз керак. Бу жуда муҳим масала,— деди хулоса қилиб Данзан.

— Бу қарзларни халқ олган эмас-ку?— дея эътироз билдирди Эрдэнэ.

— Хитой учун бунинг фарқи йўқ.

— Бизлар учун эса фарқи бор. Устига-устак, хитойлар кўп йиллардан бери биздан катта-катта процент олиб келганлар ва бу процентлар қарз суммасидан ошиб кетган. Улар иқтисодий жиҳатдан зарар кўрганлари йўқ.

Данзан ўрнидан туриб, кабинетда у ёқ-бу ёққа юра бошлади.

— Улар бизга тамаки ва чой сотмай қўйса нима қиласан? Бизга ҳужум қилиб қолсалар-чи?— дея сўради Данзан кескин овозда Эрдэнэга яқин келиб. Унинг митти, кўк кўзлари ғазабдан чақнаб кетди.

Мўғулистон Хитой чойини азалдан қийинчиликлар билан олиб келишини Эрдэнэ яхши биларди. Бир пайтлар Мўғулистон ва Хитой ўртасида шу чой туфайли урушлар бўлиб, икки томондан кўплаб одамлар қирилган эди. Мамлакат чойсиз қолмасин учун Хитой олдида тиз чўкишга ҳам, қўлга қурол олишга ҳам тўғри келганди. Чой керак нарса бўлгани учун бир вақтлар уни уч барабар қимматига ҳам олишган. Чойнинг бузилиб қолиши чорванинг қирилиб кетиши билан баробар эди. Чойнинг пул ўрнида юрган пайтлари ҳам бўлган. Эрдэнэ буларнинг ҳаммасини билса ҳам барибир Данзаннинг фикрига қўшилмади. Ахир, сирасини айтганда, Данзан чой деб мамлакат мустақиллигини йўқотмоқчи бўляпти.

— Бизга хитойлар ҳужум қиладиган бўлса, Совет Россияси ёрдам беради. Соф виждонли бирорта ҳам мўғул ўз ватанини чойга алмашмайди,— деди Эрдэнэ тап тортмай.

— Совет Россиясининг ўзи оч, наҳот бундан хабаринг бўлмаса?!

— У аҳволи бундан танг пайтларда ҳам бизга ёрдам берган.

Данзан истеҳзоли илжайди.

Данзан халқ революциясида фаол қатнашган ва унинг ғалабасидан кейин дарров юқори лавозимга тайинланган эди. У кўп ўтмай шуҳратпарастликка берилиб, бойишни ҳавас қилиб қолди. Аммо янги Мўғулистон шароитида бунга қандай эришиш мумкин? Совет давлати бу масалада ёрдам беролмайди. Революцияда бирга курашган кўпчилик дўстлари ҳам унинг бу ҳаракатини маъқулламаган бўлардилар. Демак, бу масалада хитой савдогарлари ёрдам бериши мумкин. Энг тўғри йўл ана шу, деган қарорга келди Данзан. Шундан кейин у баъзи хитой фирмаларига ҳиссадор бўлиб кирди. Тез орада қарз масаласи кўндаланг бўлди. Данзан бу қарзларни тўлаш тарафдо-

ри эди, аммо кўпчилик унга қарши чиқиб, унинг бу режалари саробга айланди.

Революция ғалаба қилганидан сўнг яна Мўғулистон қайси йўлдан бориши керак, деган масала ҳам кўндаланг бўлди. Мўғулистон халқ революцион партиясининг кўпчилик аъзолари Мўғулистон капиталистик йўлдан эмас, балки 1921 йилдаёқ Ленин таклиф этган йўлдан бориши керак, дерди.

Бу йўлга қарши бўлган Данзан эса учинчи съездда уни қоралаб, ўз йўлини ўтказмоқчи эди. Муваффақиятсизликка учраган тақдирда у бошқача воситаларни ишлатишга аҳд қилиб қўйди. У ахир бош қўмондон, давлатни куч билан бўлса-да, эгаллаб олиши мумкин. Шунинг учун ҳам у бутун имкониятлардан фойдаланиб, кўпчилик съезд делегатларини ўз томонига оғдириб олишга ҳаракат қилди. Данзан Эрдэнэни ҳам худди шу мақсадда чақиртирган эди. Аммо Эрдэнэ қарзни тўлаш масаласида уни қувватламади.

«Бу одам билан гапни чўзиб ўтиришнинг ҳожати бормикин?!» — дея ўйлади Данзан Эрдэнэни зимдан кузатар экан.

Эрдэнэ кабинетдаги зебу зийнатларни хогиржам кўздан кечириб ўтирарди. У Зая монастирида ўтириб, қора чироқ ёруғида Данзанга жавоб мактуби ёзар экан, унинг қарзларни тўлаш ҳақидаги кўрсатмаси янглишганлик эмас, балки қора ниятларининг оқибати эканини билмаганди.

Данзан Эрдэнэнинг ёнига ўтирди.

— Ҳай, майли, қарз ҳақидаги гапларни қўйиб турайлик. Балки мен эмас, сиз ҳақдирсиз. Съездда гапириладиган яна бир муҳим масала бор, шу ҳақда ҳам сизнинг фикрингизни билмоқчи эдим. Гап Мўғулистоннинг қайси йўлдан тараққий этиши ҳақида боряпти. Сиз бу ҳақда қандай ўйлайсиз?

— Биласизми, мен бу ҳақда минг тўққиз юз ўн тўртинчи йили тақдир тақозоси билан Луугун хошунда учрашиб қолган бир русдан эшитган эдим. У большевик эди. Шундан кейин уни минг тўққиз юз йигирма биринчи йили яна учратдим, бу сафар у биз билан бирга оқларга қарши курашган Қизил Армия қисмлари составида келганди. Сиз уни билсангиз керак, уни ҳамма Пётр дерди. У Шарқий аймақда оқ гвардиячилар ўқидан ҳалок бўлди. Уша одам, Мўғулистон янги йўлдан, инсон, инсон томонидан эксплуатация қилинмайдиган йўлдан тараққий этиши керак, дерди. Мен ҳам ана шу йўл биз учун ягона тўғри йўл бўлади, деб ҳисоблайман. Ҳар бир мўғул ўз мамлакатини маданий, иқтисодий жиҳатдан тараққий этган мамлакатга айланиши учун ҳалол меҳнат қилиши лозим. — Шундан сўнг Эрдэнэ Мўғулистоннинг тараққиёти масаласидаги ўз нуқтаи назарини тўла баён этиб берди.

Данзан бўлса тоқатсизланиб столни қалам билан тақилла-тиб ўтирарди. Афтидан, Данзан суҳбатдошининг гапларини ўлганининг кунидан тингламоқда эди. Гапга берилиб кетган Эрдэнэ бўлса буни сезмади. Шундан кейин Данзан чўнтагидан тилла соатини олиб қараб қўйди.

— Сиз билан барча масалаларни тўла-тўкис гаплашиб ол-дик, деб ўйлайман. Энди мен бошқа иш билан шуғулланишим керак.— У гап тамом дегандек жойидан қўзгалди. Эрдэнэ ҳам ўрнидан турди.

— Сиз билан иложи бўлиб қолса яна бир суҳбатлашамиз,— деди Данзан хайрлашиш олдидан ширинсуханлик билан. Аммо Эрдэнэ ташқарига чиқиши биланоқ, тишларини гижир-латганича ўқрайиб қолди. «Ҳали сен билан шундай гаплаша-манки»,— дея ғазаб билан шивирлади у кичик дафтарчасини олиб, унга Эрдэнэнинг фамилиясини ёзиб қўяр экан. Дафтар-чада Данзан группаси ҳокимиятни қўлга олгач, ҳибс қилиниб, отиб ташланиши лозим бўлган одамларнинг номлари ёзиб қў-йилганди.

Съездда Данзан ва унинг группаси турли йўллар билан партияга ўз сиёсатини зўрлаб ўтказишга уриниб кўрди, аммо съезд уларни қўлламади. Эрдэнэ ҳам Данзан ва унинг группа-сига қарши чиқди.

Съезд беш кундан бери давом этмоқда эди. Эрдэнэ бир са-фарги танаффус пайтида Урга гарнизони жойлашган Хужир-Буланга — Хоягнинг олдига борди. Хояг билан Цэнд уни жу-да яқши кутиб олишди, шу муносабат билан яхшилаб овқат тайёрлашди.

Турган гап, дўстлар овқат вақтида съездда бўлаётган ку-рашни муҳокама қилишди. Шу пайт тўсатдан жанговар тре-вога садолари янграб қолди. Хояг казарма томон югурди.

Цэнднинг Улдзи ҳақида сўраб-суриштиришига қарамай, Эрдэнэ ҳам ўтовда ортиқ ўтиролмади. У югуриб кўчага чиқди. Хоягнинг ўтовига яқин жойдаги казарма олдига баланд мин-бар қурилган бўлиб, унда Данзан солдатларга қарата алланар-саларни гапирмоқда эди. Эрдэнэ ўша ерга яқинроқ борди. Данзан учинчи съезд шаънига бўлмағур гаплар айтиб, сол-датларни съездни тарқатиб юбориш ва делегатларни қамоққа олишга ундарди.

Шу пайт минбарга тўсатдан Хояг чиқди. У Данзаннинг га-пини бўлиб, сотқин Данзанни қамоққа олиш керак, дея қич-қирди. Данзаннинг ишораси билан адъютанти пистолетини қанидан чиқарди. Шу пайт кимнингдир кучли қўли унинг пис-

толетини уриб туширди. Бу ҳозиргина минбарга кўтарилган Эрдэнэнинг қўли эди.

— Данзан ва унинг шериклари контрреволюцион тўнтариш қилмоқчи бўлиб, партиямизга қарши чиқдилар. Уларни қамоққа олиш керак! Мен съезд делегатиман! — дея қичқирди Эрдэнэ.

Тўс-тўполондан фойдаланган Данзан машинасига чиқиб, Урга томон қочиб қолди. Ургада у қуроолланган хитой шоферлари ёрдамида ҳокимиятни эгаллаб олмоқчи бўлди, аммо уларнинг ҳаммаси қамоққа олинди.

Партиянинг учинчи съезди Мўғулистон Ленин кўрсатиб берган — социалистик йўлдан тараққий этиб боради, деган қарор қабул қилди.

26. Тумэр ўз отларини тунда қўрага қамамасди, улар яйловда қолишаверарди. Уюр айғирлари отлар ёнига бўриларни ҳам, итларни ҳам яқинлаштирмасди.

— Уюрни қўрага қамасак бўларди, бўрилар жуда кўпайиб кетибди, — деди бир куни Улдзи.

— Менинг айғирларим уюрга тўрт оёқли бўриларни яқинлаштиришмайди. Икки оёқли бўрилар эса, менинг уюримдан от ўғирлаш у ёқда турсин, уларга яқинлашгани ҳам журъат этишмайди, — дея кулиб жавоб берди Тумэр.

Бу шунчаки қуруқ гап эмасди. Тумэрнинг оиласи бу ерларда кўчиб юра бошлаганидан буён биронта ҳам тойга бўри тегмай, от ўғирлари ҳам бу ерларни четлаб ўтадиган бўлишди.

Улдзи бўлса ўз ирим-сиримларига ишонар, ҳар куни кеч-қурун эшпк тутқичи билан кесакисига қисқич илиб маҳкамлаб қўярди. Шу билан у гўё овулни ёмон кўздан асрагандек бўларди.

Кузги қоронғи тунлар бошланди. Тумэрнинг уюри қирга одатда кечқурун жўнарди. Мана бугун ҳам уюр аста юриб, ўз яйлови томон йўл олди. Аммо бугун ўрмон чегида яширинган бир одам уюрни диққат билан кузатиб отларни бирма-бир кўздан кечира бошлади. Бу Тугжил эди. Мана, тун ҳам кирди. Тугжил йиғирмадан ошиқ отни ҳайдаб кетиш учун уюр ичига кириб борди. Унинг юраги гупиллаб урмоқда эди. Борадиган йўли олис, Эгийн-довондан ўтиб Загийн-голга бориши керак. Отларни у ерда Жамбалга топширади. Шартга биноан, ўша ерда Жамбалдан қолган пулларни олади. Тугжил жуда қўрқаётганди. Тумэр уни дарахт шохига осиб, тагидан гулхан ёқмоқчи бўлганини ҳанузгача яққол эсларди.

Аммо очкўзлик одамни ботир қилиб қўяди. Тугжил бирин-

чи от бўйнига арқон ташлаб ушлади. У отларни ушлаган сари, яна кўпроқ ушлагиси келаверди. Шу пайт ўзидан-ўзи мағрурлини ҳам қўйди — Тумэрнинг отини бутун халхада бирон одам ўғирлолмаса керак, у бўлса, мана, ўғирлашга жазм этди.

Игирмата отни бир одамнинг ушлаши анча қийин бўлгани туфайли Тугжил хийла вақтгача овора бўлди. Мана, охири саман от ҳам ушланди, бу отни Дулма миниб юрарди. Энди йўлга тушса ҳам бўлади! Тугжил фақат Тумэрнинг энг яхши оти — машҳур жийронини қўлга туширолмади.

Тугжил уюрни аввал ғарби-жануб томон ҳайдаб бориб, дарёдан ўтгач, жанубга бурилди-да, олисда кўришиб турган ва ўрмонзор билан қопланган тоғ томон жўнади. Тонг пайти келишилган жойда уни Бадарчи кутиб турарди.

— Хўш, энди нима қиламиз? — деди Тугжил юз-кўзидаги терларини артар экан.

— Шу ерда кечгача дам оламиз. Агар изингдан қувиб келадиган бўлса асфаласофилинга жўнатамиз, — деди Бадарчи мамнун кулиб.

Отларни бир-бирига маташтириб бир қатор қилиб қўйишди-да, ўзлари қўлларида милтиқ билан дарахт панасида Тумэрни кутиб ётишди...

Тумэр ўша куни одатдан кеч турди. Пойгага боқиб қўйган саман ахтасини эгарлаб, йилқилари томон йўртириб кетди.

Қарши томондан изғирин шамол эсиб турарди. Тумэр қўшиқ бoшлади, унинг овози эрталабки сукунатда жаранглаб чиқарди.

Тумэр отларга бирор кори ҳол бўлганини дарров пайқади. «Яхши, кимдир қамчи егиси келиб қолибди, — дея ўйлади Тумэр, — лекин мендан қочиб қутулолмайти».

Тумэр ўзининг тутқич бермас жийронини ушлади-да, отларнинг изидан қувиб кетди. Тез орада у ҳам Тугжил кечиб ўтган дарёдан ўтиб, изларнинг жануб томон бурилганини кўрди. Тумэр тўхтаб ўйланиб қолди. Ўғри нима учун пастқам тайга томонга кетдийкин? Мени ҳеч балони тушунмайдиган овсар деб ўйлаяпти шекилли! Бекорларни айтибсан, мен тузоғингга илинмайман! Шундан кейин Тумэр ғарбга — Эгийн-довон томонга елиб кетди.

Бадарчи билан Тугжил Тумэрни қоронғи тушгунча кутишди, лекин ундан дарак бўлмади. Шундан кейин Бадарчи, ҳар эҳтимолга қарши, шу ерда қолмоқчи (Тумэр тўсатдан келиб қолиши мумкин эди), Тугжил эса отларни довонга ҳайдаб бормоқчи бўлди. Бадарчи Тумэрни эртаси тушга қадар кутади-да, келмаса, Тугжилга етиб олади. Шундан кейин Бадарчи терлигини ерга ёзиб унинг устига чўзилди.

«Тумэр нега энди албатта келиши керак экан? Нима, у изни йўқотиб қўйиши мумкин эмасми? Қидира-қидира қайтиб кетган бўлса керак. Шундай бўлгач, бу ерда бир кеча-кундуз муздек ерни қучиб нима қилдим?» — дея ўйлади Бадарчи.

Тунги осмонда юлдузлар чарақлаб турарди. Ўрмон қандайдир сирли шовилларди. Бадарчининг арқон билан дарахтга боғлаб қўйилган оти ҳар замонда чўчиб, кишнаб қўярди. Зим-зиё тунги ўрмонда, шундай оби ҳавода ёлғиз ўзи бўлса, ҳар қандай одам ҳам чўчийди. Бадарчи бир оз вақт ухлолмай ётди, лекин кундузги кутишлардан чарчагани учун кўзи илиниб, қаттиқ ухлаб қолди. Шу ухлаганича тонгда уйғонди. Бу нимаси? Оти йўқ-ку! У югуриб дарахт олдига борди ва отининг ўзи ечилиб кетганига ишонч ҳосил қилди. У отини қидириб бир оз йўл юрди-ю, бирдан от жасадини бурдалаб еяётган икки бўрига кўзи тушди. У аста жойига қайтиб милтигини олди-да, елкасида қашқаси бор катта бўрини нишонга олди. Уқ овози янгради. Аммо ўқ нишонга тегмади. Уқнинг акси садоси босилмасданоқ бўрилар жуфтакни ростлаб қолишди.

— Бу милтиқ эмас, занг босган бир темир экан! — дея сўкинди Бадарчи милтиқни бир четга улоқтириб. — Энди нима қилдим?

У отнинг оёғида қолган кишанни ечиб, белига боғлади-да, милтиқни қўлига олди. Энди нима қилади? Яқин овулга қадар йигирма чақирим келади, ўша ергача эгарни кўтариб бориши керак. Иложи қанча — боришга мажбур.

Шу вақт ичида Тугжил Жамьянван хошунига етиб, Жамбал билан учрашиши керак бўлган жойга қараб бораверди. Йўлда унга ҳеч ким учрамади, шу боисдан у энди ортиқча қўрқмай қўйди. Мана шу кичик ўрмондан ўтиб олса, кейин охирги доvon қолади, ундан кейин сойлик ва... Шу пайт ўрмон четигадаги йўлда тўриқ от минган бир сувори кўринди.

— Ҳа, ярамас! Менинг отларимни ўғирлаган сенмисан ҳали! — дея қичқирди ҳалиги одам ва отига қамчи босиб, тўғри Тугжилнинг устига бостириб кела бошлади.

— Ие! Бу Тумэр-ку! Ё тангрим, паноҳингда сақла! — дея хитоб қилди Тугжил отларни ташлаб, жуфтакни ростлар экан.

Тумэр отларни ўғирлаган одам Тугжил эканлигини хаёлига ҳам келтирмаганди. У ўғрини таниди-ю, газаби баттар қайнаб кетди.

Тугжилнинг саман йўрғаси тез чопишда Тумэрнинг отига тенг келолмасди. Тугжил тез орада орқасидан келаётган жийроннинг туёқ товушларини эшитди. У ўгирилиб қаради. Тумэр қамчи ўқталиб келарди. Тумэрнинг кўзлари даҳшатли чақнаб турарди. Тугжил қулай пайтни пойлаб туриб отдан сакраб ту-

шиб қолди, Тумэр бўлса ўзини тўхтатолмай олдинга ўтиб кетди. Мана, у отини тўхтатди. Тугжил тиз чўкиб: «Тумэр-гуай, менга раҳминг келсин, мен аҳмоқлик қилдим!» — дея хириллади.

Тугжилнинг башараси буришиб, оғзи очилиб, кўзларида илтижо ва даҳшат пайдо бўлди. У аянчли бир аҳволда ғужанак бўлиб олди. Тумэр жаҳлидан тушди. «Шу ҳам эркак бўлди-ю», — дея хаёлидан ўтказди у.

Тумэр отдан сакраб тушди-да, қўлида қамчи билан Тугжилнинг тепасига келди.

— Акажон, ўлдирманг мени, хотиним, ёш болам бор... Илтижо қиламан сиздан...

Тугжилнинг гапларидан биттаси тўғри эди, у ўлдирманг деб астойдил ялинарди, аммо хотини ва боласи борлиги эса ғирт ёлгон эди.

— Мана кўрдингми, йўл олис, аммо унинг ҳам чеки бор, ўшанда мени ўлдига чиқариб кетганинг билан мана, яна учрашдик. Энди ҳисоб-китоб қилиб олишимиз керак.

Аммо Тумэр энди бояги жаҳлидан тушган эди. «Бу аблаҳни ўлдириб, қўлни булғатганга арзимаёди. Лекин бир умр эсидан чиқмайдиган қилиб бир калтаклаш керак», — дея ўйлади у қамчисини юқори кўтарар экан.

Тугжил, мана энди ўлдим, деб капалаги учди-ю, йиғлаб юборди.

— Во-й, вой! — деб қичқирди у ва қўллари билан юзини пана қилиб олди.

Қамчи Тугжилнинг елкасига куч билан тушди. Тумэр яна қамчи туширмоқчи бўлди-ю, бироқ шу пайт Тугжил кўзлари олайганича хириллаб ерга йиқилди.

«Ярамас шайтон ёлгондан қиляпти», — дея хаёлидан ўтказди Тумэр. У Тугжилни бир тепган эди, от ўғрисининг оғзидан қон келди. Тугжил ҳушидан кетган бўлса-да, аммо юраги ҳали уриб турарди. Тумэрнинг башараси бужмайди, нияти, аблаҳни яхшилаб калтаклаш эди, бунинг эса битта калтаклик ҳоли бор экан.

— Калтакка жуда хом экан валати, чамаси, кўкатдан бўлак овқат емаса керак, — деди Тумэр овозини чиқариб.

Тугжил кечга яқин ҳушига келди, бели худди узилиб кетгандек оғрирди. Яқинидаги бир дарахтда оти боғлоглиқ турарди. Атроф жимжит, на Тумэр бор, на отлар. Оппоқ момиқ булутлар кўк юзини қоплаб олган, осмонда қора нуқтага ўхшаш зағчалар учиб юради.

ИККИНЧИ ҚИСМ

1. Ажойиб ёз кунларининг бирида эрта тонг пайти Итгэлтнинг хотони аста уйқудан уйғона бошлади. Хотонда ҳозир беш ўтов бўлиб, тўрттасининг гуйнугидан қуюқ тутун ўрлаб турарди. Учоқларга қарағай ўтин ёқиб сут пиширишмоқда. Фақат шарқ томондаги чоғроқ оқ ўтовдангина тутун чиқмасди. Ҳақиқатан ҳам тўрт ўтовда эрталаб соғилган сут пишириларди. Аммо ўтовларда сут бир пайтда пиширилмайди, бу унинг кўпозлигига ҳамда ўтовдаги оиланинг чоғига боғлиқ. Итгэлтнинг энг катта ўтовида иккита катта қозон бор. Галсан билан янги ёлланган отбоқарнинг ўтовида сут биргина кичкина қозонда пишириларди. Хонгорнинг ўтовида ҳам битта, аммо катта қозон бор. Батонинг ўтовида эса умуман сут пиширилмайди.

Солонго ёзги таътил пайти Батодан шу ерга келиб туришни илтимос қилган. Хотоннинг шарқ томонидаги кичиккина оқ ўтов шу зайл лайдо бўлганди.

Хонгор тойчаларни боғлаб, бияларни уюрга ҳайдар экан, Батога қараб:

— Бугун қаёққа бормоқчисан? — дея қичқирди.

— Мактабга бораман, у ерда ишларим бор.

— Яна мактабгами? Ишинг ўзи тамом бўладими сира? — жаҳл билан сўради Итгэлт отини эгарлаш учун уюр томон борар экан.

— Бато! Юганингни олиб кел, сенга саманни ушлаб бераман. От эмас — нақ учар қуш дейсан, — дея қичқирди Хонгор ва баланд бўйли сағриндор отга сиртмоқ ташлади.

— Батога Галсан минишга ўргатган ҳов анови кул ранг ахтани ушлаб бер, — деди Итгэлт ўғлига.

— Дада, ахир у... — дея эътироз билдирмоқчи бўлди Хонгор. Бироқ Итгэлт унинг гапини бўлди.

— Кимга қанақа от кераклигини мен ўзим биламан. Пиёда юриш, ҳар ҳолда отда юришдан ёмон. Галсан! Батога кул ранг ахтани ушлаб бер!

Бато Солонгога уйланганига уч йил бўлди. Биринчи йили у Лунда ишлади, сўнгра ғишт заводидаги мактабга ўтди. Утган йили кузда Цэнгелул хошунидаги мактабга инструктор қилиб тайинланди. Итгэлт Батони куёв қилибдики, у билан ҳар учрашганида уларни ўзига яқинроқ жойга кўчиб келишга қистарди. Шундан сўнг Бато халқ маорифи министрлигидан илтимос қилиб, яқин хошунга ишга ўтди. Итгэлтнинг нияти Батони бир амаллаб мактабдан узоқлаштириш эди. Янги ҳукумат Итгэлтга ўхшаганларга зарар етказмаяпти, моли дунёсига тегмаяпти. Ҳозир Итгэлтнинг ишлари янада юришиб кетди. «Ёнимда содиқ одамларим бўлса бўлгани, шунда ишим ўнгидан келаверади, лекин ақлли ҳушли йигит, ҳеч бўлмаса борини эҳтиёт қилса ҳам катта гап». Итгэлт ана шундай ўйларди. Бироқ Бато бошқа хаёлда эди. Итгэлт Батони хўжалик ишларига қизиқтиролмагандан кейин ундан ҳафсаласи пир бўлди.

Итгэлт ўтган қишда Цэнгелул мактаби ўқувчиларига гўшт етказиб бериб туришга шартнома тузди. Гўшт олий сифат бўлиши керак эди. Итгэлт кеч кузда эти бориб устухонига ёпишган қоқ суяк, қишга борганда барибир ҳаром ўладиган ўн бешта сигирни сўйиб, терисига ўради-да, музлатиб қўйди. Авваллари бундай гўштни кўклам кезлари кейинги йил она-болалик сигир ёки қулунлаган от қайтариш шарти билан камбағалларга берарди. Энди бундай гўштни мактабга топширадиган бўлди. Бато гўштни қабул қилар экан, уни кўриб нима қиларини билмай қолди.

— Дада, мактабга шунақа гўшт бериб бўладими?— деди у ниҳоят қайнатасига.— Сиз ахир пулни яхши гўшт учун олдингиз-ку!

— Нима деяпсан? Икковимиз бир ўтовдан, бир оиладан эмасмизми ахир?— дея ажабланди шунда Итгэлт.

— Биз-ку бир оиладанмиз-а, аммо мактабнинг пули давлатники, бизники эмас, жамият бойлиги. Бу масалада оила муносабатларини эътиборга олмаслик керак бўлади. Биз бу гўштни ё икки баравар арзон оламиз ёки сиз семиз гўшт олиб келинг,— деди Бато қайнатасининг гапини бўлиб.

Итгэлт Батога хўмрайиб қўйди.

— Майли, бу гўштни қайтариб олиб кетаман. Сен эсанг гўштни истаган жойингдан топиб олавер!— деди у олган ширинкомасини қайтариб берар экан. Шу кундан бошлаб қайната билан куёвнинг муносабатига совуқлик тушди. Лекин Ит-

гэлт бу можаро ҳақида ҳеч кимга гапирмади. Кўринишда Батодан жаҳли чиқмагандек бўлса ҳам алами ичида, уни еб қўйгудек эди. «Шу ҳам куёв бўлдимми? — дерди Итгэлт ҳайрон бўлиб. — Рўзгорга қизиқмаса, эрта-кеч мактабдан бери келмай болалардан қўли бўшамаса. Уз абзалига ўрганиб қолган эшакнинг ўзгинаси! Бир кун эмас, бир кун тагига сув қўйиб, Солонгони ундан ажратиб олишга тўғри келади. Мен шайтоннинг сўзига кириб бунга қизимни бериб ўтирибман! Сира янглишмасдим-у, шу масалада бошим айланиб қолди-да. Ҳечқиси йўқ, хатоимни тузатишим керак».

Бато ҳам гўшт можаросини ҳеч кимга айтмади. Аммо у қайнатасининг муомаласи ўзгариб қолганини дарровда ҳис этди. Баъзан у Итгэлтга дилидагини шартта гапиргиси келар, аммо хотинига раҳми келиб, тишини тишига қўйиб жим юрарди.

Солонго ҳам дадаси билан эри ўртасидан қора мушук ўтганини сезиб эзиларди. У дадасининг ҳам, эрининг ҳам ёнини ололмасди, Батони яхши кўрар, шу туфайли ундан хафа бўлмасди.

Шу аҳволда яна қиш ўтиб, баҳор, ундан кейин ёз етиб келди. Таътил бошлангач, Хонгор мактабга бориб Батонинг кўчишига ёрдам берди. Бато мактабга ҳар куни эрталаб отда борарди. Бундан хабардор бўлган Итгэлтнинг жаҳли чиқиб юрди. Шуниси етмай турувди, куёв тўра ҳар куни яхши от миниб мактабга борсалар-да, от бечора мактаб олдида сирилиб ётса. Бу ўртон мажбурияти қаёқдан пайдо бўлди? Итгэлт отга ачинмасди, албатта, отни у истаган одамга бериб туриши мумкин. Аммо Итгэлт Бато уни гўшздан орттирадиган катта даромаддан маҳрум қилганини сира унутолмай юрарди.

Бато ҳозир қайнатасига бир оғиз бўлса ҳам гап қайтаргудек бўлса, Итгэлт сўкиб бериши турган гап эди. Аммо куёв бу гал ҳам ўзини босди.

— Нега дадамнинг жаҳлини чиқардинг? — дея сўради Хонгор дўстидан Итгэлт жўнаб кетгач.

— Даданг бугун чап ёнбоши билан турганга ўхшайди, — деди Бато жилмайиб. — Майли, мен кетдим! — У шундай дея ирғиб отига миниб олди. Бато гўшт тўғрисида Хонгорга ҳам ҳеч нарса демади. У дўстини отасига қарши қилиб қўйишни истамас эди.

Итгэлт Хонгорнинг ўтовига кирди. Сўрэн ўчоқ олдида сут пиширмоқда эди.

— Мен Гичгэнга кетяпман, қарзларимизни ундириб келай. Сен индиндан бошлаб қўйларнинг юнгини олишни бошла, — деди у келинига.

— Жун қирқувчиларни уч кундан кейин келасизлар деб тайинлаганман Бугун Галсанни чодир олиб келишга юбораман. Кечқурун пишлоқ учун сут пишираман. Сиз ташвишланмай бориб келаверинг!

Итгэлт келинига фахр билан тикилди. У Сурэн масаласида янглишмаган экан, келини ҳозир унинг ўнг қўли бўлиб қолди. Ўзи ҳам ишлайди, бошқаларни ҳам ишлашга мажбур этади. Бойиш йўллари яхши билади. Унинг уйида бекор ўтирадиган одам бўлмайди, бирров кирган одамни ҳам ишга солади.

Ўтган йилги жун қирқишда у одамларни тўрт тўпга бўлди-да, бир қадоқ тош чой олиб келиб, ким кўпроқ жун қирқса шу одамга чой бераман, дея ваъда қилди. Шундан сўнг одамлар мукофот илинжида жонларини жабборга бериб ишлашди, шу билан жун қирқиш кунботарга яқин ниҳоясига етди.

Итгэлт бундан яхшироқ келинни орзу ҳам қилмас, ҳаммани ундан ўрناق олишга ундар эди. «Сен уни камбағал дегандинг, эси йўқ, бахт дегани улуғликда эмас, ақлда»,— дерди у Должинга доим.

Ўтган йили шаҳарда суғур мўйнасининг нархи кўтарилиб кетганди. Буни билган Сурэн кузда болаларни ёллаб отда чўлга юборди. Болалар куз бўйи унга бир неча юз суғур тутиб беришди. Итгэлт мўйналарни шаҳарга олиб бориб сотиб, анча пул қилиб олди.

«Сурэн шунчалик чаққон, уддабуронки, уйдан супринди олиб бориб ҳам пулга алмаштириб кела олади»,— дея мақтади Итгэлт.

Сурэн Итгэлтнинг ўзидан ҳам ақллироқ чиқиб қолди. У қайси ишга қўл урмасин, ҳаммасини жойига қўярди. Итгэлт келинини мақтагани сари, ўзи билмаган ҳолда унинг таъсирига берилиб кетаверди. Эндиликда Сурэн ҳатто бирон-бир масалада унга эътироз билдирган тақдирда ҳам Итгэлт дарҳол келиннинг фикрига қўшилиб қўя қоларди.

Уша куни Солонго қўй боқиш учун қирга чиқди. Ёзги осуда дамларда отда қўй боқиб юришнинг гаштини ҳамма ҳам билавермайди. Қаёққа қараманг, анвои гуллар, майсалар билан қопланган адирлар, тоза ҳаво, сокинлик.

Солонго бир неча кундан буён Батога тамаки халта тўқиш билан овора эди. Бугун у ишни ниҳоясига етказмоққа аҳд қилди-да, отни кишанлаб ўтга қўйиб юборди. Шу пайт ёнгинасидан дўрилаган овоз эшитилиб қолди:

— Қалай, қўйлар яхши ўтлаяптими?

Солонго чўчиб, бошини кўтарди; унинг рўпарасида Бадарчи турарди.

— Раҳмат, яхши ўтлаяпти. Ўзингиз яхши келдингизми?

Бадарчининг тагида чиройли саман от бўлиб, ундан ҳақ тикроқ, чиройлироқ бир жийронни жиловидан ушлаб турарди. У тўхтатганига қарамай, отлар типирчилаб, ер тепиниб безовта бўлаверишди. Шунда Солонгонинг хаёлига: «Батойимнинг ўз оти йўқ, бугунги кўк отга ўхшаган ҳар кил қирчанги отлар миниб юради. Унинг ўз оти бўлганда бундай бошини эгиб юрмаган бўларди. Бадарчининг шу отини унга олиб берсам қандай ажойиб бўларди-я!»

— Бадарчи-гуай, анови жийронингизни менга сотмай-сизми?

— Отни нима қиласан?— дея сўради Бадарчи отдан тун шар экан.

— Шунчаки битта от сотиб олмоқчиман.

— Пулини дуруст тўласанг, сотишим мумкин.— Бадарчи трубкасини олиб, Солонгонинг ёнига ўтирди-да, чекишга тушди.

— Қанча сўрайсиз?

— Рости билан олмоқчимисан?

— Ҳа, олмоқчиман.

— Майли, йигирма янчанга ола қол!

Солонго бир оз жим қолди. Назарида, қаршисидаги чиройли отлар: «Биз эгамизни ўзгартиришга тайёрмиз»,— дегандек бўлди.

— Манови узукка берасизми?— Солонго қўлини Бадарчи томон узатди.

Бадарчи узукка кўз ташлади. Каттақон тилла узук қуёш нурида ярақлаб турарди.

— Қани бармоғингдан чиқар-чи.

Бадарчи узукни олиб оғирлигини мўлжаллагандек кафтида ўйнай бошлади. «Бундай узукка икки от берсанг ҳам арзийди»,— дея хаёлидан ўтказди у.

— Оғирлиги уч центга¹ яқин.

— Йўқ, беш цен келади.

— Сен отни нима қиласан?

— Керак-да.

— Нархига келишсак, сўзимдан қайтмайман.

— Мен ҳам қайтмайман.

— Жуда ажойиб, учқур отлар. Негадир сотгим келмаяпти.

— Биттасини сота қолинг.

Бадарчи бир оз йўқ деб тургач, узукка жийрон отини берди.

¹ Цен — тахминан 4 граммга тенг оғирлик ўлчови.

У хурсанд, чунки узукнинг баҳоси отнинг баҳосидан баланд эди. Батосига от олганидан Солонго ҳам мамнун, энди у ўз отида юради.

Қўйларни уйга қайтариш пайти келгач, Солонго поданинг кетидан отини етаклаб бораверди. Дадаси бу отни қаердан олдинг, деб сўраса нима жавоб қилади? Узукни сўраса-чи? Солонго нима қиларини, дадасига қандай жавоб беришини билмасди.

Солонго йўлда жийроғни уюрга қўшиб юборди. У хотонга яқинлашиб келганда от бойлағичда бегона от бойлоғлиқ турганини кўрди. Маълум бўлишича, қайнатасининг аччиқ-тиззиқ гапларидан тўйган Бато йигирма кумуш янчанга йўрга той сотиб олганди.

Итгэлт бугун уйда йўқ эди. Кечаси Солонго Батога от сотиб олганини айтди.

— Бекор қилибсан, жонгинам. Агар даданг қўлингда узугининг йўқлигини сезиб қолса, у билан муносабатимиз яна ҳам ёмонлашиши мумкин. Бу жийрон бизга бахт келтирмайди.

— Бўлмасам Бадарчига қайтариб берайлик.

— У энди қон йиғласанг ҳам узугингни қайтариб бермайди.

— Отнинг ёнига бирор нарса қўшиб берсак-чи?

— Иккаламизни қўшиб берганинда ҳам узукни қайтариб бермайди.

— Ойимда яна битта шунақа узук бор, сўрайлик, бизга берсинлар.

— Онанг даданга қарши иш қилмайди.

— Ҳар ҳолда илтимос қилиб кўраман. Ишқилиб, Бадарчи дадамга айтиб қўймаса бўлди.

— Бадарчи айтмайди. У отини шундай қимматга сотганидан хурсанд, узукни эса мушук тирноқларини яширгандек яширади. Жийронни пулга сотиб олдик дейиш керак.

Эртаси куни эрталаб Галсан уюрни овулга ҳайдаб келди.

— Бадарчининг жийрони уюримизга қўшилиб қолибди,— деди у.

— Уни мен Бадарчидан сотиб олиб уюрга қўшиб қўйдим. Илтимос, уни менга ушлаб бер,— деди Бато.

Бато мактабга жийронни миниб кетди. У Итгэлтдан жаҳли чиқар, аммо Солонгони эслаши биланоқ хотинига нисбатан меҳри товланарди.

Солонго билан бирга бўлса ҳар қандай оғирликка ҳам чидаш мумкин. Қайнатамдан ажрасам, тирноқча ҳам ачинмайман. Унинг олдида тилимнинг қисик жойи йўқ. Мени ўзига хизматкор қилолмайди, мактабни эса барибир ташлаб кетмайман. Солонго мен билан кетади, дея ўйларди у йўл-йўлакай.

2. Зая монастыри бошлигининг каттакон ҳовлисидаги улкан соябон тагида поли баланд ишланган ўтов бор. Ўтов деворларининг кўп қисми илоҳий мазмундаги расмлар билан безалган. Ўртада Будданинг олтин безакли ҳайкали бор. Будда чордана қуриб ўтирганча тиззасига тираб олган чап қўлида каттакон қора коса тутган ҳолда тасвирланган. У кирувчиларга мулоим тикилиб туради. Ўтовда тибетнинг исли-ипорли шамлари, Хангай арчаси ёниб, хонани анвои ёқимли дудга тўлдирган. Ўтов ичи ғира-шира бўлгани туфайли бу ерда ҳамма нарса сеҳрли туюлади.

Ўтов тўрида — айиқ пўстаги ташланган каттакон каравотда монастирь бошлиғи ўтирибди.

Ўтовда ундан бошқа ўнга яқин одам бўлиб, улардан тўрттаси қавмлардан. Уларнинг орасида Бадарчи ҳам бор.

— Ҳамма келдими? — дея сўради бошлиқ, йиғилганларга бир назар ташлаб.

— Ҳа, ҳамма келди, — жавоб берди Цамба.

— Ўтов атрофига ҳам одамлар қўйилган.

— Ишончли одамларми?

— Ҳа, ўзимизнинг одамлар.

— Замон ёмон, ҳаммага ҳам ишониб бўлавермайди, буни эсдан чиқарманглар, — деди бошлиқ тасбеҳ ўгиришдан тўхтаб уни олдидаги хонтахтага қўяр экан.

— Халқ ҳукуматининг мавқеи кундан-кунга ортиб бораётгани, — дея гап бошлади шундан кейин у, — улар халқни аста-секин ўз томонига оғдириб оляпгани, биз эсак турган жойимиздан қўзғалолмай қолганимиз мутлақо аниқ. Устимизга бостириб келяптилар, монастирлар ва тайжилар солиқ тўлайдиган, ўртон хизматини ўтайдиган бўлиб қолди. Монастирларнинг шабинларга эга бўлишидек муқаддас имтиёзлар, мансаблар, унвонлар меросхўрлиги бекор қилинди. Аввалига хошун раиси номи билан амалида қолдирилган князлар сайлов пайти бутун мамлакат бўйлаб вазифасидан четлатилди. Дастлаб баъзи бирларимизни халқ партиясига қабул қилишди, бироқ бу вақтдан ютиш учун атайлаб қилинган айёрлик эди, холос. Энди Богдихоннинг яқин орада тахтдан четлатилиши аниқ бўлиб қолди, буни ҳатто эълон ҳам қилиб ўтиришмайди. Улар ҳамма ёқда ҳоқимиятни қўлга олишди, энди навбат бизга келди. Мудраб ўтираверадиган бўлсак, пачағимизни чиқариб ташлашлари ҳеч гап эмас. Биз дин, урф-одат ва анъаналар ҳимояси учун қилич кўтармоғимиз зарур. — Шундан кейин бошлиқ Халқ ҳукуматига қарши кураш методларини баён этишга ўтди.

Бошлиқнинг гапига қараганда, халқни ҳукуматга қарши

қўйиш учун биринчи навбатда, тарғибот ишлари олиб бориш керак эди. Мўғул халқи диндор халқ, ламаизм мамлакатда чуқур илдиз отган, халқ ўз қувончини ҳам, ғам-андухини ҳам ана шу дин билан алоқадор деб билади. Халқ ҳукумати буни жуда яхши тушунади, шу туфайли ҳозирча динни йўқотмай турибди. Аммо у имконият бўлди дегунча, бизга зарба бериб келмоқда. Шунинг учун ҳам биринчи навбатда, Халқ ҳукумати ва диннинг бир-бирига қаттиқ душманлигини, бири иккинчисини албатта йўқ қилиб ташламоғи зарурлигини халқ оммасига тушунтириш керак. Шундан кейин Халқ ҳукумати аратларни оқибатда чорвадан маҳрум этиб, йиртиқ чопон пролетарларга айлантиришини халққа тушунтирмоқ зарур. Учинчидан, ҳукумат Россия билан дўстона муносабат ўрнатиб, ундан ёрдам оляпти. Шунинг учун ҳам халқни Россияга қарши қўйиш керак. Бунинг учун Россиядан келаётган молларни иложи борича ёмонлаш зарур, токи халқ оммаси уларни олмай қўйсин. Шу билан бир қаторда, қуроли олиш учун Хитой ва Япония билан алоқа ўрнатиш керак. Бу вазифани бажариш учун у ерга ишончли одамлар юбориш лозим. Ниҳоят, Халқ ҳукуматига қарши бўлган бутун кучларни тўплаш ва имконият бўлди дегунча қуроли қўзғолон кўтариш керак. Динга ишонувчиларни бунинг муқаддас уруш эканлигига ишонтириш даркор.

Бошлиқ яна анча гапирди. Ҳар замон-ҳар замонда у тамаки халтасидан тамаки олиб бурнаки қилар ва қаттиқ-қаттиқ аксириб қўярди. Мана, ниҳоят у сўзини тамомлади, ўтов ичи тинчиб қолди. Бадарчи ўрnidан турди.

— Менда тўққизта милтиқ, бир неча қути ўқ бор,— деди у.— Шуларнинг ҳаммасини шу ишимизга беришга тайёрман. Бундан ташқари, Халқ ҳукуматининг баъзи вакиллари йўқотишни ўз бўйнимга олишим мумкин.

— Азизим, Бадарчи, булар ҳаммаси ёш боланинг ўйинидек гап,— деб жавоб берди бошлиқ.— Бир-иккита одамни ўлдирган билан янги тузумни йўқотиб бўлмайди. Устига-устак, бу аҳволда халқ оммаси уларни яна ҳам кучлироқ ҳурмат қиладиган бўлиб қолади. Қуролилар масаласига келганда шуни айтиш керак, тома-тома кўл бўлур, деганлар. Қуролиларни тайёр қолда сақлаб тур, яқинда керак бўлиб қолади.

— Халқ ҳукумати ҳамма ёқда мактаблар ташкил этмоқда. Динимиз учун эса бунинг кераги йўқ. Бу ишга нисбатан халқнинг ишончини йўқотиш лозим,— деди гевши-лама монастырь бошлиғига қараб.

— Жуда тўғри айтдингиз. Бу ишни зудлик билан бошла-

моқ лозим. Мактаб — диннинг бошига отилган тошдек гап,— деди монастырь бошлиғи.— Биринчи навбатда, ўзимизга маслакдошлар топишимиз лозим. Аммо буни жуда усталлик билан бажариш керак. Сал қоқилсангиз ҳам жавобгарликка тортиласиз. Қани, Цамба, Жамбал билан орангизда бўлиб ўтган гапни айтиб бер-чи.

— Жамбални ҳаммаларинг биласизлар,— деб гап бошлади Цамба.— У билан болаликдан дўстлигимиз ҳам сизларга маълум. Ҳозир у Кобдо ҳарбий округида интендант бўлиб хизмат қилади. Бу ерга келганда бир неча кун бирга маишат қилдик. У, ўз ишидан хурсанд, агар яхши хизмат қилса ҳатто генерал бўлиши ҳам мумкин эмиш. Шундай қилиб, бир кун унинг олдида Халқ ҳукуматини ёмонлаб гапириб қолдим. Шунда у менинг гапимни бўлиб: «Менинг олдимда бунақа гапларингни гапирма, мен Халқ ҳукуматининг офицериман»,— деса бўладими.

— У ишимизга тўсқинлик қилмасмикин?— дея сўради гавши-лама.

— Қўлидан келмайди. Бу ерда у ҳукуматнинг пулини ишлатиб қўйиб, ўғирланган отларни сотиб олишга мажбур бўлди. Шундан кейин мен ўртада туриб, унинг рус милтиғи ва мингта ўқини сотиб бердим. Бу милтиқ бизда турибди. Хуллас, уни тумшугидан илинтириб олганман, бир кун эмас бир кун ёрдам бериши мумкин.

Цамба шундан кейин ҳар хил мишмишлар тарқатиш ишга ёрдам бераётгани ҳақида гапирди.

— Монастирь ламалари,— деб давом этди у,— руслар шакарни эмизикли аёлларнинг кўкрак сутидан қилишади, деган миш-миш тарқатишганда, бунга ҳеч ким ишонмаса керак, деб ўйлагандим. Аммо шундан кейин аратлар шакарни камроқ оладиган бўлишди. Буни мен ўзим текшириб кўрдим.

— Булар тўғри гаплар,— дея қўшимча қилди монастырь бошлиғи,— лекин энг асосийси — ҳаммамиз муқаддас урушга тайёр туришимиз лозим. Душман кучли, қаттиқ қўл, яхши қуролланган. Унинг устидан қурол билангина ғалаба қилиш мумкин. Адолатли динимиз тарихида яхши қуролланган душманни ҳам енгган пайтларимиз кўп бўлган. Фурсат яқинлашиб қолди, тез ўртада жанг бошлаймиз. Аммо у бугун-эрта бошланмайди.

Монастирь бошлиғи қулайроқ ўтириб олди-да, ўтовдагиларга бирма-бир тикилиб чиққач, тўсатдан:

— Кимни юборамиз?— дея сўраб қолди.

— Қаёққа?

— Панчен-лама Тибетдан Хитойга қочиб ўтибди. Биринчи

навбатда, унинг олдига бориб бу ердаги ишларимиз ҳақида ахборот беришимиз лозим. Шунини ишонч билан айтишимиз мумкинки, менинг ургалик устозим Панчен-лама билан алоқа боғлабди. Панчен-лама ҳам ҳаракат бошлаш зарур, деб ҳисоблайпти. Бу топшириқни яқинда махсус чопар орқали менга хабар қилишди. Мен бу масалада Цамбани энг дуруст чопар ҳисоблайман, чегарага қадар унга Бадарчи ҳамроҳ бўлиб боради. Иккаласига оқ йўл тилаб, ўн кун давомида ибодат қиламиз. Улар ана шу ўн кун ичида йўлга чиқишлари лозим.

Монастирь бошлиғи кейинги пайтлар бутун куч-қувватини Халқ ҳукуматига қарши курашга сарфларди: У ўз тарафдорларидан иборат катта группалар ташкил этилган барча монастирлар билан алоқа қилиб турар эди. Бошлиқ ўз олдида нима бўлса ҳам Халқ ҳукуматини ағдариш вазифасини қўйганди. Бунинг учун Далай-лама билан ҳокимият талашиб, Тибетдан қувилган, ҳозирда ички Мўғулистондами, Маньчжуриядами яшовчи Панчен-лама билан алоқа қилиб турарди.

Цамбанинг ҳам, Бадарчининг ҳам бу хавfli йўлга чиққилари йўқ эди. Шу боисдан улар ҳар хил баҳоналар билан бормасликнинг иложини қидириб кўришди. Лекин ҳеч нарса ёрдам беролмади, йўлга чиқишлари ҳақида буйруқ берилганди. Монастирь бошлиғининг ўзи Панчен-ламага тибет тилида хат ёзиб берди.

Монастирь ламалари орасидаги тумов касалини йўқотиш баҳонаси билан руҳонийлар ибодат бошлаб юборишди. Ушбу маросимдан сўнг орадан уч кун ўтгач, азонда монастирдан ёнларида қўшимча от билан икки отлиқ чиқиб кетди. Булар Бадарчи билан Цамба бўлиб, улар олсис Хитой томон йўлга отланган эдилар.

3. Иссиқ ёз кунини эди. Цэнгәлул хошуни яқинидан оқиб ўтувчи Тамир дарёси лабига бир отлиқ келиб, отдан тушди-да, чўнқайиб ўтириб ювинди. Бу Эрдэнэ эди. Қуёш нурлари сувда ранго-ранг жилоланиб турарди. Эрдэнэ ювиниб бўлгач, хаёлга берилдимини ё қуёш нурларининг сувдаги жилвасига мафтун бўлдими, беихтиёр сувга тикилиб қолди.

Мана, у пешанасини тириштирди, Эрдэнэ кейинги пайтлар Халқ ҳукуматининг ўтказаетган барча ишларида очиқдан-очиқ қаршиликларга дуч келаётганди. Қаршиликлар очиқ ҳам, зимдан ҳам бўлиб турарди. Буларнинг бари асосан ламалар билан ҳуқуқ ва имтиёзларидан маҳрум қилинган кнзлар, дворянларнинг иши эканлиги аниқ эди. Улар ҳали кучли эдилар, мамлакатдаги чорванинг кўп қисми монастирь ҳамда ноёнлар қўлида бўлиб, улар Халқ ҳукуматининг ишларига баъзан очиқдан-

очиқ қаршилиқ билдиришарди. Ҳали ҳам улар қўлига қарам бўлган, уларнинг молларини боқиб тирикчилик ўтказадиган одамлар бор эди. Шу боисдан бу одамлар руҳоний ва оқсуякларга эргашарди. Чўпонлар ўз болаларини мактабга бермоқчи ёки сайловга қатнашмоқчи бўлса, хўжайинлари молларимизни қайтариб оламиз деб уларни қўрқитишарди.

Мўғулларнинг кўпчилиги бидъатчи бўлиб, ноёнлар бундан усталиқ билан фойдаланишарди. Бу масалада уларга авлиёларнинг ривоятлари қўл келарди. Уларнинг айтишича, қизил ҳукумат иблиснинг иши эмиш. Шунинг учун ҳам Мўғулистон нотинч, халқ жабр-зулм тортяпганмиш, шу сабабли Халқ ҳукуматини қўллаб-қувватламаслиқ лозим эмиш.

Ҳукумат бир неча сомонларда мактаблар очди. Лекин бу мактаблар ва ундаги ўқитувчиларга қаттиқ ҳужум қилинавергандан баъзиларига бор-йўғи ўнга яқин бола қатнарди. Бироқ ламалар шу болаларни ҳам тинч қўймай, турли олди-қочдиларни гапираверишганидан улар ҳам мактабга қатнамай қўярди. Шу боисдан мактаблар қиш пайтлари бошқа жойга кўчишга мажбур бўларди.

Эрдэнэ мактаб ишлари билан ҳам шуғулланарди. Мактабларда ўқиш ишларини йўлга қўйиш учун у арат болаларининг мактабга қатнашини таъминлаш чораларини кўрар эди. Баъзан мажбур этишга тўғри келарди.

Ёз пайти аймоқларда чорва рўйхати ўтказилди. Рўйхатга олиш натижасида чорванинг кескин камайиб кетгани маълум бўлди. Демак, чорванинг бир қисми яширилган. Князлар ва монастырь хўжалиқларининг баъзи подаларини бошма-бош санаб кўрилганда, кўпчилик чорва рўйхатга кирмай қолгани аниқланди. Бироқ камбағал аратлар ҳам молларини яширишганди.

Одамлар чорвани икки хил сабабдан яширишарди. Баъзилар бу ишни Халқ ҳукуматининг амалга ошираётган тадбирларига панд бериш ниятида қилса, бошқалар солиқни камроқ тўлаш учун яширарди. Лекин униси ҳам, буниси ҳам Халқ ҳукуматига зарар етказмоқда эди. Буларга қарши эса турли йўллار билан курашмоқ лозим бўларди.

Эрдэнэ қайта рўйхат ўтказишга қарор қилди. У Тамир соҳилидаги Цэнгәлул хошунига шу сабабли келган эди. Бошқа жойларга у ҳукуматга содиқ кишиларни юборди.

Эрдэнэ авваллари Итгәлтда қанча чорва борлигини аниқ билар эди. Лекин охириги рўйхатнинг кўрсатишича, Итгәлтнинг чорваси бундан бир неча йил илгаригига қараганда анча камайиб қолибди. Демак, Итгәлт ҳам чорвасининг бир қисминини яширибди. Қайта рўйхат ўтказганда яна алдаши турган гап.

Ундан ташқари, кейинчалик масхара қилиб қулиши ҳам мумкин. Рўйхат ишига шу ерлик одамлардан жалб этилса яхши бўларди, аммо бу ишга ҳамма ҳам рози бўлавермайди. Биров ўзига душман орттиргиси келмаса, бошқаси хўжайинининг қасосидан қўрқади, учинчи хили бундай жанжалли ишлардан нарироқ юришни маъқул кўради. Устига-устак, чорванинг қайси жарликларга, қайси ўрмонга яширилганини ҳамма вақт ҳам топиб бўлавермайди. Лекин чорвани барибир рўйхатдан ўтказиш керак. Бинобарин, бекитилган молларни топиш жуда муҳим иш, шунда бутун мамлакат бўйича қанча чорва борлиги аниқланади.

Эрдэнэ аста ўридан туриб, отига минди. Биринчи навбатда, кошун идорасига бориб, кошун раҳбарлари билан гаплашиш керак. Аммо раҳбарлардан биронтаси ҳам рўйхат якунларини нотўғри деб ҳисобламасди.

— Биронтасини ҳам қолдирмай рўйхат қилиб бўлармиди? — деди кошун партия ташкилотининг котиби Гончиг. — Ҳозирги пайтда шу қилинган ишлар ҳам жуда катта гап. Бизда баъзи бировлар чорвасини яширди, албатта. Аммо яширилган моллар унча кўп эмас.

Эрдэнэ ўйланиб қолди. Қани энди рўйхат бир кунда ўтказилса! Шунда аниқ маълумотга эга бўлиш мумкин бўларди. Аммо бунинг иложи борми? Куч етмайди!

Эрдэнэ шошилмади. Овулларга бориб, одамлар билан суҳбатлашиб кўрди. Подаларни учратар экан, у молларнинг тусини эслаб қолишга ҳаракат қиларди. Эрдэнэ Гончиг ва бошқа активистларга ҳам шундай тайёргарлик ишлари олиб боришни буюрди. Бу усулнинг ўзига хос ижобий ва салбий жиҳатлари бор эди. Нима бўлганда ҳам қандайдир тайёргарлик ишлари олиб борилмоқда эди. Аммо шу билан бирга, одамлар чорвани қайта рўйхат қилиш мўлжали борлигини ҳам тушуниб қолишганди. Шунга қарамай, Эрдэнэ биринчи овулдаёқ аввалги рўйхатга қараганда фарқ топилса, чорва эгасига жарима солиш керак, бу бошқа овулдагиларга сабоқ бўлади ва улар молларини яширмай қўйишади, дея ўйларди.

Аммо овулдагилар ҳам ўз чора-тадбирларини кўра бошладилар. Баъзи овуллар чорвасининг бир қисmini рўйхатга олиш тугалланган сомонларга ҳайдаб кетарди. Баъзи оилаларда эса эр-хотин номига ажрашиб, мол-қолни бўлишиб олишар, рўйхатга қадар олган қарзларидан чорва моллари тўлаб узилишга ҳаракат қилишарди.

Албатта, Итгэлт ҳам қўл қовуштириб ўтирмади. У чорвасининг бир қисmini бошқа сомонга ҳайдади, бошқа қисmini эса тоғлардаги пастқам жойларга яширди. Бундан ташқари, у

Галсанин бўлак қилиб, алоҳида хўжалик ташкил этди-да, улар Итгэлтнинг чорвасини ўзларининг номларига ёздиришди.

Шундан кейин хошундаги энг бадавлат оила ўрта ҳол хўжаликка айланди-қўйди.

Эрдэнэ, Гончиг ва яна икки партия аъзоси Чогчин монастыри хўжалигини рўйхат қилишга киришишди.

— Сизлар шохи узун, қўнғир хайнак бош бўлиб юрган подани рўйхатдан ўтказишни унутибсизларми?— дея сўради Эрдэнэ.

Монастирнинг хўжалик ишлари бўйича нозир ажабланиб илжайди.

— Наҳот ибодатхона шундай иш қилиши мумкин, деб ўйла-сангиз? Йўқ, сиз янглишяпсиз!

— Бугун тонгда Хайрхон тоғидаги ўрмонга ҳайдаб кетилган уурда қанча от бор эди?— деб сўради Гончиг.

Нозир иш кўнгилсиз тус олаётганини англади.

— Сизларга подаларни бир ерга тўпланг демабмидим?— деди у подачиларга мурожаат қилиб.— Шундай қилмаса, аниқ санаб бўлармиди?

— Биз билмабмиз.

Бундай жавоб олдиндан ўйлаб қўйилган эди, акс ҳолда подачилар ноқулай аҳволда қолиб, уларнинг қўлларидаги монастирь чорвасини тортиб олишган бўларди.

Лекин далил далилликгича қолаверди. Нозирнинг пешанасини совуқ тер қоплади.

— Ҳозироқ одам юбориб, ўрмонга яширган уюрни ҳайда-тиб келинг,— дея қатъиян талаб қилди Эрдэнэ.

Эрдэнэ бу хўжаликда икки кун бўлиб, рўйхатдан чорва молларини яширгани учун Чогчин монастырь хўжалигига йигирма беш бош қорамол жарима солди.

— Яхши ҳамки бу бўри Орхонга ҳайдаб кетган молларимизни билмади. Билганда борми, юз бош қорамол жарима соларди,— деди нозир енгил тортиб Эрдэнэ ва унинг дўстлари жўнаб кетишгач.

Ҳукумат вакили Чогчин монастырь хўжалигига чорвани рўйхатдан яширгани учун йигирма беш қорамол жарима солибди, деган хабар Тамир водийсига зумда тарқади. Одамлар, вакил яширилган молларни тусига қараб танирмиш, дейишарди. Бу хабарни эшитган чорвачилар қўрқиб, яширилган молларни уюр ва подаларга қўшиб қўя бошлашди.

Ниҳоят, ҳолдан тойган рўйхатчиларнинг оёғида оёқ қолмади. Баъзиларга жарима солишга тўғри келгани учун қанча-қанча сўкишлар, қарғишлар эшитишди улар. Охири рўйхатга олиш навбати Итгэлтнинг чорвасига ҳам келди.

Бато уйда бўлмай, Улан-Баторга ўқитувчилар мажлисига кетган эди. Итгэлт ҳурматли меҳмонлар учун қўй сўйиб, стол устига шиша-шиша ароқлар, қимизлар қўйди.

— Баъзи хўжаликлар, қорамолларини яшириб яхши иш қилмаяптилар. Халқ ҳукуматига қаршилиқ билдиришнинг нима кераги бор?— деди Эрдэнэ қудаси билан саломлашар экан.

— Тентаклар,— дея унинг гапини маъқуллади Итгэлт,— ҳукуматга қарши туриб бўлар эканми! Бундан ахир ҳукуматга зарар етади-ку. Менинг подаларимни ўзинг яхши биласан. Шу ўтган йиллар ичида кўпини болаларимга бўлиб бердим, ҳозир ўзимда жуда оз қолди. Фақат менинг чорвамни санагани сен келганинг ёмон бўлибди. Оғзига кучи етмайдиганлар, қудасида, Итгэлтнинг чорвасини номигагина рўйхат қилди, дея миш-миш тарқатишади. Ҳа, айтмоқчи, сўйиб ейишга мўлжалланган моллар ҳам рўйхат қилиниши керакми?— дея сўради Итгэлт.

— Ҳамма моллар рўйхат қилинади.

— Ўзим ҳам шундай деб ўйловдим.

Итгэлтнинг чорвасини кунни бўйи санашди, аммо бирон-бир қинғир иш топишолмади. Тўғри, бир кичик подани кўрсатишмаганди, Галсан, эсимдан чиқибди, деб дарров бўйнига олди. Бу аҳволни кўрган Итгэлт Галсанга мушт туширай деди. Кейин яна бир кичик сигирлар подаси рўйхатга кирмай қолгани маълум бўлди. Лекин бу масалага энди Сурэн аралашди.

— Сиз ахир дадамнинг рўзгорини бўлак қилганингизда бу молларни унга берган эдингиз-ку,— деб тушунтирди Сурэн.— Нима, эсингиздан чиқдимиз?— Шундай дея жувон қаёққадир ғойиб бўлди. Тезроқ одам юбориб дадасини огоҳлантириши керак эди-да.

Наҳот Итгэлт ҳамма чорвасини кўрсатган бўлса? Осмон ўпирилиб ерга тушса тушадикки, аммо у бундай қилмайди. Сурэнга бўлса икки дунёда ҳам ишониб бўлмайди. Бато бу ҳақда кўп гапирган эди, дея ўйлади Эрдэнэ афсусланиб. Аммо Итгэлтдан бирон-бир камчилик топиб бўлмайдигандек эди.

Итгэлт юз бош қўйни қўшни хошунга боқиб беришга топширган экан, шуни ҳам охири аниқлашди.

— Эсимда йўқ, бу қўйларни уларга мен берган эмасман,— деб тонди Итгэлт.

— Дада, буларни сиз йўғингизда мен берган эдим,— гапга аралашди яна Сурэн,— лекин бу қўйларни ўша ерда ҳисобга олишади-ку.

— Молларингизнинг сони ҳар ҳолда сиз аввал кўрсатганингиздан фарқ қиляпти. Шундай экан, сизга беш бош қора-

мол жарима солишга тўғри келади,— деди Эрдэнэ қудаси билан хайрлаша туриб.

Эрдэнэ жўнаб кетди. Итгэлт Сурэндан ўзида йўқ хурсанд эди. Мана буни келин деса бўлади, унинг учун бутун чорвани берсанг ҳам арзийди!

— Сен бўлсанг,— деди Итгэлт Солонгога қараб,— қайна-тангни бундоқ гапга кўндиролмадинг ҳам! Барибир жарима солди! Умид қилмай қўя қолсин, Итгэлт унга молларни икки қўллаб бериб қўймайди.

Чорва рўйхати тугади. Эрдэнэ хурсанд — бу сафар Цэнгәлул хошундаги чорва қарийб йигирма минг бош кўп чиқди, бир хошун учун бу катта гап эди.

4. Тамир водийсида олтин куз бошланди. Дарахт қоплаган тепалик этагидаги сайхонликка икки катта брезент чодир қурилган, унинг атрофида эса худди ўйинчоқларга ўхшаш ранг-баранг ўтовлар тикилган. Ҳамма ёқда кишанланган отлар. Баъзи чодирлар олдида гулхан ёниб, кўкимтир тутун буруқсамоқда.

Бу ерда ошиқ ўйини авжида. Бир чодир эшиги олдида тўрт киши ўтириб олиб, мўлжалга камон отиш билан овора. Ўйинчилар орқасида ярим доира бўлиб олган томошабинлар қийқириб, уларга далда беришмоқда. Тахта устида биргина ошиқ қолди, демак, мусобақа иштирокчиларининг кучи тенг, ўйиннинг бу ёғи зўр бўлади. Ўйинчилар орасида Хонгор ҳам бор. Унинг чап томонида ёши қирқларга борган бир семиз лама камондан ўқ узишга ҳозирланмоқда. Унинг орқасида ўтирган кекса киши ламанинг ўқ узишини қизиқиб томоша қиларди.

— Қани, азизим, бир ҳаракат қил, соққани уриб туширсанг бас, ютуқ сеники бўлади!— дея илтимос қилди у ламадан.

Лама камондан ўқ узди.

— Эҳ, аттанг, сал бўлмаса тегувди-я!— деб қичқирди кекса киши.

Энди ўқ узиш навбати Хонгорга келди.

— Командамиз тақдири сенинг қўлингда, йигитча,— деди рақиблар командаси томонини олаётган норғул бир киши.

Хонгор илжайиб қўйди-да, ўқ узди. Ўқ ошиққа қарсиллаб тегиб, уни тахтадан тушириб юборди. Оломон Хонгорни олқишлай кетди.

— Ёшлигимда мен ҳам мўлжалга шунақа урардим.

— Балли, жуда мерган экан!

— Ўқдек учуриб юборди-я!— дея Хонгорни мақтай бошлашди томошабинлар.

— Майли, охириги нишонни қўямиз,— деди ҳалиги кекса

киши қўйнидан бир қутича гугурт олиб тахта устига қўяр экан.

Чодир атрофи одамга тўлиб борарди, икки команда ўртасидаги кучли жангни ҳамма ҳам томоша қилгиси бор эди. Учта одам нишонга уролмади. Хонгорнинг навбати келди. У анчагача мўлжаллаб туриб ўқ узди. Гугурт қутича учиб кетди. Оломон қийқириб юборди.

— Мана буни мерган деса бўлади, у доим шу ерда ўйнаши керак экан, бунақа йигитни ҳар қандай команда ҳам жон-жон деб қабул қилади.

— Кеча ҳам нишонга аниқ урган эди, бир лама билан беллашганини кўргандим.

Хонгор одамларнинг мақтовидан мамнун жилмайиб қўйди.

— Нишонга жуда аниқ урар экансан!— деди Хонгорга бир таниш лама.

— Омад келса, доим ютаверар экансан. Бугун омадим келиб турибди,— деди Хонгор бир оз мақтаниб.

— Омад деган нарсанинг кўзи кўр бўлади, ҳамма гап мўлжални аниқ олишда.

— Ҳай майли! Сен ўзинг қаерликсан? Тамирданми?

— Ҳа, ўша ерликман.

— Яшил яйлов яқинида бизларнинг одамларимизни кўрмадингми?

— Кўрмадим. Нима, анчадан бери уйингда бўлганинг йўқми?

— Ўн кундан бери. Улар ўн кун илгари яшил яйловда эдилар. Ҳозир бошқа ерга кўчишибди шекилли. Дадам билан Сурэн бир ерда кўп туришни ёмон кўришади.

Хонгор уйда бир ойдан бери бўлмаганини айтишга уялди. У бутун вақтини қимор ўйнаб ўтказган эди. Хонгор кейинги пайтлар уйда кўп туролмайдиган бўлиб қолганди. Дадаси билан Сурэн ҳадеб ишдан гапиришаварарди. Наҳот иш жонларига тегмаса? Хонгор эса иш деса кўнгли озади, шунинг учун уйдан қочиб юради. Ҳали надом байрамига, ҳали қимор ўйинларига, ҳали сайр қилиб ўйнаб-кулиш мумкин бўлган таниш овулларга бораверади. Хонгор Сурэндан кўнгли совигани йўқ, ҳадеб иш устида кўраверишдан зерикди, холос. Сурэн бўлса, аксинча, ишни яхши кўради, бирон-бир масалани ўз фойдасига ҳал қилса болалардек қувонади. Бундан хурсанд бўлиб Хонгорга гапирса, у бошқа нарсаларни ўйлаб, жим ўтираверади.

Сурэн бу йил намат бостиришга раҳбарлик қилди.

— Қалай, наматларимиз яхши бўлибдими?— дея сўради у иш охирида.— Дадамларнинг айтишларича, кейинги йиллар наматларимиз бунақа яхши чиқмаган экан. Сенга ҳам бир

неча терлик тайёрлаб қўйдим. кейинроқ уларга қизил мовут сириб бераман.— Шундан кейин Сурэн мақтов эшитиш ниятида хурсанд бўлиб эрига қараб қўйди.

— Жонгинам, Сурэн,— деди Хонгор,— отни ҳадеб бир меъёрда йўргалатиб юрилаверса одам буйрак касалига мубтало бўлиши мумкин.

— Агар мен ишнинг ташвишини қилмасам, сен ошиқ ўйинингни ўйнолмай қоласан,— деди Сурэн хафа бўлиб совуққина жавоб қилар экан.— Эртага жанубий соҳилга борадиган бўлсанг, Дамбага айт, иккинчи сафар қирқилган жунни олиб келиб берсин.

Хонгорнинг бундай юриш-туриши учун Итгэлт ҳам, Сурэн ҳам унчалик койишмас эди. Тўғри, Итгэлт баъзан тўнғиллаб қўяр, аммо унинг гаплари Хонгорнинг бу қулоғидан кириб, у қулоғидан чиқиб кетарди.

Сурэн ўтган қишда ўғил туғган эди, бироқ туғилгандан бери болага Должин қараб турарди. Хонгор ўғлини яхши кўрарди, албатта. Аммо ўғли ҳам унинг дилида уйига меҳр қўзғата олмади.

Хонгор чодирдан чиқди-да, керишиб олди. «Қаёққа борсам экан? Уйга бораймикин? Отим қани?...» У от бўйлагич томон юрган ҳам эди, орқасидан кимнингдир овозини эшитиб қолди:

— Хонгор, командамиз сенинг шарафингга майхўрлик ташкил этяпти, юр!

— Уйга кетмоқчийдим...

— Эртага кетарсан. Сен охирги марта нишонга урганингда Гончиг командаси алаmidан дод деб юборай деди. Юр!

Зиёфатда барча Хонгор ҳақида гапирди. Ҳамма унинг нишонга аниқ уришини мақтарди. Бир оз кайфи ошгач, Хонгор ташқарига, тоза ҳавога чиқди. Шимоли-ғарб томондан муздек шабада эсиб турарди. Қўтондаги бўрдоқи қўйлар курсиллатиб кавш қайтаришарди. Кўкда юлдузлар ғужғон ўйнардди. Боши айланиб, юзлари ёниб турган Хонгорнинг вужудини аллақандай ёқимли ҳис-туйғулар қоплаб олганди.

Шу пайт қаршисидан қўлида икки челак билан Тэрбиш чиқиб қолди. Унинг эри Радна ўтган баҳорда армияга кетганди. Хонгор бу жувонни яхши танирди.

— Салом, Тэрбиш, тинчмисан? Ўтовларинг шу ердами?— Хонгор Тэрбишнинг шу яқинда туришини яхши билар, лекин ҳозир гап бошлашга бир баҳона керак эди.

— Бизлар-ку, яхши яшайпмиз, ўзинг қалайсан? Ўтовимиз ҳов ана! Баъзан от чоптириб ўтганингда ўтовимизга тегиб кетай дейсан-ку,— дея кулиб юборди Тэрбиш.

— Мен маст бўлиб қолдим шекилли, жуда уйқум келяпти, ўтовингга кирсам майлими?

— Лекин Сурэн билиб қолса кунингни кўрсатади-да.— Тэрбиш челақларни ерга қўйди.

— Раднадан хат-хабар келиб турибдими?

— Ҳозир у Улан-Баторда. У ерга бориб қолсанг, хотининг эсон-омон юрибди, деб қўй. Ташвишланмасин.

— Бундай қилмаганим маъқул, яна кўнглига у-бу келиб юрмасин.

— Жуда эҳтиёткор экансан.

— Эҳтиёт бўлган яхши-да.

— Майли, мен кетдим.— Тэрбиш челақларини қўлига олди.

— Тўхта, мен ҳам бирга бораман.— Хонгор аёлнинг ортидан йўлга тушди.

Эртаси куни азонда Хонгор Тэрбишнинг ўтовидан чиқиб, атрофга олазарақ қаради-да, шоша-пиша от бойлағич томон юрди. У уйига жўнамоқчи бўлди-ю, аммо боши оғриб тургани учун яқин бир овулга кириб бош оғриғи қилиб олишга қарор қилди. Кечқурун яна Тэрбишникида тунаб қолди. Лекин Хонгор Тэрбишникидан чиқиб кетаётганини бир аёл кўриб қолганди. Бир лаҳзада бутун хотонга миш-миш тарқади. Ҳеч кимга айтма, дея биттаси иккинчисини сирдан воқиф қилар, у аёл эса бу хабарни бошқа қўшни аёлга етказарди. «Ҳай, эшитдингми,— дерди аёл дугонасига,— Итгэлтнинг ўғли Хонгор Тэрбишникида тунабди. Тэрбишнинг довораклигини қаранг-а, эри эшикдан кетиши билан тешикдан ўйнаш топибди! Сен бошқа ҳеч кимга гапирма, сенга дугонам бўлганинг учун айтдим, Сурэн билиб қолса, нақ кунимизни кўрсатади».

Лекин дугонанинг, одатда, бошқа сирдош дугонаси ҳам бўлади. Шу йўсинда Хонгорнинг севги саргузашти Сурэннинг қулоғига ҳам етиб келди.

Хонгор тонг ёришганда уйқудан уйғонди. У каровотдан сакраб туриб, шоша-пиша кийинди-да, эшикка югурди.

— Қаёққа шошялсан?— деди Тэрбиш керишиб.— Ҳеч бўлмаса бир пиёла сут ичиб олгин.— Шундай дея у нозланиб кўзини қисди.— Қалай, сенга ёқаманми? Бир оз бўлса ҳам Сурэннинг эсингдан чиқардингми?

Хонгор қўл силтаб ўтовдан чиқиб кетди. Унинг кайфи бўлмаганда бу ерга кирмаган бўларди. Аҳмоқлик қилиб юрибди-да! У бир сакраб отига минди-да, уйи томон жўнади.

Кўзлари шишиб, юзлари сарғайиб кетган Хонгор ўтовга кириб келганида Сурэн қўлидаги тикаётган ишини аста четга қўйди-да, эрига қараб ўқрайди. Унинг дарғазаб вигоҳи гўё:

«Муттаҳам, саргузаштларимни билмайди, деб ўйлайсанми?» — дедигандек эди.

Хонгор ҳозир жанжал чиқишини дарҳол сездди. Авваллари хотини уни сира бундай кутиб олмаганди. У айбдорлардек бошини эгиб, нима қиларини билмай ўчоқ олдига ўтирди.

— Тамаким қаерда, билмайсанми? — дея секингина сўради у хотинидан.

— Биладан! — деб қичқирди Сурэн бир қўли билан эрининг қулогидан ушлаб, иккинчи қўли билан юзига кетма-кет шапалоқ тортар экан.

— Нима қиялсан?.. Бўлди қил... Вой!.. — Хонгор калтақдан ўзини олиб қочишга ҳаракат қилиб кўрди.

— Одамлар олдида шарманда қилмоқчи бўлдингми! Мен бунга йўл қўймайман!

— Ҳа, нима айб қилибман?

— Яна алдаяпсан-а! Тэрбиш билан нима иш қилдинг, сасиқ така! — Сурэн яна калтақлашга тушди.

Хонгор хотинининг қўлидан бир амаллаб қутулиб ўчоқ орқасига — ўтовнинг нариги бурчагига қочиб ўтди. Сурэн уни ўша ерда ҳам тинч қўймади — қўлига илинган нарсани — тоғорача борми, пиёла борми эрига қараб отаверди. Хонгор бир оз вақт чап бериб турди-ю, охири оғир шамдон юзига келиб тегди. Бир лаҳзада ўнг қовоғи мўматалоқ бўлиб, шишиб чиқди. Шундан сўнг кўнгли жойига тушган Сурэн калтақланган эрига қиё ҳам боқмай ўтовдан чиқиб кетди.

Ўғлининг келганини кўрган Итгэлт унинг олдига кирмоқчи бўлди-ю, бироқ Сурэннинг қичқирган овозини эшитгач, бу фикридан қайтди. У қўтонга бориб, гўё тозаламоқчи бўлгандек, қўлига белкуракни олди.

«Вой шайтоней, қаерларда санқиб юрган экан? Сурэн Должин эмас, нақ соқолини битталаб юлади. Лекин хотин кишининг эркак бошига чиқиб олишига йўл қўймаслик керак!» — дея ўйлади Итгэлт ўғлига раҳми келиб. Аммо ўтовга киришга барибир юраги дов бермади.

Итгэлт Сурэннинг ўтовдан чиққанини кўриб, гўё ҳеч нарсадан хабари йўқдек, қўтонни тозалай бошлади. Келинининг юзлари қизариб, кўзларида ғазаб ёниб турарди.

— Ҳа, дада, қўтон тозалаяпсизми?

— Ҳа, тозалаб қўймоқчиман. Нима гап, нега қичқирдинглар?

— Тинчлик, ичиб келган экан, бир оз тўполон қилди, — деди Сурэн ва катта ўтовга кириб, гўё ҳеч нарса бўлмагандек сут пиширишга тутинди.

Хонгор ўша кун и ўтовдан чиқмади. Унинг олдига ҳеч ким кирмади ҳам. Эртасига Итгэлт ўғлидан:

— Кўзингга нима қилди?— дея сўради.

— Утин ёраётган эдим, тараша тегиб кетди,— деб жавоб берди Хонгор.

— Эҳтиёт бўлиш керак, бунақада кўздан ажраб қолиш мумкин.

Хонгор бир-икки кун уйда ўтирди-да, кейин тўсатдан ғойиб бўлиб, бир ҳафта ўтгач, ўнтача арғумоқни ҳайдаб келди.

5. Икки киши оқ кигиз ўтовнинг эшиги тепасига «Цэцэрлик-мандал аймоқ Халқ партияси комитети» деган лавҳани осиб билан овора.

— Тўғри бўлдими? Қарагин-чи.

Ўрта ёшлардаги ориқдан келган новча эркак карироқ борди-да, кўзларини қисиб қаради.

— Тўғри.

Сочи устарада қирилган бақалоқ киши эса лабида қимтиб турган миҳни олиб, болға билан тарақлатиб қоқишга тушди. Шундан кейин у болғани қўнжигга қистирди-да, баланд овозда:

— Котиб, ёпиштириб бўлдик,— деди.

Эрдэнэ ўтовдан чиқиб лавҳага қаради.

— Осиб бўлганларингни кўряпман. Лекин лавҳанинг четини зарҳалга бўяб, сўзларини қизил рангда ёзиш керак эди-да.

— Бунчалик безакнинг нима кераги бор? Бун и ахир ибодатхонага қўйиш учун қилаётганимиз йўқ-ку,— деди семиз киши.

— Бу ерда нима деб ёзилганини биласизми?

— Менга барибир. Ўқишни билмайман,— дея кулиб юборди бақалоқ.

— Бу ерда, оғайни: «Цэцэрлик-мандал аймоқ Халқ партияси комитети», деб ёзилган.

— Шунақами! Бўлмаса четларига ёғочдан арслон ва йўлбарснинг суратини ўйиб ишлаш керак экан-да. Сиз ёзувини ёзинг!— деди семиз.

— Арслон ва йўлбарснинг нима кераги бор?— деб сўради озгин киши.

— Улар Халқ партиясининг қудратли эканидан далолат бериб туради.

— Тўғри. Келинг, ёзувини мен ёзиб бераман,— деди Эрдэнэ.

Эрдэнэ шу кунларда Цэцэрлик-мандал аймоқ партия комитетининг котиби бўлиб ишларди. У уйида жуда кам бўларди. Унинг бутун ҳаёти хошун ва сомонларга қатнаш билан ўтарди.

Бир гал у Ханундэр хошунига бориб, бир кун Тумэрникада меҳмон бўлди. Тумэр акасини қўй сўйиб меҳмон қилди. Ака-ука анча вақтгача ўз ҳукуматларининг сиёсати ҳақида гаплашиб ўтиришди.

— Мен ҳам ҳукуматимиз туфайли одамларга ўхшаб яшапман, — деди ака-уканинг суҳбатига қулоқ солиб ўтирган Улдзи. — Лекин баъзи камбағаллар нима учундир ҳеч нарсага эга бўлмадилар. Мана, масалан, Дансаран чолни олайлик. У тайжи Гонжонинг қўйларини боқади. Тайжи уни итдек ишлатади, баъзан калтаклайди ҳам. Яқинда бир озғин эчки туфайли чолни ўласи қилиб қамчилади, буни ўз кўзим билан кўрдим. Чол бечора етмишларга бориб қолган-а. — Улдзи ачинганидан бошини сарак-сарак қилиб қўйди.

— Нега у индамайди? Ҳозирги замонда батракларни калтаклаш мумкин эмас. Тайжининг қўлидан кетсин ёки хошун советига арз қилсин, — деди Эрдэнэ.

— Унда тирикчилиги нима бўлади? У шунинг орқасидан тирикчилик қилади, бошқа ҳеч вақоси йўқ. Гонжо ҳайдаб юборса оч қолиши турган гап. Чўлда қандай ҳам иш топиши мумкин, ҳукумат уни боқмайди-ку ахир! Иннайкейин яхшиликка ёмонлик қайтариш ҳам яхши эмас, худонинг қаҳрига учраш мумкин, — деди Улдзи.

— Халқ ҳукумати уни крепостнойликдан озод қилиб, эрк берди. Уни эзишадиган бўлса, қонун уни ҳимоя қилади.

— Лекин қонун деганинг билан қорнинг тўйиб қолмайди. Иш топиш эса, жуда қийин, ўғлим.

Эрдэнэ ўз аймоғига қайтиб борар экан, йўл-йўлакай шу суҳбатни эслаб кетди. Ҳа, Улдзининг гапларида жон бор. Утган йили Марказий Комитет камбағаллар аҳволини яхшилаш масаласини муҳокама қилганида қаттиқ тортишувлар бўлган эди. Баъзилар феодал ва монастырь чорвасини мусодара қилиб, уни камбағалларга, батракларга бўлиб беришни таклиф қилишди. Бошқалар бунга қарши чиқиб, чорвани мусодара қилишни ва уни яхшироқ хизмат ҳақи тўлаб, камбағалларга боқтиришни таклиф этишди. Учинчи хил одамлар умуман мусодарага қарши чиқди. Бунинг ҳали вақти келгани йўқ, мусодара қилинадиган бўлса, мамлакат экономикасига тузатиб бўлмас зарар етказиш мумкин, дейишарди улар. Эрдэнэ мусодара қилиш ва чорвани камбағалларга текинга бўлиб бериш тарафдори эди.

— Феодаллар ва монастырларнинг мулклари мусодара қилиниб, камбағалларга бўлиб берилган тақдирдагина халқни оғир аҳволдан қутқазимиз мумкин. Кўпчилик оч яшаб, бир қисм одамларнинг маъмурчиликда яшашига йўл қўйиб бериш мумкин эмас, — деди Эрдэнэ.

— Феодаллар деганда сиз кимларни назарда тутасиз?

— Барча ноён ва тайжиларни.

— Демак, озгина подасини батракларсиз ўзи боқадиган тайжилар чорвасини ҳам мусодара қилиш керак экан-да, шундайми? Ахир шундай тайжилар ҳам бор-ку.

— Бундайлари оз. Назаримда, боқиш мумкин бўлган молларни чеклаб қўйиш лозим.

— Хўш, буни қандай белгилаш мумкин?

— Бу масалани муҳокама қилиб олиш керак.

— Чорваси тайжиникига қараганда уч ҳисса кўп бўлган аратлар нима бўлади?

— Монастирь чорвасини мусодара қилишдан халқ норози бўлмасикин? Ҳали диннинг таъсири кучли-ку.

Эрдэнэ бундай саволлар олдида иккиланиб қоларди.

— Феодаллар ва монастирлар чорвасини мусодара қила-мизми, йўқми—аввал шуни ҳал қилиб олиш керак. Кўпчилик буни тўғри деб топса, ўтказиш керак деган қарорга келса, ундан кейин қандай ўтказишни ўйлаб кўрайлик,— дея таклиф этди МК аъзоларидан бири.

— Халқ ичида ламаизм динининг таъсири кучли. Шу сабабли ҳам монастирь чорвасини мусодара қилиш омманинг кучли норозилигига учрайди. Оқсуяк феодалларнинг чорвасини мусодара қилишга эса қарши эмасман, бу бошқа масала,— деди кимдир.

— Оқсуяк феодал билан руҳоний феодал ўртасида нима фарқ бор? Улар иккаласи ҳам камбағални бир хил эксплуатация қилади.

— Яхшироқ эътибор берилса, озгина фарқи бор.

— Бир тоифаси ламаларнинг ридосини кийиб юрса, бошқалари қавмларга ўхшаб кийинади — бор фарқи шунда!

— Ҳар ҳолда кўп чорвага эга бўлган ва батраклари бор аратларга қандай муносабатда бўлиш керак?

— Бу масалага чорванинг сони ва батракларнинг қанчалигининг нима дахли бор? Уларнинг ўзи ҳам аратлар-ку, ахир! Бизнинг ҳукуматимизни эса арат ҳукумати дейиш мумкин.

Муҳокама кун бўйи давом этди, аммо бу сафар бир қарорга келилмади. Ҳамма гап аввалгидек қолган бўлса ҳам, тортишувлар натижасида ҳали ўйлаб кўрилиши лозим бўлган кўпгина масалалар борлиги аниқланди.

Тумэр ҳам бу масалада ўз фикрига эга эди. У дворянларнинг чорвасини мусодара қилиш ва камбағалларга бўлиб бериш керак, дерди. Дворянлар ҳам очликнинг азобини тотиб кўрсинлар, камбағаллар ҳам бундай бир тўйиб овқат есин. Бўлмаса дворянлар яна ўзларининг эски одатларини қўмсаб,

одамларни ўласи қилиб калтаклашни орзу қилиб қолибдилар! Агар шу оддий одамлар бўлмаса, уларга шунча чорва қаёқда эди! Яна уларнинг ҳамма гуноҳлари кечирилади. Ижтимоий келиб чиқишларини суриштирадиган вақт бўлди.

Тумэр жуда содда ўйларди. Авваллари ҳар бир тайжи оқсуяк ҳисобланар, ота-бобоси ҳам, ўзи ҳам илоҳий саналиб, аратларни эзгани эзган эди. Аратлар бўлса молдек ишлаб, унинг ҳамёнини қаппайтирар, бунинг устига оғир ўртон мажбуриятлари ҳам бор эди. Лаънати тайжилар йўл юрганда ҳам аратларнинг отларидан фойдаланишар эди.

Тумэр бир сафар хошун байрамида мана бундай хунук воқеанинг шохиди бўлган эди. Кураш охирида майдонга икки кучли полвон тушди. Улардан бири гарчи крепостнойлари бўлмаса-да, тайжи авлодидан бўлиб, иккинчиси ўзига тўқ аратлардан эди. Лекин хошун князи Томбожав курашни тўхтаттириб, тайжини ғолиб ҳисоблашни буюрди. Тумэрнинг қаттиқ жаҳли чиқди, аммо у нима ҳам қила оларди? Хўш, Тумэрнинг ўзи-чи? У ҳам бир вақтлар ғирт қашшоқ эди, ҳозир эса элликдан ортиқ қорамоли бор. Бу молларни у Дулмаси иккаласи бемалол яшаш учун ўз меҳнати билан тўплади. Хўш, энди буларни ундан тортиб олиш керакми?

— Йўқ, бойларнинг чорвасини мусодара қилиб, камбағалларга бўлиб бериш керак,— деди укасининг фикрига қўшилмай Эрдэнэ.

— Ҳозир ялқовлик қилмай ишлаган ҳар қандай одам чорвага эга бўлиши мумкин. Дворянлар билан эса бир пайтлардаги қилмишлари учун ҳисоб-китоб қилиб олиш керак,— деб эътироз билдирди Тумэр.

Эрдэнэ пленумдан қайтиб келгач, бир неча кун ўтириб Марказий Комитетга феодаллар ҳамда монастырь хўжалигидаги чорвани мусодара қилиб, уни оиласидаги боқимондаларини ҳисобга олган ҳолда камбағалларга бўлиб бериш ҳақида ўз таклифларини баён этиб хат ёзди. Лекин хатига жавоб олмади.

Қишда аймақнинг жанубий районларида кучли совуқ бўлиб, ҳамма ёқни қалин қор босди. Ем-хашаксиз қолган қорамол очликдан қирила бошлади. Камбағаллар учун бу бир офат бўлиб, баъзи жойларда очарчилик бошланди. Эрдэнэ зудлик билан жанубга жўнади. Унга маҳаллий монастырь хўжаликларида озиқ-овқат запаслари борлигини хабар қилишди. У бош монастырь бошлиғи билан учрашиб, очларга дон ва ун беришни илтимос қилди. Бошлиқ рози бўлди ва аравалар келганда омборчилар ўз жойида бўлади, дея ваъда қилди.

Эрдэнэ ўтгиздан ортиқ туя тўплаб, уч кундан кейин тўрт

одам билан бош монастырь омборхонасига етиб борди. Бироқ шу пайт омборхона эшиги олдида бир неча лама пайдо бўлди.

— Булар қанақа меҳмон бўлишди?— дея истеҳзо билан сўради чорпақилдан келган бир лама Эрдэнэдан.

— Бу одамлар озиқ-овқат ортгани келишган.

— Кечирадилар, озиқ-овқатларни ким ейди?— шундай дея лама елкаларини намойишкорона ўйнатиб қўйди.

Эрдэнэ ламага бир оз тикилиб турди-да, сўнг ҳаммага му-рожаат қилиб:

— Хошунларингда одамлар очдан ўлаётганини биласизларми?— дея сўради.

— Совуқ бизнинг айбимиз билан бошлангани йўқ. У тангрининг иродаси билан бўляпти, озиқ-овқатни ўшандан сўранглар, бизда ҳеч нарса йўқ,— деди ҳалиги чорпақилдан келган лама жаҳл билан.

— Лекин биз бошлиқларинг билан келишганмиз, ахир!

— Ким билан гаплашганингниг биз учун фарқи йўқ. Яхшиликча бу ердан жўналаринг.

— Биз очлар учун озиқ-овқатга келганмиз, уни албатта оламиз ҳам,— деди Эрдэнэ қатъий оҳангда. Шундай дея у орқасига ўгирилиб эшик томон юрган эди, лама унинг елкаси-дан олди.

Эрдэнэ бир силкиниб унинг қўлидан чиқиб олганди, лама унинг йўлини тўсди.

— Эҳ-ҳе, бақувват одамга ўхшайди-ку, бир эсини киритиб қўйиш керакми, дейман буни.— Шундан кейин лама тўсатдан Эрдэнэнинг биқинига мушт туширди. Бу лама муштла-нишга уста бўлиб, одамлар унга Тўқмоқ деб лақаб қўйиш-ганди.

Эрдэнэ қўқисдан тушган муштдан мувозанатини йўқотиб, йиқилиб тушди. Лекин у сапчиб ўрнидан турди-да, ламанинг ёқасидан олиб, уни елкаси оша улоқтирди. Бошқа ламалар Эрдэнэга ташланишди. Эрдэнэга юкчилар ёрдамга келиб, муштлашиш бошланиб кетди. Аммо кучлар тенг эмасди. Эрдэнэ ҳам, юкчилар ҳам калтак еб, ҳеч нарса ундирилмай жўнаб кетишди.

Улар жўнаб кетишгач, монастырь бошлиғи пайдо бўлди. У Тўқмоқни «ишлатган усталиги» учун мақтаб қўйди.

— Улар одам тўплаб келиб қолишлари мумкин, сизлар ҳам кўпроқ тўпланиб, шай бўлиб туринглар. Агар ўша Эрдэнэ олдимга яна келадиган бўлса, буларга кучим етмайди, деб баҳона қиламан. Аммо уришга уринглар-у, ўлдириб қўйманглар. Акс ҳолда аскарлар келиб кунимизни кўрсатиши мум-кин,— дея насиҳат қилди бошлиқ.

Овулга етиб боргач ҳам Эрдэнэнинг газаби босилмади.

— Туяларни тарқатманглар. Ҳозир яна қайта борамиз,— деди у маузерини олар экан.— Аблахлар, одамлар очдан ўляпти-ку, булар бўлса... Бу озиқ-овқатлар ҳаммаси аратлардан тортиб олинган! Қани, жўнадик, тезроқ!— у туясини чўктириб миниб олди.

— Мен бормайман, ўлдириб қўйишлари мумкин,— деди юкчилардан бири.

— Ҳукумат номидан боришни буюраман!— дея қичқирди Эрдэнэ.

Карвон яна монастырга етиб келди. Омбор олдида ламалар яна ҳам кўпайиб кетганди.

— Овқатни дарров еб бўлишибди, нима бало, гўшти кам эканми?— дея кесатди Тўқмоқ. Ламалар хахолаб кулишди.

Эрдэнэ маузерини чиқарди.

— Бизлар ўғри эмасмиз,— деди у дадил гапириб,— овиқ-овқатларни биз ҳукумат буйруғига асосан, бошлиқларинг билан келишиб оляпмиз. Тўппончамда ўн олти ўқ бор. Кимки йўлимни тўсса, отиб ташлайман. Омборни очинглар! Бешгача санайман, шунгача эшиклар очилмаса, амалий ишга ўтаман, билиб қўйинглар, қонун мен томонимда.— Шундан сўнг Эрдэнэ санай бошлади:— Бир... икки... уч...

Ламаларнинг башарасидаги кибр-ҳаводан асар ҳам қолмади. Эрдэнэ қуролни омборчига тўғрилаган эди, у югуриб бориб эшикни очди. Ламалар бошларини эгиб дарвоза томонга юришди.

— Қаёққа кетяпсизлар? Юкларни ким ортади? Қани, қопларни кўтаринглар!— дея буюрди Эрдэнэ.

Тез орада юклар ортилган туялар бирин-кетин монастырь ҳовлисидан чиқиб кета бошлади.

— Карвон яна келади. Аммо мен улар билан келмайман, озиқ-овқатни юклашга яна халал берадиган бўлсаларинг, аскарлар чақираман, ҳукуматга тўсқинлик қилганларинг учун жавобгарликка тортиласизлар. Тушунарлими?— деди Эрдэнэ ва яна қўшиб қўйди:— Ортишга ҳам ёрдамлашасизлар!

Эрдэнэ уйига бир неча кундан кейин қайтиб келди, у оч қолган аҳолига озгина бўлса-да ёрдами текканидан жуда хурсанд эди. Комитетда унинг номига хат келган бўлиб, хатда Эрдэнэ монастырь хўжалигининг дон ва унини қонунсиз равишда мусодара қилганликда айбланган эди. Эрдэнэга қисқа вақт ичида хатосини тузатиб, мусодара қилинган озиқ-овқатларни қайтариб бериш таклиф этилади. Сўнгра масаланинг бутун жиҳатларини тушунтириб бериш учун Улан-Баторга етиб келиш буюрилганди. Хатга Марказий Комитет секретари имзо чеккан эди.

Эрдэнэ бир неча кундан кейин ўртон отларида пойтахтга жўнади. Аммо у озиқ-овқатларни монастирга қайтариб бермади, улар оч қолган одамларга бўлиб берилган эди.

Нима бўлса бўлди, дея ўйлаб борарди йўл-йўлакай Эрдэнэ. Мен бу озиқ-овқатлардан ушогини ҳам оғзимга солганим йўқ. Халқ ҳукумати ўз халқига ёрдам бериши керак. Менинг бошқа иложим йўқ эди.

6. Олдидаги баланд пешайвони тепасига «Халқ маорифи министрлиги» деган лавҳа осиглик бир қаватли ҳаво ранг бинодан Батонинг бир ўзи чиқиб келди. У бирмунча вақт ўртасига думалоқ тахта минбар қурилган майдонга тикилиб турди.

Осмондаги паға-паға булутлар жануб томон сузиб бормоқда эди. Боғдоули чўққисини туман қоплаганди. Қуёш ортиқча қиздирмаса ҳам шаҳар ҳамон дим, турли қўланса ҳидлардан нафас олиб бўлмайди.

Куз яқинлашиб қолди, яқинда яна дарслар бошланади. Батонинг димоғи чоғ. Унинг Улан-Баторга келганига бир неча кун бўлди. Бугун у танишларни кўриб, эсдалик жойларни айланиб чиқмоқчи. Ҳозир у бир пайтлар ўқиган педагогика билим юрти томон кетяпти. Бато улкан ғиштин бинога қувонч ва ҳаяжон билан тикилди. Улар ўтовда ўқишган эди: ўшанда худди шу ерга катта ғиштин бино қурилиши ҳақида гаплар бўлган эди. Орадан тўрт йил ўтибди. Вақтнинг тез ўтишини қаранг.

Бино ичидан болалар кетма-кет чиқиб турарди. Бато улар орасида биронта ҳам танишини учратмади. Бу ерда ҳаммаси янги одамлар бўлса керак, чунки орадан қанча вақт ўтиб кетди! Тўрт йил-а! Ҳазил гапми! Ҳар ҳолда улар биринчилар бўлишганди. Жаргал ҳозир қаерда экан?

Бирдан ўқ овози эшитилиб қолди. Бато чўчиб тушди. Э, тўп отар вақти бўпти-да! Бато жилмайиб қўйди, у бир пайтлари туш маҳали мўйловдор қоровулга тўп отишга ёрдамлашгани борарди.

Хоягнинг олдига ҳам кириш керак, унинг ўтовни дарё ёқасида — Дунжингарав ибодатхонасининг жануб томонида.

Бугун маориф министрлигида Бато ўзининг Таряат мактабига мудир этиб тайинлангани ҳақида буйруқ олган. У аввалги ишлаётган мактабида қолгиси бор эди, аммо буни айтгани юраги дов бермади. Таряат мактабидаги ишлар қониқарсиз деб топилгач, аҳволни яхшилашни Батога топширишди. Мактабга тайжи Гомбо мудирлик қилган экан, у ишни бўшаштириб юборгани учун вазифасидан бўшатишди. «Сен асли аратсан. Шу сабабли ҳам аратларнинг болаларини ўқитишни се-

вимли ишим деб ҳисоблашинг, мактабни илғор мактабга айлантиришинг керак», — деди унга министр. Шундан сўнг Бато янги ишга боришга рози бўлди.

Бато пойтахтдан ҳаммага совға-саломлар олди! Солонгога бир кийимлик шоҳи, онасига эса жужун харид қилди. У дадасини ҳам эсидан чиқармади — унга яхши хуржун сотиб олди. Бато бир неча кунни мактаб учун ўқув қуроллари олишга сарфлаб, кейин уйга қайтмоқчи эди. Ўқув қуролларини харид қилиши учун у икки кун вақтини сарфлади. Дарсликлар, дафтар, қалам, бўр, ручка, перо — буларнинг ҳаммаси бир арава юк бўлди. Шундан сўнг йигит битта ҳўкиз арава ёллади-да, ўзи ўртон отида йўлга тушди. У уйига етиб боргач, биринчи навбатда Солонгога олиб келган совғасини топширди. Солонго хурсанд бўлиб совгани онасига кўрсатди.

— Нима бало, бунини йўлдан топиб олибдими? — дея кесатди Должин.

— Нега унақа дейсиз, ранги яхши, гуллари ҳам чиройли, ялтирашини қаранг, — дея жавоб қилди ранжиб Солонго.

— Даданг нима дедилар? — сўради Бато хотини онасининг олдидан қайтиб-жиргач.

— Дадам уйда йўқ эканлар. Совғанг оймларга жуда ёқди. — Шундай дея Солонго бирдан кулиб юборди.

— Мени Таряат мактабига мудир қилиб тайинлашди. Яқин кунларда кўчишимиз керак.

— Кўчишимиз мумкин эмас!

— Ишга тайинлашганидан кейин боришим керак-да.

— Дадам бу ишга рози бўлмайди, Бато.

— Сен розимисан? Сен рози бўлсанг бўлди. Халқ, хотин уругидан узоқроқ бўлгани яхши, деб бекорга айтмаган. Иккаламиз улардан узоқроқ алоҳида турганимиз маъқул. Бўлмаса, қайнатам билан чиқишолмай жиққамушт бўлаверамиз. Ўзимизга ёмон бўлади.

— Сен билан истаган жойингга боришим мумкин, лекин дадам билан айтишгим йўқ. Сен у билан яхшиликча гаплашиб кўр.

Ўша куни кечқурун Итгэлт маст бўлиб келди. Бато уни очиқ чехра билан қарши олиб, қўлтиғидан суяб отдан туширди. Утовга киришгач, пойтахтга қилган сафари ҳақида гапириб берди.

— Мени Таряат мактабига мудир қилиб тайинлашди. Солонго билан тез кунлар ичида ўша ерга кўчиб боришимиз керак, — деди Бато қайнатасини курсига ўтқазар экан.

Итгэлт лабини тишлаб, куёвига қаради.

«Аҳмоқ экансан, Бато. Наҳот Итгэлт ёлғиз қизини бир гадога қўшиб жўнатса?» — дерди унинг кўзлари.

— Бахтимиз сизнинг қўлингизда,— деди Бато гурурини бо-
сиб, ялингансимон.— Солонго бир ўзи бу ишга журъат этол-
майди. Сиз менсиз, мен эсам сизсиз ҳам тирикчилигимиз ўта-
ришини яхши тушунаман. Илтимос, Солонгога жавоб беринг.
Мен қизингизни яхши кўраман, унга ёмонликни раво кўрмай-
ман.

Батонинг гаплари Итгэлтга мутлақо ёқмади. Унинг кўзла-
рида нафрат учқунлади.

— Менинг чорвам,— деб гап бошлади у,— фақат менингни-
на эмас, болаларимнинг ҳам мулкидир. Ҳатто давлатга фойдаси
бор буни. Солонго уларга кўз-қулоқ бўлиб юрса, ҳаммамизнинг
ҳам фойдамиз. Гапнинг очигини айтсам, сен унга тўғри кел-
майсан, йўлларингиз бошқа-бошқа. Солонго чорванинг ичида
туғилиб ўсган. Шунинг учун ҳам унинг қадрига етади. Сен
эсанг қорамолдан жирканасан, чунки зиёлисан. Менинг авло-
димда овчи ҳам, чорвадор ҳам, ҳатто гадо ҳам бор эди, аммо
зиёли бўлмаганди. Шу сабабли ҳам иккалангизнинг тақдиринг-
из бошқа-бошқа,— дея гапини тугатди Итгэлт.

— Солонго менинг қонуний хотиним, шу сабабли ҳам мен
билан бирга бўлиши керак. Бундан ташқари, унинг ҳомиласи
бор.

— Сен уни эски ҳокимият пайтидаги каби ўзингга чўри қи-
либ олмоқчимисан? Энди бунақаси кетмайди!

— У менинг хотиним, яқинда боламнинг онаси бў-
лади.

— Лекин у менинг қизим ҳам бўлади!

— У биринчи навбатда инсон. Инсон эса ўз тақдирини ўзи
белгилаш ҳуқуқига эга бўлди.

— Солонго!— дея қичқирди Итгэлт.— Бу ёққа кел!

Ўтовга Солонго кириб келди. У ғазабининг зўридан ҳатто
ёноқларига қадар титраб турган дадасининг турқини кўргач,
аҳвол чатоқлигини тушунди.

— Қани ўтир-чи, қизим!— деди кутилмаганда юмшоқлик
билан Итгэлт.

Итгэлт бу сафар Солонгодан: ота-онамдан ажраб, мол-ҳолли-
ни ташлаб Батонинг кетидан кетмайман, деган жавоб олишга
қатъий қарор қилганди. Бу ўринда ширинсуханлик иш бериши
мумкин. Яқин-яқинларгача у Солонгони фақат койиб юрарди,
ҳозир бошқача усул қўллашга қарор қилди.

— Қулоқ сол, қизим,— дея гап бошлади Итгэлт,— Хонгор-
нинг бўлак бўлганини биласан, энди бизга унинг фойдаси те-
гмаса керак. У ўйинқароқ бир йигит. Қўйилиб қолганда ҳам
унинг бирор фойдаси тегади, дейиш қийин. Ёлғиз суянчим
сенсан. Сен ҳам бизни ташлаб, эринг билан кетмоқчимисан?

Хонгор билан сенга мол-давлат йиғаман деб сира тиниб-тинчимадим. Энди буларни нима қиламан? Шамолга совураманми?

Солонго Бато билан кетаман деганда Итгэлт нима қилиши номаълум эди. Ҳозир у ўрнидан туриб бориб, қизининг кўзларига хушомад билан тикилди.

Солонгонинг кўзларида ёш милтиради.

— Бизни бир кераксиз буюмдек ташлаб кегаверадиган бўлсанг, айт, ҳеч бўлмаганда сенинг тошбағир эканлигингни билиб қўяйлик,— деди Итгэлт.

— Йўқ, дада, мен сизларни ташлаб кетмайман,— деди секингина Солонго.

— Жавобингни қаттиқроқ айт, қизим.

Бато ҳамма гапни яхши эшитиб турган бўлса-да, бунга яна бир бор ишонч ҳосил қилиш учун хотинига яқинроқ бориб унинг кўзига тикилди.

— Мен сизларни ташлаб кетмайман,— деди Солонго баландроқ овозда.

Итгэлт Батога голибона қараб қўйди.

— Ана шунақа, оғайни,— деди у,— мактабга мудирлик қилиш учун бир ўзинг кетадиган бўлдинг.

Бато эшик томон индамай бир-икки қадам ташлади-ю, сўнгра тўхтаб, Солонго томон ўгирилди. Солонгонинг жиққа ёш кўзлари: «Бошқа иложим йўқ»,— демоқда эди. Шунда ҳам Бато хотинининг қилмишини оқлолмади.

Бато ўша кун икки кечқуруноқ жўнаб кетди.

Таряат мактаби хароба ҳолига келиб қолган эди. Каттакон ҳовлида қаттиқроқ шамол бўлса қулаб тушадиган аҳволда илма-тешик бўлиб кетган тўртта эски ўтов бўлиб, уларнинг ичида бир нечта ёғоч каравот ва синган парталар бор эди. Бу буюмларни бир мўйсафид гўлаҳ қўриқлаб ётарди. Мактабга алламаҳалда етиб келган Бато кичик бир ўтовга жой қилиб ётди. У эртасига эрта билан туриб, юз-қўлини ювди-да, мактаб хўжалиги билан танишишга киришди. Шу пайт иккинчи ўқитувчи ҳам етиб келди. Тақдирнинг тақозоси билан бу ўқитувчи Жаргал бўлиб чиқди.

— Сенинг келганингни эшитдим-у, бу ёққа югурдим. Ҳозирча бу ишларни қўйиб тур! Бир жойга борамиз. Гомбо-гуайникида катта зиёфат бўляпти,— деди Жаргал Батони қучиб. Жаргалдан ароқ ҳиди келиб турарди.

— Қайси Гомбо? Шу мактабда ишлаган одамми?

— Нималар деяпсан? У ярамас феодал билан улфатчилик қиладиган даражага борганим йўқ ҳали. Бу айтаётганим хошун кооперативининг ранси.

— Мактабинг ёмон аҳволда-ку, сен бўлсанг яна ароқхўрлик қилиб юрибсан-а! Уялмайсанми?

— Э, дўстим, кўп гапирдим бу ҳақда, фойдаси бўлмади. Энди иккаламиз биргаликда йўлга қўямиз. Бу ерлар жуда яхши.

Жаргал бу мактабга бултур келган эди, аввалига у мактаб ишларини тезроқ йўлга қўйишга ҳаракат қилди. Аммо Жаргал нимани таклиф қилса, тайжи Гомбо ҳаммасига тўсқинлик қилаверди. Бу ҳам етмагандек, тайжи хошун раиси ёрдамида Жаргални ҳайдаб юборишига оз қолди.

Жаргал Гомбо билан икки марта қаттиқ айтишди. Биринчи марта ўқувчилар грипп билан оғриганларида жанжаллашган эди. Гомбо ўшанда бир қанча ламаларни таклиф этиб, ибодат ўтказмоқчи ва шу йўсинда болаларни касалдан фориг эттирмоқчи бўлганди. Ибодатни у мактаб ҳисобига ўтказганди. Жаргал бундай ибодатга қаршилик қилишига қарамай, Гомбо ўз билганича иш юритаверди. Шундан сўнг ғазаби қўзиган Жаргал унинг ёқасидан олиб бир тортган эди, тайжиннинг ёқаси йиртилиб кетди. Можарога хошун раиси аралашиб, бошлиқни ургани учун уни қаматиб қўйишига оз қолди.

— Халқимиз диндор халқ. Агар болалар касал бўлган пайти худо йўлига ибодат ўтказилмаганда ота-оналар норози бўларди. Бундан ташқари, Гомбо мактаб мудирини, сен бўлсанг унга мушт кўтариб ўтирибсан. Шундай қилиб бўларканми? — дея танбеҳ берганди ўшанда раис.

Иккинчи тўқнашув ўтган қишда бўлган эди. Икки ўқувчи этиклари йиртилиб кетгани туфайли оёқларини совуқ олдириб қўйишди. Бунинг устига, кўпгина ўқувчилар битлаб кетди. Шундан сўнг Жаргал мактаб мудирини ўқувчиларнинг кийим-кечагига ажратилган пулни ибодатга сарфлаганликда айблади.

— Сиз атайлаб шундай қиляпсизми? Аҳмоқ одам ҳам бундай қилмайди, ахир!

— Овозингни ўчир, итвачча, бу ёғи билан ишинг бўлмасин! — деди Гомбо нафрат билан.

Жаргал Гомбога ташланиб бир зумда чўзилтириб қўйди.

Хошун раиси Жаргални икки кун қамаб қўйди. Шундан сўнг Жаргал фақат дарсини ўйлайдиган, бўш вақтларида эса шу ерлик ёшлар билан ўйин-кулги қилиб юрадиган бўлиб қолди.

Бироқ шу йил ёзда мактабга министрликдан комиссия келиб, текшириш натижасида мактаб мудирини ишдан олинди. Тез орада хошун раиси ҳам ишдан бўшатилди.

Бато бу мактабга келган кунидан бери ўзи ҳам ичмас, Жаргалга ҳам рухсат бермас эди. Улар кичик ўтовни тузатишди-да, иккита каравот қўйиб, бирга турадиган бўлишди.

Ўтовни тузатишда Батога ёрдам берган гўлах Мягмар чол бир кун:

— Бу ернинг одамлари бегоналарни ёқтирмайди, ўғлим. Буни эсингдан чиқарма, тезроқ таниш-билиш орттиришга ҳаракат қил,— деди.

— Бу ерда ишлаш оғир,— деди чолнинг гапини қувватлаб Жаргал.— Буни яқинда ўзинг ҳам билиб оласан.

Бато янги ўқув йилига тайёргарлик кўра бошлади. Биринчи навбатда, ётоқ ва ўқиш учун ажратилган ўтовлар ремонт қилинди. Шундан кейин парталар, столлар ва стулларни ремонт қилишга киришишди. Бундан ташқари ўқувчиларга озиқ-овқат тайёрлашнинг ташвишини ҳам қилиш лозим эди.

Ўтовларни тезда ремонтдан чиқаришди. Шу атрофда яшовчи аёллар кигизларни ямаб, ўтов керагаларини бёглаш учун чилвир эшишди. Парталарни Тарят корхоналаридан бирида ишловчи рус дурадгори тузатиб берди. Унга Жаргал ва кооператив бухгалтери Дашилар қарашиб туришди.

Бу ишлар битгач, ўқувчиларни йиғи бошлашди. Маориф ми-нистрлиги мактабдаги ўқувчи болалар элликтадан кам бўлма-лиги керак, дея кўрсатма берганди. Утган йили мактабга ўттиз икки бела кирган эди, ўқув йилининг ярмига борганда ўнтаси кетиб қолиб, охирида эса мактабни жами бўлиб тўққизтагина бола битирганди.

— Бизда нима бўлса ҳам элликта бола бўлиши керак, тўғ-римини Жаргал?— деди Бато.

— Бу ҳақда бошқа гап ҳам бўлиши мумкин эмас! Аммо ота-оналар болаларини мактабга беришни унча ёқтирмайди-лар. Уларни мажбур қилиш керак бўлади. Лекин, бошқа жи-ҳатини олганда, болаларни мактабга мажбур қилиб олиб кела-сану, улар барибир қочиб, тарқаб кетади,— деди Жаргал ҳаф-саласи пир бўлиб.

Бато ва Жаргал овулларни ўзаро бўлиб олиб, хошун беш-қармасининг ёзма кўрсатмаси билан ўқувчилар йиғгани жой-ларга жўнаб кетишди. Болаларини ўз хоҳиши билан мактабга берадиганлар кам эди. Кўпчилик ота-оналар турли баҳоналар-ни рўкач қилиб, болаларини мактабга бермасликнинг ҳаракати-ни қилардилар.

— Болангизни мактабга юбормасангиз, ҳукумат қарорига қаршилиқ кўрсатган одам сифатида жавобгарликка тортила-сиз,— дейишарди Бато ҳам, Жаргал ҳам. Фақат шу йўл билан баъзи жойларда керагича ўқувчи йиғиш мумкин бўлди.

Баъзи ота-оналар билан кун бўйи гаплашишга тўғри ке-ларди. Ота-оналар бу елим-ёпишқоқ ўқитувчилардан қутулиш учун охири болаларини мактабга юборишга рози бўлишарди.

Бато ва Жаргал жойларда икки ҳафтадан мўлроқ юриб, бор-йўғи ўттиз олти ўқувчи йиғишди. Улар икки синф ташкил этишди-да, дарсларни бошлаб юборишди.

— Мана кўрдингми, барибир эллик ўқувчи тўплолмадик,— деди Жаргал,— лекин бу ҳали ҳолва, яқин-ўртада бу тирранчалар қочишни бошлашади.

— Зарари йўқ, ўн тўрт болани Тарят монастири шогирдларидан тўплаймиз,— деб жавоб берди Бато.

Бато қаерда ишламасин, ҳамма ерда ҳам ўқувчиларни монастирь шогирдларидан тўпларди. Аммо Тарят монастири бунга рози бўлмади. Бу ерлик ламалар ўз шогирдларига мактабга қатнашни ман этишдан ташқари, умуман, болаларнинг у ерда ўқишига қарши ташвиқот қилардилар.

Лекин Бато барибир ўз фикридан қайтмади. У ёши каттароқ ишончли ўқувчиларни тўплади-да, монастирغا юборди.

— Шогирдлар билан ўртоқ бўлиб олинглар,— деди Бато.— Уларни мактабга бошлаб келиб, бирга ўйнанглар, меҳмон қилинглар. Шундан кейин улар олдига мен ҳам бораман.

Лекин кечқурун Батонинг кўпгина ўқувчилари калтак еб келишди. Фақат тўртта ўқувчи ўз ҳамқишлоқлари билан учрашиб, мактабга бориб овқатланиб келинглар, деб таклиф қилишолди, халос.

— Мен бир бола билан учрашдим,— деди бир ўқувчи,— у билан ўйнаётган эдим, лама келиб қолиб, бунинг ўрнига муқаддас китобларни ўқи, деди-да, ёқасидан олиб эшик томон сургади. Шунда мен: «Бундай муомала қилишга ҳақингиз йўқ, сиз ўйлаган эски замонлар ўтиб кетган, бунинг учун қамоққа тушишингиз ҳам мумкин»,— дедим. Шундан кейин лама шогирдини қўйиб юборди-да, индамай жўнаб қолди. Аммо бир оздан кейин тўртта катта ёшли шогирдлар келиб мени роса дўппослашди. Мен энди у ёққа бормайман,— деди бола ниқиллаб йиғлар экан.

— Агар шогирдларни ўз томонимизга оғдириб, мактабга қабул қилсак, катта ғалабамиз бўлади. Хафа бўлиш, умидсизланиш керак эмас. Ҳар қандай курашда ҳам жасоратли ва чидамли бўлиш лозим, синфий курашда эса айниқса,— деди Бато. Шунда болалар Батодан синфий кураш нималигини сўраб қолишди.— Бир томонда—халқ, иккинчи томонда эса ноёнлар, тайжилар ва ламалар бўлса ана шу синфий кураш бўлади. Манфаатларимиз бир-бирига зид, шунинг учун ҳам курашмоғимиз лозим,— дея жавоб берди Бато.

— Утган йили овулимизда Майдар ибодатхонасининг монахи билан арат Гончиг кураш тушган эди. Уша ҳам синфий курашмиди?— деб сўради бир бола.

Икки кундан кейин мактабга бир шогирд бола келди. У бола билан Батонинг ўзи суҳбатлашиб, мактабга киришни маслаҳат берди.

— Ўзим мактабда ўқигим келади, лекин дадамдан қўрқаман,— деди шунда шогирд бола.

— Қўрқмай киравер, даданг билан ўзим гаплашаман,— деди Бато.

Бато эртасига отда шогирднинг ота-онаси олдига жўнади. Уларнинг овули унча узоқ эмасди. Бато боланинг уйига кечга яқин етиб борди-да, вақтни бекор кетказмай, тезда мақсадга ўтди. Утов эгасининг исми Дандар бўлиб, у қирқ ёшларга кирган бир киши экан. Унинг беш-ўнта қорамоли бор эди. Бола унинг ёлғиз ўғли бўлиб, ундан бошқа етти ёшли қизчаси ҳам бор экан. Дандар аввалига, бу менинг ёлғиз ўғлим, уни ламаликка ўқитмоқчиман, токи бошимга оғир кунлар тушганда ҳам, вақти соатим етганда тобутим тепасида ҳам ўзимдан чиққан лама дуойи фотиҳа қилсин, деган нијатим бор, дея ўғлини мактабга беришдан қатъиян бош тортди.

— Нима, Халқ ҳукуматига қаршимисиз?

— Йўғ-е, нималар деяпсиз? Мен ахир крепостной эдим, дунёда бизнинг тайжидан ёвузи бўлмаса керак, нақ иблиснинг ўзгинаси эди. Бутун умри кайф-сафо билан ўтарди, биз бечоралар бўлсак унинг қарзларини тўлолмай юрардик. Халқ ҳукумати туфайли ундан қутулдик. Мана, мен ҳам ўз чорвамга эга бўлдим. Ҳеч бўлмаса одамлардан қатиқ тилаб юришдан қутулдим-ку.

— Худди ана шу ҳукумат сиздан ўғлингизни мактабга беришни илтимос қиляпти. Биз унга хат-савод ўргатамиз, билимдон одам қиламиз.

— Мактабга юборардим, лекин ўлганимда тобутим устида ким дуойи фотиҳа қилади?

— Дуо қиладиган одам топилиб қолар. Бизга саводхон одамлар жуда керак. Хуллас, ўғлингизни мактабга ёзаман, келишдикми?— Бато Дандар билан гапни бир жўйга қўйиб, мактабга қайтиб кетди.

Тез орада мактабга қирқ икки бола йиғилди. Аммо ламалар мактабни тинч қўйишмади.

7. От бозор доим шовқин-сурон бўлади: одамлар бақириб-чақиривади, отлар кишнайти. Бугун бу ерда айниқса одам кўп. От етаклаб келган аратлар ҳам, жаллоблар ҳам шу ерда. Ҳамма ўзининг отини мақтайди. Майдон узра ҳукм сураётган шовқин-сурон узоқдан қулоқ солинса, худди денгизнинг шовиллашига ўхшайди.

Эрталабки қуёш терак бүйи кўтарилиб қолган. Белбоғига чарм нўхта қистириб олган Эрдэнэ бозор бўйлаб аста борарди. У кўзлари ҳорғин, алланарсаларни ўйлаб келарди.

Эрдэнэ «Цэцэрлик-мандал аймоғидаги монастырь хўжалигининг озиқ-овқатларини мусодара қилиб, Халқ ҳукумати сиёсатини бузганлиги учун» аймақ партия комитети котиблиги вазифасидан бўшатилганди. Кеча эрталаб у энг катта аймақлардан бирининг партия комитети котиби эди, кечга борганда эса ишсиз бўлиб қолди.

Эрдэнэ ўзининг ҳақлигини исботлашга уриниб кўрди. Президиум аъзоларидан баъзилари унинг ёнини олишди. Аммо Марказий Комитет секретарлари Дамбадоржи ва Жадамбалар қаттиқ туриб, Эрдэнэни вазифасидан бўшатиш ҳақидаги қарорнинг тасдиқланишига эришишди. Улар Эрдэнэ мамлакатда осойишталик ўрнатиш ва экономикани тараққий эттириш ишига катта зарар етказди, деб ҳисоблардилар. Эрдэнэнинг назарида эса, Дамбадоржи ва Жадамба нотўғри сиёсат юргизаётгандек эди. Аммо Эрдэнэни барибир жазолашди, партия аъзоси учун бу жуда оғир гап эди. Ҳар ҳолда у ҳеч қандай хато иш қилгани йўқ, Халқ ҳукумати халқ учун мавжуд озиқ-овқатнинг бир қисмини мусодара қилгани билан монастырга ҳеч бало бўлгани йўқ! Лекин қанча одам очликдан сақлаб қолинди! Наҳотки, шу иш халқ партияси сиёсатини бузиш бўлса? Бойликлар монастырлар ва монастырь хўжаликлари қўлида бўлар экан, улардан давлатга фойда эмас, зарар етади, дея ўйларди Эрдэнэ. Шундай бўлгач, назарида, уни нотўғри жазолашгандек туюларди.

Эрдэнэ ҳақидаги қарорнинг охирида: «Марказий Комитет секретари ўртоқ Жадамбага Эрдэнэга мос иш топиб бериш вазифаси топширилсин», — дейилганди.

«Ҳечқиси йўқ, Жадамба, бугун сен Эрдэнэни енгдим деб хурсанд бўлаётгандирсан. Бироқ ҳақиқатни эгсанг эгилади-ю, аммо синмайди. Яқинда съезд чақирилади, ана ўшанда съезд ким ҳақ, ким ноҳақ — муҳокама қилади. Тўғри, мен съездда бўлмайман, аммо партиядо мен каби муҳокама юритувчилар кўп. Нима бўлганда ҳам мен Жадамба олдида тиз чўкмайман», — дея ўйларди Эрдэнэ. У янги ишга тайинлашларини кутиб ўтирмади. Аввало бир от сотиб олиб, уйига жўнашга аҳд қилди. Гоҳида унинг хаёлига партия ишидан келиб, чорвачилик билан шуғуллансаммикин, деган фикр келарди. Аммо шу заҳоти ўз фикрига ўзи қарши чиқарди. Сен янги ҳокимият ўрнатиш учун олиб борилган зўр курашларда қатнашгансан. Шу курашда қон тўкдинг. Сен ярим йўлдан қайтишинг мумкин эмас. Ўзинг-

ни ҳақ деб билар экансан, демак, курашишинг керак, дея ўйларди у.

Эрдэнэ от бойлагич олдига етиб боргач, кимдир дарҳол унинг қўлидан ушлади.

— Яхши, чиройли от керак бўлса, мендан ол,— деди жаллоб хирилдоқ овоз билан.

Эрдэнэга жаллобнинг ўрта бўй, оёқлари бақувват, яғриндор ёш саман оти маъқул бўлиб қолди.

— Саманиннга қанча сўраяпсан? — дея сўради у.

— Деярли текин бўлди. Йигирма тугрик берсанг, от сеникки.

— Отингнинг баҳоси қайси ғалабаси учун бунчалик бандлаб кетди?

— От эмас, шамол — бу чопганда қанот пайдо қилиб улади, ҳар қандай отдан ўзади! Узоқ йўл унга писанд эмас, овқат демайди, эгасини йиқмайди! От олиш кўнглингда бўлса, баҳонингни айтавер, пулинг бўлса отга миндим деявер!

Эрдэнэ жилмайди:

— Демак, отимнинг сира камчилиги йўқ дегин?

— Дўстим, ҳар қандай жониворнинг ҳам камчилиги бўлади, менинг отимда ҳам камчилик йўқ эмас, овқатни кам ейди, аммо тез чопади.

Эрдэнэ яна жилмайди. Жаллоб бўлса отини мақташда давом этаверди:

— Кўзларини қара! Булар кўз эмас, яшин деявер! Сағринини қара, худди князь хотинининг сағринига ўхшайди. Эгарлаб хашаниннга миниб жўнайвер!

— Ўн тугрик!

— Мен эшак эмас, от сотяпман. Нега бунчалик ерга урасан!

Эрдэнэга бу гапга чечан жаллоб маъқул бўлиб қолди, у бир лаҳза ташвишини ҳам унутди-да, яна унинг гап оҳангида давом этди:

— Отингнинг ёлини мазаси йўқ экан. Кейин думини қара, шу ҳам дум бўлибдими, бу дум билан пашшани қандай ҳайдайди?!

— Демак, сенга от эмас, чилвир эшишга отнинг думи керак экан-да. Бошдан шундай демайсанми? Сенга думи узун, ёли текис байтал керакка ўхшайди. Мен сенга айтсам, думи узун от ёмон чопади.

— Бу гап тўғри,— дея жилмайди Эрдэнэ.— Жуда чиройли гапирар экансиз, мен буни ҳам ҳисобга оламан.

Жаллоб юракдан кулиб, Эрдэнэнинг елкасига уриб қўйди-да, бошқачароқ оҳангда гап бошлади:

— Мен жаллоб эмасман, сени алдаш ниятим ҳам йўқ. Мен Курулендан ўз отларимни сотгани келганман. Агар саманни

с ilmoқчи бўлсанг, ўн саккиз тугрик бергин-да, юганлаб кетавер. Отдан хурсанд бўласан.

— Мен ўз баҳоимни айтдим. Сиз озайтирмасангиз, мен ҳам қўшмайман,— деди Эрдэнэ қатор бўйлаб нари кетар экан. Шу пайт жаллобнинг олдига озғиндан келган, кенг елкали, ёши олтмишлардан ошган бир мўйсафид келди.

— Ҳа, ўғлим, битта-яримтасини сотдингми?

— Кўк отни ўн олти тугрикка сотдим. Ҳозир бир одам самани ўн тугрикка олмоқчи бўлди — бермадим.

— У одам отни билмас экан.

Эрдэнэ бозорда бир соатдан ошиқ айланиб юрди, аммо унга бошқа бирон-бир от ёқмади. Шундан сўнг у яна ҳаттич жаллобнинг олдига қайтиб келди.

— Дада, саманнинг харидори яна келди...

Чол Эрдэнэни кўриб, ўглининг гапини бўлди-да, қўлини узатиб кўришди.

— Салом, комиссар, мени танияпсизми ёки эсингиздан чиқариб юбордингизми?

Эрдэнэ чолни танимади, аммо эски танишлардек қўл сиқиб кўришди. У бу одам билан қаерда учрашганини эслашга ҳаракат қилиб кўрди-ю, аммо эслолмади. Улар тамаки тута-тишди.

— Мени танимадингиз-а,— деди чол хафа бўлгандек.

— Очигини айтсам, нима учундир эслолмаяпман,— дея эътироф этди Эрдэнэ.

— Мени Довчиннинг каллакесарлари осишаётганда сиз келиб, қутқариб қолгандингиз, улар тортиб олган отларимни қайтариб бергандингиз. Сиз саман отимни олмоқчисизми? Сизга уни текинга бераман,— деди чол ва жировни Эрдэнэнинг қўлига тутқазди.

— Нега энди, мен пулини тўлайман,— деди Эрдэнэ ҳамёнини чиқариб.

— Йўқ, сиздан мен пул олмайман, сиз мени ўлимдан қутқаргансиз.

— Шундай қилиш менинг бурчим эди,— деди Эрдэнэ пул санар экан.

Улар анчагача тортишиб туришди: чол отимни сизга совға қиламан дер, Эрдэнэ эса уни текинга олишни истамас эди.

— Ҳеч бўлмаса арзонроққа олинг,— дея қистади чол.

Улар охири бир битимга келишди, Эрдэнэ отни ўн тўрт тугрикка олди.

— Ҳозир қаерда хизмат қиляпсиз? Армиядами? — дея сўради чол.

— Ҳозирча ҳеч қаерда ишлаётганим йўқ, ўз юртимга кет-моқчиман, шунинг учун ҳам от сотиб оляпман.

— Бизнинг жойларга бориб қолгудек бўлсангиз, меҳмон бўлиб кетинг.

— Майли, бориб қолсам кирарман.

— Менинг исмим Дамба, ўғлимнинг оти Гомбо. Баянул хо-шунида бизни ҳамма танийди. Албатта боринг.

— Майли, йўлим тушиб қолса, албатта кираман.

Эрдэнэ эртасига ўз юрти Тамирга жўнади. Саман ҳақиқа-тан яхши от экан. Эрдэнэ яхши от олганидан хурсанд эди. Бунинг устига Дамба билан учрашуви ҳам унинг анча кўнглини кўтарди — одамлар уни ҳар ҳолда эслаб юришар экан-ку.

Эрдэнэ олти кундан кейин уйига етиб келди. Унинг келгани ҳақидаги хабар бир зумда бутун хошунга тарқади. Ёмон хабар ерда қолмайди, деб тўғри айтарканлар. Эрдэнэни кўрган тез орада Няма ҳам етиб келди. У ароқ, сутдан тайёрланган ҳар хил овқатлар, қўй гўшти олиб келди. Улар қадрдон дўстлардек учрашиб, деярли тун билан суҳбатлашиб ўтиришди.

— Сени партия котиблигидан бўшатишибди, дейишяпти. Шу гап тўғрими? — дея сўради Няма.

— Тўғри.

— Ҳечқиси йўқ. Эркак кишининг қўлида ҳам байроғ, ҳам жилов деб бекорга айтилмаган машойихлар. Энди оила қуриб, биз оз чорва сотиб олсанг, хўжалик билан шуғуллансанг бўлармиди? — деди Няма Эрдэнэга ҳамдардлик билан тикилар экан.

— Бўлади, албатта, мен учун бунинг қийинчилиги йўқ, аммо ярим йўлдан қайтиш ҳам мумкин эмас. Ёлғиз мен жабрланадиган бўлсам, бунинг ортиқча ачинадиган жойи йўқ. Аммо ҳукуматимизнинг зарар кўришига йўл қўйиб бўлмайди.

Эрдэнэ бир неча кун ўтовидан чиқмай ётди. Унинг кўнгли нотинч эди. У ўзининг гуноҳи йўқлигига аниқ ишонар ва шу боисдан Марказий Комитет жазосидан қаттиқ ранжиган эди.

Эрдэнэ бир куни бозорда Зая монастири бошлиғини учра-тиб қолди. Руҳоний истеҳзо билан кулиб, тўхтади-да, у билан сўрашиб:

— Уша сафар монастирда келганингизда, кўринишингиз йигитларга ўхшарди, энди расмана мўйсафид бўлиб қолибсиз. Монастиримизда жуда ажойиб қимиз бор, касалга шифо, дармонсизга дармон бўлади, мабодо ичгани борсангиз гоят хурсанд бўлув эдик, — деди у.

Эрдэнэ монастырь бошлиғининг башарасига қараган эди, ўзига тикилиб турган икки нурсиз кўзлар замирида макр ва ғазаб туйғусини ҳис этди.

Эрдэнэ бир кўнгли: «Шошилма, монах, суюнишга ҳали эрта»,— дея бу совуқ башарага тупуриб ўтиб кетаверай деди-ю, яна ўзини босди.

— Дунёда мўйсафидлар кўп, тақсир. Эшитишимча, сиз ҳам ўша қимиздан тотиниб юрармишсиз. Аммо билмадим, сизга унинг нафи теғармикин.

Монастирь бошлиғи қимизни яхши кўрарди. Айтишларича, у ҳар куни сал кам бир челақ қимиз ичаркан. Аммо ҳозир гап бошқа ёқда эди. Эрдэнэ ҳам бир оз қочириқ қилди, бошлиқ ҳам Эрдэнэнинг гапи қимиз ҳақида эмаслигини дарҳол тунди.

— Ҳечқиси йўқ, ўрганиб қолганман, ичгим келгунча ичавераман,— деб жавоб берди бошлиқ.

— Зарар етказса, кейин пушаймон бўлиб юрмайсизми?

— Бирор нарса деёлмайман, сира бундай бўлган эмас. Хуллас, фақир кулбамга қачон қадам ранжида қиладилар? Бир хотиржам суҳбатлашардик...

— Ҳозирча вақтим йўқ, кейинчалик вақти келиб қолар...

— Яхши, кутаман.

Бошлиқ бошини эгиб қуллуқ қилди-да, икки лама ҳамроҳлигида йўлига равона бўлди.

«Ҳечқиси йўқ, вақтинча бўлса-да, мағрурлигидан тушар. Агар ўз Халқ ҳукуматидан хафа бўлса, ундан ҳам яхши. Энди нима қилмоқчилигини билиш керак эди. Мана шунақасини қўлга тушириш керак! Бу жуда ҳам зўр ўлжа бўларди-да, эвазига юз лама берса ҳам арзирди! Балки қўлга олиш иложи бордир? Фақат тилини топиш керак»,— дея ўйларди руҳоний Эрдэнэни ўз томонига оғдирса қўлга киритадиган фойдани мўлжаллаб.

«Эрта қувоняпсан қари тулки! Халқ ҳокимияти ҳаёт экан, барибир жиловда бўласан, кейинчалик тумшугингдан илинасан»,— дея хаёлидан ўтказди Эрдэнэ монастырь бошлиғининг кучи ва авом халққа таъсирини чамалаб кўрар экан.

Эрдэнэ ўтовига қайтиб келди-ю, ҳайрон бўлиб қолди: бир неча киши у аймақ партия комитети котиби бўлиб ишлаганда қуриб беришган ўтовни бузиб, аравага ортишмоқда эди. Эрдэнэ қовоғини солди-ю, аммо ҳеч нарса демади. Партия комитетининг хўжалик ишлари бўйича мудирини Эрдэнэ билан айбдорлардек саломлашди. Унинг кўринишидан, мен буйруқни бажаряпман, холос, деган маъно уқизи мумкин эди.

— Армияга кетган ўғлимнинг ўтови Қоёднинг ҳовлисида

йиштирилган ҳолича ётибди. Агар кичкина демасангиз, қуриб берай,— деди гўлаҳ чол.

— Яхши, ҳозирча олиб тураман,— деди Эрдэнэ.

Эрдэнэ ўша куни янги ўтовда тунади. Эртасига у аймақ партия комитетига бориб, бирор ишга тайинлашларини илтимос қилди. Уни аймақ матлубот союзи инструкторининг ёрдамчиси вазифасига тайинлашди. Эрдэнэ у ерда кўпчилик унинг фикрини маъқуллашига ишонч ҳосил қилди. У одамлар билан суҳбатлашгани сари юрагининг чигали ёзилар, ўзини эркин сезар эди. Эрдэнэ ўша кезлари Марказий Комитет секретарлари Дамбадоржи ва Жадамбанинг революция туфайли ҳуқуқларидан маҳрум этилган зодагонлар ва руҳоний феодалларга нисбатан халққа қарши сиёсат юргизаётганликларини билмаганди. Бу нарса кейинроқ маълум бўлди. Улар партияни тўғри йўлдан оғдиришга, унинг революцион сиёсатини бузишга интилгандилар. Уларнинг бу уринишларига кўпчилик қарши чиқди, Эрдэнэ ҳам партия йўлини бузишга қарши курашга отланди. Янги синовлар яқинлашиб келмоқда эди.

8. Итгэлтнинг хотонида қиш хотиржам давом этарди. Унинг хонадони кундан-кун бойиб борар, шу боисдан Итгэлт зорланиш гуноҳ деб ҳисобларди. Хотон хўжалигини Сурэн бошқаради. Итгэлт бўлса кўпроқ олиб сотарлик қилар, қарзларни ундириш билан шуғуланарди. Баъзи-баъзида у овга ҳам чиқиб турарди. Утган кузда у тулки овлади, Улан-Баторга жўнаш олдидан эса бўриларга қирон келтирди. Солонгонинг ой-куни яқинлашиб қолганди.

— Кўпроқ юриб, кўпроқ ҳаракат қил, қизим, бўлмаса кўз ёришинг қийин бўлади,— дерди Должин қизига насиҳат қилиб. Солонго кўп юрар, қўйхоналарни тозалар, сигир соғар эди.

Бато жўнаб кетгач, Солонго катта ўтовда ота-онаси билан бирга яшай бошлади. Хонгор бундан ўн кунча илгари уюрни серўт яйловга ҳайдаб кетганча дараги йўқ. Ушандан буён Солонго Сурэннинг ўтовиде тунай бошлади.

Бир куни Хотонга Жаргал келиб қолди. Бато мактаб пулини олгани аймақ марказига борган Жаргалдан командировкаси тугагач, уйига кириб, хотинидан бирров хабар олиб чиқишни илтимос қилганди. Эри одам юборганидан боши осмонга етган Солонго кўзида ёш билан Жаргалдан Бато бериб юборган хатни ўқиб беришни илтимос қилди.

Шу куни кечки овқат пайти Солонгонинг дарди тута бошлади.

Эрталаб Итгэлтнинг хотонига бир инсон қўшилди—Солонго ўғил туғди.

Бато ўғил кўрганидан хурсанд бўлиб, шу заҳотиёқ хотинининг олдига жўнамоқчи бўлди-ю, аммо бир оз ўйлаб тургач, бу фикридан қайтди. Биринчидан, мактабда иши кўпайиб кетганди, иккинчидан, Итгэлт уни қандай кутиб олиши номаълум эди. Шунинг учун ҳам Жаргалдан Солонго тўғрисида роса сўраб-суриштирди.

Орадан икки ойча вақт ўтгач, Бато мактабдан қочиб кетган икки ўқувчини олиб келиш учун бир неча кунга шимолий сомонга жўнади. Қайтиб келганида уйда уни Хонгор кутиб ўтирарди. Хонгор чақалоқнинг нобуд бўлганини хабар қилгани келган экан. Батонинг кўз олди қоронғилашиб кетди. Бу нима-си ахир? У бор-йўғи икки ой ота бўлди! Яқинда ўғлимни бориб кўраман, деб қандай орзу қилган эди-я! Ўғлини ҳар куни тушида кўрарди! Ўғил давлатнинг боши, насл-насаб йўлдоши! Мана энди шундай ўғилдан ажраб қолди! Нега энди дарҳол хотинининг олдига бормади-я? Борганда, балки, бундай бўлмасмиди...

Хонгор билан Жаргал Батони ҳар қанча озугинга ҳаракат қилмасин, фойдаси бўлмади.

— Қаерга кўмдинлар?

— Дадам исм қўйишга улгурилмаган бола, урф-одатга биноан, ёнига озиқ-овқат қўшиб, қопга солинади-да, йўлга ташлаб кетилади, дедилар. Уни Урга томон борадиган катта йўлга ташлаб келдик. Кечаси бориб ўзим кўймоқчи бўлгандим, лекин аввал сенинг олдинга келишга қарор қилдим, — дея жавоб берди Хонгор.

Бато бир оз вақт жим ўтирди-да, кейин даст ўрнидан турди.

— Кетдик! Менга ўша ерни кўрсат! — деди у Хонгорга.

Икки кундан кейин Няманинг ўтовидан уч отлиқ йўлга тушди. Учалови ҳам белбоғига белкурак қистириб олганди. Биттаси эгар бошига ҳатто лом ҳам қўйиб олганди. Булар Хонгор, Бато ва Нямалар эди. Қовоғини уйиб олган Бато йўл бўйи чурқ этиб оғиз очмади.

Мана, отлиқлар қор босган тепаликдан ўтишган эди, олдинда Урга йўли кўринди. Йўл ёқасида битта қоп ётарди. Бато отдан тушди...

Улар ярим кечага борганда музлаб қолган ерда кичик бир чуқурни аранг қазиб тугатишди. Хонгор лом билан, Бато ва Няма эса белкурак билан ишлашди.

— Ўғлим, норасидани дафн этиш шартмикин? — дея сўради Няма.

— Шарт, отахон.

— Тангрининг қаҳри келмасмикин?

— Қўрқманг, ҳеч нима бўлмайди.

Боланинг ўлигини дафн этмоқчи эканликларини кундузиёқ эшитган Няма, урф-одатга биноан бундай қилиш мумкин эмас, дея эътироз билдирмоқчи бўлди. Аммо Бато ўз сўзида қаттиқ туриб олди.

Мана, гўр ҳам тайёр бўлди. Бато ўғилчасининг жасадини аста гўрга туширди, орадан бир-икки минут ўтгач, Гэзэгт тепалигида кичиккина дўнглик пайдо бўлди. Бато белбоғидан «Батонинг ўғли Чулун» сўзлари ёзилган тош тахтача олиб дўнгликка ўрнатиб қўйди.

Эртаси куни Бато тўғри Итгэлтаникига борди. У қайната-сига аччиқ-аччиқ гаплар айтиб, Солонгони ўзи билан мактабига олиб кетди.

9. Ёзнинг иссиқ кунлари эди. Батцэнгэл монастири яқинидаги ўтлоққа қурилган катта ўтов эшиги олдида қизил алвон ёпилган стол турарди. Стол ёнида турган Доржи нутқ сўзламоқда эди. У ўқтин-ўқтин бош силкитиб, пешанасига тушиб турган узун сочларини орқага ташларди.

Ўтовга кираверишдаги энли тахтага бўр билан: «Рухонийлар ва оқсуяк феодалларни йўқотамиз! Яшасин, халқ революцияси!» деган сўзлар ёзилганди. Майсазорда ўтирганларнинг кўпчилиги эркалар эди. Одамлар орқасида турган беш-ўнга аёл нотиққа қулоқ солмай, ўзаро шивирлашишарди.

Доржи феодал ва қулоқларни аямай сўкмоқда эди. Одамлар ора-сира ўзаро гаплашиб қўйишарди.

— Доржи ашаддий қизиллардан экан-ку!

— Буян кампирнинг ўғли бутунлай ақлдан озибди.

Мана, ниҳоят Доржи бир неча марта «Ура» деб қичқирди-да, жойига ўтирди.

— Ҳозир феодал ва қулоқлардан мусодара қилинган чорвани кимга қанчадан бўлиб берилишини эълон қиламиз,— деди у.

Одамлар орасида шовқин-сурон бошланди. Доржининг ёнида ўтирган хошун котиби ўрнидан туриб, йиғилганларга бир тикилиб олди-да, ўқишга тушди:

— Сомон граждани, қулоқ Итгэлтнинг батраки Нямага мусодара қилинган чорвадан олти сигир-бузоқ ва учта салт от берилсин.— Шундан кейин у чорва моллари берилган яна бир неча камбағалларнинг номларини ўқиди.

Котиб рўйхатни ўқиб бўлгач, одамлар бир оз жим бўлиб туришди-да, кейин ғала-ғовур бошланиб кетди.

— Менга бировнинг бойлиги керак эмас, текин бойлик ёқмайди менга. Шу боисдан ҳам совғангизни қабул қилолмайман,— деди Няма қўққисдан.— Раҳматлик отам қўшни ошига

қорин тўймайди, дердилар. Илтимос, менга бу молларни берманглар.

Шундан кейин Няма тўсатдан йнглаб юборди. Унинг қалбида қувонч туйғуси қўрқув билан курашмоқда эди. Уни ҳам одам ўрнида кўриб, шунча молларни текинга беришяпти-я! Аммо бировнинг бойлиги бировга юқардим.

— Уртоқ Няма чорвадан воз кечяпти, лекин мен уни бажону дил қабул қиламан. Ахир уни бизга ҳукуматимиз берапти. — Бу сўзларни ўз ҳиссасига уч сигир, уч бузоқ, қўзиси билан беш қўй ва икки от теккан Галсан гапирмоқда эди.

— Унда менинг чорвамни ҳам Галсанга беринглар. Бизда у йилқибоқарлик қилади, шунинг учун ҳам унга кўпроқ бериш керак, — деди Няма.

— Няма-гуай, нима бало, ақлдан оздингизми? Халқ ҳукумати чорвани сизга текинга берапти. Тушунайсизми? — деди кимдир.

— Ҳеч нарса олмасам ҳам ҳукуматимдан хафа бўлмайман, — деди Няма Доржигга қараб. Унинг қўрқяпгани кўзларидан шундоқ сезилиб турарди.

— Уртоқ Няма, сиз қолоқ фикрларни ёқлаясиз, бунақада ҳали феодалларни ҳам ҳимоя қилиб қолмасангиз деб қўрқаман. Агар чорвадан воз кечадиган бўлсангиз, сиз билан бошқача гаплашамиз! — деди Доржи овозини баландлатиб.

Бу гаплардан кейин ҳеч ким чорвадан воз кечмади. Няма ҳам чорва молларини олди. Аммо у молхонасидаги олти сигир-бузоқ ва уч отнинг ўзиники эканлигига анчага довур ишонгиси келмай юрди. Кейинчалик аста-секин ўрганиб, уларни яхшилаб парвариш қила бошлади.

Бўлмасам-чи, моллар ўзимники, буларни менга давлатимиз берди. Бу — ота ўз фарзандига мол-дунёсини мерос қолдиргандек ёки ака-укалар ота меросини бўлиб олгандек бир гап, дея ўйларли Няма. Бировнинг бойлиги бировга юқмайди, деган фикр қайта унинг хаёлига ҳам келмади.

— Қани, кампир, сигирларингни соғиб ол-чи, — дерди Няма ҳар куни эрталаб, ўзи ҳам унга ёрдамлашар экан. Чол ҳар бир бузоққа эркалаб алоҳида-алоҳида исм қўйиб чиқди ва уларга худди болаларидек ўрганиб қолди.

Кунлардан бир куни Няма сутдан ароқ тайёрлаш учун конуссимон қасқон сотиб олди.

— Кампир, энди ўз бўзамизни ичиб юраверамиз, — деди хотинига.

Хишиг, бўза тайёрлашни бизга ким қўйибди, эшитган одамлар кулади ахир, дея эрини бу ишдан айнатмоқчи бўлди, аммо фойдаси бўлмади.

Мана, Няманинг кўримсизгина ўтови дудбуронидан кўк тун ўрлаб чиқа бошлади, ўтовнинг ичи ачимсиқ ҳидга тўлди. Няма кечгача ўчоқ олдида гимирлаб, терлаб-пишди, аммо ишининг нагижасидан беҳад хурсанд бўлди.

Биринчи пиёладаги ароқ худолар тасвири олдига қўйилди, иккинчисини эса Хишиг эрига тутқазди. Няма одатда Янги йил кечаси киядиган эски бахмал телпагини кийиб, косани тантанали суратда қабул қилиб олди-да, бурнини торта-торта уни сиририб:

— Ё тангрим, роҳатижон-ку!— деди у титроқ товуш билан, кейин кўзларидан ёш думалади.

Чол яна бир коса бўза ичди-ю кайфи ошиб, ўтовнинг тўрига керилиб ўтириб олди.

— Уруғимизда ҳеч ким ароқ пиширган эмасди.— Няма мағрурланиб кўкрак кериб қўйди. — Раҳматлик отам ўглининг ўз ароғи борлигини кўрганида борми?— Няма хўрсинди-да, яна пиқиллаб йиғлашга тушди.

Чол тушга яқин икки кўзага ароқ тўлдирди-да, отга миниб ибодатхона томон жўнади. Ибодатхонага боргач, меҳроб олдидаги косага ароқ тўлдирди.

— Кўп йиллардан бери бўзангни ичиб келдим, мана энди қарзимни узмоқчиман,— дея шивирлади хошун ҳомийсига мурожаат қилар экан.

Няма монастирдан чиқиб, тўғри Итгэлтеникига йўл олди. Чол Итгэлтнинг хотонини танимай қолди. Авваллари бу ерларда сон-саноқсиз сигир, қўтос, йилқи, қўй, бузоқлар боқилар эди... Энди-чи... Итгэлтнинг катта ўтови яқинида тўрт бузоқ, беш тойча ва ўнтача отдан иборат уюр ўтлаб юрарди. Хотонда бор-йўғи икки ўтов кўзга чалинарди, каттаси Итгэлтеники, иккинчиси Хонгорники бўлса керак. Бир пайтлари бойнинг ўтови ёнига жон-жон деб ўтов қуриб олувчи қўни-қўшниллар ҳам кўринмасди.

«Ана холос,— дея хаёлидан ўтказди Няма.— Менинг ўтовим атрофида етти бузоқ ўйноқлаб юрган бўлса-ю, Итгэлтеники атиги тўртта бўлса, демак, замон жуда ўзгариб кетиди-да».

Няма ўтов олдидаги биттагина қозиққа отини боғлади-да, кўрқа-писа остона ҳатлаб ичкари кирди.

Итгэлт тери ошлаб ўтирган экан. Няма у билан саломлашгач, кўзадаги ароқни нарироқдаги курсичага қўйиб, кўзанинг ёнига хадак ташлади.

— Сенга дастлабки тайёрлаган бўзамдан олиб келдим. Кўп йиллар давомида тирикчилигим сеникида ўтди, ёмон яплаганим йўқ. Ичиб кўр-чи, дурустга ўхшаяпти.

Итгэлт терини нари суриб қўйди-да, мамнуният билан ароқ ва хадакни қабул қилиб олди.

— Баъзилар худди ўтовимдан илон чиққандек мендан нарироқ юрадиган бўлиб қолишди. Эркак одамнинг гоҳ омади чопади, гоҳ иши ортга кетади, аммо мен ҳозирги ҳукуматдан норози эмасман.— Итгэлт Должинни чақирди-да, Нямани ўтовнинг тўрига ўтқазди...

Итгэлтнинг чорвасини ўтган баҳор мусодара қилишган эди. Бой аввалига жуда гангиб қолди. Умр бўйи йиғган дунёсидан бир кунда ажраб ўтирса-я. Ақлга сиғмайдиган иш-ку, бу! Назарида, ақли ҳушини йўқотиб, куч-қувватдан қолгандек эди. Ушанда у қаноти қирқилган бургутга ўхшаб қолганди!

Узини овутиш, асабларини тинчитиш учун у эртадан-кечгача бирон-бир иш билан шуғулланиб юрди. У ноёнлар, тайжилар ва монастирларнинг чорвасини мусодара қилганлари тўғри, улар бу мол-дунёни пешана терлари билан топган эмаслар, бинобарин, буларга эгалик ҳам қилолмайдилар, деб ҳисобларди. Узи бўлса — бутунлай бошқа гап! Унинг авлод-аждодлари арат ўтган. Бундан ташқари, бутун мол-мулкни пешана тери ва ақл-заковати билан тўплаган. Бинобарин, унга бошқалар қатори муносабатда бўлиш мумкин эмас. Шунини ўйлар экан, Итгэлт дилида деярли барча мол-дунёсини мусодара қилган ҳукуматга нисбатан адоват ҳис этди. Аммо бу адоватни очиқ билдириши мумкин эмас, акс ҳолда бундан ҳам ёмон бўлиши мумкин. Итгэлт ана шу мазмунда иш тутарди.

Кейинчалик у янги шароитга ҳам кўникиб кетди. Ҳозир ҳам бошқаларга қараганда дурустроқ яшашим мумкин, деган хаёл билан аламдан тарқаб юраверди.

Бундан ташқари, Итгэлт баъзи нарсаларини яшириб қўйган, буни ўзидан бошқа одам билмасди. Водийнинг юқори қисмидаги ўрмонда у анча-мунча қимматбаҳо буюмлар солинган тўртта сандиқни кўмиб қўйган. Камбағал оиладан бўлгани учун Сурэн ҳам ўз ҳиссасига анча-мунча чорва олди. Хонгор иккаласи Итгэлтдан бўлак бўлиб, бошқа ерга кўчиб кетишди. Улар ҳам ўз сандиқларида кўпгина бойликларни олиб кетишди. Ҳозир Итгэлт хоҳлаган пайтида ўғлидан семиз қўй олиб сўйиши мумкин. Бутун мол-давлат Сурэнники ҳисобланар, бундан Итгэлт жуда хурсанд эди! Агар истаса Итгэлт хоҳлаган пайти пода-пода чорвага эга бўлиб олиши мумкин. Аммо Итгэлт бу ишларнинг оқибати нима билан тугагини шошилмай кутарди. У фақат ёлғизликдан эзиларди. Ахир авваллари унинг хотони доим меҳмон-излом билан тўла бўлар, ҳамма уни Итгэлт-гуай деб иззат-ҳурмат қиларди. Энди бўлса одамлар ун-

дан нарироқ юришар, баъзилар ҳатто саломлашишни ҳам йиштириб қўйган эди.

Итгэлт собиқ хизматкорнинг келганига чиндан хурсанд бўлди.

— Няманинг олдига дурустроқ дастурхон ёз,— деди у хотинига.— Қара, у ўз ароғи ва хадак билан келибди.

Должин Няманинг сахийлиги ва меҳрибонлигини мақтаб, олдига чой, овқат қўйди, эрига эса кумуш пиёла узатди.

— Яхши ароқ чиқибди!— деди Итгэлт ароқдан ичгач, лабини артаркан.— Мен ароқнинг мазасини яхши биламан. Тангри, сендан ҳаракат, мендан баракат, деган экан. Ҳар кимнинг тақдири ўз қўлида, ҳаракат қилса, тақдир кулиб боқади. Янги ҳукуматдан олган нарсаларингни эҳтиёт қил! Чорвани яхши парваришла,— деди у кумуш пиёлага ароқ тўлдириб Нямага узатар экан.

— Ҳолва деган билан оғиз чучимайди,— дея гапида давом этди Итгэлт,— сен Няма, мол-ҳолни яхши кўрадиган меҳнаткаш одамсан, уни ҳар қандай хавф-хатарлардан ҳам сақлай биласан.

Итгэлт колхоз ва коммуналарда иш юришмай, чорва қириб кетяпганини яхши биларди.

— Қани энди, ўша чорваларни менга беришса! Жониворлар бекорга нобуд бўлиб кетяпти!— дерди у. Унинг Нямага, ҳаракат қилсанг, тақдир кулиб боқади, дейишининг боиси ҳам шу эди.

— Насиҳатларинг учун раҳмат. Хўп доно одамсан-да, Итгэлт. Го хошуни бошқармасининг ёрдамчиси бўлса, молларини мусодара қилишгандан кейин Қоратоғда ўзини ўзи осиб қўйган эмиш. Гуноҳларимизни ўзинг кечир, парвардигор,— деди Няма ибодат пайтидагидек қўлларини жуфтлаб.

— Мен ўзимни ўзим осмайман...

— Бизнинг чорвамиз доим семизликдан йилтиллаб турарди. Уларники бўлса... Яқинда колхоз йилқибонини йўргангани миниб кетаётганини кўриб қолдим. Жониворнинг эти бориб устухонига ёпишибди,— деди Няма.

— Иложимиз қанча,— Итгэлт чуқур хўрсиниб қўйди.

Шу пайт тўсатдан от дупури эшитилди-ю, тезда ўтовга маст Галсан кириб келди. У сўрашиб Няманинг ёнига ўтирди. Должин унга ҳам чой қўйиб узатган эди, бироқ Галсан ичмади.

— Менинг энди ўн сигир-бузоғим, отларим, қўй-қўзиларим бор,— деди у ифтихор билан.

— Жуда яхши бўлибди,— деди Итгэлт бепарволик билан трубкасини олиб чекар экан.

— Сиз-ку яхши дейсиз, аммо анови Доржи-гуай: Итгэлт

қулоқ, әскилик талабгори, бир пайтлари сени эзар әди, деб юрибди. Лекин тўғри айтяпти. Мени чинданам оғзингга келганини аямай сўкардинг, тўғрими? Энди бўлса мени сўколмайсан, ҳақинг йўқ. Сўкадиган бўлсанг, Доржи-гуайга айтиб бераман.— Галсан овозини баландлатиб Итгэлт томонга сурилиб олди.

— Сен, Галсан, унақа валдирайверма. Биз иккаламиз Итгэлтдан яхшилик кўрсак кўрдикки, аммо ёмонлик кўрмадик,— деди Няма.

— Етим қўзи асрасанг, оғзи-бурнинг мой этар, етим бола асрасанг оғзи-бурнинг қон этар, деб чинданам тўғри айтган эканлар,— деди Должин Галсанга кўз қирини ташлаб.

— Қани, Должин, Галсанга ароқдан қуй-чи!— деди мулозимлик билан Итгэлт. Бироқ унинг кўзлари ғазабдан ёниб турарди. Шу тобда у Галсаннинг башарасига тарсаки тушириб, қувгиси келди-ю, лекин мулоҳазага борди. Ҳозир Галсанга ўхшаганларнинг қадри бор, улар олдида бироқ-бир ноҳўя гап айтсанг борми, бошинг балога қолади.

— Мени ароқ билан алдамоқчимисан! Сен гуфайли Дулма мени ташлаб кетганини унутдингми! Мени қай аҳволга солиб қўйганингни билсанми ўзи?

— Нима деб валдираяпсан? Дулмани сенга ахир ўзим топиб берганман-ку! Кўп ичиб қўйибсан, яхшиси, бу гапларни бас қилайлик,— деди Итгэлт ўрнидан туриб. Лекин у шу заҳоти яна жойига ўтириб олди. У ғазабининг зўридан бўғилиб, қизариб кетса-да, ўзини босиб турарди.

— Ҳозироқ бу ердан қорангни ўчирмасанг, бошингни уриб ёраман!— деди Должин каттакон косовни қўлига олиб.

— Кетсам кетавераман, сенлардан нима фойда. Қулоқларга ўлим!— Галсан шундай деб қичқирди-да, гандираклаганича ўтовдан чиқиб кетди.

Утов тинчиб қолди. Бир нуқтага тикилиб қолган Итгэлтнинг чакка томирлари бўртиб турарди. Должин ташвишланиб, эрига тикилар экан, кўзларида ёш пайдо бўлди, лаблари асабий титраб кетди. Няма ҳозир ўзи шоҳид бўлган воқеалардан уялгандек жимгина ўтирарди.

Эртасига Няманикига Эрдэнэ келди. Хурсандчиликларидан боши осмонга етган чол-кампир меҳмонга хадак совға қилиб, ароқ қуйиб беришди. Эрдэнэ пиёлани қўлига олиб, уларга эзгу тилаклар тилади.

— Айтганинг келсин,— деди Няма томчилаётган кўз ёшларини артар экан.

— Жуда маза бўлибди-ку!— дея Няманинг ароғини мақтади Эрдэнэ. Чол унинг пиёласига яна ароқ қуйиб берди.

— Ота-бобом умрида ароқ пиширган эмасди,— деди у,— бундай бахт менгагина nasib этди. Авваллари бировлардан қолган ароқни ичиб юрардим. Ўз ароғимга эга бўлиш тушимга ҳам кирмаганди. Энди сен бизникига тез-тез келиб тур, ароғим ҳар доим бўлиб туради.

— Кўрдингизми, Няма-гуай, замон ана шунақа ўзгариб кетди.

— Булар ҳаммаси Итгэлт туфайли бўляпти. У мени сира хафа қилган эмас. Менга беришган манови моллар ҳам уники эди. У кўпларни бахтиёр қилди.

— Демак, ароққа ҳам Итгэлт туфайли эришдим, денг? Нема унинг қўйларини боқиб юрганингизда ўз ароғингиз бўлмаганди?— деди Эрдэнэ чолга қувлик билан тикилар экан.

— Менда соғин сигир иккитадан ошган эмас, кўпинча битта бўлар, берган сути ичишга ҳам етмасди.

— Лекин янги ҳукумат даврида сигирингиз олтита бўлди-ку.

— Тўғри, лекин ҳар ҳолда сигирлар Итгэлтники-да!

— Узингизам жуда қайсар одам экансиз-да, Няма-гуай,— деди Эрдэнэ афсусланиб.— Ўша кезлари Итгэлт сизни эрталабдан кечгача ишлатгани билан номига бўлса-да, битта туёқ бермаганди.

Няма соқолини тутамлаганча хаёл суриб қолди.

— Итгэлт албатта айёр одам, аммо мен у тўғрида ёмон халғга бормайман, бундай қилиш гуноҳ,— деди бир оздан сўнг чол.

Эрдэнэ Нямага ортиқча гап уқтириб ўтирмади. Чол ҳам балки ўзича ҳақдир. У деярли бутун умри тиним билмай Итгэлтнинг чорвасини боқиб ўтди. Бундай ўйлаб қараганда, у Итгэлтдан нафратланиши керакдек туюларди. Бироқ қизи Итгэлтга келин бўлиб тушди-ю, чол ҳаммасини унутди-қўйди. Устига-устак, Няма чорвани унга Халқ ҳукумати бергани билан, булар ҳаммасига Итгэлтнинг муруввати туфайли эришдим, деб ҳисобларди. Няма ким бўлибди? Эрдэнэнинг ўзи ҳам бир пайтлари шундай деб ўйларди. Ўша кезлари Пётр, сени Итгэлт эксплуатация қиляпти, деганда Эрдэнэ дўстининг фикрига қўшилмай, у билан баҳслашган эди. Аммо Пётрнинг гаплари тўғри эканига у анча кейин тушунди. Няма бўлса буни тушунмаяпти, афтидан, ҳали-бери тушунмайди ҳам. Тушунган тақдирда ҳам бўйнига олмайди, гуноҳ қилишдан қўрқади.

— Айт-чи, Эрдэнэ, ҳукумат кимнинг чорваси кўпайиб ке-

тадиган бўлса, доим олиб қўя берадимми?— дея сўради Няма бир оз сукут сақлаб тургач.

— Ҳар ҳолда сизникини тортиб олмайди,— дея кулиб жавоб қилди Эрдэнэ.

Айтмоқчи, Эрдэнэ бу ерга қаёқдан келиб қолди? У ахир матлубот кооперацияси инструкторининг ёрдамчиси бўлиб ишларди-ку.

Эрдэнэ партия етинчи съездига Цэцэрлик-мандал аймоғидан делегат бўлиб келган эди. Съезд икки ойдан кўпроқ давом этиб, бу пайт ичида Эрдэнэ сиёсий жиҳатдан янада тобланди. Делегатларнинг кўпчилиги Дамбадорж ва Жадамба группаси йўлини танқид қилиб, қоралаб чиқди. Бу группа Мўғулистонда ламаизм чуқур илдиз отгани сабабли унга қарши чиқиб, феодалларнинг ҳам, монастирларнинг ҳам чорвасини мусодара қилиш мумкин эмас, деган фикрни илгари сурганди.

— Революция ғалабаларини мустаҳкамламоқчи бўлсак, халқ ҳаётини яхшилашимиз керак. Бунинг учун феодаллар, оқсуяклар, руҳонийлар ва қулоқларнинг мол-мулкини зўрлик билан мусодара қилмоқ зарур. Маълумки, ламаизм ҳали катта кучга эга. Аммо уни деб ўз ниятимиздан воз кечолмаймиз,— деди Эрдэнэ сўзининг охирида.

Ана шу масала устида қаттиқ тортишув бошланиб кетди. Баъзилар Эрдэнэни қувватлаб чиқишди, бошқалар эса ҳатто у билан саломлашмай ҳам қўйишди. Эрдэнэ бир неча бор сўзга чиқди. Унинг нутқи назарий хулосалар жиҳатидан ортиқча чиройли бўлмаса-да, ҳаётий фактларга асослангани учун кўпчилик уни яхши тушунар ва зўр қизиқиш билан тингларди.

Танаффус пайти Эрдэнэнинг олдида ёнида бир одам билан Жадамба келди. Эрдэнэ бу одамнинг йирик экономист эканлигини биларди.

— Сиз мамлакатимизда чорва сонини кескин камайтирмоқчи кўринасиз. Мўғулистон чорвасиз қолса аҳволимиз нима кечишини ўйлаб кўрдингизми?— дея гап бошлади Жадамба Эрдэнэга мурожаат қилиб.

— Менимча, ҳеч бир мўғул Мўғулистонни чорвасиз қолдиришни ният қилмаса керак,— деб хотиржам жавоб берди Эрдэнэ.

— Ижозатингиз билан шунини айтмоқчиманки,— дея гапга аралашди Жадамбанинг ҳамроҳи.— Ҳозир мамлакатда камбағал хўжаликлар жуда кўп, чорваси оз, берсанг ейман деганларнинг эса саноғи йўқ. Бундай оилалар гўшти жуда кам истеъмол қилади. Мабодо уларга чорва берилса борми, дарровда еб битиришади!

— Демак, сизнингча, бу одамлар доим оч юраверишлари керак экан-да?

— Уларнинг қорнини тўйғазишнинг бошқа иложини топиш керак. Мамлакатга зарар етказмайдиган усулни ишлатиш лозим.

— Мен бошқа усулини билмайман, бу ҳақида донишмандлар бош қотирсин. Мен оч одамларни кўп кўрдим, менга шунинг ўз етарли.

— Биринчи навбатда, экономикани мустаҳкамлаш керак — узоқни кўзловчи сиёсат ана шундан иборат бўлади. Сиз бўғоз сигирни сўймоқчисиз, биз бўлсак бузоқ туғилишини кутмоқчимиз.

— Жуда кўп кутдик, сигир бир неча бор туғди, аммо очлар очлигича қолаверди. Бойлигимиз ҳисобланмиш чорва озчиликнинг қўлида бўлар экан, очларнинг қорнини тўйғазиш мумкин эмас, — дея сўзини тамомлади Эрдэнэ.

Съездда Дамбадоржи ва Жадамба группаси энгилиб, раҳбарликдан четлатилди. Эрдэнэ съезддан кейин бир қанча вақт Марказий Комитетда ишлади, кейин уни Цэцэрлик-мандал аймоғига феодаллар мол-мулкини мусодара қилиш ишларини амалга ошириш учун жўнатишди. У Зая гэгэни монастирининг мол-мулкини мусодара қилиш ишига шахсан раҳбарлик қилди. Эрдэнэ бу ишни тугатгач, у Уланул хошуни партия комитетига секретарь қилиб тайинланди. Бу ерда арат хўжаликларини кооперацияларга уюштириш ишлари бошланди. Эрдэнэ партиянинг аратларни хўжаликларга қабул қилиш мутлақо ихтиёрий бўлсин, деган кўрсатмасига қатъий риоя қилган ҳолда иш тутди.

Революциянинг дастлабки йилларида маълум миқдордаги чорвага эга бўла бошлаган аратлар колхозга истар-истамас киришарди, шу сабабли аймоқ партия комитети бу ишни кучайтиришга қарор қилди ва Уланул хошунига Эрдэнэнинг қадимий таниши Доржини юборди.

Доржи дарҳол аратларни мажлисга тўплади. Мажлис бир неча кун давом этди. Доржи аратларни кооперативга киришга мажбур эта бошлади. Устига-устак, Доржи коммуна деб аталмиш бирлашмалар ташкил этиш ишини ҳам бошлаб юборди.

Эрдэнэ бунга эътироз билдириб кўрди, аммо фойдаси бўлмади. Доржи ўзининг ҳақлигига ишонар, Эрдэнэни эса революция вазифалари, унинг туб ўзгаришларини тушунмайди, деб ҳисобларди.

— Бу ерда хошун партия комитети секретари мен эканман, айтганларинг бўлмайди, жўнайберишинг мумкин, — деди Эрдэнэ.

Доржи жұнаб кетди. Аммо у тезда қайтиб келди-да, аймақ партия комитети билан келишган қолда хошун партия комитети пленумини чақирди. Доржи пленумда Эрдэнэ князь Довчиннинг хотини билан ўйнаш бўлган, у бир вақтлар оқлар армиясида офицер бўлиб хизмат қилган, унинг ёлғиз ўғли қулоқ Итгэлтнинг куёви бўлади, деб ахборот берди. Шундай экан, деди Доржи, Эрдэнэнинг хатолари тасодифий эмас, у партиядоги ўнг оқимнинг тарафдори. Шундай қилиб, Доржи Эрдэнэни хошун комитети секретарлигидан бўшатишга эришди. Эрдэнэни колхозлардан бирига бухгалтер қилиб тайинлашди. Ҳозир Эрдэнэ шаҳарга колхоз учун пул олиб келишга борган бўлиб, қайтишда Няманикига кирди...

Эрдэнэ Няманикида ётиб қолди. Няма ҳам, Ҳишиг ҳам меҳмоннинг келганига жуда хурсанд бўлишди. Хишиг мазали овқатлар пиширди, Няма эса Эрдэнэни қўлбола ароғи билан сийлади. Эрдэнэ эртасига йўлга тушиб Хануй дарёсига етиб келди-да, бир овулда тунаб қолди. Шу ерда у Содномнинг шу атрофга кўчиб келганини эшитиб қолди-ю, эртасига эрталаб унинг уйига борди.

— Бу ерга ламанинг маслаҳати билан кўчиб келдик. Унинг айтишича, бу йил ана шу ерларда кўчиб юрган маъқул эмиш,— деди Содном бу ерга кўчиб келиш сабабини тушунтириб, Эрдэнэ йўлда бу ерларга кўчиб келган яна бир неча овулни учратди. Улар ҳам ламанинг маслаҳати билан шимол томонга кўчиб бораётганларини маълум қилишди.

«Нега ламалар буларни шимол томонга кўчишга мажбур қилишяпти?— деб ўйлади Эрдэнэ.— Улар, балки, жанубда дзуд бўлишига ишониб, буни башорат қилиш эвазига обрў орттирмақчидирлар? Улар бекордан-бекорга бундай маслаҳат беришмаса керак».

Содном динга ишонадиган одам, ламаларнинг фатвосисиз бирор иш қилмайди, бир манзилдан иккинчи манзилга кўчишга сира ҳам журъат этмайди. «Жонгинам, пири-лама пайшанбада йўлга чиқишни маслаҳат бермайди», «Жонгинам, ламанинг айтишича, қўй жунини қирқишни душанба куни бошлаш керак эмиш», «Жонгинам, кигизни саман отда бостирилса, яхши бўлармиш»— Долгорга у доим ана шу зайлда гапирарди. Содном баъзи кунлари, масалан, онаси ўлган кунда ҳеч қандай иш қилмасди. Умуман, у ҳар бир қадамини ламаларнинг маслаҳати билан босарди. Бу йил баҳорда ҳам Содном қаерларда кўчиб юргани маъқуллигини сўраб Зая монастыри бошлиғининг ҳузурига борди. Монастирь бошлиғи унга Хануй дарёси томон кўчиб боришни маслаҳат берди. Агар ўша ёққа кўчиб борса йил бўйи яхши яшармиш, мол-қоли кўпаярмиш.

Ҳар ҳолда нима учун ламалар аратларни шимол томон кўчишга мажбур этишяпти? Аслида гап бошқа ёқда эди. Янги йилнинг бошларида халқ ҳукуматига қарши қуроли қўзғолон бошлаш мўлжалланаётган бўлиб, ламалар ўз кучларини янги ташкил этилган чекка Ара-Хангай аймағининг шимол қисмига тўплашмоқда эди. Бироқ Эрдэнэ билан Содном буни қаёқдан билишсин?

Эрдэнэ Содномнинг ўтовига етиб борганда, Долгор сигирларни яйловга ҳайдаб чиқармоқда эди. Долгор кимдир келаётганини кўрди-ю, олисдан таний олмади. Шунга қарамай, аллаким унинг қулоғига бу келган одам Эрдэнэ дегандек бўлди. Долгор Эрдэнэни кўргиси келиб, шитоб билан ўтов томон юриди-ю, лекин бир лаҳзадан кейин нима учундир қадамни секинлатди. Долгор ўтовга кириб келганида Эрдэнэ стол ёнида ўтирарди.

Эрдэнэ Долгорни кўриб ўрнидан турди.

— Кел, сўрашайлик ахир, — деди жилмайиб Эрдэнэ.

Долгор ҳам тортиниб ўтирмай, жилмайганича Эрдэнэнинг олдига борди-да, у билан кўришди.

— Ўғлингни яқин-орада кўрдингми? — дея сўради Эрдэнэ.

— Баҳорда Солонго иккаласи келиб кетганди. Солонго ҳозир фарзанд кўрган бўлса керак. Боласини бир кўриб келсам ёмон бўлмасди. Тўнғичи ўғил эди, — деб жавоб берди Долгор.

— Итгэлт уларнинг икковига ҳам роса кўрадиганини кўрсатганга ўхшайди.

— Утган йили аймоқ надомида Тумэр билан Дулмани учратган эдим. Дулма янаям очилиб кетибди. Ўғиллари бирам ширин бўлибдики.

Эрдэнэ ўша куниеқ Содномниқидан жўнаб, нарироқдаги бир овулда тунади.

У тун билан Долгорни ўйлаб чиқди. Долгор ҳақида қанча кўп ўйласа, ўзини шунча кўп койир, хато қилганидан, бундай аёлни қайта тополмаслигидан хафа бўларди.

10. Тун яримлаб Зая монастири уйқуга кетди. Шимоли-ғарбдан совуқ шамол эсиб туришига қарамай, осмон мусаффо бўлиб, юлдузлар ғужгон ўйнади. Монастирда, одатдагидек, итлар ҳар мақомда акиллайди. Фақат монастирь бошлиғи билан унинг меҳмонларигина ухлашмаган. Бу кеча унинг хонасига ўнтача одам йиғилган. Панчен-лама билан икки бор учрашган Цамбадан тортиб давлат пулларини сарфлаб қўйгани учун армиядан бўшатилган Жамбалгача, ўғирлик қилгани учун қамалиб яқинда озодликка чиққан Тугжилу Халқ ҳукуматининг ашаддий душмани Бадарчигача — ҳаммаси шу ерда.

— Монастирь мол-мулклари мусодара қилинди, Зая-гэгэн йўқотилди, энди динимизни ҳам йўқотишмоқчи, ламаларни руҳонийликдан воз кечишга чақириняпти, казо-казо князлар номига доғ туширишди, иснодга қўйишди. Динимиз ва урф-одатларимизни оёқ ости бўлмасин, десак ҳаракат қилмоғимиз лозим. Аҳволимиз танг бўлмасин учун ҳаммамиз муқаддас курашга отланишимиз керак, ким кучли эканини ҳали кўрамиз.— Бошлиқ гапини тугатди-да, Цамбага қараб бош ираб қўйди.

— Панчен-ламанинг фикрига кўра ҳам ҳозир аини вақти эмиш,— дея гап бошлади Цамба.— Биз кураш бошлашимиз билан улар ёрдам беришмоқчи. Кунчиқардаги Буюк мамлакат ҳам Панчен-ламанинг фикрини қувватламоқда. Мен у билан охирги марта Долнур шаҳрида учрашганимда: вақт келди, ҳозир ҳаракат бошламасак, кейин кеч бўлади, деб бир неча бор такрорлади. Халқ ҳукуматига қарши курашувчи бутун кучларни бирлаштиришимиз, бараварига қўзғалиб, ҳаёт-мамот жангини бошламоғимиз керак,— дея сўзини якунлади Цамба.

Цамба Панчен-лама билан иккинчи марта учрашиб, Хитойдан қайтиб келганига икки ҳафта бўлди. У Хитойда Панчен-ламадан ҳам кўпроқ япон эмиссари билан учрашиб турди. У японга монастирь бошлиғининг мактубини бериб, ундан жавоб хат ҳамда инструкциялар олди.

«Панчен-ламанинг мўғул ламаларидан умиди катта... Сизларнинг жасоратингизни худолар ва кунчиқардаги Буюк мамлакат гоят юқори баҳолайди. Ҳамма ишлар кўнгилдагидек бўлгач, Токиога ташриф буюришларингизни сўрайман»,— деди япон Цамба билан хайрлашар экан.

Цамбанинг ахборотидан сўнг ўтовга бирмунча вақт жимлик чўқди. Шу пайт монастирь бошлиғи ҳаммага бирма-бир кўз югуртириб чиқди. Халқ ҳукуматига қарши қурол кўтариб чиқиш ҳар ҳолда осон иш эмасди.

— Кимда-ким ҳайиқаётган бўлса, қўрқмасдан очингани айтиверсин! Шахсан мен динимизни қутқариб қолмоқ учун ҳаётимни қурбон қилишга ҳам тайёрман,— деди бошлиқ.

— Мен Халқ ҳукумати билан ёнма-ён яшолмайман. Демак, у билан ҳаёт-мамот жанги олиб бормоқ лозим. Қўзғолон учун бизга қурол керак. Шахсан мен ўн одамни қурол билан таъминлашим мумкин. Менда рус милтиқлари ва икки яшик ўқ бор,— деди Жамбал.— Аммо шуни ҳам эътиборга олиш керакки, русларда бор қуролларнинг бари халқ ҳукуматида ҳам бор.— Жамбалнинг кўзларида ғазаб ўти чақнади! Ҳечқи-

си йўқ, Жамбал кимлигини кўрсатиб қўяди ҳали! Уни армиядан бўшатиб ўтиришибди-я!

Жамбалнинг қўлидан эса бошқа бирор иш келмасди. У аратлар уюшмасига бориб ишламайди-ку, ахир! Ана шундан кейин у Халқ ҳукумати душманлари гуруҳига қўшилиб олди. У омбордан бир амаллаб ўнта милтиқ, икки маузер, икки яшик ўқ ва бир неча қўл гранатасини ўмариб кетди. Бу қуролларни яқинда керак бўлиб қолар, деган умидда яшириб юрарди.

— Қурол топиш жуда қийин. Япон қандай бўлмасин, тезлик билан бирон-бир территорияни эгаллаб олишга ҳаракат қилишимиз зарурлигини айтди. Улар қуролларни ўша ерга олиб келишармиш, — деди Цамба.

— Қуролдан ҳам муҳимроқ куч мавжуд. Бу — халқ. Ҳозир қўзғолон кўтариш учун қулай пайт. Халқ ҳукумати динни исканжага оляпти, ҳаммани кооперативга мажбурий киритяпти, бу ишлар ҳамма ёқда норозилик туғдирмоқда, бинобарин, бундай ҳукуматни халқ қўлламайди. Улар орасидаги ақлли одамлар бунга англаб, йўл қўйилган хатоларни тузатишга ҳаракат қилишмоқда. Бу ерда партия секретари бўлиб ишлаган Эрдэнэни яхши биласизлар. У халқни кооперативларга мажбурий киритиш, ўрта ҳол хўжаликларнинг чорвасини мусодара қилишни нотўғри ҳисоблаб, бу ишларга қарши курашмоқда. Эрдэнэга ўхшаганлар оз эмас, бундайлар ҳозир аҳволни тузатишга ҳаракат қилмоқда. Бу масалада улардан олдинроқ ҳаракат қилиш керак. Бундан ташқари, халқни кооперативга мажбурий киритишни кучайтириш лозим. Цамбага ўхшаганлар ламалиқдан воз кечиб, кооперативга киришлари ва уни ичдан қўпоришлари даркор. Муқаддас мақсадга эришишда ҳар қандай восита ҳам яхшидир, — деди бошлиқ.

Монастирь бошлиғи қўзғолон кўтармоқ учун жуда кўп қурол керак бўлишини бошқаларга қараганда яхшироқ тушунарди. Аммо бир йўла ҳаммага қурол топишнинг иложи йўқ, ҳозирча бор қуроллар билан иш бошлайвериш керак. Кейинчалик бир гап бўлар, қурол топиладиган нарса. Энг муҳими, қўзғолон учун қулай пайтни қўлдан бой бермаслик керак. Халқ ҳукумати эртага янада кучлироқ бўлиб қолади. Бунинг устига Халқ ҳукуматини қурол кучи билан эмас, диннинг куч-қудрати, худоларнинг ёрдами билан енгиш мумкинлигини диндорларга тушунтириш керак. Энг муҳими, қулай пайтни топишда, шундай қилинадиган бўлса, хивич билан шерни ҳам ўлдириш мумкин.

Жамбал кафти билан юзини силаб қўйди-да, яна сўз олди:

— Агар қўзғолонни мамлакатнинг бирон-бир чекка ўлка-

сида тўсатдан бошлай олсак, — деди у, — тезлик билан катта территорияни эгаллаб оламиз. Ана шунда Панчен-лама бизга қурол етказиб бериш имкониятига эга бўлади. Мен қўзғолонни мана шу аймақнинг шимол томонида бошлашни таклиф этаман. Бу ерлар ҳар тарафдан дарёлар, ўрмонлар, кўллар билан ўралган бўлиб, автомашиналар учун йўл йўқ. Бу эса биз учун жуда муҳим.

— Тўғри! — дея Жамбалнинг фикрини маъқуллади бошлиқ. — Демак диндорларни иложи борица шимол томонга суриш керак.

— Агар қўзғолон бошлайдиган бўлсак, ҳаммани ортимиздан боришга мажбур этиш керак, — гап қотди шу пайтга қадар жим ўтирган Тугжил.

Бошлиқ тамакидондан бир чимдим тамаки олиб бурнига тортди.

— Гэгэннинг қатл этилгани, аммо у яқинда қайта тирилиши ҳақида миш-миш тарқатиш муҳим аҳамиятга эга, — деди у. — Гэгэн халққа кўриниш ва унга фаровон ҳаёт тилаб ибодат қилиш учун қулай пайт пойлаётганига авомни ишонтирмоқ зарур.

Зая-гэгэн бор-йўғи йигирма ёшда бўлиб, ўзи жуда содда, лақма йигит эди. Аммо монастирь бошлиғи унинг номидан фойдаланиб, разил мишмишлар тарқатиб юрарди. Шу боисдан Халқ ҳукумати гэгэнни халқдан узоқлаштириш учун уни Улан-Баторга кўчириб ўтказишга мажбур бўлган эди. Монастирь бошлиғи бу муносабат билан қанча-қанча мишмишлар тарқатмади. Ламаларнинг ҳикоя қилишича, гэгэнни тунда Сарик қоя олдида отиб ташлаган эмиш, лекин азон пайти у яна ҳеч нарса бўлмагандек, соқчилар хонасига кириб, тунни кўчада ўтказганини айтганмиш. Шундан кейин уни ўнга солдат олдида солиб бораётган экан, тўсатдан олдинда сарик нур чарақлаб, гэгэн ғойиб бўлибди. Солдатлар ҳанг-манг бўлиб қолишибди. Шунга қарамай, гэгэн эртасига Адлия министрлигига кириб, кеча Пекинда эдим, дебди. Одамлар бундай мишмишларга ишонишар, бундан ламаизмга бўлган ишончлари яна ҳам ошарди.

Шундан кейин Халқ ҳукумати пойтахтда очиқ суд ўтказишга қарор қилди. Гэгэн фирибгарликда айбланди. Давлат қораловчиси суд мажлисида гэгэндан ўз сеҳрини намоиш қилишини талаб этди. «Сеҳргарлигингизни ҳамма бир кўриб қўйсин, бу билан ўзингизни оқлайсиз», — деди давлат қораловчиси.

Гэгэн албатта ҳеч қандай сеҳрли кучга эга эмаслигини, оддий одамлардан эканлигини бўйнига олди. Шунга қарамай,

унинг мўъжизавий ишлари ҳақида халқ орасида ҳар хил миш-мишлар юраверди.

«Бу йигитча яшайдими ёки ўладими, дин учун бунинг ҳеч қандай фарқи йўқ. Аммо у давлат қамоқхонасида ўладиган бўлса кўпгина хошунларимизни Халқ ҳукуматига қарши қўйиш имконияти туғилади», — дея ўйларди ўзича монастырь бошлиғи.

Бугун бошлиқ ҳузурида қўзғолон ҳақидаги масала муҳокама қилинмоқда. Ҳамма жанговар кайфиятда. Бадарчи билан Тугжилга қўзғолончиларни қурол билан таъминлаш вазифаси юклатилди. Жамбал қўзғолон бошланадиган жойга бориб, тайёргарлик ишлари олиб борадиган бўлди. Цамба билан яна бир неча ламага дарҳол руҳонийлик унвонидан воз кечиб, йирик арат бирлашмаларига кириш ва уларни ичдан қўпориш вазифаси топширилди. Бошлиқ бўлса диндорларни аймоқнинг ши-молига қўчириш иши билан шуғулланишга қарор қилди. Хуллас, қўзғолонга тайёрланиш ишлари бошланиб кетди. Баҳор келиши биланоқ қуроллар ишга солинмоғи лозим эди.

— Қароримиз ҳақида Панчен-ламага хабар қиламан, — дея бошлиқ сўзининг схирида. Сўнгра у барчага тарқалишни буюрди.

Шунга қарамай, монастырдан ҳеч ким кетмади. Баъзилар ухлагани хобгоҳга кетишди, бошқалар эса муқаддас совгалар сақланувчи ўтовга киришди.

Бошлиқ эртасига бошқа монастырлардаги ҳамфикрларига баҳоргача қўзғолонга шай бўлиб, сигнални кутиб туришлари кераклигини хабар қилиш учун чопар юборди. Ўзи эса Панчен-ламанинг чопари билан яширин учрашиб, унга бутун гапларни гапириб берди-да, Панчен-ламадан куз фасли Мўғулистонга ташриф буюришни илтимос қилди. Контрреволюция қонли интиқомга ҳозирлик кўрмоқда эди.

Минг тўққиз юз ўттиз биринчи йили япон армияси Мань-журияни эгаллаб олди, шу муносабат билан Мўғулистоннинг шарқий чегараси хавф остида қолди. Мамлакатда аҳвол оғирлашиб, кооператив қурилишдаги хатоликлар туфайли тобора кучайиб боряпган халқ норозилиги бошқа қийинчиликларни ҳам вужудга келтирди.

11. Тарят монастырининг пастқам, қоронғи кўчаларидан мактаб томон икки одам бормоқда эди. Улардан бирини кундуз куни кўрган одам телба экан деб ўйларди. Бошига қўтоснинг ёлидан тайёрланган ясама соч илиб, эгнида мўйнаси устига ағдарилган пўстин кийиб олган бу одам башарасига алмойи-ал-

жойи бўёқлар суриб ташлаганди. Унинг ҳамроҳи эса ламаларнинг одатдаги кийимида эди.

— Ўтовнинг ёнига боргач, даҳшат билан ув тортасан, шунда болалар қўрқиб шам ёқишади. Шу пайт ўтовга бостириб кир. Ваҳима бошланиши билан менинг олдимга югур. Сени девор олдида кутиб тураман,— деди лама шивирлаб.

— Ўқитувчилар ухлаб қолган бўлиши керак. Аммо уларнинг қуроллари бор дейишади,— деди «телба».

— Мен айтгандек қилавер, ҳаммаси жойида бўлади. Отишганда ҳам қоронғида тегизишолмайди, сени тангри ўз паноҳида асрайди.

— Дайди ўқ тегиб қолиши мумкин.

— Маҳмадоналикни йиғиштир! Ишга кириш!

«Телба» қоронғиликда ғойиб бўлди.

Ламалар қўл қовуштириб ўтирмай, мактабга қарши курашни кун сайин кучайтиришмоқда эди. Улар бўлмағур мишмишлар тарқатишар, турли ифвогарликлар уюштиришарди. Лекин мактаб ҳар ҳолда яшайверди. Тўғри, аввалига ўнта бола қочиб кетди, аммо Бато билан Жаргал уларнинг овулига бориб, деярли ҳаммаларини қайтариб келишди. Душманлар ўқувчиларнинг озиқ-овқатлари турадиган ўтовга ўт қўйишди, лекин бу иш ҳам мактабни ёпишга мажбур этолмади. Хосун бошқармаси Батонинг талаби билан Цогчин монастырь хўжалигининг дон ва ун запасларини мусодара қилиб, мактабга олиб боришга мажур бўлди. Бундан ташқари, маҳаллий феодаллардан мусодара қилинган чорвадаги энг семиз буқалар мактаб учун сўйиб берилди.

Бир куни кечаси Бато ётган ўтов кигизига қилич санчиб кетишди. Бу суиқасд эди, аммо жиноятчи қўлга тушмади. Ушандан буён Бато билан Жаргал ўтовнинг ўртасида — ўчоқ ёнида ухлай бошлашди. Улар биттадан берданка сотиб олишди-да, уларни ўқлаб ётишадиган бўлишди.

Кунлардан бир куни Цогчин ибодатхонаси олдидаги монастырда Бато, Жаргал, бухгалтер Шагдар ва революцион ёшлар союзининг бошқа аъзолари ламаларга қарши мавзуда спектакль кўрсатишди. Пьеса сюжети оддий эди: саҳнага лама, ноён ва хитой савдогари чиқиб, куракда турмайдиغان сўзлар билан Халқ ҳукуматини сўқишади. Улар Халқ ҳукуматиغا қарши кучларини бирлаштириб, қўзғолон кўтармоқчи бўладилар, аммо шу пайт саҳнага қуролланган одамлар кириб, уларни қамоққа олади. Спектакль шу билан тугарди. Бато таносил касалига мубтало бўлган фосиқ хитой савдогари ролини ўйнарди. У қизларнинг ёнига бориб, ёқимсиз минғирлаганича, уларга тунда ўз магазинига келишни таклиф этарди. Бу саҳ-

нани кўрган томошабинлар қотиб-қотиб кулишарди. Жаргал князь ролини ўйнади. «Маньчжур императори ҳукмронлиги даврида, — дерди у гердаиб, — телпагимга мунчоқ тақиб юрардим, автономия пайтида анча бойиб олдим, Халқ ҳукумати даврида эса аҳволим танг бўлди — ишратбозликка пул қолмади». Шағдар эса бир лама образини ижро этарди. У бошига ламалар телпаги, эгнига сариқ шоҳидан тикилган дёл кийиб, қўлида тасбех тутганча, дўриллаган овози билан нуқул: «Кечқурун лама-муаллимнинг олдига кел. Бўза ичиб, чучвара еймиз, кейин бошқача ишлар ҳам қиламиз», — дерди. Бу сўзларни эшитган қизлар кула-кула қочиб кетишарди.

Спектакль тамом бўлишга яқин бир тўда ламалар кириб келишди. Улар одамларни у ёқ-бу ёққа суриб Батонинг олдига боришди.

— Ҳозироқ бу ердан қораларингни ўчирмасаларинг, ҳаммангнинг тумшукларингни пачақлаб ташлайман, — деди ламалардан бири енгларини шимариб.

— Бизлар сиз айтган қўрқоқлардан эмасмиз. Қани, бир чертиб кўрларинг-чи! Ҳамманг қамоққа тушасанлар, бу ишни бошлаган одам эса отилади, — деди Бато.

Ламалар нафаслари ичига тушиб жўнаб қолишди. Спектакль охиригача кўрсатилди.

«Телба» ўтовга яқинлашди-да, бир неча ўқувчининг исмини айтиб чақирди. Ўқувчилар ҳали ухлашмаганди — кимдир эртақ айтмоқда эди... Шунда қўққисдан эшик очилиб, аллақандай даҳшатли бир махлуқ ичкарига отилиб кирди. «Ҳаммаларингни Азроилнинг олдига олиб бораман, кейин тўғри жаҳаннамга тушасанлар!» — дея бўқирди у даҳшатли товуш билан. Болалар бақириб юборишди, каравоти эшик ёнида турган бир бола қўрқувдан ҳушидан кетиб қолди. Бато билан Жаргал болаларнинг бақиршини эшитгач, югуриб ҳовлига чиқишди. Жаргал қочиб бораётган «телба»нинг қадам товушини эшитди-ю, ўша томонга қараб ўқ узди. Бироқ ҳамма ёқ зимистон бўлгани туфайли ўқни нишонга тегизолмади.

Болалар қаттиқ қўрқишган эди. Бато билан Жаргал уларнинг ўтовига киришганида кўпчилиги йиғламоқда эди. Баъзилар эса даҳшатдан кўзларини катта-катта очиб ўқитувчиларига тикилишарди-ю, лекин гапиришолмасди. Бир бола ерда беҳуш этарди. Бато билан Жаргал эрталабга қадар болаларни тинчитиб, уларнинг олдида ўтириб чиқишди.

Мактабда шайтон пайдо бўлибди! Бу гап тез орада бутун хошунга ёйилди. Баъзи ота-оналар болаларини олиб кетмоқ

ниятида мактабга келишди. Бато баъзиларига насиҳат қилди, бошқалари билан жанжаллашди, аммо болаларни бермади. Узидан кетиб қолган бола эрталаб бир аҳволда кўзини очди. Отаси уни шу заҳотиёқ олиб кетмоқчи бўлганди, Бато рухсат бермади.

— Бу менинг ёлғиз ўғлим, ўлиб-нетиб қолса, жавоб бера-сан.

— Яхши, лекин болани ҳозир олиб кетиб бўлмайди, у бир оз ўзига келиб олиши керак.

Бато билан Жаргал шайтон-пайтон дегани беҳуда гап, бу душманнинг иши, улар болаларнинг ҳаммаси уй-уйига тарқаб кетишини истадилар, дея ўқувчиларни ишоқтиришга ҳаракат қилардилар. Шунга қарамай, болалар у шайтон эди, ҳали яна келади, деб ўйлашарди. Охири мактабни бошқа ерга кўчиришга мажбур бўлишди...

Хангайда эрта кўклам, қиру адирлар яшил либосга бурканиб, ўрмон четларида дастлабки бойчечаклар бўй чўзди, ўрдак галалари кўкка парвоз этди. Шу орада ёш ўқитувчиларнинг бошларига яна ташвиш тушди, баъзи ўқувчилар аллақандай касал билан оғриб, бир бола тўсатдан жон берди.

Бато аймоқ марказига бориб доктор бошлаб келишга қарор қилди. У йўлга чиқиш олдидан Жаргал билан Шагдар ва бошқа ревсомол аъзоларини бир жойга тўплади.

— Йигитлар, мактабга эҳтиёт бўлинглар, ҳозир душманларимиз мактабга қаттиқ тикилган. Сергак бўлиб турунглари! Мен тезда қайтиб келаман.— Бато эртасигаёқ армияга чақирилган бир йигитча билан кетмоқчи эди. Бироқ у озиқ-овқат маҳсулотлари етказиб бериш бўйича тузиладиган шартномани расмийлаштириш масаласида ушланиб қолди. У тушдан кейин ўртон отида йўлга чиқди. От ҳаддан ташқари дирдов бўлиб, аранг оёқ ташлар, Бато эса ҳалиги йигитчага тезроқ етиб олгиси келарди. У кун ботиш олдида Дархон тоғи яқинидаги ўртон бекатига етиб келди-да, ўтовга кирмай, бошқа от эгарлаб беришларини талаб қилди.

— Яхшиси, шу ерда ётиб қол, ўғлим. Эртага бошқа одамлар билан бирга жўнайсан. Муста дарасида бир неча кунлардан бери Хабаш қароқчи дайдиб юрибди. Ёлғиз юриш хавфли. Айтишларига қараганда, ундан ўқ ҳам ўтмасмиш,— деди бош ямшик.

Батонинг ёнида пул ҳам, бирон буюм ҳам йўқ, эгнида эса оддийгина сурпдан тикилган дэл. Шундай бўлгач, қароқчи уни нима қилсин?

— Мен бир зарур иш билан кетяпман. Отни олиб чиқаверинг, эгарнинг эса энг ёмонини беринг. От ҳам кўринишда

ёмонроқ бўлаверсин, илдамроқ юрса бўлгани,— дея илтимос қилди Бато.

Бош ўртончи Батони қолдиришга кўндирмоқчи бўлди-ю, лекин Бато сўзидан қайтмади. Ўртончи қисир байталга эски юк эгар уриб бергач, Бато йўлида давом этди.

Бато қароқчи дайдиб юрган манзилга етган сари қўрқувдан юраги увушаверди. У атрофга олазарак бўлиб қараганича, этигининг пошнаси билан ҳадеб отини ниқтаб борарди.

Уша қароқчи тўсатдан чиқиб, қамчи тушириб қолса нима бўлади?

У ҳолда ўзимни қандай ҳимоя қиламан? Бато бу ҳақда ўйлаб улгурмаган ҳам эдики, олдиндаги ўрмондан кўк от минган, қўлида узун қамчи тутган бир одам чиқиб қолди. Батонинг кўз олди қоронғилашиб кетди. У қаршилиқ кўрсатишга қарор қилиб, калта бўлса-да, аммо анча залварли қамчисини маҳкам тутди.

Ҳалиги одам отига қамчи босиб, хиёл ўтмасдан Батонинг ёнига етиб келди.

— Бато! Ўзингмисан, дўстим!— деб қичқириб юборди ҳалиги одам.

Ана холос, Хонгор-ку! Олифта кийинганини қаранг-а! Устида ҳаво ранг шоҳидан тикилган дэл, оёғида чарм этик, отда ўтиришини айтмайсизми! Худди суратдагига ўхшайди.

— Хонгор! Сенмисан?— дея қичқириб юборди Бато. Дўстлар отдан сакраб тушишди.

— Мана бунни тасодиф деса бўлади! Сени бу ерда учратаман деб сира ўйламовдим!— деди Хонгор.

— Ўртончилар Хабаш қароқчига дуч келиб қолишинг мумкин, дейишганди, аммо гап сен ҳақингда кетаётганини хаёлимга ҳам келтирмагандим,— деди Бато дўстининг гап оҳангида.

— Бу лақабни отам ҳазиллашиб қўйган эди, шундан бери ундан қутулолмайман. Ўртончилар шу номни айтиб қўрқитадиган бўлиб қолишибди. Қойил-е!

— Ҳар ҳолда мени ҳам қўрқитишди. Бу ерларда нима қилиб юрибсан ўзи?

— Яқинда ўзимизнинг томондаги бир овулнинг одамлари изимга тушишди, ортимдан қувиб, ҳатто ўқ ҳам узишди. Аммо кўк отимга етишолмади. Шундан кейин ана шу дарада икки-уч кун бўлиб, бир оз дам олмоқчи бўлдим. Гугуртим тамом бўлиб қолиб, кеча аллақандай йўловчиларнинг бир қути гугуртини тортиб олдим. Шундан кейин дарада қандайдир Хабаш қароқчи дегани пайдо бўлиб, ҳаммани шилаётганмиш, деган миш-миш тарқабди. Майли, сайнерга бунинг аҳамияти йўқ, нима деса дейишаверсин, аммо ҳаммаси ҳам жуда жонга тег-

ди. Бугун армияга чақирилган йигитларни кўрдим. Кўриб жуда хафа бўлиб кетдим... Бунақа қилиб юргандан кўра, балки мен ҳам армияга жўнаганим маъқулдир?

— Тўғри, Хонгор. Ҳозирги пайтда сайнэрни ҳеч ким ҳурмат қилмайди. Эс-ҳушли йигитсан, тўғри йўлдан борсанг, сендан ажойиб одам чиқиши мумкин.

— Аммо мен одамларга анча-мунча шикаст етказдим-да, ўзим борсам қамаб қўйишмасмикан, сен нима дейсан?

— Қамашмайди! Гуноҳингни бўйнингга олиб, ўзинг боряпсан-ку ахир.

— Бато, сен менга ишонасан-ку, одам ўлдирган эмасман... Айт-чи, Халқ ҳукумати қанақа ўзи? У кимнинг тарафини олади?

— Камбағалларнинг тарафини олади. Бу ҳукумат даврида ҳамма тенг ҳуқуқли бўлиши керак. У инсонларни эксплуатация қилишни ман этади.

— У ҳолда мен кимман?

— Ҳар ҳолда ноён ҳам, тайжи ҳам эмассан.

— Аммо менинг онам тайжилардан-ку?

— Бунинг аҳамияти йўқ. Бу ўринда отанинг келиб чиқиши ҳисобга олинади,— деди Бато ишонч билан,— хуллас, мен сен билан бирга бораман.

Улар отларига минишди. Хонгорнинг оти йўртиб борар, Батонинг оти эса унга аранг етиб юрарди. Ниҳоят, Батонинг оти чарчаб, ҳолдан тойди.

— Байталингни ташлаб кета қол, менинг отим икки кишини ҳам кўтара олади.

— Бўрилар еб қўйиши мумкин. Яхшиси, шу ерда тунаб қолсак, эрталабга қадар дам олади-да, кейин ўртон бекатида бошқасига алмаштириб оламиз,— дея таклиф этди Бато.

— Ундай бўлса кечаси отимга маташтириб қўя қол.

— Кетиб қолмайдимми?

— Нима деяпсан, кўк отим мени сира ҳам яёв юришга мажбур этмайди.

Отларни қўйиб юборишди. Хонгор хуржунидан декча, қуртилган гўшт, чой ва туз олди.

— Тирикчилик шу зайлда ўтяпти!— дея мамнуният билан илжайиб қўйди Хонгор. Осмонда юлдузлар чарақлаб, совуқ шамол эсди. Тез орада тоғ ортидан кумуш ранг ой кўтарилиб, еру кўкка оқиш нур соча бошлади. Узоқ-узоқлардан бойўғлининг ёқимсиз овози эшитилиб турарди. Дўстлар тағларига терликларини солиб, бошларига эгарларини қўйиб ётишди, аммо ҳали-бери ухлагилари йўқ эди.

Бато марҳум Эренчин ламанинг таъбири билан айтганда, мўғулга зарур бўлмиш уч буюм: эгар, терлик ва дэл ҳақида гапириб берди.

— Бу қилмишларингни билса, даданг уришмайдими?— дея сўради Бато.

— Бир марта уришмоқчи бўлганди, мен уй-жойингизни қўриқлайдиган ит эмасман, дедим. Ушандан бери иши йўқ.

Тонгга яқин дўстларнинг бир оз кўзлари илинди. Хонгор тоғ чўққиси узра тонг ёриша бошлаганда Батони уйғотди.

— Тур, йўлга тушиш керак!— деди у ва ҳуштак чалиб отини чақирди. От бир зумда етиб келди, унинг ортидан бўйнига маташтириб қўйилган байтал ҳам лўкиллаб келмоқда эди.

— Ёмон дўстдан кўра, яхши отинг бўлгани маъқул экан-да.

— Ажойиб от, армияга шуни миниб бораман,— деди Хонгор. У хуржундан бир неча қўрғошин ўқ олиб, қўйнига беки-тиб қўйди.

— Буларни нима қиласан?

— Ўртонда одамларга кўрсатиб ҳайрон қолдирмоқчиман,— дея кулиб жавоб берди Хонгор.

Почта бекатидаги амалдорлар Хонгорга кўзлари тушгач, бўрини кўрган жайронлардек бир жойга тўпланиб олишди.

— Хўш, қуёнчалар! Хабаш қароқчи Халқ армиясига кет-япти. Манави чопарнинг отини алмашиб беринглар. Шошилиб турибмиз,— деди Хонгор тўғри ўтовга кириб борар экан. От-боқарлар ҳайрон бўлиб Хонгорга анграйиб қараб туришарди. У белбоғини ечган эди, қўйнидаги оғир-оғир ўқлар ерга сочи-либ кетди.

— Бу ўқларни икки-уч кун бурун менинг ортимдан қувиб келган одамларга беринглар. Ўқлардан тешилган кўйлагимни эса уларга, армиядан қайтиб келгач, яма-тиб оламан. Уларга шундай деб қўйинглар.

Бу гапни эшитиб, ўртончиларнинг оғзи очилиб қолди. Ҳовлидагилар эса Хонгорнинг отини кўкларга кўтариб мақташ-моқда эди.

— Арғумоқ дегани шунақа бўлса керак-да. Қудоқлари найзанинг ўзгинаси, сағринидаги пайларни айтмайсиэми!

Хонгор билан Бато ташқарига чиқишди. Ўртончилар оқ-соқоли улар йўлга тушишаётганида ямшикка қараб «Отни бе-корга ниқталайверма, бу кўк отга барибир етолмайсан»,— деди.

Дўстлар кун ботар олдида Цэцэрлик мандал аймоғидаги гишт заводига етиб боришди.

— Демак, чақирув пунктига бирга борамизми?— дея сўради Бато.

— Ҳа, эртага бирга борамиз,— деди жавобан Хонгор.

— Бугун бир таниш ўқитувчиникида тунаймиз. Эртага эса армияда бўласан,— деди Бато.

— Айтмоқчи, бу ишни эртага қолдиришининг нима кераги бор, темирни қизигида бос, деганлар-ку ахир. Биласанми, мен ҳозироқ бораман, сен билан эса эртага учрашамиз,— деди Хонгор ва чақирув пункти ўрнашган ўтов томонга от чоптириб кетди. Агар Бато Хонгорни чақирув пунктида қандай кутиб олишларини билганда, уни сира ҳам ёлғиз жўнатмаган бўларди.

— Эртага казарманга бораман,— дея қичқирди Бато дўстининг ортидан.

Бато тўғри авваллари бирга ишлаган таниш ўқитувчиникига борди. Ёлғиқ овқатдан сўнг у тонгга қадар ухлади. Тонг қуёши ўтов туйнугидан мўралаганда уйқудан уйғонган Бато дарҳол Хонгорни эслади — дўсти армиядаги биринчи кечани қандай ўтказди экан? Бато нонушта қилиб олди-да, чақирув пунктига жўнади.

— Салом.

— Салом. Сизга ким керак эди?

— Бу ерда армияга чақирилган Хонгор исмли бир йигит бўлиши керак. Ушани кўрмоқчи эдим.

— Шунақа денг! Уша ўғрини-я?!— деб хитоб қилди чақирув комиссиясининг раиси.

— Ҳа, ўшани.

— У ҳолда сени ҳам қамоққа олишга тўғри келади! У ҳибс қилинди!

— Нима учун?— Бато ҳайрон бўлиб қолди.— Армияга ёзилиш учун унинг ўзи келди-ку ахир; нега энди уни қамаш керак экан?

— Армиямизда ўғриларга ўрин йўқ. Бу — Халқ армияси. Хонгорнинг бўлса учига чиққан ўғри, у Ламин-гэгэн монастыридан йигирмата туяни ҳайдаб кетибди.

— Мен Хонгорни яхши биламан. У янглиш йўлдан кетганини тушуниб, халққа фойдам тегсин деган мақсадда армияга киришга қарор қилди,— деди Бато.

— Агар ўзинг ҳам қамоққа тушмайин десанг, яхшиси, бу ердан жўнаб қол. Кейингисини киритинг,— деди комиссия раиси котибга мурожаат қилиб.

Бато бу аҳмоқ амалдорнинг башарасига тарсаки туширишига оз қолди. У ўзини босиб, ўтовдан чиқди-да, дарҳол қамоқхонага борди. Аммо йигитни у ерга киритишмади. Бато

кун бўйи аймақ амалдорлари ҳузурига қатнаб, Хонгор билан учрашишга аранг рухсат олди. Аммо бугун кеч бўлиб қолгани боисидан учрашиш эртасига қолди.

Хонгор чақирув пунктига кириб борганида мана бундай воқеа содир бўлган эди. Йигит чақирув комиссияси раисига бор ҳақиқатни гапириб берди.

— Мен қароқчиликни ташлаб, Халқ армиясига киришга, одам бўлишга қарор қилдим,— деди у сўзининг охирида.

Раис қийиқ кўзларини Хонгорга тикканича бир оз ўйлашиб тургач: «Яхши, сени қабул қиламиз. Ҳозир мен врачни бошлаб келаман, соғлигингни бир текшириб кўрсин. Унгача сен ўтов ёнидаги чодирга киргин-да, ечиниб тур»,— деди.

Хонгор ўтов ёнидаги чодирга кириб ечина бошлади. Шу пайт у комиссия ўтирган ўтовга тўртта солдат кирганини кўрди. Уни тезда ўтовга чақиришди. Хонгор яланғоч этига дэлини кийиб ўтовга киришди билан солдатлар унга ташлашиб қўлларини қайириб олишди.

Қўл-оёғи боғланган Хонгорни тахтага ётқизиб қўйишди. Шундан сўнг унинг олдига комиссия раиси келди:

— Мана, армияга ҳам ёзилдинг,— деди у истехзо билан.

Хонгор ҳеч нарса демай, тишларини гижирлатиб қўйди. Шундан сўнг уни қамоққа олиб кетишди. «Ҳечқиси йўқ, эр кишининг йўли олис, сен билан яна учрашамиз»,— дея қичқирди Хонгор ўтовдан чиқар экан раисга қараб.

Бато эрталаб қамоқхонага борган эди, уни яна киритишмади. Бутун қамоқхона тўс-тўполон эди. Маълум бўлишича, Хонгор кечаси печка мўрисида қочиб кетибди. Уни қувиб етишининг иложи йўқ эди. Чунки Хонгорнинг қаёққа қараб кетганини ҳеч ким билмас, билишган тақдирда ҳам унинг кўк отига биронта от ҳам етолмасди. Хонгор эса армияга чақирилган йигитларнинг оти билан бир қаторда турган ўзининг арғумоғини миниб қочган эди.

Бато эртасига Арахангай аймағида ишловчи совет врач билан мактабига қайтиб кетди.

12. Содномнинг ўтови ёнига қуролланган тўрт отлиқ келиб тўхтади. Уларни Тугжил бошлаб келганди.

— Бизни сенинг олдингга монастирь бошлиғи юборди,— деди у.

Содном шошилиб қолди: бошлиқнинг шахсан ўзи юбориши ҳазил гапми! Долгорга гўштнинг энг ёғлиқ жойидан пиширишни буюрди.

— Арақ-парағинг борми?— дея сўради Тугжил.

— Топилади,— деди Содном каравот тагидан катта шишадаги ароқни олар экан.

Ароқ ичиб, овқатланиб олишгач, меҳмонлар гапга тушиб кетишди. Улар уй эгасидан тортиниб ўтирмай, эртага бутун Мўғулистон бўйлаб қуролли қўзғолон бошланажagini маълум қилишди.

— Халқ ҳукуматининг куни битди. Буни табаррук Панчен-ламанинг ўзи айтди,— деди кайфи ошган Тугжил.— Бугун кечаси монастырь бошлигининг буйруғи билан сомон раиси Доржини, колхоз бухгалтери Эрдэнэ ва бошқа баъзи бировларни у дунёга жўнатамиз.

Тугжил охирги гапларини гапираётганда Долгор секин ўтовдан чиқиб кетди. Тез орада от дупури эшитилди. Тугжил ва унинг дўстлари ўтовдан югуриб чиқишди, улар гап нимадалигини дарҳол тушунишган эди.

Долгор отга устма-уст қамчи босиб елиб кетмоқда эди.

— Сомон бошқармаси томон кетяпти, отиб ташла уни!

Тугжил маузерини олиб, ўқ узди-ю, аммо нишонга тегиб-солмади. У яна ўқ узмоқчи эди, Содном унинг билагидан ушлаб қолди.

— У менинг хотиним, отма, ўлдириб қўйишинг мумкин.

— Етиб олиш керак!— дея қичқирди Тугжил от бойлагич томон югурар экан. Содном унинг йўлини тўсди.

— Нима қилмоқчисиз?— деб қичқирди у.

— Иш расво бўляпти! Тезроқ!

Тугжил Содномнинг кўкрагига мушт туширган эди, у йиқилиб тушди, бироқ дарҳол ўрнидан туриб яна Тугжилнинг қўлига ёпишди. Шунда Тугжил Содномнинг қорнига қараб ўқ узди-да, от бойлагич томон югурди.

Нима қилмоқ керак? Ҳамма иш чиппакка чиқиши мумкин, ахир! Тугжил отнинг бўйнига ёпишиб, кетма-кет қамчи тушира бошлади. Маузери у ўнг қўлида ушлаб олганди. Долгор танлаган от унча чопқир эмас экан, шу боисдан у билан Тугжил ўртасидаги масофа аста-секин бўлса-да қисқариб борарди.

Сомон марказига қадар бор-йўғи икки-уч чақирим масофа қолди. Тугжил Долгорнинг ортидан кетма-кет ўқ уза бошлади.

«Ҳа, жонивор, озгина қолди, қани, тезроқ югура қол»,— дея шивирларди Долгор. Аммо шу пайт аёл бир қалқиб кетди — ўнг курагига ўқ қадалди. Бахтига, отдан йиқилмади. Ҳечқиси йўқ, тез орада сомон идорасига етиб олади!

Долгор жароҳатидан қон тирқираб турса ҳам от чоптириб бораверди. Иккинчи ўқ белига тегди. Ҳушдан кета бошлаган Долгор икки қўли билан эгарнинг қошига ёпишиб олди.

Уқ овозини эшитиб бир неча ўтовдан одамлар югуриб чиқишди. Улар изма-из елиб келаётган отлиқларга ҳайрон бўлиб тикилишарди. Шу пайт Тугжил отининг бошини орқасига бурди. У ёғига қувиб бориш хавfli эди.

Сочлари тўзғиб, қора қонига беланган Долгор от устида Эрдэнэнинг ўтови ёнига етиб келди.

Эрэнэ ҳам ўқ овозини эшитиб, ўтовдан югуриб чиқди. Нима гап ўзи? Бу отлиқ ким бўлдийкин? Долгор ўтов олдига етиб келгандагина Эрдэнэ собиқ хотинини таниди. У Долгорни авайлаб отдан туширди.

— Эрдэнэ, сени бугун кечаси... ўлдиришмоқчи... Сомон райсини ҳам... Эртага эрталаб ҳамма ёқда қўзғолон... Халқ ҳукуматини ағдаришмоқчи,— деди у хириллаб ва бирдан жимиб қолди. Жон талвасаси кўпга чўзилмади, Долгор тез орада оламдан ўтди.

— Жонгинам, Долгорим!— дея ўкириб юборди Эрдэнэ юзини Долгорнинг совиб қолган юзларига босар экан.— Гапирсанг-чи, сенга нима бўлди?— Аммо сўрашнинг нима кераги бор, жавоб бермаслигини билади-ку. У жонсиз Долгорни қўлида кўтариб ўтовга олиб кирди-да, каравотга ётқизди.

«Мен сени эрта-кеч кутардим, бир кун эмас, бир кун келишингни билардим»,— деб шивирларди у Долгорнинг оқариб кетган юзларидан ўпар экан. Сўнгра ўрнидан туриб кафти билан кўз ёшларини артди-да, девордан берданкани ва сандиқдан ўқларни олди.

— Балки менга ҳам қайтиб келиш насиб этмас,— деди у видолашган оҳангда ташқари чиқиб эшикни ёпар экан.

Эрдэнэ Доржининг олдига жўнади, Доржи аввалги куни қаттиқ ичиб ҳали ҳам ухлаб ётарди. Эрдэнэ уни уйғотди-да, оиласини чўчитиб юбормаслик учун ҳовлига олиб чиқиб, воқеани гапириб берди.

— Ақлдан озибсан! Бу ахир контрреволюция-ку! Халқ ўз ҳукуматига қарши қўзғолон кўтариши мумкин эмас.

— Халқ эмас, контрреволюционерлар. Ҳамма иш мен ўйлагандек бўлиб чиқяпти.

— Сен ўзинг контра, билдингми!— деб қичқирди ҳали кайфи тарқамаган Доржи.

— Уқ овозларини эшитмадингми? Долгорни ўлдиришди. Бугун кечаси иккаламизни ҳам гумдон қилишмоқчи экан. Эртага ҳамма ёқда қўзғолон кўтаришади. Тезроқ ҳаракат қилиш керак,— деди Эрдэнэ хотиржам, аммо қатъий қилиб.

— Нима, мени-я? Ким?

— Ҳақиқий контрлар, тентак,— деди Эрдэнэ ва Доржини қолдириб, ишончли одамларни тўплаш учун овул томон юрди.

Улар ҳаммаси Доржи билан ҳисоблаганда ўн киши бўлди. Колхоз уюридан қирққа яқин от ҳайдаб келишди. Шундан кейин колхоз раиси бошлиқ тўрт кишига иккита берданка, битта карабин ва икки шомполка беришди. Аёллар ва болаларни аймоқ марказига жўнатишди.

Икки берданка, карабин ва икки шомполка билан қолган кишилар сомон марказини қўриқлаши лозим эди.

Доржида немис милтиғи бор эди. У аввалига оиласини жўнатгиси келмади. Доржи ҳамон қўзғолоннинг бўлишига ишонмасди, аммо бутун одамлар ўз оилаларини жўнатганларидан кейин у ҳам хотини ва болаларини йўлга ҳозирлади. Эртасига эрталаб ҳамма нарса аён бўлди — бутун мамлакат бўйлаб ламаларнинг қуролли қўзғолони бошланди. Шундан кейин Доржининг Эрдэнэга бўйсунитдан бўлак иложи қолмади.

Эрталаб соат ўнларга яқин қўшни сомондан қуролланган одамлар кооператив магазинига ҳужум қилиб, пуллар ва қимматбаҳо буюмларни олиб кетишгани, уюшманинг бутун жиҳозларини эса ёқиб юборишгани ҳақида хабар келди.

Кун ботар олдида шимолий довондан ошиб сёмонга қараб келаётган ўттиздан ортиқ отлиқ кўринди. Уларни Бадарчи билан Тугжил бошлаб келишмоқда эди.

Эрдэнэ одамларни пана жойларга яшириб, командасиз ўқ отмасликни буюрди. Отлиқлар яқин келганда Эрдэнэ:

— Келган жойларингга жўналаринг! Яна бир қадам ташлайдиган бўлсаларинг ўт очамиз!— дея қичқирди.

Қўзғолончилар иккиланиб бир оз тўхтаб туришди-да, кейин яна олға интилишди. Бараварига олти ўқ овози янгради, кейин яна олтига... Қўзғолончилар отларининг бошини орқага буришди. Бир отлиқнинг оти ўқ еб йиқилган эди, пиёда қоча бошлади. Эрдэнэ Доржининг милтиғини олди. Яна икки марта ўқ узилди... Қочаётган одам муккасидан йиқилди. У Бадарчи эди. Биринчи ўқ унинг елкасига, иккинчиси — оёғига тегибди. Бадарчи Эрдэнэ билан Доржидан шафқат сўраб, қўзғолон ҳақида билганларининг ҳаммасини гапириб берди.

— Уни нима қиламиз?— дея сўради Доржи.

— Отиб ташлаш керак!— деди Эрдэнэ иккиланиб ўтирмай.

Қўзғолончилар галаси эртасига тонг отарда яна сомонга ҳужум қилди. Бу сафар улар кўпчилик эди. Икки соатлик жангдан кейин Эрдэнэ группасидан тўрт киши ҳалок бўлди. Доржи эса ўнг елкасидан яраланди.

— Энди уларга бас келолмаймиз. Мен уларни бир оз вақт тўхтатиб тураман, сен аймоққа хабар қил,— деди Эрдэнэ Доржига қараб.

— Йўқ, мен ҳам сен билан бирга қоламан,— дея эътироз билдирди Доржи.

— Мен сенга кет, деяпман!

— Эрдэнэ, менинг овсарлигимни кечир...

— Тезроқ жўна, деяпман, кейин кеч бўлади.

— Бирга кетишимиз керак.

— Буйруқни бажармаганинг учун ҳозир сени отиб ташлайман,— дея қичқирди Эрдэнэ.

— Ундай бўлса ма, менинг милтиғимни ол,— Доржи Эрдэнэга милтиғи билан ҳамма ўқларини берди-да, энгашганича югуриб кетди.

— Тепаликдан ўтгач, ўрмон ичидан юр,— деб қичқирди Эрдэнэ унинг ортидан.

Эрталаб кун ёйилган пайти боқинчилар тўдаси сомон марказини ишғол этди-да, кооперативни талаб, бутун буюмларга ўт қўйди.

Қўллари боғланган Эрдэнэни Тугжилнинг олдига олиб келишди. Тугжил Эрдэнэнинг узун сочларига қараб истеҳзо билан таржайди.

— Қани, сочидан менга бир тутам юлиб бер-чи,— деди у ламалардан бирига. Лама Эрдэнэнинг олдига келиб сочидан тортқилай бошлади.

— Ундай эмас,— деди Тугжил жаҳли чиқиб.— Мана бундай қилиш керак!— у Эрдэнэга яқин келиб бир тутам сочини юлиб олди.

Эрдэнэнинг боши оғриқдан ловиллаб ёнгандек бўлди. Унга бундан кейин қандай азоб беришаркин? Ҳали бу ҳолва-ку.

— Бизни сен ўққа тутдингми?

— Фақат мен эмас.

— Уни яхшилаб қўриқла! Довчин-гэгэн келгач, қайси усулда Азроилнинг қўлига топширишни айтиб беради,— деди Тугжил.

Кечқурун кун ботгандан сўнг Цамба етиб келди. Ҳамма уни Довчин-гэгэн деб, дуосини олишга ошиқарди. Эрдэнэни унинг ўтовига олиб киришди. Цамба Тугжил билан ароқ ичиб ўтирарди.

— Э, эски танишимиз-ку бу!— деди Цамба Эрдэнэга нафрат билан тикилар экан.

— У Содномнинг хотинини ўлдирди.

— Уни мен ўлдирганим йўқ.

— Эсингдами, Луугун надомида иккаламиз тортишиб қолгандик, мана энди ўша баҳсни ҳал қиламиз. Биз сени эртага

азонда қуёшга қурбон қиламиз. Тириклайин юрагингни юлиб оламиз,— деди Цамба.

Босмачилар ароқхўрлик қила бошлашди. Цамба билан Тугжил атрофдаги овуллардан қизларни бошлаб келишди, ишратбозлик бошланиб кетди.

Вақт ярим кечадан оғанда маст босмачилар ухлаб қолишди. Шундан сўнг Эрдэнэнинг олдига гўлаҳ чол кирди-да, унинг қўл-оёғини ечиб, от топиб берди. Эрдэнэ аймоқ маркази томон елиб кетди.

13. Бу воқеа қўзғолон бошланишидан бир неча кун аввал содир бўлганди. Ханундэр сомони аҳолисига аймоқ маркази вакили Доржи келгани ва у эртага кооперативга янги аъзолар қабул қилиш бўйича мажлис ўтказажagini эълон қилишди. Тумэр мажлисга боришга қарор қилди.

Уларнинг сомонида кооператив ташкил этилганига икки йил бўлган бўлса ҳам Тумэр ҳали унга аъзо бўлиб кирмаган эди. Биринчи марта мажлис ўтказишганда Тумэр карвон билан шаҳарга кетган эди. Уша йили қишда кооперативнинг чор-васи қирилиб кетди. Шундан сўнг Тумэр, бир неча бор, кооперативга киргин, дея ундаган бўлсалар-да, унга аъзо бўлишдан бош тортиб юрди. Аммо баҳордан бошлаб унга қаттиқ тикилиб олишди — ҳамма масалада чеклаб, чой ҳам, тамаки ҳам сотмай қўйишди.

— Тумэр, кооперативга кирсак кира қолайлик, бўлмасам жуда бу четлатиб қўйишадиганга ўхшайди,— дея эрини кўндиришга урина бошлади Дулма.

Тумэр азонда туриб, шоҳи дэлини кийди-да, белбоғига кумуш қинлик катта пичоғи ва чақмоқ тошини осиб олди.

— Майли, Дулма, ариза бераман, сен эсанг жамоага қайси молларни беришимиз ҳақида бир ўйлаб кўр!— деди.

Мажлис кечикиб бошланди. Доржи қизил чойшаб ташланган стол ёнида турганича йиғилганларни бирма-бир кўздан кечириб чиқди.

— Синфий революцияни кучайтириш, беш йиллик планни бажариш, руҳонийлар ҳамда оқсуяк феодалларга, қулоқларга қарши курашиш, социализм қуриш учун камбағал ва ўрта ҳол аратлар кооперативларга аъзо бўлиб кирмоқлари лозим. Синфий кураш болалар ўйини эмас, у раҳм-шафқатни билмайди. курашимизда турли-туман ўнг элементлар халал бeryпти. Улар япон империализмининг малайлари дидир. Ҳаммамиз учун социализм бирдан-бир тўғри йўл. Шу сабабли кимда-ким ҳали кооперативга кирмаган бўлса, у феодаллар, ўнг элементлар ҳамда

япон империалистларининг малайидир...— Доржи ўз нутқини ана шундай бошлади. У нуқул қошларини чимириб, мушт кўтариб қўярди. Доржи икки соатдан ошиқ гапирди. Одамларнинг баъзилари мудрар, баъзилари эса ўзаро шивирлашиб ўтиришарди.

Тумэр Доржининг нутқига унчалик эътибор бермай ўтирган бўлса-да, бошқаларга ўхшаб мудрамади. «Кооперативга киришимни тезроқ маълум қилиб, уйга жўнашим керак. Тезроқ ўғлимнинг олдига борай»,— дея ўйларди Тумэр мажлиснинг туғашини тоқатсизлик билан кутар экан.

Доржи сўзини тамомлаши билан Тумэр ўрнидан туриб стол ёнига келди.

— Салом, аҳволларингиз яхшими?

— Салом, ўртоқ Тумэр,— деб қуруққина сўрашди Доржи.

— Кооперативга кирмоқчиман.

— Тўғри қиласан, нима, ҳалигача кирган эмасдингми?

— Ҳали кирганимча йўқ.

— Яхши эмас. Фамилиянг, исминг?— деб расмиятчилик билан сўрай бошлади Доржи.

— Засагтхонлик Тумэр,— деди нарироқда ўтирган Улдзи.

— Ҳозир қанақа Засагтхон бўлиши мумкин? Бу феодаллик қолдиғи эмасми ахир? Бу номни бошқа ҳеч қаерда тилга олма. Тушундингми, ўртоқ Улдзи?— деди Доржи.

— Епирай, бўлди, тушундим.— Шундай дея Улдзи гўё пуншаймон бўлгандек атрофга аланглаб қўйди. Одамлар кулиб юборишди.

— Жим, ўртоқлар! Ўртоқ, Тумэр, қанча бош қорамолингиз бор?

— Бир юз уч бош.

— Нима? Бир юз учта дейсизми?

— Ҳа, бир юз учта.

Доржи бир зум қовоғини солиб турди-да, тўсатдан қатъий қилиб деди:

— Сен билан анчадан бери танишмиз. Аммо гап революция ҳақида борганда танишлик эътиборга олинмайди. Сен ҳозир ўнг элементга айланибсан, сени кооперативга қабул қилиб бўлмайди.

— Нега энди?

— Сен энди аратларни эксплуатация қиладиган қулоққа айланибсан, синфий душманамиз бўлибсан.

Улдзи яна гапга аралашди:

— Менимча, Тумэр ҳеч бир қулоқ эмас, ўртоқлар,— деди у овозини барала қўйиб.— Бу ҳокимиятни ўрнатишда унинг ҳам...

Шу ерга келганда Доржи унинг сўзини бўлди.

— Ўртоқлар, синфий кураш авж олган пайтда мана шунақа бойваччалар уни ичдан бузиш учун кооперативга кириб олишга уринади. Буларга эҳтиёт бўлиш керак. Қулоқ Тумэрга тезлик билан мажлисдан чиқиб кетишни таклиф этаман, — деди Доржи.

Тумэрнинг қаттиқ жаҳли чиқди.

— Мен қулоқ эмасман ахир!—дея қичқирди у ўрнидан турар экан.

— Кийинишинг ҳам сира аратларникига ўхшамайди. Бу срдан яхшиликча жўнаб қол.

Тумэр шарт бурилиб, шоша-пиша от бойлағич томон юрди.

— Мана кўрдингизми, ўртоқлар, революцион зийраклик қулоқни фош этишга ёрдам берди, — деди Доржи.

Энди Цамба ўрнидан турди.

— Бу Тумэр ўнг элемент бўлгани учун партия ишидан бўшатилган Эрдэнэнинг туғишган укаси бўлади, — деди у. — Бундай элементларнинг орамизга суқилиб киришига сира ҳам йўл қўймаслигимиз керак.

— Менга қара, нега сен тўйдан кейин ноғора чаляпсан? — дея гап қотди Улдзи. Чолнинг гапига ҳамма кулиб юборди.

— Ўртоқ Улдзи, қулоқни ҳимоя қилишни бас қилинг, ўзингизга ҳам гап тегиб қолади.

Шу пайт шаҳарча бичимда тикилган шоҳи дэл ва соябонли шапкача кийган бир аёл ўрнидан турди.

— Тумэр-гуайни қулоқ дейишингиз адолатдан эмас, — деди аёл ҳаяжондан юзлари қизариб. — Мен уни яхши биламан, авваллари камбағалларга ёрдам берарди, революцияда актив қатнашган...

— Авваллари ким бўлганини гапириб ўтирмаймиз, — деди Доржи унинг сўзини бўлиб, — халқ революциясида қатнашиб, кейин унга хиёнат қилганларнинг сон-саногии йўқ. Комиссар Хоягнинг хотини бундай гапириши керак эмас.

— Тумэр сиз айтганлардан эмас. У яхши одам... — дея ўз гапида туриб олди аёл.

— Ўзингиз чиройли бўлганингиз билан ақлингиз пастга ўхшайди, — деди Цамба димоғдорлик билан.

— Менинг ташқи кўринишим билан нима ишинг бор? Ақл масаласида эса, кимники пасту, кимники баландлиги ҳали маълум эмас, — дея унинг гапини бўлди аёл.

— Ўртоқлар, бу ахир камбағал бир аратга нисбатан ҳужум-ку! — деди Цамба.

— Бу аёл Тумэрнинг ўйнаши бўлган, шунинг учун ҳам уни ҳимоя қилипти! — қичқирди Цамбанинг ҳамтовоқларидан бири.

— Уртоқлар! Бу ҳаддан ошиш-ку ахир! Феодализм давридагина аёл кишини бундай ҳақорат қилиш мумкин эди. Бундай гапларни бас қилинглр,— деди Доржи.

— Кўк кўйлак кийиб олганинг билан ифлос қилмишларингни яширолмайсан. Сендака камбағал аратдан ўлгурдим! Қараб тур, сени барибир фош этаман,— деди аёл қичқириб мажлисни тарк этар экан.

Бу аёл Хоягнинг хотини Цэнд эканини муҳтарам ўқувчи, эҳтимол, фаҳмлагандир. У бир неча кун илгари дадасидан хабар олгани келган бўлиб, бугун мажлисни кўришга қарор қилган эди.

Цэнд кечқурун Тумэрнинг олдига кириб, у кетгандан кейин бўлган гапларни гапириб берди.

— Сен аймоқ партия комитетига учрашиб, улардан масалангни ҳал қилиб беришларини талаб қилгин, керак бўлса пойтахтга ҳам бор, шикоят қил!— деб маслаҳат қилди Цэнд.

— Керак эмас. Ҳақиқат эгилса эгилади, аммо синмайди, дейишади. Сабр қилайлик-чи, кейин кўрармиз. Энди нима бўлса бўлди! Бу ҳокимиятнинг ўрнатилишида мен ҳам бир оз қатнашганман,— деди Тумэр.

— Мен албатта ҳаммасини Хоягга гапириб бераман. Бу ишни шундайлигича ташлаб қўймаймиз,— деди Цэнд.

Тумэр кооперативга кириш ҳақида бошқа оғиз очмади. Аммо уни энди илгаригидан ҳам баттарроқ сиқувга олишди. Унинг оти пойгада биринчи бўлиб маррага келган эди, қулоқларга мукофот берилмайди, деган баҳонада уни совриндан маҳрум этишди. Бир куни шундай воқеа содир бўлди — Цамба Тумэрнинг буқасини отиб ташлади. Ундан нега бундай қилдинг, деб сўрашганида эса: «Тумэрнинг буқаси контрреволюцион буқа, у кооператив буқасини сузди»,— деб баҳона қилиб қўя қолди. Тумэр Цамбанинг қилмишидан сомон бошқармасига шикоят қилган эди, у ердагилар: айб ўзингизда, қутурган буқангизга қарамай социалистик мулкни суздириб қўйгансиз, дейишди.

Қиш тугаб, баҳор бошланди. Бир куни Тумэрнинг овулига тўрт отлиқ келиб қолди. Уларнинг ҳаммаси ханундэрлик ташшлар эди.

— Ҳурматли Тумэр, замон жуда нотинч бўлиб қолди. Юз бошдан ошиқ чорваси бор одамни қамоққа олиб, сўнг отиб ташлашар эмиш. Қамоққа олишлар бошланганга ўхшайди, одамлар жангга отланыпти. Гапларга қараганда, Рашанта монастирида Очирбат комитети тузилган эмиш. Комитет кооперативларга қарши муқаддас урушга тайёрланиб, лашкар тўплайлган эмиш. Уларга Халқ армиясининг собиқ офицери Жам-

бал қўмондонлик қилаётганмиш. Қамаб қўйишмасдан олдин ўша ерга бормоқчимиз. Бошинг омонлигида сен ҳам биз билан юравер,— деди келганлардан бири.

— Дарёни кўрмай этик ечишининг нима кераги бор? — деди Тумэр.

— Дарёга етгунингча қамоққа олишади. Кетдик, Тумэр, кейин гафлатда қолишинг мумкин.

Улар анча вақтгача маслаҳатлашиб ўтиришди, ниҳоят, Тумэр боришга рози бўлди.

Тумэр ҳозирчалик кооперативларнинг ишлари юришмаётганлиги, бу камчилик ва хатолар тузатилмаса, мамлакат чорвасиз қолиши мумкинлигини яхши тушунарди. У Рашантага бориб, улар нима қилмоқчи эканликларини билиб келишга қарор қилди.

— Дулма, мендан хавотир олма, бориб нима гаплигини биламан-да, кейин қайтиб келаман,— деди Тумэр.

— Эҳтиёт бўл, ўзингни хавф-хатарга қўйиб, бўлмағур ишларга араллашиб юрма,— дея тайинлади эрига Дулма.

Тумэр уч кундан кейин йўлдошлари билан Рашанта монастырига етиб борди. Бу ерда бир неча юз одам тўпланган эди. Ҳамма ёқ шовқин-сурон, гала-говур эди, қаердадир карнай гап-лаша эшитиларди. Одамларнинг барида қурол бор эди: бир хиллари чақмоқ милтиқ, бошқалар берданка, баъзилар эса карабин осиб олишганди.

Тумэр ҳам оломон ичига ёриб кирди. Одамлар кооперативларни йўқотиш ва қизилларни ҳокимиятдан четлатиш тўғрисида гапиришмоқда эди.

— Барча Цогчин ибодатхонаси олдига тўплансин! Муқаддас жангга жўнаш олдидан ҳамма қасамёд этади!— дея жар сўлди бир неча одам. Тумэр ўз танишлари билан ибодатхона томон жўнади. Отда келганларни отдан тушишга мажбур этишди. Тумэр биринчи қаторга ўрнашиб ўтириб олди. Ибодатхонанинг эшиги аста очилиб, ундан қўлларида йўлбарс думи кўтарган бир неча лама чиқиб келди. Сўнгра қизил шоҳи дёл кийиб, белига маузер тақиб олган лама пайдо бўлди. Бу Цамба эди. Унинг орқасидан ҳаво ранг дёл кийган Тугжил чиқди, унинг ёнбошида ҳам маузер оснглик эди.

— Муқаддас жангга отланган довюррак шабинлар¹, мана, истиқболингизда олийжаноб ишлар учун осмону азалдан тушмиш хувилган² Цамба турибди. Ҳаммаларингиз унинг содиқ

¹ Шабинлар — бу ўринда маслакдошлар, шогирдлар.

² Хувилган — бошқа кўринишга кирган.

шогирдига айланишингиз лозим. Бўйнилариңгизга у табаррук қилиб берган ҳадақдан ташлаб олсангиз, ҳизилларниңг ўқисларга кор қилмай қолади!— дея тантанали суратда эълон қилди олдинда турган бир семиз лама. Шундан кейин у Жамбал томонга ўгирилди.— Бу зот эса қизилларни тор-мор этишдаги муқаддас жанглари-мизда лашкарлари-мизга бош қўмондонлик қилиши керак бўлган эр йигит Жамбалдир.— Сўнгра у Тугжилни кўрсатди.— Бу киши эса Сарик армиями-зиниң биринчи жангчиси, йўлбошчиси, йўлбарсдек марди майдон, ўқ ўтмас хувилган ва саркарда Тугжил бўлади. У муқаддас уруш тугаб, тинчлик ўрнатилгунга қадар ҳалок бўлмаслик бахтига муяссар бўлган.

Тумэр қовоғини солиб олди. Бу аблаҳлар ҳали шунақа иш бошлашмоқчи экан-да! У шарт ўрнидан туриб ламалар турган айвон томон йўл олди. Тугжил Тумэрни кўрган заҳоти ибодатхонага кириб яширинди. Тумэр йиңилганларни хотиржам кўздан кечириб чиқди:

— Одамлар! Бу қаллоблар сизларни алдаяпти!— дея баланд овозда нутқ бошлади у.— Булар ярамас бир ишга қўл уришяпти. Ҳозиргина жуфтакни ростлаган Тугжилни хувилган-саркарда деб эълон қилишди. У бир неча от деб ўз ўртоғиниң биқинига пичоқ қадаган муттаҳам ўғри-ку, ахир! Хувилган Цамба-чи! У яқиндагина кооперативими-зда активист эди, у кооперативниң новвосини сузгани учун мениң буқамни отиб ташлаганди. Энди бўлса улар бир-бирлари-га хувилган деб муқаддас унвонлар қўйишяпти, одамларни алдашяпти!

— Азиз шабинлар! Бу қизилларниңг ити. Унга қулоқ солманглар!— дея қичқирди Цамба бўғиқ овози билан.

— Ҳа, тўғри гапниңг тўқмоғи бор экан-да?! Ҳечқиси йўқ, чидайсаң! Сизлар фирибгар ва қаллобларсиз! Одамлар! Улар сизларни ҳоқимиятга қарши қўйишмоқчи, сизларни ўлимга олиб боришмоқчи. Майли, Цамба, агар сен ҳақиқий хувилган бўлсанг, маузерингни бер, сени отаман. Агар тирик қолсанг, сенга ишонамиз ва изингдан борамиз.

— Шабинлар, уни ушлаб қўл-оёғини боғланглар,— дея қичқирди Цамба олдида турган ламаларга ишора қилар экан. Бир неча одам Тумэрга ёпишган эди, Тумэр уларни мушук болалардек итқитиб ташлади. Шу пайт кимдир унинг елкасига сўйил билан урди. Тумэр орқасига ўгирилди. Жамбал қўлидаги сўйилни ташлаб айвондан сакраб қочмоқчи бўлганди, улгурмади, Тумэр уни ушлаб олиб боши узра кўтарди.

— Сенга ўлмаслик бахти мушарраф бўлганми? Мана ҳозир кўрамиз! Қанжиқ! Сени ҳоқимият одам қилса-ю, сен унинг биқинига пичоқ урсанг!— дея қичқирди у ва Жамбални тош

ётқизилган ерга итқитди. Бир лаҳзадан кейин Жамбалнинг жони узилди.

Цамба уни ушланглар деб қичқиради, аммо Тумэрга яқинлашишга ҳеч кимнинг юраги дов бермасди.

— Одамлар, кўзларингизни очинг! Ғалаёнчиларни, мамлакатимиз душманларини ушлаб, қўл-оёғини боғланглар!

Шу пайт тўсатдан Тумэрнинг орқасидан биров ёпишди. Тумэр ўгирилиб қараганди, норғулдан келган бир лама унга айиқдек ташланди.

Тугжил эса ибодатхона ичидан туриб Тумэрни мўлжалга олди... Аммо қўли қалтираб, юраги ўйнаб тургани боисидан у сира тепкини босолмасди. Барибир ўқ овози янгради... Тугжил Тумэрнинг яхшилигига яна ёмонлик қайтарди. Ахир Тумэр унга икки марта шафқат қилган эди. Ўқ икки кишини тешиб ўтди, лама шу заҳоти йиқилди. Тумэр эса бир чайқалди-ю, аммо тик тураверди, унинг лабларида қизғиш кўпик пайдо бўлди.

— Буларнинг ҳаммасини ҳукуматга тутиб беринглар!..

Иккинчи ўқ Тумэрнинг икки курагининг ўртасига тегди. Тумэр аста ўгирилиб букчайганича Тугжил томон юрди. Тугжил яна бир неча марта ўқ узди-да, сўнг қочишга тушди. Кейинги ўқлар Тумэрга эмас, ундан нарида турган одамларга тегди. Тумэр дераза панжарасига ёпишиб уни куч билан бир тортди-ю чалқанчасига йиқилди. Шу йиқилганича у қайта ўрнидан турмади.

Оломон шовқин-сурон кўтариб ҳар тарафга қоча бошлади. Ибодатхона айвони қонга беланди. Қимир этмай ётган Тумэрнинг олдига анчага доғур ҳеч ким келмади. Тугжил қўмондон ўтовига яшириниб, кечгача ўша ерда ўтирди. Кечқурун катта гулхан ёқишди. Тумэрни ана шу гулханда куйдиришмоқчи эди, аммо унинг жасадини топишолмади. Жонсиз Тумэрни у билан Ханундэр сомонидан бирга келган ўша тўрт киши олиб кетганди. Улар Тумэрнинг жасадини ўз юртига олиб боришга аҳд қилишганди. Гулханда Тугжилнинг ўқидан тасодифан ҳалок бўлган кишиларнинг жасадини куйдиришди.

— Шабинлар!— деди Цамба жасададни гулханга ташлаш пайти,— бу одамларга муқаддас жангларда иштирок эгиш насиб қилмади, улар гуноҳга ботишган экан, шу сабабдан ҳалок бўлишди.

14. Эпидемия тугади, касал болалар тузалди. Бато врачни олиб бориб қўйиш учун ўргондан отлар олиб келди.

— Сизни дўстим Жаргал олиб бориб қўяди,— деди Бато.— Сизга катта раҳмат, яхшилигингизни умрбод унутмаймиз, болаларни ҳам, мактабни ҳам сақлаб қолдингиз. Бир рус оғам:

мўгул ва рус халқи оға-инилардир, агар улар қўлни қўлга бериб бирга ҳаракат қилса, ҳеч ким уларни енголмайди, деган эди.

— Уни ҳамма комиссар Пётр дерди. Сиз уни билмайсизми?— дея сўради Жаргал.

— Билмасам керак. Революция йиллари жуда кўп комиссарларимиз ҳалок бўлди. Менга миннатдорчилик билдиришнинг эса ҳожати йўқ, мен шунчаки ўз бурчимни бажаряман!

— Хўп, яхши боринглар!

Жаргал отнинг жиловини врачга тутқазди. Врач билан Жаргал отларига энди минай деб туришганди, шу пайт монастирь томондан ранги қув ўчган бир ўқувчи бола от чоптириб келиб қолди. Бола энтика-энтика ламалар қўзғолон бошлагани, улар янги ҳукумат активистларини ўлдириб, кооперативни тарқатишмоқчи ва мактабни ёпмоқчи эканликларини гапириб берди.

— Сиз тезроқ жўнанг,— деди Бато врачга қараб.— Сен эсанг, Шагдар, сомон раисининг олдига югур.

— Мен ҳозир ҳеч қаёққа жўнамайман,— деди врач.

— Жўнанг, бу ер жуда хавфли!

— Мен оғир дамда дўстларни ташлаб кетолмайман. Йўқ, мен сизлар билан қоламан,— деди врач қатъий қилиб.

Монастирь ламаларининг қуролли қўзғолонлари ҳақида эшитган кўпчилик одамлар фалокатдан нарироқ бўлиш учун қўшни сомонларга қоча бошлашди. Матлубот кооперацияси қоровули ҳам қўлидаги берданакасини ташлаб қочиб қолди. Берданкани врачга беришди. Сомон раиси бошлиқ етти киши сомон марказини ҳимоя қилишга тайёрланишди. Ламалар кеч-қурун мактабга ҳужум қилди, отишма бошланди. Сомон раиси ва кооператив бухгалтери тез орада ҳалок бўлди, партия ячейкаси секретари оғир яраланди. Врач уни ўтовга олиб кириш учун ўрнидан турғизмоқчи бўлганди, ўзи ҳам оғир яраланди. Бато врачнинг олдига эмаклаб борганда унинг жони узилай деб турганди.

— Доктор.

— Тамом... Ленинградда... Невскийда... онам бор... хат... — у шу сўзларнигина айтди, холос.

— Доктор! Доктор!— Бато унинг елкасидан ушлаб силкитар, аммо доктор энди ҳеч нарсани эшитмасди.

Тез орада партия ячейкасининг секретари ҳам оламдан ўтди. Шагдар қўлидан яраланди. Қолган уч ҳимоячининг ўқлари тугади. Кучлар тенг бўлмагани сабабли Бато, Жаргал ва Шагдар тун қоронгисидан фойдаланиб мактабни таш-

лаб кетишга қарор қилишди; тўртинчи кун тонготар пайти бир кичик ўрмонга етиб олишди.

Нима бўлса ҳам аймоқ марказига етиб олиш — улар ёлғиз шу мақсад билангина аранг қадам ташлаб боришарди. Шагдар яраланган қўли зирқираб оғриси ҳам тишини тишига қўйиб, тортаётган азобларини дўстларидан яширишга ҳаракат қиларди.

— Қўлинг қалай? — деб сўрашарди дўстлари.

— Тузук, — дея жавоб берарди Шагдар.

Ўрмондаги ёлғиз оёқ йўл уларни тоғ чўққисига олиб чиқди.

— Жарнинг бошланишида бир неча ўтовлар кўриняпти, — деди олдинда бораётган Жаргал тўхтаб.

Бато Шагдарни суяганича юқорига интила бошладди. Мана, улар чўққига ҳам чиқиб олишди.

— Тамир, беором Тамир! — деди у орзиқиб.

Пастда — туман орасида дарё кул ранг тасма янглиғ ялтираб турарди.

— Аймоқ марказига қадар бир ўртондан сал кўпроқ йўл қолган бўлса керак, — деди Шагдар.

— Ҳа, шундан кўп эмас, — деди Бато.

— Ундай бўлса ҳеч нарса йўл қолмабди, — деди Жаргал хўрсиниб. Жаргалнинг чеккиси келиб, боши оғриб турарди.

— Тез орада етиб оламиз-да, милтиқ топиб қайтамыз! Ҳали уларга ҳокимиятимиз кучини кўрсатиб қўямиз! — деди Шагдар.

— Бу Тарят монастирининг кулини кўкка созуриш керак! — деди Жаргал нафрат билан.

— Бунга монастирнинг нима дахли бор?

— Уларнинг уяси ўша ерда.

— Уясини бузганинг билан бўри ўлмайди, — деди Бато. Улар хаёлга чўмиб, индамай йўлда давом этишди.

Бато аймоқ марказида дам олгач, яна сафга қўшиламыз, деб ўйларди. Аммо уларни мактабни ташлаб қочганликда айбламасмиканлар? Бато баъзи тегишли органларга давлатга қарши қўзғолон бўлиши мумкинлиги ҳақида хабар қилганида уни ваҳимачиликда айблашган эди. Ҳозир ҳам қўрқоқликда айблашлари эҳтимолдан холи эмас. Йўқ, дея яна ўзига-ўзи эътироз билдирарди у, биз қўлда қурол билан жанг қилдик, ўқимиз тугамаганида жанг қилишда давом этардик. Шуларни ўйлар экан, кўнгли бир оз таскин топди. Ахборотига эътибор бермаганлар билан эса бир гаплашиб қўйиш, ким айбдорлигини аниқлаб олиш зарур. Аммо ҳозир эмас, ҳозир душманни яқсон этиш, кейин ким оvsарлик қилганини аниқлаш керак.

Жаргал эса ҳозир бутун монастирларни ер билан яксон қилиш ҳақида ўйларди. Қани энди тўплар, самолётлар, бомбалар бўлса!.. Манови ламалар, сотқинларнинг барини отиб ташлаш керак. Ҳечқиси йўқ, бир неча кундан кейин пулемёт билан қайтиб келиб кунларини кўрсатиб қўяди! Улар яна учрашишади ҳали.

Ишқилиб, қўлим тезроқ тузалсин-да, дея ўйларди Шагдар. Битта милтиқ билан ўнг мингта ўқ бўлганда борми, бир кўрсатиб қўярдим. Ушанда ўтовимизга кечаси ким қилич санчган экан? Бато айбдорни қидирмай бекор қилди-да. Аммо дин устидан ноҳўя кулдик, мана, оқибатда кўпгина оми одамлар душманларимиз томонига ўтиб кетди.

— Қани, юрдик!— деди Бато тинчликни бузиб. Улар бир қадам ташлашга ҳам улгурмасларидан бирдан: «Тўхта, қўлингни кўтар!»— деган қичқирӣқ эшитилиб қолди; улар азалига қочишмоқчи ҳам бўлишди-ю, бироқ затворларнинг шиқирлашини эшитиб, тўхтаб қолишди.

— Қуролларингни ташлаб, қимир этмай турларинг!— дея қичқирди Халқ армияси формасини кийган солдат. Бато ўзимизникиларга учрадӣк, дея енгил тортиб, тин олди.

— Биз бандитлар эмасмиз,— деди Бато қўлини кўтариб. Жаргал ва Шагдар ҳам шундай қилишди.

Уларни бир неча солдат ўраб олди.

— Булар ўзимизникилар-ку!—деб қичқириб юборди Шагдар. Унинг кўзларидан беихтиёр ёш қалқиди.

Улар, ҳақиқатан ҳам, Халқ армиясининг дозорига дуч келишган эди. Масала ойдинлашгач, Бато Шагдарга ёрдам бериш ва қорниларини тўйғазишни илтимос қилди. Шундан сўнг у командирга бўлган воқеани тўла-тўкис гапириб берди.

— Баракалла, йигитлар,— деди командир,— энди бизга йўл бошловчи бўласизлар.

— Бизларга ҳам дурустроқ қурол беринглар, уларнинг ҳаммасини тухумигача қуритиб юборайлик!— Жаргалнинг кўзлари нафратдан ёнди.

— Ҳаммаларини ҳам эмас,—деб кулиб қўйди командир.— Уларнинг орасида мажбур бўлгани туфайли қўлига қурол олганлари ҳам бор, кўпчилиги эса алданган. Уларни ўлдириш эмас, ким душману ким дўстлигини тушунтириш керак.

Учаласига биттадан милтиқ, юзтадан ўқ беришди. Бир одам олишгач, отларга миннишиб йўлга тушишди. Йўлда кичик-кичик овулларга дуч келишди, ўтовларда одам йўқ, бўм-бўш эди. Моллар молхоналарга қамаб қўйилган, соғин сигирлар елини сутга тўлганидан қийналиб маърарди.

Дозор иккинчи кун деганда бир кичик тепалик яқинида гу-

наб қолди. Осмон тиниқ — бир парча ҳам булут йўқ, музден шабада эсиб турарди. Майсага қўйилган отлар ҳузур билан пишқириб ўтларди. Солдатлар шивирлашиб гаплашиб ётишарди. Тун хотиржам ўтди, командир азонда олдинга разведкачилар юборди. Улар билан бирга Бато ҳам кетди.

Беш кишидан иборат разведкачилар атрофга диққат билан қулоқ солишганича аста олға боришарди. Довонга кўтарилгач, улар аτροφни кўздан кечириш учун бир оз тўхташди. Шу пайт тўсатдан паст томонда отнинг кишнаши эшитилиб қолди. Аммо улар ҳеч нарсани кўришолмади — олд томондаги нишабликни ўрмон қоплаб ётарди, боз устига отнинг кишнаши анча узоқдан эшитилганди. Шундан сўнг учта разведкачи доводна қолди-да, бир солдат билан Бато секин-аста пастга туша бошлади. Мана, ўрмон тугаб, яланглик бошланди. Бир неча чақирим нарида юзга яқин отлиқлар кўринди. Энг олдинда қора от минган бир одам сариқ байроқ кўтариб келарди. Байроқдорнинг икки ёнида икки сувори қиличини яланғочлаб олганди.

— Душманлар, — дея шивирлади Бато.

— Байроқдорни қулатамиз, — деди солдат милтиғини тўғрилаб. У байроқдорни узоқ мўлжалга олиб турди.

— Негадир нишон ёмон кўриняпти.

— Аблаҳлар, яхшиликка ёмонлик қайтаришяпти. Ҳозир кўрсатиб қўяман уларга! — Бато мўлжалга олиб, тепкини босди. Сариқ байроқ қийшайиб кетди, байроқдор аста сирғалиб отдан йиқилди.

— Мана энди орқага қайтдик, — деди солдат отининг бошини орқага буриб, унга қамчи босар экан. Бато ҳам унинг ортидан елиб кетди.

Батонинг оти чопқирроқ экан, тез орада солдатга етиб олиб, ундан ўзиб ҳам кетди. Шу пайт орқадан отларнинг туёқ товуши эшитилиб қолди. Бато ўгирилиб қаради — орқадан қувиб келаётганлар яқинлашиб қолганди. Қувяпганлар ўнга яқин отлиқ бўлиб, олдинда кўк от миниб, ҳаво ранг дэл кийган бир одам келмоқда эди. Аммо Бато унинг Хонгор эканидан беҳабар эди. Ўз навбатида Хонгор ҳам қочиб бораётган йигитнинг дўсти Бато эканлигини билмасди. Солдат йигит Батодан йигирма метрча орқада қолиб кетди. Шу пайт Хонгор итқитган арқон солдатнинг бўйнига чирмашди-ю, уни эгардан қулатиб юборди. Довонда кутиб ётган солдатлар буни кўриб ўт очишган эди, отлиқлар ўзларини ўрмонга уришди. Боёқиш солдат отдан йиқилганда боши билан дарахтга урилиб оламдан ўтган эди.

Разведкачилар тезлик билан ўз группаларига етиб олиб,

содир бўлган воқеа ҳақида ахборот беришди. Душман юзга яқин киши бўлиб, булар эса йигирма киши ҳам келмасди. Взвод командири одамларини икки группага бўлди. Группалар йўлнинг икки томонидаги тепаликка жойлашиб, ҳимояга тайёргана бошлашди.

Тушга яқин галаёнчилар ҳимояда турган взвод маррасига ҳужумга ўтдилар. Аммо икки енгил пулемётнинг ўқ ёғдиришига дош беролмай, бир қанча одамлари, отларидан ажраб, чекинишга мажбур бўлдилар. Отишма бошланиб кетди.

Ғалаёнчиларнинг ўқи оз эди. Шунинг учун ҳам Тугжил яна бир ҳужумга ўтиб кўрди, аммо бу сафарги ҳужум ҳам муваффақиятсиз чиқди.

— Қўққисдан ҳужум қилиш керак!— деб таклиф этди Цамба.— Имонсизларни қириб ташлаймиз!— Аммо улар одамларни пулемётга қарши боришга кўндиришолмади.

— Командир, менга дурустроқ от минган элликта жангчи берсангиз, барча қизилларни арқонга боғлаб олиб келаман,— деди Хонгор Тугжилга.

Тугжил, бу мақтанчоқ қаёқдан пайдо бўлди, дегандек Хонгорга ишонқирамай қараб қўйди, аммо барибир рози бўлди; ахир бирор иложини топиш керак эди-да.

— Бўпти, ўзингга маъқул бўлган одамларни олиб жўнай-қол!— деди Тугжил.

— Қуёш тепанинг ортига ўтиши билан мен уларга ўнг томондан ҳужум қиламан. Шунда сизлар уларни ўққа тута бошланглар, биз ғарбий тепага чиқишимиз билан, сизлар ҳам ҳужум қилинглар,— деди Хонгор.

— Агар режанг амалга ошадиган бўлса сени ўзимга ёрдамчи қилиб оламан,— деди Тугжил.

Хонгор эллик чоғлик кўнгиллини танлаб олди-да, уларга яхши отлар бериб, ўнг томондан ҳужум қилишга шай бўлиб турди.

Кун тепалик орқасига ўтиб, унинг ғарбий қисмини ёритиши билан Хонгор одамларини тўсатдан ҳужумга ташлади.

Солдатлар бу томондан ҳужум бўлишини кутишмаганди, бунинг устига, қуёш нуридан кўзлари қамашиб, ҳеч нарсани кўриб бўлмай қолди!.. Жангчилар эсини йиғиб, пулемётларини ғарб томон олиб ўтгунларига қадар Хонгорнинг гурзиси биринчи солдат бошига тушди. Шу пайт Тугжил ҳам ҳужумга ўтди.

Жанг ярим соатча давом этди. Халқ армияси жангчилари қаҳрамонларча жанг қилдилар, аммо сон жиҳатдан бир неча марта устун бўлган душманга қарши бундан ортиқ нима ҳам қила олардилар. Кўпгина солдатлар қаҳрамонларча ҳалок бўлди; бир неча ярадорлар асир тушди.

Бато икки бандитни ўлдирди, учинчисини ўлдиришга эса улгуролмади — кимдир бошига гурзи билан қаттиқ урганди, ҳушидан кетиб қолди.

Ғалаёнчилар тантана қилишди — мунтазам армиянинг бутун бошлиқ взводини енгил ҳазил гапми! Хонгор Бургут ботир унвони билан тақдирланиб, қўмондон ёрдамчиси этиб тайинланди. Ғалаёнчилар жанг майдонидан сал нарига жойлашди. Олд томонда Тугжилга мўлжаллаб қизил ҳошияли ўтов тикишди. Унинг ёнига тикилган сариқ ҳошияли ўтовда Цамба турадиган бўлди. Цамбанинг ўтови орқасига «Бургут ботир» учун ўтов тикишди.

Оғир ярадор бўлган взвод командирини ҳам асир олишди. У ҳушини йўқотган эди, энди ўзига келди. Уни шу заҳоти сўроқ қила бошлашди.

— Цэцэрлик-мандал аймағига қанча жангчи келган? — дея сўради Тугжил.

— Сиз қароқчиларни яксон этиш учун етарли! — дея дадил жавоб берди ёш командир.

Уни қийноққа солишди, бироқ командир ҳеч нарса айтмади. Хонгорнинг дилида бу жангчига нисбатан беихтиёр ҳурмат пайдо бўлди. Жаллодлар ундан ҳеч нарса билишолмагач, кўксини ёриб, юрагини суғуриб олишди-да, байроқ дастаси тагига ташлашди. Шундагина қурбоннинг оғзидан «она...» деб инграган товуш эшитилди. Хонгор қулоқларини беркитиб, кўзларини юмиб олди.

Тунда Тугжилнинг ўтовига ароқхўрлик бошланди. Ўтовга учта қизни бошлаб келишди.

— Қани, қайси бирларинг чиройлироқсанлар? — Маст Цамба қизлардан бирининг олдига келиб ёноғидан ушлади. — Мана буниси худди парининг ўзгинаси экан. Тугжил, сен нима дейсан?

— Ҳа, худди қуйиб қўйгандек... — деди Тугжил дудуқланиб. — Қани, жононлар, ёнимизга ўтиринглар-чи.

Қизлар қўрқувдан даг-даг титрашганича бир-бирларининг пинжига кириб тураверишди.

— Сен, менинг олдимга кел! Ноз қиладиган бўлсанг, худди юрагингни суғуриб олиб байроғимизга ташлайман, — деди Тугжил жаҳл билан қизлардан бирининг қўлига ёпишар экан.

Хонгорнинг дилида ҳозир икки хил туйғу курашмоқда эди. Бир томони — Тугжил ҳам, Цамба ҳам кўзига балонинг ўқидек кўринар, иккинчи томони эса ароқдан қизишган жисми аёл кишининг эркалашларини талаб қиларди. Ҳар қалай иккинчи туйғу устун келди. У ҳалиги «пари»ни Цамбадан олдинроқ ўтовига олиб чиқиб кетди.

Улар туни билан маишат қилганлари боисидан эртасига пешиндан кейингина ўрниларидан туришди. Цамба тушдан кейин асирларни сўроқ қила бошлади. Сўроқ жуда тез ўтказилди — бир-икки расмий саволдан кейин қисқагина «Отиб ташлансин» деган буйруқ янграрди. Шундан сўнг қурбонни ўрмон четига судраб боришарди-да, отиб ташлашарди.

Батони олиб киришди.

— Солдатмисан?

— Йўқ, ўқитувчиман.

— Бу бизнинг устимиздан кулган ўша тарятлик ўқитувчи,— деди Цамбанинг ёнида ўтирган бир лама.

— Қатл этилсин! Юраги эса байроқ остига ташлансин!— дея буюрди Цамба.

Икки киши қўл-оёғи боғланган Батони судраганча олиб чиқиб кетди.

«Кимни судраб кетишяпти?»— деб ўйлади Хонгор. У ўрнидан энди туриб, тоза ҳавода айланиб юрган эди. Бирдан... Тасодифдан у ҳатто қичқириб юборди.

— Уни қўйворинглар!— дея буюрди у соқчиларга.

— Бургут ботир, бу йигит Тарят монастиридаги қизиллар ичида энг ашаддийси. Хувилган Цамбанинг буйруғи билан ҳозир унинг юрагини юлиб олишимиз керак,— деди соқчилардан бири.

— Уни менга беринглар. Хувилган билан ўзим гаплашаман.

— Буйруғинг биз учун қонун.

Хонгор Батони ўз ўтовига олиб келди.

— Топган ишинг шу бўлдими?— деди нафрат билан Бато.

— Қанақа иш?

— Босқинчилик, каллакесарлик қилияпсан-а!

— Бошқа нима ҳам қилишим мумкин? Мен армияга астойдил борган эдим. Хўш, улар мени қандай кутиб олишди? Қамаб қўйишди. Нима, сенинг хабаринг йўқми?

— Сен ахир халққа қарши, давлатга қарши қурол кўтарган босмачилар билан юрибсан-ку!

— Биладан. Ҳар ҳолда булар мени одам ўрнида кўриб, ҳурмат қилишади. Мени уларга ишонади деб ўйлайсанми? Йўқ. Ахир ихтиёр ўзимда бўлса, ҳаммасини қириб ташлардим! Аммо бошқа қаёққа ҳам бораман. Булар мени қамаётгани йўқ, сизларники бўлса барча хошунларга: Батцэнгэл сомонидан бўлган ўғри Хонгор қамоққа олинсин, дея буйруқ юборишибди. Сизларга айбимни бўйнимга олиб борсам, жуда инсоф қилганда ўн йил берасизлар. Ушанда менга ишониб ар-

мияга қабул қилганларингда, ҳозир Тугжил билан Цамбага қарши жанг қилаётган бўлардим.

— У ҳолда мени ҳам ўлдира қол! Лекин шуни унутма, улар билан узоқ яшолмайсан!— деди Бато.

— Узоқ яшаш ниятим ҳам йўқ, мен учун бир кун ҳам ғанимат.

— Бундай яшагандан кўра ўлган яхши.

— Нега энди, ҳар бир одам яшаш учун дунёга келган.

— Ёмон ҳаётдан чиройли ўлим афзал!

— Чиройли ўлиш менинг қўлимдан келмайди, уни сен эплайсан.— Хонгор Батонинг ёнига бориб ўтирди.— Сен бир йўлни танлаб, ўшандан боряпсан. Ўлсанг ҳам, бир ғояни деб ўласан. Менда эса бундай йўл йўқ, мен жар ёқасида турибман... Хўш, мен қандай ғоя йўлида қурбон бўлишим керак? Сени ўлдиришларига эса йўл қўймайман. Бугун тунда қочиб кетишингга ёрдам бераман. Сен ҳар ҳолда менга ўхшаган эмассан, сен яшашиг керак...

Бато бундай бўлишини хаёлига ҳам келтирмаганди. Кеча уни қийноққа солишганда йигит ўлимига рози бўлиб қўйганди. У фақат тиз чўкмай, қаддини тик тутиб ўлишни истарди! Хонгор эса қочишингга ёрдам бераман, деяпти. Батонинг қалбида яна умид пайдо бўлди, яна яшагиси келиб қолди.

— Гапинг тўғри бўлса, бирга қочайлик, бизларникига қўшиламыз.

Хонгор алам билан илжайиб, бош чайқади.

— Бу ишни бир марта қилиб кўрдим. Иккинчи сафар қилгим йўқ.

— Жаргални нима қилдинглар?

— Қайси Жаргални айтяпсан?

— Мен билан ўқитувчилик қиладиган йигит-да. Сен ахир уни биласан-ку.

— Уни сен билан бирга қўлга туширишганмиди?

— Ҳа, бирга эдик. Хонгор, уни қутқар!

Хонгор ўйланиб қолди.

— Хўп майли, бугун Жаргални қутқариб қолдим ҳам дейлик. Лекин у эртага менга қараб ўқ узади. Шундай эмасми?

— Эҳтимол. Лекин сендан жуда илтимос қиламан.

Хонгор индамай ўтовдан чиқиб кетди. «У Жаргалга ёрдам берармикин?»— дея ўйларди Бато дўстининг қайтишини кутар экан. Орадан бир неча интиқ дақиқалар ўтди. Мана, ўтовнинг эшиги ҳам очилди. Хонгор қовоғини солиб кириб келди.

— Уни отиб ташлашибди,— деди у қўнжидан трубкасини олиб тамаки тутатар экан...

Тугжилга Бургут ботир ўқитувчини қатл этишга рухсат

бермади, устига-устак, у билан ўз ўтовида дўстона суҳбатлашиб ўтирибди, дея хабар қилишди. Тугжил буни шахсан ўзи текшириб кўришга қарор қилди-да, Хонгорнинг ўтовига кирди.

— Нима гап ўзи? Нега бу одам қўллари ечиқ аҳволда бу ерда ўтирибди? — дея сўради Тугжил ўтовга кириб борар экан.

Хонгор Тугжилга яқин келиб қулоғига: «Тирик қолишига ишониб ўтираверсин, шуида ўлим унга яна ҳам даҳшатлироқ кўринади. Эртага ўзим унинг юрагини суғуриб олиб, байроғимиз остига ташлайман. Бу итвачча отамнинг мол-мулкани мусодара қилган, у билан алоҳида ҳисоб-китоб қиламан», — дея шивирлади.

Тугжил жавобдан қониққандек тиржайиб қўйди-да, энди кетмоқчи бўлиб турганди, Хонгор уни тўхтатди.

— Менга қара, — деди у, — қўмондон ёрдамчисига ҳам байроқ лозимми, йўқми?

— Байроқни нима қиласан?

— Агар лозим бўлса, мен унинг қаршисида қурбонлик қилишни истардим.

— Кичик сариқ байроқни ўзимники деб ҳисоблайвер, — деди Тугжил ташқарига чиқар экан.

Бато билан Хонгор бир оз вақт жим ўтиришди. Шу тобда уларнинг иккови ҳам ўз фикри билан банд эди.

— Мени озод қилиб юборишинг ростми?

— Сени озод қиламан, лекин бошқаларга ёрдам беролмайман. Ахир сизникилар мени дарров ўлдирган бўлишарди.

Ҳақиқатан ҳам Хонгорни кечиришмасди, у ҳаддан ташқари кўп гуноҳ қилганди. Ҳозир эса гуноҳи икки барабар ортди. Авваллари Хонгор тоғларда бекиниб юрган ўғри эди, холос. Энди бўлса у мавжуд давлат тузумига қарши қуролли қўзғолон бошлигининг ёрдамчиси бўлиб қолди.

— Ҳа, рост айтасан, сени аяб ўтиришмасди, — деди Бато.

Хонгор тунда Батога ўз отини берди-да, хайрлаша туриб:

— Оқ йўл, яхши бор. Ҳозир иккаламизнинг йўлимиз бир умрга айрилялган бўлса керак, балки қайта учрашмасмиз. — У Батонинг қўлини маҳкам қисди. — Хайр, дўстим, энди боравер, бу отни ҳеч ким қувиб етолмайди.

— Мени қўйиб юборганингни билиб қолишса, сени соғ қўйишмас ахир.

— Ҳечқиси йўқ. Кеча мен уларга йигирмага яқин одам ушлаб келдим, наҳотки битта одамни қўйиб юборолмасам? Хўп, хайр!

Дўстларнинг хайрлашувини тасодифан қўриб қолган икки ғаламис Тугжилга хабар қилмоқ учун югуришди. Бироқ унинг

олдида ўйнаши бор эди. Шу боисдан ғаламислар ўтовга киришолмади. Шундай қилиб Батонинг қочиб кетгани ҳақидаги хабарни Тугжил фақат эртасига эрталаб эшитди. У шу заҳоти Хонгорни чақиртирди.

— Ярамас ўғри, қизиллар итини нима қилднг?— дея қичқирди Тугжил Хонгор остона ҳатлаб ичкарига кириши билан.

— Қочиб кетди.

— Қочоққа отингни берганигни билмайди, деб ўйлайсанми? Уғрини ушланглар!— дея қичқирди Тугжил.

Тугжилнинг икки шахсий соқчиси Хонгорга ташланди, аммо Хонгор уларга чап бериб, кашкулдаги қимизни соқчилар кўзига сешиб юборди-да, бир лаҳзалик тўполондан фойдаланиб ўтовдан лип этиб чиқди-ю, Тугжилнинг шу қинда бойлоғлиқ турган отига шарта миниб унга қамчи босди.

— Отинглар уни, ўғрини отинглар!— дея қичқирди Тугжил.

Бир неча одам милтиқларини айрига қўйиб Хонгорни мўлжалга ола бошлади.

— Фақат отга эҳтиёт бўлинглар,— дея қичқирди яна Тугжил.

Бараварига бир неча ўқ гумбурлади. Хонгор гўё ҳозир отдан қулайдигандек бир чайқалди-ю, кейин яна қаддини тиклаб олди. Унинг ортидан бир неча киши от қўйди, аммо Тугжилнинг жийронини лагердаги отлар ичида фақат Хонгорнинг кўк отигина қувиб етиши мумкин эди.

15. Бато Хонгорнинг отида Арахангай аймағи маркази томон шамолдек олиб борарди. Унинг қийноқ пайти яра-чақа бўлиб кетган бадани чидаб бўлмас даражада оғрир, аммо ўлимдан қутулиш қувончи олдида бу оғриқлар ҳеч гап эмасди.

Тўғри, ҳозир Батони Хонгорнинг тақдири ҳам ташвишлантирмоқда эди. Йигит болаликдаги беҳаловат дўсти ҳақида қанча кўп ўйласа, унга шунча ачинар эди. Ҳа, тақдир Хонгорга шафқатсизлик қилди...

Тонготар пайти Тамирга етиб борган Бато отни суғориб олиб яна йўлга тушмоқчи бўлиб турганди, қаршисидан бир неча сувори келаётганини кўриб қолди. У сувориларга диққат билан бир оз тикилиб тургач, енгил тортиб, тин олди — улар Халқ армиясининг солдатлари эди...

— Ҳой, кимсан? Жойингдан қимирлама, акс ҳолда отиб ташлаймиз,— дея қичқирди улардан бири.

Бато қимирламай тураверди, отличлар уни ўраб олишди-ю, сўроқ бошланди. Бато бор гапнинг ҳаммасини яширмай гапириб берди. Тез орада мунтазам қўшинларнинг катта колонна-

си кўринди. Колоннага Хояг командирлик қилиб келарди. Уч-рашувни қаранг! Ниҳоят, тақдир шафқат қилди!

— Мен ҳеч қаёққа бормаيمان, сизлар билан қоламан, — деди Бато қатъий қилиб.

Хояг эътироз билдирмади, у фақат Батога тиббий ёрдам кўрсатишни буюрди.

Бато бу ерларни яхши билгани учун олдинда йўл бошлаб борарди. Мусаффо осмонда бир парча ҳам булут кўринмасди! Она табиат ёз кезлари ҳайрон қоларли даражада гўзал бўлади. Фақат бўшаб қолган ўтовлар, ташлаб кетилган чорва юракка гашлик, ташвиш солиб туради... Жангчиларнинг қовоғи солиқ, ҳаммалари жим боришарди. Улар ўйнагани кетишаётгани йўқ-да, ахир. Шу туфайли кўзлари газабга тўла.

— Довонга кўтарилиб, тепалик орқасидаги водийни кўздан кечиринг. Ёз кезлари бу ерларда одатда жуда кўп овуллар кўчиб юрарди, — дея буюрди Хояг икки жангчига.

— Сен ҳам улар билан бирга бор, бу ерларни яхши биласан-ку ахир, — деди у Батога қараб.

Хояг ҳам бу ерларни яхши билади, у шу ўлкада туғилиб ўсган. Авваллари бу ерларда қанча-қанча овуллар кўчиб юрарди. Ҳозир эса ҳаммаси ташлаб кетилган, ҳамма ёқ бўм-бўш...

Бато икки аскар билан тоғ ён бағридан олиб борарди. У ҳам бу жойлар билан боғлиқ бўлган кўпгина воқеаларни эслади. Солонго билан бирга ана шу йўлдан Тумэрникига борган, мактаб ишлари билан аймақ марказига боришга тўғри келганда ҳам ана шу довондан ўтган...

Улар тез орада чўққига кўтарилишди. Ҳақиқатан ҳам, довоннинг нариги томонида водий ёстаниб ётарди. Водий ўртасидан буралиб-буралиб оқаётган дарё қуёш нурларида ярқираб турарди. Дарёнинг икки томонида бир қанча овуллар кўзга ташланар, бироқ улар атрофида биронта ҳам тирик жон кўринмасди. Қуйироқда ўнга яқин қўтос ўтлаб юрарди.

Разведкачилар отдан тушиб, водийни кузата бошлашди. Шу пайт тоғ ортидан бир отлиқ пайдо бўлди. Отлиқ шу томонга қараб шамолдек учиб келарди. Разведкачилар милтиқларини ҳовирлашди...

Хонгор Тугжилнинг тўдасидан қочиб кетгач, оиласини қидириб борганди, уларни аввалги жойдан тополмади. Сурэн болалари билан қайнатасиникига қочиб кетганди.

Итгэлт билан Должин Сурэннинг келганидан бошлари осмонга етди. Сурэн уларга қўзғолон ҳақида билганларини гапириб берди. Итгэлт илжайиб қўйди: бу каллаварам ламалар қанча чиранмасин, барибир Халқ ҳукуматини енга олмасли-

гига унинг ишончи комил эди. Аммо энди қаёққа кўчиш керак? Яхшиси, нариги соҳилга ўтиб, катта йўл ёқасига жойлашган маъкул, у ер унча хавфли эмас. Лекин Хонгорга нима бўлдикин? Қаёқларда изғиб юрибди у? Улар эртасига Тамирдан ўтишиди-да, Улан-Баторга борадиган йўл ёқасига ўтов қуришиди.

Хонгор энди қаёққа борсин? Хотини билан ўғли қаёқда? Ота-онаси қаерда? Бато қутулиб кетолдимикан? Хонгорнинг бошида ҳар хил саволлар гужгон ўйнар, аммо йигит уларга жавоб тополмасди.

Хонгор ўғлининг чувагини қўйнига солди-да ўтовдан чиқиб, отига минди. Энди қаёққа боради? Ҳақиқатан ҳам борадиган жойи йўқ. У ҳамманинг олдида, ҳатто оиласида ҳам ишончини йўқотди. Ҳар ҳолда отам билан учрашишим керак, дея қарор қилди у ниҳоят.

Мана, у разведкачиларга дуч келиб қолди...

— Тўхта! Қўлингни кўтар!— қичқирди жангчилардан бири. Хонгор шу ондаёқ отининг бошини буриб, орқага елиб кетди. Солдат уқ узди. Хонгор от устида осилиб қолди. «Ўқим тегди шекилли!»— дея шивирлади жангчи, аммо шу пайт Хонгор унинг шубҳасини йўққа чиқаргандек, яна ўзини тиклаб олди.

Қани энди ҳозир тагида кўк оти бўлганда! Зумда ўқ етмайдиган масофага бориб оларди. Аммо Тугжилнинг оти бундай машқларга ўргатилмагани боисидан Хонгор бошини пастга қилиб осилиб олди дегунча таққа тўхтаб қоларди. Хонгор ҳозир шунинг учун ҳам тезда бошини кўтариб олганди. Иккинчи ўқни Бато узди. Бу сафар ўқ нишонга тегди. Хонгор бир силкинди-ю, отдан қулади...

Бато отидан тушиб, ердаги одамнинг юзини юқори ўгириб қаради.

— Ё тангрим! Хонгор-ку бу! Нима қилиб қўйдим!— У Хонгорнинг елкасидан кўтарди.— Хонгор, дўстим! Бу мен, Батоман.— Аммо Хонгор индамади. унинг ҳаёт сўниб бораётган нурсиз кўзлари Батога хийла вақт тикилиб турди. Шундан сўнг у ожизгина жилмайди-да, жимиб қолди. Унинг чеҳрасида қандайдир содда, болаларга хос табассум тўниб, кўкимтир тус олган лаблари бир оз очилиб қолди. Қуёш аёвсиз қиздириб турса-да, Бато дўстининг жасаидан нари кетмади, Хонгорнинг кўк оти мурдадан чўчимай, бошини Батонинг елкасига эгганча гўё собиқ хўжайинига гўр қазийтгандек, туёқлари билан бетоқатланиб ер тепарди.

16. Ёз охирларида Дархоннинг жануб томонидан бир аёл келиб, дарё ёқасида отдан тушди.

Бу Дулма эди. Боёқиш аёл эрининг ҳалокатини эшитгани-

дан буён тинмай йнглайверганидан кўзлари ҳанузгача шишинқираб турарди. Мана, у зилол сувдан ичиб, юзини ювди. Кейин қирғоққа ўтириб, фақат ўзигагина таниш бўлган аллаларсани кўраётгандек анчага довур сувга тикилиб ўтирди. Шунда унинг ёноқларидан яна ёш думалади. Мана, у ўрнидан туриб, кўз ёшларини артди.

— Бўлди, бошқа йнгламайман! — деди у ўзига-ўзи. Сўнгра отига миниб нариги қирғоққа ўтди. У шимоли-ғарб томонга кетаётган эди.

Дулма Тумэрнинг ўлиmidан сўнг кўз ёши тўка бериб жинни бўлишига оз қолди. Унга на қўшнилари, на Улдзи таскин бериша олди.

Ёруғ жаҳон кўзига тор кўриниб қолган Дулма ҳатто ўзини ўзи ўлдирмоқчи ҳам бўлди. Аммо кейин ўйланиб қолди. Йўқ, у ўлимдан қўрқмади, ўлим уни ғам-ташвишдан фориг этиши мумкин эди. Ёруғ дунёда уни ўғли ушлаб турарди, ахир бу Тумэрнинг ўғли эди-да. Дулма ўғлига қараса Тумэрни кўраётгандек бўларди. Яна бир жиҳати шундаки, Дулма бу дунёдан шунчаки бош олиб кетолмайди. У Тумэри учун қасос олиши керак. Қушлар ўтган сари қарори тобора қатъийлашиб борарди. Ҳа, у Тумэр учун қасос олади!

Дулма бир куни кечқурун ўғлини Улдзига топширди-да, ўзи йўрғасини эгарлаб йўлга тушди.

— Агар мен қайтиб келмасам, ўғлимни Батога беринг, — деди у хайрлашиш пайти.

Улдзи Дулмани бу фикридан қайтаришга кўп уриниб кўрди, бироқ Дулма ўз аҳдида қатъий эди.

Тўғри, ҳали Дулма кимдан, қандай қилиб қасос олишини билмасди, аммо одам қоронғиликка тушиб қолганда кўзлари аста-секин кўниккани каби унинг қарори ҳам тобора аниқлашиб борарди. Дулма Тумэр қандай ўлдирилганини биларди. Буни унга Тумэр билан бирга бориб, унинг жасадини уйига олиб келган одамлар гапириб беришганди. Аммо бу лаънати Цамба ва Тугжилни қандай топсин? Улар ҳозир қаерда экан? Дулма қўзғолончиларнинг асосий қисми тор-мор этилгани, қолган-қутганлари эса тоғу тошларда биқиниб, озиқ-овқат топиш дардида тинч аҳоли устига ҳужум қилиб туришини билар эди. Ҳозир улар қаерда экан? Улардан қандай қилиб қасос олади? Ахир уларнинг бари тиш-тирноғигача қуролланиб олган-ку.

Менда ҳатто дурустроқ қамчи ҳам йўқ, дея ўйларди Дулма.

Аммо интиқом туйғуси унинг бутун борлигини қамраб олган бўлиб, у нима бўлса ҳам душманларини қидриб топиши керак эди.

Дулма учинчи кунни куйиб кул бўлган Тарят монастирига етиб борди. Култепаларнинг у ер-бу ерида вайрон бўлган уйларнинг пахса деворларигина қанқайиб турарди. Дулма вайроналарни кўздан кечириб чиққач, тиз чўкиб дуо ўқий бошлади.

— Ё тангрим, ё Тайширхон, ё Тарлан-Хайрхон, Цамба билан Тугжил ҳаёт экан бу дунё менга қоронғи!

Дулма ўшанда Тумэрга жавоб бергани учун ўзини ўзи куйиб юрарди. Ҳа, ўшанда Тумэрини юбормаганида ҳозир тирик бўларди. Шуларни ўйлар экан, аёлнинг кўзларида ёш пайдо бўларди. Мана, ҳозир ҳам шу гапни эслаганида унинг кўзлари жикқа ёшга тўлди.

Дулма қуёш ботар пайти бир овулга етиб борди-да, шу ерда тунаб қолди. Аёл ҳадеб сўраб-суриштиравергач, уй эгалари енгилган ғалаёнчилар қаерда яширинганини айтиб беришди. Шундан сўнг эртасига Дулма Идэр дарёсидан ўтиб довонга чиқиб борди.

Кеч кирди. Дулма кичик бир ғорда тунашга қарор қилди. Терликни ерга ёзиб, бошига эгар қўйиб ётди, аммо сира уйқуси келмади. Вақт ярим кечадан ошганда бўрилар ув торта бошлаганди, Дулма жуда қўрқиб кетди. У Тумэрнинг сеvimли қўшигини айтмоқчи бўлди, аммо айтолмади, овози чиқмади.

Дулма туни билан қўрқувдан титраб, аранг тонг оттирди. ёруғлик қанчалар ёқимли, у инсонга лаҳзада олам-олам ишонч бағишлайди. Дулма отини миниб яна йўлга тушди. Дам олган от чаққон-чаққон йўртиб борарди. Тушга яқин аёл ўрмон четидан эгарланган жийрон отни кўриб қолди. Отнинг эгаси қаёқда экан? Дулма тўхтади. «Нима қилсамийкин? Отга яқин бораврайми ёки орқага қайтайми?» — дея ўйлади у. Шу пайт аллақандай овоз унга таъна билан: «Одамлардан ўзингни олиб қочадиган бўлсанг қандай қилиб мақсадингга эришасан?» — дея шивирлагандек бўлди. Шундан кейин у отга қамчи босди. Маълум бўлишича, отнинг эгаси шу ерда ётган экан. У одам биров келаётганини сезиши билан ўзини йўғон дарахт панасига олди-да, Дулмага тўппончасини ўқталди. Дулма бу одамнинг сариқ армиядан эканлигини сезди-ю, аммо тўхтамай унинг яқинига бориб, ёқимли жилмайганича ширинсуханлик билан:

— Салом, қалай, эсон-омон бормисиз?! — дея саломлашди.

Бу гўзал аёл қуролсиз эканини кўргач, ҳалиги одам дарахт панасидан чиқиб, унинг олдига келди. Бу — жигар ранг дэл кийган бир лама эди. Унинг қийиқ кўзлари дарҳол ҳирс билан ёнди. Қандай офатижон аёл экан-а! Бундай тоғу тошларда шундай жондонни унга тангрининг ўзи етказди!

— Бу ерга қаёқдан келиб қолдинг? Қаёққа кетяпсан? — дея сўради лама Дулмадан ялпоқ юзини тиржайтириб.

— Сизга ўхшаб дайдиб юрибман,— деди Дулма нозланиб жилмаяр экан.

— У ҳолда отдан тушинг! Ёки, яхшиси сизни ўзим тушириб қўяман.— Лама тўппончасини белбоғига қистириб Дулмага яқинлашди.

— Кераги йўқ, кўнглингиз гуноҳ ишларни тусаб қолмасин яна,— деди Дулма.

Лама ҳайрон бўлиб қолди. Жуда ажойиб аёл экан-ку, гапни қочирикдан бошлади-ку, дея хаёлидан ўтказди у.

Шу пайт Дулма ўзи сакраб отдан тушди.

— Бу тўппончангиз билан жуда ваҳимали кўринар экансиз,— деди Дулма майсага ўтирар экан.

Лама ҳам ўтирди. У нима қиларини билмай гаранг эди.

— Сиз сариқ армияданмисиз?— дея сўради Дулма.

— Ҳа, сариқ армиядан эдим. Бизни тор-мор этишди, мана энди тоғларда яшириниб юрибмиз.

— Афтидан, ёмон жанг қилибсиз-да.

— Йўқ, уларда тўплар, темир аравалар, самолётлар бор, булар жуда даҳшатли қуроллар,— деди лама виқор билан. Сўнгра у Дулманинг оёғини аста силаб қўйди.

«Жуда чиройли экан! Қандай яқинлашсам экан? Қучоқлаб кўрсаммикан? Ёки кўксига маузер тирайми?»— деб ўйлади лама ҳансирар экан.

«Вой овсар-е, намуноча бўшашмасанг. Майли, ҳечқиси йўқ, ҳозир ўзингга келтириб қўяман». Шу топда Дулма бутунлай хотиржам эди.

Дулма лама томонга бир оз энгашган эди, лама пайдан фойдаланиб аёлнинг бўйнидан беўхшовгина қучди.

— Шошма, ахир сен ламасан-ку?— деди Дулма унинг кўкрагига икки қўли билан қаттиқ туртиб.

Лама чалқанчасига йиқилиб тушди. У дарҳол ўрндан туриб, яна аёлга ёпишмоқчи бўлганди, маузерининг оғзи ўзига қараб турганини кўриб ҳанг-манг бўлиб қолди. Лама беихтиёр орқага тисарила бошлади.

— Бунақа ҳазилнинг нима кераги бор? У ўқланган ахир,— деди у титроқ товуш билан.

— Жойингдан қамирлама, бўлмаса отиб ташлайман,— деди Дулма дўқ уриб.

Дулма Хатан ботирнинг қўшинида хизмат қилганда бу қуролни кўп ушлаган, аммо отиб кўрган эмасди.

— Гап бундай, ошна. Жим туриб, саволларимга жавоб бер. Ҳозир Цамба билан Тугжил қаерда?

— Шу ерда, бир оз юқорида, чодирда ўтиришибди. Мен уларни қўриқлаб турибман.

— Бу ерда ҳаммаси бўлиб қанча одамсизлар?
— Мен билан тўрт киши.
— Мен уларни ушлагани келганман. Бизнинг қисмимиз ҳам шу яқинда.

— Сизларда ҳам темир аравалар борми?

— Бизда ҳамма нарса бор,— деди Дулма тўппончани унинг пешанасига ўқталиб. Башараси дока рўмолдек оқариб кетган лама тиз чўкиб олди.

— Мени хароб қилманг, опажон, мен Халқ ҳукуматига сира ҳам ёмонлик қилган эмасман. Бир камбағал шогирдга раҳм қилинг, мени сариқ армияга мажбурий олиб келишган,— дея гулдиреди лама.

Ламанинг гаплари рост эди. У жангда бор-йўғи бир марта қатнашган бўлиб, командири ҳалок бўлгач, унинг маузерини олиб қочганди. Шундан кейин ўз юртига қайтмоқчи бўлди-ю, аммо қамаб қўйишларидан қўрқиб, тоғларда яшириниб юрди. Тугжил ва Цамба билан ҳам шу ерда учрашиб қолганди.

— Ҳозир мени уларнинг олдига бошлаб борасан, тушундингми? Ма, манави матоҳингни олиб қўй! Шу юрагинг билан Халқ ҳукуматига қарши курашмоқчи бўлдингми!— Дулма маузерни лама томон улоқтирди. Лама шошиб қолди. У ҳеч нарса тушунолмайд аёлга тикилди. Қизиллар, албатта, жуда яхши қуролланган. Бу аёлнинг ишонч билан қилаётган ҳаракатига қараганда, одамлари шу яқинда, энди улардан қочиб қутулиб бўлмайди. Балки ҳақиқатан ҳам унинг сўзига кириш, айтганларини бажариш керакдир. Шунда балки унга шафқат қилишар? Ёки у ҳали ҳам ҳазил қиляптимикиан?

— Маузерингни олгин-да, мени уларнинг олдига бошлаб бор! Йўқ десанг,— Дулма шу ўринда кўрсаткич бармоғини пешанасига уриб қўйди,— шу ерингга ўқ қадалади. Тушундингми? Юр, йўл-йўлакай бу ёғига нима қилишинг кераклигини айтиб бераман.

— Мени отиб ташлашмайдими?

— Гапни кўпайтирмай отингга мин, сен билан овора бўлиб юришга вақтим йўқ,— деди Дулма ва хотиржам бир қиёфада отининг олдига борди. Лама отига минишга мажбур бўлди.

— Ёнимда юр!— дея буюрди Дулма.

Лама Дулмага етиб олгач, отлар ёнма-ён юра бошлашди.

— Мени ўрмондан тутиб олдим дейсан. Мен сепга, сариқ армияда хизмат қилувчи эримни қидириб юрган эдим, деган бўламан. Орғиқча гапирадиган бўлсанг ўзингдан кўр.

— Яхши,— деди лама атрофга кўз югуртириб олгач.

— Буюрганларимнинг ҳаммасини бажарсанг, ҳаётингни сақлаб қоламиз.

— Ҳаммасини айтганингдек қиламан.

Улар анчагина йўл юришди. Дулма аллақандай қўшиқ киргойи қилиб борарди. Ана, ўрмон четида ҳаво ранг чодир кўринди. Чодир олдида эгарланган отлар турарди. От дупурини эшитиб чодирдан Тугжил билан Цамба қўлида маузер билан югуриб чиқишди. Дулманинг юраги орқасига тортиб кетди.

Лама тўти каби Дулма ўргатган гапларни такрорлади. Дулма отдан тушди.

— Дулма, бу ерга қандай келиб қолдинг?— дея сўради Цамба.

— Гапир, сени ким юборди?— дея қўшимча қилди Тугжил Дулмага яқин келиб, унинг кўзларига тикилар экан.

— Мени ким юбориши мумкин?— деди Дулма саволга савол билан жавоб бериб. У гўё ҳеч нарса бўлмагандек отининг жилвини ламанинг кишанланган оти бўйнига боғлаб қўйди.

— Ким бўларди? Қизиллар-да! Аммо бу аёллар ўйини эмас,— деди Тугжил қўлидаги маузерини ўйнаб.

Дулма кулиб юборди.

— Нега энди қизиллар менга ишонишлари керак экан. Наҳот, ҳаммаси барбод бўлган бўлса? Омад кетса, шунақа булар экан-да.

— Очигини айт, бу ерга нега келдинг ўзи?

— Менинг Тумэрим сизлар билан бирга эди, уни қидириб юрибман.

— Э-ҳа, ҳали эримни қидириб юрибман, дегин?— дея сўради Цамба заҳарханда билан тиржаяр экан.

— Ҳа, у сизларнинг олдингизга кетган эди.

— Ундай бўлса чодирга кир, ўша ерда гаплашамиз,— деди Тугжил ва ламага қараб буюрди:— Сен жанубий тепага бориб атрофга кўз-қулоқ бўлиб тургин-да, кечқурун қайтиб кел.

Дулма ламага кўз қисиб, айтганини қилавер, дегандек ишора қилди-да, ўзи бўлиқ қуймичларини ўйнатиб тап тортмай чодирга кириб борди. Унинг кетидан аёлга ҳирс билан тикилишганича, Тугжил билан Цамба киришди.

Тугжил билан Цамба бу ерларда бир ойдан бери аёл зотини кўрмай биқиниб ётганлари боисидан Дулма ҳозир уларнинг кўзига осмондан тушган фаришта бўлиб кўринди.

«Бундай ҳурилиқолар фақат осмонда бўлса керак»,— деб ўйларди Цамба ўзича. «Унинг ҳусни хошунларда бекорга дoston бўлмаган экан. Сочларини, қадди-қоматини айтмайсизми!»— дея хаёлидан ўтказди Тугжил.

Дулма чодирга кириб, у ёқ-бу ёқни кўздан кечирди. У мо-

настирь бошлиғи шу ерда бўлса керак деб ўйлаганди. Бироқ монастирь бошлиғи аллақачон нариги дунёга равона бўлганди. Чол ортиқча дахмаза бўлгани учун Тугжил уни отиб ташлаган эди.

— И-я, устоз кетиб қолдиларми, нима, бу ерда тургилари келмадими? — дея сўраганди ўшанда Цамба Тугжил ўрмондан ёлғиз қайтиб келганини кўриб.

— Ҳа, бу тоғларда айиққа ўхшаб яшолмайман, дедилар, — дея жавоб қилганди Тугжил гўё ҳеч нарса бўлмагандек.

Тугжил Цамбани ҳам гумдон қилсаммикин, дея ўйлади-ю, бироқ Цамбани тириклайн топширишни хаёл қилиб, бу фикрдан қайтди. Агар Цамбани ушлаб берса гуноҳидан ўтишармикин? Аммо фаҳмича, қилган гуноҳларини бир неча Цамбани ушлаб берганда ҳам кечириб бўлмасди. Шу туфайли ҳам ҳозирча у Цамбага тегмай турарди. Цамба ҳам агар қўлга тушса тирик қўймасликларини яхши биларди. Бир одамнинг яшириниши осон, шунинг учун ҳам у анчадан бери Тугжилни бир ёқлик қилишга шайланиб юарди. Аммо кейинчалик: ҳар ҳолда икки киши бўлганимиз маъқул — зерикмаймиз, зарур бўлганда бир-биримизга ёрдам берамиз, деган хаёл билан олдинги фикридан қайтган эди. Мана, кутмаганда Дулма пайдо бўлиб Цамбада: «Тугжилни йўқотиб, Дулма билан Хитойга ўтиб кетиш керак», — деган фикр пайдо бўлди.

— Хўш, айтсаларинг-чи ахир, эрим қаерда? — дея жиддий оҳангда сўради Дулма чодирга киргач.

— Ўп ташвишланаверма, эрингга ҳам етишарсан. Лекин ҳозир кеч бўлиб қолди, бугун шу ерда тунашингга тўғри келадди, уни эртага топамиз, — деб жавоб берди Цамба.

— Ҳа, уни топиш осон эмас, Тумэрим ўрмонда яшириниб юришга жуда уста, — деди Дулма хўрсиниб.

Қош қорайиб, жанубий тепага соқчиликка юборилган лама ҳам қайтиб келди. Дулма пайт пойлаб туриб ламага: «Менинг сигналим бўйича ҳаракат қиласан», — дея шивирлаб қўйди.

Ҳаммалари бир чодирда ётишди. Лекин уларнинг биронтаси ҳам ухламади. Тугжил билан Цамба бир-бирини кузатиб ётди. Биттаси қамирласа иккинчиси, Дулманинг қўйнига киряпти, деган хаёлда маузерига ёпишарди. Дулма бўлса худди ухлаётгандек бир текис нафас олиб, ора-сира хуррак ҳам тортиб қўяр, аммо кўз қири билан икки томонни кузатиб ётарди. Тун шу алфозда ўтди. Дулма тонг отарда ўрнидан турди.

— Бориб чой қайнатай, — деди у ва чодирдан ташқарига чиқди.

Туни билан мижжа қоқмай чиққан Тугжил билан Цамба шу заҳоти уйқуга кетишди. Кундузи соқчилик қилиб ётганда

ухлаб олган лама эса сигнални кутарди. Чой қайнади. Дулма қайноқ сув тўла қозонни чодирга кўтариб кирди-да, ламага ташқарига чиқ, деб ишора қилди. Лама чодирдан чиқиб кетиши билан Дулма:

— Бизни аскарлар ўраб олишяпти!— деб қичқирди.

Тугжил билан Цамба даҳшатга тушиб кўзларини очишлари билан Дулма уларнинг башарасига қайноқ сув сепди-да, чодир тиргагини шартта суғуриб ташқарига отилди. Оғриқнинг зўридан ўкираётган Тугжил билан Цамба чодир тагида қолишди. Улар питирчилаб чодир тагидан чиқишга ҳаракат қилишар, Дулма бўлса қўлидаги йўғон тиргак билан уларнинг бошига қарсиллатиб устма-уст зарба туширарди.

— Бу Тумэрим учун! Мана бу Тумэримнинг хуни!— дерди у ҳар гал зарба тушираркан.

Чодир тагидан туриб икки марта ўқ узишди, аммо бу ўқлар ҳеч кимга зарар етказмади. Тез орада Тугжил ҳам, Цамба ҳам жимиб қолди. Қўрқиб кетган лама эса бир четда туриб олиб шивирлаганича ибодат қиларди.

— Уларни боғлаб, отларга ортасан-да, шимолий сомонга олиб бориб ҳукуматга топширасан. Айёрлик қилишни хаёлингга ҳам келтирма. Сени ернинг тагидан бўлса ҳам топиб оламиз. Шуни унутма!— Шундан кейин Дулма жўнаб кетди. У бир оз йўл юргач, отдан тушди-да, унинг бўйнидан қучганича ўкириб йиглаб юборди.

ЭПИЛОГ

Минг тўққиз юз ўттиз иккинчи йилнинг кузи етиб келди. Ламаларнинг контрреволюцион қўзғолони бостирилди. Халқ партияси янги хўжалик сиёсатига ўтди. Тамир водийси яна чиройга тўлди, яна тинч ҳаёт, баҳамжиҳатлик қарор топди.

Қўзғолон бостирилгач, партия Марказий Комитети Эрдэнэни пойтахтга ишга чақириб олди. Бато эса Арахангай аймағидаги марказий мактабга директорликка тайинланди.

Булутсиз, илиқ кунларнинг бирида Булган тоғидаги бизга маълум шумуртлар тагига етти киши: уч бола, бир эркак ва уч аёл йиғилди.

Муҳтарам ўқувчимиз буларнинг ҳаммасини танийди. Булар Бато, Солонго, Дулма, Сурэн, Тумэрнинг ўғли — Бадрах ва Хонгорнинг икки боласи эди. Хонгорнинг шумурти анча ўсиб, шохлари қалинлашиб кетганди. У йирик-йирик меваларини аранг кўтариб турарди.

Бато бир шингил мевани узиб олганди, бир неча мева донаси эзилиб, қўли қонни эслатувчи қизғиш шарбатга беланди. У мевани емоқчи бўлди-ю, бироқ ниманидир эслаб бу фикридан қайтди. Унинг олдида Хонгорнинг ўғли югуриб келди.

— Бато амаки, менгаям шумурт олиб беринг, — деб илтимос қилди бола.

— У ҳали пишгани йўқ, ўғлим. Бу дарахтни севиб, ардоқла. Уни бир ажойиб дўстим экканди. Лекин у ҳаётда янглишди, — деди Бато. Унинг кўзларида йирик-йирик ёш томчилари қалқиди.

1967 йил, 6 апрель

СЎНГ СЎЗ¹

Янги мўғул адабиёти Мўғул Халқ Республикаси билан тенгдошдир: 1971 йили иккаласининг ҳам ярим асрлик тўйи тантанали равишда байрам қилинди.

Сухэ Ботир қўмондонлигидаги ёш жанговар қисмлар Қизил Армия отрядлари ҳамкорлигида мамлакатга бостириб кирган душманларни, оқ гвардиячи шайкаларни қувиб чиқариб, Мўғулистонда чинакам Халқ ҳокимияти барпо этганига ярим асрдан ошди, мўғул халқи миллий озодликка эришди. Мамлакат революциядан сўнг ҳам иқтисодий, ҳам маданий жиҳатдан тез суръатлар билан ривожлана бошлади. Бу ишларда Совет Иттифоқининг мўғул халқига оғаларча кўрсатган ёрдами катта аҳамиятга эга бўлди. Собиқ саҳройи, кўчманчи аратлар йирик арат хўжаликларига бирлашдилар, саноат корхоналари, электростанциялар, мактаблар, шифохоналар, маданият саройлари қурилди. Революцияга қадар бор-йўғи 50 бола ўқийдиган биргина диний мактаб бўлган бўлса, ҳозир умумтаълим мактабларида ҳар бир 10 минг кишининг 2 мингга яқини билим олмоқда.

Эндиликда мўғуллар Тибет диний китоблари ва ҳиндча сутралар (ақидалар) ўрнига Маркс ва Ленин, Пушкин ва Толстой, Шекспир ва Мопассан, Горький ва Маяковский, Шолохов ва Твардовский асарларини ўз она тилларида ўқияптилар. Республикада мўғул ёзувчилари союзи ташкил этилган. Кейинги

¹ П. Петровнинг «Прогресс» нашрига (1969) ёзган сўз бошидан қисқартиб олинди.

йилларда мўғул ёзувчилари томонидан кўплаб дostonлар, романлар, повестлар ва пьесалар яратилди.

Мўғул адабиёти узоқ тарихга эга бўлса ҳам ҳозирги замон мўғул прозаси ҳали жуда ёшдир. 1929 йили ҳозирги мўғул адабиётининг асосчиларидан бири Ц. Дамдинсурэннинг «Қувилган қиз» номли биринчи повести эълон қилинган эди. Шундан кейин тез орада Д. Цэвэгмэдининг «Чўпон Найдах» повести, Д. Сэнгэ, Ц. Уламбаяр, Буяннэмэх ва бошқа ёзувчиларнинг повесть ва ҳикоялари кетма-кет ўқувчиларга тақдим этилди.

1951 йили Ч. Лодойдамбанинг «Олтойда» номли биринчи мўғул романи нашр этилди ва тез орада рус тилига таржима қилинди. Асар янги Мўғулистоннинг ташкил топишида меҳнаткаш зиёлиларнинг ролини кўрсатиш жиҳатидан дастлабки уриниш эди.

Шундан кейин Б. Ринчэннинг «Чўлда тонг», Намдагнинг «Ташвишли йиллар», Л. Тудэвнинг «Сел» ва ниҳоят, Ч. Лодойдамбанинг «Беором Тамир» романи дунёга келди.

* *
*

«Беором Тамир» йирик, кўп планли, эпик полотнодир. Романнинг биринчи китоби 1962 йили, иккинчи китоби 1968 йили эълон қилинди.

Роман биринчи жаҳон уруши йилларидан тортиб, 1932 йили Мўғулистонда ламаларнинг контрреволюцион ғалаёни бостирилгунга қадар бўлган воқеаларни ўз ичига олади. Бу йиллар янги Мўғулистон тарихида энг нотинч, мураккаб ва кескин давр ҳисобланади. Мамлакатнинг Хитой милитаристлари томонидан босиб олиниши, барон Унгерннинг оқ гвардиячи бандалари томонидан уюштирилган ҳужуми, ички низолар ва ниҳоят, 1921 йилги халқ революцияси воқеалари шулар жумласидандир. Роман воқеалари ана шу тарихий фонда ривожланиб боради. Бунда алоҳида шахсларгина эмас, бутун бошли синфлар ва табақалар тақдири кўрсатилади. Мўғулистоннинг Хитой ва Россия давлатлари билан ўзаро муносабатларига хarakterистика берилади.

Роман воқеаларининг бошланиши унчалик мураккаб эмас — камбағал арат Эрдэнэ хошун князининг зулмига чидаш беролмай, туғилиб ўсган юртини ташлаб кетади, шу билан ўқувчи жадал ривожланиб борувчи воқеалар оқимида олиб

кирилади, асосий қаҳрамонлар билан таништириб бориб, асарнинг бош сюжет линияси белгиланади.

«Беором Тамир» роман-эпопея бўлиб, унда автор ҳикоя қилаётган даврдаги бутун ҳаётий воқеалар панорамасини тасвирлаб беради, кишиларнинг мураккаб, баъзан чалкаш тақдирларини кўрсатади. Бу — Халқ революцияси ва унинг ғалабаси ҳақидаги асардир. Ёзувчи бу асарида мамлакат тарихидаги муҳим воқеалар негизини очиб беришга, мўғул революциясининг ўзига хос характерли жиҳатларини кўрсатишга, Мўғулистоннинг чинакам ва сохта дўстларини очиқ-ойдин тасвирлашга ҳаракат қилади, янги пайдо бўлиб, тобора ривожланиб бораётган ҳаёт янгиликларини аниқ белгилашга интилади.

Романнинг бош қаҳрамони батрак арат Эрдэнэ. Асарнинг бошланишида у Итгэлт бойга хизматкорликка ёлланади. Роман охирида эса у танилган раҳбар ходимлардан бирига айланади. Умуман, асар бошида нодон, жоҳил, эзилган кишилар Халқ революцияси тараққиёти жараёнида аста-секин маданиятли, янги ҳаётнинг фаол қурувчисига айлана борадилар.

Ёзувчи ажойиб аёллар образлари галереясини яратишга ҳам муваффақ бўлганини алоҳида уқтириб ўтмоқ лозим. Уқувчи шўх, оташқалб, севги йўлида ҳалок бўлган Гэрэлни доим эсда тутати. Муҳаббатига садоқатли, оқ кўнгил Долгор, оқила, гўзал аёл Дулма, камтар Цэнд, Хишиг кампир, бебахт Туялар шулар жумласидандир. Булар ҳаммаси ҳаётдан олинган, ҳар бири ўзига хос характерга, ҳаёт тарзига, колоритга эга бўлган образлардир.

«Беором Тамир» антиклерикал асар ҳамдир. Ёзувчи олий ҳукмрон боғдихон Жавзандамба бошчилигидаги ламаит руҳонийларининг риёкорлиги, лаганбардорлиги, бузуқлиги ва соқинлигини ишонарли ҳаётний мисолларда очиб ташлайди. Халқ ҳокимияти йиллари ламаизмга қаттиқ зарба берилди. 1932 йилги контрреволюцион ғалаёнда сариқ дин кучли зарбага учради. Мўғулистонда ламаизм тарафдорлари бундан кейин қайта жонланмаслигини ҳаётнинг ўзи кўрсатиб берди.

Ч. Лодойдамба (1917 йили туғилган) мўғул адабиётига қирқинчи йилларда кириб келди ва тез орада ўз овозига эга бўлган санъаткор сифатида кенг китобхонлар оммасига танилди. Адибнинг асарлари мавзу эътибори билан ҳам ранг-барангдир: улар мамлакатдаги маданий революция, мўғул-совет халқлари дўстлиги, социализм қураётган янги авлод, зиёлилар ҳақидадир. Ёзувчи қайси темага қўл урмасин, юракдан тушунган-билган ҳолда ёзади.

Адиб кўплаб ҳикоялар, повестлар, пьесалар яратди. «Беором Тамир» асари ёзувчининг мўғул китобхонлари томонидан севиб ўқилган, Мўғулистон адабиёти тарихида бадий асар сифатида тўла эътироф этилган биринчи йирик полотнодир.

«Беором Тамир» романи ва унинг автори бир қатор социалистик мамлакатлар қарори билан чоп этилаётган «Жасорат кутубхонаси» сериясига ҳам киритилди. Бу эса романнинг кўпгина мамлакатлар китобхонлари томонидан ҳам эътироф этилиб, севиб ўқиётганидан далолат беради. Шу нуқтаи назардан ушбу роман ўзбек китобхоналарига ҳам маъқул бўлади деган умиддамиз.

МУНДАРИЖА

Биринчи китоб	5
Биринчи қисм	5
Иккинчи қисм	148
Иккинчи китоб	254
Биринчи қисм	254
Иккинчи қисм	403
Эпилог	496
Сўнг сўз	497

На узбекском языке

Ч. Лодойдамба

ПРОЗРАЧНЫЙ ТАМИР

Р о м а н

Перевод с издания издательства «Прогресс», Москва, 1969

Редактор *Х. Тўрабеков*

Рассом *Л. Даваги*

Расмлар редактори *А. Кива*

Техн. редактор *Т. Смирнова*

Корректорлар: *Ш. Соатова* ва *Ш. Собирова*

Босмахонага берилди 26/I-1976 й. Босишга рухсат
этилди 3/VI-1976 й. Формати 60×84¹/₁₆. Босма л. 31,5.
Шартли босма л. 29,29. Нашр. л. 30,0. Тиражи 30 000.
Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти,
Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 8-74.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Нашриётлар,
полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича давлат
комитетининг Тошкент полиграфкомбинатида № 3
қўроғга босилди. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. 1976 йил.
Заказ № 332. Баҳоси 1 с. 63 т.

Лодойдамба Ч.

Беором Тамир. Роман. Русчадан У. Шамсимуҳамедов тарж. Т.,
Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976 ©

504 б.

Бир донишмандден, нисон учун энг азиз нарса нима, деб сўраганларида у:
— Ватаф, халқ, севги ва фарзанд туйғуси,— деб жавоб берган экан.

Муҳтарам китобхон! Сизга тақдим этилаётган ушбу роман мўғулистонлик маш-
ҳур адиб, биринчи мўғул романчиси Ч. Лодойдамбанинг қаламига мансуб бўлиб, ун-
да Ватан, халқ озодлиги йўлида жон фидо қилган авлодлар кураши, севги туйғулари,
ота-боболарининг ишини давом эттирган фарзандлар ҳақида ҳикоя қилинади.

Романда ёзувчи Сухэ ботир ва Хатан ботир каби тарихий шахслар билан бир
қаторда, Эрдэнэ ва Долгор, шунингдек, Бато ва Солонго каби ёшларни зўр эҳтирос,
алоҳида эътибор билан тасвирлайди.

«Беором Тамир» романи бир қатор социалистик мамлакатлар қарори билан чоп
этилаётган «Жасорат кутубхонаси» сериясига ҳам киритилган.

Лодойдамба Ч. Прозрачный Тамир. Роман.

Уз 2